

PURCHASED

PURCHASED

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
235

CATURVARGACINTĀMANI

OF
ŚRĪ HEMĀDRI

Volume III
PARIŚEṢAKHAṆḌA

PART III
KĀLANIRNAYA

EDITED BY
PAṆḌITA YAJÑEŚVARA SMṚTIRATNA
and
PAṆḌITA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGĪŚA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

Jadav Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (INDIA)

© Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Price : Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts

Rs. 400-00 for Volume III (Parīśeṣakhaṇḍa,

Part 3, Kālanirṇaya)

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700016

Acc No S. 570.....

Date 23.3.86.....

S

294.5926

H 487 c

v.3, p+3

Originally Published by The Asiatic

Society of Bengal in 1895

Reprinted 1985

Sl. No. 075797

COMPUTERISED

C 1037

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

Printers—Srigokul, Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

परिशेषखण्डनाम्नः

तृतीयखण्डस्य

तृतीयो भागः

कालनिर्णयः

श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नेन

श्रीकामारूपानाथतर्कवागीशेन

च

परिशोधितः

चौखम्बा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० बा० चौखम्बा, पो० बा० नं० ११३६

जहाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिरं लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : ₹० २५००-०० संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग
₹० ४००-०० तृतीय खण्ड (परिशेष खण्ड,
भाग ३, कालनिर्णय)

मूल रूप से आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १८६५
पुनर्मुद्रणम् १९८५

अन्य प्राप्तिसंस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बॉक्स नं० १०८४

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं
ग्लोब आफसेट प्रेस, नई दिल्ली

विघ्नापनम् ।

प्रन्योऽयं चतुर्वर्गचिन्तामणिर्नाम सुविख्यातकौर्त्तिना पण्डितकुलतिलकेन महात्महोपाध्यायेन श्रीमता हेमाद्रिणा विरचितः । स किल शक्तिशास्त्ररत्नपदे व्यासगोत्रीयात् कामदेवनामकाद्द्विजोत्तमावुदभूत् । वासुदेवः दामनदेवश्च क्रमेणास्य पितामहः प्रपितामह आसीत् । हेमाद्रिस्तु देवगिरिनगरीपतेः यादववंशावतंत्रश्च सुप्रथितनामधेयश्च महादेवभूसुतः सकलकरवाधिपति-पण्डित आसीत् । स राजा पञ्चप्रहरेशुभिते ब्रह्मपतिर्बन्धुरे समुदित-वात् । हेमाद्रिश्च तत्समकालिक एवासीत् ।

चतुर्वर्गचिन्तामणिः व्रतखण्ड-दानखण्ड-तीर्थखण्ड-भोक्तखण्ड-परि-शेषखण्डात्मकपञ्चावयवसम्पन्नः । तत्र व्रतखण्डं दानखण्डञ्च आधिपति-कांशाहटीसमाख्यासमहोदयानामनुभव्या तत्रभवतां पण्डिताप्रगल्भानां ७ भरतचन्द्रशिरोमखिमहोदयानां परिशोधनप्रयत्नेन च सुद्वितं । तत् उत्त-महोदयानां परलोकवाप्तौ परिशेषखण्डान्तर्गतश्राद्धखण्डं कालखण्डञ्च उत्त-मश्राद्धाध्यक्षमहोदयानां अनुभव्या आवयोः परिशोधनप्रयत्नेन च सुद्वितं । परिशोधने त्रीणि श्राद्धपुस्तकानि सहाय्यभूतानि आसन् । तेषां द्वयं क-ञ्च-चिद्वितं वाराणसीस्थानासुख्यं अपरञ्च कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरपुस्तका-लयविद्यगतं । त्रीण्येव पुस्तकानि अन्तरान्तरा अपरिहृष्टानि पूर्वापरसङ्गति-रहितानि च अतो बहुषु स्थानेषु कार्त-भूतपाणि-मन्वादिस्मृतिनिबन्धानां साहाय्यसवलम्बितं तथापि —

महारण्यच्छेदात् परमपि क्षिपच्छिद्रुमपरं
अतश्चेत्सुर्वाद्यो न हि भवति भाव्ये हि विषये ।
वनन्यायादत्र क्वचिदपि भवेत्सुद्रुमपरं
वचः सन्धं याचे दिनतिततिपूर्वं हि कृतितन इति ॥

अनन्तरं परिशेषखण्डान्तर्गतप्रायश्चित्तखण्डस्य सुप्रबं भविष्यति,
सम्भाव्यते इत्यनुप्रबं महात्मनामुपकाराय कल्प्यते इत्यत्रं पञ्चवितेन ।

श्रीयज्ञेश्वरश्लोकः—

श्रीकामाख्यानाथश्लोकः—

इचीपचम् ।

(अ)

विषय ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
अभिहीनकावः	८६ ।	१ ।
अभिहीनभाषान-शरत्कीकारकावनिर्बंधः	८९ ।	१ ।
अनध्यायनिर्बंधः	७५३ ।	७ ।
अनवबोधनकावः	७३३ ।	७ ।
अन्नप्राशनकावः	७४० ।	१० ।
अपराहकव्यः	५०३ ।	१६ ।
अपरपक्षचतुर्दशोद्गीमाङ्गनिर्बंधः	५६९ ।	१३ ।
अपरपक्षचतुर्दशोद्गीमाङ्गकावनिर्बंधः	४८९ ।	५ ।
अभ्यङ्गविहित-निबिडकावौ	१९६ ।	७ ।
अयनादयः आङ्गकावः	५०० ।	१६ ।
अशौचादिनिमित्तेषु आङ्गकावनिर्बंधः	५६९ ।	१८ ।
अश्वत्थ-वागरस्यर्षास्यर्षकावः	७०३ ।	७ ।
अष्टकाः	४५२ ।	२ ।

(आ)

आत्मनकावकावनिर्बंधः	७१४ ।	६ ।
आदसव्याधानकावनिर्बंधः	८१४ ।	५ ।
आत्मनकावनिर्बंधः	७८२ ।	१० ।

(२)

(उ)

विवरणः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
उत्सर्जनकालः	४०७ ।	७ ।
उद्वाहविकल्पः	७८५ ।	४ ।
उन्मीलन्याद्यष्टभेदभिरूपयं	२६० ।	६ ।
उपनयनकालः	७४५ ।	१० ।
उपनयनगौशकालः	७६१ ।	७ ।
उपवासतिथिनिर्णयः	११५ ।	७ ।
उपवासदिननियमः	१६४ ।	५ ।
उपाकर्म्मकालनिर्णयः	३६५ ।	२ ।
उष्योदकस्नानकालनिर्णयः	७१२ ।	६ ।

(ए)

एकभक्ततिथिकालनिर्णयः	१०७ ।	१६ ।
एकादशीनिर्णयः	१४५ ।	१ ।
एकादशीविषये व्रतवाक्यनिबन्धनिर्णयः	१५२ ।	१ ।
एकादशीव्रताङ्गपारयानिर्णयः	२८० ।	६ ।
एकादशीव्रते मन्त्रादिकालनिर्णयः	२७६ ।	१७ ।

(क)

कार्यवेधकालः	७४८ ।	१ ।
कालियुगधर्माः	६६६ ।	१५ ।
कालियुगधर्मवर्णनानि	६६६ ।	१ ।
काल्यादयः	६७० ।	१ ।
कामनाविघ्नेषाम् तिथ्यादिविघ्नेषु देवताविघ्नेषुः	८८५ ।	१५ ।
कामनाविघ्नेषुषु मन्त्रविघ्नेषु देवतापूजा	८७८ ।	१ ।
काम्यप्रकीर्णकाणाः	५२१ ।	१२ ।

(२)

विवक ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
काम्यवारनिरूपणं... ..	५१७ ।	२५ ।
काम्यभाद्रकालः	५०५ ।	१६ ।
कालविशेषेण नाभावऋत्यानि	६८६ ।	११ ।
कालस्वरूपनिरूपणं	६ ।	३ ।
कुतयकालः	५०४ ।	७ ।
लघ्यपक्षभाद्रकालः	४६० ।	२ ।
केयान्तकर्मकालः	७७८ ।	६ ।
क्षयाहापरिज्ञाने सांवत्सरिकभाद्रकालनिर्णयः...	५५८ ।	१२ ।
क्षौरकर्मनिधिद्रकालः	६६० ।	५ ।

(३)

गजच्छाया	५०४ ।	८ ।
ग्रहयकालनिर्णयः	३११ ।	१ ।

(४)

चतुर्थाश्रमस्त्रीकारकालनिर्णयः	८०७ ।	१ ।
चतुर्विधपूर्वाह्नविवेकः	५७१ ।	१ ।
चतुर्व्यथासेवनकालः	६६६ ।	१२ ।
चूडाकर्मकालः	७४२ ।	१ ।
चूडाकर्मनिधिद्रकालः	७४४ ।	६ ।

(५)

जन्मालुमीनिर्णयः	१३६ ।	२१ ।
जयन्तोपारखकालनिर्णयः	१३६ ।	११ ।
जयन्तोपगतनित्यत्वनिर्णयः	१३७ ।	१८ ।
जातकर्मकालः	७३६ ।	१ ।

(०)

(त)

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
तिथिविशेषेष्वयं यजुर्वेदिनि	६८१ ।	११ ।
तिथ्यन्तर्गतविहित-निबिडकाणौ	७१६ ।	१ ।
तिथ्यन्तर्गतनिबिडकाणः	७२१ ।	१० ।
वैशाख्यद्वादिकाणनिर्णयः	७१७ ।	१ ।
अथोदशीभाद्रनिर्णयः	७१७ ।	६ ।

(इ)

रत्नधावनकाणनिर्णयः	७१७ ।	१ ।
रत्नकाणोपयकाणः	८६० ।	१६ ।
श्रीकाणः	८५५ ।	२ ।
देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः	८६५ ।	४ ।
देवीप्रतिष्ठाकाणः	८५३ ।	८ ।
देवकान्धाकाणनिर्णयः	६०२ ।	११ ।
प्रथमब्राह्मणसम्बन्धुपकथितकाणः	५०३ ।	१३ ।
द्वादशीनियमाः	२०१ ।	७ ।
द्वादशीनिर्णयः	२८६ ।	१ ।

(न)

नक्षत्राणनिर्णयः	११२ ।	२ ।
नक्षत्रवृत्ततिथिनिर्णयः	६४८ ।	१ ।
नक्षत्रादिनिर्णयः	५१२ ।	८ ।
नक्षत्रोपवासादिकाणनिर्णयः	१२६ ।	६ ।
नदीनां रजःकाणनिर्णयः	७०० ।	१८ ।
नवभाद्रकाणः	५२६ ।	११ ।

(५)

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
नानादेवतापवित्रारोपणकालः	८८८ ।	१ ।
नानापुण्याः	६४४ ।	३ ।
नानायुगधर्माः	६५७ ।	१ ।
नामकरणकालः	८३७ ।	१३ ।
नित्यश्राद्धकालनिर्णयः	४३६ ।	३ ।
निमित्तनक्षत्रादिः संयोगविशेषे देवताविशेषपूजा	८८० ।	१ ।
निमित्तनिरोधेन सदा पुण्यकालः	६७५ ।	११ ।
निधिद्धकालः	५८५ ।	७ ।
निष्क्रमणकालः	७३६ ।	६ ।
नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः ...	८६२ ।	१ ।

(५)

परिचयनकालनिर्णयः	८०० ।	१३ ।
पर्ववर्ज्यानि	६८४ ।	३ ।
पर्वसन्धिकालनिर्णयः	३११ ।	१ ।
पर्वानुष्ठेयं	६७२ ।	८ ।
पवित्रारोपणकालः	८६७ ।	१६ ।
पारणकालनियमः	२६७ ।	१५ ।
पिण्डदाने निधिद्धकालः	५८७ ।	१ ।
पुण्यचतुर्थी	६१६ ।	१० ।
पुण्यचतुर्दशी	३३८ ।	१ ।
पुण्यदशमी	६१८ ।	५ ।
पुण्यत्रयोदशी	६३७ ।	१ ।
पुण्यदशमी	६३१ ।	१७ ।
पुण्यद्वादशी	६३४ ।	१२ ।

विषय ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
पुष्पशितोषा	६१० ।	८ ।
पुष्पनवमी	६१० ।	९ ।
पुष्पपञ्चमी	६२१ ।	१ ।
पुष्पपौर्णमासी	६०३ ।	१ ।
पुष्पप्रतिपत्	६१० ।	३ ।
पुष्पवडी	६२२ ।	० ।
पुष्पव्रतमी	६२० ।	३ ।
पुष्पानामपस्या	६०३ ।	१ ।
पुष्पाष्टमी	६२६ ।	१२ ।
पुष्पैकादशी	६३३ ।	१० ।
पुष्पादीनामभावे पञ्चादिभिः पूजाव्यवस्था ...	८९० ।	६ ।
पुंसवनकालः	०३२ ।	१० ।
पूर्वाह्नविनियोगः	२७० ।	१५ ।
प्रक्षौर्णकालः	५०५ ।	१९ ।
प्रक्षौर्णपुष्पकालः	६०५ ।	१३ ।
प्रकृतौ वैश्वदेवकालनिर्णयः	६०२ ।	१० ।
प्रतिपत्प्रभृतिक्रमेण पुष्पतिथयः	६१० ।	१ ।
प्रतिष्ठाकालनिर्णयः	८२६ ।	२० ।
घातःकालविनियोगः	५८१ ।	१५ ।
घासादाधारम्भकालः	८२० ।	० ।
प्रेतस्त्रियासु निषिद्धकालः	५९० ।	६ ।
प्रेतस्त्रियासु निषिद्धकालविचारः	५९० ।	८ ।
प्रेतस्त्राह्नकालः	५२९ ।	११ ।
(७)		
नक्षत्रार्चकालविधिः	७०८ ।	१ ।

(•)

(भ)

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
भाद्रपदापरपञ्चः	४६२ ।	२ ।
भूतयन्त्रादिकावर्णनार्थः	६१० ।	७ ।

(म)

मघाश्राद्धविर्णयः	५७८ ।	११ ।
मध्याह्नकल्पः	५७२ ।	१५ ।
मध्याह्नविनिर्णयः	५८० ।	१४ ।
मन्वन्तरादयः	६६६ ।	१ ।
मज्जमासविर्णयः	२६ ।	२ ।
मज्जमासे कार्याकार्यविर्णयः	३६ ।	१ ।
मासभेदेन पुष्यविशेषाः	८६२ ।	१ ।
मासवर्णनकालः	६६१ ।	३ ।
मुरू, षण्णातिक्रमे कालाः	६१६ ।	११ ।
मैथुनकालविर्णयः... ..	६२१ ।	१७ ।

(य)

युगभेदेन वर्ज्यानि	६६३ ।	६ ।
युगादिनिर्णयः	६४६ ।	१ ।
युगान्ताः	६५६ ।	१ ।

(र)

रक्षादिभेदेन पुष्यभेदाः	८६२ ।	२० ।
राधिकारखीयवर्ज्यानि	६६२ ।	१८ ।

(८)

(९)

विषयः ।	पृ. सं. ।	पङ्क्तिः ।
यज्ञादिकर्मविशेषेण कालविशेषः	८६६ ।	६ ।
वापीश्रुपादिप्रतिष्ठाकाणः	६६० ।	१५ ।
याराः	५१० ।	१५ ।
विद्यारम्भकाणः	७७७ ।	८ ।
विष्णुदीक्षाकाणः	८६० ।	१५ ।
विष्णुनामस्तोत्रेण कालविशेषः	६१६ ।	१ ।
विष्णुपवित्रारोपणकाणः	८८६ ।	११ ।
विष्णुपूजाकाणः	८६० ।	१० ।
पिष्णुप्रतिष्ठाकाणः	८६१ ।	१ ।
विष्णुश्रयणादिकाणनिर्णयः	८६७ ।	११ ।
हृद्भिन्नाङ्गकाणनिर्णयः	७५७ ।	१० ।
वैद्युति-स्तोत्रपातौ	६७७ ।	८ ।
वैवाहिकमन्त्रकाणः	८०० ।	७ ।
वैश्वदेवकाणनिर्णयः	५६६ ।	१८ ।
स्तोत्रपातः	६७२ ।	५ ।
ऋतविशेषेण त्रिविधविशेषनिर्णयः	१०५ ।	१ ।

(१०)

श्रयणविहितविभिन्नकाणः	६६१ ।	१० ।
श्रवणप्रतिष्ठाकाणः	६८७ ।	२ ।
श्रवणनिर्णयः	२५८ ।	६ ।
श्रुतस्य कर्मिणीकरणकाणः	५३६ ।	१ ।
श्रुतकर्मनिभिन्नकाणः	६६० ।	१८ ।

(६)

विवरण ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
कवचधारश्रीनिर्बंधः	२०६ ।	१ ।
आज्ञाकावनिर्बंधः	३५६ ।	१ ।

(घ)

बोधप्रभासकावः	५३१ ।	१ ।
----------------------	-------	-----

(ङ)

संवत्सरावच्छ-भासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणं	१ ।	१ ।
सङ्गान्निर्बंधः	३०० ।	१ ।
सन्ध्याकावनिर्बंधः	६६० ।	१० ।
सन्ध्याकावच्छांनि	६६० ।	१ ।
समिच्छीकरवकावः	५३० ।	१५ ।
सप्तमीवच्छांनि	६८९ ।	१० ।
समावर्तनकावः	७८६ ।	१ ।
साधिकाकर्मकस्य वैश्वदेवस्य कावनिर्बंधः ...	६०८ ।	१० ।
साधिकासमिच्छीकरवकावः	५३० ।	१० ।
सामान्यतः शुद्धकर्मकावः	८६५ ।	१ ।
सामान्यतः आज्ञातिथिनिर्बंधः	५२० ।	२० ।
सामान्यतः सर्वतिथिनिर्बंधः	६० ।	१ ।
सांख्यरिक्तकावनिर्बंधः	३३० ।	१ ।
सावाज्ञकस्यः	५०० ।	१ ।
सार्धंसाधिकापुण्यादि	८६५ ।	१० ।
सौमन्योन्नयनकावः	७३० ।	१ ।
साधकावनिर्बंधः	७०० ।	१ ।
साम्बरकावनिर्बंधः	७०५ ।	१ ।

पुराखनामामि ।

—*—

अ ।

अभिपुराखम् १५५ । १०,

आ ।

आभेयपुराखम् १५२ । ०, १५६ । १३, १६० । १६ ।

आदित्यपुराखम् २८७ । २, ३६३ । १०, ३६४ । १५, ३५ । ८ । ११,
५८२ । १२, ६५६ । ०, ६६६ । २ । १६,

क ।

कानिकापुराखम् १८१ । २, २०३ । १३, २०८ । १८, २८७ । १३, ३०१ ।
१२, ३१३ । ३, ५७५ । ३, ८०८ । २,

कूर्मपुराखम् ६ । ३, ३२ । १२, १६२ । ६, १७८ । १०, १८० । १६,
१८२ । १५, १६३ । ३, २१२ । ८, २१८ । ६, २२३ । १०, २३० ।
१६, २३१ । १०, २३६ । ८, २४० । १३, २४८ । १३, २६३ । ६,
२६५ । १५, २६७ । २, २८० । ६, २८२ । १०, २८५ । १०, २८६ ।
१६, २८७ । ०, ३५२ । ८, ५१६ । १५, ५१८ । ६, ५२० । २१,
७३० । ३, ७८३ । ६, ८०६ । १३, ८१० । ३, ६ । १३,

ग ।

गवफपुराखम् १५२ । ३, १६० । २, १८१ । ६, २१२ । ११, २५० । १३,
२५३ । ८,

ङ ।

देवीपुराखम् २८५ । २२, ३८५ । ३, ३०७ । ३, ३१२ । १८, ३१६ । १३,
३२३ । १६, ६१५ । १३, ६१७ । ६, ६१६ । १३, ६३० । १७, ६३१ ।
६, ६३३ । १५, ६३७ । १०, ६३६ । १६, ६७७ । २१, ८५१ । ३,
८५३ । ६,

देवीरहस्यपुराखम् १५० । १६, १८१ । १६,

न ।

नन्दिप्रराखम् २२ । १४,
 नानरखम् ४८ । २२, २०४ । १०, २०६ । ११, २०८ । २१, २१० । ३,
 २१२ । १४, ४१० । २१, ४११ । १३, ४४५ । २१, ४६० । ५, ४७३ ।
 ११, ४८३ । ३, २०, ५०१ । १२, ५३५ । १८, ६१३ । १, ६४८ ।
 ८, ६७० । २,
 नारदप्रराखम् २३० । १७,
 नारदीयप्रराखम् ८१ । १०, ८० । १७, १०४ । ३, ११५ । १४, १४६ ।
 ३, १४८ । २१, १५३ । २ । ११, १६० । १८, १६२ । १८, १६३ । ५,
 १७२ । ११, १८० । १८, २०१ । १८, २०३ । ८, २०६ । ८, २१० ।
 १७, २२० । १३, २२१ । १०, २२२ । १८, २२३ । ७, २२८ । १८,
 २४८ । १४, २४८ । १८, २५१ । १६, २५४ । १३, २८१ । १, २८२ ।
 ४, २८३ । ११, २८३ । ११, २८४ । ७, २८५ । १८, २८६ । ८,
 २८८ । ४, ५२६ । ६, ५४२ । ६, ५५० । ११,
 नारसिंहप्रराखम् ५०५ । ३, ६०४ । ४, ७५६ । १४, ८५२ । १०,

प ।

पद्मप्रराखम् ८० । ६, ८२ । १६, ८३ । ६, १७, ८५ । ८, ८६ । १३, ८८ ।
 ३, १२, ८८ । ८, ८६ । १६, ८८ । १०, १०० । १, १०८ । ७, ११७ ।
 २१, १२२ । १३, १२३ । ५, २०, १४७ । ११, २०१ । १६, २०३ ।
 १६, २०७ । १३, २२३ । १४, २२४ । १६, २२५ । २, २२७ । ६,
 २३६ । १०, २३७ । ३, २३८ । १३, २४१ । १०, २८२ । २१, २८६ ।
 १२, २८७ । १६, ३०५ । ५, ३१२ । २, ३२० । १४, ३८० । २१,
 ३८० । ६, ४५० । ६, ४५८ । ११, ६१४ । १३, ६१६ । १५, ६१८ ।
 ६, ६३१ । १३, ६३७ । ३, ६४१ । ६, ६५६ । १३, ६७६ । २,

प्रभाषणम् ५० । १५, ५६१ । ५, ५०० । २०, ५०५ । ७, ५८० । १,
६५१ । १७,

ब ।

प्रभाषणम् १० । ११, ५६ । १६, ११६ । १६, २१६ । ६, २३१ । ३,
२०६ । १६, २६६ । १८, ३८१ । १६, ३८१ । १२, ३१२ । १६,
३१० । २, ३६२ । १०, ३६० । ६, ३६६ । ६, १६, ३६१ । १६,
३६२ । ८, २१, ५०० । ६, ५०५ । ६, ५०६ । ८, ५१० । १०, ५१० ।
११, ५२१ । १, ५२३ । ६ । १६, ५३० । ५, ६, ५३० । १, ५६६ ।
१०, ६१५ । ६, ६१६ । १, ६१० । १८, ६२१ । ५,

प्रभाषणम् १८ । ६, ७३ । ६, ७५ । ११, ७६ । ५, १०, ७८ । २२,
७६ । ८, ८० । ११, ८१ । १२, ८२ । ८, ८३ । १६, ८० । १७, ८८ ।
१८, ७६ । २०, १०१ । ६, १०३ । १२, १०५ । २, १०६ । ६,
११० । ०, १३३ । ११, १३० । १, १३० । २, १३३ । १०, १३३ ।
१०, १६० । २०, २३३ । १८, २३५ । १०, २३८ । १६, २६० । १०,
३०८ । ३, ३०८ । १८, ३८१ । १६, ३८६ । ६, ३०० । ८, ३२० ।
६, ३२१ । ११, ३५३ । ६, ३६२ । ११, ५१५ । ६, ५२२ । १३,
५२० । १५, ६३८ । १०, ८०८ । ७,

प्रभाषणम् १३५ । ८, २०३ । ५, ३१२ । १८, ३१५ । १, ६,—

भ ।

मगधतोरामम् ३१३ । ६, ३१३ । २०, ३१६ । ०,

मगधतोरामम् ५३ । १०, ६८ । १, ७० । ६, ७८ । २२, ८० । ६, ८२ ।
३, ८३ । १६, २०, ८० । ६, १०, ८६ । ६, ६६ । १०, ११० । ६,
११५ । २, १२५ । १, १३० । १२, १३१ । ६, १३२ । १, १३६ ।
३, १५० । १३, १५१ । १३, १५५ । १०, १५६ । १०, १७० । २

२१, १७८ । १८, १८१ । १, २०३ । ११, २०६ । १६, २०६ । १,
२१८ । १५, २२१ । २, २२६ । १३, २३० । २२, २३२ । ५, २३४ ।
२१, २३६ । २१, २५१ । १, २६६ । ६, २७६ । १८, २८१ । १३,
२६४ । १, ३३३ । १६, ३६४ । १८, ५१८ । ११, ५४० । १६, ५४६ ।
१८, ५५४ । २२, ५५८ । १३, ५५६ । २१, ५६३ । २, ६०६ । ८,
६०० । २२, ६१४ । १४, ६१५ । ११, ६१६ । १८, ६२१ । १, १०,
६४० । ७,

भविष्योत्तरपुराणम् १४३ । २१, १८६ । १०, १८, २८६ । १२, ३८८ ।
१, ४०१ । २२, ५५६ । ६, ५६० । २१, ६१८ । १२, ६२७ । १६,

म ।

मत्स्यपुराणम् ४१ । १८, ५५ । ३, १५६ । १०, १८२ । ७, १०, १६३ ।
१४, २६५ । ३, २६३ । १६, २६५ । ५ । २६६ । १, ३१२ । १८,
३१५ । १, ६, ३०६ । ३, ३८६ । १, ३४२ । १, ३४६ । ६, ५०५ ।
२०, ५४८ । १, ५८० । १८, ५८८ । ३, ६०७ । १६, ६२४ । १५,
६३८ । १३, ६३६ । ७, १७, ६४६ । १७, ६६६ । २, ६७१ । १५,
६७७ । १२, ६८५ । ११, ८०७ । ४, ८२५ । १६, ८२६ । २२, ६—
महाभारतम् २८ । ३, ४०१ । १, ५८६ । ११, ५६१ । १६, ६३० । ३,
६४३ । ५, ६५७ । ११, ६६३ । १६, ६६८ । ८,—

मार्कण्डेयपुराणम् १०६ । १२, १६, १६६ । १६, २१५ । १२, २३१ ।
१०, २८४ । ३, ३८७ । ११, ४६० । १३, ४६४ । ६, ४७१ । २२,
४७७ । ८, ४६२ । ८, ५०३ । ३, २०, ५१० । १०, ५१४ । ६,
५२२ । १, ६७७ । ६, ६६८ । १४, ८०७ । २०,—

र ।

रामपुराणम् १५२ । १०,—

ख ।

शिकण्डपुराखम् ६० । १२, १०३ । १५, ३८३ । २०, ३६० । १०, ५०२ ।
६, ६१० । १५, ६३८ । १८, ६४२ । १३, ६४६ । १२, ६५० । २१,
६६० । ६, ८०६ । ८,—

घ ।

वस्त्रिपुराखम् १३० । १४, १३१ । १६, १३२ । ७, १६८ । १,
वामनपुराखम् ४०३ । ३, ६१० । २, ६८४ । १५, ६८८ । ६,
वायुपुराखम् १२५ । २१, १५१ । १८, १०४ । २०, २८० । १०, ३१२ ।
१८, ३१३ । ३, ४५३ । ६, ४५५ । ६, ४६२ । ११, ५१४ । १५,
५६१ । २०, ५७४ । ७,

विष्णुधर्मपुराखम् १६६ । १, ५११ । १६,

विष्णुपुराखम् १५२ । १३, १६६ । ४, ६, २०० । १४, २६३ । १५, ४५० ।
१५, ४५८ । ५, ५०० । ६, ५०४ । ११, ५२१ । १३, ६२४ । ६,
६४३ । ८, ६५० । ३, ६५८ । २०, ६८२ । ७, ६६६ । ८, ७०० । १६,

विष्णुधर्मोत्तरपुराखम् ६ । १३, ७ । ५, ८ । १५, १० । १, १४ । १२,
१७ । ६, १७, १८ । १७, २७ । १६, ६३ । १८, ६६ । १३, २२,
६८ । १०, ११६ । ५, १२० । ७, १२३ । ६, १२६ । ६, १२८ । २,
१०६ । ६, १३२ । १७, १४८ । २१, १५१ । २१, १७२ । १८, १८५ ।
१२, १६४ । १२, १७, २४१ । ४, २८६ । ४, २६० । २२, २६४ ।
१७, २६५ । १२, ३०६ । १६, ३१५ । १६, ३५२ । ११, ४५६ । १२,
४५६ । १२, ४६३ । ६, २२, ४०२ । ८, ५०१ । ६, ५०७ । ७, ५११ ।
५, ५१३ । २०, ५१७ । २१, ५८४ । २१, ६३२ । १३, ६३३ । १७,
६३४ । १८, ६३५ । १६,

विष्णुवचखम् १५५ । ११, १६० । १४, २०८ । १३, २१७ । १६, २२६ ।
६, २२७ । ३, २३५ । ३, २८५ । ६, २८६ । १६, २६० । ८, २६२ ।

११,—

(१६)

श्र ।

आरदापुराणम् २०३ । ५ । २०३ । १३ । २२३ । २० । २२८ । ३ ।

२८५ । ६,

शिवपुराणम् ६५८ । २,—

शिवरहस्यपुराणम् ६७ । १५, ११७ । १४, ११८ । ३, २०६ । १६ ।

३०६ । १६,

स ।

वीरपुराणम् ४४७ । १८, ५२६ । ३, ५४४ । ११, ६४४ । १२, ७२४ । १६,

आन्दपुराणम् ६ । ५, ७३ । ११, ७५ । १५, ७६ । १६, ७६ । ३, ८० । ७,

८१ । ६, २२, ८२ । १२, ८३ । १६, ८४ । ७, १६, ८५ । २, ५,

८८ । ६, ६० । २, ६१ । १५, ६७ । २०, १०४ । ८, १०६ । १५,

१०७ । ४, २०, ११२ । ७, ११३ । १४, ११८ । ६, १२० । ४, १३० ।

१, १३३ । २ । १६, १४२ । ११, १४३ । ११, १४७ । १६, १५० ।

८, २२, १५१ । १३, १५३ । ८, १५५ । ११, १६२ । १५, १७६ ।

१३, १८० । २१, १८२ । १६, १८५ । ६, १६१ । ६, १६२ । २२,

१६६ । ८, २१, १६८ । ७, २०३ । २३, २०८ । ६, २१३ । १०,

२१८ । २२, २१६ । ३, २२४ । ६, २२५ । ५, २३१ । १४, २३४ ।

४, २३५ । १४, २३६ । १, ४, २३७ । १५, २३८ । १६, २४० ।

३, २४१ । ७, २५० । १६, २६५ । १३, २६६ । २१, २८० । १७,

२८२ । १६, २८२ । ११, २८५ । १३, २८६ । १६, २८७ । १६,

२६० । १३, २६७ । १६, २६८ । ६, ३०६ । १, ३०६ । १६, ३२० ।

१७, ३८१ । ३, ३८२ । १४, ४१५ । १३, ४२२ । ५, ४२६ । ४,

४३६ । ३, ४५१ । १, ५०४ । १६, ५२१ । ४, ५४४ । ४, ५६६ ।

१४, ५७१ । १६, ५७४ । ७, ५८६ । १६, ६२२ । ७, ६३८ । १,

६३६ । ४, ६४० । १२, ६४५ । ३, ६४८ । २, ६४६ । २, ६५६ ।

२, ६७८ । ४,

शुद्धिनामानि ।

अ ।

अक्षिरा ३३ । १६, ८३ । ६, ६६२ । ४, ८०३ । ११, ७४८ । १५, ७६६ । ३ ।
अग्निः ३६१ । २, ५३१ । ६, ५३६ । ८, ५८३ । २१, ७१२ । १० ।

आ ।

आचार्यः ७६५ । १०, ८७ । १४, २८६ । ४, ३१७ । १३, ३२२ । १५ ।
आयसायः ७६ । ७, ८७ । १४, १७४ । ७, २८६ । ४, ३१७ । १३, ३२२ ।
१५, ४५५ । २१ । ३६१ । ६, ४७३ । ६, ४८० । १५, ४८५ । १५,
५०८ । १४, ६६८ । १०, ७६३ । ४, ७६४ । ६, ७६६ । १३, ७७० ।
४, ७७२ । ७, ७७७ । ३, ७७८ । १२, ७८३ । १४, ८०१ । १,
८०२ । ११ ।

आम्बलायनः १५४ । २०, ३६५ । ६, ६२६ । १६ ।

उ ।

उपकात्यायनः ६५० । २ ।

उद्यताः ५४६ । १६, ५६७ । १३, ५७० । १७, ५८४ । २ ।

ऊ ।

ऊर्ध्वः १६ । ६, ५१ । १६, १०२ । १२, १२५ । ६, १२५ । ६७,
२२५ । ७, २३४ । ६, २४५ । १८, ३८६ । १५, ३८६ । १८,
४३३ । १५, ५६४ । २, ५६६ । २, ६०० । ३ ।

क ।

कर्कोयाध्यायः ३३० । २० ।

कात्यायः ३५३ । २० ।

कात्यायनः ५१ । ८, १५३ । २१, १६२ । ११, १७२ । ६, १७७ । ७,
 १७५ । ७ । १७, १८२ । २१, १८७ । ७, १८७ । २२, २०० । ८,
 १३, २०३ । १८, ३१२ । ८, ३१५ । १८, ३२० । २१, ३३० । २२,
 ३५५ । २१, ३६६ । ३, ३८७ । १२, ४४८ । १७, ४५१ । २,
 ४५७ । १८, ४६० । १ । ११, ४७३ । ८, ४७७ । १८, ४८० । १७,
 ५०८ । ६, ५३० । ८, ५३८ । ८, ६८३ । ३, ६८२ । १८, ६८२ ।
 १३, ६८८ । २१, ७०० । ५ । २१, ७०१ । १८, ७०७ । २,
 ७११ । १५, ८०६ । ३, ८११ । १५, ८१६ । २, ८१७ । २, ८२१ ।
 ६, ७२५ । १८ ।

काश्यपः ३८३ । ७, ५८२ । १७, ७२८ । १८ ।

कात्यायनिः ७३८ । १०, ७७६ । २०, ७६५ । १७, ७७८ । ८ ।

कौत्सः २५१ । ३ ।

कौत्सिः ७२ । १८, ५० । १७ ।

कान्तुः ५६७ । ६, ७१५ । ८ ।

ग ।

गमस्त्रिः ५० । १८ ।

गर्गः ७०५ । १८, ७०६ । ५, ७१८ । १५, ७८५ । ५, ८१५ । १६ ।

गार्ग्यः २१ । १२, ११६ । १८, ११८ । २, १५५ । ७, २३८ । ७ । २०,
 ४२७ । १३, ४८७ । १२, ५६० । ७, ७१७ । ७, ८१७ । १७ ।

गोमिः १०८ । १७, १३३ । १८, १८६ । ७, २२० । ६, २५७ । ५,
 ३२० । १२, ३७८ । १३, ५२६ । ११, ५७० । ५, ७२६ । ११,
 ७३० । २, ७३७ । २२, ७७० । २१ ।

गौतमः १८२ । ३, १८८ । ५, ४६० । ६, ४६८ । २०, ५८१ । २, ६३३ ।
 १, ६८२ । ११, ६८७ । १५, ७५२ । १६, ७५५ । ७, ७५६ । ११,
 ७५७ । ७, ७५८ । ६, ७६२ । २, ७६३ । १, ७६८ । १८, ७७१ ।

(१६)

१, ७७२ । १, ५, ७७३ । १७, ७७५ । १, ७७६ । २०, ७७२ ।
२, ७७७ । ६, ७०२ । २१, ७०५ । १७, ७१५ । ६ ।
अवना १२ । ६, ६७७ । ११ ।

ज ।

जातकार्यः ७६ । ६, ५१ । १५, ५३ । १, ७६८ । ३, ५०६ । १५, ५३२ ।
७, ५६१ । १३ ।

जावालिः २८ । २०, ६६ । ६, ३८८ । ७, ७१७ । ६, ७७६ । ७, ७५७ ।
१५, ५३६ । ७, ७०५ । १६, ७०६ । ५ ।

जैमिनिः १८२ । १८, १८३ । २१, २०७ । २, २२६ । २, ३८२ । १३, ७३० ।
६, ५८३ । १२ ।

ज्योतिर्गार्गीः १६ । ६ । १७, २० । ५ ।

ज्योतिःपराशरः ७८ । २, ५७ । १७, ५८६ । १७, ५६२ । १, ७१६ । १३ ।

ज्योतिःपितामहः ७७ । २१ ।

ज्योतिर्दृष्ट्यतिः ७७२ । १६, ७८० । ६ ।

त ।

तकाखमखनः ६२२ । ७ ।

द ।

दक्षः ११२ । १, ३८३ । ३, ७७७ । ७, ५२५ । ५, ६६१ । १८, ७५८ ।
११, ७८० । २, ७८२ । १८, ७८५ । १७ ।

देवनाः ७८ । ५, ६५ । २०, ६६ । ६, १०८ । ३, ११७ । २१, १५२ । २०,
१६३ । ११, १६६ । ३, १६८ । २, २१६, ३८७ । ७, ७७५ ।

२२, ७७८ । १६, ८०१ । १६ ।

देवस्वामी ३२७ । ६ ।

न ।

नारदः १५६ । २०, १८३ । ८, १८५ । ६, २२३ । ५, २३५ । २०,
८०७ । ८, ८०६ । ७ ।

घ।

मराष्ट्रः ३३ । २१, ३३ । ५, १०८ । १७, ३२७ । ११, ५७१ । ५, ६६२ ।
१६, ६६३ । ६, ७०६ । २०, ७०७ । १७,

माखिनी पूछः । ११, ५८७ । २ । ११,

मारुतः ३५६ । १५, ३८७ । १८, ६१० । ११, ७७२ । १२, ७५५ ।
१६, ८१५ । ६,

पितामहः ६ । १०, १६ । २०, २३ । ७, ३२ । १६, ६१ । ३, १८७ ।
७, २२६ । १२, २३० । १०, ३५५ । ३, ५०७ । २०, ६७६ । १५,
६७७ । १७,

प्रचेताः २२ । १२, ८६ । ११, ६५ । ५, २१२ । १८, २५० । २२, ३३६ ।
१२, ३५० । १०, ३५१ । ३, ३६३ । १६ । १३ । ५६० । १८,
५७८ । २०, ६०२ । ८, ६०८ । ६, ६६२ । २, ६२० । २२,

पैठीकतिः ३६ । १०, ३७ । ३, ५५ । ६ । २०, ६७ । १, ६८ । १७,
१०६ । १०, २३८ । ८, २५० । ८, ३३६ । १०, ३७० । १६, ५०६,
५३० । १८, ५३७ । ३, ५८० । २०, ५६८ । १०, ६०० । ५, ६८७ ।
६, ६८५ । १५, ६६६ । २०, ७०६ । १५, ७२७ । १, ७२५ । ८,
७३५ । १८, ७५२ । २१, ७५६ । ६, ७६० । ५, ७६३ । १०,
७७६ । ६, ८०७ । २२, ६२२ । १८,

प्रजापतिः ३८ । ३, ३३ । २, ३५ । २, ५३८ । १७, ७२२ । १६, ७३७ ।
२, ७५८ । १,

पुनः २८५ । १६, ५०१ । १८, ५८७ । १८, ६६६ । ११, ७०६ । ६ ।
११, ७१० । २१ ।

प्रयोगमौलिकः ७७५ । २२.

ब ।

बुधः ७७६ । १८, ६८२ । ४, ७८२ । ७,
 नौघायनः १३ । १७, ६४ । २, ६७ । ६, १०० । ७, १०८ । ६, १२८ । ६,
 १७६ । २१, १७८ । १०, २१८ । १२, २३६ । ७, ३१६ । १७, ३२१ ।
 ३, ३७१ । ११, ३६५ । १८, ४०५ । १६, ४२० । १८, ४२३ । ६,
 ४३० । १७, ४४६, २० । ८४२, २ । १४, ४४६ । ३, ४५६ । ७,
 ५२६ । १४, ५२८ । २, ५४५ । १५, ५४८ । १८, ५८७ । ७, ६८४ ।
 ४, ७०६ । १३, ७१६ । ६८, ७२६ । ७, ७३१ । ७, ७४५ । १३,
 ७४६ । १०, ७५२ । १६, ७६६ । २२, ७ । ३ । ८ । ७७६ । २,
 ८०५ । ११, ८१६ । १३ ।

बृहगौतमः ६६ । ६, ३८१ । १६, ५२५ । २१, ५३५ । ५, ५४४ । १८,

बृहवशिष्ठः ५० । १३, ५७ । १,

बृहन्नौघायनः ४४० । १०, ७४४ । ४ । ८, ७७५ । ४, ७७८ । १, ८०२ ।
 ८, ८०२ । ११, ८०३ । १, ८०४ । १६, ८०५ । २, ८० । ६,
 ८१२ । ६,

बृहवशिष्ठः ५८ । १, ६४ । ५, ११५ । ७, ११६ । १३, १२२ । ४, १८३ ।
 १३, ११२ । २१, २२७ । ६, ३१४ । १६, ३१५ । ६, ३८६ । १६,
 ४१२ । ६, ४४६ । २०, ४५७ । ११, ५८६ । २, ६०६ । १६, ६०६ ।
 ४, ६३२ । ३, ६५६ । १८, ६६४ । ६, ६६७ । २, ६६६ । १६,
 ७०७ । २२, ७२२ । ६, ७२४ । ३ । ६, ७२६ । १३ । १६, ७२७ ।
 ५, ७३६ । १३, ७४२ । १४, ७४६ । ३, ७४८ । १८, ७४०, ८०५ ।
 ५, ८०८ । १०, ८११ । ७, ७७३ । ११, ७७८ । ११, ७७५ । ७ ।
 १४, ७७६ । ६, ७७८ । ४, ७७६ । १२, ८०० । २ । ७, ८०४ ।
 १६, ४४६ । २०, ४५७ । ११, ५३६ । ४, ५६६ । २०, ८१६ । ५,

बृहन्मनुः ४४५ । १३, ४८६ । ३, ४८२ । १४, ५४६ । २२, ६७३ । १०,
 ६६७ । ५, ७१३ । २२,

अज्ञानः ०७१ । ३ । ०८२ । १०, ०८८ । २२, ००३ । १०, ६२० । १५,
०१३ । २२ ।

अज्ञानाद्यवस्था ०२ । २०, ६१ । १७, १६० । १५,

अज्ञानात्तात्पर्य २०० । १६ । ० । ०५० । १६, ६७५ । ५ ।

अज्ञानपराधरः ०५७ । १६ । १, ५७७ । २०, ६७५ । ५ ।

अज्ञानपेयाः १२० । ०, ००१ । १६ ।

अज्ञान्यता १०६ । १० ।

अज्ञान्यातात्पर्य ५६० । १ ।

अज्ञान्यताः ३३३ । ६, ३३० । १ ।

अज्ञान्यताः ०६ । १३, ०५६ । ७, ०६५ । ३, ५२० । ६ ।

अज्ञान्यताः १३ । १३ । २०, २०३ । १२, ०२३ । १२, ००६ । १०, ००६ ।

०, ५३१ । १०, ५५६ । ०, ५६० । ५, ६५० । १०, ६५७ । १०,

६५५ । २२, ०१० । ०, ०१६ । २, ०२० । ६ । ०२३ । ०, ०३० । १२ ।

अज्ञान्या १०० । २०, १७० । ६,

म ।

अज्ञान्या ००३ । १७, ५२६ । १६,

अज्ञान्या ३१० । ११, ०११ । २१, ०१२ । १२, ६०५ । ७, ०६३ । ०,

अज्ञान्या ३६ । १५, ५६ । १, १३२ । २०, २१६ । १०, २१६ । १०, ६०० ।

७, ६०६ । ०,

अज्ञान्या ०७० । ०,

म ।

अज्ञान्या २३ । १२, ०१ । १६, १०५ । २२, १०६ । ०, ३७८ । १५, ३६६ ।

१३, ००१ । १०, ००६ । १०, ००० । १, ०६२ । १०, ०६० । १५,

५०६ । १७, ५१२ । ६, ५२५ । १२, ५२६ । १०, ५२७ । ११, ५२८ ।

१५, ५२९ । १३, ५३० । १७, ५३५ । १०, ५३६ । २१, ५३७ । ६

५३८ । २, ६०६ । १६, ६०६ । ०, ६३२ । ३, ६५६ । १७, ६५० ।

५, ६५८ । १०, ६६५ । ८, ६६७ । २३, ६६८ । १६, ७०० । २२,
७२२ । ७, ७२७ । ३ । ८, ७२६ । १३ । १६, ७२७ । ५, ७३६ ।
१३, ७३२ । १०, ७३६ । ३, ७३८ । १८, ७३८ । २, ७५१ । ८,
७५५ । ८, ७५६ । १, ७५७ । १२, ७६० । ८, ७६१ । ८ । १०,
७६२ । ७, ७६३ । १७, ७६५ । ७, ७६७ । ११, ७६८ । २१ । ७६८ ।
१६, ७७० । १३, ७७१ । १५, ७७२ । १८, ७७३ । ११, ७७४ । ११,
७७५ । ७ । १०, ७७६ । ६, ७७८ । ०, ७७९ । १२, ८०२ । १७,
८०४ । ११, ८०५ । ५, ८०८ । १०, ८११ । ७,

मरीचिः ०१७ । १२, ०६३ । १३, ५६५ । १६, ५६९ । ५, ६६० । १८,
८१७ । ३,

माख्यः ५२ । १२, ६८८ । १८,

मार्कण्डेयः ८३ । १०, २६३ । १०, ३८१ । ८ । २२, ५७५ । २०, ६०८ ।
०, ६ । ८, १२ । ६७५ । ८, ६८१ । १३, ६८० । १०, ७०० । १८,
७०८ । १०, ७१६ । ८, ७४४ । १७,

य ।

यमः ५२ । १५, ५८ । १५, २६० । ५, २६६ । ०, ३८३ । १७, ३३८ ।
१०, ५१२ । १३, ६२० । १५, ६८५ । ८, ६८८ । ५, ७०५ । १५ ।
७०८ । १८, ७१० । ६, ७१२ । २०, ७१३ । ११, ७२१ । ३, ७२८ ।
१, ७३२ । १८, ७३८ । ६, ७३८ । २०, ७४० । ०, ७४२ । १८,
७५४ । १०, ७६६ । ३, ७६८ । १८, ७७० । १८,

यज्ञपार्थः ३१८ । ११,

यमदक्षिः ५७८ । ६,

याज्ञवल्क्यः १३८ । १८, २०८, २८४ । २२, ३६५ । २, ३०५ । ८, ३६१ ।
१६, ३७१ । १०, ३७७ । १५, ३८३ । २१, ३८२ । ५, ५१२ । १६,
६७२ । ६, ६७३ । १३, ६६५ । १२, ७०१ । १७, ७१८ । २०, ७२१ ।

(२४)

१८, ७३२ । १५, ७३४ । १६, ७३८ । ४, ७३९ । १४, ७४० । ११,
७४१ । १३, ७४२ । ८, ७४६ । २२, ७८५ । ५, ८०० । १४,
योगियाज्ञवल्क्यः ७१९ । ३ ।

ल ।

लिखितः १७६ । १०, ३८० । ६, ४७१ । ५, ५८२ । ८, ६९१ । २१,
७२३ । ११, ७३९ । १२, ७४२ । २२, ७४५ । १६, ७५२ । ६,
७७९ । ९, ८०९ । ३,

लघुहारीतः २२ । ३, ६१ । १, ५३५ । १५, ५३७ । १६, ५३८ । ३,
लौगाधिः १०७ । १३, ३१७ । ७, ३१७ । १८, ३३४ । १२, ३५६ । १,
४२२ । २, ४४२ । २१, ५३६ । ११, ६०९ । ७, ७३४ । २, ७४० ।
१६, ७४२ । ६, ७४३ । ६, ७४५ । ११, ९२३ । १६,

म ।

मराहः ७९० । १२,
मश्लिः ५० । ११, ९८ । ४, ३९६ । ७ । २२, ४१२ । २, ४१८ । ८,
४२० । २१, ४२१ । १९, ४२२ । ८, ४२८ । १, ४४० । १३, ४४४ ।
५, ४५४ । २२, ४५८ । १५, ५४२ । ६, ४४९ । १०, ५५४ । २,
६०३ । ८, ६०६ । ४, ६९८ । २, ७०५ । ६, ७०६ । १५, ७०७ ।
५, ७२४ । ६, ७३१ । १४, ७५७ । २, ७६२ । ११, ७६६ । १८,
७७० । २०, ७७१ । १३, २०, ७८४ । ९, ७८६ । १४, ७९० । ४,
७९३ । ११, ८०३ । ३, ८०५ । १४,

माह्यः ७८८ । १८, ८०० । २ । ६, ८१२ । ९,

मार्वाधिः २५० । ११,

मिथुः ५१ । २, १६२ । २१, १७६ । ६, २२२ । २०, २५४ । ८, ३०९ ।
१३, ३८० । ९, ३८३ । ६, ३८६ । १८, ४३३ । १५, ४५२ । ५,
४५५ । ९, ४७० । १४, ४७२ । १५, ५०९ । १, ५१३ । ५, ५१७ ।

१६, ५५२ । ८, ५५६ । ६ । १५, ५६४ । १६, ६०८ । १६ । ६२४ ।
२०, ६२६ । १४, ६३५ । १२, ६४६ । ८, ६४६ । २१, ६५३ । १४,
६७५ । ६ । १४, ६७६ । २२, ६८३ । १, ६८४ । ७, ६८६ । २,
६९७ । २०, ७१२ । ५, ७२४ । १३, ७२६ । १ । २२, ७२७ । १५,
७२८ । १४, ७२९ । १३, ७३१ । १, ७३३ । १०, ७३४ । १४,
७३५ । १६, ७३६ । ४ । ६, ७३७ । २०, ७३९ । २२, ७४० । ११,
७४२ । ४, ७४४ । २, ७४० । ८, ८०२ । २, ८०५ । ५,

विश्वामित्रः ६६८ । १७, ७०८ । २०, ७४६ । ६,

वैशम्पयानः ७०० । २, ७०४ । ७ ।

वैशवापः ५६३ । २, ७३४ । ६, ७३६ । २५, ७४२ । १० ।

श्यामः ६० । २० ।

श्यामपुत्रः ५८५ । ८, ५८७ । ६ ।

श्यामः ५६ । ४, ६६ । ३, ६७ । ३, १७७ । १८, १६५ । १७, २२६ । १६,
२३२ । १३, २५६ । १, २५८ । २२, २८५ । १६, ३२७ । ६, ३८४ ।
७ । १६, ४०१ । २, ४४० । १७, ४४७ । २२, ५३० । ११, ५४२ ।
१७ । २२, ५४४ । १, ५४७ । ५, ५५६ । ७, ५५८ । ४, ५६५ । ६,
५८४ । ५, ६४५ । १२, ६६४ । १४, ६६४ । १४, ६८० । १५, ६९० ।
६, ६९२ । ६, ६९३ । ४ । ७ । १६, १६१ । ३, ६६५ । ५, ७०४ ।
२२, ७०७ । ८, ७१३ । ८, ७१४ । ६ । १३ । ७२२ । १८, ७४३ ।
१४, ७४४ । ६, ७५१ । १२, ७८० । ७, ७८१ । २०, ७८१ । १६,
७८४ । १३, ८१० । ८,

शु ।

शुक्रः ३७ । २०, १७६ । १०, ३८० । ६, ४७१ । ५, ५०१ । २, ५०७ । ४,
५३० । १४, ५८२ । ८, ६४० । १७, ६६६ । १३, ६८२ । १३, ६९१ ।
२१, ७०३ । ८, ७२२ । १०, ७२३ । ११, ७३४ । १६, ७३५ । ३,
७३६ । २, ७३८ । १०, ७३९ । १२, ७४० । २, ७४२ । २२, ७४३ ।

(२६)

२, ७४५। १६, ७४६। ३, ७५२। १०, ७५३। १५, ७५६।
८, ७६२। १७, ७७२। १५, ७७६। ६, ८०६। ३, ८२६। ११,
ब्रह्मधरा ७७६। ६, ६१०। १३।
ब्राह्म्यायनिः ७८। १६, ७६७। ३, ७६८। ११, ७६७। २, ५३६। ८,
ब्राह्म्यायः ३६। २, ३८०। ६, ३८६। १२, ३८७। १, ३६०। ६, ७११।
७, ७१७। १५, ७२०। ११, ७३६। ७, ५०७। १६, ५६२। १३,
५७१। १०, ५७५। १३, ५७५। १७, ५८६। २, ६४३। १, ६४५।
२२, ६६३। ८, ६७६। ७, ६६७। २१, ७५६। १५, ८११। ७,
८१२। १।

ब्राह्म्यायनः ६१०। ३।

शिवदत्तः ५६७। ११।

श्रीधरा २०। ११।

श्रीकौतमः ७५६। १८।

श्रीनकाः २५५। ७, ७५२। ३, ७३२। ६, ७६०। ७, ७६६। ५,

स।

सत्यव्रतः ३६। ७, ७७। १०, ५७। १५, २८५। १६, ५८३। १८,

सनतकुमारः १७६। १६, १६०। ७, १७८। १६, १८२। २१, १८७।

१६, १३८। १।

सम्भारः १०५। १८। १८६। १७। ६७०। २। ६६३। १०। ६६७। १८।

सुमन्तुः ३६। २१, १२६। २१, १६७। ७, २२३। १८, २३८। १, ७६७।

१६, ५७०। १५, ५५५। ७, ५७८। १३, ७१८। १०, ८१२। ७,

८१३। २। १६।

सुश्रुतः ७३०। १३।

सोमः ७३३। १२, ७३७। ८, ७३७। १८, ७४२। २। ७४३। ११,

सोमदत्तः ७६। १६, ५६३। १७।

सोमविष्णुः ७३६। ८। ७४६। ६।

ह ।

द्वारिका ०२ । २१, ५० । १२, १६० । १०, २२६ । ०, २२० । १५, ३६० ।
५, ००२ । १६, ००५ । १८, ००६ । १५, ००० । २, ००८ । २,
०५१ । १०, ५२० । १२, ५२५ । १०, ५२८ । ५, ५२८ । २१, ५२८ ।
१२, ५२६ । १५, ५०५ । १०, ५०६ । ६, ५२२ । १०, ५२२ । ०,
६८० । २०, ६६२ । १२, ७२६ । ६, ७२५ । १२, ७२६ । १६,
७५२ । २१, ७५५ । १०, ७६० । २, ७६६ । १५,

स्मृतिग्रन्थनामानि ।

आ ।

आश्वलायनश्रौतसंहिता ७३३ । १४, ७४३ । ४ । १०,

ऋ ।

आश्वलायनस्मृतिः ६८३ । १२,

आटकाश्रौतम् २८ । २, ३० । ८, ४० । ६, ३१४ । १३,

इ ।

आदिरश्रौतम् ४०६ । १२,

ग ।

गण्डव्यासश्रौतम् २८ । १४, ३० । ३, ४६ । ५, ७३८ । २१,

गण्डव्यासश्रौतकारिका ३२४ । १, ३६६ । १०,

घ ।

घण्टिकाश्रौतम् ५०३ । ११, ७०४ । १४,

घण्टिकाश्रौतकारिका ३०० । १४,

ङ ।

ङ्गोक्तश्रौतम् ३०६ । १४, ८११ । १५,

च ।

चिकित्साश्रौतम् १४ । १४, १५ । १०,

छ ।

छन्दोगश्रौतम् १५५ । ६, ४५५ । २१,

(२६)

प ।

परिशिष्टकारिका ४०२ । ७,
परिशिष्टं ६०६ । १६,
पञ्चरात्रं २६२ । ८,

ब ।

बृहस्पतिस्मृतिः २६८ । १७,
बौधायनसूत्रः ४५६ । ७,
बाजसनेयः ४६० । २,
दिव्युस्मृतिः १५३ । १५,
वैजवायव्यसूत्रम् ७३३ । १६, ७४३ । ८,

भ ।

भृगुस्मृतिः ४७ । १८,

म ।

मनुस्मृतिः ४७० । ६,
मैत्रायनोपनिषदं ८१६ । १६ ।

य ।

यमस्मृतिः ४६६ । १३, ४७० । ६,

स ।

सौमित्रस्मृतिः ४४७ । १८,

श ।

शक्यस्मृतिः ४५६ । ६,
शाङ्खायनसूत्रं ७३४ । १०, ७४२ । १७,
शाततपस्मृतिः ५५ । ७, ५०२ । ६ ।
शौनकेयस्मृतिः ४५२ । ३,

(३०)

ब ।

बटुर्बिज्ञानतं १३५ । ४, ३८२ । ५, ३८८ । २०, ३९० । १४, ३९१ । १४,
३९२ । २२, ३८० । ८, ३९३ । ५ । ११, ३८२ । १२, ३८० । ११,
३०५ । १२, ३०६ । २२, ३१२ । १७, ३१५ । ५ । १३, ३१६ ।
४, ३१८ । १४,

स ।

स्यति १८३ । १८, ३८८ । ३, ३३२ । २१, ३५६ । ६, ८१५ । १,
स्यत्कारं १८ । ११, ३१ । ५, १२३ । ११, १८६ । ७, २१८ । ५,
२२३ । १०, २२६ । १८, ३२० । १८, ३११ । ५, ३०० । ५,
३८२ । १४, ३८२ । ८, १६ । २८२ । १६, ३८१ । ११, ३३२ । १,
स्यतिमहाब्रह्मं ३८८ । १४ ।
स्यतिवसुधनः ३८६ । २ ।

संग्रहकारनामानि ।

- कव्यसूत्रकारः ४४१ । १ ।
 कारयम् ८५६ । १३, ८५८ । १३, ८५९ । ९ ।
 काव्योत्तरम् ८५७ । १६ ।
 कृत्यपञ्चरात्रम् ८६० । १७ ।
 मियाकाख्यशेखरम् ८५६ । १७, ८५८ । १३ ।
 ऋत्नार्थसंग्रहकारः ३७४ । ११, १८१ । १२, २३४ । १८, २३६ । १६,
 २२७ । ८, ३११ । ५ ।
 षतुःशक्तिप्रतिष्ठा ८५४ । २ ।
 तत्त्वसागरसंहिता ८५१ । ८, ८५७ । २१, ८६१ । ८ ।
 त्रिकाख्यमख्यनः १६१ । ७, ३४९ । ३ ।
 धर्मभाष्यम् ७४७ । २२,
 परिशिष्टं ४०० । २१, ४०३ । १३, ४०६ । ९ ।
 त्रयसिद्धान्तः ९ । १५, १७ । १६, २२ । १२, २९ । १२, ३० । ६, ३९ ।
 ११, ४८ । १,
 माध्यार्थसंग्रहकारः ३२३ । ५, ३७३ । १८ ।
 महापञ्चरात्रम् ८५२ । १२, ८५२ । ७, ८६१ । ३ ।
 राजकोशः ७४७ । १७, ७६० । १९ ।
 राजावलिः ८४८ । १६, ८४९ । ७, ८५७ । ६, ८५८ । १८ ।
 राजसूत्रसुत्रयः ८३३ । १९, ८४० । १, ८४४ । १७ ।
 ब्रह्मसंहिता २४६ । १३,
 ब्रह्मसिद्धान्तः २७ । ११ ।
 वाचिकसूत्रम् ३०८ । १ ।

(३२)

- विश्वरामाय ३०० । २२, ८०८ । २, ८०६ । ०, ५०० । ६, ५५२ । १८ ।
विश्वरामः ११२ । १२ ।
विश्वरामसंहिता ८५१ । २ । ३, ५५१ । १६, ५५२ । १० ।
शब्दविः ०१० । १८ ।
शाकान्तरम् ६०३ । १० ।
शबलकुमारसंहिता १२६ । १६ ।
शंकरगीता १२ । २, २६३ । ० ।
शंकरसंकाशः १२ । १० ।
शंकरः ८०३ । ६ । ५८ । ५ ।
शंकरकारः ०८६ । १० ।
शमुष्यनक्षत्रं ०८६ । १०, ०६१ । ६ ।
शान्तरसंहिता ५५२ । ३ ।
शारावणिः ०८६ । १०, ०६१ । ६ ।
शुभमेवः ५०० । १० ।
शौरभर्माः ११० । २, १५० । १६, १०६ । २, २०६ । २ ।
-

ज्योतिःशास्त्रनामानि ।

- भातकं ८२० । २२, ८२८ । १०,
 ज्योतिःपितामहः ४० । २१,
 ज्योतिःपराशरः ४८ । २, ५४ । १०,
 ज्योतिःशास्त्रनामानि २२ । २०,
 ज्योतिःशास्त्रम् ३२ । १६, ४३ । १५, ४४ । १६, ४०८ । १२, ४२० । १३,
 ६३६ । ११, ६३० । १६, ६४० । १६, ६४२ । ३, ६३३ । ०, ६६० ।
 ६, ६२३ । १४, ६२८ । ३, ७३५ । ४, ७३० । ६, ७३६ । ३, ७४१ ।
 २, ७४४ । १, ७४० । ६, ७४८ । ४, ७७८ । ०,
 ज्योतिःशास्त्रान्तरम् ३० । ११,
 ज्योतिःसिद्धान्ताः २६ । १०, २०६ । ६,
 सप्तभातकम् ८२८ । ६,
 वाचस्पत्यज्योतिर्यज्ञाः ३० । १६,
 वेदाङ्गज्योतिः ६०४ । १,
 तैत्तिरीयज्युतिः १० । १४,
 विग्रहः ६० । ८, ८२ । १६, ८२ । २०, ८५ । १२, ११६ । १६, २२४ ।
 १८, ३१० । ५, ३६५ । १२, ४०१ । ०, ७३६ । १०,
 ब्रह्मसंहिताज्युतिः ३११ । १०, ४४३ । १५, ४४५ । ५,
 ज्युतिः २६४ । १,
 वैश्वदेवतन्त्रम् १५१ । ८, २८० । ०,
 भागवतविरचनम् २०६ । ६,
 शिवरक्षकम् ३८६ । १२, ४१५ । १६, ५२६ । ३, ५४४ । २१, ६२६ ।
 १६, ६७६ । १०, ७२४ । १६,
-

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे काव्यनिर्णये

संवत्सरायन-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगिरूपकम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

कल्याणानि ददातु वो गणपतिर्यस्मिन्नस्तुष्टे सति
चोदीयस्यपि कर्मणि प्रभवितुं ब्रह्मापि जिज्ञासते ।
जाते तत्परणप्रणामसुखभे शौभाग्यभाग्योदये
रक्ष्याद्भूमनकुशा निविशते देवेशस्यौरपि ॥ १ ॥
ब्रह्मत्पुण्ड्रिहिरण्यगर्भरसनासिंहासनाध्यासिनी
सेयं वागधिदेवता वितरतु श्रेयांसि भूयांसि वः ।
यत्पादामलकोमलाङ्गुलिनखज्योत्स्नाभिर्ददत्तितः
शब्दब्रह्मसुधानुधिर्बुधमनस्युच्छृङ्खलं खेसति ॥ २ ॥
नमस्तस्मै विश्वोदय-विजय-रक्षाप्रकृतये
त्रिवाय ह्येगौघच्छिदुरपदपद्मप्रणतये ।
शमन्दखण्डप्रथितप्रयुक्तीलातनुभूते
शिवेदीवाचामप्यपथनिजतत्त्वस्त्रितिष्ठते ॥ ३ ॥

रागः कृष्ण गवस्तन श्रुतिरिचं चेतस्वमात्कारिणी
 सुगन्धे वेत्य यथा मयाशु भरते वैदग्ध्यमाविष्कृतम् ।
 जानीते दधितैव सा शुभरते यद्यदिधत्ते भवा-
 गितृको मधुभिन्नित्तरसुखः श्रियन् प्रिधां पातु वः ॥ ४ ॥
 ते देवस्य गभस्तयो दिनपतेरापन्नखेदश्चिदो-
 निष्कृन्तान्तु कृतान्तपत्तनपथप्रस्थानदौस्थानि वः ।
 धैः सौवर्णमिवाखिलं करुणया निर्मातुमभ्युद्यतैः
 कौर्णखर्णपरागरागघटितं दिक्चक्रमासृज्यते ॥ ५ ॥
 राजा राजीवश्चुर्विजयति जगति स्कीतशीतांशुवंश-
 प्रादुर्भूतः चित्तौघः चित्तिपतितितलकः संघणः सिद्धशक्तिः ।
 तत्पुत्रो जैषपालः ममभवदवनीमण्डलाखण्डलश्री-
 रस्मादिस्त्रापकानां समजनि यशसां भाजनं कृष्णभूपः ॥ ६ ॥
 अस्ति प्रह्वसमाभङ्गटमुकुटतटप्रांशुरवांशुदण्ड-
 श्रेणीवेषीविराजन्पद्युगलगलङ्गर्वनिर्वैरवीरः ।
 तादृङ्निःसीमसीमाहुतश्चरितशतारम्भदम्भाह्मशा-
 भित्तिन्यस्तप्रशस्तिस्तदनुजतनुजः श्रीमहादेवभूपः ॥ ७ ॥
 आ कौलाद्यादिसासाससगणतश्चीगीतगौरीशकौर्णेः
 आ च प्रेङ्गोत्सपाद्योनिधिजसलहरीखेदवेलासुवेसात् ।
 आ पूर्वस्मात्परस्मादपि धरणिभूतः कल्पमाना यदीयाम्
 आशां राशां अधीशाः करसुकुलमिलन्यौसयः पासयन्ति ॥ ८ ॥
 शंघामेवधमर्षतासुपगता वीराः परह्योटयः
 सेवा-प्रौत्सुपपादनेन विविधागाधीश्विरस्य सखात् ।

१ अ० ।] संवत्सरावध-मासविंशत्यां कार्यविशेषोपयोगिनिरूपणम् । ३

अस्मादाददेते निरत्ययसुखं तत्रैतदीयं यज्ञो-
द्विक्पासागिव साक्षितां गमयितुं दिङ्मण्डलीमञ्जति ॥८॥
हेलासादितसत्त्वमार्गणणं अलैतदीयं गुणं
येषां श्रेष्ठिरनुस्मरणहरदस्तुष्टावदानाहुतम् ।
तेषामेव महाहवेषु मिलतां प्रत्यर्थिनामर्थिना-
मप्यासाद्य भुजं व्रजन्ति विलयं सैन्यानि दैन्यानि च ॥९०॥
अस्योर्ध्वैर्भूमभूमौरुहगहनगुहागर्जगर्जद्यूगेन्द्र-
वासव्याद्यप्रसङ्गोचलनकुलकुलव्याकुलव्यासमासाम् ।
वारं वारं स्मृतैतद्भुजभुजगद्युगैः स्त्रीतभौतज्वरौघां
मूर्च्छांमृच्छन्ति हन्त क्षितिधरधरणीं सङ्घयन्तोद्विषन्तः ॥९१॥

अनेन चिन्तामणिकामधेनु-
कल्पद्रुमानर्थिजनाय दत्तान् ।
विश्लोक्य शक्ते किमसुख्य सर्वं
गौर्वाणनाथोऽपि करप्रदोऽभूत् ॥९२॥
तस्यासि नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरणप्रभुः ।
निजोदारतथा यस्य सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥९३॥

तस्मादकुस्मितचरिचपविचकौर्त्ते-
वैभे हिमांशुविश्वदद्युतिराविराधीत् ।
सौखावतारमकरोद्विह वासुदेव
सस्माद्द्विजातिरुदजृम्भत कामदेवः ॥९४॥
हेमाद्रिरित्यखिलभूतसगौतकीर्त्तिं
सस्याद्य स्रुतुरजनिष्ट वरिष्ठमूर्त्तिः ।

नात्वा समोऽपि विजितस्वरितेन येन
 स्नाचासुपैति नहि काश्चन काश्चनान्निः ॥१५॥
 तस्य श्रीकरणेशस्य कापि सेखनपातुरी ।
 यशःप्रशस्तिभिस्त्रयं येन दिग्गन्तयो भृताः ॥१६॥
 लिपिं विधात्वा लिखितां जनस्य
 भास्त्रे विभूत्या पश्चिद्व्य दुष्टाम् ।
 कल्याणिनीमेध लिखत्यथैनाम्
 चित्रं प्रमाणीकुर्वते विधिम् ॥१७॥
 यस्मिन् यस्मिन् तदेतदीयं
 धत्ते मनोविषयमस्मदीयम् ।
 प्राग्जन्मविद्यास्मरणसमोऽयम्
 क्षणेन यदिस्मृतिमेति दत्त्वा ॥१८॥

मन्ये तत्कृतदानवारिष्णवरीपूर्णयमानोऽनुधिः
 कल्पान्तेऽपि न श्लेषदोषविवर्मां धत्ते कदाचिद्दशाम् ।
 किञ्चैवं अस्त्रधिस्रितिप्रतिभुवं निश्चित्य दैत्यारिणा
 निश्चिक्तेन भुजङ्गपुङ्गवतनूतस्तेषु संसृष्यते ॥ १९ ॥
 चित्रं तत्कृतदानवदृष्टिपयसस्तत्स्य किं ब्रूमहे
 यस्मिन् यस्मिन् दान्यकीर्त्तिरतुत्सा धत्ते दण्डश्रेष्ठिताम्
 यद्भूमौ पतितं यस्मिन् अनुजतापङ्कानि यथार्थिनाम्
 न्यस्तं हस्तस्त्रेषु भास्त्रफलने पापां लिपिं क्षुण्यति ॥२०॥
 तत्तर्पितोदेवगणः स नून-
 मरोचकी चन्द्रमसः सुधायाः ।

१ अ०] संवत्सरायत्न-भासविशेषाणां कार्याविशेषोपयोगिरूपकम् । ५

अथन्तु चन्द्रस्य तदीयकीर्ति-

स्यर्द्धासम्बद्धानि फलन्यघानि ॥११॥

शूराणामवधिर्निधिस्य यशसामेकाग्रयः सप्तदाम्

दादृषां प्रथमः कक्षाकुलमृदं वैदग्ध्यभागां गुणः।

धीरेषस्य विपश्चितां सुकृतिगामद्वैतवादास्यदम्

मैवाशील्य च वर्तते न भविता हेमाद्रिसूरेः परः ॥१२॥

विभर्षिं नूनं द्विजवेषवेष

स एव हेमाद्रिरिति प्रतीतः।

उदारसन्मानवतो यदस्य

कल्पद्रुमं दक्षिणवाङ्मण्डः ॥१३॥

अथासुना धर्मकथादरिद्रम्

चैलोक्यमासोक्य कलेर्बलेन ।

तस्योपकारे दधतासुचिनाम्

चिन्नामणिः प्रादुरकारि चारु ॥१४॥

तत्र च ।

खण्डेस्तुभिर्भित्त-दान-तीर्थ-

मोक्षाभिषेर्गणतुष्कसुखा ।

विरच्यते तत्परिशिष्टवस्तु-

व्यावर्णनाथं परिशेषखण्डम् ॥१५॥

तत्रादौ देवताकाण्डं ततः कास्यविनिर्णयः ।

विपाकः कर्मणां पञ्चाक्षरणां समुच्चयः ।

महाप्रकरणानीह चत्वार्येतान्यनुक्रमात् ॥१६॥

तचोक्तव्रत-दानादिकर्मजातोपयोगिनम् ।

कुरुते करणाध्यक्षो हेमाद्रिः कालनिर्णयम् ॥१७॥

तच्च कालस्वरूपं कूर्मपुराणे दर्शितम् ।

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरोऽमरः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

ब्रह्माणो बहवोरुद्रा ह्यन्ये नारायणादयः ।

एको हि भगवानौन्नः कालः कविरिति स्वतः ॥

कालेनैव च सृज्यन्ते स एव म्रियते पुनः ।

ब्रह्म-नारायणेशानां अघाणां प्राक्तनोत्पत्तयः ॥

प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः ।

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि ब्रह्मरः ।

तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अनादिनिधनः कालोऽद्रः सङ्कर्षणः स्वतः ।

कलनात् सर्वभूतानां च कालः परिकीर्तितः ॥

अनादिनिधनत्वेन स महात् परमेश्वरः ।

निमेषादपि सृज्यत्वात् सृज्यात्सूक्ष्मतरोल्लसति ॥

तस्य सृज्यातिसृज्यास्य कालस्य परमेष्ठिनः ।

दुर्विभाष्या महाभाग योगिनामपि सृज्यता ॥

पद्मपत्रसदृशस्य सृज्या वै भिद्यते यदा ।

समकालस्यु तद्विज्ञमवुधो मन्यते जगः ।

कालकर्मण तद्विज्ञं वा तस्य दिव्यं सृज्यता ॥

१७० ।] संवत्सरायत्न-मासविशेषाणां कार्याविशेषोपयोगनिरूपणम् । ७

एवंविधस्यानादिनिधनस्यापि सूक्ष्मस्य यद्यप्यपरिच्छिन्नता तथा-
प्याद्यन्तवतीभिः सूर्यादिग्रहक्रियाभिः परिच्छिन्नतोपपद्यते तासां
क्रियाणां समानस्य बीजाङ्कुरसमानवदनाद्यनन्तत्वाद्गनादिनिधन-
स्यापि कासस्य परिच्छेदः सम्भवति ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

तस्य सुक्ष्मातिसूक्ष्मस्य तथापि महतो दिजाः ।

मानसङ्ख्या बुधैर्ज्ञेया ग्रहगत्यनुसारतः ॥

तथास्यदादिप्रत्यक्षनिमेषादिक्रियाद्वारेण परिच्छेदः कासस्य
तत्रैवाभिहितः ।

सप्तशरसमा माषा निमेषः परिकीर्तितः ।

अतः सूक्ष्मतरः कासोनोपसम्भोऽष्टगुणतम ॥

नोपसम्भं यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं परमाणुतः ।

दौ निमेषौ बुधैर्ज्ञेया प्राणोद्भवबुटिः सतः ॥

त्रिनाडिकान्तु षट्प्राणास्तत्पक्षा नाडिकाः सताः ।

अहोरात्रन्तु तत्पक्षा नित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥

त्रिंशत्सुक्ष्मार्त्ताश्च तथा अहोरात्रेषु कीर्तिताः ।

तेऽत्र पञ्चदश प्रोक्ता राम नित्यं दिवाचराः ॥

उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ।

तथा तथा भवेद्बुद्धिर्दिवसस्य महायुज ॥

दिवसश्च यथा गम दृष्टिं समधिगच्छति ।

तदाश्रितसुक्ष्मार्त्तां तथा दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥

दिग्दृष्टिर्यथा राम दोषाहानिसंख्या तथा ।

तदाश्रितसुहृत्तानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा ॥
 दक्षिणाञ्च यदा काष्ठा क्रमादाक्रमते रविः ।
 दिक्स्थ तथा हानिर्ज्ञातया तावदेव तु ॥
 शीथले तस्य हानौ तु तन्मुहूर्त्तास्तथैव च
 राश्याश्रितास्य वर्द्धन्ते रात्रिदृष्टिस्तथा तथा
 यदा मेघं सप्तर्ष्यांशुस्तुसाञ्चैव प्रपद्यते ।
 समराशिन्दिवं कालो विषुवच्छब्दवाचकः ॥

एवञ्च निमेषादिक्रियाकालद्वारेणावच्छिन्ना या सूर्यक्रिया
 तादृशौ द्वे क्रिये यस्याः क्रियायाः अवयवौ तन्निश्चया अवच्छिन्नः
 कालश्चुटिरिति व्यवहारस्य विषयो भवति । एवमन्येऽपि प्राण-
 विनाडिकादयो व्यवहारा ज्ञेयाः, एवं ऋष्याद्यवयवद्वारेणाहोरात्रं
 निष्पद्यते । तत्र त्रिविधं दर्शितं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सावनं स्यादहोरात्रमुदयादोदयाद्भवेः ।
 रवेस्त्रिंशत्सु राश्यांस्त्रिंशद्विधसम्भोगमैन्दवम् ॥
 विष्णुधर्माक्षरे त्वहोरात्रञ्च चतुर्धा दर्शितम् ।
 तिथिर्नैकेन दिवसस्यान्तमाने प्रकौर्णितः ।
 अहोरात्रेषु सैकेन सावनोदिवसः स्मृतः ॥
 आदित्यभागभोगेन मौरोदिवस उच्यते ।
 चन्द्रगणपभोगेन नाक्षत्रोदिवसः स्मृतः ॥
 तिथिभागयोर्लक्षणं तत्रैव दर्शितम् ।

चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् ।
 तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य भार्गव ॥

१ अ० ।] संवत्सरायक-मासविशेषाणां कार्थविशेषोपयोगनिरूपणम् । ८

भगणेन समयेषु ज्ञेया द्वादश रात्रयः ।
त्रिंशत्सु तदा रात्रेर्भाग इत्यभिधीयते ॥
आदित्यादिग्रहस्तु भागं द्वादशकं यदा ।
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥

स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डेऽपि ।

अमाषोडशभागेन^(१) देवि प्रोक्ता महाकला ।
संखिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥
अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।
तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥
एवं मासोऽपि पितामहेन त्रिविधो दर्शितः ।
दर्शाद्दर्शान्द्रक्षिंशद्विषसु सावनो मासः ।
रविसंक्रान्तिविचिह्नः सौरौऽपि निगद्यते तन्नेः ॥
'दर्शादिति खण्डोपे पञ्चमी दर्शात्परतः शुक्लप्रतिपद्मारभ्य

अमावास्यान्त इत्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम् ।

चन्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनसिंघता द्विनैः ।
एकरात्रौ रविर्षावन्तावत्कासं सभास्करः ॥
ज्योतिःसिद्धान्ते तु माससप्तविधो दर्शितः ।
प्रथमः सावनो मासो द्वितीयश्चात्र उच्यते ।
नाचसप्त तृतीयः स्यात्सौरौमाससप्ततुर्थकः^(२) ॥

(१) अमाषोडशभागेनेति ख० ।

(२) अतुर्विध इति ख० ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि मासस्य चातुर्विध्यमावेदितम् ।

चन्द्रमाः पौर्णमासस्ते भास्करादतिरिच्यते ।

राशिषट्कं तथा राम मासाङ्गैर्न न संग्रहः ॥

भागदादशकेनैव तिथ्यां तिथ्यां क्रमेण तु ।

चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते ॥

सन्निकर्षादथारभ्य सन्निकर्षादथापरम् ।

चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासस्यान् इत्यभिधीयते ॥

सावने तु तथा मासि चिंघत् सूर्यादथाः स्यताः ।

आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ।

सर्वेषुपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते ॥

चान्द्रस्य देशव्यवस्थया चिकाण्डमण्डनेन निबन्धकता द्विधा दर्शितः ।

चान्द्रोऽपि श्रृङ्गपक्षादिः कृष्णादिवेति च द्विधा ।

कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति केचन ।

येऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥

तथा च तैत्तिरीयके श्रूयते ।

अमावास्याया मासान् सप्त्याद्याहस्तसृजन्ममावास्याया हि मासान्
सप्तसृजन्मि पौर्णमास्याया मासान् सप्त्याद्याहस्तसृजन्मि पौर्णमास्याया
हि मासान् सप्तसृजन्मीति ।

तथा पौर्णमासादक्षिणम्यस्मिन्माहावार्त्तिके पूर्णमासोऽस्मिन्निति
शब्दविद्विभक्त्यात् । अथयुक् कृष्णपचे च आङ्गं कार्यं दिने दिने ।
इति चिन्त्रदर्शनाच्च ।

अतएव द्विविधचान्द्रमासग्रहार्थं “यस्मिन्मासे दिने यस्मिन् विप-

१ अ० ।] संवत्सरायस-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ११

निरूपयाम्यते । पर्वान्तः च तु विशेषो मासो नैमित्तिकं प्रति” ॥
इति ज्योतिर्गार्ग्येषापि पर्वान्त इति सामान्येनोक्तं । नैमित्तिकं च
प्रतिसांवत्सरिकमुच्यते, सांवत्सरिके च चान्द्रमास एव विनियुक्तः ।
“आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रगच्छते” । इति वचनात् ।
मानभेदेन मास-दिनसङ्ख्या विष्णुधर्मान्तरे दर्शिता ।

माने मासस्तु मासचः सप्तविंशतिभिर्दिनेः ।

परिशेषेषु मासेषु मासस्त्रिंशद्दिनः स्यतः ॥

मासशब्दो यथोदितानां चतुर्णामपि मासानामनेकार्थगवादि-
शब्दवदाचको द्रष्टव्य इति केषित् । अपरे लाङ्गः मासशब्दश्चान्द्र-
मासविशेषवचनः “त्रयोदशमासाः संवत्सरः अस्ति त्रयोदशे मासः
श्रद्धमासे देवा इज्यन्ते मासि मासि पितृभ्यः क्रियन्त इत्यादि-
वैदिकप्रयोगस्य चान्द्रविषयत्वात्तेन यव-वराहादिशब्दवज्ज सर्व्वेषु
मुख्यत्वं । पक्षौ पूर्व्वान्तरौ शुक्ल-कृष्णौ मासस्तु तावुभावित्यमरसिद्धे-
नाभिधानात् । इतरथा चान्द्रमास इत्यभिदध्यात् । एवमन्येष्वभि-
धानेषु चान्द्र एव मासशब्द इति निरूपितं । “मासः पक्षद्वयमिति
पुराणाद्यभिधानाच्च । न च चतुर्षु मासेष्वनुगतं मासत्वसामान्यम-
नुभूयते उपपद्यते वा, मासान्तरे प्रयोगस्तु प्रकारान्तरेणाप्युपपद्यत-
इत्यनेकार्थशक्तिकल्पनाभयाच्चान्द्र एव मुख्योमासशब्द इति । अत्र
केचिदाहुः चैत्र-वैशाखादिशब्दास्त्रिचा-विशाखाद्यनुराधादिनक्षत्राणा-
मेकतरनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयुक्तमासवचनाः पाणिनेरनुशासनादिति
यथोक्तं “नक्षत्रेण युक्तः काष्ठः सास्त्रिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति”
“नक्षत्रेण” विशाखाद्यन्यतरेण, युक्ता पौर्णमासी वैशाखादिव्यपदेशभाक्

नक्षत्रयोगश्च न कार्त्तम किण्वेकदेशेनापि व्यपदेशे हेतुः ।

तथाच ग्रहुरगीता ।

आदिपादाद्गमाक्षेपे नक्षत्रस्थान्वये ज्ञायौ ।

तिथिरङ्गुपि संयुक्ता विपरिता न वा पुनरिति ॥

वा पौर्णमासी यस्मिन्मासे च वैशाखादिपदाभिधेयः, 'संज्ञा-
यामिति रुढिग्रन्थतां पुरस्करोति ।

तथाच च्यवनः ।

अन्योपान्वयौ चिभौ ज्ञेयौ क्वाल्गनश्च चिभो मतः ।

शेषा मासा दिभा ज्ञेयाः क्षत्तिकादिव्यवस्येति ॥

सङ्कर्षणकाण्डेऽपि ।

द्वे द्वे चिचादिताराणां परिपूर्णन्दुसङ्गते ।

मासाश्चैचादयो ज्ञेयास्त्रिकैः षष्ठान्तसप्तमाः ॥

तेन विशाखादियोगाद्देशाखादित्वमिति नक्षत्रयोगः आदर-
णीयः । तथाच विष्णुः । मासौ चेन्मघायुक्ता स्याद्देशाखी चेद्दि-
शाखायुक्ता स्यादिति । यत्तु वृत्तिकारेण मुख्ययोगात् पौषीत्याद्यु-
दाहृतं तच्छिष्याणां सुखबोधार्थं नायमशकर्षादिवसंवन्धौ सुप्ता-
वयवार्थः किन्तु द्विदादिवद्यथाकथञ्चिद्वाप्तप्रवृत्तिनिमित्त इति
तस्माभिप्रायः, प्रकृति-प्रत्ययान्वाख्यानमपि गोशब्दश्चैव गर्भेशौ गच्छ-
तीति गौरितिवदवसेयं । ततश्च वैशाखग्रह्णेन पौर्णमासी वा
नक्षत्रं वा तद्योगो वा तद्युक्ता वा पौर्णमासी नक्षत्रं वा तद्युक्तं
पौर्णमासीयुक्तो वा तद्योग इत्यादिकल्पनावतारः । आगमप्रसिद्धि-
भावस्यादशकर्षादिशब्दतुल्यत्वानुपपत्तेः । तस्माद्देशाखादिशब्दाः

१ अ०] संवत्सरावस-मासविशेषाणां कार्याविशेषोपयोगनिरूपणम् । १२

यचोदितनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीकक्षकासवचनाः, वैशाखादिग्रह्याश्च
तत्तन्नाशान्धितपौर्णमासीमध्यग्रहप्रतिपदादिदर्शान्नाशान्मासवच-
नादिति स्थितं। कथं तर्हि शौरमासे वैशाखादिपदप्रवृत्तिः तथापि
प्रसिद्धिप्राप्तमस्ति। तत्र केचिदाहुः अनेकग्रहिकक्षणादोषाद्गौ-
रीति। चान्द्रे हि मासे वैशाखादिग्रहप्रसिद्धिः अभियुक्तानां
ग्राह्यत्वात्, शौरे तु मासे न ग्राह्यत्वात्, ग्राह्यत्वात् च प्रसिद्धिर्वर्जनीयवी
न शौकिकी, तथा गौणत्वेनाप्युपपत्तेः। तथाचाहुः “ग्राह्यत्वात्
तन्निमित्तत्वात् प्रतिपत्तेर्वर्जनीयवी। शौकिकी प्रतिपत्तिस्तु गौण-
त्वेनापि नीयते” इति ॥

तदथत् प्रसिद्धोरविशेषात्। तथा च व्योतिर्गार्ग्यः।

शौरमासोविवाहादौ यज्ञादौ शवनः स्मृतः।

आब्धिके पितृकार्ये च चान्द्रोमासः प्रशस्यते ॥

दृश्यतिः।

विवाहे शौरमासे अधिकामर्थसिद्धिं प्राप्नुवन्मिथिलः।

चैत्रं प्राप्नुवन्परमरः कथयते पौषश्च दौर्भाग्यदम्।

आषाढादिषतुष्टयं न शुभदं कैशिल्यदिष्टं दिशैरित्यादि ॥

बौधायनश्च।

कर्कटे तु शरौ सुप्ते ग्राह्यजक्रिपाश्विने इति।

तुलायां बोधयेद्देवीं दृष्टिके तु जगार्दनम्।

द्विराषाढः च विज्ञेयः श्रेते च आवस्येऽप्युत इति ॥

तेन बौधायनादयः शौरमासे आवसादिपदानि प्रयुज्यन्ते तेनो-

भ्रमापि प्रसिद्धिः ग्राह्यत्वात् न विशेषेण शौरमासगता गौण्यात् दृष्ट्या

समाधीयते प्रसिद्धिप्रावृत्त्याज्ञानेकग्रन्थिकल्पना अत्रादिशब्दवत्त्वं विद-
 ध्यते, आगोपालाङ्गनाजनपुरस्कृता सौरमासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः,
 केषाञ्चिदेव तु चान्द्रे । तस्मात् सौर-चान्द्रमासवचना एव मुख्यया
 कृत्वा वैशाखादिशब्दा इति सिद्धमिति । तद्युक्तं उभयोरपि प्रसिद्धोः
 शास्त्रज्ञानाविशेषेऽपि चान्द्रमासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः सार्वभिकी
 प्रवृत्त्या सौरै तु न तथा, यत्तुक्तं आगोपालाङ्गनाजनपुरस्कृता च
 सौरै मासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः केषाञ्चिदेव तु चान्द्र इति,
 तदपि मिथैव विपरैतस्यैव दर्शनात् । तथा च पाणिनिः “नक्षत्रेण
 युक्तः काशः साक्षिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति । न च सौर-मा-
 वनयोरेविविधास्ति संज्ञा, तस्माच्चान्द्रमासवचना एव सैव-वैशाखादि-
 शब्दाः । अतवस्तु सौर-चान्द्रमानेनैव मासदथात्मकाः । तत्र सौर-
 मानेन विष्णुधर्मात्तरे ।

सौरमासदयं राम अतुरित्यभिधीयते ।

चान्द्रमानेनापि चिकाण्डमण्डने ।

श्रौत-स्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमासर्तुषु ।

तदभावे तु सौरर्तुष्विति श्रौतिर्विदासतम् ॥

अतो चान्द्रनिमित्तत्वं मन्त्रवर्णात्प्रतीयते ।

अद्वन्द्वोविदधञ्जायते पुनरित्यतः ॥

पुनः पुनर्यौजायते स एव विदधदृदम् ।

चन्द्रः पुनः पुनर्जन्मा तस्माच्चन्द्रवशाद्दृत्तुः ॥

श्रीहृत्प्रकरणे चन्द्रं प्रकृत्य प्राञ्च तिस्रिरिः ।

स अद्वन्द्वं कल्पयतीति चान्द्रोऽयं अतुकल्पकः ॥

१ अ० ।] संवत्सरायस्य-मासविशेषाणां कार्याविशेषोपयोगनिरूपणम् । १५

ते च षट् हेमन्त-शिशिरयोः समासेन पञ्च षड्वा षतवः पञ्चर्त्तवः
हेमन्त-शिशिरयोः समासेनेति च श्रुतेः, ते च वसन्तोपक्रमाः सुखं
वा एतद्दृढतां यदसन्त इति श्रुतेः, ते च प्रत्येकं चैषादिमासदद्या-
त्मकाः, मधुस्य माधवस्य वासन्तिकाष्टद्व, शुकस्य शुचिस्य पैशाष्टद्व,
नभस्य नभस्यस्य वार्षिकाष्टद्व, रघुस्योर्जस्य शारदाष्टद्व, सप्तस्य सप्तस्यस्य
हेमन्तिकाष्टद्व, तपस्य तपस्यस्य शैशिराष्टद्व इत्याध्वर्थ्यावादिश्रुतेः ।

मधुमाधवादिशब्दाश्चैव-वैशाखादिषु सन्धान्तरे प्रयुक्ताः ।

चैषोमासोमधुः प्रोक्तो वैशाखो माधवो भवेत् ।

ज्यैष्ठमासस्य शुकः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते ॥

नभो मासः आवणः स्यान्नभस्यो भाद्र इत्यते ।

रघु आस्यथुषो मासः कार्तिकस्योर्जसंज्ञकः ॥

सहोमासो मार्गशिरः सप्तस्यः पौषनामकः ।

माघमासस्तपः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्यतः ॥

वैशाखनेन पुनर्मीन-मेघयोर्मेष-वृषयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात्
मीनादित्वं मेघादित्वं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतं, यदा त्वधिक-
मासो भवति तदा चान्द्रमानेन मासत्रयात्मकोऽपि कश्चिद्दृष्टः सम्पद्यते ।

तथाच चिकीर्ष्यमण्डनेनोक्तम् ।

चान्द्रे माने यदा चैषमासादिर्मखिनस्तदा ।

शुद्धेऽपि मखिने चैत्रे वैशाखेऽपि वसन्तता ॥

ननु सैवेयमायाता मासत्रयवसन्तता ।

सत्यं गद्यन्तराभावात् सैवात्राभ्युपगम्यते ।

नन्वत्रापि विकल्पः किं तद्व्याभ्युपगम्यते ॥

मासास्त्रयो वसन्तस्थाः त्यक्त्वापमयवानिमम् ।
 अचोच्यते विकल्पो हि सौरमासेषु युज्यते ॥
 न तु चान्द्रेषु युक्तोऽसौ मसमासातुवर्तिषु ।
 दादशैव हि ते मासाः सूर्यसंक्रान्तिसञ्चिताः ॥
 दौ दौ मासाविद्दिकैकमृतं क्त्वा तु गण्यते ।
 अतवशाच मीनाद्या भेषाद्या वा षडेव हि ॥
 चान्द्रस्तु मक्षिणे मासे प्राप्ते मासास्त्रयोदश ।
 विकल्पन्तेऽथ यत्किञ्चिन्मासमारभ्य युग्मतः ॥
 अतुषु क्रियमाणेषु मास एकोऽतिरिच्यते ।
 किमसावनृतुर्मासः किञ्चर्तुः सप्तमो भवेत् ॥
 प्रकृतर्तुषु वा कापि प्रविशन्निति चिन्त्यते ।
 अतुशून्यो न कालोऽस्ति नाप्यतुः सप्तमः श्रुतौ ॥
 तचर्तुश्चतुर्णाऽयुज्यमान इत्यतुशून्यता ।
 षड् वा अतव इत्येषा श्रुतिः सप्तमवारिका ॥
 अतः श्रुतेः स्मृतिर्वाथा दौ मासावृत्तरित्यसौ ।
 तस्मादधिकमासः स्नान्तेष्वेवर्तुषु कुत्रचित् ॥
 यत्रैषोऽन्तर्भवेन्मासः स अतुः स्नात् चिमासिकः ।
 यदा षांष्टदिनैर्मास एक एवोभयात्मकः ।
 अतोऽत्रापि वसन्तलं स्नाद्वयोरेव मासयोः ॥

अयनञ्च सौरमृतुत्रयेण तथा च सौरमानमधिकृत्य विष्णुधर्मोत्तरे
 “अतुत्रयस्यायनं स्नादिति, तथाच संवत्सरोऽपि चान्द्रैर्मासिश्चान्द्रः
 सावनेः सावनः सौरैः सौर इति त्रिविधः । तथाचोक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

१ अ० ।] संवत्सरावब-मासविशेषाणां कार्त्तविशेषोपयोगनिरूपणम् । १७

चान्द्र-शावन-शैराणां मासानाम्नु प्रभेदतः ।

चान्द्र-शावन-शैराख्यास्तथः संवत्सरा अपि ॥

ते च द्वादशमासात्मकाः “द्वादश मासाः संवत्सर इति श्रुतेः ।
चान्द्रस्य संवत्सरः कदाचिन्नयोद्गमासात्मको भवति, अस्ति च योद्गमो
मास इत्याहुतिरिति श्रुतेः । चान्द्रमास एव च योद्गमासस्य सम्भवात् ।
तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

शैरसंवत्सरस्थान्ते मानेन शशिनो चदा ।

एकाद्गतिरिच्छन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।

समादये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्छते ॥

चान्द्रसंवत्सरस्य चैत्रशुक्लप्रतिपद्युपक्रमः ।

तथा ब्रह्मपुराणे संवत्सरारम्भविधिक्रमे ।

चैत्रे मासि सृजन् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समपन्तु तथा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तथा काश्यपे गणनामिह ।

पद्माज्ञानामृत्युन्मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चैत्रसितादेरुदयात् भासोर्दिन-मास-वर्ष-युग-कस्याः सृष्ट्यादौ
सहायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य शैरः संवत्सरः, पुनर्मीनादिर्मेघादि-
र्वा वयनस्य विकल्पेन मीनादितस्य मेघादितस्य चोक्तत्वादयनस्य
च अतसुख्यत्वात् संवत्सरसुखस्यैव अतसुखलोपपत्तेः ।

यस्य विष्णुधर्मोत्तरे ।

मासशुक्लवमारम्भे चन्द्रार्कौ वाचवर्षणौ ।

3

Asiatic Society, Calcutta

Acc. No. S 510 Date. 23. 3. 86.

जीवयुक्तौ यदा ज्ञातां वक्ष्याद्वादिस्तदा स्मृतः ॥

इति माचशुक्लप्रतिपदुपक्रमत्वं संवत्सराणां, तज्ज्योतिःशास्त्र-
प्रधिद्विशुभाशुभफलप्रतिपादनार्थं न तु धर्मानुष्ठानार्थमिति मन्मथं ।
प्रभवादिषष्टिसंवत्सराणां आदितः पञ्चानां पञ्चानां युगसंज्ञकानां
यथायच्छं संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरोदत्सराख्याः ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते ।

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदावत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तानुवत्सरः ।

सप्तत्सरः पञ्चमस्तु काष्ठस्तु युगसंज्ञित इति ॥

तथाच काष्ठस्य यथोक्तप्रकारेणावच्छेदसम्भवाद्नादिभिर्धनस्यापि
यथायथं प्रतादिधर्मानुष्ठानाङ्गत्वसुपपद्यत इति निर्णयः कियते । तत्र
संवत्सरादेः काष्ठस्य संवत्सरप्रतादौ यथायथसुपयोगो द्रष्टव्यः ।

अथमस्य तु च एवाह ।

देवताराम-वाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।

दक्षिणाग्रास्तु खे कुर्वन् तत्फलमवाप्नुयात् ॥

सौर-शवन-चान्द्र-गात्रबाणां मासानां पुनः कुच कस्योपयोग
इत्यपेक्षायास्तुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

एवं काष्ठस्य सूक्ष्मस्य प्रोक्तं मासचतुष्टयम् ।

येन येन च मासेन यच्च कार्यं निवोभत ॥

अथायनर्तु-यज्ञचारकर्षं

सौरेण मानेन यज्ञाच्चवसत् ।

यथास्युपास्यान्वच शवनेन

सौम्यस्य ज्ञानात् व्यवहारकर्त्तव्यं ॥
 ज्ञानात् पूर्वकाशयपूरणाभ्याम्
 चान्द्रेण मानेन युगञ्च राशेः ।
 नक्षत्रसंज्ञास्ययानि चेन्दो-
 मानेन कुर्याद्भगणात्मकेन ॥

अथशुद्धः ।

विवाह-व्रत-यज्ञेषु सौरं मानं प्रयच्छते ।
 पार्वण्येऽप्यष्टकान्नाद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्धिके ॥
 ज्योतिर्गाम्ये ।

विवाहोत्सवं-यज्ञेषु सौरं मानं प्रयच्छते ।
 तथा सत्यन्तरे ।

एकोद्दिष्टविवाहादौ षष्ठादौ सौर-भावनौ ।
 सदेव पितृकात्यादौ मासश्चान्द्रमवः सतः ॥
 तथाच ज्योतिर्गाम्ये ।

सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ भावनः सतः ।
 आब्धिके पितृकार्ये च चान्द्रोमासः प्रयच्छते ॥

‘आब्धिके’ संवत्सरिककृत्याद्भ्राद्धे । ‘पितृकार्ये’ षाण्मासिकान्ना-
 द्वादौ, षण्मासावयव-संवत्सरसंज्ञे यज्ञव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन् देवकार्ये
 चान्द्रोमासः प्रयच्छत इत्युक्तं ।

उक्तञ्च पितामहेन ।

देवे कर्त्तव्ये पित्र्ये च मासश्चान्द्रमवः सतः ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते । -

प्रतिबंधस्वरआङ्गे मासस्नान्मयः स्यतः ॥

वृषस्यतिः ।

रवेरभ्युदये मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि ।

चञ्चे वाचनमित्याह्वाराद्यं सर्वत्रतादिषु ॥

ष्योतिर्गार्ग्यः ।

आयुर्दायविभागस्य प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

वाचनेनैव कर्त्तव्या ग्रन्थूषां वायुपाचना ॥

वयः पाण्डवैः कौरवाणां ब्रह्मचिद्धाम्नात् ।

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु ।

शंक्रान्ति-पौर्णमासाभ्यां तथैव नृप-वैश्वयोः ॥

अथादिग्रन्थार्थः श्रीधरेण दर्शितः ।

विवाहोपनयन-पूजा-व्रत-नियम-प्रतिष्ठा-मृहकरस्य-शौर-याचा-
महाशब्दी-महाशप्तमी-विजयदशमी-दशहरा-द्युगादि-महाज्येष्ठा-
प्रश्रुत्यादिग्रन्थेषोपादीयते, यथादावित्यादिग्रन्थेन वाग-दान-
हेम-गर्भाधान-श्रीमन्तोपनयन-आतकर्म-प्लव-क्रय-विक्रय-व्यवहार-
परहं । तथा-“सदैव पितृकृत्यादौ मासस्नान्मयः स्यतः” इत्यत्र
पितृकृत्यादावित्यादिग्रन्थेन वृष्यभिषेक-संवत्सरआङ्ग-पार्वणाष्टकादे-
वग्रन्थन-पूजा-क्रमनियम-प्रतिष्ठा-मृहकरस्य-शौर-याचा-ग्रन्तोत्सवा-
दिपरहं । तथाच प्रथमराशितः प्रश्रुतिगोचराष्टवर्गानुसरणक्रमेण
तत्तद्वाग्निभोगसम्बन्धेन श्रुभाश्रुभोपभोगात् ।

मन्त्रेषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।

द्वय मासाः प्रथममे वैच-पौषविवर्जिता इति ॥

१ अ०] संवत्सरावस्य-मासविशेषाणां कार्यादिशेषोपयोगनिष्पत्तयम् । ११

मासोपदेशे सौरमासाश्रयणं सावनस्य च मासस्य नियतचिह्न-
द्विवसत्वाभिषेकदिवसात् प्रभृतिषु बृहस्पतिमासेषु पुंसवनादेर्विधानात्
“मासमग्निहोत्रं जुहोतीति “चातुर्मासेन यजेतेत्यादिव्यनियतदिवस-
मासपरिग्रहानुपपत्तेर्विषयतपदेन सावनपरिग्रहं । तथा “मासि मासि
पिच्छपित्तयज्ञेन चरन्तीति । “नभस्यस्वापरे पथे तिथिषोडशकस्य
चत्” इत्यादितिथिसम्बन्धेन विहितपित्तकार्यसितासितविधिनियम-
मन्तरेण सांवत्सरिकं प्रति निवसानुपपत्तेः सर्वत्र तिथिभोगे चान्द्र-
मासाश्रयणमिति । अत्र पण्डितपरितोषस्तोत्रं आदिग्रन्थेन व्यव-
सिताः यथा परिगणिता विवाहादयो गृह्यीतव्या इति कुतोऽवगतं
अथवस्मितपक्षबाधकप्रमाणाभावात्तथा हि सौरोद्देशग्रन्थादिषु
विहितचान्द्रमासाश्रयणं च द्वादश्यादितिथिवशेन ग्रहणादिषु
क्रियायां दृश्यते, यदाह गार्ग्यः ।

द्विराषाढा क्रिया तावद्वावदिष्णोः प्रबोधनम् ।

प्रबुद्धे तु हरौ कार्यां सूर्यनत्येव वा क्रिया ॥

अथ च “विष्णुः स्थापिति कर्कट इति द्विराषाढेऽपि राशिभोग-
पुरस्कारो दृश्यते, न चोपनयनाश्रयणादिषु सौरमास इत्येकान्ति-
कगर्भादिब्रह्मा वर्षायां “गर्भाष्टमे ब्राह्मणसुपनधीतेति, “बृहस्पतिप्राग्र्यं
मासि” “अष्टवर्षा भवेद्गौरौ नववर्षा तु रोहिणी” इत्यादिगौतमव-
चनेः सावनमासपुरस्काराज्च सावने मासि शिताशितपक्षपरिहरण-
मस्ति । अति च तिथिपरिग्रहे चान्द्रमासाश्रयणमपि दृश्यते वक्तुं ।
किञ्च “चासौ वैशाखमासाया रौहिण्या सम्बन्धे तस्यामाददौतेति
चाश्रे मासाधानविधानादृष्यन्नादौ सावनविधिरनैकान्तिकः ।

विवाह-व्रत-वज्रेषु सौरमानं प्रशस्तत इति ।

यज्ञेष्वपि सौरं मानं दर्शयति ।

अनेन विधिना आहुं चिपैचमिह निर्वपेत् ।

कन्या-कुम्भ-वृषस्त्रेऽर्के कृष्णपत्रेषु सर्वदा ॥

कन्यायोगात्सवितरि पित्र्यध्वानुग्राहनात् ।

तावत्पितृपुरी शून्या यावदृष्टिकदर्शनमिति ॥

सौरमानेनापि पित्र्यकार्यापदेशात् न च सांवत्सरआहुं चान्द्र-
इत्यैकान्तिकं ।

यस्मिन् रात्रौ गते सूर्ये विपत्तिं घान्ति मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्त्तव्याः पिच्छदानोदकक्रियाः

इति व्याघ्रवचनं हि सौरमानं दर्शयति ।

प्रचेताः पुनराह ।

व्रतमासस्य यः पक्षसन्निधौ प्रतिवत्सरम् ।

यावत् स्मरति पौष्णेऽपि तेषां तत्रैव दापयेदिति ॥

न च व्रतमिद्यमादिकं सौरै क्रियते इत्यैकान्तिकं, चातुर्मास-
व्रतानां हरिशयनवज्रेणारम्भसमाप्त्युपदेशात् मासोपवासस्य चाश्विन-
पक्षशुक्लैकादश्यामुपक्रान्तस्य तथाविधैकादश्यामुपवासात् सावन-
चान्द्रयोरेकतममपि नियतं, न च देवशयनऽग्रक्रोत्सवादि चान्द्रमासे
विहितमध्येकान्तिकं, विष्णुः स्तपिति कर्कटे ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ।

कन्याधामम्बिकां देवीं शिंघे चैव पुरन्दरम् ॥

तस्मिन् सुप्ते यदा विष्णुस्तुलाधामपि वृश्चिके ।

१ अ०] संवत्सरावयव-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिश्चयम् । २१

इत्यादि बौधायनवचनबलेन हि सौरं प्रतीयते ।

अदपि पठन्ति ।

दशहरासु नोत्कर्षस्तुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्षं तथा चक्ष्वां क्षेतदिष्टं वृषादित इति ॥

तदर्थमेकान्तिकं प्रौढपक्षां वक्ष्येनोपाकरणं आर्याणां प्रौढपक्षां
वायुपाकस्य अथाविधौत्यादिगोमिच्छादिवचनाच्चाङ्गमासावगतेः ।

अदपि पितामहवचनम् ।

कार्तिकस्य तु यत्क्षानं मासे मासि विशेषतः ।

क्ष्वादिनियमानास्य चाङ्गमानं प्रमायतः ॥

इति तद्वैकान्तिकं “तुला-मकर-मेषेषु प्रातःक्षानं विधीयते”

इति पद्मपुराणवचनात् । न च क्ष्वादिनियमे चाङ्गमानमैकान्तिकं
तथा हि चाङ्गायणं प्रकृत्य मनुः ।

अथाकथञ्चित् पिष्टानां तिष्ठोऽग्नौतिष्ठमासितः ।

मासेनाङ्गन् इवित्यस्य चन्द्रस्यैति सप्तोक्तताम् ॥

इति वदन् सावनमासं पुरस्करोति । “तिथिवृद्ध्या चरेत्पिष्टा-
मिति याज्ञवल्क्यश्चाङ्गायणं दर्शयति । तथा

पतितेन तु सप्तर्षी मासं मासाङ्कमेव वा ।

गोमूत्र-धावकाशरो मासाङ्कं विद्मथति ॥

इति सावनं मासं दर्शयति । अन्यथा तु कतिपयदिनाधिके
माससंशर्गनिमित्तप्रायश्चित्तकल्पनासूत्रमासानुसारेण सौरचाङ्ग्यो-
रनियतदिवसतया कल्पनानुपपत्तेर्नियतदिनसावनमासाश्रयोद्युष्यते ।
एवं वर्षमितेऽपि प्रायश्चित्ते सावनमासपर्यणं । तस्मात् सौरो मासे

विवाहादाविति । विवाहशब्देन यथापरिगणितेन विवाहादयो गृह्यन्त इत्यन्यथा वर्णनीयं । तथा हि यत्र मेवादिराग्निभोगव्यप-
देशेन कर्मविधिः तत्र सौरमासाश्रयणेन कर्मास्तुष्टेयानि, भाद्र-
पदादिष्वपदेशेन यदि तान्येव यथा “द्वादश्यां शुक्लपक्षे च मासि
भाद्रपदे” इति,

तथा “शुक्लपक्षपक्षेद्राजेति, तथा “शिंहे शुक्लपक्षेति ।
तत्र शिंशभाद्रपदयोः सामान्य-विशेषन्यायेनाविरोधादुभयसमावेशः
सुकरः । अथ सामान्येन “दश मासाः प्रशस्तान्ते चैव-पौषविवर्जिताः”
इति श्रूयते तत्र चैवादिशब्दानां सौर-चान्द्रसाधारणत्वात् शब्दे
विवाहे सौरराग्निर्गम्यते । तद्राग्निवशेन हि शुभाशुभफलं श्रूयते ।
“सौरमासोविवाहादाविति वचनात् सौर एव युज्यते । सौरे च
वैशाखे गृह्यमाणे यदि तत्र चित्रायुक्तपौर्णमासीसम्बन्धो दृश्यते तदा
चैवपक्षदेशोर्ध्वत्वात् निषेधविषयत्वं सौरस्वागमवस्तीवश्लेन निषेधस्त
च पौर्णमाससम्बन्धेनाप्युपपत्तेः † सदपि चैवत्वमवच्छेद्यमेव तथा
“गर्भादिषुष्णा वर्षाणामिति यद्यपि वावणपरिग्रहः तथाप्युपपत्तना-
दिषु राग्निभोगजन्यशुभाशुभफलानुसारेण सप्तपदादनवत्रात्
सौरपक्षोविरोधादुपपन्न-इत्यभिप्रेत्योक्तं । “सौरमासो विवाहा-
दाविति न पुनरन्यस्य मासस्य विवाहादौ गिराकरणमवगम्यते ।
तथाच वराहमिहिरः । “दृश्यते शोभनगोचरखे विवाहमि-
च्छन्ति हि दाक्षिणात्याः” इति दृश्यतेः इति वदंश्चान्द्रमासं
पुरस्करोति “संवत्सरं गुह्यक्षिति” “पञ्चमं भूमिजः” इति
च वावण-चान्द्रमासं सम्भवत्येवं निवृत्तदिवसक्रममासदादत्रावच्छिन्न-

१ अ०] संवत्सरायस्य-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । २१

त्वात् षावगवर्षस्य वृषस्यतिराग्रिमतभोनस्य च निवृतदिवसक्रम-
मासदादशावच्छिन्नत्वाद्द्वारकशुद्धेरपि चापेक्षितत्वात्तद्वाग्रिभोगे-
ऽपि चान्द्रमासपक्षमेव तथा “संस्तुते भृगुतनये कन्या क्रियत इति,
“वृषस्यतौ पुष्य इत्यादिवचनं कश्चित्सावनं कश्चिच्चान्द्रमासं पुरस्कृ-
रोति । एवं यज्ञादेरपि षावगमासादेरनिवृत्त इति दर्शितं तस्मात्
तद्वचनवशेन सर्वेष्वेव कर्मसु सर्वेषामेव चान्द्रादिमासानां शक्यः किन्तु
कश्चिन् कश्चित्प्रशस्तं तदुक्तं प्रशस्तते इति । यद्य तु एकस्मिन् विषये,
चान्द्रप्रशंसा तत्रैव च सौरस्य यथा कार्तिकस्नाने, तत्रोदिताशुदित-
होमनिन्द्या-प्रशंसान्यायेन व्यवस्थितग्राह्याविकल्पवदनुष्ठानं तस्मादा-
दिशब्देन व्यवस्थिता विवाहादयो गृह्यन्ता इति वचनमग्रीभनं यथो-
क्तमेव बाधेय इति । वयन्तु द्रूमः यस्मिन् क्रियान्तरे वचनान्तरेण
सौरादिमासा विनियुक्तास्तात्कार्यमादिशब्देनोपादीयते । यद्य तु
मासविशेषपक्षे कारणं न विद्यते तत्र चान्द्र एव यावत् । वैष-
वैग्राह्यादिपदानां चान्द्र एव मुख्यत्वादिति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-
शकलविद्याविभारदश्रीशैमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ
परिशेषखण्डे कालनिर्णये संवत्सरायस्य-मासविशेषाणां
कार्यविशेषोपयोगनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

अथ मसमासनिर्णयः ।

तत्र मसमासस्वरूपं क्षुधारीतेन दर्शितम् ।

रुद्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्यतौ मध्ये समानौ पितृषोमकौ ॥

तन्मतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत्कदाचन ।

आषोमस्त्रिषुषोमेयो द्वितीयः प्राकृतः स्यतः इति ॥

‘रुद्राग्नी यत्र ह्येते’ इति श्लोकप्रतिपदुपलक्षणं, ‘अग्नीषो-
माविति कृष्णप्रतिपदः, पितृषोमकाविति दर्शयति । एतेन चात्रमास
उपलक्षितः तं मानमतिक्रम्यान्वस्मिन् मासे यदा सूर्यो राश्वन्तरं
गच्छेत्तदा पूर्वी मसिषुषः उत्तरः प्राकृतः ।

तथाच ब्रह्मविद्वान्ते ।

चान्तो मासोऽप्यसंक्रान्तो मसमासः प्रकीर्तितः ।

नन्दिपुराणे ।

अमावास्यामक्षोरात्रं यदा संक्रमते रविः ।

स तु मासः पवित्रः स्यादतीते अधिको भवेत् ॥

अमावास्यां प्राप्य यदाहनि वा रात्रौ वा रविः संक्रामति तदा
स चात्रो मासः पवित्रः स्यात् । यदा पुनरमावास्यायात्ते अक्षोरात्रे
स्थतीते सति प्रतिपदि संक्रामति तदा चात्रोमासोऽधिमासः स्यात् ।
ज्योतिःशास्त्रे ।

अमावास्यादयं यत्र रविसंक्रान्तवर्जितम् ।

मस्त्रिषुषः स विज्ञेय उत्तररक्षतमाभिधः ।
 रविषा ऋषितो मासस्याम्नः ख्यातो मस्त्रिषुषः ॥
 वरुणः सूर्या भानुस्यपनस्युषो रविर्गमस्त्रिषु
 अर्धमा धिरश्चरेता दिवाकरो मिष-विष्णु च ।
 एते द्वादशनामानः सूर्या माषादिवूद्यन्ति मानेषु
 मिःसूर्याधिकमाषो मस्त्रिषुषास्त्रयतः पापः ॥
 माषेषु द्वादशादित्यास्त्रयन्ते हि यथाक्रमम् ।
 नपुंसकेऽधिके माषि मस्यसं तपते रविः ॥
 अशक्नानो हि यो माषः कदापिभिषिद्यद्विहितः ।
 काशान्मरात् समायाति स नपुंसक उच्यते ॥
 स तु कदा भवतीत्यपेक्षार्यां वशिष्ठसिद्धान्तो उक्तम् ।
 द्वात्रिंशद्भिर्गतमाषेर्दिनेः षोडशभिस्त्रया ।
 धटिकानां चतुस्त्रयेषु पतत्यधिकमाषकः ॥
 अतीताधिकमाषादारभ्य द्वात्रिंशन्माषादुपरि षोडशदिनेषु
 षटिकाषतुष्टयाधिकेषु गतेष्वधिकमाषो भवतीत्यर्थः ।
 यन्तु विष्णुधर्माक्षरेऽभिहितम् ।
 सौरेशाब्दस्य मानेन यदा भवति भार्गव ।
 यावने तु तदा माने दिनवङ्कं प्रपूर्यते ॥
 ऊनरावास्य ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेषु षट् ।
 सौरसंवत्सरस्थान्ते मानेन शश्विजेन तु ॥
 एकादशतिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।
 समादये द्वादशाषे तस्मान्माषोऽतिरिच्यते ।

य चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः ॥

तथा काठकसङ्घे “मन्थे चिन्मन्थने भवेदिति ।

महाभारते ।

पक्षमे पक्षमे वर्षे द्वौ मासानुपमायते ।

तेषां कात्यातिरेकोऽयथाशामतिचारतः ॥ इति ।

तदेतत्सर्वमर्वाङ्गसमाधौ न सम्भवत्येवं परं । ननु एकस्मिन् वसरे संक्रान्तिरहितं मासद्वयं ज्योतिःशिद्धान्तोऽभिहितम् । “असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्रुटः स्नात् द्विसंक्रान्तिमासः कदाचित् चवाख्यः । अथः कार्त्तिकदिशये गान्धतः स्नात् तदा वर्षमध्येऽपि मासद्वयं चेति तत्कपसुच्यते द्वाचिन्मन्थासाद्वाङ्गसमाधौ न सम्भवतीति, उच्यते अथ्येकस्मिन् वसरे संक्रान्तिरहितं मासद्वयं भवतीति तथापि तद्योरेक एव मसमासः द्वाचिन्मन्थासाद्दूर्द्धं यः सम्पद्यते, अपरः संक्रान्तिरहितोऽपि न मसमासः अकाशाधिकात्काशाधिकाश्चैव मसमात् । तथाच सङ्घपरिशिष्टे ।

मसं वदन्ति कासस्य मासं कासविदोऽधिकमिति ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

य चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हित इति ।

अधिग्रन्थेनावयवेनाधिकात्सप्तसप्ताधिकाप्रतीतेः यथोक्तमिति क-ग्रन्थेन मासवाचककाशग्रन्थसप्तसप्ता मांसस्य ततश्च मासस्रुटुत्तुका एवावौ तथाच आवाशिः ।

एकस्मिन्नपि वर्षे च द्वौ मासावधिमासकौ ।

पूर्वमासः प्रथमः स्नात्परस्माधिमासकः ॥

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न घटा भवेत् ।

प्राक्तनस्तत्र पूर्वः खादधिमासस्तथोत्तरः ॥

इत्यादिपूर्वाधिकमासादारभ्य द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं पूर्वं चोऽसंक्रान्तः
 स प्राक्तनः इन्द्र इत्यर्थः, यस्ततः परः सोऽधिमासो मन्वमास इत्यर्थः ।
 तथाच द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं चोऽसंक्रान्तोमासः सोऽधिमासः, ततोऽर्वाग्यो-
 ऽसंक्रान्तोमासः स प्राक्तनोनाधिमास इत्यर्थः, न तत्र मासपौर्वापर्यं
 विवक्षितं बह्व्यमासवचनविरोधात् । यन्तु तदा वर्षमध्ये अधिमासद्वयं
 चेत्यभिधानं तदसंक्रान्तत्वादसंक्रान्तोमासः “रविषा षड्विंशतोमास इत्या-
 दिवचनात् न तु कर्मानर्चत्वादिति । यदा त्रेकस्मिन् बह्वरे चास्मि-
 नादिवद्मध्ये संक्रान्तिर्भूय एकोमासः सैषादिवद्मध्ये त्वपरः, तदा
 द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वमपि भवेत् पूर्वोमासोनाधिकोमासः परतस्तु भवति ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सैषादर्वाङ्गाधिमासः परखादधिको भवेत् ।

बृष्टा हि सर्वग्रास्तेषु तस्मिन्मूर्तिस्त्रयोदशौ ॥

तस्मिन्नुत्तरस्मिन्नेव मासे षयोदशौ मूर्तिः न तु पूर्वस्मिन्मपि
 विरोधादिति भावः । “सैषादर्वागित्यथाग्निमादारभ्येति ब्रह्मण्यम् ।
 षण्णं हि ज्योतिःसिद्धान्ते ।

षट-कन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाच धन्विनि

मकरे वाच कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते इति ॥

यदि तु सामान्यतोऽधिमासमात्रनिषेधपरं वचनद्वयं तदा

मास कन्यागते 'भागावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

देवं पिब्यं तदा कर्म तुषाणो कर्तुरवचनम् ॥

इति ज्योतिःपितामहस्मरणं विरुध्येत वज्रबाधस्य स्यात्, तस्माद्यथो-
क्तविषयमेवेति । यदा त्वेकस्मिन्नाश्रिणादिषु द्वे संक्रान्तिरहितमास-
द्वयं भवति तदा

प्राकृतस्य च पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ।

इत्येतदेव द्रष्टव्यं चैत्रादिषु द्वे लघिकमासद्वयं न भवत्येव तस्य
अधमासोभयपूर्वपार्श्वदृष्टित्वात् अथस्य च कार्त्तिक्यादित्रयनियतल-
क्षोक्तत्वादिति । तथा द्विसंक्रान्तोऽपि अथाख्योमसमासः ।

तथाच काठकग्रन्थे ।

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मसमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति ॥

अथ केचिन्माससङ्ख्यापि लक्षणान्तर्गतेत्याहुः, तत्र, स विज्ञेय इति
लक्षणवाक्ये समाप्ते त्रिंशत्तम इत्यभिधानात् पूर्वोदाहृतवचनाच्च ।
अपि च यत्किञ्चिद्दृष्टेयं त्रिंशत्तमत्वमत्र लक्षणं मसमासापेक्षया वा
मासः अतिव्याप्तेः, न द्वितीयः आत्माअथात् सृष्ट्यादिमासे व्यापकत्वाच्च
तस्य त्रिंशत्तमत्वाभावादमसमासत्वाच्च तदुत्तरः सर्वो न मसमासः
स्यादिति लक्षणव्याघातान्न लक्षणं, यच्चैकस्मिन् वत्सरेऽसंक्रान्तं मास-
द्वयं संक्रान्तिद्वययुतोमासश्च तत्र यावसंक्रान्त-द्विसंक्रान्तौ तौ संस-
र्पाहस्यतिसंज्ञौ अन्यस्याधिमासः ।

तथा वार्हस्पत्यज्योतिर्दण्डे ।

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव च ।

संसर्पाहस्यती मासावधिमासश्च निन्दितः ॥

शुनिरपि “संसर्पाऽसंहस्यतये त्वेत्याह अस्मि अथोद्गोमास-

इत्याहमेव तन्वीक्यतीति । अथ ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धविवाहादि-
कर्मसु षष्ठीऽपि निम्बिताः षष्ठाधिकमासौ तु त्रैत-स्यार्त्तकाम्यकर्म-
स्यपि निम्बितौ षष्ठाष्टस्यतिलेन काष्ठमन्त्ररूपत्वाद्दृश्यं मन्त्र-
त्वात् अधिकमासस्य काष्ठाधिक्येनाऽपविचलात् ।

तथाच स्यात्परं ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः ।

य तु मासः पविचः स्यादतीते अधिको भवेत् ॥

अथ केषिदाहुः विष्वक्काग्रमतदूषणाद्योपन्वसेदधिमासत्वाव-
शेषादिसंज्ञां कथ्यते । ननु शैवादिमाससंज्ञानां शेषादिसंज्ञान्ति-
निवन्धनत्वाद्धिमासस्य संज्ञान्तिरहितत्वाच्चैषोऽधिमासो वैशाखो-
ऽधिमास इत्यादिसंज्ञाव्यतिरेकं न स्यात्, तथाहि शैवादिरूपत्वात्
तावशैवादिग्रन्थप्रस्तावतुगतः कसिदुपाधिः स्त्रीकार्थः, यौगिक-
त्वेऽपि चिदासहितपौर्णमासीयुक्ते शैवपदप्रयोगार्थं उपाध्यायवचं
तुल्यं । न च शेषादिसंज्ञान्तिव्यतिरेकं उपाधिर्भवेत्, न च का-
ण्डिनोत्तरत्वं उपाधिः, वैशाखपूर्वत्वस्यापि प्रसङ्गाद्विशेषात् इषोपा-
धिकत्ववैचर्यात् विकल्पेनोपाधिले अनेकार्थत्वापातात् काण्डिना-
मन्तरमधिमासे च तदुत्तरस्य चैत्रत्वं स्यात् । किञ्च शैववत् काण्डि-
नस्य मासोत्तरत्वं तस्य पुष्योत्तरत्वमिति क्रमेण शैवोत्तरत्वं वैशा-
खस्येति चक्रकदोषः अतो शेषादिसंज्ञान्तिव्यतिरेकं एवोपाधिः । किञ्च
वेदे मधुस्येति द्वादशमासाः संवत्सर इति द्वादश संज्ञा अनुक्रम-
संबर्षादीति संज्ञान्तरत्वमर्थात्परविद्युक्तं षष्ठीदशमासाः संवत्सर
इति संज्ञा प्रपञ्चे युक्ता तेन शैवाद्याधिमास तत्संज्ञ इति, उच्यते

अदि अधिकमात्रः शङ्कात् इत्यभूतः स्यात् आदेवं; न त्वेवमस्ति,
किन्त्वसौ शङ्कान्भूत एव ।

तदुक्तं ।

“अथा तु दिवसेमांशः कथितो वादराचयैरिति ।

“एवं षष्टिदिनोमाससदङ्गै च मस्तिष्मिषुच इति च । न च वाच्यं
अथ मासशब्दः एकशेषवृत्तिः यत् दिवचनाभाषेऽपि मासद्विधा-
वगतेरेकवचनमेव संक्रान्तिचोगोपाधिः तेनाधिमासो न चैषादि-
रिति, सकलसोकाधिङ्गैषादिव्यवहारस्याभावप्रसङ्गात् संबर्षशब्द-
स्यैकदेशवचनस्यार्थान्तरविषयत्वमस्य तत्पक्षेऽपि विद्यत एव । अतिस
चिन्मद्भिन्नतन्मासविवक्षयेति । अतो यदा यदा यदन्भूतोऽसौ तदा
तत्संज्ञया व्यपदिश्यत इति न दोषः । नन्वेवमधिमासस्य शङ्कामासद-
वमध्यपातित्वात् किमसौ पूर्वसोत्तराङ्गं किं वोत्तरस्य पूर्वाङ्गमिति
निर्द्धारणकारणभावात् संग्रानिर्द्धारो दुर्घटः, उच्यते अधिमास-
स्योत्तरमासपूर्वाङ्गत्वादुत्तरमाससंज्ञा ।

तदुक्तम् ।

आद्यो मस्तिष्मिषुचोऽज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्यतः ।

षष्टिदिनात्मकमासस्य ‘आद्यः’ पूर्वभागः, ‘मस्तिष्मिषुचः’ अशङ्कः
कर्मानर्थाज्ञेयः, ‘द्वितीयः’ उत्तरभागः, ‘प्राकृतः’ शङ्क इत्यर्थः ।

अतोःप्राक्ते पितामसोऽपि ।

अथा तु दिवसेमांशः कथितो वादराचयैः ।

पूर्वमङ्गं परित्यज्य उत्तराङ्गं प्रयच्छते ॥

एवं सर्वथाधिमासस्योत्तरमासपूर्वाङ्गत्वे प्राप्ते अविदपवादमात्र ।

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न घटा भवेत् ।

प्राक्तलक्षणं पूर्वंः स्यादुत्तरस्य मन्त्रिचुचः ॥

एकस्मिन् वर्षे घटा द्वौ मासावसंक्रान्तौ भवतस्तदा वैपरीत्यं, षष्टिदिनात्मकस्य मासस्य पूर्वभागः 'प्राक्ततः' इत्युक्तः, उत्तरोभागो मन्त्रिचुच इत्यर्थः । एकाब्दमन्वन्तवर्षेणैव द्वौ मासौ पूर्वमासोत्तराङ्गत्वात् पूर्वमाससंज्ञावित्यभिप्रायः । युक्तं चैतत् अधिमासस्य पूर्वभागः प्राक्ततः उत्तरोभागो मन्त्रिचुचः तस्य षष्टिदिनाङ्गत्वेन पूर्वनिष्ठत्वनिश्चयमात् । अन्यथा त्रिषष्टिरुत्तरतिथिसंज्ञात्वात्पत्तेः एकाधिमासस्य तु "इन्द्राग्नी यत्र ह्येते" इत्यादिन्यासाद्द्वौषया वचनेनोत्तरमाससंज्ञत्वमभिहितं । अतएवोक्तं ।

एकत्र मासद्वितयं यदि स्यात्

वर्षेऽधिकं तत्र परोऽधिमासः ।

अनेकस्मिन् संवत्सरे चतुर्दश मासाः क्षुरित्यत आह,

चतुर्दशं तु क्षुरितराह मासं चतुर्दशः कापि न चैव दृष्टः ।

एकस्मिन् वर्षेऽधिमासद्वयेऽपि मासास्तयोर्दशेव "यद्वर्षमध्येऽधिक-
मासस्य तत्कार्तिकादिचित्तये चदास्य इति वचनादित्यभिप्रायः ।
कैचित् "मासद्वयेऽब्दमध्ये त्रिषष्टिदिनवचनानामेवं व्याख्यानं कृतं
यदेकस्मिन् वर्षे द्वौ मासावसंक्रान्तौ भवतस्तत्र तद्योरसंक्रान्तयोर्मध्ये यः
पूर्वाऽसंक्रान्तः स प्राक्ततः इत्युक्तः कर्माणः, उत्तरस्य संक्रान्तो मन्त्रिचुचः
कर्माणः, दुर्गैस्त्रिषष्टिदिनात्पत्तौ न च वक्षिषः, "पूर्ववत्प्रतिषिद्धानि
परतो न च देविकम्" इति, तद्युक्तं "एकत्र मासद्वितयमित्या-
दिचेति तदुक्तं अनेकवचनविरोधान् । तथा हि,

चक्षिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिदशमेव वा ।

मन्वन्मासः स विज्ञेयः सर्वधर्मवधिष्कृतः ॥

शिवीवाचीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

भानुना षड्विंशति मासो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ॥

चक्षिन्मसं दिसंक्रान्तोऽधिकमासद्वयं तदा ।

तद्दि मासचयं दुष्टं सर्वेषु शुभकर्मसु ॥

संघर्षांश्चरती मासावधिमासश्च निन्दिताः ।

यद्वर्षमध्येऽधिकमासद्युग्मं

तत्कार्त्तिकदिनितये चचास्त्रे ।

मासचयं त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्-

विवाह-यज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

सप्तम्यासुदिते सूर्ये परतश्चाष्टमी भवेत् ।

तत्र दुर्गात्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

इति निर्घण्टास्तवचनमित्यादि । तस्मात् पूर्वा व्याख्या ज्ञायसी ।

चतु वचनम् ।

शैवाद्वाङ्गाधिमासः परतस्सऽधिको भवेत् ।

दृष्ट्वा हि सर्वशास्त्रेषु तस्मिन्पूर्निस्तथोदग्री ॥

यदपि ।

षट्कन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाच धन्विनि ।

मकरे वाच कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥

इति तदुभयमप्याधिनादीनां फासुनाम्नानां पूर्वभागा अधि-
मासा न भवन्तीत्येवंपरं, न तु सर्वेष्वधिमासा न भवन्तीत्येवंपरं

“दशानां फाल्गुनादीनां प्रायोमासस्य तु क्षिप्तं नपुंसकत्वं भवतीति वचनविरोधादिति तदयुक्तं किञ्चप्रकाशमतं दूषयति वाक्यान्वय-
त्वात् पूर्वोत्तरशब्दाभ्यामुपात्तभागपरित्यागेनानुपात्तभागपदस्यथा-
युक्तत्वात् । अतुक्तं “शैषादर्वाङ्गाधिमास इति “षट्कन्यागते सूत्र्यं
इति वचनद्वयमाश्रितादीनां फाल्गुनाम्नानां पूर्वभागा अधिमासा न
भवन्तीत्येवंपरमिति तत्र। सप्तशत्याध्यायारादिप्रसङ्गात् “दशानां फाल्गु-
नादीनामिति वचनविरोधस्यास्मात्पक्षेऽप्यभावाच्च स्वरूपतोऽधिमास-
निषेधस्यानङ्गीकारात्। यत्तस्मात्पक्षे दूषणमभिहितं तदयुक्तं असंक्रान्त-
मासनिषेधस्य यामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधस्य युक्तत्वात्
दोषस्य भवत्पक्षेऽपि समानत्वात् यामान्यशास्त्रप्रतिोत्तरमासपूर्वाङ्क-
त्वापवादाङ्गीकारान्मासपक्षस्य दुष्टत्वप्रतिपादकवचनस्य ज्योतिःशास्त्र-
प्रसिद्धविवाहादिशुभकर्मविषयत्वात्, तथाच तत्रैवोक्तं “विवाह-
यज्ञोत्सवमङ्गलैस्त्रिभ्योऽपि, तस्मात्पूर्वैव यावद्या ज्ञाययौ ।

संक्रान्तिद्वयसंयुक्तः स मासोऽश्नस्यतिः स्मृतः ।

शैषादिसप्तमासेषु न कदाचिद्भवेदयम् ॥

ऊर्जाद्विपक्षमासेषु कदाचन भवेत्तदा ।

तदा हावधिकौ ख्यातां तस्मिन्ऊर्जाद्विपक्षे ॥

इति मन्त्रमासस्वरूपनिर्णयः ।

अथ मन्त्रमासे कार्याकार्यनिर्णयः ।

तत्र ज्ञातातपः ।

वस्तरान्तर्गतः पापोद्यज्ञानां फलनाशकम् ।

मैत्रेय-वातुधानाद्यैः समाक्रान्तोऽधिमासकः ॥

मन्त्रिषुषैः समाक्रान्तिं सूर्यसंक्रान्तिवर्जिताम् ।

मन्त्रिषुषं विजानीयाद्दर्शितं सर्वकर्मसु ॥

सद्यमतः ।

मन्त्रिषुषसु यो मासः स मासः पापसंश्लकः ।

वर्जितः पित्रदेवानां सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

पैठीयधिः ।

श्रौत-स्नानक्रियाः सर्वा द्वादशे परिकीर्णिताः ।

चबोद्ग्रे तु सर्वाद्या भिष्यन्त्या इति संज्ञिताः ॥

तस्मात् चबोद्ग्रे मासि कुर्व्याप्ता न कथञ्चन ।

कुर्वन्नर्घमेवाशु कुर्व्यादात्मविनाशनम् ॥

धनुः ।

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शदशं भवेत् ।

एथ-कथक्रियाचरन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासकः ॥ इति

भविष्योत्तरेऽपि ।

असंक्रान्तं तथा मासं दैवे पिष्ये च कर्मणि ।

मजीमन्मन्त्रौ च तु वर्जयेत्प्रतिमाश्रयः ॥

सुमन्तुः ।

न शुद्धाद्दधिके मासि कान्धं कर्म कदाचन ।
मसं वदन्ति काशस्य मासं काशविदोऽधिकमिति ।

वृहस्पतिरिच्छेऽपि ।

मक्षिषुषस्य मासो वै मस्तिनः पापसम्भवः ।
गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

यदा श्रम्यी घाति गभस्तिमस्यस्यं
द्वाकरः संक्रमणं करोत्यनु ।
तदाधिमासः कथितो विरिञ्चिना
विवाह-यापोऽस्य-वस्यदोषकम् ॥

ज्योतिःशास्त्रान्तरे ।

यवित्तमस्यस्यमेति यदा श्रम्यी
तदनुसंक्रमणं कुरुते रविः ।
मन्मथेऽस्यवनाग्रकरसदा
सुनिवरैः कथितोऽधिकमासकः ॥

तथा ।

यिनोवाञ्छीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।
भागना कथितोमासो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ॥

एवं यामान्यतः सकलकर्मविषेधप्राप्तौ विशेषो वक्ष्यते तत्र
शङ्कः ।

न शुद्धाद्दधिके मासे कर्माकर्म कथञ्चन ।
शुद्धा नैमिषिकं कर्म तद्वि तपैव कीर्तितम् ॥

‘कर्माकर्मतिशब्देन काम्यकर्माभ्यां तद्धि फलकामैः क्रियमाण-
त्वात्कर्म, अफलकामैरक्रियमाणत्वात्कर्म, कर्म च तत्कर्म चेति कर्म-
धारयः । तथेवाह प्रजापतिः ।

न कुर्व्यादधिके मासि काम्यकर्म कदाचन ।

सुक्ता नैमित्तिकं आहुं तद्धि तथैव कौर्णितं ॥

अथ केचिदाहुः काम्यस्य कर्मणोऽधिमासे प्रारम्भः समाप्तिश्च
निषिध्यते । आरभ्ये तु काम्ये कर्मणि समाप्तिकासादर्वाक् मध्यपति-
तेऽधिमासेऽपि काम्यं कर्म कार्थं । तथा चातुर्मास्यप्रतानामाषाढे-
ऽधिमासे नारम्भः कार्थिके चाधिमासे न समाप्तिः । अन्नरापतिते
वधिमासेऽप्यनुष्ठानं । अतएवान्नराधिमासपतेऽपि संक्रान्तियुक्ताषाढ-
शुक्लीकादक्षां चातुर्मास्यप्रतानामारम्भोऽभिहितः संक्रान्तियुक्तका-
र्णिकशुक्लीकादक्षां समाप्तिरुक्ता । यथोक्तम् ।

एकादक्षां तु गृहीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य च ।

आषाढादौ नरोभक्षा चातुर्मास्यप्रतक्रियाम् ॥

ततो विबुध्यते देवः शङ्ख-चक्र-गदाधरः ।

कार्णिके शुक्लपक्षस्य एकादक्षां समाहितः ॥

मन्मेष चैव राजेन्द्र देवसुत्यापयेद्विषुः ।

अधिमासे च पतिते एष एव विधिक्रमः ॥

अधिमासनिपातेऽपि क्रमादिश्रामिका-हरीन् ।

कन्या-मुखा-वृद्धिषु नृप सत्त्वापयेद् भुवम् ॥

न चैवं बलि मासपक्षकं मत्तानुष्ठानमाप्तौ चातुर्मास्यप्रतमिति
समाख्याविरोधः

वार्षिकान्तरुमासान् मन्त्रं मासं परित्यजेत् ।
 खर्षदो हरिसुहृद्भिः स भवेदेदविद्विजः ॥
 यः क्षिपेत् कृष्णपादेन श्रावाढादिष्वतुदयम् ।
 विष्णुपूजनकृत्यैः स भवेत्तन्निजेतनः ॥
 मैत्रादिपादे स्वपितृषु विष्णु-
 र्वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।
 पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
 प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥

इत्यादिवचनविरोधेति वाच्यं ।

यथा तु दिवसैर्मासः कथितोवाद्राचयैः ।

इति वचनाभ्यासचतुष्टयोपपत्तेः ।

मन्त्रविद्वान्ते ।

प्रारब्धं कर्म चत्किञ्चिन्न तु कार्यं मन्त्रिण्युचे ।

अभूर्त्वा नाम ये मासा न तेषु मम यथाः ।

प्रतानाक्षैव यज्जानामारभ्यास्य समाप्तयः ॥

इत्यारभ्य-समाप्त्योरेवाधिमासे प्रतिविद्वत्वात् चकारात् सर्व-
 काम्यकर्मपक्षमिति तदनुक्तम् ।

प्रवृत्तं मन्त्रमासाभ्यान्वत्काम्यमन्त्रमापितं ।

श्रानते मन्त्रमासेऽपि तन्मन्त्रमासमन्त्रयम् ॥

इति काठकण्डोपरिशिष्टवचनेन काम्यकर्मवमाप्तेरपि मन्त्र-
 मासेऽपि विधानात्प्रकारदेवं विवक्ष्यवस्था, “अभूर्त्वा नाम ये मासा
 इति वचनेन काम्यप्रत-यज्जानां चारभ्याः समाप्तयः प्रतिषिध्यते न तु

नित्यमत-ब्रह्मानां, “नित्य-नैमित्तिके सुब्जात् प्रथमः सम्प्रतिबुधे”
इत्यादिवच्यमात्रनित्य-नैमित्तिकविधायकवचनवचनसङ्कोचप्रसङ्गात् ।
तस्मात्सर्वैकस्य काम्यमत-ब्रह्मविषयतयासङ्कोचोक्तः । ननु किमत्र
मत्तमासात् प्रागारभ्यस्य समाप्तिः प्रतिबिम्बते, उतापैवारभ्यस्य, न
प्रथमः “प्रवृत्तं मत्तमासात् प्रागिति वचनविरोधात्, न द्वितीयः
आरम्भविषेधादेव च समाप्तेरप्रसङ्गेर्विषेधायोगादिति । उच्यते ।
मत्तमासप्रारम्भस्यैव समाप्तिश्च प्रतिबिम्बते चोक्तज्ञानात्मकमासेऽपि
काम्यं कर्म प्रारभते तेन तत्र समाप्तौ क्लृप्तायां दोषाधिक्यं स्यादि-
त्येतदर्थमिदं वाक्यमिति न दोषः ।

दृष्टमनु-दृष्टस्यति-पेठीनधि-ध्वोतिः-पराग्रराः ।

अन्वाधेयं प्रतिष्ठास्य यज्ञ-दान-व्रतानि च ।

वेदमत-दृषोत्सर्ग-चूडाकरण-नेत्रासाः ।

माप्यन्वमभिवेकस्य मत्तमासे विवर्जयेत् ॥

अचिद्व्रत-दान-प्रतिग्रहमिति पाठः ।

अज्ञापवादः ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मत्तमासेऽपि देयं स्यात्समन्वयकारकमिति ॥

वाले वा यदि वा दृष्टे प्रवृत्ते वास्तुसुपागते ।

मत्तमास इवेतानि वर्जयेद्देवदर्शनं ॥ इति

“अन्वाधेयं प्रतिष्ठास्येत्यावधकाले सतीति श्रेयोद्रष्टव्यः तेन
मत्तमासेऽपि प्राचक्षिप्तभूतमन्वाधेयमन्वयुगत्यनन्तरं कर्मण्यं न
प्रतिबिम्बते, एवं प्रतिमादिस्कारनाम्ने पुनः प्रतिष्ठा न प्रतिबिम्बते

यज्ञाः कात्या गित्या अपि वचनादिसम्बन्धेन विधीयमाना अन्तरे
 यथंक्रान्तेऽपि क्रियमाणा चे स्यकाखे एव कृता भवन्ति, 'दानानि'
 महादानानि। केचिद्भूतानामपि महतामेव प्रतिषेधमाहुः वृषोत्सर्गश्च
 च नैकादशाधिकश्च प्रतिषेधः बौद्धग्रन्थाद्वादिवत्तस्यापि प्रेतोपका-
 रिताच्छुक्रास्रमथादावपि अनावश्यकत्वे सति अन्वयाधेयादि प्रति-
 शिष्यते "मल्लमास इवेत्यभिधानात् । 'देवदर्शनं' प्रशिद्धस्यथभूदेव-
 तादर्शनं ।

तस्याच प्रथमं विवक्षितं, "अनादिदेवता वृष्टा न शुभं नष्ट-
 भार्गवे" इति स्कन्दपुराणवचनात् मन्त्रिभुषेऽयनावृत्ततीर्थस्नानं
 विवर्षयेत् ।

अथ केचिदाहुः । मल्ल इवेति शिष्टवद्दृष्टान्तीकरणान्यथातुप-
 पत्त्या मल्लमासे प्रथमदेवतादर्शननिषेधः शिष्टः । अपरे तु "मल्लमा-
 सइवेत्यन्वयाधेयादिस्येव शोचयन्ति । यथा मल्लमासे चन्द्र-सूर्यपशा-
 दिकास्यतिरेकेषैतेषां निषेधस्यैव वाच्यादिस्यपि यथा स्यादिति,
 तस्मिन् पक्षे मल्लमासे देवतादर्शनश्च न प्रतिषेधः ।

वापौ-कूप-तड़ागादिप्रतिष्ठां अन्नकर्म च ।

न क्षुर्यामल्लमासे तु महादान-त्रतानि च ॥

महादानानि मल्लपुराणे दर्शितानि ।

मनुस्वाच ।

महादानानि धानीषु पवित्राणि शुभानि च ।

रक्षन्तानि प्रदेयानि तानि मे कथयान्तु ॥

मल्ल उवाच ।

मोक्षानि धानि गुणानि महादानानि षोडश ।
 तानि ते सञ्जवच्छामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 आसन्नं सर्वदानानां तुष्ठापुत्रपञ्चशतम् ।
 शिरस्त्रगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदन्तरम् ॥
 कल्पपादपदानञ्च गोशृङ्खल पञ्चमम् ।
 शिरस्त्रकामधेनुञ्च शिरस्त्राम्बुजायै च ॥
 शिरस्त्राम्बरयस्त्रदत् हेमश्शिरश्शलाघा ।
 पञ्चस्राष्ट्रसकं तदहारादानं तथैव च ॥
 दाद्यं विश्वकञ्च ततः कल्पकतात्मकम् ।
 सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्यैव च ।
 महाभूतघटसहस्रोदयः परिकीर्तितः ॥
 कूर्मपुराणे तन्यान्यपि दश महादानानि दर्शितानि ।
 कनकाश्च तिष्ठा नागा दासी-रथ-मही-स्यहाः ।
 कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥
 काठकण्ठे ।
 दूर्वा मौञ्जीवन्धनञ्च अन्याधेयं महास्यं ।
 राजाभिकेकं काण्डञ्च न कुर्याद्भानुसहिते ॥
 कौयुभिः ।
 अधिमात्रे न कर्त्तव्यं श्राद्धं चांश्वरादिकम् ।
 वर्षदृष्ट्याभिकेकादि कर्त्तव्यमधिके न तु ॥
 हारीतः ।
 अधिमात्रे न कर्त्तव्यं श्राद्धमभ्युदयं तथा ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्म्यमादृते ॥
 सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्किञ्चित् आद्विकं भवेत् ।
 इष्टं वाप्यथ वा पूर्तं तन्न कुर्व्यात् मन्त्रिण्युचे ॥

आभ्युदयिकं आहुं आद्यवत्सरात्म्यगतजातकर्मादिनिमित्तव्यति-
 रिक्तं । अन्ये लेवं व्याचक्षते 'वत्सरात्म्यमादृत इति प्रथमं वत्सरं विहाय
 आभ्युदयिकं आहुं मन्त्रमासे न कर्त्तव्यं प्रथमे तु संवत्सरे मन्त्रमासे
 प्राप्ते सपिण्डीकरणं विहितं तदुत्तरदिने यदाभ्युदयिकं विहितं
 तन्मन्त्रमासेऽपि कर्त्तव्यं । यथोक्तं ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च ।

सपिण्डकक्रियां कृत्वा कुर्व्यादाभ्युदयं ततः ॥

इत्यथ वचने आभ्युदयशब्देन आभ्युदयिकं आहुं विभागप्रकरणे
 विश्वरूपाचार्येण व्याख्यातं । अन्ये तु उत्तरशेषलेनैवं व्याचक्षते सपि-
 ण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्प्रथमे संवत्सरे प्रतिमासं पुनः क्रियमाणं त्रैपुरविकं
 मासिकं आहुं तन्मन्त्रिण्युचेऽधिमासे कार्यमिति वक्तुं 'वत्सरात्म्यमा-
 दृत इत्युक्तं एतच्चोपरिष्ठादप्यते । असंक्रान्तं प्रकृत्य ज्योतिःशास्त्रे ।

तत्र दक्षमदत्तं स्थाद्धृतं चाद्धतमेव च ।

सुप्रजप्तमजप्तं स्नात्तोपवासः कृतोभवेत् ॥

न यार्चा न विवाहश्च न च वास्तुनिवेशनम् ।

न प्रतिष्ठाश्च देवानां प्रासाद-ग्राम-भूरुहाम् ।

न शिरस्यं सुवाचांसि कारयेदिति निश्चयः ॥

पराशरः ।

रविणा कृत्तितो मासस्यान्तः ख्यातो मन्त्रिण्युचः ।

तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

प्रजापतिः ।

उपाकर्म च ह्यस्य कथं पूर्वात्सवं तथा ।

उत्तरे नियतः कुर्यात् पूर्वं तन्निष्कलं भवेत् ॥

पराशरः ।

पञ्चदशैर्कर्मकान्तिर्यदा न स्यात् सिताशिते ।

तदा तन्मासिकं कार्यमुत्तरे मासि कारयेत् ॥

एवं षष्टिदिने मासस्तदर्धेन मन्त्रिच्युषः ।

त्यक्त्वा तदुत्तरे कार्याः पितृदेवादिकाः क्रियाः ॥

सत्यव्रतः ।

मासि संवत्सरे चैव तिथिदैधं यदा भवेत् ।

तत्रोत्तरोत्तमा श्रेया पूर्वा तु स्यान्मन्त्रिच्युषः ॥

तत्राधिमासे यत्कर्त्तव्यं तदाह ग्रातातपः ।

एकमंशौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे क्वचित् ।

तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

अङ्गिराः ।

द्वौ मासावेकनामानावेकस्मिन् वत्सरे यदि ।

पूर्वस्मिन् पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

देवकार्याणि पूर्वस्मिन् पितृकार्याणि चोत्तरे ॥

एवमादौनि मन्त्रमासे देवकार्य-पितृकार्यप्रतिपादकानि वच-

नान्यावश्यकदेवकार्य-पिष्टकार्यविषयाणि द्रष्टव्यानि ।

वृत्तस्यतिः ।

नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रथतः सन्मसिचुचे ।

तीर्थभ्रातृं गजच्छायां प्रेतभ्रातृं तथैव च ॥

नित्यभावश्यकं चन्मासविशेषनामनिरपेक्षमेव विहितं यस्मात्कार्ये
कास्त्रात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तमाचारायते तद्यथा “अग्नये पयिष्ठते
पुरोडागमष्टाकपासं निर्वपेत् योदर्घ-पूर्णमासयाजौ च अमावास्यां
वा पौर्णमासीं निर्वपेदिति । तथाभूतस्य नित्यस्य यद्यत् न तु नित्य-
मासस्य । तेन दर्घ-पूर्णमासाग्निहोत्र-पञ्चमहायज्ञादेरनुष्ठानं मसिचुचे
कर्त्तव्यं स्वकास्त्रातिक्रमे प्रायश्चित्ताद्यानात् । एवं च नित्याऽपि सोम-
द्यागक्रिया मसिचुचे मासि न कार्या मसिचुचमासातिक्रमेऽपि वस-
न्नादिकास्य सोमयागाद्भूतस्नानतिक्रान्तत्वेनाप प्रायश्चित्तप्राप्ते-
रसम्भवात् । एवं यस्य नैमित्तिकस्य गृहदाहेष्वादेर्निमित्तानन्तरकाले
कर्त्तव्यस्य न मासान्तरे विहितकालसाधः तथाभूतावश्यकक्रियाविषयं,
एवं “मसिचुचे मासि कुर्यादिति विधानं जातेष्वादेर्नैमित्तिकस्यापि
शिष्टपुरश्चरार्थं निमित्तानन्तरकालमपहाय कालान्तरे कर्त्तव्यस्य यथा
दशरात्रादिसूतककालस्य मध्येऽनुष्ठानमन्यायं तथा मसिचुचका-
लमध्येऽपि सति च मसिचुचेऽनुष्ठानं, एवञ्च नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं
चाविवक्षितं यस्मात्तिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्तिर्यस्य च मासान्तरे विहित-
कालसाधभेनावश्यकं मसिचुचेऽनुष्ठानं तत्सर्वं मसिचुचे कुर्यादिति
वार्हस्पत्यवचनतात्पर्यार्थः प्रेत्यः ।

तथा च स्मृत्यन्तरे ।

अनन्यगति यन्नित्यं सुखार्थैर्मित्तिकं तपेति ।

यस्य नित्यस्य सुखाकाशात्मिकमे जघन्यस्य काशान्तराखान्भवतु-
ज्ञातत्वाद्यन्यथाप्ये प्रायश्चित्तं प्रयच्यते तत्कर्मानन्यगतिलाभस्य-
मासेऽपि कार्यं ।

मृच्छपरिशिष्टमपि ।

मसं वदन्ति काशस्य मासकाशविदोऽधिकं ।

नेष्टेताच विग्रेषेभ्यामन्यथावश्यादिभेः ॥

आवश्याकार्द्रर्षपूर्णमासादिविधेरन्यत्र विग्रेषेभ्यं मसमासे 'नेष्टेता'
नाचरेत्, यथां इष्टे मासि क्रियमाणयां नास्ति विधिलोपः सा
विधिविग्रेषेभ्या यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति, वसन्ते
विहितस्य ज्योतिष्टोमस्य मसमासवैशाखपरित्यागेन इष्टवैशाखे
क्रियमाणस्य वसन्त एव कृतत्वात्नास्ति विधिलोपः अनेनावश्याको विधि
रधिकमासेऽनुष्ठेय इत्यर्थादुक्तं ।

उक्तस्य साक्षादपि तथैव ।

अवशद्धारहोमास्य पर्व चापयणं तथा ।

मसमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विर्वर्षयेत् ॥

'अवशद्धारहोमाः' अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवाद्यः, 'पर्व' द्रर्षपूर्ण-
मासौ पार्वण्यस्त्रीपाकस्य, 'आपयणं' आपयणश्लेष्टिः, यद्यथापयणं
वर्षाषु श्यामाकैर्यजेतेति मासइयात्मकवर्षाख्यकालविहितं मसिषुच-
मासेऽपि खकालसम्भवाद्गन्यगतिकं न भवति तथापि दुर्भिक्षेण
श्यामाकयतिरिक्तधान्यासम्भवे जीवनार्थं श्यामाकाशभोजनमहत्वापय-
णेनावश्याकर्त्तव्यमित्यापयणानुष्ठानं जीवनार्थमावश्याकमिति युक्तमुक्त-

माययथं तथेति, यदा तु दुर्भिक्षाभावाद्भावयन्तं तदाधिमासे
ध्यामाकापयथं न कर्तव्यम् ।

अनेनेवाभिप्रायेण पैठीगणिना ।

संक्रान्तिरहिते मासि कुर्व्यादापयथं न वा ।

इति विकल्प उक्तः ।

काठकण्डोपरिशिष्टे ।

मलेऽनन्यगतिं वित्यां कुर्व्याथैमित्तिकीं क्रियां ।

सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मन्त्रिषुचे ॥

पुष्टीध्यापयथाधान-चातुर्मासादिकान्यपि ।

महास्रवाहकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

स्रष्टं मासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ॥

‘महास्रवः’ भाद्रपदस्यापरपक्षः ।

प्रेतमास्यादिमारभ्य श्राद्धपिण्डोदकक्रियाः ।

सपिण्डीकरणान्नाद्य यथाकाशसुपस्थिताः ॥

यव-त्रीचि-तिसैर्हामो जातकर्मादिकाः क्रियाः ।

महास्रवोदग्रीश्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् ।

अनन्यगतिकलेन कर्तव्यं ख्यामन्त्रिषुचे ॥

अंगुस्तावपि ।

दृष्टिश्राद्धं तथा सोममन्वाधेयं महास्रव्यं ।

राजाभिषेकं काम्यस्य न कुर्व्याद्भ्रातृसहिते ॥

व्योतिःपितामहोऽपि ।

मासः कन्यागते भागावसंक्रान्तौ भवेद्यदि ।

दैवं पिब्यं तदा कर्म तुसास्ते कर्तुरक्षयं ॥

ज्योतिःपराग्ररोऽपि ।

चातुधानप्रियोमासः कन्याकं जायते चदा ।

दैवं पिब्यं तथा कर्म उत्तरे मासि बुध्यते ॥

देवसः ।

अर्कं नभस-कन्यास्ते आद्रुपथः प्रकीर्तितः ।

धिनीवासीमतिक्रम्य चदा कन्यां ब्रजेद्रविः ।

तदा कासस्य दृष्टत्वादतीतैव पितृक्रिया ॥

‘अतीता’ पक्षमं पञ्चमतिक्रान्ता, एवञ्च अत्यौचित्यदुक्तं कन्यासं-
क्रान्तिनिमित्तानां आङ्गानां षोडशसु दिवसेषु नैमिकत्वाग्नेमि-
त्तिकस्य च आद्रुस्य मस्यमासे प्रतिषेधाभावात्तानि कार्याणि तदुक्तं
प्रजापतिना “शुक्ला नैमित्तिकं आद्रुमिति ।

ब्रह्मचिद्भान्ते ।

सूर्यस्य सङ्गतोमासो न कर्मसः स्यतोबुधैः ।

तस्मान्न च न कुर्वीत आद्रुं नैमित्तिकादृते ॥

निमित्तत्वञ्च आद्रुं प्रति कन्यासङ्क्रान्तेः पुरासोक्तम् ।

कन्यागते सवितरि धान्यदानि तु षोडश ।

अतुभिस्तानि तुष्णानि पितृणां दत्तमश्नयम् ॥

इति तंभिरसं । अथा च ग्रान्थाद्यनिः ।

नभससापरे पथे तिथिषोडशकसु चः ।

कन्यागताम्बितसोत्सास कासः आद्रुकर्मणि ॥

तथाच नागरखण्डेऽपि पितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आधाद्याः पक्षमे पक्षे कन्यासंज्ञे दिवाकरे ।
 यो वै आहुं नरः बुध्यादिकस्त्रिजपि वाकरे ॥
 तस्य संवत्सरं यावत् हस्ताः क्षुः पितरोऽभवन् ।
 नभोवाच नभसो वा मन्त्रमासो वदा भवेत् ॥
 सप्तमः पितृपक्षः स्नादन्यथैव तु पक्षमः ॥

यत्तु आहुकर्षवचनं ।

आधाढीमवधिं कृत्वा यः स्नात्पक्षस्तु पक्षमः ।

आहुं तत्र प्रकुर्वीत कन्याङ्गच्छतु वा न वा ॥

तत् पूर्वप्रदर्शितवाक्यनिश्चयपर्यालोचनया पक्षोपक्रममभिप्रायं ।

तथाच कार्ष्णाजिनिः ।

अग्ने वा यदि वा मध्ये यत्र कन्या रविर्त्रजेत् ।

पक्षस्तु पक्षमः पूज्यः आहुषोऽन्नकं प्रति ॥

वृहन्नमुरपि ।

मध्ये वा यदि वायने यत्र कन्या रविर्त्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पूर्णः आहुं तत्र विधीयते ॥

तेन “कन्यागते सवितरीत्यादि पुराणवचनं पक्षमध्ये यस्मिन् कस्मिं-
 क्षिदहनि कन्यासङ्ग्रमणे सति प्रतिपदादिषोडशाष्टहान्युपादेयानीत्येवं
 व्याख्येयं न तु सङ्ग्रमणात् पूर्वाणि हेयानीत्येवं, पक्षमपक्षस्य प्राधान्यार्थं
 वा तद्वचनं, तीर्थं आहुं गजच्छायाआहुं तदुभयं न कियं चकरणे
 प्रत्यवायाभावाच्चापि नैमित्तिकं तोर्यसम्बन्धस्य गजच्छायासम्बन्धस्य च
 निमित्तस्य पुरुषप्रथमसाध्वत्वादतस्तयोः पृथग्यहसं । गजच्छायाच गज-
 क्षेव हावा या पूर्वखान्दित्रि वर्त्तते वा बुध्या याच्चा विशामिचोप्ता ।

परमात्मन्नु चोदद्यात् पितृणां मधुना सह ।

हायायान्नु गजेन्द्रस्य पूर्वस्थां दक्षिणामुखः ॥

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसस्यैव करे स्थितः ।

द्यान्या तिथिर्भवेत्सापि गणप्याया प्रकीर्तिता ॥

इति या परिभाषिता गजप्याया सा अमुख्या असम्भाविनी च
“मलमासे हंसस्यैव करे स्थित इति वचनात् । ‘हंसः’ सूर्यः, ‘करे’ हस्ते,
‘स्थित इति कन्यासङ्क्रान्तेर्वर्त्तमानत्वात् मलमासत्वाभावात्, प्रेतश्राद्ध-
नित्यत्वेन मलमासेऽपि प्राप्ते यत्तत् पुनर्विधीयते तत् संवत्सरमध्यप-
तिते मसिष्णुषे एकं मासिकं कृत्वा द्वितीये मासि श्रद्धेऽपि अन्य-
दधिकं कुर्व्यादित्येतदर्थं ।

यदाह वशिष्ठः ।

संवत्सरमध्ये यथाधिमासो भवेत्सासिकार्थं दिनमेकं वृद्धिं नयेत् ।

वृद्धवशिष्ठः ।

श्राद्धीयेऽहनि सव्याप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।

श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन्न सुहृति ॥

कौचुमिः ।

अब्दमनुषटं दद्यादन्नं वापि सुसञ्चितं ।

संवत्सरे विष्टद्धेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकं ॥

गमसिः ।

न कुर्वाणमलमासेऽपि काम्यं कर्म कदाचन ।

सुक्ता नैमित्तिकं श्राद्धं तद्धि तत्रैव कीर्तितं ॥

एकोद्विष्टन्नु च श्राद्धं तत्रैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वमाद्येऽपि कात्यायिन्नेऽपि धर्मतः ॥

विष्णुः ।

मासिकाङ्गे चेदधिमासपातो मासिकार्थं दिनमेकं बद्धंयेत् ।
कसिदेतद्वचनमेवं व्याचष्टे 'बद्धंयेत्' खण्डयेदिति, तत् प्रागुदाहृत-
वचनादर्शननिबन्धनमित्युपेक्षणीयं । सत्यन्तरेऽपि "संवत्सरविष्टेऽपि
प्रतिमासञ्च मासिकं" एतत् सपिण्डीकरणात् प्राप्तनमासिकविषयं,
एकोद्दिष्टमासिकविषयत्वादिति चेत्तदुक्तं सपिण्डीकरणोत्तर-
मासिकानामपि वैकल्पिकैकोद्दिष्टत्वविधानात् ।

यदाह कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकं ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह प्रौढकः ॥

अथ च सपिण्डीकरणोत्तरमेकोद्दिष्टविधानेन "न दद्यात् प्रति-
मासिकमित्येकः पक्षः, दद्यादित्यपरः, न तु सपिण्डीकरणोत्तर-
कास्यमासिकं न दद्यादित्येकः, एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्यपरः ।

तथाच आढ्यकर्षः ।

पितुः पितृगणस्यैव कुर्वात्पार्वणवस्तुतः ।

प्रत्यब्धं प्रतिमासञ्च विभिर्ज्ञैः सनातनः ॥

'पितृगणस्यः' सपिण्डीकृतः ।

खण्डप्रश्नः ।

संवत्सरातिरेको वै मासश्चैव चषोदशः ।

असुराणाम्, मासोऽसौ तस्मादेव विगर्हितः ।

तस्मात् चषोदशे आहूतं न कुर्वाणोपतिष्ठति ॥

वस्त्रात् षडोद्ग्रीमासो असुरसम्भवेन गर्हितस्त्रात् षडोद्ग्रे
 मसमावे आहुं न कुर्व्यात् कृतमपि यतो गोपतिष्ठते । केचित् षडोद्ग्रं
 आहुं न कुर्वीदिति पठित्वा षडोद्ग्रं वस्त्राधिकं मसमावे प्राप्तं
 तत्र कार्त्तमिति व्याचक्षते तदयुक्तं संवत्सरमध्ये वक्ष्यधिकमासो भवे-
 दित्यादिप्रागुदाहृतवचनविरोधात् । अपरे तु “तस्मात् षडोद्ग्रे
 आहुं न कुर्व्यादिन्बुधश्च” इति पठन्ति तदयुक्तं । “जातकर्मणि
 षष्ठाहुं दर्शनाहुं तथैव च । मसमावेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं
 यथा” इति व्यासवचनविरोधात् पिण्डपितृयज्ञवचनद्वयमन्वयस्या-
 गुण्येयस्यामावास्याआहुस्य प्रतिषेधानर्हस्य प्रतिषेधप्रसङ्गाच्च । “तस्मात्
 षडोद्ग्रे आहुं न कुर्व्यान्नोपतिष्ठते” इत्येव ब्रह्मण्यदृष्टः काश्मीरलि-
 खितस्य पाठोऽप्याद्यात् । तथाच हरि-हरादियन्त्रेऽप्यथमेव पाठो दृश्यते ।

मास्यथः ।

गर्भे वार्द्धुषिके प्रेतआहुं भृत्ये तु मासिके ।

प्रथमे चाश्विके चैव नाधिमासो विधीयत इति ॥

यमः ।

गर्भे वार्द्धुषिके भृत्ये आहुकर्मणि मासिके ।

षपिण्डीकरणे मित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

तीर्थस्नानं जपोशोभो यव-त्रौचि-तिस्रादिभिः ।

जातकर्मान्धकर्माणि गवआहुं तथैव च ॥

मषाषडोद्ग्रीमाहुं आहुान्यपि च षोडश ।

चन्द्र-सूर्यपक्षे स्नानं आहु-दान-जपादिकं ।

कार्याणि मसमावेऽपि तित्थं नैमित्तिकं तथेति ॥

‘गर्भे’ गर्भमाद्यप्रयुक्त्वा विहितपुंसवगादौ, ‘वाङ्मुचिके’ चञ्जीति-
भागेत्यादिविहिते वृद्धौ, ‘सत्ये’ संवत्सरादिपर्वणकाशकृते, ‘मासिके
इति’ द्वादशमासिकविषयत्वेन केचिद्वाच्यते तदयुक्तं आह्वान्वयि
च षोडशेत्यनेनैव तस्य आह्वयस्य मन्मथेऽपि विधानात् तस्य षोडश-
आह्वयेषु गणनात् ।

षाट्कार्थः ।

द्वादशप्रतिमास्त्राणि आद्यं षाण्मासिके तथा ।

वपिष्ठीकरणस्यैव इत्येतच्छाह्वयोऽग्रं ॥

‘षाण्मासिकाब्धिक इत्यनेन विहितयोः आह्वयोः निरूपणार्थमाद्य,
एतेनाह्ना तु षण्मासा यदा स्त्रुरपि वा चिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरस्यैव स्त्रातां षाण्मासिके तदा ॥

एतेनाह्ना चिभिर्वा यदा षण्मासाः न्यूनाः स्त्रुः संवत्सरस्य तदा
षाण्मासिकाब्धिके आह्वे कार्थे इत्यर्थः ।

भविष्यपुराणे ।

अस्त्रिसस्ययनम्राह्वे त्रिपथे मासिकानि च ।

रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रेतआह्वानि षोडश ॥

रिक्तयोस्तिथ्योरित्येकैकेनाह्ना न्यूने षष्ठे द्वादशे च मास-
इत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

मृशान्तु त्यक्तदेशानां आह्नाः षोडश सर्वदा ।

चतुर्थे पक्षने चैव नवमेकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्भावैः आह्ना द्वादशवज्ज्याया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितोषां तत्र विप्रांस्तु तर्पयेत् ॥

तेन 'मासिने आहुकर्मणि' अमावास्याआहुकर्मणीत्यर्थः, 'नित्ये' नित्यदाने, 'होमः' अचोपासनहोमः, धव-श्रीहि-तिलादिभिस्तत्र होतश्चद्रव्योपादानात्, 'अन्धकर्मणि' दृष्टानोदकपिण्डदानास्त्रिसञ्च-यणादीनि । जातकर्मवज्जातआहुमपि कर्त्तव्यं ।

आहुजातकनामानि ये च संस्कारसम्रताः ।

मल्लिखुषेऽपि कर्त्तव्याः काम्या इष्टीस वर्जयेत् ॥

'संस्काराः' अन्नप्राशन-निक्रमणादयः, जनार्दनशयनादारभ्य यावदुत्थानं धारण-पारणादिकं करित्यामीत्येवं सङ्कल्पसहिताः सम्रताः काम्या अपि, इष्टिग्रहणं काम्यपशुबन्धादिधर्मोपसङ्घ-णार्थं सर्वेषामपि काम्यानामनावश्यकत्वेन वर्जनीयत्वात् । अत एव स्वत्यन्तरं "इष्ट्यादिकर्म काम्यन्तु मल्लमासे विवर्जयेत्" ।

शारीतोऽपि ।

अधिमासे न कर्त्तव्यं आहुमभ्युदयं तथा ।

"तथैव काम्यं यत्कर्मति यत्काम्यं कर्म इष्ट्यादिकं तन्मल्लमासे न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यत्तु व्योतिःपाराग्ररेषोक्तं ।

उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैदकं ॥

'पराः कार्याः' उत्तरे मासि कार्या इत्यर्थः । तत्र 'प्रसवा-होत्सवग्रन्थेन जातेष्टिरेवावच्छ्रिते न पुनराभ्युदयिकं आहुं जातकर्म च, तद्योरपि ग्रहणे "आहुजातकनामानोत्थादिस्त्रिभिरोधापत्तोः

पैतृकग्रहणमावशकविषयं, न तु केवलसांवत्सरिकविषयं अमावास्या-
दिआर्द्रस्यापि मलमासे विधानात् ।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्याद्भक्तमन्त्रकारकं ॥

क्वचिच्छ्राद्धमन्त्रमिति पाठः ।

शातातपस्यतौ ।

प्रतिसांवत्सरे आर्द्धे नाधिमासं विवर्जयेत् ।

पैठीनसिः ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं आर्द्धं चत् प्रतिवत्सरं ।

सांवत्सरं न वर्द्धेत आर्द्धं तच्च मृताहनि ॥

जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्श्याद्धं तथेव च ।

प्रतिसंवत्सरं यच्च पूर्वभागे प्रकीर्त्तितं ॥

‘पर्वभागे’ अधिमासे ।

मासस्यद्योद्गो यच्च तच्च आर्द्धं कथं भवेत् ।

पूर्वापरावधौ तच्च कथं कुर्याद्विचक्षणः ॥

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिः स्याद्भ्रिजन्मनः ।

तद्वाशावेव कर्त्तव्यं पितृकार्यं मृताहनीति ॥

पुत्रानि मलमासमृतविषयाणि ।

चदाह पैठीनसिः ।

मलमासे मृतानाम् आर्द्धं चत् प्रतिवत्सरं ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषाम् कदाचनेति ॥

धनुरपि ।

मलमासे मृतानाम् चण्डाङ्गं प्रतिवत्सरं ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं गान्धेयान् कदाचनेति ॥

आद्यः ।

मस्मिन्नुद्ये तु चण्डाङ्गे ब्राह्मणो विचते यदि ।

जनाभिषेधोमासोरु कथं कुर्यादधाब्दिकं ॥

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिः स्याद्भिज्जन्मनः ।

तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥

अधिमासे मृतानाम् सौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव तस्य मासोऽपि आङ्गपिण्डक्रियादिषु ॥

स्वात्मनरे त्पत्तराङ्गमन्वया पचते,

स एव दिवसस्य आङ्गपिण्डोदकादिषु ।

अन्ये तु ।

मास-पञ्च-तिथिसृष्टे यो यस्मिन् विचतेऽहनि ।

प्रत्यब्दम् तथा भूते चयाहं तस्य तं विदुः ॥

इत्यादिवचनपर्यालोचनया ज्ञातातपादिवचनानि मलमा-
समृतविषयाणीत्याहुः । मलमासमृतस्य मलमाससम्भवे सति मल-
मासस्युष्ट एव मृताहसाधामृतो न तु शुद्धमासस्युष्ट इति । मल-
मासगतचयाह एवाब्दिकं आङ्गं कर्त्तव्यं, न तु शुद्धमासगतचयाहे,
अतथाभूतत्वात् मलमाससम्भवे तद्गुणसोपन्यायान्मलमासस्युष्टेऽपि
चयाहे मृताहआङ्गं कर्त्तव्यमित्यवगन्तव्यं । प्रथमाब्दिकं मलमासे
कार्यं ।

तथा च सुहृद्विग्रहः ।

असंक्रान्तेऽपि कर्णव्यमाब्धिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं आहुं अपिष्ठीकरणं तथा ॥

केचिदेवं व्याचष्टे आब्धिकं प्रथमं न्यूनाब्धिकं तदाब्धिकं
कृताशात् पूर्वदिने क्रियते मासिकम् कृताशन्वेव, यदाब्धिकसंभ्रं
क्रियत इति पूर्वमेव द्वादशाशादौ अपिष्ठीकरणं कृतं, यदा तु
पूर्वं संवसरे तत् क्रियते तदा शृषणाब्धिकं नास्ति अपिष्ठीकरणे-
नैव तस्यापि सिद्धेस्तदुक्तं ।

पूर्वं संवसरे पिष्टः षोडशः परिकीर्तितः ।

तेनैव च अपिष्टलं तेनैवाब्धिकमिष्यते ॥

पिष्टग्रन्थेन आहुं पूर्वं संवसरे लक्ष्यते 'षोडशः पिष्टः' षोडश-
आहुमित्यर्थः, तदुक्तं 'आब्धिकं प्रथममित्यनेन न्यूनाब्धिकपक्षे
मासिकग्रन्थेनाब्धिकपक्षे प्रमाणाभावात् द्वादशमासिकस्य च द्वाद-
शमासोपक्रम एव कर्तव्यत्वाच्च । एतच्च षोडशआहुकालनिर्णयप्रसाधे
दर्शयिष्यते । यत्तु सत्यग्रतेनोक्तं ।

वर्षे वर्षे च अष्टाहुं मातापिषोर्ध्वतेऽहनि ।

मन्मथे न कर्णव्यं व्याग्रस्य वचनं यदा ॥

तदधिमारादान्वयं कृतस्य प्रथमाब्धिकान्वआहुविषयं । अथ
मन्मथग्रन्थेनाधिमार्थो यास्तः ।

एक एव यदा मासः संक्रान्तिदयसंयुतः ।

मासदयगतं आहुं मन्मथेऽपि ग्रहणं इति ॥

सुहृद्व्याचष्टतस्यापि प्रतिमं वसरे आहुस्य अथमासे विधानात् ।

एवञ्च चयमासात् पूर्वभाव्यसंक्रान्तश्राद्धं “प्राकृतस्तत्र पूर्वंः स्यादिति श्रुद्धत्वात् पूर्वासंक्रान्ते, “एक एव यदा मास इतिवचनात् तत्र चयमासे च कार्यं, तेन मलमासमृतस्य यदा मरणमासो मलमासो भवति तदा प्रतिसंवत्सरश्राद्धं मलमास एव कार्यं न श्रुद्धे नाप्युभयोः, श्रुद्धमासमृतस्य तु यदा मरणमासो मलमासो भवति तदा प्रथमाब्धिकं चेत्कालमासे एव कार्यं न श्रुद्धे नाप्युभयोः, द्वितीयाब्धिकं चेत् श्रुद्धे एव कार्यं न मलमासे नाप्युभयोः,

तस्मिंश्चु प्राकृते मासे कुर्यात्श्राद्धं यथोदितं ।

तथैवाभ्युदयं सर्वं नित्यमेकं हि सर्वदा ॥

‘प्राकृते’ श्रुद्धे, सर्वं श्राद्धं नित्यं नियमेनैकमेव कुर्यात् न द्वितीयं मलमासेऽपीत्यर्थः । तथा “सांवत्सरं न वर्द्धेत श्राद्धं तत्र मृताहनीतिवचनादपि न सांवत्सरिकमुभयत्रानुष्ठेयं ।

अत्र केचिदाहुः ।

मलमासे सांवत्सरिकं श्राद्धं कृत्वा तदुत्तरमासे पुनस्तदेवावर्त्तनीयं ;

तथाच यमः ।

आब्धिकं प्रथमं यस्यान्न कुर्वति मलिच्छुचे ।

चयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वति पुनराब्धिकं ॥

चयोदशे तु सम्पूर्णे सति चतुर्दशमासप्रवेशदिने पुनरप्याब्धिकं कुर्वित्यर्थः । ‘सांवत्सरं न वर्द्धेत्येत्यायमर्थः, ‘न वर्द्धेत’ न विच्छिद्येतेति । तेनेतदपि मासद्वये श्राद्धमनुष्ठेयमिति प्रतिपाद्यतीति, तद्युक्तं उभयत्र श्राद्धानुष्ठाने प्रमाणाभावात् । यमवचनस्य लयमर्थः प्रथमाब्धिकं मलिच्छुचे कुर्वति, ‘पुनराब्धिकं’ द्वितीयाब्धिकं, तन्तु

षयोद्ग्रे मासि सम्पूर्णं सति चतुर्दशमासप्रवेगदिने कुर्वीतेति,
 'आब्धिकं प्रथममिति 'सांवत्सरं न वर्द्धतेति वचनद्वयस्यास्मादुक्तोऽर्थो-
 वचनान्तरसंवादी तथाच तन्मूलभूतया श्रुत्योपपत्तेर्न मूलान्तरकल्प-
 ना, भवदुक्तस्त्वर्थो न तथेति मूलभूतस्यत्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः । किञ्च
 भवत्युक्ते तु 'षयोद्ग्रे तु सम्प्राप्त इत्याद्याब्दिकशब्दवैयर्थ्यं प्रसज्यते ।
 षयोद्ग्रे तु सम्पूर्णं पुनः कुर्वीतेत्युक्तेऽपि प्रकृतत्वेन प्रथमाब्दिकस्था-
 न्मयात् द्वितीयाद्याब्दिकविषयत्वे तु नायं दोषः । तेन "आङ्गी-
 याहनि सम्प्राप्ते इतिवशिष्टवचनं मासिकविषयमिति श्रेयं । किञ्च
 सांवत्सरिकविषयत्वेऽपि किं मलमासमृतसांवत्सरिकविषयं अम-
 लमासमृतप्रथमाब्दिकविषयं वा । न प्रथमः, "तद्वाग्नावेव कर्त्तव्यं"
 "तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत" "स एव तस्य मासोऽपि स एव दिवसस्तस्येति
 प्रागुदाहृतसाधारणवक्तृवाक्यविरोधात् । 'मलमासेऽपि कर्त्तव्यमिति
 पैठीनसिवचनगतोपि शब्दस्त्वेवमथुपपद्यते यदा शुद्धस्त्वयोद्ग्रे
 भवति तदा तत्र सांवत्सरिकं कार्यं यदा मलमासस्त्वयोद्ग्रे
 भवति तदा तत्राप्येति । यदा प्रागुदाहृतवक्तृवचनविरोधादपि-
 शब्द एवकारार्थं भविष्यति एकस्मिन्नेवाहनि आङ्गद्वयप्रसङ्गाच्च ।
 अथवा वचनान्तरपर्यालोचनार्थैकं मलमासे अपरन्तु शुद्ध इत्यु-
 च्यते तर्हि तत्पर्यालोचनयेव मासिकविषयता प्रसज्येत । नापि
 द्वितीयः, उक्तादेव हेतोः "प्रत्यब्दं द्वादशे मासीति वक्ष्यमाणाङ्गुष्ठा-
 रीतवचनाच्च, अथासंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमित्यपिशब्दादुभयत्रापि कर्त्तव्यं
 आङ्गमित्युच्यते तर्हि मलमासे एकमाब्दिकं कृत्वा पुनः शुद्धे
 क्रियमाणं न प्रथमाब्दिकं स्यात् । यदा शुद्धस्त्वयोद्ग्रे भवति तदा

तत्र प्रथमाब्धिकं कार्यं । यदा मृतमासः अयं कालस्तथोद्गमो भवति तदा तत्रापौत्येवमपिशब्दोपपत्तेः ।

अन्ये तु “आब्धिकं प्रथमं यस्मान्न कुर्वीत मस्त्रिचुचे” इति पाठ-
मुदाहृत्य मलमासमृतविषयत्वेनैवं व्याचक्षते, मस्त्रिचुचमृतस्य यत्
प्रथमाब्धिकं तस्मस्त्रिचुचे न कुर्वीत तस्य प्रथमाब्धिकसमये मस्त्रि-
चुचासम्भवात् । द्वितीये हि वर्षे पूर्वस्मान्मलमासादन्यो मलमासो
भवति तस्मान्मलमृतस्य प्रथमाब्धिकं मलमासे ऋदाषिदपि न प्रा-
प्नोति, अतः पूर्वाह्णं नित्यानुवादः । यदा गच्छता कालेन यदि
मलमासमृतस्य पुनराब्धिके प्राप्ते स एव मलमासो भवति तदा तस्मिन्नेव
मलमृतस्य पुनराब्धिकं प्रतिशंक्तरं विहितं आह्णं कुर्वीतित्यर्थः ।

मलमासेपि कर्त्तव्यं आह्णं यत् प्रतिशंकरं ।

सांशंकरं न वर्द्धेत आह्णं तत्र मृताहनि ॥

अस्यापि पूर्वाह्णं मस्त्रिचुचमृतविषयं, ‘सांशंकरं’ प्रथमाब्धिकं,
‘न वर्द्धेत’ न विच्छिद्येत, इत्येतेऽपि मासे इत्येतावानुवादः, तदुक्तं ।
निष्प्रयोजनमित्यानुवादस्यायुक्तत्वात् श्लोकवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मात्
“आब्धिकं प्रथमं यस्मान्तत् कुर्वीत मस्त्रिचुचे” इत्येवं बह्वपन्वदृष्टः
पाठो युक्तः । “मलमासे न कर्त्तव्यमितिवचनस्य चास्मदुक्त एवार्थो युक्तः,
तस्मान्मलमासमृतसांशंकरिकं मलमाससम्भवे तत्रैव कार्यं अमल-
मासमृतस्य प्रथमाब्धिकं चेति सिद्धं । इदन्निश्च विचार्यते, किमन्त-
राधिमासनिपातेऽपि प्रथमाब्धिकं अथोद्गमे मासि कार्यं, उत यदा
अधिमासस्तथोद्गमो भवति । तत्र केचिदाहुः । अन्तरा त्वाधिमासनि-
पाते अथोद्गमे मासि प्रथमाब्धिकं कार्त्तव्यमित्येवंपरत्वेनैतदाह्वयमिति ।

वदाह कनुहारीतः ।

प्रत्यब्धं दादग्ने मासि कार्या पिच्छक्रिया क्षुत्तः ।

कश्चित् पचोदग्नेषु खादायं सुक्ता तु वस्तरं ॥

‘पिच्छक्रिया’ सूताहन्नाहक्रिया, दादग्ने मासि परिपूर्वे षति पचोदग्ने मासौति चावत् कश्चिदधिमासयुक्तसंवसरे पचोदग्ने मासि परिपूर्वे षति चतुर्दशे मासौति चावत् आश्वमासिकं अधिकमासवत्यपि संवसरे दादग्ने मासि परिपूर्वे षति कार्ष्णिके पचोदग्ने मासि कार्ष्णिकमित्यर्थः । तदयुक्तं, यदि हि कश्चिदित्यस्याधिमासवति संवसरे इत्यर्थः स्नानदानगराधिमासे षति कार्ष्णिकसूतप्रथमासिकस्याश्विने मासि प्राप्नोति “मास-पच-तिथिस्यूष्टे षो षड्विंशतिव्यतेऽहनि । प्रत्यब्धन्तु तथाभूतं चयाहमास तं विदुः” इति व्याख्यानं बाधेत । यदि तु कश्चिदित्यस्य पचोदग्नाधिमास इत्यर्थः स्नानदा मास वाक्यस्य सङ्कोचस्यैव बाध इत्यनेनैवार्थो युक्तः । किञ्च “प्रत्यब्धं दादग्ने मासौत्यस्य वाक्यस्यासङ्कार्ष्णिककारे “संक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमासिकं प्रथमं द्विजैरित्येतन्मूलतथैव न्युत्पपत्तेर्न मूखान्तरकल्पना, भवत्येते तु बाध्यापद्येत । एवं तावत् कश्चिदित्यनेनैतच्छार्थस्य सिद्धत्वात्, “प्रत्यब्धं दादग्ने मासौत्यस्य वाक्यस्यास्यते सङ्कोचोनासौत्युक्तमिदानीमङ्गीकृत्योच्यते, कार्ष्णिकसूतस्नानगराधिमासे षति आश्विने मासि प्राप्नोति किञ्चमासे “मास-पच-तिथिस्यूष्टे इतिवचनसङ्कोचः । अधिमासे श्लेषमासे च मासिकस्य विधानादधिमासवति संवसरे पचोदग्नाधिकानि ज्ञाताणि, तत्र च पचोदग्नाधिमासप्रवेशदिने मासिकं चांवरिकं च प्राप्नोति तत्रायुक्तं,

“नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् यमानेऽहनि कुचपिदितिवचनादखान्व-
विषयत्वे च भवत्यचे वाक्यद्वयसङ्कोचः, अस्मात्पचे तु चयोद्ग्रपद-
आधिमात्रविषयत्वेन सङ्कोच इति विग्रहः । किञ्च श्राद्धद्वयं युगप-
दनुष्ठीयते क्रमेण वा । न तावद्युगपत् कर्ममध्ये कर्मान्तरानुष्ठाननि-
वेधादखान्वविषयत्वे च भवत्यचे वाक्यत्रयसङ्कोचः, अस्मात्पचे लेकस्मे-
ति च इव युक्तः, द्वितीयेऽपि किमादौ मासिकं सांवसरिकं वा न
तावन्मासिकं एकस्य विहितकालबाधप्रसङ्गात् । तस्मान्वविषयत्वे तु
उक्तं इव परिहारः । नापि सांवसरिकं उक्तादेव हेतोः । किञ्च मासि-
कोत्तरकालमासिकविधानान्नद्बाधोऽपि प्रसज्यते । तस्मान्वविषयत्वे
च भवत्यचे वाक्यचतुष्टयसङ्कोचः, अस्मात्पचे लेकस्मेति महान् विग्रहः ।

अनु “संवत्सरविष्टह्यौ च यदि स्यादधिमासकः । तदा द्वाद-
शमे मासि कार्यमादधिकं भवेत्” ॥ इति सत्यव्रतवचनेन चयोद्ग्र-
मासिकं द्वादशे मासि विहितं अतोनायन्द्दोषः इति चेत्, उच्यते
“संवत्सरविष्टह्यौ च प्रतिमासञ्च मासिकमित्यादिवचनेन प्रतिमा-
समासिकविधानादिकल्पः, ततश्च चयोद्ग्रमासेषु प्रतिमासमासिका-
नुष्ठानपचे प्रागुक्तो दोष इत्यवधेयं । किञ्च “प्रत्यम्बं द्वादशे मासौ-
त्यच द्वादशे मासि अधिभे इत्ययमर्थः “मास-पच-तिष्वित्युष्ट इति
वाक्यपर्यायोचनत्वा वर्धनीयः । ततश्चोपजीव्याबाधेनायस्य वाक्य-
स्योपपत्तौ नोपजीव्यबाधा युक्तेति । किञ्च “चक्षिन्मासे दिने
चक्षिन् विचक्षिन्पञ्चासते । पर्वाणः च तु विज्ञेयोमासौमैमित्तिकं
प्रति” ॥ इति ष्योतिर्गार्गीयादिवचनसङ्कोचोऽपि प्रसज्यते । किञ्चा-
स्मात्पचे मज्जमासकार्षाकार्षिणिरूपप्रसङ्गस्य प्रकृतत्वात् प्रकृतवृत्त-

मिदं वाक्यं भवेत्, भवत्यप्ये लधिमासवति संवत्सरेऽपि मासान्तरन-
तकार्थनिर्हपणात् तथा सङ्गतमित्यपरोविशेषः । किञ्च सैषे मृतस्य
ज्येष्ठादावधिमासे षाण्णुने आहूतं खान्तत्र प्रतिबंधस्यरमिति वाच्येन
संवत्सरभेदाभावात् । द्वितीये चाभावात् प्रतिबंधस्यरमिति व्याप्तिबाधः ।

अन्ये तु पूर्वोक्तदूषणभिधैवं व्याचक्षते न तु द्वादशमासादर्थानपि
“मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरमिति विधानमस्ति
तथाहाद्यमिति द्वितीयादिसंवत्सरे त्वयं नियम इत्यर्थः । एवं हि
सर्वशास्त्राविरोधः । अन्यथाप्यन्यथाचिद्धेन मृताहविशेषेण मास-
वाधप्रसङ्गादाद्यग्रस्यस्य द्वितीयपरः स्यादिति, तस्माद्यदाधिमास-
स्यचोदयो भवति तदैव चयोदये मासि प्रथमाब्धिकं न तन्नरा-
धिमासनिपातेऽपीति ज्ञेयं ।

अन्ये तु “आब्धिकं प्रथमं यस्मात् कुर्वीत मखिचुष इति
यमवचनपाठमुदाहृत्य अन्नरा पतितेऽप्यधिमासे चयोदये मासि
प्रथमाब्धिकं कार्यमित्येवम्परत्वेनेतद्वाक्यं व्याचक्षते । अन्नरा मखिचुषे
सत्याब्धिकं यत् यत्र कस्मिन्मासे पञ्च-तिथि-सृष्टे मृताहनि विधान-
वशात्खान्तत्र पुनराब्धिकं द्वितीयाद्याब्धिकं कुर्वीत न प्रथमं, प्रथमन्तु
द्वादशे मास्यतीते चयोदये मासि सस्यान्ने प्रवेशदिने कुर्वीतित्यर्थः, तद-
द्युक्तं अनेकाध्याहारादिदोषप्रसङ्गात् अस्य वाक्यस्य वचनान्तरादप्रतीते-
रस्मिन्नर्थे अथाहाराद्यङ्गीकारेण तात्पर्यकल्पने प्रमाणाभावात् । तस्मा-
दस्य वाक्यस्य “आब्धिकं प्रथमं यस्मात् तत् कुर्वीत मखिचुष इत्यप्यनेष
वज्रपन्थदृष्टः पाठोद्युक्तः, तस्माद्यदा मलमासस्यचोदयो भवति तदैव
चयोदये मासि प्रथमाब्धिकं न तन्नराधिमासनिपातेऽपीति सिद्धं ।

पैठीनधिः ।

प्रग्रहान्वधिमाये तु न कार्षाधि मघात्तमिः ।

अप्रग्रहं न कर्तव्यमात्मनः श्रेय इच्छता ॥

अथ च काम्यप्रतादीनि मघमायमाये प्रतिविष्यन्ते तथाप्यधि-
माये तेषामारम्भ-समाप्ती प्रतिविद्येते । अथमाये तु प्रथमारम्भ एव,
अन्यथा कार्षिकस्य अथमायान्तःपाते प्राप्ते प्रारब्धानां चातुर्मास-
प्रतानामथमाप्तिः प्रव्येतेत पौषस्य^(१) च अथमायान्तःपाते पूर्वस्मिन्
पक्षे प्रारम्भस्य माघस्यानन्तरस्य पुनरारम्भः प्रव्येतेत । अथमायात्
पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन्वा माये तत्समाप्तौ तदारम्भे च कार्षिके समाप्ति-
विधानं पुष्ये चारम्भविधानं विरुध्यत । प्रारम्भकर्मसंज्ञासमाप्तावने-
कवर्षसाध्यस्य च माघप्रतस्यारम्भस्यान्यस्मिन्वर्षे पुनरारम्भसङ्कल्पवि-
रोधः, “आरम्भान्निघमोदोषसाधमाप्तौ स्यादिति कात्यायनवचन-
विरोधस्य । अधिमाये तु श्राद्धे शुद्धमासान्तरसद्भावादारम्भ-समा-
प्त्योक्तोपपत्तेरधिमाये तयोः प्रतिषेधे न कश्चिद्विरोधः । प्रथमार-
म्भोऽपि अथमायेऽपि शुद्धमासान्तराभावात् कस्याञ्च स्यादिति चेत्,
न, “न कुर्यान्मघमाये तु मघादान-प्रतानि चेति वचनविरोधात् ।
अस्य प्रथमारम्भव्यतिरिक्तसमाप्त्यादिनिषेधपरत्वे सङ्ख्यादिविरो-
धस्योक्तः स्यात् काम्यप्रतादीनां अथमाये प्रारम्भनिषेधपरत्वे संकस्या-
दिविरोधस्योक्तत्वात् काम्यप्रतादीनां अथमाये प्रथमारम्भनिषेधप-
रत्वे विरोधाभावाच्चेति । नन्वेवं सति यदा कार्षिकोऽधिमायो भवति
तदा कार्षिकप्रतानां शुद्धास्मिन् एवारम्भाच्छुद्धकार्षिके च सन्नाप्ते
माघोपसाधप्रतस्यापि माघद्वयमनुष्ठानं प्राप्नोति तस्मात्प्रग्रहं । उच्यते

(१) पुष्यस्य इति क० ।

अदि हि मासोपवासव्रतस्याग्निने प्रारम्भविधानं शुद्धकारिणे च
समाप्तिविधानं स्यात् स्यादेवं न त्वेवमस्ति, किन्त्वस्याग्निशुद्धिदा-
श्यामारम्भमभिधाद्योपरितनशुद्धिदादश्यां समाप्तिर्विष्णुरहस्येऽभि-
हिता ।

आग्निस्वामले पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।
व्रतनेतन्तु मृञ्जीयात् थावत् चिंमहिनामि तु ॥
अन्यूनाधिकमेवन्तु व्रतं चिंमहिनेरिदं ।
कृत्वा मासोपवासन्तु संयतात्मा जितेन्द्रियः ॥
ततोऽर्चयेत् वै पुण्यं दादश्याङ्गहृद्भ्रजं ।
पूजयेत् पुण्यमासाभिर्गन्ध-पुष्प-विलेपनैः ॥
वस्त्रदानादिभिश्चैव भोजयेत् द्विजोत्तमान् ।
दद्याच्च दक्षिणान्तेभ्यः प्रक्षिपत्य समापयेदिति ॥

ततः शुद्धाग्निशुद्धिदादश्यामेतद्ब्रतमारम्भोपरितनशुद्धिदादश्यां
समापनीयं न मासद्वयमनुष्ठेयं मासोपवासव्रतस्य च काम्यत्वात्का-
म्यस्य च मन्त्रमासात् प्रागारम्भस्य मन्त्रमासेऽपि समाप्तिविधानात्-
कस्मिद्दोषः । ननु अयमासवृत्तानां उत्पत्तानां च द्वितीयांसा-
ब्दिकं वर्द्धापनं च कस्मिन्मासे कार्यमित्यपेक्षायां तन्निर्णयार्थं अय-
माशान्तर्गतमासद्वयविवेकमाह ।

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वा द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधेऽस्मिन्बौ अथमासस्य मन्त्रगौ ॥

प्रथमे तिथ्यर्द्धे पूर्वामासः द्वितीये तिथ्यर्द्धे तदुत्तरो मास इत्येव
अथमासस्य मन्त्रगतौ मासौ बुधेऽस्मिन्गौचावित्यर्थः । अतः प्रथमे

६६ चतुर्भुजचिन्तामणौ परिशेषशब्दे कालनिर्णये [२ अ०।

तिथ्यङ्गं मृतश्राब्दिकं तपोत्यक्षस्य च बह्नापनस्य पूर्वे मासि कार्थम्
द्वितीये तिथ्यङ्गं मृतश्राब्दिकं तपोत्यक्षस्य बह्नापनस्यपरे मासि
कार्थमिति विवेकः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविद्यारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्भुजचिन्तामणौ परि-
शेषशब्दे कालनिर्णये मल्लभाषनिर्णयः समाप्तः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथ सामान्यतः सर्वतिथिनिर्णयः ।

तिथिस्य द्विःप्रकारा सम्पूर्णा खण्डा च । तत्र सम्पूर्णा खण्डपु-
राणे दर्शिता । “प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादुदयाद्भवेः । सम्पूर्णा
इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः” ॥ हरिवासरस्य सम्पूर्णमेका-
दशीनिर्णये वक्ष्यते । असम्पूर्णा दिनद्वयसम्बन्धिनी खण्डा, तस्यां
दिनद्वयसम्बन्धिनां सत्यां क्रताद्यनुष्ठाने पूर्वा परा वोपादेयेति वन्दे
निर्णयः कियते । तत्र निगमः ।

धुम्नाग्नि-द्युग-भूतानां^(१) षण्णुन्वोर्वसु-रन्ध्रयोः ।

खड्गेषु द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या तु पूर्वमेवा ॥

प्रतिपद्यथावासा तिथ्योर्बुध्न्यं महाफलं ।

एतद्भ्रूयं महादोषं इति पुष्यं पुराकृतमिति ॥

‘बुध्न्यं’ द्वितीया, ‘अग्निः’ द्वितीया, ‘द्युगं’ चतुर्थी, ‘भूतं’ पञ्चमी,
‘खट्’ षष्ठी, ‘सुनिः’ सप्तमी, ‘वसुः’ अष्टमी, ‘रन्ध्रं’ नवमी, ‘खड्-
ग’ द्वादशी, तिथ्योर्बुध्न्यमित्यभिधानात् द्वितीयादिप्रतिपद्यथासु ति-
थिषु क्रमेण द्वयोर्दोषोक्तिभ्योः परस्परमेव बुध्न्यं महाफलं न पुष्यस्यं
तिथ्यन्तरबुध्न्यमित्यर्थः, अनेनोक्तबुध्न्यसप्तमे पूर्वा तिथिपरविद्धा
कार्या उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति ।

(१) धुम्नाग्नि-कृत-भूतानामिति ख० ।

भविष्यपुराणे ।

इदंश्रीकल्पे तु “दुष्मानु क्लतरामास्त्रिति पद्यते, ‘क्लतं’ चतुर्थी,
‘रामः’ द्वितीया, तत्रैव “दुष्मानि क्लतपुष्पानीति पाठान्तरं, तथा
‘क्लत-भ्रतानीति च ।

अथ वेपिदासः ।

इहप्रतिपदमावासायुता याच्ना“ प्रतिपद्यमावासेति वचनात् ।
यत् “प्रतिपत् सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युतेत्यापस्तम्भ-भवि-
ष्यपुराणइदंश्रीकल्पयोर्वचनं तत्कण्ठप्रतिपद्विषयं “प्रतिपद्यमावासा
तिष्ठोर्पुंसं महाप्रसन्नमिति इहप्रतिपदः पूर्वयुताया एव प्रतिपाद-
नात् । अपरे साह्यः अथ प्रतिपदमावासा युता याच्ना “प्रतिपद्य-
मावासेति वचनात् ।

पक्ष्मी सप्तमी चैव द्वाभौ च चतुर्दशौ ।

प्रतिपक्ष्मी चैव कर्त्तव्या संसुखा तिथिः ॥

इति पैठीनसिवचनात् ।

अथ वेपिसंसुखा साक्षात्कथापिनीति व्याचक्षते “संसुखा नाम
साक्षात्कथापिनी इह्यते यदीति स्कन्दपुराणवचनात् तदयुक्तं वक्ष्य-
माक्षयचनविरोधान् स्कन्दपुराणवचनस्यान्वयविलोपपत्तेश्च तस्मादथ
संसुखा पूर्वविद्धा विवक्षिता सापि सापराक्षकथापिन्वेव “प्रतिपत् संसुखा
काथा वा भवेदापराक्षिकीति स्कन्दपुराणवचनात् । अन्वा इह्या
कथा वा द्वितीयायुतेव याच्ना प्रतिपद्वितीया स्याद्वितीया प्रति-
पद्युतेत्यापस्तम्भवचनात्, न तु इहप्रतिपदपूर्वा याच्नेत्युक्तं । तत्रैवाद्यं
विशेषः कस्यापि भवति “प्रतिपद्वितीया काथा वा भवेदापराक्षिकी ।

प्रतिपत्सद्वितीया आदिति तु कृष्णपञ्चविषयमेव । तत्र च नापराधि-
कत्वनिवृत्तः, पैठीनविषयमपि इष्टप्रतिपदिषयमित्युच्यते, एवं सति
“पञ्चमी सप्तमी चेति, “प्रतिपत्समुखा कार्थ्यैतिवचनद्वयस्य केवल-
इष्टप्रतिपदिषयत्वेन सहोचः प्रसज्येत, “प्रतिपत्सद्वितीया आदिति
वाक्यसहोचस्य पञ्चदशेऽप्यविशिष्टः भवता युग्माग्निवाक्यविषयपरित्या-
गात्प्रत्ययात् अस्माभिः “प्रतिपत्समुखा कार्थ्यैतिवाक्यविषयपरित्यागा-
अथशात् । ननु “पञ्चमी सप्तमीचैव इति वचनसहोचो न दोषाच्च
शामान्यग्राह्यस्य विशेषग्राह्येणोपसंहारस्य युक्तत्वात् सहोचभयाद्-
नुपसंहारे सर्वोपसंहारोच्छेदापत्तेः । सत्यमेवं “प्रतिपत्समुखा कार्थ्या
इति वचनसहोचे तावत्कारणं न विद्यते तेनैतदुभयत्रापि प्रवर्तते, एवञ्च
“पञ्चमी सप्तमी चैवेति वाक्यसहोचोऽप्यस्मत्पत्रे न भवित्यति, “प्रति-
पत्समुखा कार्थ्यैतिवचनसहोचः सोऽप्यापद्यत इति नास्य सहोचोयुक्त-
इत्युच्यते । ननु कृष्णप्रतिपदः पूर्वविद्वत्त्वमप्राप्तं अतश्च वा पूर्वविद्वत्त्वा
दःशा वा चापराधिकीत्यर्थद्वयविधानात् गौरवं ज्ञात्, इष्टप्रति-
पदस्य पूर्वविद्वत्त्वं प्राप्तमिति तदिषयत्वेन गौरवमिति चेत्, उच्यते,
आपराधिकी तावत्प्रतिपत्स्वरूपतो विद्यते ततश्च आपराधिकी प्रति-
पत्समुखा कार्थ्यैति विधीयत इति न गौरवं, अतस्त्रोभयपतिपदि-
षयमिदं तेनापराधिकी प्रतिपत्पूर्वविद्वत्त्वा ज्ञत्वा द्वन्द्वरविद्वेति स्ववशा
धिद्वत्त्वा । तदेतदुक्तं प्रतिपदः संसुखाचः कार्त्तमस्मत्त्वानात् । ततश्च
संसुखाचां प्रतिपदि कर्म कार्थ्यं तच्चापराध्यापिभ्यामिति विधाने
गौरवं इष्टप्रतिपदिषयत्वे तु नाद्यं दोषः । एवञ्च “पञ्चमी सप्तमी
चैवेति वाक्यसहोचोऽपि वशादापत्तितो न दोषाच्च तस्मात् इष्टप्र-

प्रतिपत् पूर्वा याज्ञा यथापराधिकी ह्यस्या प्रतिपत्सर्वोत्तरैवेति
 व्यवस्था । तेन यत्कौञ्चिदुक्तं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति वचनं तिष्ठ-
 काग्रोक-करवौरन्नतविषयं तेषां पूर्वाङ्ग एव विधानादिति तन्निरस्तं
 कर्मान्तरस्यापि पूर्वाङ्ग एव विधानात् केवलतद्विषयत्वेन सङ्कोचे का-
 रणाभावाच्च । अथ पूर्वाङ्गविहितसकलकर्मविषयमुच्यते, तदुक्तं ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनौ तिथिः ।

इति सामान्यवचनेनैवार्थस्य सिद्धत्वात् । किञ्चैवं सति “प्रतिपत्
 संसुखा कार्येति वचनमपराङ्गविहितकर्मविषयं प्रसज्येत । ततस्यास्यापि
 वैयर्थ्यं स्यात् सामान्यवचनेनैव सिद्धेः । किञ्चैवं पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहण-
 प्रतिपादकसर्ववाक्यवैयर्थ्यं प्रसज्येत । प्रातिखिकपूर्वाङ्गादिविधायक-
 वाक्येभ्यः प्रदर्शितसामान्यवचनाच्चास्यार्थस्य सिद्धत्वात् दिनद्वयेऽपि
 कर्मकालव्यापितिव्यभावे पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहणप्रतिपादकवाक्यप्रवृत्ते-
 र्व्यवस्थान्नाच्च तस्मादस्मादनैव व्यवस्था युक्ता । अपरे त्वेवमाहुः ।

एकादशौ तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ताः ॥

इति वचनात् प्रतिपदः पूर्वविद्धत्वसुपवाचविषयं “प्रतिपत्सद्विती-
 या स्यादिति तु तद्भ्रान्तिरिक्तविषयमिति । नन्वेवं सति “प्रतिपद्यमा-
 वास्येति, “षष्ठमी चैवेति, “प्रतिपत्संसुखा कार्येति वचनसङ्कोचः प्रस-
 ज्येत अस्याप्ये तु “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यस्यैव सङ्कोच इति
 विशेषो विद्यते, अतः कथमित्यं विषयव्यवस्येति चेत्, उच्यते, वज्र-
 वाक्यसङ्कोचोऽपि कौञ्चिते सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेषोपसंहारस्य
 युक्तत्वात् । न चात्र सङ्कोचोऽपि विद्यते, युष्मादिवचनेन हि प्रति-

पदः पूर्वविद्धलमभिहितं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यनेन प्रतिपदः परविद्धत्वं एवावरोधे सति कर्मविशेषानुपादानात्, कस्याच कर्मणो-
 यद्व्यभिच्यपेक्षायासुपवासे प्रतिपदः पूर्वविद्धत्वाभिधानात्, युग्मवाक्ये
 स एव गृह्यते “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति वचने द्वपवाचव्यतिरिक्त-
 कर्मण्यमिति कुतः सङ्कोचः, तदद्युक्तं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्
 द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यचोत्तरपादे प्रतिपत्द्वितीये कृण्वे एवेति
 वक्ष्यते । तेन पूर्वपादेऽपि ते एव प्रकृते याञ्चे ।

द्वितीया पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे ह्यन्यः पूर्वापरे तिथौ ॥

इति वचनेन प्रतिपत्पञ्चमस्य पूर्वविद्धस्योपोब्यलाभिधानाद्युग्म-
 वाक्यस्योपवाचविषयत्वे केवस्युक्तप्रतिपदः पूर्वविद्धत्वाभिधानमनुप-
 पन्नं स्यात् । अथ तदपि शुक्लप्रतिपद्विषयं, तर्हि “द्वितीया पञ्चमी-
 वेधादित्यत्र द्वितीया-द्वितीये अपि शुक्ले एव याञ्चे तेन शुक्लद्वितीया
 परद्युतोपोब्येत्यर्थः स्यात्तच्च ।

रश्माख्यां वर्जयित्वा तु द्वितीयां दिजसप्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयन्ता प्रशस्यते ॥

इति वचनेन रश्माख्यप्रत्यतिरिक्तसर्वकार्येषु द्वितीयामात्रस्य
 परद्युतत्वविधानं न स्यात् पूर्वविद्धप्रतिपत्प्रतिपादकवज्जवाक्येभ्यः सा-
 मान्यतः पूर्वविद्धत्वं प्रतीयमानं “द्वितीया पञ्चमीवेधादिति वचने
 द्वितीयादिशब्दानां साधारणत्वं प्रतीयमानं विना कारणेन बाधितं
 स्यादिति तस्मादस्यदुक्तैव व्यवस्था युक्ता, द्वितीयां केचिदाहुः शुक्ल-
 द्वितीया पराश्रिता “द्युग्माश्रीतिवचनात्, अथ च शुक्लपञ्चविषयत्वं

पदान्ते चतुर्दशै-पूर्वमायुग्मेन साहचर्यादवगन्तव्यम् । यत्तु ब्रह्मवै-
वर्तवचनं “द्वितीया प्रतिपद्युतेति तत्कृष्णद्वितीयाविषयं । अन्ये त्वाऽऽः ।
शुक्लद्वितीया परद्युता यास्या कृष्णद्वितीया पूर्वा ।

शुक्लपक्षे तिथिर्षाष्ठा यस्यामभ्युदितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्षाष्ठा यस्यामस्तमितोरविः ॥

इति मार्कण्डेयवचनान् । यत्र ह्येकैकतिथिरेकेन वचनेन पूर्व-
विद्वा साक्षेत्युच्यते अपरेणापरयुतेति तत्रानेन वाक्येन व्यवस्था क्रि-
यते एवं सत्यपेक्षितार्थप्रतिपादनं भवति न तु शुक्ल-कृष्णव्यवस्था
व्यवस्थितचतुर्दशादितिथिविषयत्वं । यत्तु केषाञ्चिद्वाख्यानं युगादि-
विषयमेतद्वचनम् ।

द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादौ कवचो विदुः ।

शुक्ले पूर्वाह्निके साक्षे कृष्णे चैवापराह्निके ॥

इति वचनादिति तदपि निरस्तं । उक्तप्रकारेणाकाङ्क्षितसम-
पेक्षेनार्थवत्त्वे सम्भवति केवल्युगादिविषयत्वेन ब्रह्मोक्ते कारणाभावात् ।
यत्तु व्याख्यानं शुक्लपक्षग्रन्थेन देवकार्य्यमुपलक्ष्यते तस्य प्रायेण
शुक्लपक्षे विहितत्वात् कृष्णपक्षग्रन्थेन च पितृकार्य्यं तस्य प्रायेण
कृष्णपक्षे विधानात् ।

देवकार्य्यं तिथिर्षैषा यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्य्यं तिथिर्षैषा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति ब्रह्मवाक्यवचनान् ।

पूर्वविद्वा षिट्भ्यश्च षसिदा कीर्तिता तिथिः ।

न प्रत्या विदुधेभ्यश्च सुक्लैका भास्वरप्रिधान् ॥

वचनाच्च तद्व्यञ्जकं विना कारणं लक्षणाप्रसङ्गात् । वाक्यान्तरसाधार्थो-
 ज्ञेयैव यद्याहुतोपपद्यमानेन प्रतिपाद्यत इति वचनं प्रामाणिकं, तस्मात्
 कृष्णद्वितीया पूर्वाश्रयापिनी शूकद्वितीया दूत्तरेति व्यवह्येति ।

अपरे त्वेवमाहुः द्वितीया तु सर्वा द्वितीयाप्युता यास्माद् “युष्मा-
 द्गीतिवचनात् ।

यन्तु ब्रह्मवैवर्ते ।

प्रतिपसंसुखा कार्या द्वितीया दिजवचनेति ।

आपस्तम्बेन “द्वितीया प्रतिपद्यतेति, तत्पूर्वदिनपूर्वाश्रयापिनी-
 द्वितीयाविषयं ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

प्रतिपसंसुखा कार्या या भवेदापराशिकी ।

पूर्वाशिकी च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभो ॥

‘तादृशी’ संसुखा पूर्वविद्धेत्यर्थः । ननु कृष्णद्वितीया पूर्वा यास्माद्,
 तत्रैवायं विशेषः “पूर्वाशिकी च कर्त्तव्येति । शूकद्वितीया दूत्तरेव न
 तत्र पूर्वाशिकत्वनिश्चय इति व्यवह्या किं न स्यात् उच्यते एवं वति
 “पूर्वाशिकी च कर्त्तव्येति वाक्यसङ्कोचः प्रसज्येत, “प्रतिपसंसुखा कार्या
 द्वितीयेति, “द्वितीया प्रतिपद्यतेति वचनद्वयसङ्कोचस्तु पक्षद्वेष्यवि-
 ग्रहः, भवता “युष्माद्गीत्यस्य शूकद्वितीयाविषयत्वमङ्गीकृत्य तद्विषय-
 त्वपरित्यागाश्रयणात् । अस्माभिस्तु “पूर्वाशिकी च कर्त्तव्येत्येतद्विषयप-
 रित्यागाश्रयणात् । स्वरूपतस्तु पूर्वाशिकी द्वितीया विद्यते तस्याः पूर्वदि-
 न्त्वं विधीयत इति पूर्ववद्गौरवपरिहारः “शूकपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति तु
 वचनं साकाङ्क्षतिष्ठान्तरविषयं । तस्मात् पूर्वाशिकी द्वितीया पूर्वविद्धा

अथा द्वारविद्धेति व्यवस्था, तदेतद्वक्तुं पूर्ववदेव गौरवस्य परिशेषल-
यस्यत्वात् तस्मात् द्वन्द्वद्वितीया पूर्व्यां याच्ना यदि पूर्वाञ्चिकी, इन्द्र-
द्वितीया तु सर्वायुत्तरेति व्यवस्था । एतेन यत् कौस्तुभं द्वितीयायाः
प्रतिपद्युक्तं तत् अमद्वितीयाविषयं तस्यां हि भगिनीभिर्भातरौ भो-
ज्यन्ते, नैकभक्तायाचितनक्तविषयं, तेषां स्वकाशव्यापिन्यां निघतत्वात् ।
नाश्ववाचविषयं तस्यापि परविद्धाथामेव विहितत्वादिति तच्चिरसं ।
पूर्वाञ्चिक्या द्वितीयायाः पूर्वविद्धाया उपादेयत्वमुक्तं तच्चैकभक्तादि-
तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरविषयमयुपपद्यत इति अमद्वितीयाविषयत्वेन
निष्प्रमाधिक्यसङ्कोचाश्रयस्यस्युक्तत्वात् । तस्मादस्यदुक्तैव व्यवस्थितेति ।

अन्ये त्वेवं व्यवस्थामाहुः “एकादशद्वन्द्वौ षष्ठी द्वितीया च चतु-
र्दशौ । अमावास्या द्वितीया च उपोष्याः स्युः पराश्रिताः” इति
विष्णुधर्मोत्तरशिवगीतावचनं “सुगमाग्नीतिवचनसुपवासविषयं, “द्वि-
तीया प्रतिपद्युतेत्यादि पूर्वविद्धद्वितीयाप्रतिपादकसुपवासव्यतिरि-
क्तविषयं । तत्र चाद्यं विशेषः “पूर्वाञ्चिकी च कर्तव्येति, पूर्वव्यवस्था-
याम् “प्रतिपद्युतेत्या काद्यां” “द्वितीया प्रतिपद्युतेति वचनद्वयस्यो-
पवासव्यतिरिक्तकर्मविषयत्वेन इन्द्रपद्येऽयुपपद्यमानस्य कारणं किंवा
सङ्कोचः प्रसज्येत । ननु सुगमाग्निवाक्यस्योपवासव्यतिरिक्तविषयत्वे-
नापि इन्द्रपद्य एवोपपद्यमानस्य भवत्येतेऽपि सङ्कोचः प्रसज्येत ।
उच्यते । एतद्वाक्यसङ्कोचस्य तत्पद्येऽपि विद्यते द्वन्द्वद्वितीयोपवास-
विषयत्वेनायुपपद्यमानस्यास्य वेवस्यइन्द्रद्वितीयाविषयताप्रवक्ष्यात् ।
ननु पद्यद्वये सङ्कोचाविशेषेऽपि भवत्यचे इन्द्रद्वितीयोपवासव्यतिरिक्त-
व्यक्तकर्मत्यानादस्यत्पद्ये तु द्वन्द्वद्वितीयोपवासमाश्रयत्वात् वद्व्यव-

ज्ञानविशेषो विद्यते । अत्यनेन, किन्तु भवत्येषे प्रदर्शितवाक्यरूप-
 सङ्कोचः, अस्मात्पक्षे तु बुद्ध्याग्निवाक्यस्यैवेति विशेषः । किञ्चाप्यसङ्को-
 चोऽपि न विद्यते । तथाहि “बुद्ध्याग्निवाक्येन द्वितीया परविद्वा याज्ञे-
 त्युक्तं, “द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यादिना च पूर्वविद्भ्युक्तं । न चाप्यकर्त्तव्यविशेष
 उपासतः, अतस्त्वाप्यस्य कर्मणोपपन्नमित्यपेक्षायास्तुपवाये द्वितीयायाः
 परविद्भ्युत्पत्तिनाम् । एवं बुद्ध्याग्निवाक्ये गृह्यते “द्वितीया प्रतिपद्युतेत्या-
 दिवचनैरुपवाचयतिरिक्तकर्मणश्चमिति कुतः सङ्कोच इति तदुक्तं
 प्रतिपद्युताया अपि द्वितीयाया उपास्यत्वोपवाचयतिचिनिर्भवे दर्शित-
 तत्वात् । तस्मात् पूर्वोक्तैव व्यवस्था स्वीकार्येति । द्वितीया तु द्विती-
 यायुता याज्ञा “बुद्ध्याग्नीतिवचनात् अपि च रक्षाद्वितीयायैव ।

तथा च ब्रह्मवैवर्ते ।

रक्षायां वर्षयित्वा तु द्वितीयां दिव्यवत्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयन्ता प्रव्रजन्ते ॥

‘गणः’ चतुर्थी ।

स्कन्दपुराणे ।

द्वितीयाया तु या विद्वा द्वितीया न कदाचन ।

कर्त्तव्या प्रतिभिस्वात धर्म-कामार्घतत्परैः ॥

विद्यायैकान्तु रक्षायां द्वितीयां पुण्यवर्द्धनीम् ।

तस्मात् सद्भिभिः प्रोक्तं वचनं ज्ञानिकास्तुत ॥

दृष्टत्वा तया रक्षा याविची वटपैदकी ।

ज्ञानाद्वितीया च भूता च कर्त्तव्या सकृदा तिथिः ॥

तथा ।

कृष्णाष्टमी तथा रक्षा ऋतीषा षट्पैदकी ।

दृशन्तपा तथा ब्रह्मन् कर्तव्या संशुचा तिथिः ।

गान्धेयु संशुचा कार्वा ऋतीषा चाष्टमी द्विज ॥

कन्या सर्वा ऋतीषा च चतुर्थीबुधैव ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

चतुर्थीसंधुता या च सा ऋतीषा फलप्रदा ॥

आपस्तम्बः ।

चतुर्थीसंशुचा या च सा ऋतीषा फलप्रदा ।

अवैधव्यकरी स्त्रीषां पुत्र-पौत्रप्रदाधिनी ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

ऋतीषा तु न कर्त्तव्या द्वितीयोपहता विभो ।

द्वितीयया युतां तान्नु यः करोति नराधमः^(१) ।

संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेष मुच्यते ॥

तथा ।

द्वितीयाश्रेयसंधुक्तां ऋतीषां कुर्वते नृप ।

य चाति नरकं घोरं काष्ठसूत्रं भवत्करम् ॥

द्वितीयां श्रेयसंधुक्तां या करोति विमोहिता ।

या वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति जनैविषः ॥

स्कन्दपुराणे ।

ऋतीषा तु न कर्त्तव्या द्वितीयासंधुता तिथिः ।

या करोति विमूढा स्त्री पुरुषो वा त्रिबिध्वज ॥

(१) नरोऽधम इति अ० ।

द्वितीयासंयुतात्मात् पूर्वधर्मादिसुष्यते ।

विधवात् दुर्भगत्वं भवेन्नैवात्र संग्रहः ॥

कक्षाकाठापि वा चैव द्वितीया सख्यदृश्यते ।

वा द्वितीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणसंयुता ।

य इच्छेत्परमं गुह्यं व्रतकर्त्ता शिखिध्वज ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकण्डे ।

कार्या द्वितीया याद्वै न द्वितीया कदाचन ॥

ननु द्वितीयायुतद्वितीयायाः विधिः शुक्लद्वितीयाविवधः निषेधश्च
 कृष्णद्वितीयाविवध इति व्यवस्था किं न स्यात्, न च वाच्यं, एवं सति
 रक्षावाक्यान्वयार्थक्यं प्रसज्यते सर्वेषामपि व्रतानां तत्र प्राप्तेः पूर्वविद्व-
 द्वितीयावाक्यस्य कृष्णपक्षे बाधः द्वितीयाविद्वन्निषेधवाक्यस्य शुक्लपक्षे
 इत्यपरं दूषणद्वयमिति । उपवासे तु द्वितीयायाः पर्युतायाः
 शुक्लपक्षेऽपि वक्षणात् तदपवादकतया रक्षावाक्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । न
 चापवादेऽप्युत्सर्गस्य बाधादस्त्रेव दूषणमिति वक्तव्यं, यतो भवत्पक्षेऽपि
 सर्वव्रतविषयतया चतुर्थीयु ताद्वितीयायस्य प्राप्ते तदपवादकरक्षा-
 वाक्यसुष्यते भवत्पक्षे वचनद्वयगतपाञ्चिकबाध एकस्मिन्नपि वचने
 विद्यत एव तथाहि “द्युग्माग्नि-युगभूतानामिति वाक्यं शुक्लकृष्ण-
 पक्षसाधारणं सत्त्वेवस्यशुक्लपक्षविषयं, तथापि व्रतमात्रसाधारणं सद्-
 श्लोकव्रतविषयसुष्यते इति तुच्छोबाधः । किञ्चात्र “अमावास्या
 द्वितीया च ता उपोष्याः पराश्रिता इत्युपवासपदमविवक्षितं स्यात्
 व्रतान्तरेऽपि चतुर्थीविद्वद्वितीयायस्ये, तथाद्वितीयायुतद्वितीयाविधि-
 निषेधौ शुक्ल-कृष्णद्वितीयाविवधाविति तदेतदपेक्षकं, एवं हि इति
 8-3

द्वितीयाद्युतद्वितीयानिवेधप्रानुदाहृतमञ्जवाक्यसङ्कोचः प्रसज्येत, “चतुर्थीसंयुता चेत्यापस्तम्ब-ब्रह्मवैवर्तवचनस्य “कर्त्तव्या गणसंयुतेति स्कन्दपुराणवचनस्य सङ्कोचः प्रसज्येत । अस्यत्पद्ये तु न तथा सङ्कोचः रश्माप्रतपरित्यागेन द्वितीयाविद्भूद्वितीयानिवेधानां चतुर्थीयुतद्वितीयाविधौनाञ्च इत्युक्तपद्येऽपि प्रहृत्तेराश्रयणात् । “अन्धेषु सर्वकार्येष्विति “विहायैकान्तु रश्मां वेति वचनबाधोऽपि भवत्यद्ये प्रसज्येत । अस्यत्पद्ये तु “युगाग्रौत्यक्षैव रश्माप्रतविषयत्वेन सङ्कोच इति महान् विशेषः । “अमावास्या द्वितीया चेति वचनं तिथिविशेषाद्यासुपवासे परविद्भूतप्रतिपादकं न तु कार्यान्तरे परविद्भूतनिषेधकं । एतेनैतन्निरसं द्वितीयानिवेधाच्चतुर्थीयुतद्वितीयाविधयश्चोपवासविषयाः “अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराम्निता इति वचनात् द्वितीयाविद्भूद्वितीयाविधिसु तद्भूतिरिक्तविषय इति, “अन्धेषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते इत्यादिवचनेनोपवासव्यतिरिक्तकार्येषु परविद्भूताभिधानात् । ननु युग्मवाक्यस्य रश्माद्वितीयाविषयत्वे वैकल्पं प्रसज्येत इत्युक्तद्वितीयान्तरस्यापि द्वितीयायुक्तलाङ्घनीकारात् तदर्धमग्निशब्देन द्वितीयान्तरस्यापि याङ्गत्वात् अन्यथा रश्माद्वितीयाया एव परविद्भूतं प्रसज्येत, तदयुक्तं अथ कर्मविशेषानुपादानाच्छुद्धद्वितीया रश्मात्ने पूर्वविद्भापि याङ्गा इत्युक्तद्वितीया तु सर्वस्मिन्नापि कार्यं परयुतेत्वस्मिन्नर्थे वचनान्तरपर्यासोचनया स्त्रीक्रियमाद्ये दोषाभावान्तरादस्युक्तैव व्यवसाय युक्ता । चतुर्थी तु पद्यमौयुता याङ्गा “युगभूतानामिति वचनात् ।

सङ्ख्यविस्यपुराण-ब्रह्मवैवर्तसौर्वचनं ।

चतुर्थीसंयुता कार्या द्वितीया च चतुर्थिका ।

द्वितीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ॥

तथा स्कन्दपुराणे ।

चतुर्थी चैव कर्त्तव्या द्वितीयासंयुता विभो इति ।

चतुर्थ्यास्तृतीयाद्युक्तत्ववचनान्दिनायकप्रतविषयं ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

चतुर्थीसंयुता या तु द्वितीया सा फलप्रदा ।

चतुर्थी च द्वितीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्त्तव्या प्रतिभिर्वक्ष्य मथनायसुतोषिणी ॥

अथ च मथनायं सुतरां तोषयतीति मथनायसुतोषिणीति चतुर्थीविशेषणसामर्थ्यादिनायकप्रतविषयत्वं प्रतीयते । अन्ये तु सुतरां शब्दपर्यालोचनया वरचतुर्थीविषयत्वमाह्लास्य भाद्रपदशुक्लचतुर्थ्या-
रकचतुर्थ्यादीनामपि सुतरां तोषकत्वाद्भवत्यथे चोदाहृतद्वितीयायुत-
चतुर्थीविधिवक्ष्य पञ्चमीयुतचतुर्थीनिषेधश्च चतुर्थीमात्रविषयमेव
वाधे गौरवं । अस्मात्पथे तु युगभूतानामित्यस्यैव सङ्कोच इति विशेषः ।

सोमदत्तस्त्राह । भक्तिश्रद्धातिशयवशेन सर्वा अपि सुतरां तोषिकाः तद्भाषित्ये तु न वरचतुर्थ्याख्या माचशुक्लचतुर्थ्यपीति सर्व-
विनायकचतुर्थीविषयतैव युक्तेति, तस्मात् द्वितीयायुतचतुर्थी सुतो-
षिणी न पञ्चमीयुतेत्यर्थः ।

अन्ये त्वेवमाहुः शुक्लचतुर्थी परयुता, कृष्णचतुर्थी पूर्वयुता “शुक्ल-
पथे तिथिर्ज्ञेया इत्युदाहृतवचनादिति तदयुक्तं द्वितीयायुतचतुर्थीविष-
यत्वात्सोदाहृतब्रह्मवैवर्तवचने विनायकप्रतविषयत्वप्रतीतेः “शुक्लपथे

तिथिर्भेषा इति तु वचनमन्वविषयं । तस्मात् पूर्वोक्तव्यवस्था व्याख्येयौ ।
 “अथा च यदि चतुर्षां चतुर्थीं ह्यसते पुनः । या अथा चैव कर्त्तव्या नाग-
 विद्वां न कारयेत् ॥ इति वचनं विनायकप्रत्यतिरिक्तविषयं, उभय-
 विषयले बाध-गौरवप्रसङ्गात् तत्रैव पञ्चमोद्युतचतुर्थीं प्राप्तेर्निषेधसा-
 मन्वयश्चाथ ।

पञ्चमी चतुर्थीयुता शास्त्रा । तथा च युष्मवाक्ये “युगभूतानामिति ।
 खन्दपुराणे ।

पञ्चमी तु तथा कार्या चतुर्थीसंबुता विभो ।

पद्मपुराण-भविष्यपुराणद्वादशौकल्पयोः ।

पञ्चमी चतुर्थी च कार्या वक्ष्या न संबुता ॥

यत्तु ब्रह्मवैवर्तवचनं ।

पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या वक्ष्या युक्ता तु नारदेति ।

तत् श्रुतपञ्चविषयं “श्रुतपञ्चे तिथिर्षास्त्रा यस्यामभ्युदितोरवि-
 रितिवचनात् ।

अन्ये त्वाः अदा क्त्वकाश्यापिनो द्वितीयेऽहनि पञ्चमी
 भवति तदेतद्वचनमिति ।

अपरे त्वाः पञ्चम्याः षष्ठीयुक्तं नागपूजाविषयं तस्याः
 पूर्वाह एव विधानादिति तदुभयमप्ययुक्तं “प्रतिपत्सद्वितीया आदि-
 तिवचनस्य तिथ्यकाश्याककरवौरप्रतविषयत्वमत्र उक्तव्यायात् तस्माच्च-
 क्तपञ्चमी परविद्वा क्तपञ्चमी तु पूर्वविद्धेति व्यवस्था ।

अन्ये त्वेवमाः पञ्चम्याश्चतुर्थीयुतलप्रतिपादकानि विगमादि-
 वचनान्युपवाचविषयाणि “एकादशौ तथा षष्ठी चमावासा चतु-

र्षीका । उपोष्याः परसंबुक्ताः पराः पूर्वेषु संबुताः” इति वचनेनैवोप-
वाचे पक्षन्यासतुर्षीयुक्तत्वस्याभिधानात् । किञ्च पूर्वव्यवस्थायां “पक्षनी
तु प्रकर्त्तव्येतिवाक्यस्योपवाचय्यतिरिक्तविषयत्वेन ह्यप्यपचेऽप्युपपक्षमा-
नस्य कारकं विना सङ्कोचः प्रसज्येत । न च युष्मादिवाक्यानामुपवा-
चविषयत्वेन सङ्कोचोद्दोषाच्च, सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रोपसंशारस्य
युक्तत्वात् । भवन्मतेऽपि केवलस्यपक्षविषयत्वेन सङ्कोचस्याविशिष्ट-
त्वात् । न चैवंविधे विषये सङ्कोचोविद्यते, इत्युक्तं प्राक् ।

वडो तु सप्तमीयुता याज्ञा तथाच युष्मवाक्ये “वक्षुन्वोरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

नागविद्धा न कर्त्तव्या वडो चैव कदाचन ।

सप्तमीसंबुता कार्या वडो धर्मार्पणिनकैः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

न हि वडो नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ।

नागविद्धा तु वा वडो कृता पुष्पाचचोभवेत् ।

सप्तम्या वच कर्त्तव्या मर्यापुष्पाचप्रदा ॥

गिगमः ।

नागविद्धा तु वा वडो रज्जुविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न याज्ञास्येऽपि वाकराः ॥

‘नागः’ पक्षमी । ‘रज्जुः’ वडमी । ‘दिवाकरः’ वडमी । ‘कामः’

पचोद्ग्री । ‘विष्णुः’ साद्ग्री ।

सप्तमी तु वडोयुता याज्ञा । तथाच युष्मवाक्ये “वक्षुन्वोरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

वज्रा युता वृत्तमी तु कर्त्तव्या तात सर्वदा ।
 वृत्तौ च वृत्तमी यच्च तच्च वृत्तिधितोरविः ॥
 भविष्यपुराणे द्वादशौकल्पपुराणेषुपि ।
 वृत्तौ च वृत्तमी तात ते जन्मोत्सवं वजाहिते ।
 तथा ।

पूर्वविद्धा दिग्मेष्ट कर्त्तव्या वृत्तमी वदा ।
 वृत्तमी जवनीयुता याच्ना । तथाच बुधवाक्ये “बुध-रभ्रचोरिति ।
 ब्रह्मवैवर्त्तुषुपि ।

वृत्तमी नाष्टमीयुक्ता वृत्तस्यापि वषाष्टमी ।
 सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभा ॥
 कश्चिन्नु वृत्तस्या युताष्टमीति पाठः ।
 स्कन्दपुराणेषुपि ।

अष्टमी जवनीमिन्ना कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
 वृत्तमीयुता चैव न कर्त्तव्या त्रिबिध्वज ।
 एका कृष्णाष्टमी तात कर्त्तव्या रविसंबुता ॥
 पद्मपुराणेषुपि ।

नाष्टमी वृत्तमीयुक्ता वृत्तमी नाष्टमीयुता ।
 जवन्वा वद कार्पा खादष्टमी नाच संभवः ॥
 एतच्च शुक्लाष्टमीविवधं ।
 तथाच विजयः ।

शुक्लपण्डेष्टमी चैव शुक्लपणे चतुर्दशी ।
 पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंबुता ।

उपवासादिकार्येषु ह्येव धर्मः समातन इति ॥

कश्चिन्नुपवासेषु कार्येभ्योऽपि पाठः । कृष्याद्युतौ तु समीचीनतैव
तथाच तथैव ।

कृष्यपक्षेऽद्युतौ चैव इत्युक्तपक्षे चतुर्दशौ ।

पूर्वविज्ञैव कर्मस्थो परविद्धा न कुचक्षित् ।

उपवासादिकार्येषु एव धर्मः समातनः ॥

अद्युतमो गवम्बोर्बुग्म एव पक्षद्वयेऽपि शिव-ग्रन्थोः शिवपक्षे महो-
त्सवः कर्मस्थः ।

तथाच पञ्चपुराणे ।

अद्युतौ गवमीविद्धा गवस्था चाद्युतौ बुता ।

अर्द्धगारीश्वरप्राया उमानाश्वरौ तिथिः ॥

अद्युतौ-गवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिव-ग्रन्थोः शिवपक्षे पक्षद्वयभयोरपि ॥

गवमी लद्युतौयुतैव ग्राह्या तथाच युग्मवाक्ये “वसु-रन्ध्रोरिति” ।

अद्युतौ गवमीविद्धा कर्मस्था पक्षकाङ्क्षिभिः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यपुराणदादशौक्ययोः ।

न कुर्यात्तवमीं तात दशम्या च कदाचन ।

पञ्चपुराणे ।

गवम्बेकादशौ चैव दशविद्धा यदा भवेत् ।

तदा वर्षा विप्रवेद्य गङ्गाश्वस्तौ यथा ॥

भविष्यपुराणे द्वादशौक्ये ।

गवम्बा वसु कार्वा साद्युतौ गवमी तथा ।

दशमी च पूर्वविद्धा याज्ञा ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

दशमी चैव कर्त्तव्या सदुर्गा दिवसतम ।

अथा दशमी दिनदशेऽपि कर्मकाश्यापिनी भवति तदा
पूर्वापरा वा विकल्पेन याज्ञा ।

तथाचाङ्गिराः ।

समूर्णा दशमी कार्या पूर्वथा परथाच वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि ।

समूर्णा दशमी कार्या परथा पूर्वथाच वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ॥

एकादशी परचुता याज्ञा “इदेष द्वादशीयुक्तेति युष्मवाक्यव-
चनात् ।

एकादशी न कर्त्तव्या दशम्या च कदाचन ।

एकादशी न कर्त्तव्या दशमीच्युता विभो ।

इति ब्रह्मवैवर्त्त स्कन्दपुराणे निवेधाच्च ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या तृतीया षष्ठिरेव हि ।

अष्टम्येकादशी भूप धर्मकामार्थवाञ्छिनः ॥

शेषमेकादशीनिर्णये वक्ष्यते । द्वादशी लेकादशीयुता याज्ञा

“इदेष द्वादशीयुक्तेतियुष्मवाक्यात् ।

द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या च्युता ऋणो ।

यदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुर्भक्तैश्च मानवैः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

चयोदग्नी तु पूर्वविद्धा पाप्मा “चयोदग्नी तु कर्त्तव्या द्वादग्नी-
सहिता मुने” इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

स्कन्दपुराणेऽप्युक्तं ।

चयोदग्नी तु कर्त्तव्या भवेद्या चापराङ्गिकी ।

‘अपराङ्गिकी’ पूर्वविद्धेत्यर्थः ।

यज्ञपुराणेऽपि ।

एवमेकादग्नी पाप्मा द्वादग्ना तु चयोदग्नी ।

एतच्च शुक्लचयोदग्नीविवचं । यतः कृष्णपञ्चचयोदग्नास्तद्दग्नी-
युताया याज्ञलं स्मर्यते ।

तथाच निगमवाक्यं ।

षष्ठ्यष्टमी त्रयोवासा कृष्णपञ्चे चयोदग्नी ।

रुताः परधुताः पूषाः पराः पूर्वधुतास्तथा ॥

यदा तु नोत्तरेषुः कृष्णचयोदग्नी किन्तु पूर्वेषुर्मिषिद्धतिषि-
विद्धैव तथाच दृष्टव्यमिदं, “एकादग्नी द्वतीया चेति, तेन
शुक्लचयोदग्नापि पूर्वेषुः सम्भवन्ती न पूर्वा याज्ञेति । अन्ये ६ भू-
चयोदग्नीविवचनेतदात्ममित्याहुः तदुभयमप्युक्तं यदि चयो-
दग्नी परेषुः सम्भवेतां तदा न पूर्वधुते याज्ञे । तथा निगम-
वाक्ये “कृष्णपञ्चे चयोदग्नी” अथ कृष्णपञ्च इति विशेषणवैयर्थ्यं
प्रवक्ष्ये । किञ्च कृष्णचयोदग्नीविवचमिदमुक्तं शुक्लचयोदग्नीविवच-
मिति अन्येहे कृष्णचयोदग्नाः परधुतायाः यथाभिधानात् शुक्ल-

चयोदशास्य पूर्वयुताया यज्ञादेकादशादीनाम् परविद्वाणामुपा-
दानान्तस्याहचर्यात् चयोदशौयज्ञमपि परविद्भुविवथं सत्कृष्ण-
चयोदशौविवथं ज्ञायते । तस्मान् पूर्वोक्तैव व्यवस्था व्याथली ।

शुक्लचतुर्दशौ तु पूर्णिमायुता याज्ञा । तथाच युग्मवाक्ये
“चतुर्दशा च पूर्णिमेति ।

भविष्यपुराणे द्वादशौकण्डेऽपि ।

एवमेकादशौ कार्या द्वादशा तु चयोदशौ ।

सदा कार्या चयोदशा न तु युक्ता चतुर्दशौ ।

पूर्णिमाचीयुता सा स्नात् चतुर्दशा तु पूर्णिमा ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

द्वितीयेकादशौ षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशौ ।

पूर्वविद्वा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

एकादशष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशौ ।

एताः परयुताः कार्याः^(१) पराः पूर्वेषु संयुताः ॥

ब्राह्मपुराणे ।

एकादशष्टमी षष्ठी शुक्ला चैव चयोदशौ ।

याज्ञा परेषु संयुक्ता न तु पूर्वेषु संयुता ॥

तथा ।

द्वितीयेकादशौ षष्ठी षष्ठमी च चतुर्दशौ ।

पूर्वविद्वाः प्रजुवाचि धनापत्यहराः स्मृताः ॥

(१) याज्ञा इति न० ।

तथा ।

एकादशी दशम्या तु सप्तम्या चाष्टमी तथा ।
 पञ्चम्या च यदा षष्ठी त्रयोदश्या चतुर्दशी ।
 आसु क्रियां न कुर्वीत पूर्वविद्वांसु मानव इति ॥
 नागविद्वा तथा षष्ठी भानुविद्वा महेश्वरः ।
 चतुर्दशी कामविद्वा मिश्राश्वा मखिनाः स्यताः ॥

‘महेश्वरः’ अष्टमी ।

अष्टमी-चतुर्दशी शुक्रे यास्ते । चैत्र-श्रावणचतुर्दशी शुक्रे
 अपि रात्रियोगिन्यौ यास्ते “मधोः श्रावणमासस्य शुक्रे या तु चतु-
 र्दशी । सा रात्रिव्यापिनी यास्मा परा पूर्वाङ्गामिनी” ॥ इतिवचनात् ।

निग्नि भ्रमन्ति भूतानि शक्रयः शुक्रेभ्यतः ।

अतस्तस्मां चतुर्दशां सत्यान्तत्पूजनं भवेदिति च ॥

कृष्णचतुर्दशी पूर्वयुतैव ।

तथापापक्षम्यः ।

कृष्णपक्षेऽष्टमीचैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्वा तु कर्त्तव्या परविद्वा न कश्चित् ॥

यन्तु ब्रह्मवेवर्त्त ।

चतुर्दशी दशम्युक्ता पौर्णमास्या बुता विभो इति ।

यस्य नारदीयपुराणे ।

अष्टमेकादशी षष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या इतीषा च कर्त्तव्या परबन्धुतेति ॥

तदुभयस्युपवासविषयं ।

एकादशष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराश्रिताः ॥

इति पद्मपुराणवचनात् ।

यदा तु शुक्ल-कृष्णद्वयेऽपि चतुर्दशी पूर्वदिनापराहं व्याप्त-
स्तदा त्रयोदशीयुते एव याञ्चे ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

मम भक्तैर्महावाहो भवेद्या चापराश्रिकी ।

दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा कदाचनेति ॥

पूर्वमासी च चतुर्दशीयुता याञ्चा तथाच धुम्नवाक्ये “चतुर्दश्या
तु पूर्षिनेति ।

पद्मपुराणेषुऽपि ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या षष्ठमी त्रितिभिर्नरैः ।

पूर्वमासी महीपात्र पुराणे निश्चयप्रता ॥

एतच्च सावित्रीव्रतविषयं ।

भूतविद्धा न कर्त्तव्या दर्शा पूर्णा कदाचन ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतसुत्तमं ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

ननु “एकादशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी । अमावास्या
द्वितीया च ता उपोष्याः पराश्रिताः” ॥ इति प्रतिपद्युक्तायां पौर्ण-
मास्यां उपवासविधानात् सावित्रीव्रतोपवासव्यतिरेकेणापि पूर्वेषुः
शावकाग्रतात् । उच्यते ।

“एकादशहृत्मी षष्ठी श्रृङ्गपत्रे चतुर्दश्री” “पूर्व्वमाषी मषीपा-
 खेति वाक्ययोर्युग्म-सावित्रीवाक्ययोश्च न प्रतिपद्युक्तवाक्येण बाधो-
 युक्तः “विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायान् ।
 सावित्रीप्रतादन्वय प्रतिपत्तिमेव “श्रृङ्गपत्रे तिथिर्याद्या यस्यामभु-
 दितोरविरिति वचनान् ।

अमावास्या तु प्रतिपद्युतेद याद्या । तथाच युग्मवाक्ये “प्रति-
 पद्यथमावास्येति ।

पद्मपुराणेषुपि ।

षष्ठ्यहृत्मी तथा दश्र्यः कृष्णपत्रे षयोदश्री ।

एताः परद्युताः पूज्याः पराः पूर्व्वद्युताः शुभाः ॥

प्रचेताः ।

नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाहृत्मी ।

दशम्येकादश्रीविद्धा षयोदश्या चतुर्दश्री ॥

भूतविद्धा अमावास्या न याद्या बुनियुक्ताव ।

सप्तरोत्तरविद्धास्याः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

“सप्तम्या च तथाहृत्मीति, “षयोदश्या चतुर्दश्रीति श्रृङ्गपत्रविषयम् ।

अनु नारदीयपुराणवचनम् ।

दश्र्यश्च पूर्व्वमासश्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्व्वविद्धमक्षुर्वांसो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

तस्याविचीकृतविषयम् । “भूतविद्धा न कर्त्तव्येति ब्रह्मवैवर्त्तव-

चनान् ।

भूतविद्धा अमावास्या कर्त्तव्या न कदाचन ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीप्रतन्तुं शिखिवाहनेति ॥

स्कन्दपुराणवचनाच्च ।

अन्ये लाङ्गः अमावास्यायाः प्रतिपद्युतलसुपवासविषयं उपवासे
तस्याः परद्युतलाभिधानादुपवासव्यतिरिक्तसर्वकार्यं तु पूर्वद्युतैवेति
तद्युक्तं “भूतविद्धा न कर्त्तव्येति, “भूतविद्धा अमावास्येति वचन-
विरोधात् ।

नागविद्धा च या षष्ठी दग्ध्वेकादशौ तथा ।

भूतविद्धा शिनीवाली न तु तत्र षतस्यरेदिति ॥

विशेषविरोधाच्च । एतान्युपवासविषयाशीति चेत् । न । षड्वा-
क्यसङ्कोचप्रसङ्गात् सावित्रीवाक्ययोरनार्जवप्रसङ्गाच्च । किञ्चैवं देव-
कार्याणि भूतविद्धायाममावास्यायां प्राप्नुवन्ति ।

ततश्च ।

शिनीवाली तथा पिब्ये दैवे च षततं कुम्भः ।

इति आवासवचनं विदधेत ।

प्रतिप्रत्न्यमावास्या पूर्वाह्नव्यापिनी यदि ।

भूतविद्धैव वा कार्या पिब्ये कर्मणि सर्वदेति ॥

वचनादपि देवकार्यं प्रतिपन्निन्नायामपि गम्यते तस्मात् पूर्वैव
व्यवस्था व्यायची । एवं तिथिद्वैधे पूर्वोक्तपक्षनिश्चयः प्रतिपादितः
इदानीमेतद्विद्वद्भ्यानां वाक्यानां विषयव्यवस्था क्रियते । तपोग्रनाः

व्याप्रश्च ।

सर्वोदर्यस्ताया हिंसा चिविधं तिथिसङ्घटनम् ।

सर्व-दर्पौ महादर्पौ हिंसा स्यात् पूर्वकाञ्चिकी ॥

‘सर्वः’ शब्दं । आचारसाररुता तु तिथिच्छेदोऽप्यः सर्व इति व्याख्यातं । ‘दर्पः’ वृद्धिः, ‘हिंसा’ चयः । शब्द-वृद्धि-चयाः पूर्वतिथ्य-पेक्षया । पितामहः ।

सर्वोदर्पक्षया हिंसा चिविधं तिथिसङ्गणम् ।

सर्व-दर्पो परौ पूज्यौ हिंसां पूर्वत्र पूजयेत् ॥

भविष्यत्पुराणे द्वाभिराहुर्मेवं पथते ।

सर्व दर्पो परौ कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकौ ।

तत्रैवं विरोधे व्यवस्थामाह व्यासनिगमवाक्यम् ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिब्रह्मादौ ब्राह्मवृक्षादिचोदना ॥

नियमादिवित्यादिग्रन्थेन पितृकर्मव्यतिरिक्तप्रतोपवासादिसक-
लकर्मणां ग्रहणं, एकोद्दिष्टादीत्यादिग्रन्थेन विवाहादिमङ्गलाङ्गभ-
तभ्राह्मव्यतिरिक्तभ्राह्मण, वृक्षादावित्यादिग्रन्थेन माङ्गलिकभ्राह्मण्य
एवं च पितृकार्ये ब्राह्मवृक्षादिचोदनेत्युक्तं भवति ।

अस्यापवादः स्कान्दे ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनौ तिथिः ।

यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनौ तिथिः ॥

वृद्ध्याङ्गवक्ष्यः ।

कर्मषोचस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनौ तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वति ब्राह्म-वृद्धौ न कारणम् ॥

पूर्वाह्निकास्तु तिथयो देवकार्ये षष्ठप्रदाः ।

अपराह्निकास्तथा ज्ञेयाः पित्र्ये तु श्रुभावहाः ॥

इत्येतन्निगमनस्यैवैवर्तव्यमपि “कर्मणो घ्नस्य यः क्राव्य इत्य-
नेन समानविषयं । ननु यदा अयुग्मदिने कर्मकाक्ष्यापिनी युग्म-
दिने तु विपरीता तदा का याद्या ।

अथ केचिदाहुः ।

युग्मा तिथिरेव याद्या तिथोर्युग्मं महाकालमित्यभिधानात्
“एतद्भ्रमं महादोषं हनि पुच्छं पुराकृतमिति युग्मातिक्रमे दोष-
श्रवणाच्च घटिकादिपरिमिताया अपि समूर्णत्वाभिधानाच्च ।
यदाहतकर्मकाक्ष्याग्निग्राह्याच्च युग्मवाक्यविषयपरिहारेणैवोपपत्तेश्च
शिष्टाचारानुगत्याच्च युग्मादर एव युक्तः । तदयुक्तं । यद्यपि कर्म-
काक्ष्याग्निग्राह्यं युग्मवाक्यविषयपरिहारेण्युपपद्यते युग्मवाक्यञ्च
कर्मकाक्ष्याग्निग्राह्यविषयपरित्यागेन, तथापि युग्मवाक्यस्यैव कर्म-
काक्ष्याग्निग्राह्यविषयपरित्यागो युक्तः अन्यथा प्रातिखिकप्रति-
पदादिविधौनामपि बाधप्रसङ्गात् । केचुचिद्ब्रूतेषूपत्तिवाक्य एव
प्रतिपदादितिथिश्रुतेस्तद्बाधोऽप्युत्पन्नशिष्टगुणावरोधेन प्रसज्येत,
समूर्णत्वाभिधानेनारोपितकर्मकाक्षीनतिथियहणस्य मुख्यकर्मकाक्षी-
नतिथिसम्भवे अन्याय्याश्रयणाच्च । शिष्टाचारस्याच नियतो न विद्यते
उभयथा आचरणात् । किञ्च यदा भाद्रपदशुक्लषष्ठी दिनमाचप-
र्थाप्ता द्वितीयदिने च सप्तमी चिसुहृत्ताना तदा असुहृत्भरणस-
प्तमी द्वितीयैव “अहस्यु तिथयः पुण्या इति वक्ष्यमाणवचनात्
भवत्येते दूर्वाष्टमीव्रतमपि तथैव कार्यं अस्याः पूर्वविद्धाया अभिधा-
नात् । ततश्च विरोधः प्रसज्येत असुहृत्भरणसप्तम्यामग्निपक्वविशेषस्यैव
भोज्यताभिधानात् दूर्वाष्टम्यां चाग्निपक्वभोजनाविधानात् । ततश्च

स्त्रीकृतोभयप्रतानां विरोधः स्यात् । अस्मान्पत्रे तु बाधं दोषः कर्म-
काशव्याप्तिग्राह्यपर्याप्तोचनया द्वितीयेऽङ्घ्रि दूर्वाष्टमीम् वरणाद्वैवे
कर्मणि पूर्वाङ्घ्रिविधानात् । एवमन्यास्यपि तिथिषु विरोध उद्गाव-
नीयः । तस्मात् प्रातिखिकप्रतिपदास्यवस्थितपूर्वाङ्घ्रादिकास्य कर्म-
णामावश्यकत्वाद्युगमादादरेण कर्मकाशव्यापिनी तिथिर्याप्तेति । तथा
चैवं व्यवस्था यदा दिनद्वयेऽपि नियमादिकर्मकाशव्यापिन्यासि-
धेरसम्भवः सम्भवो वा तद्विषयं युग्मादिवाक्यं एकोद्दिष्टादिकर्मकन्त-
व्यापिन्यासिधेः सम्भवे असम्भवे वा द्वाव-दृष्ट्यादिवाक्यं । यथा
त्वेकस्मिन् दिने प्रतापेकोद्दिष्टादिकर्मकाशव्यापिनी तिथिः परस्मि-
न्नासि तदा “कर्मणो यस्य यः काश इत्यादिवचनात् कर्मकाश
व्यापिनी तिथिर्याप्तेति ।

द्रुक्पत्रे तिथिर्याप्ता यस्यामभ्युदितोरविः ।

द्वयपत्रे तिथिर्यं ह्या यस्यामसमितोरविः ॥

इति मार्कण्डेयवचनमपि ।

यथैकैव तिथिरेकेन वचनेन पूर्वां याञ्छेत्युच्यते अपरेणापरयुतेति
तत्र विरोधे इति व्यवस्थापकं द्रष्टव्यं, तथाच तत्र द्वाभ्यां व्याख्या-
नाकारं च पूर्वमेव गिराकृतम् ।

यन्तु विष्णुधर्मान्तरप्रचनम् !

वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः चयं याति तदा सादापराधिकीति ॥

द्वयपत्रे तिथिर्ज्ञेया यस्यामसमितोरविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वाव-दृष्टौ न कारकमिति ॥

तदुभयमपि पूर्ववद्वाक्येषुम् ।

अतु वीधावनवचनं ।

वा तिचिखस्य नचपं यस्मान्भुदितोरविः ।

वर्द्धमानस्य पचस्य हागौ तस्यमथ प्रति ॥

अथ वृद्धवशिष्ठस्य ।

वर्द्धमानस्य पचस्य उदधे पूष्यते तिचिः ।

अदा पचः अचं चाति तदा खादापराधिकौ ॥

तस्यैव दर्पवचनेन समानविषयं ।

अन्वे तु “शुक्लपथे तिचिर्ज्ञेति वचनसमानविषयमिति वदन्ति
तद्वचनं अच-वृद्धोः पथे उपचारप्रसङ्गात् ।

अतु व्याख्यानं अदा पचो वर्द्धते षोडशदिनात्मको भवति अदा
पचः षोषते अतुर्दशदिनात्मको भवति तदा पूर्वैवेति तदव्ययुक्तं,
अभवथा वाक्यस्योपपत्तौ वचनान्तरसम्बन्धादिन्वयं तात्पर्यकल्पना-
द्युक्त्यादेवं मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापि न भविष्यति, भवत्पथेऽपि
वा ख्यात् । तस्मात् पूर्वैव व्याख्या युक्ता ।

अन्वे त्वेवं व्यवस्थामाहुः प्रतिपदादिविशेषेण पूर्वाहादिविशेषेण
च विहिते धर्मे पूर्वाहादिख्यापिनौ निधिर्याहा “कर्मको अथ नः
काश्च इत्यादिवचनात् । ननु काश्चदथविधिवाक्याभ्यामेव प्राप्नोऽवमर्षः
अस्य, किन्तु ब्राह्म-वृद्धादिवाक्यैर्वाधितः । अत एवोक्तं “ब्राह्म-वृद्धौ
न कारकमिति, कुच तर्हि ते कारकमिति उच्यते अदा हे तिचौ
तस्मात्खण्डे भवत्तदा तिचिष्ये पूर्वा याहा वृद्धौ परा याहा “अर्वा-
दर्पकथा चिंहेतिवचनात् । तिचिष्यान्वे तु शुक्लपथे परा कण्डपथे

पूर्वा “शुक्लपत्रे तिथिरिति मार्कण्डेयवचनात् । ननु यथाशामवि-
शेषेण वाधे प्राप्ते किमिति सर्व एव वाधते अथ द्रुमः, प्रथमप्रती-
तलाद्वाधकाववात् “व्राह्म-बृह्नी न कारणमिति व्राह्म-बृह्नीः सर्व-
तिथिविषयत्वानुवादाच्च । कश्चिं सर्वसावकाशः, अमावास्या ।

तथा च प्रचेताः ।

तिथिपत्रे द्वितीयाञ्चौ तिथिर्यत्रैव कुर्ज्जता ।

शान्तेऽपि च कुर्ज्जैश्चा वेद-वेदाङ्गवेदिभिः ॥

अथा तु हे अपि तिथौ तत्काशस्ते न भवतस्तदा शुभवाप्य-
पर्वाश्लेषनया निर्णय इति तदद्युक्तं, “द्वितीयादिषु शुभानामिति
श्यामनिगमवचनविरोधात् “शुक्लपत्रे तिथिर्ज्ञेयेति वचनस्य शान्त-
दुक्तप्रकारेणोपपत्तेः सर्ववाधकत्वे प्रमाणाभावाच्च, सर्व-दर्प-अवेत्येक-
वाक्येनोपात्तेषु अथ-दर्पौ सर्वतिथिविषयौ, सर्वसावकाशाविवचन
इति वैषम्यात्प्रत्यक्षोक्तप्रकारेण वाक्यस्योपपत्तौ अनुचितत्वात् ।
तस्मात् पूर्वैव व्यवस्था व्याचष्टी । अथा तेकस्मिन् दिने अथकर्मकाशं
शुभमिति तिथिरन्वयस्मिन् दिने नाथ्यमपि तदा “कर्मको अथ अः
काश इत्यनेन कर्मकाशसम्बन्धिन्येव यास्या । अथा तु दिनद्वयेऽप्यथ-
कर्मकाशसम्बन्धिनी तदा व्राह्म-बृह्नीवाक्यैर्भुम्भादिवाक्यैश्च यथावत्
पूर्वा परा वा यास्या ।

एकस्मिन् पक्षपत्रे अनूर्ध्वकर्मकाशस्यापि विहिततिथिसंस्पर्शमात्रे-
णाप्यनुष्ठितं कर्म अनुष्ठं भवतीति दर्शयितुमात्र, हेतवः ।

वाक्त्रिंशं समनुप्राप्य उद्वं चाति भास्करः ।

वा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञान-ज्ञान-जपादिषु ॥

पश्चिमपरितोषे तु “ज्ञान-दान-क्रमादिविति पठितं, विष्णुध-
र्मोत्तरे “ज्ञान-दानादिकर्मविति पाठः ।

वाचः ।

उद्वेगमेव बलिता यां तिथिं प्रतिपद्यते ।

या तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

देवताः ।

वाचपिबन्धं समस्तुप्राप्य अक्षं ध्याति दिवाकरः ।

या तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

पश्चिमपरितोषे तु “ज्ञान-दानादिकर्मविति पठितम् ।

भविष्यपुराणेषु ।

अतोपवाचनिचमे षटिकैका यदा भवेत् ।

या तिथिः सकला ज्ञेया पिबन्धं चापराधिकी ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

या तिथिसदृशोराचं वक्षामस्तमितोरविः ।

तथा कर्माणि कुर्वन्ति प्लुत-दृष्टौ न कारयन् ।

पद्मपुराणेषु ।

व्रते ज्ञाने तथा नान्ने पिबन्धार्थं विधेयतः ।

वक्षामक्षं गतो मासुः या तिथिः पुण्यभाग्भवेत् ॥

अतोपवाचनिचमे षटिकैका यदा भवेत् ।

उद्वेगे वा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैबन्धे ॥

“विपरीता” अक्षमवचनान्भिर्नौ ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

प्रतोपवास-स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये वा तिथिर्यास्या आह्लादावसगामिनी ॥

व्यासः ।

प्रतोपवास-स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात् कर्माख्यतन्त्रितः ॥

बौधायनोऽपि ।

आदित्योदयवेसायां वा क्षोकापि^(१) तिथिर्भवेत् ।

पूर्णां वा त्वगमन्त्या प्रभृता मोदयं विना ॥

अथाक्षमयकाक्षीनतिथेः संपूर्णत्वाभिधानं पूर्वविद्धोपादेय-
तिथिविषयं, उदयकाक्षीन-तिथिसंपूर्णत्वाभिधानञ्च परिविद्धोपा-
देयतिथिविषयमिति ज्ञेयं ।

अथापि विशेषः स्कान्देऽपि ।

शान्तिधिं समनुप्राप्य चात्यक्षं पश्चिमीपतिः ।

वा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता विसुहृन्तापि वा भवेत् ॥

शिवरश्मि-शौरपुराणयोः ।

वां प्राप्याससुपैत्यर्कः वा चेत्स्वाभिसुहृन्तिका ।

धर्मस्त्येषु सर्वेषु संपूर्णानां विदुर्बुधाः ॥

उदये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्या यदोत्तरा ।

तिथेस्तस्मात्सिचवावाः चय-वृद्धौ लकारणं ॥

‘सिचवावाः’ विसुहृन्तावाः । स्कान्दपुराणे तु “तस्मात् विसु-
हृन्तावा इति इतीच; पादः पठितः ।

(१) वा वा कापि तिथिर्भवेदिति अ० ।

वृद्धवग्रिष्ठः ।

वक्षां तिषावक्षमिषान् सूर्य्यस्य चिसुद्धर्त्तने ।

धाग-दान-जपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेभिधिं ॥

अस्थापवादमाह वग्रिष्ठः ।

चिसुद्धर्त्तां न कर्त्तव्या या तिषिः ह्यगामिनी ।

चिसुद्धर्त्तापि कर्त्तव्या या तिषिर्द्विगामिनी ॥

अथ चिसुद्धर्त्ततिषिपदस्य-परित्यागे, वृद्धि-प्राप्तयोः कारणत्वं वग्रिष्ठवचनेनोक्तं शिवरक्ष-सौरपुराणवचनेन च प्रतिषिद्धं तथैवं स्वस्था पितृकार्ये वृद्धि-प्राप्तयोः कारणत्वं न नियमादिषु, “द्वि-तौयादिषु युष्मानामिति व्याखण्डिमवचनात् । विष्णुधर्मोत्तरे बौधायनप्रोक्ते च ।

उदिते दैवतं भागौ पिष्यक्षासमिते रवौ ।

दिसुद्धर्त्तं चिरञ्जयं वा तिषिर्षय-कथयोरिति ॥

अस्यार्थः । भागाबुदिते सत्युत्तरकाले अङ्गो सुद्धर्त्तद्वयं ‘दैवतं’ देवदैवत्यं, तस्मिंश्चासमिते तत्पूर्वकालीनमङ्गोसुद्धर्त्तद्वयं ‘पिष्यं’ पितृ-दैवत्यं, अतस्तावत्कासत्यापिनी या तिषिर्भवति सैव क्रमात् इत्य-कथयोरर्थाच्चेति ।

अथ वेचिदाङ्गः ।

दिसुद्धर्त्तमित्यनुकथः ।

चिसुद्धर्त्तां न कर्त्तव्या या तिषिः कृष्णामिनी ।

दिसुद्धर्त्तां न कर्त्तव्या या तिषिर्द्विगामिनी ॥

एति इत्यनुकथम् ।

एतच्चोदयसम्बन्धितिविधिवचं अक्षमयसम्बन्धितिविधिवचं
 एव यावत्सामान्यतः, अनुकल्पसावधानकर्मार्थः, यदा तु बुध्यादिने-
 ऽक्षमयसम्बन्धिनौ अथुग्मदिने तु उदयाक्षमयसम्बन्धिनौ तपोभय-
 सम्बन्धिनोः प्राग्भावेव यावत्तु बुध्यादिनसम्बन्धिन्याः क्रियानर्थायाः
 अक्षमयसत्वात् । यदा तु बुध्यादिने अक्षमयात् प्राक् न दृश्यते अथु-
 ग्मदिनेऽक्षमयात् प्रागेव समाप्यते तपोक्तं आवाप्ति-दृष्टगौतमाभ्यां ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोर्येषु रात्रियोगोविश्रियते ॥

अधोरात्रयाद्यं व्रतं उभययोगिन्यामेव कार्यं न तु बुध्यात्वा-
 त्तथादरः ।

तथा च दृष्ट्याद्यवस्थाप्रोक्तपद्मपुराणयोः ।

दिवारात्रौ व्रतं यच्च एकमेकतिथौ व्रतं ।

तस्मात्तुभययोगिन्यामाचरेत्तद्भ्रतं व्रतौ ॥

अथैवं सति षष्ठी-सप्तम्यादिभ्योः सप्तमीव्रतसङ्ख्यः कदा, न
 तावत्सप्तम्यादिकास्ते, "प्रातः सङ्ख्येष्वेदिदानुपवासव्रतादिकमिति तच्च
 प्रातःकाशविधानात् । न च प्रातः, "शुक्लपक्षे रविदिने प्रवृत्ते चोत्त-
 रायणे । पुष्यामधेयनक्षत्रे षष्ठीयात् सप्तमीव्रतं" इत्यादिवचनैः सप्त-
 म्यादिकास्ते सङ्ख्यस्यवशात् । न चाथुग्मदिने, बुध्यापुण्याभिवधाना-
 त्तदतिशये दोषस्यवशात् ।

अथ केचिदाहुः ।

बुध्यादिने एव प्रातः सङ्ख्यः करणीयः बुध्यापुण्याभिवधानात्
 पूर्वापरचोरथि तिथ्योः शाकल्यविधायकवचनानामपे दर्शयित्वा-

१०० चतुर्विंशत्यात्मनो वदित्तुल्ये वाचपिबन्वे [६७०।

कामात् क्रीडक्रीडकार्यकरकार्यत्वातिरिक्तसाकशाभावात् तेन वृद्धा-
दिकाशे वृत्त्यादिकार्यमित्यवगम्यते । न च प्रातः सङ्कल्पपक्षमिति
नियमः, भौमदादद्यादितिषु वाचं तदुपदेशात्, तस्माद्युगमतिपावेव
सङ्कल्पः स च प्रातरेव, न च वृत्त्यादितिधिकारा इति ज्ञेयं ।

अपरे लेवमाहः अदा एकस्मिन्दिने कर्मापक्रमकालसम्बन्धिनी
तिथिर्नापरस्मिन्दिने तदा कर्मापक्रमकालसम्बन्धिव्येव यास्या ।

तथाच बौधायनः ।

दोषस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेद्द्वं नोन्मिन्नोपक्रमेण तु "

इति युग्मपुण्याभिधानं साकशाभिधानस्य बौधायनादिवचन-
विषयपरित्यागेनाद्युपपद्यते ।

अन्ये माहः अर्देकस्मिन्दिने कर्मापक्रमकालसम्बन्धिनी अर-
स्मिन्दिने च कर्मसमाप्तिकालसम्बन्धिनी तद्विषयमेव बौधायना-
दिवचनमिति । एवं युग्मादिवाक्यैस्त्रिसुहृत्ताया साभे अद्युगमति-
विषयिणी वेधयोगदोषादद्याच्छेत्तुर्थादुक्तं । दोषस्य नारदीयपुराणे
दर्शितः ।

दानवा ऊचुः ।

अस्माकं वधतिर्गच्छन् कस्मिन् क्षान्ने भविष्यति ।

निराधाराः क्षिताः सर्वे ज्ञानु भोक्ष्याम भोजनं ॥

ब्रह्मोवाच ।

द्वितीयान्ने क्षितिर्ज्ञेया नामान्ने तु द्वितीयका ।

अष्टम्यादौ तृतीया तु दशम्यन्ने चतुर्थिका ॥

प्रतिपदादितः कृत्वा पञ्चमी भवतां स्थितिः ।
 षष्ठी त्रयोदशीप्रान्ते आदौ कृत्वा चतुर्दशीं ॥
 एषोऽपि भवतां वाचः सुदृढः परिकीर्त्तितः ।
 एवं प्रोक्तास्तु तिथयः प्रदत्ता ब्रह्मणा पुरा ॥
 तेषां संमिश्रिता दत्ताः पितृभ्यस्तास्तथैव हि ।
 श्रेयो हि विविधः कालः कौर्त्तितः पापनाशनः ॥
 सप्तम्यादौ महीपाल पूर्णादौ श्रेयसः स्थितः ।
 विपरीतोऽसुरेभ्यस्तु प्रदत्तो ब्रह्मणा पुरेति ॥

वेध-योगौ ब्रह्मवैवर्त्तं दर्शितौ ।

कौटुम्बस्तु भवेद्योगो वेधोविश्रेण् कौटुम्बः ।

योग-वेधौ समाचक्ष्य चाभ्यान्दुष्टसुपोषणं ॥

इति षष्ठे ।

द्या तिथिः सृजते राजन् प्रातर्वज्रावलोकिनी ।

द्या वेध इति विज्ञेयोयोगः सूर्योदयो मतः ॥

इति कथितं ।

यन्तु ब्रह्मवैवर्त्तं व्यास उवाच ।

चतस्रो षटिका भूप अक्षयोदयनिश्चयः ।

चतुष्टयविभागोऽप वेधादीनां किलोदितः ॥

अक्षयोदयवेधः स्यात्सार्द्धं षटिकाचयं ।

अतिवेधो द्विषटिकः प्रभासन्दर्शनान्द्रवेः ॥

महावेधोऽपि तथैव दृश्यतेऽर्की न दृश्यते ।

तद्विषयस्य विहितो योगः सूर्योदये बुधैः ॥

तत् प्रकरणादेकादशीप्रतविषयं ।

यत् ।

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्-पञ्च-दशभिस्तथा ।

भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति ॥

तद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापित्तिथिसम्भवे द्रष्टव्यं, उपवासविषय-
ता तु न युक्ता ।

अविद्धानि निषिद्धैश्चेन्न लभ्यन्ते दिनानि तु ।

सुहृत्तैः पञ्चभिर्विद्वा ग्राह्यैवेकादशी तिथिः ॥

तदर्द्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेत्परः ।

अविद्धानामलाभे तु पथोदधि-फलानि वा ।

सह्यदेवास्पमश्रीयादुपवासस्त्वसौ भवेत् ॥

इति सप्तशतश्लोकवचनात् ।

उपवासे च घटिकामात्रवेधोऽपि “दूषयत्युत्तरां तिथिमिति
वचनान्तरसिद्धः । न चैतन्नकेकभक्तायाचितविषयं, तेषां प्रदोषदिन-
व्यापिन्यान्तिथौ नियमेन कर्त्तव्यताभिधानात् द्वितीयेऽहनि च
तदसम्भवात्तल्लोपः प्रसज्येत । यत्तु षट्त्रिंशन्मतवचनं “घटिकाङ्कं
त्रिभागं वा स्वल्पं वा दूषयेत्तिथिं । पञ्चगव्यघटे पूर्णं सुराया विन्दु-
कोयथा” ॥ इति तदुक्तादेव हेतोरुपवासविषयं । एतेन यत् कैश्चिदुक्तं
“घटिकाङ्कं त्रिभागं वेति वचनं वेदनिन्दार्थवादतया अवधेयं अन्यथा
“नागो द्वादशनाडीभिरित्यनर्थकं स्यादिति तन्निरस्तं । उक्तप्रकारेण
वाक्योपपत्तौ लक्षणया अर्थवादत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।

अन्ये त्वेवमाहुः एकादशी तावद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापित्ते

अथे पूर्वा प्राप्ता षष्ठी-पूर्विके तु युग्मवाक्यैरपि तत्र साहचर्यादेकाद-
श्रीप्राप्तिरेव तत्र निषिध्यत इति तदयुक्तं दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्या-
पित्वेऽपि युग्मादिवाक्यप्रवृत्तेरुक्तत्वात् युग्मवाक्यत्रयद्विषयवाक्य-
कर्मकालव्याप्तिवाक्यविषयव्यवस्थायाम्नास्तदुक्तायानिराकृतत्वाच्च तस्मा-
द्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापितिथिसम्भवे इदं द्रष्टव्यं ।

अन्ये तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्यभाव इदं वचनमित्याहुः ।

अन्ये तु भयविषयमङ्गीकुर्वन्ति ।

तस्माद्यासान्निथीनां केवलानां पुण्यत्वन्मासामेव वेधव्यवस्था या-
सान्निथीनां वार-नक्षत्रयोगेन पुण्यत्वन्मासाम्भेदोषो न भवति,
तत्र वेधदोषेऽङ्गीक्रियमाणे द्वितीयेऽहनि वारादियुक्ततिथेरभावात्
कर्मैव लुप्येत ।

उक्तञ्च चतुर्थीं प्रकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

अङ्गारकयुता या तु सा तथैव फलप्रदेति ।

‘तथैव’ युग्मगुणनिरपेक्षवारादिगुणेन ।

सिङ्गपुराणे ।

दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः ।

अवणेन च संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

गोभिलः ।

या तिथिर्द्वैतसंयुक्ता या च योगेन नारद ।

मुहूर्त्तद्वयमात्रापि सापि सर्वा प्रशस्यते ॥

सर्वापि दुष्टयुग्मस्थापीति प्राप्ते न केवलं तिथिविषय एव वेध-
दोषः तस्मान्निषिद्धतिथिविद्धा परित्याज्या अन्या तु द्वयमम्बन्धिन्यस्त-

मयसम्बन्धिनी वा “सा तिथिः सकला ज्ञेयेति वचनादुपादेयेति
चिह्नं ।

अज्ञापवादमाह नारदीयपुराणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिसात्काशिकी स्वता ।

पिब्येऽसमयवेलायाः सृष्ट्या पूर्णा निगद्यत इति ॥

पारणे मरणे वा तात्काशिक्येव तिथिर्न पुनः सा तिथिः सकला
ज्ञेयेत्येतद्भवतीत्यर्थः ।

स्कन्दपुराणे ।

अभ्यङ्गे चोदधिज्ञाने दत्तधावन-जैथुने ।

जाते च निधने चैव तत्काशव्यापिनी तिथिः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

व्यतीपाते च वैधृत्यां तत्काशव्यापिनी क्रिया ॥

मन्वादौ या खान-दान-आहुतादिका क्रिया सा मन्वादिकाश-
व्यापिनी कार्या न कालान्तर इत्यर्थः । एवं युगादौ चेत्यादि व्या-
ख्येयं, “नक्तत्रते च सम्प्राप्ते तत्काशव्यापिनी तिथिरिति । तस्य नक्त-
त्रतस्य यः कालः प्रदोषाख्यः तद्वापिनी तिथिर्गोच्येत्यर्थः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीशैमात्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे काणनिर्णये

तिथिसामान्यनिर्णयः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ व्रतविशेषेषु तिथिविशेषनिर्णयः ।

अथ ब्रह्मवैवर्ते ।

कृष्णाष्टमी तथा रक्षाहतीया वटपेदकी ।

दृहत्तपा तथा ब्रह्मन् कर्त्तव्या संसुखा तिथिः ॥

गान्धेयु संसुखा कार्या द्वतीया चाष्टमी दिज ।

षष्ठी चैकादशी ब्रह्मभित्थेवं शास्त्रनिर्णयः ॥

‘संसुखा’ पूर्वविह्वा, ‘कृष्णाष्टमी’ कृष्णाष्टमीव्रतसम्बन्धिन्यष्टमी ।
केचिन्तु कृष्णाष्टमी जम्भाष्टमीति व्याचक्षते, अस्यापि पूर्वदिन एव
रोहिण्युक्तायाः पूर्वविह्वायाः उपोष्यत्वात् । ‘रक्षाहतीया’ रक्षा-
व्रतसम्बन्धिनी द्वतीया । ‘दृहत्तपा’ दृहत्तपव्रतसम्बन्धिनी तिथिः,
तस्य व्रतं शिवरक्षणे प्रतिपादितं । भरतं प्रति उतह्ण उवाच ।

शुशुब्धैकं महाराज दृहत्तपरतिव्रतम् ।

कृतेन चेन विशात्मा शिवः शीघ्रं प्रसीदति ।

दृहत्तपोव्रतमिदं ब्रह्महत्यादिशोषणम् ॥ इत्यादिना ।

केचिदेतद्व्रतमपह्णन्तो दृहत्तपमितिपाठमुपेक्षाशून्यव्रतयनं दि-
तीयाव्रतार्थत्वेन व्याचक्षते, तत्काचिदपि भुक्ति-स्यतीतिहास-पुराण-
तन्निबन्धनादिव्यदृश्यमानत्वाच्च प्रमाद्यपदवैसुपारोढुमर्हति ।

संवर्त्तः ।

कृष्णाष्टमी वृहत्तया चाविषी वटपैत्रकी ।
 अगङ्गचणोदग्री रक्षा कर्त्तव्या पूर्वसंधुता ॥
 'अगङ्गचणोदग्री' कामप्रतसम्बन्धिनी चणोदग्री ।
 वृहत्तया तथा रक्षा चाविषी वटपैत्रकी ।
 कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या सन्धुता तिथिः ॥
 ब्रह्मवैवर्ते ।

चतुर्थी तु हतीघातां महापुष्पकप्रदा ।
 कर्त्तव्या प्रतिभिर्वस गणनाचसुतोषिणी ॥
 'चतुर्थी' विनायकप्रतसम्बन्धिनी चतुर्थी ।

पैठीनसिः ।

कृष्णाष्टमी स्कन्दपठौ शिवरात्रिसुतुर्दग्री ।
 एताः पूर्वयुताः कार्यासिष्यन्ते पारषं भवेत् ॥
 'स्कन्दपठौ' स्कन्दप्रतसम्बन्धिनी पठौ ।
 स्कन्दपुराणे ।

जम्बाष्टमी रोषिणी च शिवरात्रिस्यैव च ।
 पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारषम् ॥
 वृहत्तमः ।

आवषी दुर्गमवमी दूर्वा चैव उताग्रनी ।
 पूर्वविद्वैव तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वधेर्दिनं ॥

'आवषी' आवषपूर्धिमा । 'दुर्गमवमी' दुर्गप्रतादिषम्बन्धिनी
 मवमी । 'दूर्वा' दूर्वाष्टमी । 'उताग्रनी' चोक्षिका पूर्धिमा, वक्रिप्रत-
 सम्बन्धिनी तिथिश्च, 'वधेर्दिनं' वक्षिप्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

आवष्टी दुर्गमवती तथा दूर्वाष्टमी च वा ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवराशिर्वेदेर्दिनं ॥

स्कन्दपुराणे प्रभाषण्ये ।

अश्वयुक्शुक्लपक्षे वा अष्टमी मूषसंयुता ।

वा महानवमी प्रोक्ता चैकोप्ये तु सुदुर्बला ॥

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।

मूषसंयुक्ता वा महानवमी सता ॥

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमभिकाम् ।

पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते हि सः ॥

दूर्वाष्टमी च शिंशुले सूर्ये भाद्रपदशुक्लाष्टमी भवति । यदि
षाष्टम्याः पूर्वमगस्तिसदेति तदा प्राग्ब्रह्मे पक्षे कार्या ।

तथाच शौगाधिः ।

उद्यानिका शिवपविषकमेघपूजा

दूर्वाष्टमी कलविहङ्कजागरापि ।

स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाधि

कुर्व्याद्गणस्य उदिते न शुभानि क्षिपुः ॥

इति अतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः ।

अथैकभक्ततिथि-कालनिर्णयः ।

तथैकभक्तसर्वं स्कन्दपुराणे ।

दिगाङ्कसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्याद्दिवैव हि ॥

देवस्यः ।

दिगाङ्कसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमूनं यासत्रयेण तु ॥

तस्य मध्याङ्कस्यापिन्धां कार्यं ।

तथाच पद्मपुराणे ।

मध्याङ्कस्यापिनी याद्या एकभक्ते सदा तिथिः ।

बौधायनः ।

उदये त्वपवासस्य नक्तस्यासमये तिथिः ।

मध्याङ्कस्यापिनी याद्या एकभक्तप्रते तिथिः ॥

अथ च चिन्धा विभक्तस्याङ्को मध्यमोभागो मध्याङ्कः । ननु चतुर्धा
विभक्तस्याङ्को द्वितीयभागेऽपि मध्याङ्कग्रन्धः प्रयुक्तः ।

पूर्वाङ्कः प्रहरं सार्द्धं मध्याङ्कः प्रहरं तथा ।

आ द्वितीयादपराङ्कः सायाङ्कश्च ततः परम् ॥

इति गोभिलवचनात् । तथा पद्मधा विभक्तस्य द्वितीयभागेऽपि ।

लेखाप्रभृतावादित्ये त्रिसुहृत्ते गते रवौ ।

प्रातस्तु स स्यतः कालोभागस्याङ्कस्तु मध्यमः ॥

सङ्गवस्त्रिसुहृत्तेषु मध्याङ्कस्यस्यतः स्यतः ।

ततस्तयोसुहृत्तेषु अपराङ्कोविधीयते ॥

पद्ममोदिनभागो यः स सायाङ्क इति स्यतः ।

अथदेतेषु विहितं तन्नु कार्यं विज्ञानता ॥

इति प्राग्प्रवचनात् । तत्कथं निर्णयः । उच्यते । अत्रयत्-
स्तावन्मथाङ्गग्रन्थः पूर्वीत्तरभागद्वयापेक्षो मध्यमभागे वर्तते, भागा-
न्तरापेक्षया चतुर्धा विभक्तद्वितीयभागे पञ्चधा विभक्तद्वितीयभागे च
विस्तारितप्रतीतिरियमेव विधा विभक्तस्य द्वितीयभागे मथाङ्ग-
ग्रन्थोऽयं, तथाच व्रतपथश्रुतिः । “तस्मै च सा पूर्वाङ्गे देवा अन्नम-
मभिहरन्ति मध्यन्दिने मनुष्याः अपराङ्गे पितरः” इति ।

अतः पूर्वाङ्गवचनपर्यालोचनया दिनाङ्कादुपरितनोमथाङ्गो-
सुख्यः कास्यः, तदूर्ध्वमस्तमानावधिर्गोषः “दिनाङ्कमथेऽपीते इति
वचनान्, “दिवैवेत्यभिधानाच्च । मथाङ्गव्यापित्वं च “कर्मणो यस्य यः
कास्य इत्यादिवचनपर्यालोचनयैकदेशस्यचक्षया दिनाङ्कादुपरितन-
मथाङ्गव्यापित्वं विवक्षितं पटोदग्ध इतिवत्, अदा तु हे सुख्य-
कालैकदेशं समं व्याप्नुतः एका गौषमपि तदोभयव्यापिनौ यास्या,
ननु तिथिप्राप्ते भवत्वेवं न तु सान्धे इदौ वा “सर्वोदर्यस्यया शिंवा
त्रिविधं तिथिसम्बन्धं । सर्व-दर्पा परौ पूर्वौ शिंवा स्यात् पूर्वका-
लिकी” ॥ इति व्याग्रवचनादिति चेत्, उच्यते । अथा समप-
कर्मकास्यव्यापिन्याः पूर्वाद्याः “कर्मणो यस्येत्यादि-वचनबलेन ग्रहणेन
“सर्व-दर्पाविति वचनविरोधस्यथा द्विविधकर्मकालैकदेशव्यापिन्याः
पूर्वाद्या ग्रहणेऽपीति । किञ्च व्रतविषये युष्मवाक्यमेव प्रवर्तते च
सर्व-दर्पवाक्यमिति सामान्यतिथिनिर्णयप्रसावे दर्शितं । अदा
तुन्तराधिकसुख्यकर्मकालैकदेशं व्याप्नोति पूर्वा तु ततोऽनूनं व्याप-
मपि गौषमपि तदोत्तरैव यास्या वस्तुसुख्यकर्मकास्यव्यापकत्वात् ।

सो षष्ठा विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विषयमानीभवेदङ्गं नोद्धितोपक्रमेण च ॥

इति वचनानुरोधश्च । खर्व-दर्पवचनविरोधपरिहारन्यायेनाथ
“हिंसा पूर्वकालिकौति वचनविरोधः परिहरणीयः । अदा त्वमे
अपि मुख्यकालैकदेशमपि न व्याप्तुतः पूर्वा गौणैकदेशं व्याप्तोति
तदा पूर्वैव पाश्चा मुख्यकालैकदेशास्तर्गुऽपि गौणकर्मकालस्यर्थात् ।

अथ वेदिदाहः गौणकाल एवैकभक्तं कार्यं तथा सत्युभयोरनु-
पशो भविष्यति, एकभक्तितर्येगौणकालस्य च मध्याह्ने लेकभक्ते क्रिय-
माये उत्पन्नश्रित्तमध्याह्नसचण्णानुरोधेनोत्पत्तिश्रित्तस्थितिविशेषो-
बाधितो भवति, तच्चायुक्तं मुख्यासम्भवे च सर्वेषु गौणकालप्रदण्णमा-
भितं तस्माद्गौणकाल एवैकभक्तं कार्यमिति, तदयुक्तं ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् द्वायोदशः परेऽश्नि ।

तावान्पाश्चात् पूर्वधुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनाद्यस्मान्तिथौ अदिहितं कर्म तत्तस्याः स्वकर्म तेन
मध्याह्नकालेऽपि तत्तिथिसाम्भत् तत्रैवैकभक्तं कार्यमिति ।

अदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनी तदा शुग्मादिवचना-
निर्घण्टः । अथस्तु कालः स्वतन्त्रैकभक्तविषयः, यत्तन्त्रताङ्गनेकभक्तं
तत्स्वयमङ्गलेन दुर्वसादङ्गुणविरोधन्यायेन न प्रधानकालं बाधते ।
उपवासस्थानौषग्लेकभक्तं उपवासतिथावेव कार्यं । ननु स्वतन्त्रैकभ-
क्तव्रते मध्याह्नव्यापिन्यां गृह्यमाणार्थां निषिद्धतिथियुक्तापि प्रसज्येत,
निषिद्धतिथित्यागे तु मध्याह्नव्यापिनौ न लभ्यते तत्र किं क्रियतां
मध्याह्नग्राहस्य बाधोनिषेधस्य वेति, उच्यते । तत्र निषेधबाध एव

युक्तः “नागविद्धा तु वा षडौत्थादिनिषेधे प्रतविशेषानुपादानात्प्र-
ध्याङ्गशास्त्रस्य प्रतविशेषवतोवस्योच्यतादिति । ननु निषेधवाधे युग्म-
वाक्यस्यापि बाधाङ्गौरवमिति चेत् । न । तुल्यशास्त्राणां बाधगौरवे
गौरवह्यतो निषेधो भवति न सामान्य-विशेषशास्त्रयोः, विशेषशा-
स्त्रस्यैव वस्योच्यतादिति ।

ननु

उपवासप्रतादीनां षटिकैकापि वा भवेत् ।

उदये वा तिषिस्य विपरीता तु पैदये ॥

इत्यादिविशेषशास्त्रस्य निषेध-युग्मवाक्याभ्यां बाधो यथा एव-
मिहाप्यस्तु, उच्यते ।

उपोष्याः परंबुक्ताः पराः पूर्वेषु बंधुताः ।

इत्यादिवचनान्तरविरोधात् युग्मवाक्यतो व्यवस्येति वैषम्यं ।

नागोद्वाद्दग्नाङ्गीभिर्दिक्षस्य-दग्नाभिरुपा ।

भृतोऽद्वाद्दग्नाङ्गीभिर्दूषणचुत्तरां तिषिं ॥

इति वचनात् द्वितीयेऽहनि मध्याह्नाभावेऽप्येकभक्तं कार्ष्णिमिति
केचित्, तद्युक्तं कर्मकाश्यापिन्वां जन्मानाणां चन्वसा जना-
त्रयणात् ।

यस्मिन् काशे तु यत्कर्म तत्काश्यापिनी तिषिः ।

कर्मयो जस्य यः काशस्तत्काश्यापिनी तिषिः ।

मध्याह्न्यापिनी पाश्चात् इकभक्ते यदा तिषिः ॥

इति वचनात् तस्माद्दस्मादुक्तैव व्यवसा युक्तेति ।

इत्येकभक्तकाश-तिषिर्निर्णयः ।

अथ नक्तकासनिर्णयः ।

तत्र दृष्टः ।

नक्तप्रते च स्यात्ते तत्कासव्यापिनौ तिथिः ।

प्रदोषव्यापिनौ चाज्ञा तिथिर्नक्तप्रते यदा ।

एकादशीं विना सर्वाः प्रह्ला-कृत्यायमाः स्यताः ॥

एकादशी तु नक्ते न प्रदोषव्यापिनौ चाज्ञा तत्रोपवासासाम-
र्थं नक्तविधानादत उपवाचदिन एव तत्कार्यमित्यर्थः ।

प्रदोषपरिमाद्यन्तु स्यात्पुराणे उक्तम् ।

उदयात्प्रातर्नो सन्ध्या षटिकापचमुच्यते ।

रात्रं सन्ध्या षिकटिका अष्टादुपरि भासुतः ।

पिसुक्कर्मः प्रदोषः आह्वायसं गते यतीति ॥

फलनरविंशेनोक्तं “प्रदोषो रजनीसुखमिति तच्च रजनीसुखग्रन्थेन
सुक्कर्मचक्रमुच्यते पूर्ववाक्यानुसारात् अनेकार्थसंख्यानव्याख्या ।

विवादश्चैतु

प्रदोषोऽस्तमेवापूर्वं षटिकापचमुच्यते । इत्युक्तं,

अथ केचिदाहुः प्रदोषादौ पूर्वषटिकापचं सन्ध्याग्रन्थवाच्यं
तत्र च भोजनं षिकटिकं “जनारीनामि कर्माणि सन्ध्यायां परिव-
र्जयेत् । आहारं केषुन सिद्धां आधापचं चतुर्थकं” ॥ इत्या-
दिना. अतः प्रदोषोत्तरषटिकापचे भोजनं कर्तव्यमिति ।

तद्वृत्तं मुख्यसन्ध्याप्रवृत्तपरित्यागे कारणाभावात् तथैव निषेध-
प्रवृत्तेः । तथाचि चादित्यात्मचादितारकोदधानः सर्वजनप्रसिद्धो
मुख्यः सन्ध्याकाशः किञ्चिदाकाशतारकाकाशान् सर्वदर्शनावधिश्च
तस्मिंश्च काशे भोजनं विधिः ।

तथाच स्यात्परं ।

उदयात्प्रातर्गौ सन्ध्या चटिकाचक्षुचते ।

याचं सन्ध्या चिचटिका चक्षुदुपरिकल्पना ॥

विधिश्च ।

नक्षत्रदर्शनासन्ध्या याचं तत्परतः क्षितम् ।

तत्परा रजनी श्लेषा तत्र धर्मान् विवर्जयेत् ॥

अस्तु वा चटिकाचक्षुं सन्ध्याप्रवृत्तः तथापि न तत्र निषेधः
तस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् । अदा तु दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिनी
न भवति तदापि सन्ध्यापुराणम् ।

प्रदोषव्यापिनी न साहिवान्तं विधीयते ।

चात्मनो दिगुचक्षुषे मन्दीभवति भास्करे ॥

तन्नामं नक्षत्रित्याङ्गं नक्षं निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् वाचाञ्छे तु भुजिक्त्रिषां ।

सर्वजनप्रती नक्षं फलं भवति निश्चितम् ॥

अथ केचिदाहुः 'प्रदोषव्यापिनी न साहित्युपलक्षणं चादित्य-
वारादौ रात्रिभोजननिषेधात् तेन तथापि दिवान्तं चार्थमिति
तद्वृत्तं निषेधश्च रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् विधिप्राप्तनिषेधावच्छ-
न्नं तेषांभङ्गकाकनिर्वचनसाधे दर्शितत्वात् अक्षयामपुत्राश्च तस्या-

दादित्त्वारादौ राधावेव नक्तं कार्यमिति ।

चौरधर्मे तु ।

अदा तु दिगुष्णान्नायां कुर्वन्सपति भास्करः ।

तत्र नक्तं विजानीयात् नक्तं मिश्रि भोजनम् ॥

एतदपि पूर्वेषु समानविषयं ।

अविद्यापुराणे ।

सुश्रुतीनां दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

नक्षत्रदर्शनात्कर्मसं मन्वे गणाधिप ॥

नक्षत्रदर्शनादूर्ध्वं नक्षत्रस्य सुखः काशः “अहं मन्वे इति वचनात्, इतरोगौषः परमतत्वेनोपदेयान्, एतद्वचनपञ्चोचनया यावन्नक्षत्रदर्शनेपरितनप्रदोषव्यापितं नक्षत्रवाक्ये विवक्षितं । अत्र कोचित् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्गौषनक्षत्रकाशविक्षिप्तानाञ्च नक्षत्रदर्शनात् पूर्वं “नक्षत्रसं मन्वे” इति व्याचक्षते । तत्रोच्यते किमत्र नक्षत्रशब्देन काशोविवक्षितः भोजनं वा, न तावत्काशः नक्षत्रदर्शनात् पूर्वकाशस्य सम्भवात् । तस्माच्च “न दिवानक्तमिति वेदे नक्षत्रकाशशब्दवाच्यत्वमिच्छेधात् । नापि भोजनं “नक्षत्रते च चक्ष्माते तत्काशव्यापिनी तिथिः” इति नक्षत्रवचनात् नक्षत्रकाशसंयोगाच्च भोजने न नक्षत्रशब्दः प्रवर्तते । तथास्मिन् काले क्रियमाणं न नक्तं स्यात् तस्माच्चक्षत्रदर्शनादूर्ध्वं भोजनं मन्वे इत्येवार्थः, शिष्टसमाचारस्य तथैव दृश्यते तस्माच्चक्षत्रदर्शने इति नक्तं ।

देवसः ।

नक्षत्रदर्शनात्कर्मसं गृह्यसास्य दुषेः स्यत्तम् ।

घतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निविध्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

तच्चतुर्ग्रहे नक्तं प्राग्यामाभ्यन्तराग्रणम् ।

ग्रहमेकभक्तकालनिर्णयवदवशेषम् ॥

इति नक्तकालनिर्णयः ।

अथोपवासतिथिनिर्णयः ।

तत्र शुक्लवृश्चिः ।

द्वितीया पक्षमी वेधाद्ग्रमी च चतुर्दशी ।

चतुर्दशी उपवासे ह्यनुः पूर्वापरं तिथौ ।

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्ग्रन्थुत्तरं दिनम् इति ॥

द्वितीयाद्याश्लेषयोवेधादुपवासे सापूर्वापरं तिथौ ह्यनुः सप्तमी
शोच्यतेवेत्यर्थः । अनेन प्रतिशतृतीया च द्वितीयाविद्वा नोपोष्या
इत्युक्तं भवति एवं पक्षस्याद्यास्तपि द्रष्टव्यं ।

कार्तवीर्यपुराणे तु “द्वितीया पक्षमी वेधादिति श्लोकं पठि-
त्वेवं वचते ।

द्वितीयाकादशी षष्ठी तथाचैवाष्टमी तिथिः ।

वेधाद्भस्माद्ग्रन्थुत्ता उपवासे तिथौश्लिमाः ॥

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्ग्रन्थुत्तरं दिनम् ।

पक्षयोरेभयोरेव उपवासविधिः स्मृतः ॥

द्वितीयाद्यास्तपि प्रतिशतृतीयादिषुता नोपोष्या इत्यर्थः । अथ

द्वितीयाद्युतायां द्वितीयायास्तुपयायो निधिद्वः अगुस्तति-विष्णुध
 षोष्ठु विहितः ।

एकादशद्वितीया षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशौ ।

अमायाद्या द्वितीया च ता उपोद्याः पराश्रिताः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे अहोरात्रीत्यादिपि ।

एकादशद्वितीया षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशौ ।

अथोदशौ अमायाद्या उपोद्याः सुः पराश्रिता इति ॥

तथैवं अथद्या अहोरात्रीत्या परपुतोपोद्या अथद्वितीया ।
 पूर्वधुता ।

अहोरात्रे त्रिभिर्द्वितीया अथामभुदितो रविः ।

अथपथे त्रिभिर्द्वितीया अथामभुदितो रावेः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् । अथ द्वितीयाविद्वद्वतोपानिवेध
 रक्षामलव्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच निगमः ।

अष्टादशौ दृष्टतया आविषी षट्षैद्विती ।

अथपथोदशौ रक्षा उपोद्याः पूर्वधुता इति ॥

रक्षान्तोऽन्यथ द्वितीया चतुर्धौधुतेव ।

तथाच मार्गः ।

एकादशौ तथा षष्ठी अमायाद्या चतुर्धिका ।

उपोद्याः परमंधुताः पराः पूर्वैव धंधुताः ॥

‘पराः’ अथान्तराः । अथ अहोरात्रीत्यायां चतुर्धौधुपयावः “द्वि
 तीया अहोरात्री वेधादिति वचनेन निधिद्वः मार्गवचनेन तु विहितः

अथ वेदिदाहः शुक्लचतुर्थी परशुतोषोष्या कृष्णचतुर्थी पूर्वयुता
“शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति वचनादिति तु तदुक्तं ।

चतुर्थी तु द्वितीयायां महापुष्पकप्रदा ।

कर्त्तव्या प्रतिभिर्वत्स गणनाय सुतोषिणी ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् पञ्चमीयुतायां चतुर्थ्यासुपवासनिषेधे-
नार्थात् द्वितीयायुतायासुपवासविधानस्य विनायकप्रतविषयत्वप्रतीतेः
अन्यप्रतविषयत्वे हि “गणनाय सुतोषिणीत्यसङ्गतं स्यात् । सर्वे च श्रि-
ष्टाद्वृत्तीयायुतायां चतुर्थ्यां विनायकप्रतमाचरन्ति “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञे-
येति वचनस्य विषयः सामान्यतिथिनिर्णयप्रसाधे दर्शितः । तस्मादि-
नायकप्रतचतुर्थी पूर्वयुतोषोष्या अन्या तु परशुतेति व्यवस्था । पञ्चमी
तु चतुर्थीयुतोषोष्या “एकादशहृत्मी षष्ठीति गार्ग्यवचनात् “द्वितीये-
कादश्री षष्ठीति नारदीयपुराणवचनेन षष्ठीयुतायासुपवासनिषे-
धात् षष्ठी तु परशुतोषोष्या “द्वितीया पञ्चमीत्यादिवचनात् ।

तथा शिवरहस्य-शौरपुराणयोः ।

नागविद्धा तु चा षष्ठी शिवविद्धा तु वसमी ।

दशमेकादशीविद्धा नोषोष्या स्यात् कचह्वय ।

ज्ञानैवं सूर्य-चन्द्राभ्यां तिथिं स्फुटतरां व्रती ।

एकादशीं द्वितीयाञ्च षष्ठीसोपवासदा ॥

अथ पञ्चमीयुतायां षष्ठां उपवासनिषेधः स्वप्नषष्ठीतिरिक्त-
विषयः वसमीयुतायासुपवासविधिश्च ।

तथाच वसपुराणे ।

कृष्णाहनी स्वप्नषष्ठी शिवरात्रिस्तदर्हणी ।

एताः पूर्वयुताः कार्त्वीक्षिण्यन्ते पारणं भवेत् ॥

सप्तमी तु षष्ठीयुतोपोष्या “एकादश्याष्टमी षष्ठीति गार्ग्यवचनात्
“नागविद्धा तु धा षष्ठीति शिवरक्ष-सौरपुराणयोरष्टमीयुता-
यासुपवासनिषेधात् ।

षष्ठ्येकादश्यावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च गोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कन्दपुराणे निषेधात् । अष्टमी तु पञ्चदशेऽपि परयुतेव
पञ्चोद्भवोरित्यभिधानात् ।

ऊष्णपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कश्चित् ।

उपवासादिकार्षेभु श्लेष धर्मः सनातनः ॥

इति वचनं द्वात्रिंशत्तविषयं ।

द्वात्रिंशत्तेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सप्तम्या तिथिः ।

अन्येषु व्रतकक्षेषु यथोद्दिष्टासुपावसेत् ॥

इति वचनात् । नवमी तु पूर्वयुतैव “द्वितीया पञ्चमी वेधादिति
वचनात् । दशम्यपि पूर्वयुतैव “द्वितीयेकादश्या षष्ठीति भविष्यत्पुराण-
वचनात् । एकादश्या तु परयुता “द्वितीया पञ्चमी वेधादित्यादिना
दशमीविद्धायासुपवासनिषेधात् “एकादश्याष्टमीति भ्रुव्यादिवचनैः
परयुतायासुपवासविधानात् । श्लेषमेकादश्यानिर्णयप्रस्तावे वक्ष्यते ।
द्वादश्या तु पूर्वयुतैव “एकादश्या तथा षष्ठीति गार्ग्यवचनात् ।

अथ केपिदासः शुक्लपक्षोद्दशी पूर्वयुता ऊष्णपक्षोद्दशी परयुतेति
सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे द्वात्रिंशत्तविषयोपवासेऽपि श्लेषं । ननु “एका-

दशष्टमी षष्ठीति^(१) विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मरगीतावचनात् शुक्लचयोद्भू-
पवासविषये द्वितीया कक्षात्र गृह्यते उच्यते, “द्वितीया पक्षमी वेधा-
दिति चतुर्दश्रीयुक्तायां चयोदश्यां उपवासप्रतिषेधादवश्याविति
द्वादश्रीयुक्तायां तस्यामुपवासे “षष्ठ्यष्टमी त्रयोवासा कृष्णपक्षे चयो-
दश्री । एताः परयुताः पूज्याः” इति निगमवचनात् कृष्णचयोद्भू-
वासे परान्विताः शुक्लचयोदश्री तु पूर्वान्वितेति प्रतान्तरपदेवा
श्वक्षा स्त्रीक्रियते ।

अपरे लाङ्गः अत्र चतुर्दश्रीयुक्तायां चयोदश्यां उपवासनिषेधो-
ऽनङ्गचयोदश्रीविषयः, चतुर्दश्रीयुक्तायां चयोदश्यां उपवासविधान-
मनङ्गचयोदश्रीव्यतिरिक्तविषयं “कृष्णाष्टमी वृहत्तपेति निगमवच-
नात्, एतद्वचनपर्यालोचनया पूर्वश्वक्षा नामवर्षीया चयोदश्री-
युतचतुर्दश्रीनिषेधस्तु पक्षद्वयेऽपि । तदाच वृद्धवशिष्ठः ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दश्री ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

निगम-ब्रह्मपुराणयोः ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्दश्री ।

द्वितीया पूर्वविद्धा च ता उपोष्याः परेऽवगौति ॥

एकादश्यादयः परयुता उपोष्याः, द्वितीया पूर्वविद्धा च, तथापि
श्वक्षा रक्षाद्वितीया पूर्वविद्धा अन्या द्वन्तरविद्धेति । चतुर्दश्रीयुतयोः
पौर्षमासनामाश्वयोदपवासनिषेधः सावित्रीप्रतप्यतिरिक्तविषयः,
प्रतिपद्युतयोदपवासविधिश्च “कृष्णाष्टमी वृहत्तपेति निगमवचनात् ।
अनु पद्मपुराणे ।

(१) “दश्यावष्टी तथा षष्ठीतीति ख० ।

बभ्र्येकादशमावासा पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यश्चैव पञ्चमम् ॥

इति तस्याविषीर्गतविषयं ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

भूतविद्धा विनीवासी न तु तत्र प्रतक्षरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीगतम् शुचिवाहनम् ॥

विष्णुधर्मान्तरे ।

दुकादशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावासा इतीषा च ता उपोष्याः पराम्बिताः ।

अन्याश्च तिथयः सर्वा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

“अन्याश्च तिथयः कार्याः” इति वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्य-
तिथिब्यतिरिक्तविषयं चक्षुः सामान्यशास्त्रेण विशेषशास्त्रावद्वे-
विषये प्रकृत्यनुपपत्तेः । न त्विदं युक्तं सर्वशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गान् “अन्याश्च
तिथयः सर्वाः” इत्यनेन वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथिब्यति-
रिक्ततिथ्यन्वयात् । यदि तु वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथी-
नामपि विकल्पेन पूर्वविद्धानामुपोष्यत्वार्थं सर्वशब्दः तदा उपोष्यणः,
तेनैतदपि विशेषशास्त्रमित्येकादश्यादितिथिसङ्गक्यतिरिक्तास्तिथयो-
विकल्पेन पूर्वयुताः परयुता उपोष्याः तथाच साधन्याधिकरचवि-
द्धान्ते साधन्याधिकरविकल्पे धार्मिककृतौ भवद्देवेनात्तं इदमित्य-
वक्तव्यं कथं सामान्यविहितेनाज्येन विशेषविहितजाप्यविकल्पः सर्वत्र
सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्वाच्य-साधकभावोच्चेद्भवत्प्रमाणं, नैतद्बोद्धव्यं
विशेषशास्त्रानाम् । तथा हि यदि सामान्यविधौ चक्षुःशेषेतावन्नामं

श्रूयते, अन्यत्र च पत्नीसंथाजरूपो विशेषज्ञाया भवत्येव सामान्यवि-
 शेषन्यायः, किन्तु “सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय ष्टयते यद्गुवायामाव्यमिति,
 यज्ञायेति सामान्यमभिधायापि पुनस्तत्समानाधिकरणसर्वशब्दो-
 च्चारणं, तेनैतत् ज्ञायते यदुत्पत्तिशिष्टद्रव्यागवत्सङ्घप्रकृतसकलयाग-
 विषयत्वमेवाध्ययनविषयमिमत्तं यज्ञशब्दस्येति तेन द्वयोरपि विशेष-
 विषयत्वादिकल्प इति तदयुक्तं । यदि हि वचनान्तरविहितपरो-
 पोष्यतिथिव्येत्तदाक्यं प्रवर्तते तदैकत्र शास्त्रान्तरबाधसापेक्षोन्निषेधः
 अन्यत्र निरपेक्ष इति विधिवैषम्यं प्रसज्येत । किञ्च पूर्वीपोष्यतिथिषु
 नित्यवदिधिः परोपोष्यतिथिषु च विकल्पेनेत्यपि वैषम्यं ज्ञात् ।
 “सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय ष्टयते यद्गुवायामाव्यं” इत्यत्राप्यविहितद्रव्यको-
 यागे आव्यविधानं उक्त्वादेव हेतोः । किञ्च यागोद्देशेनाव्यविधौ
 अविहितद्रव्यकथागलाभार्थं “सर्वस्यै” इति विशेषणे विशिष्टानुवादा-
 द्वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात् सर्वशब्दो यथाप्राप्तानुवादार्थस्तस्य च
 सर्वयज्ञसम्बन्धप्रतिपादनद्वारा आव्यस्तुतिः प्रयोजनं । कथं तर्हि
 जाषन्याव्ययोर्विकल्प उक्तः, उच्यते “यदाज्येन प्रयाजा इव्यन्ते आज्येन
 पत्नीसंथाजा इति तैत्तिरीयवचनात् पत्नीसंथाजेव्याव्यप्राप्तेः । अथोच्येत
 अगनुवचनविधिषोऽथमर्थवादः न तु पत्नीसंथाजेव्याव्यविधिः, एवं
 हि श्रूयते “आमि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदाज्येन प्रयाजा इव्यन्ते
 आज्येन पत्नीसंथाजा अथमनूच्या पत्नीसंथाजानामृषा यजत्यजा-
 मिलायेति, तदयुक्तं सिद्धवदनुवादान्यथानुपपत्त्या च विधेराभ्युपगमात्
 उपरि हि द्रव्येभ्यो धारयतीतिवत् । तन्मवार्त्तिकमिबन्धकारास्तु
 “आज्येन पत्नीसंथाजान् यजतीति श्रुत्यन्तरादाव्यप्राप्तिं मन्वन्ते तेन

बुद्धं तत्र विकल्पाभिधानं । ननु भवतु तत्रैवं सर्वग्रन्थस्य सत्यार्थमेव
 सप्रयोजनत्वात्, अथ तु न तथेति कथमेतदिति चेत्, उच्यते
 सर्वग्रन्थो यथाप्राप्तानुवादः “यस्योभयं हविरार्त्तिमाश्चेत्” इत्यपो-
 भयपदवत् । अथ तत्र प्रथमं वा नियन्त्रेतेत्याग्नेहविरार्त्तिवद्भ्रमा-
 यनोदार्थसुभयपदस्य तर्ह्यपि वज्रवचनस्य चिन्त्येव चरितार्थत्वात् ।
 प्रतिपदादितिचिन्त्यपदस्यमिति भ्रमापनोदार्थं सर्वं पदस्य भविकमिति ।
 अथाथ भ्रमापनोदार्थस्य प्रकारान्तरेणपि सिद्धेर्न प्रयोजनता,
 तर्ह्युभयपदस्यापि न वेति तुल्यस्यार्थः । यदा किमनेन प्रयोजनमवे-
 शेन उभयपदे वा गतिः सेवेहापीत्यस्यमतिप्रवृत्तेन । यदपि वज्र-
 मार्ग्यवचनं तिष्ठुपोषणे पूर्वापरपक्षयोः पूर्वा परेष परा पूर्वोपोष्या,
 तदपि वचनान्तरविषयविवचनं वेदितव्यं । अपेदं विचार्यते यदो-
 द्यादारम्भोदयान्तरं व्याप्यानन्तरं तिथिर्वृद्धं वा च परोपोष्या,
 यदोदयादिर्भवति तदा किं पूर्वोपोष्या उत परेति तत्र वेदिदाडः
 परैवोपोष्या युष्मादिवचनात् ।

ननु

दिवारापौ व्रतं यत् एकमेकतिथौ गतं ।

तस्मान्मुभययोगेऽप्यामाचरेत्तद्गतं व्रतं ॥

इति वचनात् युष्मतिथिपरित्यागेन पूर्वेषुरेव व्रतावसानं बुद्धं ।
 बुद्धकासत्वासम्भवे ह्यहोरात्रादिष्वप्यव्रतादेः सप्ततिथौ कर्त-
 मग्रहमेव तत्प्रत्यासक्तानिधततिष्णान्तरपक्षे प्राप्ते “युष्मान्नि-युग-
 भूतानामित्यादिवाक्यैस्तिथिविशेषा नियन्त्रेते तत्कथमुच्यते सम्पूर्-
 तिथिपरित्यागेन युष्माक्यवसात् सप्ततिथेरपि पक्षमिति । उच्यते।

तिष्ठादिषु भवेद्यावान् द्वावो वृद्धिः परेऽहनि ।

तावान् पाञ्चसु पूर्वेषुरदृष्टोऽपि स्रकर्मणि ॥

इति वचनपर्यालोचनबोत्तरेषु पर्यावती तिथिर्वर्द्धते तावती पूर्वेषु रपीतरा तिथिर्विद्यत एव । ततश्च पूर्वतिथेरपि स्रखलात् परित्यागेन युग्मवाक्यानुपशाच परेषुरेवानुष्ठानं युक्तम् ।

तद्युक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

तिथिः स्रगच्छा परिवर्जनीया

धर्मार्थकामेषु बुधैर्मनुष्यैः ।

विहीनगच्छापि विवर्जनीया

बदापतो वृद्धिसुपैति पच इति ॥

स्त्यन्तरमपि ।

यथा मल्लिङ्गुषः पूर्वोमावो दैवस्योत्तरः ।

त्याव्या तिथिस्ताथा पूर्वा वृद्धौ कार्या बदोत्तरा इति ॥

प्रदुष्कृतं उपवाचो स्रशेराचसम्बन्धेन पूर्वकां च कार्यः तस्याः नक्तसकर्मव्यापिनात् । “यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कास्रव्यापिनी तिथिः” इति वचनात् । अतूक्तं पूर्वापि स्रखतिथिरेव “तिष्ठादौ तु भवेद्यावाविति वचनासावती परेऽहनि वृद्धिः तावत्याः पूर्वतिथेस्त्वद्यादूर्ध्वप्राप्तेरिति, तदप्ययुक्तं तत्र हि स्रकर्मण्यौक्त्युक्तं यथा च तिथौ यद्विहितं कर्म तत्तस्याः स्रकर्म तेन यथोदर्यां विहितसुपवाचप्रतं तस्या एव कर्म न दादश्यास्येन स्रकर्मविहितद्वाव वृद्धिपक्षं यथोदगीप्रते दादश्यां निष्पुमासकं “दिवाराचौ प्रतं यथेति वचनस्योपवाचयतिरिक्तविवचने बहोपकारसाभावाच्च युग्मा-

दिवाक्यपर्यालोचनया सङ्कोचस्यैवाव्यतिरेकेऽपि भवेत् । अथोच्यते
 “प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासप्रतादिकम् इति वचनात् सङ्कल्पः प्रात-
 रेव करणीयः । एवञ्च द्वितीयदिने सङ्कल्पयोग्याया अपि तिथेरन्नाभे
 पूर्वतिथिग्रहणं, नान्ने तु सर्वस्मिन्नप्येवैरावस्थापके कर्मणि द्वितीयाया
 एवेति, तदप्युक्तं “दिवाराथाविति विज्ञेयानर्षक्यप्रसङ्गात् तथा
 सर्वप्रतानां पूर्वेषुरेवाचरणात् ।

कर्मणो यस्य यः काण्डसाक्षात्कथापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वति चच-दृष्टी^(१) न कारणम् इति ॥

कर्मसाक्षात्कथापिनी सम्भ्रमाणायां ब्राह्म-दृष्टीः तिथेः पूर्वत्वपरत्वे
 प्रति कारणत्वनिराकारणाच्च अविद्यमानब्राह्म-दृष्टिग्रहणप्रयोजनस्य
 सर्वतिथिसामान्यनिर्णयप्रसाधे दर्शितस्यावासम्भवाच्च । “तिथिः
 सग्रन्थेतिवचनं त्वेकादश्रीविषयं । ‘सग्रन्था’ दशमीविद्वा, ‘विहीन-
 ग्रन्था’ सन्पूर्णेकादश्री, वा द्विविधापि त्याज्या । यदोत्तरेषुरेकादश्री
 किञ्चिदङ्गते तेन “सन्पूर्णेकादश्री यत्र प्रभाते पुनरेव सेत्यादि-
 वचनेन समानविषयमिदमिति ज्ञेयं । एवञ्च वचनान्तरविरोधः
 परिहृतो भवति, मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पना च न भविष्यति, सर्वतिथि-
 विषयत्वे तु साध्यापद्यते, “यथा मञ्जिष्णुचः पूर्वं इति वचनं “सर्व-दर्पै
 परौ पूज्यावित्यनेन समानविषयं न सन्पूर्वतिथिवाधनाय प्रभवति,
 तस्मादेवंविधे विषये पूर्वैव याञ्चेति सिद्धं । यदा तु परा उपोष्याः
 द्वितीयेऽहनि चटिकाभावाः विद्यन्ते तदा ता एवोपोष्या न तु
 साध्यतिथि-निषिद्धतिथिविद्वाः ।

(१) ब्राह्म-दृष्टी इति म० ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

व्रतोपवासनियमे षटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराधिकी ॥

षष्टिंशन्मतेऽपि ।

षटिकाङ्के चिभागं वा स्रक्षं वा दूषयेत् तिथिम् ।

पञ्चमथ्यषटं पूर्णं सुराद्या विन्दुको यथा इति ॥

यदा तु गोक्षरेषुषदयथापिनी किन्तु पूर्वेषुनिषिद्धतिथिवि-
द्भेव तदाच षड्यष्टकः ।

अविद्भानि निषिद्धैश्चैव स्रक्षन्ते दिनामि तु ।

गृह्णन्तैः पञ्चभिर्विद्भैः षाष्टैवैकादशी तिथिः ।

तदङ्कविद्भान्यन्यामि दिनान्युपवसेक्षरः इति ॥

निषिद्धैर्दिनैरविद्भानि दिनामि यदि न स्रक्षन्ते तदोक्तस्रक्षणाणि
शास्त्राणीत्यर्थः । “गृह्णन्तैः पञ्चभिर्विद्भैः अक्षणोदयषटिकाचतुष्टया-
नभविष्य । अस्मादधिकवेधो यदा भवति दिनान्तरे च गृह्णन्ति-
भावः तदापि च एवाच ।

अविद्भानामस्राभे तु पथो दधि क्लामि च ।

स्रक्षदेवास्मन्नीयात् उपवासस्ततो भवेत् इति ॥

केचिदाहुः अथनेकादशीवर्गेषुपवासप्रत्याखायो वेदितव्यः एका-
दश्यां तन्मुपानसेवोपवासप्रत्याखायः भोजनस्य निषेधात् अमुपान-
मपि उपवासप्रत्याखायत्वेन दर्शितम् ।

वायुप्रोक्ते ।

उपवासनिषेधेषु भक्ष्यं किञ्चित्कल्पयेत् ।

न दुःखस्युपवाचे तदुपवाचकत्वं क्लमेत् ॥

नक्तं हविष्यान्नमनोदगं वा

तिष्ठाः क्वचं शौरमपानुपागम् ।

अत्यङ्गमत्वं यदि वाच वायुः

प्रग्रसामपोत्तरसुत्तरं यत् इति ॥

तद्वृत्तं रागप्राप्त्यामे विधिप्राप्ते निषेधाप्रवृत्तेः ।

इत्युपवाचतिचिनिर्णयः ॥

अथ नक्षत्रोपवासादिकास्तनिर्णयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

राम उवाच ।

नक्षत्रं देवदेवेभ्य तिचिर्वापि विनिर्गता ।

बृहदा कचन्तु कर्त्तव्यमिति मे संग्रहं हर ॥

देवदेव उवाच ।

उपोषितत्वं नक्षत्रं वेनाहं याति भास्करः ।

अथ वा बुध्यते राम निग्रीयः ग्रग्निना च ॥

अपिस्त्वया पाठः ।

उपोषितत्वं नक्षत्रं अक्षिज्जलमिषाद्भुविः ।

वेग वा बुध्यते राम निग्रीयः ग्रग्निना च ॥

अथ वा निग्रीयोऽर्द्धरात्रं ग्रग्निना नक्षत्रेण संबुध्यते तदा नक्षत्र-
उपोषितत्वमित्यर्थः ।

तथाच सुमन्तुः

अर्द्धरात्राद्वाङ्गु नक्षत्रं प्राप्यते तिचौ ।

तत्रचक्षुःश्रुतं कुर्व्यादतीति पारशं भवेत् ॥

‘प्रायते’ प्रारभते इत्यर्थः । अतीति तस्मिन्क्षेत्रे इति शेषः ।

दृष्टव्यचेताः ।

नक्षत्राणि समस्तानि पूरयित्वा तु पारशम् ।

अथ केचिदाहुः पारशमत्र प्रत्यक्षं समाप्तिर्न तु भोजनम्
तत्र पुरुषधर्मनाशनाथ पार-तौर-कर्मव्यवसायवित्यक्त धातोः रूपं
पारशमिति । तत्र च दान-शौच-देवपूजात्मकानादेशात् राहु-
दर्शनदिना राशौ कर्मव्यवसायाः प्रतिषिद्धत्वाद्गौ नक्षत्रस्युपोषितव्य-
मिति । एतच्च नक्षत्रोपवास एव नक्षत्रपुरुषादौ द्रष्टव्यं । यदा नक्षत्र-
च्छेदो दिवा न कचक्षणापि प्रायते तदा प्राङ्मुखश्चतुर्दशपूजादिकं
विधाय नक्षत्रविच्छेदे भोजनं कर्मव्यवसायैव युज्यते इति, तदयुक्तं,
राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यक्त-दृष्टिषु ।

शान-दानादिकं कुर्षुर्मिथि काम्यप्रतेषु च ॥

इत्यादिना वचनेन राशावपि काम्यप्रतेषु दानादिविधानाञ्चक्षु-
पुरुषप्रतादीनाञ्च काम्यत्वात् । यदयुक्तं यदा नक्षत्रच्छेदो दिवा
कचक्षणापि प्रायते इत्यादि तदयुक्तं एवंविधे विषये भवत्यनेन
द्वितीयदिनसमन्धिनक्षत्रपरपक्षे युक्तत्वात् । तस्मादेवं व्यवस्था यदा
पूर्वक्षिण्ण दिने अक्षमसमन्धिनक्षत्रं तदा तदेवोपोष्यं, यदा तु
द्विन्द्वेषेऽपि नाक्षमसमन्धनि तदापि तथैव, यदा तु पूर्वेषु-
रङ्गुराचसमन्धि द्वितीयदिने अक्षमसमन्धनि तदा द्वितीयदिन-
समन्धनि “यो यत्र विहितः काशः कर्मव्यवसायप्रकमे । विद्यमानो
भवेद्दङ्गं शोणितोपकमेव तु” इति वचनात् ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे वचनम् ।

सा तिथिसप्तमं नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रास-दृष्टौ न कारणम् ॥

तदुपवासव्यतिरिक्तमतविषयम् ।

यदपि बौधायनवचनम् ।

सा तिथिसप्तमं नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ त्वसमथं प्रति ॥

तत्पिण्डकार्थविषयमिति ज्ञेयम् । विष्णुधर्मोत्तर-बौधायनवचनयो-
रेकविषयत्वे विरोधप्रसङ्गात् एकत्र ह्रास-दृष्ट्योः कारणलाभ्यनुमानात्
अन्यत्र च तन्निषेधात् । न च वैपरीत्यं, तिथिसप्तमं नक्षत्रं तद्देव
नक्षत्रनिर्णयस्य युक्तत्वात् । तिथिनिर्णयस्यैव पिण्डकार्थे ह्रास-दृष्टिचोदना
नान्यचेति, नाप्युभयमुपवामविषयम् तस्य च विशेषग्राह्यावदुक्त्वात् ।
तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता ।

इति नक्षत्रोपवासादिकास्तनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविभारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्भुवङ्गिन्नामणौ परि-
शेषसङ्घे कालनिर्णये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ जन्माष्टमीनिर्णयः ।

वा च या रोहिणीयुक्ता पूर्वापरा वा मैवोपोद्या ।

तथा च विष्णुरहस्ये ।

प्राजापत्यर्कसंबुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

सुहर्त्तमपि सभ्येत सोपोद्या वा महाफला ॥

सुहर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि सभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीयुक्तं तां सुपुण्याशुपावसेत् ॥

किञ्च या रोहिणीयुक्ता वा सोपवासादौ महाफला इति
वैव पाप्मा ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

रोहिण्युक्तं यदा कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

जयन्ती नाम वा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

यद्वाक्ये यच्च कौमार्ये शैवने वार्द्धके तथा ।

वज्रजन्मकृतं पापं उन्नि सोपोचिता तिथिः ॥

वमत्कुमारचरितायाम् ।

शुक्रव्यावहितो राजन् कच्चमानं मया तव ।

श्रावणस्य तु श्रावण कृष्णाष्टम्यां मराधिप ।

रोहिणी यदि सभ्येत जयन्ती नाम वा तिथिः ॥

सुन्दरपुराणे ।

प्राजापत्येन संबुक्ता ऋष्टनी तु यदा भवेत् ।

श्रावणे वज्रस्ये वा तु सर्वपापप्रणाग्निनी ।

अयं पुण्यस्य क्षुद्यते जयन्ती तेन तां विदुः ॥

विष्णुराष्ट्रे ।

ऋष्टनी कृष्णपक्षस्य रोहिणीस्य संबुक्ता ।

भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम वा तिथिः ॥

‘प्रौष्ठपद इति कृष्णप्रतिपदादिमासविवक्षया, ‘श्रावणरति च
शुक्लप्रतिपदादिमासविवक्षया, एवं सत्यऋष्टनी एकेव प्रतिपादिता
भवति ।

भविष्यदिशुधर्मयोः ।

जयन्त्यासुपवासस्य महापातकनाशनः ।

सर्वैः कार्त्वी महाभक्ता पूजनीयस्य कैश्रवः ॥

वज्रपुराणे ।

कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कर्षिका रोहिणी स्यात् ।

जयन्ती नाम वा ज्ञेया उपोष्या वा प्रथमतः ॥

सप्तजन्मकृतं पापं राजन् यत् पितृभिर्नृषाम् ।

तत् क्षालयति गोविन्दसिधौ तस्यां सुभासितः ॥

उपवासस्य तपोक्तो महापातकनाशनः ।

जयन्त्यां जगतीपास्य विधिनाच न संशयः ॥

चेतासां द्वापरे चैव राजन् कृतबुधे पुरा ।

रोहिणीसंबुक्ता चेत्तं विदग्धिः वस्तुपोषिता ॥

तथा ।

रोहिणी तु कलायिका कृष्णाष्टमा जगन्मिता ।

यदोभयपार्श्वराचं विशाच रोहिणीयोगः तदोत्तरैषोपोष्वा “स-
ख्यापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमीति चवनात् । यदा तु पूर्वखाम-
र्श्वराचे रोहिणीयोगः उत्तरखां तर्श्वराचं विशाच तदा पूर्वैषोपोष्वा ।

तथाच भवित्यद्विषुधर्मयोः ।

रोहिण्यामर्श्वराचे च^(१) यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्मान्मभर्षणं श्रौरेर्हन्ति पापं भिन्नमजम् ॥

प्राजापत्यसंयुक्ता कृष्णा नभधि चाष्टमी ।

सोपवासो हरेः पूजां तत्र कृत्वा न वीदति ॥

अर्श्वराचे तु षोणोऽयं तारापत्युदये तथा ।

रोहिणीसहिता कृष्णा माधि भाद्रपदेऽष्टमी ॥

अर्श्वराचादधसोर्द्धं कस्यपि यदा भवेत् ।

तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभौ हरिरीश्वरः ॥

वज्रिपुराणे ।

सप्तमीसंयुताष्टमां निग्रीचे रोहिणी चदि ।

भविता चाष्टमी पुष्टा यावत्सुन्दर-दियाकरौ ॥

तथा ।

समाचोने तु रोहिण्या निग्रीचे राजसप्तम ।

समयायत गोविन्दो वासुरूपी चतुर्भुजः ।

तस्मान्नं पूजयेत्तत्र यथाविन्नासुधारतः ॥

(१) अर्श्वराचे च रोहिण्यनीति ३० ।

भविष्यपुराणे ।

मासि भाद्रपदेऽहर्वां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रे ।

प्रभाते ह्यरात्रिके षष्ठे रोहिणीसंज्ञिते ॥

योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्भि देवकी मामजीवन्त ।

तस्मान्मां पूजयेत्तत्र इतिः सम्बन्धुपोषितः ॥

अग्निपुराणेऽपि ।

तस्मात् कृष्णाष्टमी पूज्या सप्तम्या नृपसत्तम ।

रोहिणीसंबन्धुतोष्या सर्वाचौचविनाग्निनी ॥

तथा ।

अर्द्धरात्रादधर्षोर्द्धं कक्षया वा यदा भवेत् ।

जघनी नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाग्निनी ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

कार्या विद्धा च सप्तम्या रोहिणीसंज्ञिताष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्वीत त्रिपि-भान्ने च पारदम् ॥

विष्णुधर्मं च ।

जघनी शिवरात्रिश्च कार्त्तव्यं भद्रा-अवाप्तिते ।

कालोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्व्यान्तु पारदम् ॥

भृगुरपि ।

जम्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिसौख्ये च ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या त्रिपि-भान्ने च पारदम् ॥

यदार्द्धरात्रादूर्द्धं कक्षामप्यतिक्रम्य अष्टमी प्रवृत्ता, रोहिणी च
द्वितीयेऽस्मिन् सुहर्षोर्द्धं सुहर्षं वा तदा द्वितीयेव याज्ञा ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

सप्तमीसंयुताष्टमा भूत्वा षष्ठं द्विजोत्तम ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽग्निं सुहर्षाङ्गं भवेद्यदि ।

तदाष्टषामिकं श्रेष्ठं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥ इति ।

पाप्मेऽपि ।

सुहर्षेणापि संयुक्ता सगूर्णा साष्टमी भवेत् ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता सुसक्तोन्मासु युक्तिदा ॥

अदा तिथि-नक्षत्रद्वया दिनदशेऽर्द्धरात्रे रोहिण्यष्टमीयोगः

तदा परदिने जयन्तीकृतम् ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

वर्जनीया प्रथमेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

षष्ठ्यापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥

अदा तु द्वितीयेदिवस एव रोहिण्यष्टमीयोगः तदा तत्रैव

जयन्तीकृताभित्युक्तं । तत्रैव बुधवारादियोगे प्राग्रह्यातिशयः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता ।

अपि वर्षश्रतेनापि लभ्यते वाच वा न वा ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

प्रेतबोधिगतामानु प्रेतलं जाग्रितं नरैः ।

सैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिण्यौयुता ॥

किं पुनर्बुधवारेण बोधेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता शुक्लशोभाः सुमुक्तिदा ॥

अन्ये लेवमाजः, वदा पूर्वाह्णरात्रे रोहिणीयुक्ता गौतमा या चेद् बुधवारं सोमवारं वा भवति तद्गौतमैवोपोष्या न पूर्वा “उदये चाष्टमी किञ्चिदिति स्कन्दपुराणवचनात् “प्रेतसोमिगतामामिति पद्मपुराणवचनाच्च । “वसन्तीसंयुताष्टम्यामिति “सुहर्षर्त्तनापि संयुक्तेति वचनद्वयस्य बुध-सोमवारव्यतिरिक्तविषयमिति । तदनुक्तं । यद्यपि “अह्णरात्रे तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुध-सोमवारयुक्ताष्टमीव्यतिरिक्तविषयत्वेन सावकाशं बुध-सोमवारवाक्यं च द्वितीय एव रोहिणीयोगे, तथापि बुध-सोमवारवाक्यसङ्कोचे कर्षकासत्यापितिथिव्यभवादर्ह्णरात्रवाक्यसङ्कोचे तद्वाधप्रसङ्गात् बुध-सोमवारवाक्यस्यैव सङ्कोचः गार्ह्णरात्रवाक्यस्य उभयविषयत्वेन “वसन्तीसंयुताष्टम्यामिति “सुहर्षर्त्तनापि संयुक्तेत्येतद्वचनद्वयस्योपपत्तेः । बुध-सोमवारविषयत्वेन सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । यन्तु कैश्चिदुक्तं । एतद्वचनद्वयं नोपवासविषयम् उपवासग्रन्थाश्रवणात् सम्पूर्णलमात्राभिधानात्, किन्तु “अह्णरात्रादधस्योर्द्धमितिवाक्यपर्यालोचनया पूर्वस्मिन् दिने उपवासे कृते द्वितीये दिने यन्तु ब्राह्मणभोजन-दक्षिणादि विहितं तदतिशय्यापि क्रियमाणं सकलत्वाभिधानेन अष्टमी-रोहिण्योरेव कृतं भवति इति महाकालसुपवासस्य ज्ञापयतीति । तदनुक्तं सम्पूर्ण-त्वाभिधानस्योपवासविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, “अह्णरात्रादधस्योर्द्धमिति वचनविरोधस्य परिहृतत्वात् । तस्मादुक्तैव विषयव्यवसाय युक्ता ।

अथ केचिदाहुः, अथकाशरोहिणीयोगे जयन्ती नामाष्टमी अह्णरात्रयोगे रोहिण्यष्टमीति । तद्वदन् जयन्तीग्रन्थाह्णरात्रयोगे-

ऽपि प्रकृतेः “अर्द्धरात्राद्भस्त्रोर्द्धं कक्षया वा यदा भवेत् । जघनी नाम सा प्रोक्तेत्युदाहृतवचनात् ।

यत्तु जघनीं प्रकृत्योक्तं “सुहृन्मपि सन्धेतेति, तदर्द्धरात्र-
योगेऽप्युपपद्यते जघनीग्रन्थस्य चाप्यकाशरोहिणीयुक्ताष्टमीवचनत्वे
प्रमाणाभावात् प्रागुदाहृतसकलवाक्यपर्यालोचनया रोहिणीवहित-
कृष्णाष्टमीवचनत्वप्रतीतेः । यदा जनार्दन-जम्बोपकथित-राधिविश्रे-
यवचनो जघनीग्रन्थः ।

अभिजिज्ञाम नक्षत्रं जघनीनाम शर्वरी ।

सुहृन्मो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

इति ब्रह्मास्त्रपुराणवचनात् । यदा तु न रोहिण्यष्टमीयुक्ता तदा ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे षट्दर्शनी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कश्चिद् ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वविद्धैव याज्या । अत्र केचित् सूक्ष्मानयनेन
वक्तव्याः, तासु सूक्ष्मानयनेन सिद्धकृतिकोत्तरार्द्धमध्यवर्तिन्यसदा-
भिप्रेताः । न च तासां रोहिणीलं सुखं सम्भवति, न ह्यन्वदन्यद्-
भवति, विरोधात् । यथा दिनार्द्धं दिनमेव न रात्रिसप्तमात् कृत्ति-
कार्द्धस्य सूक्ष्मानयनात् यद्रोहिणीलं तद्गौणरोहिणीकसम्बन्धेन
रोहिणीतुल्यात्वाद्देवदत्तस्य सिंहात्मिव । एवञ्च यति सुख्यया
सम्भवन्त्या रोहिण्या रोहिणीवहितत्वमष्टम्या पाञ्चं सुख्यवस्थे गौषा-
अथपक्षान्याव्यत्नात् । किञ्च प्रथमप्रतीतत्वेन सूक्ष्मार्गविद्धस्य तिथि-
नक्षत्रादेर्भ्रंशं युक्तं । ज्योतिःप्राप्तमपि सूक्ष्मानयनेन सुख्यकाशने-
वानयति न सुख्यस्वरूपत्वम् ।

यदाह ।

सूत्रं ह्यनं भानवमं वदेत-

अथोतिर्विदां संव्यवहारहेतोः ।

सूत्रं प्रवक्ष्येऽथ सुमिप्रणीतम्

विवाह-वापादि फलप्रसिद्धौ इति ॥

किञ्च सूत्रादन्वेन प्रकारेणादृष्टार्थेषु विधि-निषेधेषु नक्षत्र
पक्षे व्यवस्था स्याद् वार-नक्षत्रादिविशेषविहितस्य प्रति
सूत्रानयनसिद्धेः, तदंगेषु प्रसङ्गात् अविगौतशिष्टाचारविद्वद्भिः
तस्मात् सूत्रानयनमेवाश्रयणीयम् ॥

इति जन्माष्टमीनिर्णयः ।

अथ अयन्तीपारस्यकालनिर्णयः ।

तत्र तिथिभाग्ने च कर्त्तव्यं प्राग्दाह्यतवचनात् । यदा तु पारस-
दिने अर्द्धराषादुपरि भाग्नसिध्यन्तो वा भवति तदार्द्धराषे पारसं
कार्यम् ।

तिथ्यर्धयोर्धदा ष्ठेदो नक्षत्रात्मनवाय वा ।

अर्द्धराषेऽथ वा कुर्व्यात् पारसं तपरेऽहनि ॥

इति वचनात् ।

अथ वेचिदाहः ।

“नक्षत्रात्मनवाय वेति पक्षो अयन्ती-अवसहादश्रीत्यतिरेकेण ।

वाः कास्तिन्निधयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंपुताः ।

अत्रान्ते पारसं कुर्व्याद्विना अवस-रोहिणीम् ॥

इति वचनात् ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि ।

अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्व्यात् पारणं कश्चित् ।

इत्यात् पुरा कृतं कर्षं उपवासाभिर्नितं फलम् ॥

तिथिरष्टगुणं इति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रथमतः कार्यं तिथि-भान्ने च पारणमिति ॥

तद्युक्तं केवलतिथ्यन्ते भान्ने वा जयन्तीव्रतप्रकरण एव वक्ति
पुराणे पारणविधानात् ।

भान्ने कुर्व्यान्नित्येर्वापि ग्रहं भारत पारणमिति ।

तथा ।

रोहिणीसंयुता चेयं विद्वद्भिः समुपोदिता ।

वियोगे पारणं चक्रुर्मनुष्यो ब्रह्मवादिनः ॥

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकापि विद्युष्यते ।

तत्र पारणकं कुर्व्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

तस्मात् केवलतिथ्यन्ते भान्ने च पारणविधानमसमर्थविषयं इत
रन्तु समर्थविषयमिति ज्ञेयम् ।

इति जयन्तीपारणकाष्ठनिर्णयः ।

अथ प्रसङ्गाज्जयन्तीव्रतनित्यत्वनिर्णयः ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता आवणस्थासिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ॥

इत्येतद्वचनात् “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेतिवत् वीष्णाद्युक्त-
त्वात् नित्यत्वमवगम्यते, तेन ज्योतिष्टोमादिवदेकस्य त्वभयत्वे संयोग-

दृष्यकामितिन्यायेन नित्यत्वमपि स्वीक्रियते । वक्षोक्तं कैश्चित्
 नैतन्नेन तुष्टं । तत्र हि वाक्यान्तरेण फले विहिते ज्योतिष्टो-
 मादिफलरहितमेव वीक्षया युक्तं वक्षन्तकाले विधीयते, तेन तस्य
 वाक्यस्य नित्यत्वावबोध एव फलं । इदं तु “तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः” इति
 तुष्टिसूत्रेण फल एव व्रतं विधत्ते, तेन काम्यस्य यतो न शक्नोति
 नित्यतां बोधयितुं उभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मात् “वर्षे वर्षे”
 इति वीक्षा फलभूयस्कार्या न नित्यत्वार्या, अन्यथार्थसङ्गत्यभावात्
 प्राजापत्यसंबन्धुक्ताष्टमी वर्षे वर्षे यतो न सम्भवतीति, तदयुक्तं वीक्षा-
 मुतेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च फलभूयस्कार्या सेति वाच्यं । फले तद्-
 विधानं तद्भूयस्त्वे च तदावृत्तिविधानमिति भवन्मतेऽपि वाक्यभेदप्रस-
 ङ्गात् । अथ फले व्रतविधिरेव न व्रतावृत्तौ, फलभूयस्त्वसिद्धेर्न तत्परता
 वीक्षामुतेरिति मन्यसे । तथा यत्यानर्थक्यं दुष्परिहरं फलभूयस्का-
 र्थत्वे च प्रतिवर्षमवशकर्मव्यतारूपस्य सुख्यार्थस्य ज्ञानिप्रसङ्गात् । न च
 तद्भूयस्य कारणमस्ति, यतोऽस्य वाक्यसाधर्म्यः, यच्छ्रावणसाधिताष्टम्यां
 प्राजापत्यसंबन्धुक्तायां चक्रपाणिनस्तुष्ट्यर्थं व्रतं वाक्यान्तरेण विहितं
 तद्वर्षे वर्षे कर्मव्यमिति । न च सुख्यार्थपरित्यागेनाष्टमीशब्देन
 सप्तम्या व्रताभिधानमयुक्तमिति वाच्यं । अनुवादस्य प्राप्त्यरूपत्वात्
 भवतोऽपि समानत्वाच्च फले व्रतविधानाङ्गीकारात् । इत्यांस्तु विशेषः
 तत्र विधौ सप्तम्या ममातुवादे, उक्तञ्च भाष्यकारेण “विधौ हि न परः
 शब्दार्थः प्रतीयत इति । अतोऽन्यथार्थसङ्गत्यभावादित्याद्युक्तं तत्परि-
 हृतं नित्यत्वापि तुष्टिफललोपपत्तेश्च ।

वर्षाभ्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था गान्धस्तापोपकारकः ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् । किञ्च किसुपाप्तदुरितक्षयफलं नित्यसुता-
करणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं, तत्राद्ये पक्षे नित्यलमस्याप्यवशिष्टम् ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा ऋष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं श्रौरेर्हन्ति पापं चिजम्भजम् ॥

इति वचनात् । द्वितीये पक्षेऽपि नित्यलमविरुद्धं ।

तुल्यार्थं देवकीसुनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतं ।

कर्त्तव्यं विष्णुमानेन भक्त्वा भक्तजनैरपि ।

अकुर्वन् याति निरयं यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥

इत्यकरणे महादोषप्रवणात् ।

यत्नचोक्तं कैश्चित् नैतन्नित्यलमवबोधयितुमक्षं अन्यथैवोपपत्तेः,

तथाहि ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा ऋष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं श्रौरेर्हन्ति पापं चिजम्भजम् ॥

इत्यादि । अनेन चिजम्भसञ्चितपापक्षयफलसमुक्तं प्रायश्चित्तवत्

व्रतस्य तस्याकरणे पापक्षयाभावे तस्यादेव चिजम्भसञ्चितात्यापाकरकं
यातीत्यर्थः ।

यथा याज्ञवल्क्यवाक्ये ।

प्रायश्चित्तमङ्गुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चान्तापिनः कष्टाभरकान् यान्ति दारुणान् ॥

इत्यत्र प्रायश्चित्ताकरणजनितात् पापान्न नरकपातः, किन्तु तद-
करणे पापक्षयकरणाभावेन विश्वमानात्यापात्, एवमिहाप्येति । तद-

युक्तं वीक्षावाक्येन नित्यत्वावधारणात् । व्रतस्थाकरणे प्रत्यवायसिद्धौ तदकरणे दोषविधायकवचनस्य मुख्यार्थत्वसम्भवात् । तत्परित्यागेनार्थान्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात् । यदि चैतद्व्ययनीव्रतमेकमेव पापस्यकरणं स्यात्तदैवं भवेत्काम, यदा लन्यान्यपि प्रायश्चित्तादीनि पापस्यकारिणि सन्ति तदा तस्यैवाकरणे कथं निरयपातः । एवं प्रायश्चित्तेऽपि प्रायश्चित्तं चरितव्यमतो नित्यमिति, “कृते निःसंग्रहे पापे न भुञ्जीतानुपस्मितः । भुञ्जानो वर्द्धयेत्पापं यावन्नास्तीति पर्वदि” ॥ इत्यादिवाक्यैरावश्यकत्वावगमादकरणे प्रत्यवायसिद्धौ तदकरणे दोषाभिधायकस्य “प्रायश्चित्तमसुर्वाणाः” इत्यादिवाक्यस्य मुख्यार्थत्वसम्भवात्तत्परित्यागेनार्थान्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । यद्युक्तं यदि व्रतस्य नित्यत्वेनाकरणे निरयपातः तर्हि तद्भुदासार्थं प्रायश्चित्तमपि श्रूयते, यथा ब्राह्मणानाहिताग्निग्नितयोः । तथाच नित्यैकादशीव्रतस्थाकरणे ।

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां दिवा भुञ्जीन्वसरेत् ।

एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वणि ॥

इति तदप्युक्तं सर्वत्रौपदेशिकप्रायश्चित्ताभावात्तथा सति ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यात् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ।

प्राणायामगतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

इत्यादिवचनानर्थक्यप्रसङ्गात् । यच्चान्यदुक्तं कैश्चित् यद्यकरणे प्रत्यवायोऽभविष्यत् अनुकल्पोऽपि व्यधास्यत् ।

यथा ।

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

तथैकादशीव्रते नित्ये ।

एकभक्तेन नक्तेन क्षीण-दृष्टातुरः क्षिपेत् ।

इत्यसमर्थं प्रत्यनुकल्पो विधीयते न तथानाक्षीत्युक्तं । तदप्ययुक्तं
अनुकल्पविधानाभावेऽपि नित्याकरणे प्रत्यवायस्यावश्यभावित्वात् ।
पुराणान्तरे साधारणोऽनुकल्पो दर्शितः ।

उपवासासमर्थस्येदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्भुनादि वा दद्याद्भुक्तस्येद्विगुणं तथा ॥

सहस्रसम्पितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमात् ।

सुर्वाद्वादशसंख्याकान् यथाशक्त्वातुरो नर इति ॥

तस्मान्निरयगमनवचनस्य नित्यतावबोधः फलमिति सिद्धं ।

स्कन्दपुराणे । अनाशरणे दोषवाञ्छप्रतिपादनेन नित्यत्वमेव
स्यष्टीकृतं । तथाहि ।

शूद्राद्येन तु यत्पापं श्रवहस्तस्रभोजने ।

तत्पापं स्रभते पुंभिर्जयन्त्याश्रोजने कृते ॥

मृध्रमांसं खरं काकं श्येनश्च मुनिवत्तम ।

मांसं वा द्विपदां भुक्तं कृष्णजम्बाष्टमीभवे ॥

कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विगोत्तम ।

पैलोक्त्यसम्भवं पापं भुक्तं तेन न संग्रहः ॥

ब्रह्मपुत्रस्य सुरापस्य गोबधः स्त्रीबधोऽपि वा ।

न लोको मुनिशार्दूल जयन्तीविसुखस्य च ॥

ये न सुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजम्बाष्टमीव्रतं ।

ते भवन्ति महाप्राज्ञ व्यासाः सुखे हि कामने^(१) ॥

(१) व्यासाः सुखे हि इति ग० ।

श्रावणे वज्रले पचे कृष्णजम्बाहृमीश्रतम् ।
 न करोति नरो वस्तु भवति क्रूराश्वसः ॥
 श्रावणे वज्रले पचे न करोति यदाहृमीं ।
 क्रूरायुधाः क्रूरसुखा हिंसनि यमकिङ्कराः ॥
 न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं श्रतम् ।
 यमस्य वग्रमापन्नः सङ्घते मारकीं व्यर्षां ॥
 जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् ।
 पीयते तिस्रमाचक्षु यमदूतैः कसेवरम् ॥
 यो भुञ्जीत विमूढात्मा जयन्तीवासरे नृप ।
 मरकोत्तारो न तस्यास्ति दादश्रीन्तु प्रसुर्वतः ॥
 यदा सद्य जयन्त्या तु करोति दादश्रीश्रतम् ।
 तस्य श्रौरिपुरे वासो यावदाभूतसंभवम् ॥
 रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो मद्यासुने ।
 अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं श्रतम् ।
 पातितं मरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे इति ॥

यत्पुनश्च भोजनवाक्यं तच्चेतद्भोजनप्रतिषेधः “न हिंसात् सर्वा-
 भूतान्नीतियत्, तेन जयन्त्या कथं नित्यता तस्माद्दाम्भे च कथं तस्य
 पाठः तथोरसम्बन्धात् । अथ जयन्तीप्रकरणपाठान्तर्दर्थलं प्रतिषेध-
 स्तेष्वते । तथापि तेन न जयन्त्या नित्यता शक्यते बोद्धुं, न हि ससु
 “नामृतं यदेदित्यनेन क्रमर्थप्रतिषेधेन क्रतोर्नित्यत्वं सिद्धति । किञ्च
 छपवाशो नाम वेतिकर्त्तव्यताकोऽभोजनसङ्कल्पः तन्निर्वाहार्थमेव भो-
 जननिवृत्तौ सिद्धायां कोऽर्थः प्रतिषेधेनेति, तत् प्रतिषेधान्भुपगमे-

नैव परिचलं, तस्मात् “न वृषिय्यामग्निसेतव्योनाम्नरिचे न द्विबीतिवत्
 प्राण्यभावात् यथा नित्यानुवादत्वेनास्य चिरञ्चनिधानस्तुत्यर्थता-
 भूत् एवमिहापि भोजनप्रतिषेधस्य नित्यजम्भाहृत्मीमत्तस्तुत्यर्थता
 वेदितव्या अकरणे द्वौषाभिधावकालेन काम्ब्रतविधिस्तुत्यर्थतानुप-
 पत्तेः, भोजननिन्दावाक्यानाम् नित्यविधिप्रतियोग्यत्वं स्पष्टमेव, फल-
 समन्वयवचनात् काम्ब्रतमथेतद्भ्रतस्त्वावगम्यते ।

तद्यथा विश्वरुद्रे ।

प्राजापत्यर्षेःशुक्ला कृष्णा नमसि षाहृमी ।

सुहृत्तमपि ज्ञथेत योपोष्या वा मशापक्वा ॥

स्कन्दपुराणे ।

प्रतेनाराथ तं देवं देवकीवहितं हरिं ।

त्यक्त्वा यमपयं शौरं चाति विश्वोः परं पदम् ॥

जम्भाहृत्मीमत्तं चे वे प्रसुर्वन्ति नरोत्तमाः ।

कारयन्ति च विम्रेत्र लक्ष्मीशेषां वदा क्षिरा ॥

स्मरुषं वासुदेवस्य मृत्युकाखे भवेन्मुने ।

विष्यन्ति सर्वकार्याणि कृते कृष्णाहृत्मीमते ॥

धर्ममर्षस्य कामस्य मोक्षस्य सुनिपुण्य ।

ददाति वाञ्छितान् कामान् चे चान्ये चातिदुर्लभाः ॥

तथा ।

ममाज्ञया सुख्य तं जयन्तीं सुन्तयेऽनघ ।

भविष्योत्तरे ।

प्रतिवर्षं विधानेन मङ्गलो धर्ममन्त्रेण ।

नरो वा यदि वा नारी यद्योक्तफलमाप्नुयात् ॥
 पुत्रसन्तानमारोग्यं सौभाग्यमतुल्यं भवेत् ।
 इति धर्षरतिर्भूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥
 तत्र दिव्येन मानेन वर्षस्रवं युधिष्ठिर ।
 भोगान्नाविधान् भुक्त्वा पुष्ट्यग्रेषादिहागतः ॥
 सर्वकामसमृद्धे तु सर्व्यासुखविवर्जिते ।
 सर्वधर्षयुते पार्थ सर्वगोकुलसङ्कुले ॥
 कुले नृपवरिष्ठानां जायते ह्यष्टयोपमः ।
 यस्मिन् सदैव देगे तु लिखितं वा घटार्पितम् ॥
 मम जन्मदिनं पुण्यं सर्वालङ्कारशोभितम् ।
 पूज्यते पाण्डवश्रेष्ठ जनैरत्सवसंयुतैः ॥
 परचक्रभयं तत्र न कदाचिद्भवत्युत ।
 पर्जन्यः कामवर्षीं स्याद्विभो न भयं भवेत् ॥
 गृहे वा पूज्यते यस्मिन् देवक्याश्चरितं मम ।
 तत्र सर्वसमृद्धिः स्यान्नोपसर्गादिकं भयम् ॥
 पश्यतो मङ्गलाद्यान्नात्पापरोगाश्च पातकात् ।
 राजतसोरतो वापि न कदाचिद्भयं भवेत् ॥
 तस्मादेतद्भ्रतं नित्यं काम्यं चेति सिद्धम् ।

इति जयन्तीव्रतनित्यत्वनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवौद्य-वमस्तकरणाधीश्वर-
 वकसविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
 शेषखण्डे कावचनिर्णये जन्माष्टमीनिर्णयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथैकादशीनिर्णयः ।

तत्रैकादशौमहिमा तत्त्वसागरे ।

मातेव सर्वबासानां श्रौषधं रोगिनामिव ।

रचार्थं सर्वलोकानां निश्चितैकादशौ तिथिः ॥

तथा ।

एकादश्युपवासी यः स धन्यः स च बुद्धिमान् ।

तथा ।

एकादशीं परित्यज्य चोऽन्यद्भ्रतसुपासते ।

स करस्यं मक्षारसं त्यक्त्वा लोष्टं हि वाचते ॥

तथा ।

एकामेकादशीं वापि वसुपोष्य जनार्दनम् ।

कामेनापि समभ्यर्च्य संसारात्कुम्भिमाप्नुयात् ॥

पुराणान्तरे तु तोयेनापि समभ्यर्चीति पाठः ।

प्रसङ्गादाय वा दम्भान्नोभादा चिदग्राधिपम् ।

एकादशां नमस्कृत्य सर्वदुःखाद्विसुच्यते ॥

संसारात्समहापोरादुःखिनां सर्वदेशिनां ।

एकादश्युपवासोऽस्यं निश्चितं परमौषधम् ॥

संसाररोमदृष्टानां नराणां पापकर्जबाम् ।

एकादशपुत्रादेन च एव सुखं भवेत् ॥

गारदीचपुराणे वज्रिष्ठः ।

एकादश्रीचमुत्पेन वज्रिणा पातकोत्थनम् ।

भक्ततां चाति राजेन्द्र अपि जन्मगतोद्भवम् ॥

नेदृशं पावनं किञ्चिन्नराणां भूप विद्यते ।

चाष्टुशं पद्मनाभश्च दिवं पातकशानिदम् ॥

तावत् पापानि देहेऽस्त्रिंशच्छानि मनुजाधिप ।

चावस्यौपवसेज्जन्तुः पद्मनाभदिनं शुभम् ॥

असनेधवदृशाधि वाजपेयव्रताभि च ।

एकादशपुत्रावस्य कर्त्ता नार्हन्ति चोदश्रीम् ॥

एकादशेन्द्रिषैः पापं चकृतं भवति प्रभो ।

एकादशपुत्रादेन तत् सर्वं विसर्गं व्रजेत् ॥

एकादश्रीचमं किञ्चित्परिचाषं न विद्यते ।

सर्ग-मोक्षप्रदा श्लेषा राण्य-पुत्रप्रदाधिनी ।

सुकस्यप्रदा श्लेषा त्रयीदारोग्यदाधिनी ॥

न गङ्गा न गङ्गा भूप न काशी न च पुष्करम् ।

न चापि कौरवं शेषं न रेवा न च देविका ।

चक्षुणा चन्द्रभागा च तुष्ठा भूप हरेर्दिनात् ॥

यासेनापि कृता रावस्य दर्शयति शान्ताकम् ।

अनाचादेन राजेन्द्र प्रायते वैश्ववं पदम् ॥

धिनामधिना श्लेषा च वासुधामिधेः समा ।

वसुधामपादप्रदया वेदवेदोपमा तथा ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

सर्वप्रायश्चित्तमिदं संसारोत्तारकारकम् ।
 एकादशीव्रतं विप्रं कुर्वन्मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
 नरो दिनेर्षद्दशभिस्तुर्भिक्षं करोत्यथम् ।
 उपोष्य पञ्चदशमं दिनं विष्णोर्षिं सुच्यते ॥
 इति सर्वपुराणेषु सुनीनां गिद्धितं मतम् ।
 उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 कलावस्त्रिंशन्नश्रीनामष्टिंसापावितात्मनाम् ।
 एकादशीं विना विप्रं न संसाराद्धिमोक्षणम् ॥

पद्मपुराणात् ।

उपोष्यैकादशीमेकां प्रसङ्गेनापि मानवः ।
 न याति धातनां धाम्नीमिति नो धमतः श्रुतम् ॥

तथा ।

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं वैश्वं मानवैः ।
 एकादशुपवासेन तत् सर्वं विलस्यं प्रजेत् ॥
 एकादशीसमं किञ्चित् पुण्यं लोके न विद्यते ।
 व्याजेनापि कृता येस्ते वशं धाम्नि न भास्करैः ॥

स्कन्दपुराणे ।

विना हि श्वसंयोगात् सदैवैकादशीं नृणाम् ।
 विनिहन्तीह एनांश्च कुनृपो विषयं यथा ॥
 कुपुत्रस्तु कुलं बद्धत् कुनारी च पतिं यथा ।
 अधर्मैश्च यथा धर्मैः कुधर्मैश्च यथा नयः ॥

कुशानेन यथा ज्ञानं कुशौचे इन्द्रिता यथा ।
 असदादे यथा वादः सत्यं चैवानृतेन हि ॥
 यपोष्णेन हिमं सुभु अगर्धेनार्धसङ्घयः ।
 यथा प्रकीर्णनाह्वानं तपो विस्त्रयकारणात् ॥
 अग्निष्टो हि यथा पुत्रो गावो दूरगमाद्यथा ।
 सङ्केतेन यथा आङ्गं यथा विपत्तमवर्द्धनात् ॥
 यथा समीहनाज्ज्ञानं फलानां वरवर्षिणि ।
 तथा दुष्कृतसङ्गानां प्रोक्तेषुं दादश्री इभे ॥
 ब्रह्महत्या दुरापानं स्त्रेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 अभावं असुपेव्यन्ति न तथा वै चिपुष्करम् ॥
 न चापि नैमिषं स्त्रेचं न च कौरवसंज्ञितम् ।
 प्रभासं न गया देवि न रेवा न सरस्वती ॥
 काञ्चिन्दी यमुना चैव देविका न च काञ्चनी ।
 तथान्यस्तौर्यसङ्गतो नैव तुष्टोत्तरेर्दिनात् ।
 न दानं न जपः स्नानं न चान्यत्सुद्धतं क्वचित् ।
 सुकथे ह्यभवत्सुभु सुक्लैकं हरिवासरं ।
 सङ्घोषोषणे चास्त्रा नमन्ते पापराश्रयः ।
 एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
 न यमः कविभिः प्रोक्तो वासरो ह्यधिको मतः ॥

विष्णुधर्मीक्षरे ।

उपवासी हरिं चसु भक्ता ध्यायति मानवः ।

तत्त्वव्यापौ तत्कर्मरतस्तद्गतमानवः ।

निष्कामोऽद्वैतवद्ब्रह्म पदमाप्नोत्यसंशयम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

एकादशी मन्त्रापुष्पा सर्वपापविनाशनी ।

भक्तेस्त्रिद्वीपनी विष्णोः परमार्थगतिप्रदा ।

यासुपोष्य नरो भक्त्वा न संसारे भविष्यति ॥

एकादश्यां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने ।

न स दुर्गतिमाप्नोति नरकाणां न संशयः ॥

कृत्वा पापसहस्राणि एकादश्यामुपोषितः ।

द्वादश्यामर्चयेद्विष्णुं न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥

एषा तिथिः परा पुष्पा विष्णोरीशस्य तृष्टिदा ।

तस्याश्चैव जगन्नाथः अमूर्त्ता मूर्त्तिमान् स्थितः ।

तेन सा सर्वपापघ्नी सर्वदुःखविनाशनी ॥

या सा विष्णुमयी शक्तिरमन्ता ह्यक्षया स्थिता ।

सा तेन तिथिरूपेण द्रष्टव्यैकादशी सती ॥

सगत्कुमारप्रोक्ते ।

कृत्वा पापसहस्राणि ब्रह्महत्याशतानि वै ।

एकामेकादशीं भक्त्वा ससुपोष्य शूचिर्भवेत् ॥

एकादशीप्रतादन्यसङ्गतं क्रियते नरैः ।

निष्कलं तद्विजानीयादूषरोद्भूतमङ्कुरम् ॥

नारदीयपुराणे ।

सम्प्राप्य वासरं विष्णोर्घो नरः संघतेन्द्रियः ।

सपवासपरो भूत्वा पूजयेन्मधुसूदनम् ।

स इति सर्वपापानि किं तपोभिः किमध्वरैः ॥
 एकादश्यां प्रपन्ना ये नरा नरवरोत्तमाः ।
 तदस्य बहवो भूता नागारिस्ततमेतमाः ।
 अश्वेण पीतवस्त्रा हि प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥
 एष प्रभावो हि मया दादृशाः परिकीर्तितः ।
 पापेभ्यनस्य घोरस्य पावकाख्यो महीपत इति ॥

देवीरहस्य-स्कन्दपुराणयोः ।

पापञ्च विविधं प्रोक्तं पातकञ्चानिपातकम् ।
 उपपातकसंज्ञञ्च महापातकमेव च ॥
 प्रकीर्णकञ्च तत्सर्वमेकादश्यामुपवृष्यात् ।
 विस्मयं याति तोयस्यं यथा नृपस्यभाजनम् ॥

भविष्यत्पुराणे वैष्णवे महातन्त्रे ।

एकादश्युपवाची यः किं तस्यान्वेन कर्मणा ।
 नैकादश्युपवाची यः किं तस्यान्वेन कर्मणा ॥

शौरधर्मेषु ।

एकतस्त्राग्निहोत्रादि द्वादश्यामेकतः प्रभुः ।
 तुल्ययातोऽस्यतश्च द्वादश्यां च विप्रिय्यते ॥

देवीरहस्ये ।

गायत्रीह यथा सर्वपापपञ्चरभेदिनी ।
 एकादश्यां तथा सर्वपापपञ्चरभेदिनी ॥

स्कन्दपुराणेषु ।

अभोव्यभोजनाख्यातं अमन्याममनाद्य धत् ।

अथाव्यवायनाद्यस्य अभिज्ञायास्य भक्षणात् ॥
 अस्युक्तस्यर्गनाद्यस्य परेषां निन्दनास्य यत् ।
 आत्मसंशयनाद्यस्य पारदार्यात्कृतस्य यत् ॥
 विहिताकरसाद्यस्य परविनापहारतः ।
 ज्ञानाज्ञानकृतं यच्च पातकस्योपपातकं ।
 तत्सर्वं विज्ञयं याति एकादश्यामुपोषणात् ॥

वैश्वतस्मे ।

एकादशी महापुण्या विष्णोरीशस्य वसुधा ।
 तस्यामुपोषितो यस्तु द्वादश्यां पूजयेद्भूरिं ॥
 तस्य पापानि नश्यन्ति विष्णोर्भक्तिश्च जायते ।
 ज्ञानञ्च प्राप्तं येन संसारादिन्दते नरः ॥

स्कन्द-भविष्यपुराणयोः ।

ये द्वादशीमुपवसन्वमिस्त्राम्भषाः
 ये वा स्वप्नसुप्तमैर्हैरिमर्चयन्ति ।
 ते धौतपाप्सुरपथोनिधिराजहंसाः
 संसारसागरजलस्य तरन्ति पारम् ॥

वायुपुराणे ।

एकादशीव्रतं यस्तु भक्तिमान् कुरुते नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स विष्णोर्वाप्ति मन्दिरम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशुपवासं यः कुरुया कुरुते नरः ।
 स सर्वपातकादिभक्ष्येषेवादिर्विमुच्यते ॥

न पश्चात्प्रापदं नापि नरकं न च जातनाम् ।

स नमस्यः स पूज्यश्च वासुदेवमिषो हि सः ॥

गङ्गपुराणे ।

एकादशीव्रतं भक्त्वा सः करोति नरः सदा ।

स विष्णुसौकं व्रजति याति विष्णोः सरूपताम् ॥

आग्नेयपुराणे ।

एकादश्यामुपवासं सः सदा कुरुते नरः ।

स याति परमं ज्ञानं यत्र देवो हरिः स्थितः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

सः करोति नरो भक्त्वा एकादश्यामुपोषणम् ।

स याति विष्णुसौक्यं याति विष्णोः सरूपतां ॥

विष्णुपुराणे ।

ॐकारः सर्ववेदानां सधैवाद्यः प्रपूजितः ।

तथा सर्वव्रतानाम् एकादशीव्रतमुत्तमम् ॥

इत्येकादशीमहिमा ।

अथैकादशीविषये व्रतवाक्यनिषेधनिर्णयः ।

तथैकादश्यां काण्डिकाख्यानि भोजननिषेधपराधि, काण्डिका-
व्रतविधिपराधि । तत्र भोजननिषेधपराधि तावदुदाहृत्यने ।

तत्र देवस्यः ।

न ब्रह्मेण पितृसौकं न चादेत्तूर्ण-शूकरौ ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पशुबोदभक्षोरपि ॥

नारदीयपुराणे ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यायमानि च ।
अज्ञमाश्रित्य तिष्ठन्ति संग्रामे हरिवासरे ॥
तानि पापान्यवाप्नोति भुञ्जानो हरिवासरे ।
रटनीच पुराणानि भूयो भूयो वरामने ॥
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संग्रामे हरिवासरे ।

स्कन्दपुराणे ।

मादृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा ।
एकादृशान् भुञ्जानो विष्णुसोकास्तुतो भवेत् ॥

नारदीयपुराणात् ।

अष्टवर्षाधिकोमर्त्या अग्नीतिर्न हि पूर्वते ।
यो भुङ्क्ते मामके राष्ट्रे विष्णोरहनि पापभाक् ।
स मे दण्डस्य बन्धस्य निर्वासो देयतः स मे ॥

विष्णुस्मृतावपि ।

एकादृशां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

स केवलमथं भुङ्क्ते योभुङ्क्ते हरिवासरे ।
दिने तु सर्वपापानि भवन्व्यज्जितानि तु ।
तानि मोहेन योऽप्राति न न पापैर्विशुच्यते ॥

विधवायास्येकादृशां दोषत्रिंशः प्रदर्शितः कात्यायनेन ।

विधवा या भवेज्जारी भुञ्जीतेकादग्नीदिने ।
तस्माच्च सुकृतं नश्येत् भूकृत्या दिने दिने ॥

अथ च “न खादेत् कूर्म-शूकरावित्यादिनिश्चितनिषेधवचनमि-
च्छासततया “एकादश्यां न भुञ्जीत पशुबोदभबोरपीत्यादेर्निषेधप-
रतैवाध्यवशीयते । न चैतेषु वाक्येषु पर्युदासकारणं व्रतग्रन्थसामाना-
धिकरण्यादि श्रूयते, अतोभोजननिषेधा इमे ।

अथ केचिदाहुः एतान्यपि वचनान्युपवासपराख्ये कश्चिदुपक्रमे
कश्चिदुपसंहारे कश्चिदुपक्रमोपसंहारबोदपवासस्य प्रतिपादनात् नम-
र्षविधौ तु मूलभूतवेदान्तरकल्पनाप्रसङ्गाच्च । एकमूललाघ सचसापि
स्मृतितन्मप्रसिद्धैव । अथ “एकादश्यामुपवसेदित्यभिभाष “एकादश्यां
न भुञ्जीतेति वचनं देवसादिस्रुतिषु तदुपसंहारार्थं गुणविधानार्थं वा,
तथा चोपवासप्रकरणपठनमप्युचितं भवति । तेन स्मृतन्मन्यर्षवि-
धिपरमेवमादिवचनमिति मतमपास्तमिति ।

अपरे त्वाहुः नैतद्युक्तं । सुखार्थसंभवे सचसाजस्यस्यारुचितत्वात् ।
न च मूलभूतवेदान्तरकल्पनाप्रसङ्गात्तथाश्रवणसुचितमिति वाच्यं ।
वर्षविधि-निषेधानामेकार्थत्वापत्तेः । न चेह व्रतादिग्रन्थसामानाधि-
करणं पर्युदासाश्रवणकारणमस्ति ।

ननु ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पशुबोदभबोरपि ।

वज्र-वतिधर्मोऽयं शुकामेव सदा श्चौ ॥

इति पर्युदासोऽवमभोजनवर्णनसुपवासाख्यं व्रतं विधत्ते “वज्र-
वतिधर्मोऽवमिति धर्मग्रन्थसामानाधिकरण्यात् । न हि निषिद्धानां
ब्रह्मपत्यादौर्ना परित्यागे कश्चिदूर्नो जायते । ब्रह्मपत्यास्यसुशानादधर्मो
भवति अनसुशानादधर्मपरिहारमात्रं न पुनर्धर्मवक्ष्यः, पाचकनि-

वेधो गृहीतो धर्मी भवेदपि न पुनः स्तम्भो निवेधस्यापि भवति,
तस्माद्दूर्गग्रन्थसामानाधिकरण्यादवगम्यते भावक्यं किञ्चिद्विधे-
मस्तीति, प्रजापतिप्रतेखिव नञर्थस्य अतश्चसामानाधिकरण्यात्तः
सर्वेष्वेकादशीभोजननिवेधवाक्येषु सर्वग्राह्याभ्यामेव “वनस्त-यतिधर्मी-
ऽवमित्यस्योपसंहाराद्दूर्गग्रन्थसामानाधिकरण्यं पर्युदासाम्यकारणं
भविष्यतीत्युच्यते । सत्यं । यथैतदाक्यविहितं नित्यमेकादश्यापवा-
प्रतं सत्यन्तरे सुखया वृत्त्या सुख्यासंभवाद्वा लक्षणया विधीयते ।
अथा कात्यायन-देवस्तस्यत्योः ।

एकादश्यामुपवेश्येत्पञ्चोदभयोरपि ।

विष्णुरक्ष-स्कन्दपुराणयोः ।

उपोष्येकादशीं नित्यं पञ्चोदभयोरपि ।

इत्यादिवु ।

अथा च भविष्यत्पुराणे ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चोदभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुक्रेणैव सदा गृही ॥

अग्निपुराणे ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चोदभयोरपि ॥

इत्यादिवचनं । तथैतत्सतिगतस्य च “वनस्त-यतिधर्मीऽवमिति
विशेषस्य तत्सतिगतस्य च “ब्रह्मचारी च नारी चेति “गृहस्थो
ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव चेति विशेषस्याच कर्मण्युपसंहारो
पुञ्जते । अथ तु सुख्यासंभवादेन निवेधनिष्कारादुपवासप्रतिषेधं नास्ति

तच्च कथं प्रतगतस्योपसंहारः, न ह्यग्निहोचनतोविशेषः । शास्त्रान्तरे-
 ऽन्वकर्मस्युपसंहारयते, उपसंहारादेव प्रतविधानं भविष्यतीति चेत् । न ।
 उपसंहारे सति प्रतविधानं प्रतविधाने च सति कर्मैक्यादुपसंहार-
 इति दुरुत्तरेतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । सर्वस्योपसंहारे च देवस्यस्यतौ
 प्रतविधायकवाच्यान्तरसङ्गावात् पौनरुक्तप्रसङ्गः । न चैकं प्रतविधानं
 द्वितीयं तदुपसंहारार्थं गुणविधानार्थं चेति वाच्यम् । “न शङ्गेन
 पिवेन्नोचमित्यादिनिषेधव्यवधानेनावुद्दिश्यस्योपसंहारातुपपत्तेर्भिन्ना-
 र्थत्वे सन्नवत्युपसंहारार्थत्वस्यानुचितत्वाच्च । नापि गुणविधिः, प्राप्तार्थ-
 विषयत्वेन विधिलक्ष्येवातुपपत्तेः “न शङ्गेन पिवेन्नोचमित्यादिभिः
 सम्यतिपक्षनिषेधैः साक्षरार्थेण पठितत्वाच्च । एतेन कश्चिदुपपत्ते
 कश्चिदुपसंहारे उपवासप्रतिपादनादित्यपि निरस्तं । एकतियि-
 सन्नन्वाद्योपवासप्रकरणपठनमप्युचितं, तस्मात् स्वतन्त्रमन्त्रार्थविधि-
 परमेवमादिवचनमिति मतं समीचीनं । कथं ब्रह्मचार्याद्विवाक्येषु
 सुख्यार्थासम्भवात् साक्षरयोपवासप्रतविधानमिति चेत्, उच्यते सुख्यार्-
 थपरिपक्षे श्लोकां वाक्यानामयमर्थो भवेत् । गृहस्थ-ब्रह्मचार्यादि-
 ताग्नि-नारीणां पञ्चदशेऽप्येकादश्यां भोजननिषेधस्तर्ह्यतिरिक्तानां
 भोजने प्रत्यवायाभावः । गृहस्थस्य तु शुक्रायामेव भोजननिषेधः
 कृष्णायां भोजने प्रत्यवायाभावः इत्यापद्येत विशेषनिषेधस्य प्रेषाश-
 तुञ्जाविवक्षत्वात् । तथा च सति “एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि
 मानव इत्यादिवचनविरोधः । न च सामान्यस्य निषेधस्य विशेष-
 निषेधेनोपसंहारः यथा “पुरोडाशं चतुर्णां करोतीति सामान्यविधिः
 “आग्नेयं चतुर्णां करोतीति विशेषविधिना भविष्यतीति वाच्यम् ।

निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वादुपसंहारात्तुपपत्तेः । ह्य-
 मस्युपसंहारे “न विंशत् सर्वा भृतानीति सामान्यनिषेधस्य “ब्राह्मणो
 न हनव्य इति विशेषनिषेधेनोपसंहारोपपत्तौ चक्षिणादिवधे प्राच-
 क्षिप्तोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । “ब्राह्मणो न हनव्य इति च पाप-
 गौरवव्यापनार्थं विशेषनिषेध इति चेत् । न । तदभावात् । न हि
 वनस्य-सतौनामेकादश्यां भोजने न्यूनः प्रत्यवायो गृहस्थादीनामधिकः,
 गृहस्थास्य च क्षत्र्याणां भोजने न्यूनः शूद्राद्यामधिक इति सम्भवति,
 प्राचक्षिन्नाधिक्यानभिधानात् । प्रत्युत गृहस्थाद्यपेक्षया वनस्थादीनां
 “शौचवच्छोधनं प्रोक्तमिति प्राचक्षिन्नाधिक्यं चाभिहितं । प्राच-
 क्षिप्तोपदेशादेव नोपसंहार इति चेत् । न । अतुपदिष्टे प्राचक्षिन्ते
 प्रसङ्गात् । सामान्यतोविहितं प्राचक्षिन्तं सर्वथास्तीति चेत् । न ।
 भवन्मते प्रत्यचनिषेधसङ्गादेऽपि कस्यनाप्रसङ्गात् । अतुस्यैवोपसंहारा-
 भावमात्रं तस्माद्भविस्यतीति चेत् । न । उपसंहारनिवारणार्थमात्रात्
 मानवपदवैचर्यात् शास्त्रस्य मनुस्मार्थाधिकारत्वेनैव तस्मिन्नेः । अतुक्तं
 पर्युदासपद्ये “गृहस्थो ब्रह्मचारी चेत्यत्र वाक्ये पद्येऽप्युपवाचप्रसङ्गेऽ-
 वस्थापद्यमनुपपन्नं स्यात्, “शूद्रानेव सदा गृहीत्यादिकस्यमात्र-
 विरोधादिति, तदनुक्तं अविरोधस्यात्पदमेवोपपादयित्वात्समाह्वानात् ।

अपरे त्वाङ्गः यानि अनादिशब्दसामानाधिकरन्तरचितानि
 वाक्यानि तानि निषेधपराशब्देव । मनु पर्युदासपद्येऽपि अत्रत्या नाशब्दे
 “मन्मभावे च वाक्ये तद्विद्वद्-तदन्वयोरपीति अरणादनेत्र वाक्या-
 न्तरपर्यालोचनया भोजनविद्वद्भूमभोजनसङ्ख्यमभिदधुपवाचपरः
 स्यात्, अन्यथा “नातुपाद्येषु ये सजामसं करोतीत्यपापि अत्रत्याभिधा

पर्युदाहो न स्यात् । निषेधपक्षे अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गात् स्रष्टाणापि स्तौत्रियत इति चेत् । न । एवं सति “यवैर्धंजेतेत्यत्रापि त्रीहिस्रष्टाप्रसङ्गात् । न च “त्रीहिरिर्धंजेतेत्यत्र यवस्रष्टा, त्रीहिरित्यत्र वज्रपु वाक्येषु पद्यमानत्वात् अष्टदोषदुष्टविकल्पाच्च, वरं वाक्यद्वयविक्षितमभ्युदयकारि भवतीति कल्पना । अनेकसंस्कारवाक्यगत-यवस्रष्टातो वरमेकस्मिन् यववाक्ये त्रीहिस्रष्टा युक्ता, तस्माद्विकल्प-भयात्स्रष्टाङ्गीकारे अव्यवस्था प्रसङ्गात् न पर्युदाहपक्षे नञो स्रष्टा मुख्यतैव । तेन पर्युदाह एव भवत्विति चेत्, उच्यते, पर्युदाहपक्षे स्रष्टाभावेऽपि निषेधा एवैते, सर्वं हि प्रधानेनैव सति सक्तवे सत्वधत्ते, तेन प्रधानाख्यातयोगेन निषेधतैव, नाम-धात्वर्थयोगे च पर्युदाहो भवति, न तु निषेधः । स त्वाख्यातयोगे, तदुक्तं “नाम-धात्वर्थयोगाच्च न नञ् प्रतिषेधक इति । तस्मान्निषेधोऽयमङ्गीक्रियते प्रतीयमानप्रधानाख्यातसम्बन्धे बाधकाभावात्, न तु स्रष्टाप्रसङ्ग-भिया । यच्च विकल्पभयात् स्रष्टास्त्रीकारे यववाक्ये सा प्रसज्यते इत्युक्तं, तदुक्तं त्रीहिरवाक्ये यववाक्ये वा सा स्त्रीकार्येति विनिगने हेतोरभावात् । न च त्रीहिरब्दस्य वज्रवाक्यपाठो नियामकः, संस्कार-वाक्यगतत्रीहिरब्दस्य यवस्रष्टात्वाभावात्, प्रदेशप्रकृतिमात्रस्रष्टाद्यो-पपत्तेः ष्टस्रष्टोत्पत्त्या चारी चेति वचनमपि निषेधपरमेव, न तु “एका-दह्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानव इति वचनविरोधः उप-संहाराभावात् । न च विशेषणव्यवैयर्थ्यं ।

चाहिनाग्निरनङ्गाच्च ब्रह्मचारी च ते चयः ।

चक्रान्त एव चिह्नानि मैत्रां चिह्निरनङ्गतां ॥

सो षडक्षो न भुञ्जीत आहिताग्निस्यैव च ।

प्राणाग्निशोचकोपेन श्वकीर्षी भवेत्तु वः ॥

इत्येवमादिवचनपर्यालोचनया मानवपदसंकोचपरिहारार्थमात् ।
न च “एकादश्यां न भुञ्जीतेतिवचनान्येकादशीत्यतिरिक्तविषयाधि,
षडक्ष्यादिविषयभोजननिषेधपर्यालोचनया “एकादश्यां न भुञ्जीते-
त्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तविषयताप्रसङ्गात् । तेनैतद्व्युत्पत्त्यात् । “षडक्षो
ब्रह्मचारी चेति वचनमिति न दोषः । यानि पुनर्वाक्यानि अतस्त्वद्ब-
न्धि कृष्णो ताभि न निषेधपराधि “नोद्यन्मादित्यमीषेतेतिवत् ।
मत्स्य-भविष्यपुराणयोः ।

एकादश्यां गिराहारोचो भुङ्क्ते द्वादशीतिथौ ।

इक्षो वा यदि वा कृष्ये तद्व्रतं वैष्णवं मत्तु ।

आग्नेयपुराणे ।

एकादश्यां न भुञ्जीत अतमेतद्वि वैष्णवं ।

एवमन्यान्वपि वाक्यानि अतविधिपराधि श्लेषानि । चान्युपवाच-
नशब्दमिति यानि च अतस्त्वद्बन्धि वाक्यानि वक्ष्यमाणाणि तान्वपि
अतविधिपराश्लेष निषेधपरत्वे अतस्त्वन्धानुपपत्तेः । अतविधिपरा-
श्लेषपि वाक्यानि द्विविधानि नित्यअतविधिपराधि कान्यअतविधि-
पराधि च । नित्यअतविधिपराधि तावदुदाह्रियन्ते ।

तत्र नारदः ।

नित्यं भक्तिवन्मायुक्तेर्नैर्विष्णुपराधयैः ।

पथे पथे तु कर्तव्यमेकादश्यास्तुपोषणं ॥

अपोपोषणं नित्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ।

भास्वपुराणेऽपि ।

उपोष्येकादश्रीं नित्यं पञ्चोदमधोरपि ।

धनकुमारप्रोक्तेऽपि ।

एकादश्रीं सदोपोष्या पञ्चोः द्वाका-कञ्चोः ।

तथा ।

एकादश्यासुपवसेन कदापिदतिक्रमेत् ।

तथा ।

न करोति धि द्यो मूढ एकादश्यासुपौषधं ।

य नरो नरकं धाति रौरवं तमसाहृतं ॥

एषु वाक्येषु यदा नित्यं नातिक्रमेदिति श्रवणात्पक्षे पक्षे इति वीक्षाश्रवणादकरणे दोषसंकीर्तनाच्च एकादश्रीमतं नित्यमिति गम्यते ।

तथा च विष्णुरक्षे ।

द्वादशी न प्रभोक्तव्या चावदायुः सुदृष्टिभिः ।

भाग्यपुराणे ।

उपोष्येकादश्रीं राजन् चावदायुः सुदृष्टिभिः । इति ॥

वृत्ति-विधेयचोरेकादश्यापवाद्यातिक्रमे दोषविशेषः प्रदग््नितो-
नारदीयपुराणे ।

एकादश्यां विना रक्षा वृत्तिसु सुमहासुने ।

पथते श्रान्धतामिषे चावदाभूतसंश्रवं ॥

एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चोदमधोरपि ।

वज्रक-वृत्तिधर्मेऽथं द्वाकाजेव यदा मृशी ॥

इति गोभिलवचनादपि नित्यत्वमवगम्यते यदाग्रद्वान्वात्,
‘यदा’ सर्वकालम्, “एकादश्यां न भुञ्जीतेति प्रतीतेः न तु दृष्टिरेव
यदाग्रद्वान्वात् । एवमितरेष्वपि उपवायविवचनस्य नित्य-काल-
प्रकारविशेषः, न अत्रवायपरिहारार्थं, यन्नित्ययदाग्रद्वान्वात्-
त्वात् ।

चिकाण्डमण्डनस्यार ।

य मद्वासा सुरापः यः य खेयी गृह्णतस्वगः ।

विचारयति यो मोहादेकादश्यां चितायिते ॥

इति वचनं नित्यत्वप्रतिपादकं । इदञ्च यद्यप्यर्थात्मात्रं तथापि
स्वतन्त्रार्थात्त्वात्तद्विभिन्नतरेण तद्गुणपक्षेर्विधिं कल्पयति “चौपुन-
रोद्युपोभवतीतिवत् । तथापि दोषश्रवणाद्दोषस्य चावश्यकत्वात्काल-
मनिमित्तत्वादावश्यकविधिं कल्पयति, तदतिक्रमे दोषश्रवणसुपपद्यते,
न पुनः कालं कल्पयति । तच्चावश्यकत्वं किंविषयमित्यपेक्षायां
अन्यदस्य कल्पयित्वा तस्यां चोत्पत्तिविधिं प्रकल्प्य तद्विषयावश्यकत्व-
विधानादरं वाक्यान्तरावगतस्यैकादश्युपवासस्य नित्य-कालप्रकार-
विशेषाकाङ्क्षेहापि वाक्ये एकादशीशब्दश्रवणादुद्विग्नस्य शब्दापे-
क्षिण आवश्यकत्वविधानेन सम्बन्धः कल्पनासाधवात् । ननु नित्याश्र-
वणाश्लेषेः किमिति न कल्पयते, उच्यते, निषेध-निषेधोभयकल्प-
नागौरवापत्तेः । ननु “विचारयति यो मोहादिति विचारो निषेधो-
ऽवगम्यते किंविषयो विचारः यन्नित्ययदादेकादशीविषय इति ब्रूमः,
मेवं, यन्निवारितकानुष्ठानमग्रकालेन विचार-निषेधावच्छिन्नात्, तदुक्तं
“यन्निवार्यं किञ्चिदेवीयाद्दानो व्याहृत्येतेति, तस्मादुपवासव्यर्थं

विचार-विद्या विमर्षे विचारकाले विचारितप्राप्तयेतत् तस्यापि-
विचारमेकादशासुपवर्णनीयं चम्यवा ब्रह्महत्यादिदोषापत्तिरिति
वाच्यार्थः ।

चतुर्विंशतीशतविधिपराणि वाच्यानि ।

तत्र विष्णुरहस्ये ।

य इच्छेद्विष्णुना वाचं मृतं चम्यदमात्मनः ।

कश्चित् मृतपदस्थाने पुत्रपदं पश्यते ।

सूर्यपुराणे ।

य इच्छेद्विष्णुवाचमुच्यं त्रिषं चम्यत्तिमात्मनः ।

सात्याचनः ।

चंवारवागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः ।

हेमव्यं चम्यतिं क्षमं सुक्तिं वा वदद्विच्छति ॥

एतेषासुत्तरार्द्धे “एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चोदभञ्जोरपीति ।

साम्यपुराणे ।

चदोच्छेदिषुषान् भोगान् सुक्तिं चात्मनदर्शनां ।

एकादश्यासुपवर्णयेत्पञ्चोदभञ्जोरपि ॥

नारदीयपुराणे ।

चाराधयति गोविन्दमेकादश्यासुपोषितः ।

यः य चाकति निर्वाचं दाह-प्रसन्नवर्धितं ॥

विष्णुः ।

नार्धनीर्षं ब्रह्मेकादश्यासुपोषितो भगवन्नां वासुदेवमभ्यर्चयेत् ।

पुण्य-भूयस्वरुषेण-दीप-मेवैर्बलि-प्राज्ञकल्पवैद्यं ज्ञानमेतत् चम्यूर्धं

हत्वा पापेभ्यः पूतो भवति चावज्जीवं हत्वा येनदीपनेवाप्नोति
उभयतो द्वादशौत्थेवं संवत्सरं स्वर्गं लोकं प्राप्नोति चावज्जीवं विष्णु-
लोकमित्यादि ।

नारदौषपुराणे ।

स्वर्ग-मोक्षप्रदा श्लेषा शरीरारोग्यदायिनी ।

सुकस्यप्रदा श्लेषा राज्यपुत्रप्रदायिनी ॥

न ह्यपापलोकत्रवणादिवत्परार्थत्वादिषु फलश्रुतिरर्धवाहोऽप्यनु-
प्यते, परार्थता नाम पापक्षयार्थता अभिप्रेता, चापि च न स्वर्गं विष्णु-
हेमोऽवगम्यते किन्त्वर्धवादमात्रशरणैव, स चार्थवादः स्वर्गादिव्यव-
विशिष्ट इति तान्येव फलान्यङ्गीक्रियन्ते यथा जातेष्टेरवस्त्रकर्तृत्वाद्या-
त्रयार्थवादिकफलसम्बन्धोऽङ्गीकृतः । अथ च “तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा अनाश्रयेनेति तपसो
विद्याङ्गत्वावगमात् पारम्येण मोक्षार्थत्वमस्तीति मन्वमानेनोक्तं
मोक्षप्रदेति । इत्येकादशौविषयनिषेधवाक्यनिर्बन्धः ।

अथास्मिन् व्रतेऽधिकारी निरूप्यते ।

तत्र काम्यत्वपक्षे तत्तत्फलकाम एव । नित्यत्वपक्षे चिकार्यम-
ख्यः प्राह । नित्यत्वालुक्कृतत्वाज्जीवनवानधिकारी कस्यते, तथापि
नेवर्षिकाधिकारत्वाद्भ्रमशास्त्राणां अत्रैवर्षिकव्युदासः । ननु वनस्य-
वतिधर्मोऽथमिति स्मरणाद्दृष्टवत्त्वादिव्युदासोऽपि कस्याप्य भवति,
उच्यते, वनस्य-वत्योराख्यातपदान्प्रथासम्भवात् । न हि धर्मग्रन्थोप-
र्जनोभूतचोदेकादशां न भुञ्जीतेत्यनेनाम्यः सम्भवति । एवमु-
च्यते वनस्य-वतिधर्मोऽथनेकादशां न भुञ्जीतेति, किन्त्वर्षोऽपि

नोपपद्यते धर्मस्वाचेतनस्योपवासकर्तृत्वासम्भवात् । न हि वनस्य-यति-
 धर्मोऽयमिति भुङ्क्ते येन तस्य निवार्यते, तस्माद्वाद्गोऽप्ययस्माद्गो-
 ऽर्था नास्ति याद्गोऽर्थः सम्भवति ताद्गोवाचकग्रन्थो नास्ति तस्मात्
 सुत्यर्थं वनस्त्रादिपदं यस्माद्वनस्य-यत्योरुत्तमाश्रमिणोरप्ययन्मर्मः कि-
 षुतेतरेषामिति । यथा “देवा वै सचमासते किसुत नेतरे” इति । नन्वे-
 वमपि वाक्यशेषाद्वनस्य-यतिनिर्णयः कस्मात् भवति सन्देहाभावात् यत्र
 हि एत-तैस्त्वयोरुपादाने सन्देहस्तत्र “तेजो वै एतमिति वाक्यशेषाभि-
 र्षणं उक्तः, इह त्वपवासे जीवन्मानाधिकारनिश्चयात् वाक्यशेषापेक्षा,
 ननु जीवन्मुपवसेदिति न श्रूयते, सत्यं, तस्यापि कस्यते, नन्वधिकार-
 कल्पनातीवाक्यशेषान्नदाश्रयणं लघीयोरभिषेचवात् । उच्यते। कल्पना-
 गौरवभयाद्वाक्यशेषगतयोर्वनस्य-यत्योरधिकारिणोरः त्रीयमाणयो-
 र्ज्ञतोधिकतरो दोषो वाक्यभेदः प्राप्नोति, तथा हि वनस्य-यत्यारेकत्र
 पुरुषे युगपत्समावेशसम्भवात् न संघतयोरधिकारिविशेषणत्वं प्रत्येक-
 मधिकारिविशेषणे गृह्यमाणे वनस्य उपवसेत् यतिरुपवसेदिति-
 वाक्यभेदः स्पष्ट एव । ननु प्रत्युद्देशं वाक्यपरिसमाप्तौ को वाक्यभेदः
 यथा “यत्वं संमार्ष्टीति ऐन्द्र-वायवादिषु प्रत्येकं समार्गविधानेनापि
 वाक्यभेदः, सत्यं, तत्रैकस्मिन् ग्रन्थेतात्पर्ये औते पर्ववसिते सत्यार्थि-
 को व्यापारः प्रत्येकं पक्षेषु भिद्यमानोऽपि न वाक्यं भिन्नति, इह
 तु न कस्यचिदेकस्य ग्रन्थस्य औतो व्यापारो वनस्य-यतिव्यापारः
 सम्भवति वनस्यग्रन्थेन एतेरनभिधानाद्यतिग्रन्थेन वनस्यस्य अतो-
 वाक्यभेदः । ननु राज-पुरोहितयोरिव वनस्य-यत्योर्भिन्नग्रन्थोपास-
 योरप्यधिकारव्यन्धः । मैवं । तत्र हि वाच्यव्यकामना नामैकमधिकार-

विशेषणं सम्भवति, इह तु वनस्त्र-यतिलद्वयामन्यदुभयानुसूतमेक-
मधिकारिविशेषणं न पश्यामः । किञ्च राज-पुरोहिततुल्यन्यायाञ्च-
यथासंहतयोरधिकारः प्राप्नोति, तत्र वनस्त्र-यती एकादक्षां न
भुञ्जीयातामिति स्थाप्य पुनरेकादक्षां न भुञ्जीतेति । नम्यनुषङ्गेषो-
भयत्र सम्बन्धाच्च द्विर्वचने निर्द्देशाभावो दोषः । उच्यते यत्र भिन्नवाक्यत्वं
निश्चितं तत्र सम्पूर्णादाक्यात् किञ्चिदनुषङ्गते न्यूनवाक्यं प्रति यथा
“वसन्ताय कपिञ्जलानासभत इति । इह च समासपदगतयोर्वनस्त्र-
यत्योः प्रत्येकमाख्यातसम्बन्धायोग्यत्वेनानुषङ्गाभावः तस्माद्वनस्त्र-यति-
ग्रन्थस्य कथञ्चिदप्यधिकारिसमर्पकत्वाभावाद्गृहस्थादेरप्यधिकार इति
सिद्धं । नन्वेवं सतीदं वाक्यं विरुध्यते “गृहस्थो ब्रह्मचारी वा यो-
ऽनग्रंस्तपस्वरत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन श्रवकीर्षी भवेत्तु सः” ॥ इति ।
उच्यते । किमनेन वाक्येन तपः प्रतिषिध्यते किं वा प्राणाग्निहोत्र-
स्वावश्यकत्वं विधीयत इति । न तावत् प्राणाग्निहोत्रविधानं तस्य
हेतुवन्निगदाभिहितस्य विधित्वासम्भवात्नेन ह्यत्रं क्रियत इतिवत् ।
यद्यपि हेतुवन्निगदितार्थो विधीयते, तथापि प्राणाग्निहोत्रवि-
धानत्वात् किन्तु तदीयो लोप एव हेतुत्वेन निर्दिष्ट इति तद्वागा-
पत्या अग्निहोत्रलोप एव प्रसज्येतेत्यनिष्टापत्तिः । किञ्चाग्निहोत्रना-
मधेयप्रवणाल्लेषमिकाग्निहोत्रविधत्तप्राण्या तदीयद्रव्येषु चौरादिषु
अतिदिष्टेषु तेषां मध्येऽनादिद्रव्येषोपवासावितरोधिनापि प्राणाग्निहो-
त्रसिद्धेर्नैवोपवासवाधकत्वं प्राणाग्निहोत्रनिवन्तस्य । अथार्थवाद्गतस्य
नालोऽतिदेशकत्वाभावात्तत्रैवमिकाग्निहोत्रद्रव्येष्वप्रतिषेधु प्राणाग्निहोत्रस्य
सुखे ह्यसमानतया बुद्धिज्ञेन भोजनार्थेन द्रव्येषु प्राणाग्निहोत्रं

कर्त्तव्यमिति विधीयते, ततश्च तत्तद्विषयं भोजनाद्येषादुपवास-
विरोधः । उच्यते । यदि भोजनार्थेन द्रव्येषु प्राणाग्निहोत्रं कर्त्तव्यं
तर्हि तत्प्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वात् स्नानमाद्येषुकलं “पुरोडाशकपालेन
तुषाणावपतीतिवत् । निरूपितस्नायमर्थः प्रारौरीके “तद्यज्ञं प्रथममा-
गच्छेत्तद्दोमीथं स्नानं प्रथमामाहुतिं जुहुयात् प्राणाय स्नाद्येत्यचो-
दाहरणात् । तस्मान्न प्राणाग्निहोत्रस्नायव्यकालविधायकमिदं वाक्यं
“दृष्ट्वा सौ ब्रह्मचारीति । नापि दृष्ट्वादेरुपवासप्रतिषेधकं “पूर्वाहु-
पवसेद्दृष्ट्वा”, “इत्थमेव सदा दृष्ट्वाद्यादिविरोधात् । तथादित्यवा-
रादिकास्तत्रिंशोपयुक्तोपवासपर्युदासादुपवासान्तराभ्यनुज्ञा गम्यते ।
अतश्च परेऽपि वाक्ये दृष्ट्वास्तथातुवादोद्दिश्यते “प्रजापतिरकामयत
प्रजाः सृजेथेति, “स तपोऽतप्यतेति प्राजापत्यादिनाभिज्ञतत्वाद्दृष्ट्वा-
स्तस्य सतस्तपोऽनुवादाद्दृष्ट्वास्नानरस्यापि तपोयुक्तमिति तु गम्यते ।
तथाच ब्रह्मिष्ठादयः ऋषयो दृष्ट्वा एव सन्तोऽप्युपासि तपोसि
चक्रिर इति पुराणेषु श्रूयते । तथा विष्णुधर्म-भविष्योत्तर-मत्स्यपुरा-
णादिषुपवासप्रश्नुराणि प्रतानि दृष्ट्वास्नानां विधीयन्ते । तथा धर्मशा-
स्त्रेषु उपवासवृत्तानि प्रायश्चित्तानि दृष्ट्वास्नानां स्मर्यन्ते । अथत्वेऽपि
केचन दृष्ट्वा महात्मानस्त्रुपवासपरायणा दृश्यन्ते सदाचारादपि
दृष्ट्वास्नानां श्रेयोऽर्थिनां तथाधिकारोगम्यते । एवं च सति यानि
साधारणानि तपोवचनानि तानि दृष्ट्वास्त्रे सङ्कोचस्यणं बाधं न प्रति-
पद्यन्ते इत्यपरोक्षम् । तथा हि तप इति तपो नामग्रन्तात्परं, अद्वि-
परन्तपस्तदुराधर्मं, तस्मात्तपसि रमन्त इति । इह हि प्रकरणे यथा-
श्रुतिश्रेयविवक्षा तत्र तदाश्रमपक्षं कृतं तस्मान्नसाधारणं गम्यते ।

तथा “तपसा देवा देवतामपमायन् तपथर्वचः सुरत्वमविन्दन् तपसा
 अपमान् प्रणुदामरातीक्षपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मान्नपः परमं वदन्तीति,
 “तपसा चे अनाष्टव्यास्तपसा ये स्वर्गतास्तपो ये चक्रिरे महन्तांश्च देवो-
 ऽपि गच्छतादिति, “तपसैव च युक्तस्य ब्राह्मणस्य दिवोकसः । पूजानु
 प्रतिष्ठकानि कामान् संवर्द्धयन्ति चेति ॥ यानि तु मोहिनीवचनानि
 “अहोरात्रम् इच्छाम्नाद् भवतो ऽष्टस्यस्य सतो गोपवासाधिकारोऽस्ति
 विशेषेण च चिदस्य किन्तु यतीनां विधवानामेवाद्यं धर्मीयदुपवा-
 सादि तदेकादश्यान्वया भोक्तव्यं भोक्तव्यमित्यर्थप्रतिपादकानि भूयो-
 भूयः कथितानि तानि विधिसरूपाणि परमार्थतो न विधायकानि,
 किन्तु स्वविपर्ययार्थस्य विधेरुपवासानुष्ठानपरस्य इच्छाम्नादकीर्तित-
 स्त्वार्यवादभूतानि, कुतः “मा मेवं वद कस्यापि किन्तु त्वमुपपद्यते ।
 इत्यादिना तदुक्तार्थप्रतिषेधपूर्वकमुपवासविधानात् । यथा “जर्तिस्य-
 वाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकथवाग्वा वेति, “पयसाग्निहोत्रं जुहोतीत्य-
 स्त्वार्यवादः “अनाहुतिर्वै जर्तिसास्य गवीधुकास्येति जर्तिस-गवीधुक-
 प्रतिषेधपूर्वकं पयोविधानात् । किञ्च यदि मोहिनीपत्र एव सिद्धान्तः
 स्थात् किं तर्हि तदुक्तविपर्ययकारिणं इच्छाम्नादं इत्येनाह्वय भगवान्
 वासुदेव आत्मसाधुज्यैवैश्वर्यवान् । किञ्च यस्योपकारार्थं मनुष्यास्त्रकं
 प्रापयितुमेव मोहिन्याः प्रवृत्तिरिति उपवासादपि नरकप्राप्तिसं-
 न्येव मोहिनीवचनानि नानुष्ठेयार्थानि । तस्माद्ऽष्टस्योऽप्युपवासादा-
 वधिस्तत इति सिद्धं । एतेन ब्रह्मचारी व्याख्यातः “तपो विशेषैर्विधैर्ब्र-
 तेस्य विधिचोदितैः । वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरसस्यो दिज्जगता” ॥
 इत्यादिवचनेत्यापि तपःसम्बन्धावगमात् । नन्वेवं तर्हि “ब्रह्मचारी

वेतिवचनस्य को विषयः; प्राणान्निहतपोनिषेधपरत्वं ब्रूमः । तथापि प्राणाग्निहोत्रलोपेनेति इन्द्रगर्भस्तापुहवः, इत्यंभृतस्यचणा च हतीया, विहितकर्मापस्यणार्थस्याग्निहोत्रशब्दः, तथाचायमर्थो भवति यो गृहस्योत्रह्यचारौ प्राणबाधया विहितकर्मबाधया वा नपश्यति सोऽवकीर्षिदोषं प्रतिपद्येतेति । एवं च योजना प्राणस्याग्निहोत्रं च प्राणाग्निहोत्रे तयोर्लोपेनेति । एतदुक्तं भवति वागप्रस्तादेः प्राणाग्निहोत्रायुपरोधेनापि तपः कुर्वाणस्य नातीव दोषः, गृहस्तादेसु यदि प्राणो वाग्निहोत्रादिकं वा उपरुध्येत तदा दोष इति “धर्मार्थ-काम-मोहायां प्राणाः संस्थितिहेतवः । ताञ्जिघ्रता किं न हतं रचता किञ्च रचितं” ॥ इति “सुर्वेदेभ्यः कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः” इति वचनात्प्राणकर्मकामबाधनीयत्वप्रतिपादनात् । यद्युच्यते “शरीरं पीयते येन शुभेनापि च कर्मणा । अत्यन्तं तन्न कर्त्तव्यमनायासः स उच्यते” ॥ इति तदत्यन्तपीडागिवारकं न तु पीडामाचक्ष, तस्माद्गृहस्य-ब्रह्मचारिणोऽप्यवासाद्यधिकारोऽस्तीति सिद्धं । नन्वस्य नामान्येषां गृहस्थानां, आहिताग्नेस्य नासि “आहिताग्निरनृत्वांश्च ब्रह्मचारौ च ते चयः । अन्नान् एव विद्वान्नि नेषां सिद्धिरनन्तरां” इति स्मरणात् । उच्यते । किमनेन वचनेनाहिताग्नेरन्नं विधीयते किं वीपवासः प्रतिबिद्यते इति यदायन्नं विधीयते तदापि किं सर्वदा भोक्तव्यमित्युच्यते, किं वा भोजनेच्छायां सत्यां प्रतिबन्धे चासति स्वप्नमाने च भोजने भोक्तव्यं, आसोस्त्रिष्यास्त्राप्नारानुज्ञानेऽपि भोजनप्रतिप्रववोविधीयत इति, तत्र सर्वदायन्नविधानमग्रकालादेव नेहं । नापि भोजनेच्छायां सत्यां प्रतिबन्धे चासति स्वप्नमाने भोजने विधिपूर्वकः रागतः

प्राप्तत्वात् । तदुक्तं न्यायमञ्जरीकारेण “न हि बुधुचितोऽग्रीषात्
 मखिनः स्थायादिति विधानमुपयुज्यत इति । न च प्रतिबन्धेऽपि
 भोक्तव्यमिति वाच्यं । अग्रकालात् । नापि ग्राह्यान्तराननुष्ठानदेश-
 कास्त्वावस्थादावग्रहं प्रतिप्रसूयते, तथाच सति सप्तदावपि काले
 अग्रानादावपि देशे वा शुचिनाप्याहिताग्निना पर्युषितादिकमप्यर्थं
 भोक्तव्यमित्यापद्यते । भवत्विति चेत्, हा कष्टमिदं श्रुतं अथो मपत्य-
 यग्रनक्षत्रोक्षुपा येन समस्तग्रिष्टजनप्रसिद्धिविपरीतं सङ्घट्टादिव्यपि
 भोजनमुच्यते, विरुध्यन्ते च बहूनि ग्राह्याणि तन्नादिवयनिषेधकानि
 “चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादित्यादीनि । ननु तानि सामान्यग्राह्यात्वादा-
 शिताग्निविषयाणि, उच्यते, इदं वा निषिद्धव्यतिरिक्तविषयं कि-
 मिति नेष्यते, यथा निषेधग्राह्याश्चाहिताम्यनाहिताग्निषाधारणत्वात्
 सामान्यग्राह्याणीत्युच्यन्ते तथाग्रनग्राह्यमपि निषिद्धानिषिद्धविषय-
 साधारणत्वात् सामान्यग्राह्यं, एवं तर्हि विकल्पोऽस्त्विति चेत्, तत्र,
 विषमग्रिष्टत्वात् । तथा “अन्नन्न एव सिद्ध्यन्तीति वर्णमानापदेशत्वात्
 कस्यो विधिः “चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादित्यादिषु प्रत्यक्षः, अतो न वि-
 कल्पः । नन्वस्थाने क्लिश्यते आयुश्रता यावता सङ्घट्टादिव्याहिताग्नेरग्रहं
 गोच्यते किन्वेकादशादावग्रितव्यमिति, उच्यते, कस्यच पक्षपातः, यथा
 हि “चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादिति स्पष्टः ग्राह्यविरोधः तथैव “रावावये-
 कादशां न भुञ्जीतेति ग्राह्यं विद्यत एव । तस्मात् विरोधः, ग्राह्यान्त-
 रावदङ्गे विषये नाग्रनविधानमेतत्, “अन्नन्न एव सिद्ध्यन्तीति विषया-
 न्तरे विधायकत्वं पूर्वमेव निराकृतं, तस्माच्च कश्चिद्नेनाग्रनं विधीयते ।

ननु च

साधं-प्रातर्दिजातीनामग्रं भ्रुतिर्षोदितं ।

नाम्नरा भोजनं क्षुर्धादग्निशेषसमोविधिः ॥

इत्येतद्ग्रन्थविधानं, तर्हि पूर्ववदिकल्प्य दूषयितुं शक्यते, को ब्रूते तद्ग्रन्थविधानमिति रागतः प्राप्तस्य भोजनस्य साधं-प्रातःकां-
क्षान्तरे प्रतिषेधमाचमिह कथिते सर्वमन्यद्गूढते, एवमल्पविधिपरत्वे
सम्भवति काणविशिष्टभोजनविधानस्याधुक्त्वात् काणद्वयनिधये वां-
क्षभेदात् साधं-प्रातरेवाग्रं नाम्नराले इत्येतावताग्निशेषसाम्यस्तु-
पपनेर्नावश्यकतया समानत्वं कल्प्यं, धाल्यार्थानुवादेनान्यपरा एवैवं
विधयोऽङ्गीक्रियन्ते यथा “प्राङ्मुखोऽप्राणि भुञ्जीतेत्येवमादयः ।
ननु दीक्षितव्रतस्य साधं-प्रातरावश्यकता कर्षं, उच्यते, तथापि शरीर-
धारणार्थमेव व्रतस्य परिपश्यो न पुनस्तत्रिरपेक्षसावश्यकतया विधानं ।

अन्ये त्वाङ्गः चावश्यकमेव व्रतमिति, तथा हि “मध्यन्दिने
मधरात्रे च व्रतं व्रतयतीति व्रतं विधाद्य पुनराह “न त्वेवं न व्रत-
येदिति पूर्ववचनेनेव व्रतस्य मध्यन्दिन-मधरात्रकाणसम्बन्धित्वेरेवं
व्रताभावप्रतिषेधोऽनर्थको भवतु, नूनं व्रतितत्त्वमेवेत्यवगमयति ।

यन्मूच्यते रागप्राप्तत्वादिधानमनर्थकमिति, तन्न, चुधाद्यभावेऽप्यवश्यं
किंचन्मात्रं प्राग्रणीयमिति विधानात् श्रेयभक्षोऽपि प्रतिपाद्यद्रव्यप्रयु-
क्त्वाद्ग्राह्याद्यभावेऽप्यावश्यक एव, “साधं-प्रातर्दिजातीनामिति वाक्यस्य
त्वम्नरालप्रतिषेधमाचविधानेनापि गतिरन्ना आहिताग्निवाक्यस्यापि
वच्छते, तस्मात् नेदमग्रन्थविधायकं ।

ननु माभूद्विधायकमभ्यनुष्ठान्तु करोत्येव, उच्यते, तथापि
पूर्ववदिकल्पनीयं । न तावदुपवासादिशाखावच्छेदे विषयेऽभ्यनुष्ठा

क्रियते तस्मात्प्रतिरोधादेव । नापि ग्राह्यान्वयवद्वे विषये चम्बसु-
 ज्ञानं, वैयर्थ्यात् । यदि भोक्तुमिच्छते ज्ञाने च विधिविरोधश्च
 नास्ति तदाचमनमन्तरेणापि भुञ्जत एव किमभ्यनुज्ञानवचनं
 करिष्यति, उपवासप्रतिषेधपक्षः पुनरपि पापिष्ठः, तथा हि अथ
 ग्राह्यीत्याद्युपवासप्राप्तिरग्रविधानमात्रित्यापि न निवारयितुं श-
 क्यते इत्युक्तं, तत्कथं नाम प्रतिषेधेन वार्यते प्राप्तिपरतन्मत्वात् प्रति-
 षेधश्च तत्र हि षोडशियस्यप्राप्त्यवत् विकल्पो वा स्यात् “आहिता-
 ग्निरपवसेन्न वेति, “नानुयाजेषु ये यजामसं करोतीतिवद्वा पर्युदासः,
 “आहिताग्निवर्जिता उपवसेषुरिति उभयथा न सम्भवति विकल्प-
 स्याददोषत्वात् पर्युदासे उच्यते प्रसङ्गात् प्रधानाख्याते सम्बन्धाभाव-
 प्रसङ्गाच्च । ननु यान्वावस्तुन्युपवासादीनि तानि भवन्त्याहिताग्ने-
 रपीति यानि तु श्रेयोऽर्चितया क्रियन्ते तानि तत्र निवार्यन्ते इदं तु
 सुभाषितं, तथा हि नित्योऽप्युपवासो निवारयितुं न शक्यते अनेन
 कथं नाम काम्यो निवार्यते, किमेतन्न श्रुतवानसि “काम्यो हि नित्या-
 द्ब्रह्मीयानिति, वाक्यश्च तर्हि का गतिर्यदा शीघ्रशक्तेराहिताग्नेरुपवा-
 साद्यनुष्ठानेनाहिताग्निव्यतिरोधो भवति तथाविधआहिताग्नेका-
 भिरेव शोदनाभिः स्मार्त्तसुपवासाद्यनुष्ठानं निवार्यते, तत्प्रतिपादनार्थ-
 मेतदाकथं “आहिताग्निरनर्हाश्चेति । नन्विदमनुवादकं वाक्यं प्राप्नोति,
 किमस्यापि न जानासि स्यतिवाक्यान्वयवादकानीति, एवं धर्मान-
 रसामर्थानुरोधेन व्याख्यायमाने प्रस्तुतानुसारो भविष्यति, तथा हि
 “तथा चात्मनोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थः स्यादिति प्रस्तुत्या-
 पस्त्येनोक्तं “आहिताग्निरनर्हाश्चेति । तस्मादाहिताग्निनाथग्निशोषा-

अपवाधेनोपवसितुं प्रकथते चेदेकादश्यासुपवसनीचनेवेति सिद्धं । तथा
चाग्निपुराणेषुपि ऋष्यादीनासुपवाधो विहितः ।

ऋष्यो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोदभयोरपीति ॥

कात्यायनः ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यसाग्रीतीतवस्तरः ।

एकादश्यासुपवसेत् पचयोदभयोरपीति ॥

“उपनयनादिनिधने” इति च सर्वनियमानासुपनयनोत्तरकाश-
तस्तरणादष्टवर्षपर्यन्तसुपनीतस्त्रायनधिकारोऽष्टवर्षाधिकग्रन्थेनोक्तः ।

नारदीयपुराणे ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यसाग्रीतीर्णं हि पूर्यते ।

यो भुङ्क्ते मामके रात्रे विष्णोरहनि पापभाक् ।

स ते वक्षस इच्छस्य निर्वस्यो देवतः स ते ॥

एतस्मात् कारणादिभिर् एकादश्यासुपोषणं ।

सुर्वाङ्गरो वा नारी वा पचयोदभयोरपि ॥

इदमेकादशीव्रतं मासेशरैरप्यनुष्ठेयं ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

सिद्धार्चनं ब्रह्मणो व्रतं शिवदिनचर्ये^(१) ।

याराहत्यां च मरणं सुक्तिरेवा चतुर्विधा ॥

इत्युक्तोक्तं ।

एकादश्याहनी चैव पचयोश्च चतुर्दशी ।

शिवश्च तिषथः प्रोक्ता सुमिभिः श्रौतकादिभिः ।

(१) शिवदिनचर्यमिति अ० ।

तायामाद्यास्तुपववेद्दिवा नाद्यात्तपान्त्वचोरिति ॥

तथा ।

वैश्वतो वाच वा श्रैवो^(१) कुर्वादेकाद्भ्रीमत् ।

एकादश्यास्तुपोवर्षं शौरैरप्यतुष्टेयं शौरपुराणे तथाभिधानात् ।

वैश्वतो वाच श्रैवोवा शौरोऽप्येतत् समाचरेदिति ।

तेन वैवर्षिकस्य ऋहस्तादेरपवाच इति सिद्धमिति ।

अपरे ताडः नाच वैवर्षिकस्युदाचः, “वर्षाभ्रमेतराणां नो ब्रुधि
धर्मानश्रेयतः” इति वाक्यपर्यालोचनया सर्वधामधिकारादिश्रेयतस्याप
मर्ष्यग्रहणात् सर्वधामधिकारः । अतु प्रतिपाद्यमिति वचनेन दिव्य-
ग्रहणं, तत्तेषां दोषविशेषस्य दर्शनार्थं^(२) ।

अन्ये तु ब्रह्मचार्यादेरप्यधिकारप्रतिपादनाकालुच्यमापोपकचचार्य-
मित्याहुः, तत्र, अचक्षामसङ्गात्, अचानायाचमत् एवाधिकारो ज्ञातव्यः

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

एकाद्भ्रीं विना विप्र न संसारादिभोचषम् ।

तथाप्ययं विशेषोऽस्ति काव्यां प्रक्रियताच वा ॥

न तु देहं विदुः प्राज्ञाः पीडनीयमिहापघात् ।

शरीरं पीयते येन सुप्रभेनापि कर्मणा ॥

अत्यन्तं तत्र कुर्वीत अनायासः च उच्यते ।

धर्मवाधनमाद्यं यत् शरीरं यज्जपुष्कलत् ॥

अथाकथयिष्यीष्यां तत् अषेदेकशेषा ।

मूषपाशेवात्मनो यत् पीडया कुर्वते तपः ।

(१) वाच श्रैवो वा इति अ० । (२) दोषविशेषमदर्शनार्थमिति अ० ।

न च सुखमवाप्नोति न सिद्धिं न परां गतिं ॥
 अधिकारिणोऽस्वामर्षी प्रतिनिधिदत्तो वाराहपुराणे ।
 अस्वामर्षी शरीरस्य मते तु समुपस्थिते ।
 कारयेद्दुर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितं ।
 भगिनीं भ्रातरं वापि व्रतमस्य न क्षुभते ॥

कात्यायनः।

राजस्य अचिथार्थे च एकादश्यासुपोषितः ।
 पुरोधस्य अचिथो वा दधोः सममितीरितं ।
 उपवासफलं ताभ्यां समयं समवाप्यते ॥
 शृणु यस्मान्यसुहृद्विष्य एकादश्यासुपोषितः ।
 यसुहृद्विष्य कृतं विप्रास्यस्य पूर्णं फलं भवेत् ।
 कर्मा दग्गुणं पुष्टं प्राप्नोत्यथ न संग्रहः ॥
 अज्ञाभावे यदा विप्र एकादश्यासुपोषितः ।
 उपवासफलं तस्य समयं समवाप्यते ॥
 राजरोवाद्यदा विप्र एकादश्यासुपोषितः ।
 उपवासफलं तस्य सम्यक् भवति निश्चितं ॥
 एतस्मात् कारणादिप्र एकादश्यासुपोषणं ।
 सुधीमरो वा नारी वा पञ्चयोदभयोरपि ॥

वाद्यपुराणे ।

उपवासे लघ्नस्य अचिताग्निरथापि वा ।
 पुत्रादा कारयेदासाद्ब्राह्मणाद्यापि कारयेत् ॥
 अथ वा विप्रसुखीभ्यो दानं दद्यात्सन्नमितः ।

उपवासकर्म तस्य सम्यं कर्मवाच्यते ।

तत्र भोजनदोषोऽपि तत्तथादेव गच्छति ॥

कात्यायनोऽपि ।

पितृ-भ्रातृ-भ्रातुरर्थे आपार्षार्थे विग्रेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पुष्यं व्रतगुणं लभेत् ॥

बभ्रुहिम्न हतः सोऽपि सन्धुषं लभते फलं ।

नारी स्वपतिबुहिम्न एकादश्यामुपोषिता ॥

पुष्यं व्रतगुणं प्राञ्जसुनवः पारदर्शिनः ।

उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंग्रहं ॥

तथा ।

स्वयं कर्तुं न व्रतसेत्कारणीत पुरोधसा ।

द्विरस्यं दक्षिणां दद्यात् स्वश्रमा चानुरूपतः ॥

कात्यायनः ।

एवं करोति चः कश्चित् एकादश्यामुपोष्यं ।

पितृ-मातृ-भ्रातुरर्थे गुर्वर्थे च विग्रेषतः ॥

उपवासं प्रकुर्वाणः पुष्यं व्रतगुणं लभेत् ।

दक्षिणा नाच दातव्याः शूद्रभूषा विहिता सदा ॥

द्रव्यसम्पत्तिपत्नौ वा एकादश्यामुपोषितः ।

द्रव्यदातोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रहं ।

कर्मा नक्तमवाप्नोति नाच कार्थो विचारसा ॥

मनुजोक्तं ।

इत्यथा बान्धुबुहिम्न एकादश्यामुपोषितः ।

वसुहिष्णुं क्षतं विप्रासक्तं पूर्णक्षतं भवेत् ।
कर्त्ता द्यग्गुणं पुष्पं प्राप्नोत्यथ न संशयः ॥

यत्तु मनुजोक्तं ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग्गच्छो न व्रतं नाप्यपोषणं ।

विष्णुनापि ।

पत्यौ जीवति वा नारी उपवासमतश्चरेत्^(१) ।

आयुः संहरते भर्तुर्नरकश्चैव गच्छति ॥

तद्गर्भाद्यननुमतोपवासविषयं कर्त्तव्यं विवक्ष्यते ।

यथा चापदुः श्रद्धा-सिद्धितौ ।

कामं भर्तुरनुश्रया व्रतोपवासादीनारभेत ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्ता सुतेन च ।

निष्कलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकं ॥ इति ।

नित्यैकादश्युपवासासमर्थेन एकभक्तादिकं कर्त्तव्यं ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्वाद्दशिको भवेत् ॥

एकभक्तेन नक्तेन बाल-दृष्ट्वात्तरः शिषेत् ।

पथोमूल-कक्षैर्वापि न निर्वाद्दशिको भवेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

उपवासे तद्यज्ञानामश्रीतेरुर्ध्वजैविनां ।

एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिः ॥

(१) उपोष्य व्रतमाचरेदिति न० ।

भविष्मपुराणे द्वादशीकल्पे ।

एकादश्यां प्रभुं विष्णुं समभ्यर्च्य कदाचन ।
 उपोषितेन जन्मेन तथेवावापितेन वा ॥
 एकजन्मेन वा तात न निर्वादाग्रिको भवेत् ।
 तदेकनिषजो भियं न वीदति भवार्थे ॥
 काचग्रन्थिबलादेव न वसाङ्गममाचरेत् ।
 उपोषितो वा नक्तो वायाचित्येकाग्रनोऽपि वा ॥
 द्विर्दिने पूजयेत्तात हरिं संसारपारदम् ।
 एकाहारप्रदानेन एकाग्रनकसं स्रतम् ॥
 अवापितकसं विद्धि दक्षिणादिजुषेन च ॥
 नक्तस्य च चतुर्मुखं चतुर्मुखमुपोषणात् ।
 सदक्षिणं कसं दानाद्भ्रतभङ्गेऽपि सभते ॥
 एकादशुपवासी चः पचथोदभवोरपि ।
 दुराचारोऽपि च ज्ञेयः क्षातः च स्रवमच्युतः ॥
 नक्तं हृत्तीक्ष्णमयुक्तं ज्ञातं द्वापररूपिणम् ।
 नचपदर्शने पुष्यं प्राग्यामाभ्यकाराग्रणम् ॥

व्यासः ।

इविष्यभोजनं क्षानं सत्यमाहारसाधयम् ।
 अग्निकार्यमधःश्रव्यां नक्तभोजी वंदाचरेत् ॥

भविष्मपुराणे द्वादशीकल्पे ।

सताम्बुस्रमताम्बुसं सभोजनमभोजनं ।
 वाहारस्य विराहारं चतुर्विधमुपोषणम् ॥

वायन् क्षताङ्गिको न आद्यावचार्ययते हरिं ।

ऋषी तान्मूकशीलः ख्यात् तत् क्षताम्बुजमुच्यते ॥

पूजयित्वाप्युतं पूर्वं पूर्वाशुक्लां भुजङ्गि यः ।

भद्राशुक्लां पुनर्भुङ्क्ते तस्यभोजनमुच्यते ॥

वृषधान्वाग्रजं मूषं पयसाज्येन वा क्लृपैः ।

हरेरद्रुपवाचस्य तस्याहारसुदाहृतम् ॥

ज्येतेरहितं शङ्खसुपायैः समुपोषयम् ।

क्षताम्बुजमनाहारमभोजनमतो हितम् ॥

बौधायनोऽपि ।

व्याधिभिः परिभ्रूतानां पिप्ताधिकग्ररीरिषां ।

त्रिंशद्वर्षाधिकानाञ्च कक्कादिपरिकल्पना ॥

त्रिंशद्वर्षाद्यामित्यपि क्वचित्पाठः तत्र नवतिवर्षाद्यामित्यर्थः ।

शूर्मपुराणे ।

एकभक्तेन जप्तेन वाक्-सृङ्गातुरः क्षिपेत् ।

नातिक्रमेत् दादग्रीस्य उपवाचग्रतेन च ॥

एतच्च व्रतं पञ्चषोडशधोरप्यनुष्ठेयं ।

तथा विष्णुरक्ष्णे स्कन्द-शूर्म-नारदीयपुराणेषु च ।

यथा शृङ्गा तथा कृष्णा विज्ञेयो नास्ति कक्षमेति ॥

बनान्धुमारमोक्षेऽपि ।

यथा शृङ्गा तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरेति ।

भविष्यत्पुराणे ।

शृङ्गा वा यदि वा कृष्णा विज्ञेयो नास्ति कक्षमेति ।

शौरधर्मेषु ।

एकादशी सदोषोऽथ शूद्रा ज्ञप्त्वा तथैव चेति ।

विष्णुरक्ष-शौरपुराणयोः ।

यथा संपूजितो गौरः ज्ञप्त्वा वा वेदविद्विजः ।

सन्मारयति दातारं द्वादशौ च तथा स्मृते ॥

विष्णुरक्षे स्कन्दपुराणे च ।

तेषां शूक्रेतराणां वै तिस्रानां सदृशं यथा ।

ज्ञप्त्वाद्यास्य शिताद्यास्य गोः शौरं सदृशं यथा ।

द्वादशोः सदृशं तदत् पुच्छं शूद्राशितोभयोः ॥

दर्शस्य पूर्णमासी च पुच्छतस्य यथा वने ।

तथा शिताशिते पुच्छे द्वादशौ मुनिभिः स्मृते ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे ।

यद्योत्तरे दक्षिणे च अद्यने वै प्रकीर्णिते ।

तुच्छं पुच्छमवाप्नोति द्वादशोऽथ तथोभयोः ॥

तथा ।

सोम-सूर्य्यपहौ पुच्छौ यथैव मुनिभिः स्मृतौ ।

तथा शिताशिते पुच्छे द्वादशौ विष्णुमुष्टिदे ॥

बाधं प्रातर्यथा सन्ध्या बाधं प्रातर्यथाऽह्नी ।

तथा शिताशिते पुच्छे द्वादशौ धर्मतः वने ॥

तथा ।

यथा विष्णुः शिवश्चैव संपूज्यौ मुनिभिः स्मृतौ ।

तथा पूज्यताने प्रोक्ते द्वादशौ शूद्र-ज्ञप्त्वा ॥

वाराचपुराणे ।

एकादश्यामुपयेत् पञ्चोदमधोरपि ।

द्वादश्यां चोऽर्धेद्द्विभुं च शुक्तिप्रथमाम्भवेत् ॥

विष्णुरच्येऽपि ।

दुष्काराणि नमोन्नामि नरकाणि चरुन्नमः ।

यमस्य वदने चोरे घातया यमकिङ्करैः ।

यत्किञ्चित्प्रतिघातायै यममार्गस्य तदद ॥

ब्रह्मोवाच ।

ममवापि चिकीर्षन्ति द्वादशीं चे नरोत्तमाः ।

तेऽपि शीरं न पश्यन्ति संसारं दुःखदामरम् ॥

शुद्धे वा चर्हि वा ब्रह्मे विष्णुपूजयन्त्यपरः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चोदमधोरपि ॥

यथा यन्मूलो गौरः ब्रह्मो वा वेदविद्विजः ।

यन्नादयति द्वादश्यां द्वादश्यां यच्छतशया ॥

सर्वपापप्रणाशाय विष्णोः यतोवशाद्य च ।

उपोष्या द्वादशीं पुण्या वेवेतोभयपञ्चयोः ॥

शुद्ध-ब्रह्मविद्येण पाप-दोषप्रवशात्^(१) ।

तथा च शुद्धपुराणे विष्णुधर्मीणन्दे च ।

च ब्रह्मणा सुरायः क्षात् क्षत्रियो मुदतन्मनः ।

सुद्धपुराणे ।

च ब्रह्मणा च नोऽस्य सुरायो मुदतन्मनः ।

(१) पापप्रवशादोवापेति अ० ।

काशिकापुराणे ।

सर्वैर्वाभिह पापानामाश्रयः स तु कौर्मितः ।

दृष्ट्वेतेषां कर्तारान् ।

विवेचयति चो मोहादेकादशौ क्षिताचिते ॥

भविष्यपुराणे ।

एवं ज्ञात्वा सदोषोऽप्या दादशौ शूद्र-कृष्या ।

तथोर्भेदं न कुर्वति भेदनाश्रयकं श्रेयम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

शूद्रा वा यदि वा कृष्या विभ्रयो नास्ति कश्चन ।

विभ्रवं कुरुते यस्तु पित्रहा स तु कौर्मितः ॥

तत्त्वाननरात् ।

यथा शूद्रा तथा कृष्या यथा कृष्या तथेतरा ।

तुच्छे ते मनुते यस्तु स वै वैश्वव उच्यते ॥

ब्राह्म-दृष्टेन्दुरश्रीणां शूद्रता कृष्यता तथा ।

एकादश्याः स्वरूपम् ब्रह्माद्याः शैव शैवकम् ॥

शतः कृष्य-क्षित्यादि श्रमिणो गुच उच्यते ।

एकादश्यां न तेनास्ति दूषणं चेन दूष्यते ॥

यदि वाया नुषोऽपि क्षान्ततथापि न दूषकम् ।

तथापि तिस्र-विंशतौ कृष्यलं शैव दूषकम् ॥

यमकुमारश्रोत्रे ।

एकादशोर्दशोर्दशु विभ्रवं कुरुते नृपः ।

तस्योद्धारं न पश्यामि चापदाभ्युत्थनंश्रवम् ॥

तेन शुक्ल-कृष्णपक्षयोर्दपवासः कार्यं इति चिह्नं ।

अथादित्यवारादौ कृष्णैकादश्याद्योपवासनिषेधः ।

तत्र दृढवशिष्टः ।

कृष्णपक्षे च सङ्क्रान्तां ग्रहणे चापि पुत्रवाङ् ।

उपवासं न कुर्वीत सुत-बन्धु-धनसत्वात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

दिग्नक्षये तु सङ्क्रान्तां ग्रहणे चापि पुत्रवाङ् ।

उपवासं न कुर्वीत सुत-बन्धु-धनसत्वात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

दिग्नक्षये तु सङ्क्रान्तां ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यः पुत्र-पौत्रसमन्वितैः ॥

सङ्क्रान्तां कृष्णपक्षे च रवि-शुक्रदिने तथा ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवासस्य पारणम् ॥

कूर्मपुराणे ।

हो तिष्यन्नावेकवारे यस्मिन् सः स्याद्दिग्नक्षयः ।

तस्मिन् ज्ञानं जपो होमो नोपवासो षडहामने ॥

स्यतिमौमांसाद्यां जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तां ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यो षडहिका पुत्रिणा तथा ॥

कात्यायनः ।

एकादशौ कृष्णासु रविसङ्क्रान्ते तथा ।

चन्द्र-सूर्योपरान्ते च न कुर्वीत पुत्रवाङ् षडहौ ॥

उपवासमिति शेषः ।

गौतमः ।

आदित्येऽहनि षड्गन्धामसितैकादशीषु च ।
 व्यतीपाते कृते आह्ने पुत्री नोपवसेद्दृष्टी ॥
 आदित्यवारे षड्गन्धौ व्यतीपाते दिनचये ।
 पारश्वोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् मृष्टी ॥

नारदोऽपि ।

शंक्रान्धासुपवासन्तु कृष्णैकादशिवारे ।
 चन्द्र-सूर्यवधे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् मृष्टी ॥
 एकादश्याश्च कृष्णायां षड्गन्धाश्च रवौ तथा ।
 पारश्वोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् मृष्टी ॥

ब्रह्मविद्योऽपि ।

आदित्यवारे षड्गन्धावसितैकादशीदिने ।
 व्यतीपाते कृते आह्ने पुत्री नोपवसेद्दृष्टी ॥

स्कन्दपुराणे ।

षड्गन्धासुपवासेन पारश्वेन बुधिष्ठिर ।
 एकादश्याश्च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

तथैतेषु वाक्शेष्वादित्यवारादावुपवासनिषेधास्त्रावदादित्यवारा-
 दिप्रथुक्तोपवासनिषेधपराः । न त्वैकादशीप्रथुक्तोपवासनिषेधपराः ।

तथाच जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि षड्गन्धौ पक्षे चन्द्र-सूर्यवधोः ।
 पारश्वोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् मृष्टी ॥

तन्निमित्तोपवाणस्य निषेधोऽवसुदाहतः ।

मातुषङ्गतो याज्ञो यतो नित्यसुपोषणं ॥

‘तन्निमित्तस्य’ आदित्यवारादिनिमित्तस्य, अत्र प्रतिषेधः न पुनरेकादश्यामादित्यवाराद्यन्वयनिबन्धनोपवासप्रतिषेधः, यत एकादश्यां नित्यसुपोषणमित्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि ।

तत्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽवसुदाहतः ।

प्रयुक्तान्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनम् ॥

केचिदथैकादश्रीप्रकरणपाठान्तच्छब्दस्य प्रकरणसम्बन्धितैकादश्रीपरत्वादसुषङ्गतः प्राप्तोपवासपरत्वाभावात् पुत्रवतः सङ्क्रान्त्यादि-युक्ताद्यामेकादश्यां उपवासनिषेधपरमेतदिति वर्षयन्ति । तन्मन्त्रं, वाक्यसम्बन्धेः शीघ्रभावित्वात् । युक्तश्चेतत्, एकादश्यां राज्ञदर्शनमासंभवेन कथं तच्छब्दोपपत्तिः, तत्र राज्ञदर्शनपरत्वं तर्हि सङ्गदुश्चरितस्यार्थद्वयपरत्वंमिति वैरूप्यं स्यात् । अतः पूर्वोक्तैव व्याख्या व्याचक्षी । न च सङ्क्रान्त्यादीनां एकादश्रीविशेषणत्वं चन्द्र-सूर्योपवासवाच्यत्वाद्युक्तं, समानविभक्तिनिर्द्देशात् संक्रान्त्यादौ सत्यामेकादश्यासुपवासविधानाच्च ।

तथा सनत्कुमारश्रोत्रे ।

भासुवारेण संयुक्ता तथा संक्रान्तिसंयुता ॥

एकादश्री सदोपोष्या सर्वसम्पत्करा तिथिः ॥

कात्यायनस्यतौ ।

संक्रान्तीरतिवारो वा एकादश्यां यदा भवेत् ।

उपोष्या वा महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा ।

व्यतीपातो वैष्टतिर्वा एकादश्यां वदा भवेत् ।

उपोष्या वा महापुण्या पुत्रसंपत्तिवर्द्धनी ॥

वारदः ।

भानुवारेण संबुक्ता^(१) तथा संक्रान्तिसंबुता ।

एकादशौ तदोपोष्या पुत्रसंपत्तिवर्द्धनी ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादश्यां वदा वसु आदित्यस्य दिनं भवेत् ।

तदोपोष्या प्रयत्नेन पुत्र-पौत्रप्रवर्द्धनी ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां वदा राम वारसु ववितुर्भवेत् ।

उपोष्या वा महापुण्या पुत्र-पौत्रविवर्द्धनी ॥

न चैतानि पुत्रवद्दृष्टव्यस्यतिरिक्तविषयाणि, “पुत्र-पौत्र-
प्रवर्द्धनीत्यादिवाक्यश्रेयात् ।

यस्मान् संक्रान्तादिनिमित्तस्योपवासः सम्पत्तौक्तः ।

अमावास्या द्वादशौ च संक्रान्तिस्य विशेषतः ।

एताः प्रसङ्गास्तथयो भानुवारस्यैव च ॥

अथ ज्ञानं जपो होमो देवताग्राह्य पूजनम् ।

उपवासस्तथा दानजेकैकं पावनं स्मृतं ॥

हृषीकादशुपवासविशेषस्तु पुत्रवद्दृष्टविषयः । तथाच हृषी-

(१) भानुवारसमीपेति ख० ।

कादशुपवासनिषेधपरेषु वाक्येषु “पुत्रवान् ऋषी” “ज्येष्ठः पुत्रो वि-
नश्यतीत्यादिविशेषणं, निन्दा च श्रूयते “सुत-बन्धु-धनस्यवादिनि वा ।
गोभिः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोद्भवोरपि ।

वनस्य-यतिधर्मोऽयं शुकामेव सदा ऋषी ॥ इति ।

एवं ब्रह्मचार्यादेरपि ब्रह्मं । अत एव स्यात्प्रकारं ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोद्भवोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुकामेव सदा ऋषी ॥ इति ॥

भविष्योत्तरे उभयदादश्रीप्रारम्भे युधिष्ठिरवचनं ।

कृष्ण कृष्णा न मे ख्याता दादश्री केन हेतुना ।

किं वा न ते प्रिया देव किं वा ख्यातुं न युष्यते ॥

कृष्ण उवाच ।

यथा शुक्या तथा कृष्णा दादश्री मे सदा प्रिया ।

शुक्या ऋषयैः कर्त्तव्या भोग-सन्मानवर्द्धनी ।

सुसुषुभिस्रया कृष्णा तेन तेनोपदेष्टिता ॥

तस्मात् पुत्रवतो ऋषस्य शुक्यायामेवोपवासो न कृष्णायां,
कचित्पुनर्नैमित्तिकः कृष्णायामेकादश्यासुपवासोऽस्ति ।

तदुक्तं भविष्योत्तरे ।

मित्या शुक्या तदा ख्याता कृष्णा नैमित्तिकी भवेत् ।

शुक्या पार्थ सदा कार्या न त्याज्या सङ्कटेऽपि ।

शुक्यायां ससु वै भुङ्क्ते स भुङ्क्ते किञ्चिदं नरः ॥

‘कृष्णा’, ‘नैमित्तिकी’ निमित्ते भवा नैमित्तिकी, निमित्तं
ब्रह्मणी-बोधनीमध्यवर्त्तिनं ।

श्रयणी-बोधनीमध्ये वा कृष्णैकादशी भवेत् ।

शैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

केचित्पुत्राभावो निमित्तमिति व्याचक्षते, तदेवं शास्त्रार्थः सम्यक्षते, सर्वेषां सर्वदा पक्षद्वयेऽपि भोजनमाचक्षतेः निषेधप्रतिपादनार्थं, पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तानां पक्षद्वयेऽप्युपवासव्रतमनुष्ठेयं, गृहस्थस्य शुक्लायामेव व्रतं श्रयणी-बोधनीमध्ये कृष्णायामपि, तदपि पुत्र-रहितस्य । ननु पुत्रवतः किमिति न भवति पुत्रवद्गृहस्थस्य कृष्णै-कादशुपवासनिषेधानां श्रयणी-बोधनीवाक्यविहितोपवासव्यतिरिक्त-विषयतोपपत्तेः । उच्यते । “शुक्लामेव सदा गृहौतिवचनपर्यायोच-नया सकलकृष्णैकादशीषूपवासाभावप्राप्तौ श्रयणी-बोधनीमथवर्षित्वं कृष्णैकादशीषूपवासनिषेधमादन्वयं तत्प्राप्तभावाद्यथा कृष्णैकादश्यां गृहस्थोपवासस्यामेव विशेषनिषेधोपपद्यमानत्वात् । एतदेवाद्येपु-र्वकमन्यैरुक्तं । इमानि वचनानि पुत्रवतो गृहस्थस्य उपवासं प्रतिषेध-न्ति तत्कथमेतदुपपद्यते, न हि कृष्णैकादश्यां उपवासो वचनतो वा रागतो वा प्राप्तः प्राप्तिपूर्वकस्य प्रतिषेधः, अन्यविधिशेषलाभात् प्राप्ति-भावेन नित्यानुवादात् प्रतिषेधवचनानामानर्थक्यं प्रसज्यते । उच्यते । “श्रयणी-बोधनीमध्ये” इत्यादिना गृहस्थमात्रसम्भवेन कृष्णैकादशुप-वासप्राप्तिरस्ति, तामपेक्ष्य पुत्रवतो गृहस्थस्य कृष्णैकादशुपवासप्रति-षेधाः प्रवृत्ताः, इत्थं तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वाच्छोडश्विपक्षपक्षव-दिकस्यः प्राप्नोति । नैवं । भिन्नविषयलादिधि-प्रतिषेधयोः सामान्यं विशेषविधिर्विशेषविषयो वा निषेधो बाधते । यौ पुनरेकविषयौ विधि-प्रतिषेधौ तावेव शोडश्विपक्षपक्षवदिकस्येते इति । तदनुक्तं-

प्रतिषेधप्रदेशेनारम्भ मिथामेव प्राप्तप्रतिषेधमादिकल्पः आदित्यधि-
करचविरोधात् । वचन्तु पुरुंदासाम्बवेन परिहारसुपरिहृत्वात् वक्ष्या-
मः पुत्रवद्दृष्टव्यविषयकञ्चैकादशुपवासनिषेधानां भूषसाक्षवसते
ग्रचनीवाकाविहितोपवासासु कृष्यैकादश्रीषु कर्होचः प्रवक्ष्येत ।
अस्यसते तु ग्रचनीवाकास्यैव पुत्रविषयतया कर्होचः ।

पितामहः ।

तेषामपीह पितरः पितृषां पितरस्यथा ।

तेषां मातामहानाह तेषां च जनकास्यथा ॥

तेषामपि जनेतारो जनिषीषाह पूर्वजाः ।

प्रथानि वैश्ववं लोकसुपोष्य हरिवासरं ॥

एवं दृष्टपटोक्षेव तव पद्भ्यां निबोधितः ।

लोकपाशालमनुसमर्जितं येन भूभुजा ॥

तमेकं वदतां श्रेष्ठं सप्राप्ते हरिवासरे ।

यदि चास्यथे धैर्यास्ततोऽहं तव किङ्कर इति ॥

तथापि हरिवासरप्रपञ्चं दृष्ट्वाङ्गद्विहितैकादश्रीपरमित्यव-
गन्तव्यं । अतो ऋषिषः पुत्रवतः श्लोकैकादश्यासुपवास इतरेषाम्-
भयोरिति सिद्धं ।

अन्वे ताञ्जः ।

कृष्यैकादशुपवासनिषेधाः काम्यमतोपवासविषया न तु
नित्यस्यविषयाः । न हि तद्विषया निषेधाः कस्यचित्, विकल्प-
पक्षेः । न च सामान्यप्राज्ञविहितोपवासबाध इति वाच्यं ।
प्रतिषेधविधेः प्राप्तिवायेकमादृश्यमानद्वयाधकत्वात्पुपपत्तेः । तेना-

पुनमेतत्पुनवद्दृष्टव्यतिरिक्तकोभयैकादशपवाच इति ।

अन्वे तु वैश्वानामेव उपवासमित्याहुः । तथापि ऋषिः
पुनवतः शुकैकादशासुपवासो न कथ्यैकादशमित्याहुः ।

तद्याच गौतमः ।

एकादशां न शुक्यीत पञ्चदशभोरपि ।

वचन-वतिधर्माऽयं शुकानेव वदा द्युतीति ॥

तस्मिन् वैश्वानामेवोपवास इत्यथ प्रमाणाभावात् । न च
तद्भ्रतं वैश्वमिति प्रमाद्यं, तस्य विष्णुसम्बन्धीर्नमसुखेनैकाद-
शुपवासप्रशंसार्थत्वात् “वैश्वो वाच वा ग्रीवो कूर्धादिकादश्रीप्रत-
मिति मन्त्रपुराणवचनविरोधात् वैश्वस्य ऋषिः पुत्रिषोरप्याह-
दादेः कथ्यैकादशासुपवासवशात् । “शुकानेव वदा द्युतीति न
कान्यमित्यर्थः, अन्यथा विहितप्रतिषेधे विकल्पप्रसङ्गात्तेन सर्वेषां
भयैकादशां नित्यप्रतोपवासाधिकार इति युक्तमिति ।

तदुक्तं ।

पुत्रवाचं सभार्यस्य वन्धुशुक्तस्येव च ।

उभयोः पञ्चदशोः कान्यं व्रतं कूर्धानु वैश्वमिति ॥

पुनवतो ऋक्षस्य निषिद्धकथ्यैकादशुपवासस्य कान्यप्रतप्रति-
प्रसवकरणात् । भविष्योत्तरे कथ्येन पुनवतो ऋक्षस्य बुधिविरस्य
कान्योभयदादश्रीप्रतोपदेशस्य कान्यत्वेऽपि विहितत्वेन विकल्पप्रस-
ङ्गस्य तदवकलात् । तस्मादिकल्पभयात्पर्युदास एवायं “नासुवासेषु
ये यजामहं करोतीतिवत् । न च पर्युदासे यजयेति निरूपितं, न च
निषेधोऽप्युदासत इति वचनस्य पर्युदासमभिराकरचार्यत्वं, तच्चि-
15-3.

वचं ब्रह्मचर्यं । 'संक्रान्तामिति तत्प्रपन्नोपवासविषेधः, 'अन्नादिन इत्य-
पि वाच्यत्वात् एकादशीत्यतिरिक्तविषयः ।

अपरे तु रागप्राप्तोपवासविवक्ष्यतामाहुः ।

"इदं क्त्वा तु यस्मादाज्ञोपवासो विधीयते" इत्येतद्गृहीत-
व्रतविषयमिति प्राहः ।

अगृहीतमथावश्यकं कार्यमित्यपरे ।

अन्वे तु रागप्राप्तोपवासविवक्ष्यमिति वदन्ति । तत्र "गोपवासो-
विधीयते" इति वाक्यान्तुगुणत्वात् ।

अथाह व्रतक सूतकादावपि कर्त्तव्यतोच्यते ।

तत्र विष्णुरचक्षे ।

परमापदमापन्ने चर्षे वा बहुपश्चिन्ने ।

सूतके व्रतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति ॥

अथ वाराहपुराणोक्तविशेषः ।

सूतके तु नरः खाला प्रणम्य मनसा हरिं ।

एकादक्षां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥

एकादक्षां ततो भुङ्क्ता सूतकान्ते जनार्दनं ।

पूजयित्वा विधानेन पूजयेच्च दिवोत्तमान् ॥

व्रतके तु न भुञ्जीत एकादक्षां सदा नरः ।

द्वादक्षान्नु समग्रीषात् खाला विष्णुं प्रणम्य चेति ॥

पूर्ववद्दक्षिणां चतु व्रतं सुनियतव्रतैः ।

तत्कर्त्तव्यं नरैः श्राद्ध-दानार्चनविवर्जितं ॥

अथ द्वादशीविषयाः स्कन्दपुराणे ।

कांक्षं मांसं मसूरस्य चौरं वानृतभावसम् ।

पुनर्भोजनमन्वाहं दशम्यां परिवर्जयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

कांक्षं मांसं मसूरस्य चणकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु परासस्य त्यजेदुपवसन् क्षिपम् ॥

‘उपवसन्’ उपवासं करिष्यन्नित्यर्थः । ततश्च दशम्यामेव निषेधः ।

कार्यः । तथा ।

कांक्षं मांसं मसूरस्य पुनर्भोजन-मैषुने ।

धूम्रमद्यमुपागच्छ दशम्यां सप्तमन्वजेत् ॥

कश्चिद्दधूम्रपदस्थाने दधतपदस्य पठते ॥

देवस्यः ।

दशम्यामेकभक्तं मांस-मैषुनवर्जितम् ।

एकादश्यासुपवसेत्यस्योहभयोरपि ॥

मत्स्यपुराणे ।

कांक्षं मांसं सुरां चौरं तिस्रं वितथभावसम् ।

व्याधामस्य प्रवासस्य दिवास्त्रापं तथार्जनम् ।

तिस्रस्यपिष्टं मसूरस्य द्वादशैतानि वन्वजेत् ॥

स्रतावपि ।

दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वीत निषतेश्रियः ।

आचम्य दन्तकाष्ठानु खाद्येनदगन्तरम् ॥

ततश्चानन्तरं विप्रं ब्रह्मचारी जितेश्रियः ।

राशिं नयेत्ततः पश्चात्प्रातःसाधी समाहितः ।

उपवासन्तु बह्वस्य मन्मथं जलं पिबेत् ॥

अथोपवासदिननियमाः ।

तथोपवासरूपं दृष्ट्वादिष्ट-कात्यायन-विष्णुधर्मोत्तरेषु ।

उपाहतस्य पापेभ्यो बन्तु वासोगुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः इति ॥

‘पापेभ्यः’ परिवर्जनीयेभ्यः । ‘उपाहतस्य’ गिह्यन्त्येत्यर्थः ।

तत्र वर्जनीयान्याह सुमन्तुः ।

विहितज्ञानगुहानभिष्टिषाद्यामनिघटः ।

मिथिदुःखेवं मित्यं वर्जनीयं प्रथमतः ॥

द्वारौतः । पतित-पावस्य-माशिकादिबन्धावनामृतादिकमुपवा-
सदिने वर्जनीयमिति । आदिपरश्वेन हिंसेन्निषयापसादि गृह्यन्ते ।

गुणाः विष्णुधर्मोत्तरे उक्ताः ।

तज्जस-तज्जप-ध्यान-तज्जपान्नवशादिकम् ।

तदर्चनञ्च तज्जामकौर्त्तनश्रवणादयः ।

उपवासकृता स्तेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

विष्णुधर्मेषु ।

उपवाचो हरिं बन्तु भक्ता ध्यायति मानवः ।

तज्ज्यापजापी तज्जर्मरतसङ्गतमानवः ।

मिथ्यामोऽद्वैतबद्भ्रष्टपदमाप्नोत्यवर्जयन् ॥

तथैकादश्यां प्रातर्दैन्यभावनं कार्थी ।

प्रातः सन्ध्यासुपासीत दम्नधावनपूर्वकमिति स्मृतेः ।

ननु उपवासादिने दम्नधावनं निषिद्धं दृढवशिष्टेन ।

उपवासे तथा आह्वे न खादिदम्नधावनम् ।

दम्नाणां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुक्षानि वै ॥ इति ।

मैवम् । काष्ठसंयोगे दोषश्रवणात् काष्ठेन दम्नधावनं न कार्यमित्ये-
तदर्शपरत्वादप्यस्य एवञ्च पर्णादिना दम्नधावनसुपवासादिने कार्यम् ।

अथ केचिदाहुः दम्नधावनमेवाप्य प्रतिषिध्यते येन केनचित्
काष्ठपदार्थं निन्दार्थवादगतमविवक्षितं निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन
विशेषज्ञानाकाङ्क्षितत्वात्, न हि विशेषमनुपादाय सामान्यमापा-
शिवर्त्तयितुं न शक्यते अग्निनादिभक्षनिषेधवत्, “अन्नाः शर्करा-
उपपदधातीति विध्युद्देशस्य पुनर्विशेषमनुपादाय सामान्यानुष्ठानानुप-
पत्तेराकाङ्क्षितोविशेषः “तेजो वै हतमिति वाक्ये विशेषतोऽप्यस्मृते ।

तदयुक्तम् ।

अन्नाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दम्नधावनम् ।

पर्णादिना विशुद्धेन जिह्वोत्सेहः सदैव च ॥

इत्यादिपैठीनशिवचनात् ।

यस्तु व्यासवचनं ।

प्रतिपद्म-वष्टीषु नवम्यां दम्नधावनम् ।

पर्यैरन्वच काष्ठेषु जिह्वोत्सेहः सदैव चेति ॥

तत्र प्रतिपद्मपक्षं निषिद्धदम्नकाष्ठदिनोपसृचणार्थं । पञ्चान्नरमाद्य

च इव ।

अन्नाभे दम्नकाष्ठानां निषिद्धाणां तथा तिष्ठौ ।

अथां द्वादशगण्डुषैर्विदधाह्नाधावनम् ॥

तद्गन्तरं प्रातःस्नानादिकर्म हस्तोपवाससङ्कल्पः कार्त्तिकः ।

तत्र मन्त्रमाह देवसः ।

एकादश्यां गिराचारो भुक्त्वाहमपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुच्छरीकाञ्च गतिर्भव ममाच्युतेति ॥

अथिन्नु क्षित्वाहमपरेहनीति पाठः । कात्यायनेन क्षित्वाहनि
ततःपर इति पठितं । मन्त्रोच्चारणान्तरं च एवाह ।

रत्नुश्चार्त्तं ततो विद्वान् पुष्याञ्चक्षिमचार्यवेदिति ।

एतत्पश्चात्सोचनया च पुष्यपूर्वमञ्चक्षिं हस्ताऽनेन मन्त्रेणोपवासं
सङ्कल्प्य पुष्याञ्चक्षिं विष्णवेऽर्पणेदिति गम्यते ।

स्मृत्यपुराणे ।

राशिं नवेत्ततः पश्चात् प्रातःस्नात्वा समाहितः ।

उपवासन्तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥

‘राशिं’ दशमीराशिं, मन्त्रेणाष्टाचरेणाभिमन्त्रितं जलं पिबे-
दित्यर्थः ।

तथा च मार्कण्डेयः ।

अष्टाचरेण मन्त्रेण चिर्जन्तेनाभिमन्त्रितम् ।

उपवासफलसमेप्तुः पिबेत्तोषं समाहितः ॥

देवार्चनं तथा कृत्वा पुष्याञ्चक्षिमचापि वा ।

सङ्कल्प्य मन्त्रसुश्चार्त्तं देवाञ्च विनिवेदयेत् ॥

स्मृत्यपुराणे ।

‘पुष्याञ्चक्षिमचापि वेत्स्वस्नानान्तरं जलं शोकः पठितः ।

संपूज्य देवदेवेशं भक्त्वा परमथा युतः ।

अहोरात्रं त्रिपेङ्कीमानुपवासपासाप्रये ॥

पाचस्रज्जलजलपानार्थं “पुनः पिबेदित्युक्तं । अथवा देवतार्चन-
यज्ञान्ते पुण्याणां पूर्णमञ्जलिं कृत्वा ततः सङ्कल्पान्तरं तेन पुण्या-
ञ्जलिना संपूज्य देवदेवेशमिति । शैवानां तु सङ्कल्पमन्त्रः शिवधर्मेषु
दर्शितः “तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो ब्रह्मः प्रचोद-
यात्” । सौराणां तु सावित्र्या नासा वा सङ्कल्पः ।

सावित्र्या त्रयवा नासा सङ्कल्पं तु समाचरेत् ।

इति सौरपुराणेऽभिधानात् । यदा तु प्राचीनमथरात्रस्योपरि
किञ्चिद्दशम्या वर्त्तते तदैकादश्याः प्रथमं धामचतुष्टयं त्यक्त्वा पूजा-
सङ्कल्पावतुष्टेभौ ।

दशम्याः सङ्कदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो धामान् सङ्कल्पार्चनयोस्तदा ॥

इति वचनात् । यदा तु दिनोदयेऽपि दशम्यनुवर्त्तते तदा रात्रौ ।

विद्वोपवासोऽनन्तरं दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।

रात्रौ संपूजयेद्विष्णुं सङ्कल्पञ्च तदा चरेत् ॥

इति वचनात् ।

नारदीयपुराणे ।

पूर्वायाः सङ्कदोषेण नोपोष्या ज्ञान-पूजने ।

वर्जयन्ति नरास्तज्ज्ञा ज्ञानांश्च चतुरो द्विज ॥

तदूर्ध्वं ज्ञान-पूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषितैः ।

न दिवा ह्यङ्घ्रिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ।

दिनकार्यमग्रेवच्च कर्त्तव्यं शर्वरीसुखे ॥

अथ देवसः ।

मृद्वीलोदुम्बरं पाचं वारिपूर्णसुदम्बुसः ।

उपवासन्तु मृद्वीयाद्यदा सङ्कल्पवेद्भुज इति ॥

‘सौदुम्बरं’ तावमयं । तज्जलपूर्णसुदम्बुस आदाद्य उपवासं मृद्वी-
यात्, ‘सङ्कल्पवेत्’ यदा सङ्कल्पमाचं कुर्व्यादित्यर्थः ।

स्कन्दपुराणे ।

उपवासन्तु मृद्वीयाद्यदा वार्यैव धारयन् ।

इति पठितं, तत्र जल-पुण्यास्त्रयोर्विकल्पः, तेन यथोक्तविधिना
समन्वक्त उपवाससङ्कल्प इति सिद्धं । अथ यत्र नक्तविधिसूत्रं किं
समन्वक्त एव सङ्कल्पः अथवोपवास एवाधिकृतप्रबोध्यः, तत्राम्रुते-
र्मन्त्रसामन्वक्त इति केचित् । तदसत् ।

एकभक्तेन योमर्त्यं उपवासव्रतं चरेत् ।

तथा ।

उपोष्य भक्तेन विभो जलारः कुजसंयुताः ।

इत्यादिना स्कन्दपुराणादिवु नक्तादिषूपवासप्रयोगोमासाग्नि-
होचन्यायेन उपवासधर्मनिर्द्धार्य इति स्थितं । तत्र धर्मातिदेशे सति
उपवाससम्बन्धिमन्त्रस्य यथाश्रुतस्वार्थाभावे सति प्रकृतार्थप्रकाशनापे-
क्षायां पकादृक्षां नक्ताहार इत्यादिषूहितपदपठितेन मन्त्रेण तत्का-
र्यमिति गम्यते, तेन नक्तादावपि समन्वक्त एव सङ्कल्प इति सिद्धम् ।

अथोपवासपरैरन्ये नियमाः श्रुतेषाः कश्चनो तत्र सङ्कल्पप्रभृति
पारलपर्यन्तं पाचखण्डभाष्यादि न कार्त्तव्यं ।

तदुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

पाषण्डिभिरसंस्पर्शं समन्धाषणमेव च ।

विष्णोराराधनपरैर्नैव कार्त्तमुपोषितैः ॥

विष्णुपुराणे च ।

तस्मात्पाषण्डिभिः पापैरास्ताप-स्यर्गने त्यजेत् ।

विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ वापि दीक्षित इति ॥

वेदवाङ्मागमविहितकारिणः पाषण्डिनः तेषां दर्शने प्राय-
श्चित्तमुक्तं ।

विष्णुपुराणे ।

तस्मात्सोक्तमास्तुर्थं पश्येत मतिमाध्वरः ।

संस्पर्शं प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

संस्पर्शं तु बुधः स्नात्वा शूचिरादित्यदर्शनात् ।

सन्धाषणे च प्रायश्चित्तमुक्तं तथैव ।

सन्धाष्य तान् शूचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।

इदञ्चोदाहरेत्सम्बक् कृत्वा तन्मवषं मनः ॥

शरीरमन्तःकरणोपघातं

वापश्च विष्णुर्भगवानग्रेषं ।

ग्रमन्मथलाशू मनेह सर्वं

थायादनन्ते इदि यन्निविष्टे ॥

अन्तःशूचिं बहिःशूचिं शूच्योर्भर्ममथोऽच्युतः ।

अ करोत्प्रमसे तस्मिन् शूचिरेवास्मि सर्वदा ॥

वाङ्मोपघाताननथो बोद्धा च भगवानजः ।

ग्रमं नयत्ननात्मा विष्णुस्येतसि संक्षितः ॥

एतत्सम्भाव्य जप्त्यं पाषाण्यभिरपोषितैः ।

नमः श्चिपदेत्युक्त्वा सूत्रं पश्येत दौक्षित इति ॥

केचित्काथिक-वाचिक-मानसनिघमस्योपे प्राचक्षिन्तमिदं विदुः । तन्मन्त्रं प्रमाणाभावात् । न च मन्त्रश्चित्तं प्रमाणं, तस्य वाक्यादुर्बलत्वेन वाक्यविरोधे सत्यप्रमाणात् विदुश्च वाक्यं “एतत्सम्भाव्य जप्त्यमित्यादि । वाचिकस्योपे प्राचक्षिन्तमिदमाह याज्ञवल्क्यः ।

यदि वाक्यस्य स्योपः स्नात् स्नान-दान-जपादिषु ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययमिति ॥

मानसनिघमस्योपे तु स्नानादि प्राचक्षिन्तं प्रविदुमेव ।

उपवासी च ब्रह्मचर्यं कुर्यात् ।

तथा च कात्यायनः ।

ब्रह्मचर्यसमाप्त्यनुपवासश्चरेत्परः ।

‘उपवासस्य व्रतं । व्रते ब्रह्मचर्यादिचतुष्टयं कार्यं ।

तथा च देवकः ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमाभिवर्षणं ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि चरितव्यानि गित्यग्रः ॥

ब्रह्मचर्यविपत्तिहेतूनाह च श्व ।

स्त्रीषान्नु प्रेषणात् स्पर्शान्ताभिः संकषणादपि ।

भिक्षते ब्रह्मचर्येणु न दारैश्चतुस्रज्जनात् ॥

उपवासदूयकानि च श्वाह ।

अथ द्वादशीनियमाः ।
 अथ द्वादशीनियमाः ताम्बूलस्य च भक्षणम् ।
 उपवासः प्रदुष्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ॥
 अशमौ चासक्तमक्षपानम् । यत्तु व्यासवचनम् ।
 पुष्यास्तद्भार-वस्त्राणि गन्ध-धूपानुलेपनम् ।
 उपवासे न दुष्येत दम्नधावनमञ्जनमिति ॥
 तत्पुण्ये स्त्रीविवचयमिति^(१) ।

अथ द्वादशीनियमाः ।

तथाच कात्यायनः ।

प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केचन ।
 प्रसौद सुमुखो नाथ^(२) ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥
 पारणन्तु ततः क्षुर्यात् यथासम्भवमार्गतः ।
 अत ऊर्ध्वं यथेष्टन्तु कारयेन्तु यथावधि ॥

यदा तु द्वादशी पारणमात्रपर्याप्ता तदा तु रात्रिर्ग्रेषु स्नाना-
 दिकं सर्वं कर्म कृत्वा द्वादशीमध्ये पारणं कार्थ्यं ।

तथाच पद्मपुराणे ।

यदा भवति स्नान्या तु द्वादशी पारणे दिने ।
 उषःकाले इयं क्षुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥

नारदौषपुराणेषुपि ।

अस्नानान्धस्य विप्रेन्द्र द्वादश्यामदृष्टोदये ।

(१) 'पुण्ये' पुण्यजनकोपवासे स्त्रीविवचयमित्यर्थः ।

(२) सुमुखो भूतेति ख० ।

खानार्चनक्रिया कार्वां दान-होमादिसंभुता ॥
 नयोदश्यान्तु द्वादशां पारथे वृषिवीक्षणम् ।
 वसुधैव कुटुम्बकम् वापि नरः प्राप्नोत्यशंभुषम् ॥
 एतस्मात् कारणादिभिः प्रत्युषे खानमाचरेत् ।
 पिबन्तर्पणसंयुक्तमर्वां हृषीव द्वादश्रीं ॥

तथाच प्रारदापुराणे ।

दिनकर्म दिने सर्वं कर्मण्यं चदि तद्दिने ।
 नैव सिद्धिमवाप्नोति तदा राषौ विधीयते ॥

नारदीयपुराणे ।

एतस्मात् कारणादिभिः प्रत्युषे खानमाचरेत् ।
 पिबन्तर्पणसंयुक्तं द्वादशां द्वादश्रीतिथिम् ॥

भविष्यपुराणे ।

अथायामथ भूपास द्वादश्यामक्षौदधे ।
 खानार्चनक्रिया कार्वां दान-होमादिसंभुता ॥

काशिका-प्रारदापुराणयोः ।

खण्डेव द्वादश्री यत्र खान-दानादिका क्रिया ।
 रजन्त्यामेव कर्मथा दान-होमादिसंभुता ॥

स्कन्दपुराणे ।

कक्षाद्वयं चर्चं वापि द्वादश्री यत्र दृश्यते ।
 खानार्चनादिकं कर्म तदा राषौ विधीयते ॥

कात्यायनः ।

क्रमतस्तु च हस्त्येषु यक्षस्यमपहस्यते ।

तदा वर्षापकर्षः खादन्यथा क्रमवाधनात् ॥

वैमिनिः ।

तदा दिवाभिसम्बन्धान्दन्तमपकर्षे खादिति ।

अथान्येऽपिदादश्रीनिषमाः ।

ब्रह्माष्टपुराणे ।

कांसं मांसं सुरां चौरां शोभं वितथभाषणम् ।

व्याधामश्च प्रवासश्च दिवास्नापनवाञ्छनम् ॥

तिस्रपिष्टं मसूरश्च दादश्रीतानि वैश्ववः ।

दादश्रीं वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुञ्चते ॥

पुनर्भोजनमध्याह्नौ भारमासाद्य-मैद्युने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पक्ष्मी ॥

दृश्यतिरपि ।

दिवानिद्रा पराश्रयश्च पुनर्भोजन-मैद्युने ।

चौरां कांशामिवनैसं दादश्रीमष्ट वर्जयेत् ॥

कांसं मांसं सुरां द्यूतं व्याधामं क्रोध-मैद्युने ।

दिवस्नापं पुनर्भोजनकालान् कोरदूषकान् ।

कांसं मधु पराश्रयश्च दादश्रीमष्ट वर्जयेत् ॥

तथा ।

कांसं मांसं मसूरश्च दूष्या व्याधाम-मैद्युने ।

द्विवाऽवत्यश्च तैश्च शोभं निर्मास्यज्ञानं ॥

वर्जयेदितिशेषः ।

स्कन्दपुराणे ।

सौद्रं मांसं सुरां तैलं व्याघ्रानं क्रोध-मैद्युने ।

पराशं कांस-ताम्बूले शोभं निर्मास्यसङ्गमम् ।

दादृक्षां दादृशैतामि वैष्णवः परिवर्जयेत् ॥

एषु वाक्येषु क्वचित् “कामितं विध्यतीति, क्वचित् “उपवास-
फलप्रेषुरिति, क्वचित् “उपवासफलं हन्युरिति फलसम्बन्धः श्रूयते
तेनेति गम्यते कामाधिकारविषयास्त्रीमानि वचनानीति, यत्र पुन-
र्दशमीनियमवाक्येषु न श्रूयते फलसम्बन्धः तेभ्यव्यवगम्यते काम्यवि-
षयवाच्यत्वेण पाठात्, तस्मात् सर्वं काम्यविषयमवचीयते ।

साधमाद्यं तद्योरङ्गोः साधं प्रातस्तु मध्यमे ।

उपवासफलप्रेषुर्जङ्घान्तचतुष्टयमिति ॥

तत्र केचिदाहुः ।

अनेन वचनेन काम्योपवासप्राप्तभक्तचतुष्टयहानिर्विधौयते नि-
त्याङ्गे प्रेषुपक्षणानुपपत्तेः, न हि नित्येषु फलसम्बन्धमनुष्ठानमिति,
तदनुपपन्नं अङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । इह हि वाक्य-प्रकरणे सम्भा-
ष्येते, प्रमाणान्तरम् शक्यत्वादपि न भवति, न तावत् प्रकरणे-
नाङ्गत्वं, तथाहि फलवत्सन्निधायकत्वान्नदङ्गं भवति । न च भक्तचतु-
ष्टयज्ञानस्य फलेषु शब्देन फलकामशब्दपदव्यतिरेकेण सम्बन्धमानस्याफलत्वं
शक्यते वक्तुं, तस्मात् प्रकरणेनाङ्गत्वं । नापि वाक्येन, वाक्यं क्षुपवासफलेन
सम्बन्धमाह न पुनरुपवासेन काम्यमानार्थतथैव क्रियमाणं, स्वरसदृश्या
सम्बन्धावगमात् । अतस्तस्योपवासफलेनैव सम्बन्धः । तदपि न, पुन-
पक्षायविशेषितस्य फलसामान्यस्यानपेक्षितत्वेन तत्सन्धायोगात् । अथो-
पवासफलप्रेषुरित्युपवासविशेषणसामर्थ्याद्देशोपवासस्य चः फलविशे-

यत्नेन सम्भस्यत इत्युच्यते । तत्र । उपवासविशेषितेन चेत् फलविशेषेण सम्बन्धस्तिर्हि तन्नोपवासफलसम्बन्धविधायकवाक्यप्रामितिपूर्वकत्वात् तद्विरोधितयोपवाससाधनके फले साधनान्तरं विधातुं न शक्यते, स्वयं तदधीनत्वेन तेन सद्य विकल्प-समुच्चययोरसम्भवात् । अथ तर्हि गुणफलसंबन्धकल्पनमुपवासस्य, धादृशः फलविशेषस्तादृशफल-प्रेषुर्जङ्घान्कचतुष्टयमिति, तदपि न फलशब्दस्य तादृशफलस्य च-प्रसङ्गात्, तस्मान्गुणफलसंबन्ध एवेत्यं वक्तव्यः । उपवाससाधनेव फलं यदा प्रकृष्टतरमिष्यते तदा जङ्घान्कचतुष्टयमिति । यथा ज्योति-ष्टोमसाध्यफलातिशयार्थिनामुद्धीयाद्युपासनं विधीयते तद्वदपि । एवं सति फलप्रेषुरिति प्रशब्दोऽपि प्रकर्षवाचकतयार्थवान् भवति । ननु भक्तज्ञानस्य स्वयं क्रियात्मकत्वात् क्रियान्तरमसाधयतः कथं फलाय विधानं । यथा वारवन्तीयसाधो गीतिक्रियात्मकस्य प्रकृतं यागमसाधयतः फलसंबन्धायोगात् विशिष्टविधानमाश्रितं, उच्यते, सिद्धरूपस्य कारकस्य क्रियामसाधयतः फलप्रयोजकत्वायोगात् प्रकृतक्रियानिष्पत्तिर्दारभ्यतापेक्षेत यथा गोदोहनस्य, क्रियाणां तु स्वयमेव क्रियात्मकत्वात् न क्रियान्तरनिष्यादनापेक्षा, किन्तु तदुप-जीवनेन विना फलसाधकत्वायोगात् तदाश्रयव्यपदेशं सभते । ननु कामसंयोगमन्तरेणापि दृशस्थानेकभक्तं प्रैवरूपेण वचनेन विधीयते, तद्यथा ।

प्रातर्हरिदिनं लोकास्तिष्ठध्वं वैकभोजना इति ।

उच्यते कार्त्तिकशुक्लैकादशौविषयं तत् नैकादशौमाश्रयविषयं तन्नकरणपाठात्, येन तथैवमाह ।

एषा वा कार्त्तिके इयुक्ता हरेर्निद्रां व्यपोहति ।
 प्रातरेकादशौ प्राप्ता ना सङ्गं युगभोजनमिति ॥

अथैकादशीनिर्णयः ।

वा च द्विधा संपूर्णा विद्वा च, केचिदुदषादुदषपर्यन्तमवसि-
 तैकादशी संपूर्णेत्याहुः ।

तथाच ज्योतिःशिद्धान्ते ।

सर्वा ज्येताश्च संपूर्णा उदषादोदषक्षिताः ।

नारदीयपुराणे ।

आदित्योदषवेसाखामारभ्य षष्टिनाशिका ।

या तिथिः सा तु संपूर्णा कथिता पूर्वस्वरिभिरिति ॥

जैतव्याधीयः ।

प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदषादोदषाद्भवेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोधात् ।

कौटुम्बसार्धं संपूर्णै हरिवासर रत्यपेक्षिते गादुपुराणे
 श्रियरश्मे चोक्तम् ।

उदषाम्नागच्छदा विप्रा सुहृन्मदप्यसंबुता ।

सम्पूर्णेकादशी नाम तथैवोपवसेदृष्टौ ॥

भविष्यपुराणे ।

आदित्योदषवेसाखाः प्राक् सुहृन्मदेषाम्पिता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्वासा परिशीर्णिता ॥

प्रकारान्तरेषु सम्पूर्णसुपरिष्ठाद्वेष्यामः । सम्पूर्वेकादशौ च विधा
द्वादश्यामवती अती च, तथाद्या सर्वैरुपोष्या चयोदश्यां द्वादशभावे
अतीति निर्विवादं । चयोदश्यां द्वादशौसङ्गावे केचिदाहुः एका-
दश्यासुपवाचो न द्वादश्यां एकादशौसङ्गावस्य मुख्यकासस्य द्वादश्या-
मभावात्, एकादशौकार्थ्यकरणया हि न द्वादशौ यास्या मुख्य-
कासस्यभावे हि तत्कार्थ्यकरणं काशान्तरस्य नोपपद्यते ।

यत्तु वचनम् ।

एकादशौ लक्षोराचं द्वादशौ च कक्षाधिका ।

चयोदश्यां यदा प्रातरुपोष्या द्वादशौ तदेति ॥

तद्दशमीविद्वैकादशौविषयं, द्वादश्यां विद्यमानकियन्माषैकाद-
शौविषयश्चेति । अपरे लाङ्गः परतो द्वादशौसङ्गावे शुद्धद्वादश्यासु-
पवाचो त्रैकादश्यां ।

विद्विष्यविद्वि विज्ञेया परतो द्वादशौ न चेत् ।

अविद्विपि तथा विद्वि परतो द्वादशौ यदि ॥

इति पद्मपुराणवचनात् ।

तथाच विष्णुपुराणे ।

एका क्षिप्ता तु संयुक्ता यदि दृष्ट्वा यदा भवेत् ।

अथ वैकादशौ नास्ति दशम्या वाच संयुक्ता ॥

कक्षाच काष्ठा द्वादश्या यदि स्यादपरेऽपि ।

द्वादश द्वादशौ ह्यस्ति पूर्वक्षिप्त् पारषे ह्यते ॥

अथ पूर्वपारषनिम्बयोत्तरपारषं विधीयते पारषस्योपवाचम-
कारेणानुपपन्नं पारषान्तरानुपवाचकम् ।

तदुक्तं विष्णुरहस्ये “पारणानां व्रतं ज्ञेयम्” इति, तेन शूद्रदा-
दश्यासुपवासेऽवसीयते, न चोत्पत्तिशिष्टैकादश्यापरोधदोषः, सुखा-
नारेण तत्र द्वादश्याप्रवेशाभिधानात् । ये उपरितनैकादश्याविषयमे-
वेदं वचनमूचिरे ते प्रकरणानभिन्नाः । “अथ वैकादश्या नास्ती-
त्यपि ह्यत्र प्रकृतं । ये च दशमौविद्वैकादश्याविषयमेवेति तेपि तथा,
“दशम्या चाथ संयुतेति तत्र प्रकृतत्वात् द्वितीयैकादश्यापवासे विद्वै-
कादश्यापवासेन शूद्रदादश्यापवासे च परतो द्वादश्यासङ्गावस्थाप्रयोज-
कताया वक्ष्यमाणत्वाच्च । यथोक्तविषयमिदं वचनं ।

स्कन्दपुराणे ।

एकादश्या भवेत्पूर्णा परतो द्वादश्या यदा ।

तदा ज्ञेकादश्यां त्यक्त्वा द्वादश्यां समुपोषयेत् ॥

विष्णुरहस्ये ।

एकादश्या तु सम्पूर्णा सदृश्या चोत्तरा भवेत् ।

पूर्वा तु पूर्ववग्ज्ञेया तिथिवृद्धिः प्रशस्यते ॥

‘उत्तरा’ द्वादश्या, ‘सदृश्या’ सप्तम्या, चयोदश्यामपि स्यादित्यर्थः,

‘पूर्वा’ एकादश्या, ‘पूर्ववत्’ दशमीवदसुपोष्येत्यर्थः ।

काशिकापुराणे ।

एकादश्या तु सम्पूर्णा परतो द्वादश्या भवेत् ।

उपोष्या द्वादश्या तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यते ॥

गारुडपुराणेऽपि ।

पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धन्ते ।

तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिः प्रशस्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

उपोष्या द्वादशीं शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।

निर्गतायां चथोदश्यां कक्षा वा द्विकक्षापि वा ॥

द्विकक्षायां तु द्वादश्यां पारणं चः करोति हि ।

तासुपोष्य महीपास न गर्भे विग्रते नरः ॥

स्यत्यन्तरे ।

सम्पूर्णैकादशीं च द्वादशीं च परेऽहनि ।

तथोपोष्या द्वादशीं क्षात् द्वादश्यामेव पारणम् ॥

भागवतादितन्त्रे ।

सम्पूर्णैकादशीं त्याज्या परतो द्वादशीं यदि ।

उपोष्या द्वादशीं शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।

न गर्भे विग्रते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ॥

तस्मादेवंविधे विषये द्वादश्यामेवोपवास इति सिद्धमिति चेन्नित् ।

अपरे त्वेवं व्यवस्थामाहुः । एकादश्याः सम्पूर्णत्वे द्वादश्याश्चासङ्गावे

द्वादश्याश्च चथोदश्यां सङ्गावे ।

उदधात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता ।

सम्पूर्णैकादशीं नाम तथैवोपवसेद्दशमी ॥

इति स्यतेः स्यद्विषानेकादश्यासुपवाचः ।

अथ त्रेकादशीं नास्ति दशम्या वाच संयुतेति ।

एकादशी भवेत् पूर्णा परतो द्वादशी यदि ।

इत्यादिवचनानि ।

उपोष्या द्वादशीं शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।

निर्गता चेत् त्रयोदश्यां कक्षा वा द्विकक्षापि वा ॥

द्विकक्षाद्यान्तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि ।

तासुपौष्य महीपास्य न गर्भं विप्रते मरः ॥

अनूर्ध्वैकादश्यां यत्र द्वादश्यां चापरेऽहनि ।

तत्रोपौष्या द्वादश्यां श्लाघ्वादश्यामेव पारणम् ।

न गर्भं विप्रते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ॥

इत्यादिवचनपर्यायास्तौचनया सुसुचुविषयाणि । गृहि-सुसुचु-
यतिरिक्तानां सुपौष्यास्य इति बन्धेहे ।

वज्रवाक्यविरोधेन बन्धेसो जायते यदा ।

द्वादश्यां तु तदा यास्या त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इति स्यतेर्द्वादश्यासुपवासे । एकादश्यान्तु रेधाभावे यतिः द्वाद-
श्यां वा अभावे द्वादश्यास्यत्रयोदश्यामभावे द्वादश्यासुपवाचनिमित्ताभावे-
न बन्धेसाभावान् ।

द्विकक्षाद्यान्तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि ।

इति च कक्षादयपर्याप्तद्वादश्यासङ्गावे द्वादश्यामध्यपारणविधा-
नादश्यापूर्वकक्षादयद्वादश्यासङ्गावे त्रयोदश्यान्तु पारणमित्युपपत्तेर-
विद्वेकादश्या द्वादश्यामभावे द्वादश्यास्य त्रयोदश्यां सङ्गावे गृहि-
सुसुचुयतिरिक्तानां तत्रैवोपवासे गृहि-यतिवदेकादश्यासुपवासे नि-
श्चयहेत्वभावात् “न गर्भं विप्रते जन्तुरितिवच्च द्वादश्यासुपवाचनिस्यस्ये-
त्वभावात्सन्धेहे इति एकादश्यासुपवासे “अथ वेकादश्यां नास्तीति
वज्रवाक्यविरोधापत्तेः^(१) द्वादश्यां याञ्चेत्यर्थः । वज्रवाक्यविरोधस्यापि

(१) विदोभोपपत्तेरिति ख० ।

विषयव्यवस्थया परिहारसम्भवे व्यवस्थानिरूपेण सन्देशाभावादसम्भवे
तत्तुल्यव्यवस्थे वक्ष्यवदनुसारेण निश्चयोपपत्तेः सन्देशाभावात् तद्व्य-
वस्थवत्त्वे विकल्पनिरूपेण सन्देशाभावादिषयव्यवस्थानासन्नोच्यते-
पश्चित्सन्देशोत्पत्तावस्थाप्यदृष्टार्थस्यतिलाविशेषेणैकतरपक्षनिरूपणासो-
गाद्ब्रह्मवाक्यकृतसन्देशापनयनार्थत्वेनैतद्वाक्यव्याख्या न युक्ता ।

ब्रह्मवाक्यविरोधेन ब्राह्मणेषु विवादिषु ।

एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इत्येषा स्मृतिर्गृहि-सुसुप्त्यतिरिक्तविधवादीनां व्यवस्था, एक-
वाक्यत्वाभावेन विवादिषु विपरीतवादिष्वेकादश्यासुपवासवादिषु
ब्राह्मणेषु ब्रह्मवाक्यविरोधापत्तेर्विधवादिरेकादशीं परित्यज्य द्वाद-
शीसुपवसेदित्यर्थः । ब्रह्मवाक्यविरोधो येषां ते ब्रह्मवाक्यविरोधा इति
ब्रह्मगीहिः “सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत्” । इत्यपि
वचनं यस्मिन् विधवादिष्वेव “अथवैकादशी नास्तीत्यादिवाक्यानि
सन्दिग्धानि स विधवादिर्द्वादशीं समुपोषयेदिति व्याख्येयं तदयुक्तं,
“उदयाप्राग्यदा विप्रेतिवचनपर्यासोचनया गृह्यतिरिक्तानामुत्त-
रसोपवासप्रतीतेः । यदपि “ब्रह्मवाक्यविरोधेनेत्यादिवचनव्याख्यानं
तदपि वचनानार्जवाद्युक्तं तिचिप्रमाणे ज्योतिःब्राह्मविप्रतिपत्तेः
द्वादशीवेधसन्देशविषयत्वेनार्जवोपपत्तेः । यदपि मार्कण्डेय-प्रसुप्त-
संवादेवचनम् ।

विवादेषु तु सर्वेषु द्वादशीं समुपोषयम् ।

पारणं हि त्रयोदश्यामाह्वेयं मामकौ मुने ।

चेतुर्वाहो न कर्त्तव्यो चेतुषा पतते नरः ॥

इति, तद्युक्तबोधविषयत्वेन व्याख्येयं । यदा यो विषयव्यवस्थां निश्चेतुं न शक्नोति तद्विषयाणि, तथा “सन्दिग्धेषु च वाक्येषु” इत्युक्तं, अविज्ञेयाद्भ्युपवासमात्रेण मोक्षाधिष्ठे: “न गर्भे विद्यते जन्तुरित्यस्यार्ष-वाद्वात् । सत्त्वशुद्धिद्वारेणोपयोगिता मृषसादिव्यविशिष्टेति न प्रत्यपरत्वेऽपि बाधः, तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः । द्वितीयापि त्रयो-दश्यामविद्यमानद्वादशिका विद्यमानद्वादशिका वा, तथासायां व्यवस्था ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

सम्पूर्णाकादश्री यत्र प्रभाते पुनरेव वा ।

उत्तरान्तु यतिः क्षुर्व्यात् पूर्वासुपवसेद्दृष्ट्वी ॥

गाद्यपुराणेऽपि ।

उदघात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता ।

सम्पूर्णाकादश्री नाम तत्रैवोपवसेद्दृष्ट्वी ॥

पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासो विहितस्ततुर्धाश्रमवासिनाम् ।

विधवापि च तत्रैव परतो द्वादश्री न चेत् ॥

अत्र अश्वत्थेन वनस्थादिप्रवृत्तम् ।

प्रचेताः ।

एकादश्री विष्टुद्धा सेच्युक्तपत्रे विज्ञेयतः ।

उत्तरां तु यतिः क्षुर्व्यात् पूर्वासुपवसेद्दृष्ट्वी ॥

दृष्ट्वमिष्टोऽपि ।

संपूर्णाकादश्री यत्र प्रभाते पुनरेव वा ।

बुध्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ।

उपोष्ये हे तिथौ तत्र विष्णुप्रीणनत्परैः ॥

तस्मिंस्तयोदशे त्वञ्चि यदा द्वादशी नास्ति तदा पूर्वोक्तमृह-
स्त्राभिमि-चतुर्थाश्रम्यधिकारभेदेन हे तिथौ उपोष्ये न त्वेकैवेत्यर्थः ।

अपरे तु तिथिद्वयोपवासपरत्वेनैव व्यास्यते । अन्यथाप्यधिकारि-
भेदकल्पनाप्रसङ्गात् इतरेतरयोगविहितद्वन्द्वापवादैकशेषदर्शनादि-
तरेतरयुक्ततिथिद्वयस्थोपोष्यत्वप्रतीतेस्तु विष्णुप्रीतिकामस्याधिका-
रिणोऽपि श्रुतेस्तु । न च तिथिद्वययुक्तं दिनमेकमुपोष्यमिति व्याख्या
युक्ता, तिथिग्रन्थस्तु तदेकदेशे लक्षणाप्रसङ्गात् ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

प्रथमेऽञ्चि तु संपूर्णा व्याप्याहोरात्रमाश्रिता ।

द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥

घटिका च प्रदृश्येत द्वादश्यां शिखिवाहन ।

पूर्वां कार्यां मृहस्यैस्तु यतिभिस्तु तथा विभो ।

द्वादशीसंयुता कार्या सदा वै मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

एतदक्षमपर्यालोचनया “पुनः प्रभातसमये” इति वचने अहो-
रात्रव्यापिन्यां संपूर्णायां द्वितीयदिनविद्यमानैकघटिकायां इत्यादि-
व्यवस्थोक्तेति प्रतीयते, न त्वरणोदयादारम्भादरणोदयं यावदवस्थितो-
दयात् प्रागिति वाक्ये संपूर्णां विवक्षिता । “पुनः प्रभातसमये इति
चारुणोदये विद्यमानैकघटिकायामित्यादिव्यवस्थोक्ता । यदि सूर्यो-
दय उत्तरावधिः तदा अरणोदयवाचौ प्रभातग्रन्थोपपद्यते, तथा
पि “प्रद्यूषोचसुखं कञ्चसुषःप्रद्यूषसौ अपि प्रभातं चेत्यादिना अमरर्षि-

सादिभिः प्रभातशब्दोऽभिहितः, च चारुषोदयवाची प्रत्युपपर्यायः, अस्याध्यामयेति द्वादशीनिधमदर्शनावसरपठितनारदौषवाक्ये च अरुषोदयज्ञानमित्यभिधाय प्रत्युषे “ज्ञानमाचरेदित्युपसंहारात् । तथा यदा भवतीति तत्रैव पठिते पाद्मवचने उच्यते कास्त्रे ज्ञानादि कार्त्स्न्यमित्यभिहितं । “अस्याध्यामयेति भविष्यपुराणवाक्ये अरुषोदये, तेनारुषोदयवाच्युषःशब्दपर्यायः प्रभातशब्दसदृशस्तथा । “परतोद्वादशी न चेदिति नोपपद्यते परमहृद्देवनन्दरदिने षष्ठिकात्मकचक्षुष्योतिःशास्त्रप्रसिद्धत्वादित्युच्यते यथा “पुनः प्रभातसमय इति वाक्यं “प्रथमेऽङ्कि तु संपूर्णेत्येतद्वचनसमानार्थं सम्भवेत् तदैतन्मूलभूतस्यैव मुक्त्योपपत्तेर्न मूल्यान्तरकल्पना । अन्यथा सा ख्याङ्गवत्पद्ये च समयशब्दवैयर्थ्यं, अस्मत्पद्ये च प्रभातसमय इति षष्ठीसमासाश्रयणात् कश्चिदोषः । अतएव “प्रभाते पुनरेव चेति वचनानि तत्समानानि, प्रभात इति च सप्तमौ, प्रभातसमय इति कर्मधारयपद्ये “सर्वा ज्ञेतासु संपूर्णा इत्यादिवाक्ये उक्तोत्तरावधित्यागे कारणाभावाच्च । न च हरिवासरवर्जिता इति कारणं वाच्यं, गौरवप्रसङ्गात् अन्यथायुपपत्तेश्च संपूर्णैतिथिषु षष्ठिषटिकात्मकत्ववत् सूर्योदयरूपोत्तरावधेरपि दर्शनाच्च । न च “आदित्योदयवेद्याध्यामिति वचनं प्रतिपादितं षष्ठिषटिकात्मकत्वमेव बाधितमवस्थितं वाच्यम् । उभयावधिले संपूर्णशब्दज्ञानेकार्थलापातात् षष्ठिषटिकात्मकत्वावबोधे च पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् आकाङ्क्षितवाच्यविशेषनिर्णयार्थमेव “उदयात् प्रागिति “आदित्योदयवेद्याध्यामिति वचनद्वयस्य दिनद्वयेऽप्युदयात् प्राचीनसुवर्तद्वेदिसमाना संपूर्णैत्येतदर्थपरत्वेन व्याख्यानोपपत्तेः तेन विविधैकाद्दशी

संपूर्णा शहोराचस्थापिनौ शरषोदद्यादारभ्य द्वितीयसूचीद्वय-
व्यंजनावस्थिता च । तथापि सर्वतिथिसाधारणः पूर्वस्थां संपूर्णब्रह्मो
बुद्धः न द्वितीयाद्यां अनेकार्थत्वापातात् । उदद्यात् प्राग्घटिका-
चतुष्टयेऽपि विद्यमानायाः संपूर्णैत्यभिधानस्य शरषोदद्यबोधनिरा-
करत्वात्, हरिवाचरवर्जिता इति च ।

अपरे त्वाङ्गः पूर्वावधियुतैव संपूर्णैत्यभिधीयते न द्वितीयावधि-
नियमापहः । अस्मिन्नपि पद्ये व्याख्या पूर्वैव पूर्वमयात् ।

अन्ते त्वं व्याचक्षते उदद्यात् प्राग्घटि बुद्धर्तद्वयं वा शहोरा-
चस्थापिनौ च भवति तत्र “प्रतिपन्नभूततः पूर्वा इत्यनेन सर्व-
तिथिसाधारणसंपूर्णत्वनिषेधे प्रकारान्तरेण संपूर्णत्वबुद्ध्युक्त्यायां आका-
ञ्चितप्रतिपादनेनैव वाक्यस्योपपत्तेः ।

तथाच सूक्तं छेद्यः ।

संपूर्णैकादशौ च परच पुनरेव वा ।

पूर्वाद्युपवसेत्कामी निष्कामश्चत्तरां वरेत् ॥

शरषोदद्यात्तत्रेव च शरषो निष्कामस्य द्वितीयेकादशा-
द्युपवासो न स्यात् ।

तथाच ।

निष्कामस्य शरषो बुद्ध्यादुत्तरेकादशौ वदा ।

प्रातर्भवतु वा मा वा दादशौ च द्विषोत्तम ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोधः स्यात् ।

अन्ते तु यति-शरषोदद्योरन्वयान्तरत्वे इदं कारणमाङ्गः ।

यदि शरषोत्तरे पूर्वाद्युपवसेत्तिरेवोत्तरां तथा वानप्रस्थादेः शोप-

वाचः स्यात्, न हि पूर्वस्यामुपवाचः, “पूर्वास्तुपवसेद्दृष्टहीति विधानात् । नाथुत्तरस्थां, “उत्तरान्तु यतिः कुर्वाद्दिति विधानात् । ननु यतिपदं नियतिपदयोगेन वर्त्तमानं वनस्यादिकामपि वदत्येव, तथाचोत्तरस्थां अस्त्रोपवाच इति चेत् । न । दृष्टिणामपि निघतानां उत्तरचोपवाचप्रसङ्गात् । तथाच “पूर्वास्तुपवसेद्दृष्टहीति वचनात् नान्द्यस्य स्यात् । ननु दृष्टिव्यतिरिक्तोपस्यकं यतिपदमिति वनस्यादेरुत्तरचोपवाच इति चेत्, मैवम्, अनुपसञ्जातविरोधितया यतिपदस्योपस्यकत्वानुपपत्तेः, प्रत्युतोपसंसारगतत्वेन दृष्टिपदस्य व्यतिरिक्तोपस्यकत्वं स्यात्, तथाच “पुनः प्रभातसमय-इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । अथ दृष्टौ पूर्वामेवोपवसेद्यतिरुत्तरामेवेति विधानं तथाच वनस्यादेरन्यचोपवाच इति चेत्, मैवं, “पूर्वास्तुपवसेद्दृष्टहीतिवचनस्य विफलत्वापत्तेः, परतो द्वादशीवङ्गावनिमित्तो हि परदिगोपवाचः “परतोद्वादशी यदीति वचनात्, परतोद्वादशभावात् पूर्वस्यामेकादशास्तुपवाचः सर्वेषां प्राप्त इति “पूर्वास्तुपवसेद्दृष्टहीतिवचनं विफलमेव स्यात् । ननु वनस्यादेः तिथिद्वयोपवाचः किमिति न भवेत् सोऽप्यस्मिन्नेव विषये विहितः ।

संपूर्णैकादशी अथ प्रभाते पुनरेव वा ।

क्षुपते द्वादशी तस्मिन्नुपवाचः कथं भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य ।

उपोष्ये द्वे तिथौ तत्र विष्णुश्रीषणतत्परैः ।

इति वचनात् । तत्र वकामस्य वनस्यादेरुपवासोऽप्यु नाम

इत्युपक्रम्य ।

उपोष्ये द्वे तिथौ तत्र विष्णुश्रीषणतत्परैः ।

इति वचनात् तत्र सकामस्य वनस्त्रादेरुपवासोऽस्तु नाम निष्कामस्य पुनः क्षोपवास इति वाच्यमेव । किञ्च तिथिद्वयोपवासेऽपि द्वादशीदिनस्यै सत्येव ।

संपूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।

चयोदशी उपवासोऽप्युपवासो तत्र का भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य “उपोष्ये द्वे तिथौ तत्र विष्णुश्रीषणतत्परैरिति—
स्कन्दपुराणवचनात् । किञ्च निष्कामस्य चयोदशां पारणं
स्मर्यते ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

बौधायनः ।

कक्षाथैकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

गारुडपुराणे ।

एकादशी कक्षाथैका परतो द्वादशी न चेत् ।

एतेषामुत्तरार्द्धं ।

तत्र क्रतुशतं पुष्यं चयोदश्यान्तु पारणमिति ।

गारुडपुराणे ।

चयोदशां तु शूद्रार्थां पारणे इधिवी पशं ।

शतवज्राधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यश्वंश्वं ॥

विष्णुरक्षे ।

एकादशीकक्षाप्राप्ता येन द्वादशुपोषिता ।

तुष्ठा क्रतुग्रतेन स्नात् चयोदशान् पारषम् ॥

बौधावनः ।

एकादश्रीकसायुक्तासुपोष्य द्वादशीं नरः ।

चयोदशान् भुञ्जानो विष्णुसायुज्यमृच्छति ॥

स्यत्यन्तरे ।

एकादशी तु सम्पूर्णा परतः पुनरेव वा ।

पुष्पं क्रतुग्रतेऽशोकं चयोदशान् पारषम् ॥

ननु चयोदशीपारषप्रतिषेधोऽपि दृश्यते ।

कूर्मपुराणे ।

एकादशीसुपोष्येवं द्वादशां पारषं स्मृतं ।

चयोदशां न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादशीचयात् ॥

स्कन्दपुराणे ।

उपोष्यैकादशीं यद्यु चयोदशान् पारषं ।

करोति तस्य नश्यति द्वादशो द्वादशैव तु ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पारषन्नु चयोदशां यः करोति नृपोत्तम ।

द्वादश द्वादशीं हनि नाच कार्त्त्या विचारयेति ॥

मेवं सकामविषयत्वात् चयोदशीपारषनिषेधवचनानां, तथा-
च अस्मान्नेकादशासुपवासे चयोदशीपारषं प्रसज्यते तां सकामो-
नोपवसेदिति । अत्रनिषेधवचनानां निष्कामविषयत्वे चयोदशीपा-
रषविधानानां निर्विषयत्वापत्तेः तेन निष्कामविषयास्त्रयोदशी-
पारषविषयः ।

तथा गार्हपत्यादिषु ।

पारणन्तु चयोदश्यां कर्त्तव्यमप्यर्चादिभिः ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

पारणन्तु चयोदश्यां निष्कामाणां विस्तृप्तिदमिति ।

तस्मान्मृद्धि-यतिपदे न यथाश्रुते ।

ब्रह्मपुराणे ।

शुद्धा चैकादशी यत्र तथा विद्धा तु द्वादशी ।

सर्गदोषोपिता पूर्वा उत्तरा सर्ग-मोक्षदा ॥

चयोदश्यां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैरुपोष्या ।

तथाच श्नुः ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव वा ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् उत्तरा सर्ग-मोक्षदा ॥

चयोदश्यां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैरुपोष्या ।

तथाच श्नुः ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव वा ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वाशुपयसेत्^(१) ऋषौ ॥

इत्येकं वाक्यं ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव वा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

इत्यपरं । तत्र केचिदेवं व्याचक्षते पूर्वोक्तो विधिद्वयं तत्रैवैकेन विधिना ऋष्यक्षत्र विधेयं पूर्वैकादशी नियम्यते, अपरेषोत्तरैका-

(१) पूर्वाशुपयसेत् इति अ० ।

दश्री यतेर्निर्गम्यते । एवं दृष्टस्य विधेयविहितं प्रथमेकादश्रीं उपोक्त
 हतीयदिगद्वादश्रीवद्भावविषयैकादश्री विधीयत इति तदनुपपन्नं ।
 तथाहि द्वादशद्वादश्रीवाक्ये दृष्टस्यपदं तावन्न भूयते । तत्र केन विधे-
 येष तद्दृष्टस्यविषयं दृश्यते विषयान्तराभावादिति चेत् । यतिवि-
 षयं कस्यान्न भवति । अथ यतिविषयैकादश्या वचनान्तरविहितत्वेन
 पुनर्द्वादश्रीवाक्यमप्युत्तरैकादश्रीविधानार्थमेव सदन्वयकं प्राप्नोति
 ताद्रूपपरिच्छिन्नत्वेन प्रमितिप्रजननाशङ्केरिति । उच्यते दृष्टस्येऽपि
 तर्हि पूर्वैकादश्याविरोधादुत्तरैकादश्री विधातुं न शक्यते तद्विषय-
 परिच्छिन्नत्वेन विरोधात् । प्रमितिजननासुपपत्तेरान्वयकस्य तद-
 वस्थानात् । अथ विरोधेऽपि द्वादश्रीवचनस्य विशेषविधिलेन बाधक-
 त्वात् सार्थक्यमुच्यते, तत्र विशेषविधिलेव तावन्नास्तीति वक्ष्यामि,
 अस्तु वा विशेषविधिलं, तथापि न तावत्पुनरुक्ततथा गमयितुं
 शक्यत एव विशेषविधिलेनैव सामान्यप्राप्तोत्तरैकादशुपसंहारतथा
 सार्थकत्वसम्भवात् । तथाहि यत् यतेरुत्तरैकादश्रीविधानं तदुपरि-
 द्वादश्रीवद्भावविषय एव गम्यतेति । ननुपसंहारे उपसर्गविद्यमा-
 नसङ्कोचापत्तेरसामान्यत्वं इत्यापवादेऽप्यपवादमानसासामान्यत्वमेव ।
 ननु “द्वादश्री न चेदिति तस्य निर्विषयत्वापत्तेर्गर्ह्यैवाक्यासाम-
 न्यत्वेऽप्यपवादोऽङ्गीक्रियते । इत्थं तत एव हेतोर्भतिश्रास्योपसंहारः ।
 नन्वपवादपक्षे तदुत्तरैकादश्यां महान् विषयोऽप्युच्यते उपसंहारे तद-
 विषयता प्राप्नोति । अत्यमल्पविषयता नाम कोऽयं दोषः प्रत्युताद्ये-
 सावधानुच एव । अस्तु सङ्कोचापत्त्या बाध इत्युच्यते च उपवादपक्षे-
 यविशिष्ट इत्युक्तमेव । ननुपसंहारो नाम सामान्यप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य

तद्वर्णार्त्तना विशेषग्राह्येण क्लियते, यथानारम्भाधीनं वास्तद्व्यं कर्त्त-
 प्रकृतीद्विधाधारकमध्वरकस्यादिविशेषविषयेषु वास्तद्व्यग्राह्येणोप-
 संश्लिष्यते । इदंश्रीवाक्यम् न चतिग्राह्यावानरविशेषः पत्यचतिधा-
 धारकत्वेन प्रतीतेः, तच्च कचस्तुपसंसारः, एवं तर्ह्यपवादोऽपि सामान्य-
 विशेषेषु भवति । यथा यदाचवनीये कुपोतीत्यस्त्रासु कुपोति इत्य-
 नेन, इदंश्रीवाक्यम् न यद्व्यग्राह्यावानरविशेषः यद्व्यग्राह्य-
 धाधारकत्वात्, विशेषोनाम च भवति यः सामान्यविषयादधिर्निवर्तते,
 तस्यापवादकत्वं । अथ गत्यभावादुद्देश्यवाक्यस्य यद्व्यग्राह्यावान-
 नरविषयत्वं कस्यचित्पवादः क्लियते, इत्तं चतिग्राह्यावानरविष-
 यतां कस्यचित्पवादः कथं नाम नेष्यते । नन्वपवादपक्षे उक्तार्त्त-
 वादयोर्विषयद्वयसङ्गावादाक्यद्वयं सार्थकं, उपसंसारपक्षे उपसंश्लिष्य-
 विषयत्वादाक्यद्वयमनर्थकं प्राप्नोति, यत्त्वं विषयद्वयभावेऽपि विधि-
 द्वयसङ्गावात् सार्थकत्वेन । तथापि उपसंश्लिष्यमात्रं स्वरूपनेत्रेण विधी-
 यते तदुपसंसारस्वरूपेण । ननु “ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामित्यस्य ब्रा-
 ह्मणस्य “गर्भेभ्यो दीयतामित्युपसंसारकं, तच्च गर्भग्राह्यमात्रे चति वा-
 दनुष्ठानं तावदेव ब्राह्मणग्राह्येऽपि चति तस्यापि गर्भविषय एवोप-
 निमित्तत्वात् गर्भदधिदानानुष्ठानानतिरेकात् तस्याद्ब्राह्मणग्राह्यं
 मन्दप्रयोजनं । अपवादपक्षे तु न विशेषग्राह्येषु ब्राह्मणेभ्यो दधि
 सिध्यति । नापि सामान्यग्राह्यमात्रेण कौण्डिन्याय तत्रं प्राप्यते
 तस्याद्ब्राह्मणद्वयं सप्रयोजनमिति । उच्यते उपसंसारपक्षे ग्राह्यद्वय-
 मर्थवत् एकेन दधि विधीयते गर्भसंबन्धोऽपरेण, वास्तद्व्यग्राह्यव्यग्रा-
 नारम्भाधीतेन वाक्येन वास्तद्व्यस्य द्वारभूतशामिधेनीसंबन्धः क्लियते.

अतः ब्राह्मणमर्थवत् । अतु विभेदभावे इति चावदनुष्ठानं ताव-
 देवोभयस्त्रिभुजपि ततोत्यानर्थक्यमुच्यते, न द्वा जुहोतीत्यादावपि
 शक्यं वक्तुं । तथाहि अग्निहोचं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिमङ्गीकृत्य द्वा
 जुहोतीत्यस्मिन् विभिन्नविधावाञ्छेयभावे चावदनुष्ठानं तावदेवोत्प-
 त्तिः विभिन्नोपभेदेनोभयस्त्रिभुजाञ्छेयभावेऽपीत्युत्पत्तिविधिरनर्थकः
 प्राप्नोति, तस्मादेकैकविधानेनानेकशास्त्रोपपत्तौ नैकमन्त्रके बहुभारः
 चारोपशौच इति, प्रत्युतानुष्ठानभेदमाचिपत्तौः शास्त्रशोर्वा
 उपशौचजन्यं सभ्यते, तदेव तर्हि शास्त्रं तस्मादपवादोपसंशारचोरन्व-
 तरानवधारणादुभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् न द्वादशोवाक्यस्यैत-
 द्विषणमिति सर्वदेव गृह्यस्य पूर्वैकादशो अनेकैरेवेति सिद्धं ।
 द्वादशोवाक्यस्य तर्हि कोविषयः अथ ब्रूमः तथाहि वागप्रस्ताद्व्यः किं
 पूर्वोक्तपदस्यैः उत्तोरं अथोभयामिति बन्धेदे व्यवसायते परतो
 द्वादशोक्तभावे उत्तरासुपस्येयुरन्वया पूर्वामिति । एवमपेक्षितार्थ-
 विधानादाक्यस्य कृतार्थता भवति इतरस्यापि वाक्यस्य बहुचः परि-
 श्रुतो भवति । तदेतत् पिकाष्टमखण्डनम् ।

अपूर्वैकादशो अथ प्रभाते पुनरेव वा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशो यदि ॥

इति नारदवचनादर्शननिबन्धनमित्युपेक्षणीयं ।

एकादशो विष्णुना चेद्वादशो परतः स्मिता ।

उपोष्या द्वादशो तत्र यदीच्छेत् परमं पदम् ॥

‘विष्णुः’ द्वादशो, यद्यपि इतीथा द्वादशोपुष्पेत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणेषुपि ।

कारुषदैकादशौ पूर्वा द्वादश्या च तथा च ।
 परेऽहनि तथा सूर्याद्वादश्यामर्षनादिकम् ॥
 अथपूर्वा दशमीविद्वेकादशौ विविधा राशिग्रेषु द्वादशौपुत्रा
 परेषुर्वाद्दशां वर्तमाना च तथाश्चा सर्वैरुपोष्या ।

तथाच नारदः ।

दशमीग्रेष्वंशुत्रा नोपोष्या द्वादशौ तिथिः ।
 एकादश्यां राशिग्रेषु द्वादशौ चेष दृश्यते ॥
 यदि दैवान्शु चंदिष्वेदिकादश्यां तिथिचक्रं ।
 तत्र क्रतुग्रतं पुष्टं द्वादशौपारषे भवेत् ॥

कूर्मपुराणेषु ।

द्विसृजेकादशौ अथ तत्र अक्षितोचरिः ।
 तानेवोपवसेत्काममकामोविश्रुतपरः ॥

दशमीं द्वादशौ च वा सृजति वैकादशौ 'द्विसृक्' ।
 पद्मपुराणेषु ।

एकादशौ दश्याविद्वा परतो न च वर्तते ।
 अतिभिर्दृष्टिभिश्चैव वैवोपोष्या अथे तिथिः ॥
 दिनचषेऽपि इन्द्रद्वादश्यापवाचविधानं सुसुप्तुविषयं ।

तथाच सुमन्तु-वत्यग्रतौ ।

दिनचषेऽपि इन्द्रैव द्वादशौ मोचकाङ्घ्रिभिः ।
 उपोष्या दशमीविद्वा नोपोष्यैकादशौ चदा ॥

भारदापुराणेषु ।

उपोष्या द्वादशौ इन्द्रा एकादश्यां दिनचषे ।

सुसुचुभिर्दग्नाधिष्ठा नोपोषेकादग्नी तिथिः ॥

जगु वषणं भविष्यत्पुराणे ।

दिनचवती जाता तिथिरेकादग्नी चदि ।

प्रथमा तत्र नोपोष्या उपोष्या चोत्तरा भवेत् ॥

तत्पूर्ववाक्यपर्यालोचनया सुसुचुविषयम् ।

दिनचवे तु ख्याते खगुर्षो वाचरदवे

विशुद्धा द्वादग्नी राजन् सुसुपोष्या भवेत्सदा ॥

इति विष्णुपुराणे वचनमपि तद्विषयं ।

खान्दपुराणे ।

एकादश्यां प्रदुष्येत दशमी चटिका अपि ।

द्वितीयेऽङ्गि न चाग्नौति यदा त्रैकादग्नी तिथिः ॥

उदयेन चक्षुषोऽग्नौत्सदा कार्या च वा तिथिः ।

तदा कार्या च विद्वद्भिर्दशमीसंयुता तिथिः ॥

तिथिचवे तु वेनाग्नि न दृश्यै तु कचक्षण ।

दृश्यै परा तु कर्त्तव्या चवे पूर्वाङ्गु कारणेत् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

दिनचवे मृते देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

वेनोपोष्या तदा पुष्या परतखेत् नचोदग्नीति ॥

द्वादश्यां चदि नचोदग्नीत्यर्थः ।

निगमेऽपि ।

पूर्वविष्ठा न कर्त्तव्या पञ्चेकादश्यावाहनी ।

एकादश्यां सुर्वीत^(१) चोचते द्वादग्नी चदि ॥

(१) सुर्वीतीति ख० ।

अपरे तु परेऽहनि चेच्छुद्धा चोदश्या न द्वादश्या किञ्चिदस्ति
तदा दिनचयाभावाद्दिनचयेऽपि दशमीचतुस्रोत्येति द्वादश्याव्यतो
वचनस्यार्थं इत्याहुः । यदा लक्ष्मिषेव विषये द्वादश्या चोदश्या
नास्ति किन्तु द्वादश्यादयपर्यन्ता तदापि दशमीविद्वैकादश्यायोऽपि ।
तथाच स्कन्दपुराणे ।

एकादश्या यदा विद्वान् सकला द्वादश्या भवेत् ।

अथशुद्धः ।

एकादश्या न सन्धेत् सकला द्वादश्या भवेत् ।

अनयोदशरार्कम् ।

उपोष्या दशमीविद्वान् अविद्वान्कोऽप्येव ।

अविद्वानि निविद्वेषेण सन्धन्ते दिनाणि तु ।

सुहृत्तैः पञ्चभिर्विद्वान् पाञ्चा वैकादश्या तिथिः ।

तद्विद्वान्मन्वादि दिनाभ्युपपद्येदुधः ॥

केचिदेवं व्याचक्षते । निविद्वेषुं हृत्तैरविद्वानि निानि यदि न
सन्धन्ते तदेकादश्या विभिर्दाश्यां वा सुहृत्तांश्यां विद्वान् पाञ्चैव अथचो-
रपि संस्योर्त्तापवार्थं पञ्चमन्वेनाभिधानं, न त्वेतदुपपद्यते एवंविधे
विषये द्वादश्यामेकादश्याकाभात् । न च तस्यां सन्धमानाद्यामपि
दशमीविद्वान् पाञ्चेति कश्चित् स्वर्धने इति । तदुक्तं दशम्यामचोदश-
वेधानाभावेन सुहृत्तपञ्चवेधवृत्तिकात्मके च चये द्वादश्यामेका-
दश्याभावेन चोदश्यां च द्वादश्याभावेनोत्तपञ्चमाद्यप्यप्यर्थाचो-
नया दशमीचतुस्रा अपि पञ्चस्रोत्यपत्तेः । तथाच किटवाज्यामज-
वीचेति ।

तथा ।

पारवादे न ज्ञेते द्वादशौ कक्ष्यापि चेत् ।

तद्दानीं द्वादशौविद्वाप्युपोष्येकादशौ तिथिः ॥

शरौतोऽपि ।

चषोदश्यां यदा न ज्ञाद्द्वादशौ षटिकावयम् ।

द्वादशैकादशौविद्वा वैवोपोष्या यदा तिथिः ॥

विष्णुराख्ये ।

द्वादशौशेषसंयुक्ता उपोष्येकादशौ तदा ।

यदा न ज्ञात् चषोदश्यां सुद्वर्त्तं द्वादशौ तिथिः ॥

स्यत्यकारे ।

पूर्वविद्वा न कर्त्तव्या षडौ वैकादशौ तथा ।

विद्वायैकादशौ कार्या परतो द्वादशौ न चेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

द्वादशा षड् संयुक्ता उपोष्येकादशौ तदा ।

यदा न ज्ञात् चषोदश्यां द्वादशौ षटिकावयम् ॥

पुराणान्तरे ।

चषोदश्यां न ज्ञेते द्वादशौ यदि किञ्चन ।

उपोष्येकादशौ तत्र द्वादशौभिभितापि वा ॥

स्यत्यकारे ।

उपोष्या द्वादशौ तत्र द्वादशौ न ज्ञेतेऽपि ।

द्वादशापि हि भिन्नैव एकादशैव धर्मकम् ॥

द्वादशौ ज्ञानमस्यापि यदि न ज्ञात्परेऽपि ।

दग्न्वा मिश्रिता कार्वा न दोषोऽस्तीति वेधवः ॥

वचनमिति श्रेयः ।

विष्णुरक्षणे ।

सुहृत्तं दादग्नी न खात्तचोदग्नां चदा ह्यने ।

उपोव्या दग्नीमित्रा यदैवैकादग्नी तिथिः ॥

तथा ।

अदि न खात्तचोदग्नां सुहृत्तं दादग्नी तिथिः ।

दग्न्वेकादग्नीयुक्ता उषुपोव्या भवेत्तदा ॥

दृष्टव्यमिदोऽपि ।

दादग्नी कल्पमव्यापि अदि न खात्परेऽहनि ।

दग्नीमिश्रिता कार्वा महापातकनाग्नी ॥

अदाकींदवमात्रापि दादग्नी अपरेऽहनि ।

अचोदग्नां तदा कार्वा दग्नीश्रेयसंबुता ॥

एकादग्नी दादग्नी च चवे अदि दिनपचम् ।

न दादग्नी परे चैव कर्त्तव्या दग्नीयुता ॥

पुराणात् ।

मिश्रितापि न कर्त्तव्या दग्न्वेकादेग्नी चदा ।

मिश्रितापि हि कर्त्तव्या न विन्देद्दादग्नीं अदि ॥

उपोव्या पारवे प्राप्ते न विन्देद्दादग्नीं अदि ।

दग्न्वापि हि विद्वा खादेकादग्नेव मुखभात् ॥

विद्वाप्येकादग्नी अप दादग्नी चैव कथ्यते ।

दादग्न्दादग्नीर्चन्ति अचोदग्नां तु पारवे ॥

अथ च सुहृत्सदयघटिकायश्चमविवक्षितं “कक्षयापि चेत्”
 “कक्षयमस्यापि चेदिति वचनान्तरेऽभिधानादिति चेत् । अपरे
 ताञ्च “कक्षयापि चेदिति वाक्यं सुसुचुविवचं ।

दिकक्षयां तु दादक्षां पारणं यः करोति चि ।

तास्तुपोष्य महीपास न गर्भे विद्यते नरः ॥

इति क्षिप्रान् । सर्वविषयले च ।

चयोदक्षां यदा राजन् दादक्षास्तु कक्षा भवेत् ।

या तिथिः सकक्षा चेति वसिष्ठः प्राच धर्मवित् ॥

इति वाक्योत्तानर्थक्यापत्तिः, सुहृत्तादियश्च च विवक्षितं स्यात् ।

अन्ये तु ।

दिवाभागदद्यादूर्ध्वमा निग्रीयान् चेष्वग्नि ।

दिग्भोजनकासोऽयं वास-दृष्टानुरं विना ॥

इति च सुहृत्सदयात् प्राग्दिवाभोजननिषेधस्य नित्यस्य दादग्नी-
 मध्यपारणमिद्यमेन कान्यत्वं विना मोक्षकामैकादशुपवासविषये याव-
 काग्नेन बाधायोगान्मुसुचुमाचविषयमेतत्, न सर्वचयोदग्नीविषयत्व-
 मिति वर्षयन्ति । एतच्च पुत्रवद्गृहस्थतिरिक्तविषयं पुत्रवद्गृहि-
 षत्सोकादग्नीदिगचये प्रतिषिद्ध उपवासः । तथाच

एकादग्नीदिगचये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिच्छदो यथा ॥

न च दिग्चयनिमित्तोपवासस्यायं निषेध इति वाच्यम् ।
 एकादग्नीशब्दवैधर्म्यप्रसङ्गात् । न चायं दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थमिति
 वाच्यम् । दोषाधिक्यानभिधानात् दिग्चयस्य कैमिनिवचनेन का-

त्याथनवचनेन वा प्राकृतत्वेन सर्वनाथा परामर्शानुपपत्तेः ।

तथा हि वैभिमिनोक्तम् ।

आदित्येऽहनि संक्राक्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पारणं चोपवासस्य न कुर्यात्पुत्रवान् मृच्छीति ॥

तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

मानुष्यज्जतो याज्ञो यतो नित्यमुपोषणम् ॥

कात्यायनेनापि ।

एकादशौषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।

चन्द्र-सूर्यापरागे च न कुर्यात्पुत्रवान् मृच्छीति ॥

तन्मथुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

प्रयुक्तेतरयुक्तस्य^(१) न त्रिभिर्न निषेधनम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादशीदिनस्ये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विगमन्ति मघायां पिण्डदो यथा ॥

दिनस्ये तु सन्नाप्ते नोपोष्या दशमीधृता ।

यदीच्छेत्पुत्र-पौत्राणां च्छुद्धिसम्पदमात्मनः ॥

एवं पुत्रवद्दृष्टिणः पूर्वेषुः प्रतिबिद्धे सति उपवासे प्रताप्तोपायं

शुद्धिदादशानेवोपवासः ।

व्याचोऽपि ।

एकादशीदिनस्ये उपवासी तु चेद्दृष्टी ।

अज्ञाभावेऽत्ररुद्धे वा सङ्ख्यादा विधेयतः ॥

(१) प्रयुक्तान्तरयुक्तस्येति अ० ।

धर्मज्ञानिह भवति वन्ततिर्गच्छति भुवम् ।
तस्मात्तुः शीघ्रते नित्यं संवत्सरमिति ज्ञुतेः ॥

तथा ।

एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।
पारषद्योपवासञ्च न कुर्व्यात्पुत्रवान् मृषी ॥

तथाच गोभिन्नः ।

एकादश्यां वदा ब्रह्मन् दिनचये तिथिर्भवेत् ।
तदा श्लोकादश्रीं त्यक्त्वा द्वादश्रीं वस्तुपोषयेत् ।
तत्र क्रतुग्रतं पुष्यं षषोदश्यां तु पारषद्यम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादश्यां वदा वसु दिनचये तिथिर्भवेत् ।
तत्रोपोष्या द्वादश्रीं स्नात् षषोदश्यान्तु पारषद्यम् ॥

नारदीयपुराणे ।

चये वायव्ये वा ह्यह्नीं वस्त्राग्ने च दिनचये ।
उपोष्या द्वादश्रीं पुष्या षषोदश्यान्तु पारषद्यम् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

दिनचये तु संक्रान्ते उपोष्या द्वादश्रीं भवेत् ।
द्व्यग्नीशेषसंयुक्तां न कुर्वीत कदाचन ॥

तथा ।

तिथिचतुष्टौ तथा ब्राह्मे संक्रान्ते वा दिनचये ।
वद्विज्जेषु च वाक्येषु द्वादश्रीं वस्तुपोषयेत् ॥ इति ।

भविष्यपुराणे ।

दिनस्ये तु संग्राप्ते नोपोष्या दग्धमौद्यता ।

उपोष्या द्वादशीं श्रद्धा^(१) चचोदश्यान् पारणम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तिथिच्छेदे तु संग्राप्ते द्वादशीं चसुपोषणम् ।

पारणम् चचोदश्यां चदीच्छेत् श्रेयसात्मनः ॥

एकादशीं विगृह्या चेद्द्वादश्यामप्युपोषणम् ।

उपोष्य चार्चयेद्विष्णुसुभगोरपि पञ्चमीः ॥

जपे होमे तथा दाने ब्राह्मणानाम् तर्पणे ।

पारणे चापि राजेन्द्र प्रग्रस्ता च चचोदशी ॥

कूर्म-नारदीय-मार्कण्डेयपुराणेषु च ।

कक्षाईनापि विद्वा साहस्रश्लोकादशीं यदा ।

तदा श्लोकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं चसुपोषयेत् ।

द्वादश्यासुपवासोऽप्य चचोदश्यां तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणेषुपि ।

ऊर्ध्वं हरिदिग्ं न स्नात् द्वादशीं याश्चेत्ततः ।

द्वादश्यासुपवासोऽप्य चचोदश्यान् पारणम् ॥

एवं कुर्मन्नरोभक्त्वा विष्णुवायुश्वमाभुवात् ।

अन्वया कुर्वते यद्यु च चाति नरकं भुवम् ॥

एकादशीं यदा विद्वा परतोऽपि न वर्त्तते ।

उपोष्या द्वादशीं तच्च चचोदश्यां तु पारणम् ॥

तथा ।

(१) इत्येति न० ।

एकादशौ ऋषीणां तु द्वादशौ चक्रपाणिनः ।

एकादशौ यदा न स्यादुपोष्या द्वादशौ तदा ॥

तथा ।

द्वादश्यास्तुपवाचोऽप ऋषोदक्षां तु पारषण्म् ।

भविष्यत्पुराणे ।

पूर्वविद्वास्तुपाख्ये कोनब्दां वेदवत्सादपि ।

कोवेदवचनात्तान् गोख्ये गां निश्चिन्ति वै ॥

दशमीशेषसंयुक्तमाश्वमेत्को व्रतं व्रती ।

तस्मादेकादशौ त्याज्या दशमीशेषसंयुता^(१) ।

उपोष्या द्वादशौ शूद्रा ऋषोदक्षां तु पारषण्म् ॥

यदा तस्मिन्नेव विषये द्वादक्षां ऋषोदक्षसि तदा द्वादक्षाने-
वोपवासः ।

तथाच व्यासः ।

एकादशौ यदा क्षुप्ता परतो द्वादशौ भवेत् ।

उपोष्या द्वादशौ तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

‘क्षुप्ता’ अर्थं गता । ‘परतः’ ऋषोदक्षामित्यर्थः । यदा दशमी-
विद्भेकादशौ उदयनाथं प्राप्ता द्वादक्षां नास्ति द्वादशौ तु ऋषो-
दक्षां विधत्ते तदा शूद्रद्वादक्षानेवोपवासः ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

शूद्रा तु द्वादशौ राजन् ऋषोष्या यदा तिथिः ।

(१) दशमीशेषनाम्नितेति अ० ।

दशमेकादशीमिमा न कर्त्तव्या कदाचन ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

दशमौगर्भिता पूर्वां सुषेतेकादशी परा ।

उपोष्या द्वादशी तत्र न दशम्या कथञ्चन ॥

पञ्चार्द्धेनापि विद्वा च दशमैकादशी यदा ।

तदा श्लेकादशौ त्यक्त्वा द्वादशौ वसुपोषयेत् ॥ इति ।

नारदीयपुराणेऽपि ।

यदा न प्राप्यते विद्वा द्वादश्यां पूर्वेष्वन्या ।

तदोपवासो हि कथं कर्त्तव्यो मागवैर्वद ॥

उपवासदिनं विद्धं यदा भवति पूर्वया ।

दितौथेऽङ्गि यदा न ज्ञात् स्यात्प्रायेकादशी तिथिः ।

तत्रोपवासो विहितः कथं तद्वद् सूतज ॥

सूत उवाच ।

यदा न प्राप्यते विप्रा द्वादश्यां पूर्वेष्वन्यः ।

रविचक्रार्द्धमात्रोऽपि तदोपोष्यं परं दिनम् ॥

उपोष्या द्वादशीं शूद्रा द्वादश्यामेव पारयेत् ।

निर्गता चेन्नयोदश्यां कक्षा वा दिकक्षापि वा ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

एकादशी द्वादशी च तत्र अभिहितो हरिः ।

तेन शूद्रापि कर्त्तव्या द्वादशीपञ्चमाङ्गिभिः ॥

एकादशी यदा कुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमण्डम् ॥

अथ यद्दीर्घार्थदादकात्सुदाहृतवचनविचकपर्याप्तोपवया सर्वेषां
दादक्षुपवासावगमात् । यदा तु दशमीविद्वेकादशौ उदयमात्र-
पर्यन्ता दादशौ च समा ग्नुया वा तदा षड्विंशत् पूर्णोपवासः ।

स्नानपुराणे ।

पारषादे न कश्चेत् दादशौ यदि किञ्चन ।

अथद्वयः ।

पारषादे न कश्चेत् दादशौ कस्यपि चेत् ।

अनयोदशराह्णैः ।

तदानीं दशमीविद्वेकाद्योर्वेकादशौ तिथिः ।

पद्मपुराणे ।

विद्वेकाद्येकादशौ याच्चा परतो दादशौ न चेत् ।

दादश दादशौर्ध्वं च योदशान्तु पारषत् ॥

विद्वेकाद्यविद्वेका विद्वेथा परतो दादशौ न चेत् ।

अविद्वेकापि तथा विद्वेका परतो दादशौ यदि ॥

शारीतोऽपि ।

योदश्यां यदा न ज्ञात् दादशौ षड्विंशत्सम् ।

दशमेकादशौभिसा वैशोपोया तदा तिथिः ॥

तत्सवागर्ध्वं हताधामपि ।

दशमेकादशौ यत्र योपोया वा सुखापहा ।

वैशोपोया कस्यवाचा दादश्यां चेत् विद्यते ॥

भविष्ये ।

एकादशौ कस्यचेका परतो न च षड्विंशते ।

व्यष्टिभिः पुत्रवद्विष सैवोपोव्या तदा तिषिः ॥
 अस्मिन्नेव विषये यथादेर्दुष्टुषोदन्तरपैवोपवाचः ।
 तथाच विष्णुरक्षणे ।

दशमीभिन्निता पूर्वा क्षुप्येतेकादशौ परा ।
 एकादशां महाप्राज्ञ उपवाचः कथं भवेत् ॥
 इन्द्रैव द्वादशौ राजकुपोव्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
 पारशस्य त्रयोदशां तत्र क्रतुगतं भवेत् ॥
 यदैव दशमीविद्वं भवत्येकादशोदिगम् ।
 उपोव्या तु तदा इन्द्रा द्वादशौ मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
 पारशस्य त्रयोदशां तथाचपक्षं भवेत् ॥

चान्येताभि वचनानि कूर्म-पद्मपुराणयोः ।

एकादशौ द्वादशोऽप्यत्र परतो द्वादशौ न वि ।
 उपोव्या द्वादशौ तत्र त्रयोदशान्तु पारशम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशौ द्वादशोऽप्यत्र परतो न च वर्द्धते ।
 तदोपोव्या द्वादशौ आत्तत्रयोदशान्तु पारशमिति ॥

तान्युदासतवाक्ष्यपर्व्यांशोचनया वृषुषुविषयादि । यदा तु दश-
 मीविद्वैकादशौ द्वादशां विद्यते द्वादशौ त्रयोदशपर्व्यां विद्यते च
 तदा द्वितीयैवोपोव्या मित्या कान्वा च ।

तथाच नारदः ।

द्वादशैकादशौ च चक्रता चिद्ग्राधिप ।
 तासुपोव्य ततः कुर्व्यात्त्रयोदशान्तु पारशम् ॥

स्वल्पपुराणोऽपि ।

एकादशैकश्या च परतो द्वादशौ न चेत् ।

तत्र क्रतुघ्नं युष्मं चषोदश्यान्तु पारणम् ॥

स्वल्पपुराणे च ।

एका शिष्या समाशुक्ता चाति वृद्धिं परा तिथिः ।

द्वादशौ पारणार्था च नौषोचं पूर्ववाचरम् ॥

बौधाषणोऽपि ।

कषायैकादशौ च परतो द्वादशौ न चेत् ।

तत्र क्रतुघ्नं युष्मं चषोदश्यान्तु पारणम् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

द्वादशौमिश्रिता काव्यां सर्वैकादशौ तिथिः ।

द्वादशौ च चषोदश्यां विद्यते यदि वा न वा ॥

तथा ।

सर्वैकादशौ काव्यां द्वादशौमिश्रिता गदेः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा चतौमित्यसुपोचरम् ॥

तत्त्वशागरसंक्षिप्ताध्यामपि ।

द्वादशैकादशौ च सङ्गता चिदग्राधिप ।

तासुपोच ततः कुर्व्यान्चषोदश्यान्तु पारणम् ॥

गारदः ।

द्वादशैकादशौ च द्वादशौ परतोऽपि च ।

द्वादश्यां पारणं कुर्व्यात् क्रतुकोटिफलं चमेत् ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

द्वादशैकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
तत्र क्रतुग्रतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

पद्मपुराणेषुपि ।

एकादशीकलावृत्ता येन द्वादश्युपोषिता ।
किं तत्र वज्रभिर्ध्वजैरसमेधादिभिर्नृप ॥
एकादशी द्वादशी च तत्र सन्निहितो हरिः ।
उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्मचर्यां व्यपोषति ।

तत्पञ्चागरसंघितायाम् ।

द्वादशैकादशी यत्र सङ्गता चिदग्राधिप ।
तामुपोष्य ततः क्षुर्व्यात् त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
द्वादशैकादशी यत्र परतो न त्रयोदशी ।
उपोष्या द्वादशी भक्ता द्वादश्याश्चैव पारणम् ॥

किञ्चैवं विविधविषये द्वितीयेव पाञ्चा दशमीविद्वासा नि-
वेधात् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

तस्मात् सर्वप्रथमेन पूर्वविद्वां विवर्षयेत् ।

नारदीयपुराणे ।

पूर्वविद्वा न कर्त्तव्या तृतीया वज्रपि दिव ।

अष्टमैकादशीभूता धर्म-कामार्थमोक्षिभिः ॥

अथैकादशादयः परविद्वा उपोष्याः प्रतीयन्ते विप्रैर्बनिषेधका
शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात्, अन्यथा नोपोष्या इति वाच्यं, न तु पूर्व-
विद्वा नोपोष्येति परविद्वाैकादश्युपोष्येति वचनात् ।

तथाच सुमन्तु-वनाकुमारौ ।

द्वितीयेकादशौ बहो चतुर्थी च चतुर्दशौ ।

अमावास्याद्वितीयेव ता उपोष्याः परान्विताः ॥

शारदापुराणे ।

एकादशद्वितीये बहो पूर्वमासौ चतुर्दशौ ।

द्वितीया च चतुर्थी च अमावास्याद्वितीये तथा ।

उपोष्याः परसंयुक्ता नोपोष्याः पूर्वसंयुक्ताः ॥

पैठीयसिः ।

एकादशौ तथा बहो श्रद्धापक्षे चतुर्दशौ ।

द्वितीया च चतुर्थी च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

वदा च दशमीविश्वैकादशौ द्वादश्यां च कियन्त्याषा विद्यते
रात्रिष्वेव च षषोदशौ तदा द्वादशस्यतिरिक्तानां तत्रोपवासः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

द्वादशीसंयुक्ता तत्र भवत्येकादशौ कक्षा ।

दिनस्येऽपि वा पुण्या दशम्या न कथञ्चन ॥

चिन्मृगेकादशौ षष तत्र सन्निहितो हरिः ।

पुष्पं क्रतुशतस्रोत्रं षषोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणादौ ।

एकादशौ द्वादशौ च रात्रिष्वेवे^(१) षषोदशौ ।

उपवासः प्रशस्तोऽसौ षषेवं पूज्यते तिथिः ॥

एकादशौ द्वादशौ च विष्वेवेण षषोदशौ ।

(१) विष्वेवेवेति न० ।

चित्तुया नाम वा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 एकादशीं द्वादशीं च विशेषेण चषोदशीं ।
 च उपान्ते सदा भक्ता च नरो दिवि मोदते ॥
 एकादशीकक्षापुक्तासुपोष्य द्वादशीं नरः ।
 चषोदश्यान्तु सो भुङ्क्ते तत्र विन्दुः प्रषोदति ॥
 एकादशीं द्वादशीं च विशेषेण चषोदशीं ।
 तत्र क्रातुग्रतं युक्तं चषोदश्यान्तु पारथे ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशीं द्वादशीं च रात्रिग्रेषु चषोदशीं ।
 शिभिर्मिथा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा सदा ॥
 उपवासः कृतवासां सर्वपातकनाशनः ।
 एकादशीं द्वादशीं च विशेषेण चषोदशीं ५

इति पुराणात् ।

एकादशीं द्वादशीं च तन्मध्ये च चषोदशीं ।
 दिनचषेऽपि वा पूजा दिवससापरेऽहनि ॥

स्कान्देऽपि ।

द्वादशीबन्धुता च नवत्येकादशी तिथिः ।
 दिनचषेऽपि वा पूजा न द्वात्रिंशत् कथञ्चन ॥
 एकादशीं द्वादशीं च रात्रिग्रेषु चषोदशीं ।
 सोपोष्या च प्रकृतेन महापुण्यविपूर्ववी ३

भविष््यपुराणे ।

एकादशीं कक्षाप्येका द्वादशीं एकत्रं दिनम् ।

चथोदग्री उपःकासे वैश्वकर्माद्दिगचयम् ।

सर्वपापहरं शोकं तदुपोष्यमिति ह्यतिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादग्री कक्षायुक्ता द्वादग्री क्षीयते यदा ।

उपोष्या च महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः ॥

सुमन्तुः ।

एकादग्री कक्षायुक्ता द्वादग्री क्षयते यदा ।

एकादग्री तदोपोष्या द्वितीया मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

अस्मिन् विषये पुस्तकतो गृह्यस्य उपवासो निषिद्धः ।

तथा पद्मपुराणे ।

एकादग्री द्वादग्री च रात्रिशेषे चथोदग्री ।

तत्क्षयस्युगहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिः ॥

भूर्मपुराणे ।

एकादग्री द्वादग्री च विशेषेण चथोदग्री ।

उपवासं प्रकुर्वीत पुत्र-पौत्रसमन्वितः ॥

एकादग्री द्वादग्री च रात्रिशेषे चथोदग्री ।

द्वादग्री द्वादग्रीर्हन्ति चथोदग्रीन्तु पारणम् ॥

इत्यपि तद्विषयं । तस्मैवोपवासविषये इति तस्मिन्नेव दिने

उपवासप्रत्याघातत्वेन नक्तं विहितं दृढग्रातातपेन ।

दशम्येकादग्रीविद्धा द्वादग्री च चयं गता ।

श्रीषा वा द्वादग्री ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते इति ॥

प्रचेताः ।

एकादश्री द्वादश्री च तच्छेषे च चतुर्दश्री ।
 तत्र चान्नं जपं शोभं कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 निर्वर्ण्य द्वादश्रीकर्म ततो मन्त्रेण वर्णचेदिति ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्री यदा विद्वा द्वादश्री च चक्षं गता ।
 शीषा सा द्वादश्री ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥
 स्कन्दपुराणे ।

एकादश्रीकक्षा यत्र द्वादश्री च चक्षं गता ।
 तत्र नक्तं प्रकुर्वीत नोपवासो षट्शतमे ॥
 पद्मपुराणे ।

एकादश्रीकक्षायुक्ता द्वादश्री शीषते यदा ।
 शीषा सा द्वादश्री ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

ननु “नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिरिति सुतार्थिणां पुत्रकामाणां
 उपवासप्रतिषेधोऽयं न निष्कामाणां षट्शतानां कामान्तरपुत्राणां
 वा । तदसत् नायं पुत्रकामप्रतिषेधः किन्तु,—

चित्सुगेकादश्री यत्र तत्र यन्निश्चितो हरिः ।

इत्यादिवचनैरविशेषेण सर्वेषां तत्रोपवासे प्राप्ते “नोपोष्यं तत्सुता-
 र्थिभिरित्यनेन निवार्यते पुरुषविशेषमात्रेण, तथापि सुतार्थिग्रन्थेन
 षट्शतमात्रमभिधीयते, तत्र सुतार्थिनं संभवतीति न साहचर्येण
 सुतार्थिता यत्र विद्यते ।

दिग्दशयेऽपि सा पुष्पा यतीनामुत्तमा तिष्ठिः ।

इति यतेरेव तादृश्या उत्तमत्वाभिधानाम् । तत्र यतिग्रन्थः

किं सुतार्थितारहितपरः सुतार्थिग्रन्थो वा सुतार्थिलसंभावनापर-
इति बन्धेऽपि सुतार्थिग्रन्थ एव संभावनापरो यावत् ।

उत्तरान्नु यतिः सुव्याप्तपूर्वाशुपवसेद्गृह्ये ।

इति गृह्यसमाप्तम् ।

उपवासं न कुर्वीत पुन-पौनस्यमन्थितः ।

इत्यनयोर्वाक्ययोरेकार्थत्वात् पुनसंबन्धिमात्रपरतैव युक्ता, पुन-
संबन्धिलस्य गृह्यस्यादिना न सम्भवतीति तदापेक्षः, एतावतैवासा
चरितार्थत्वे किमिति न विध्यनपेक्षितो वाक्यभेदापादकोविशेषोऽ-
ङ्गीकर्तव्यः ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन् स ख्यादिनस्यः ।

तस्मिन् खानं जपो होमो गोपवासो गृह्याग्नये ॥

इति गृह्यसमाप्तम् दिनस्ये निषेधदर्शनात् ।

अन्वे त्वाङ्गः ।

एकादशौ द्वादशौ च रात्रिग्रेषु चषोदशौ ।

उपवासं न कुर्वीत पुन-पौनस्यमन्थितः ॥

इति वचनात् सुतार्थिभिरिति सामान्यसुतार्थिलं पुन-पौन-
स्यमन्थित इति विशेष उपसंस्कृत्यते, पुनवतापि तिसृश्रार्थां नक्तं वा
कार्त्वी भक्षं वा किञ्चिन्नचयितोपवासः कर्तव्यः ।

उपवासनिषेधे तु भक्षं किञ्चित्कालस्येत् ।

न दुःखशुपवासे स उपवासफलं भवेत् ॥

इत्यादिवचनानुरोधान् ।

अपरे त्वाङ्गः । अथोपसंहारमनुमन्यामहे न तु भक्षप्रकल्पनं

एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे चतुर्दशी ।

शिभिर्मिन्वा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा स्मृता ।

उपवासः कृतस्तथा महापातकनाशनः ॥

द्वादश्यान्तु वदा भूप दिगच्चतिथिर्भवेत् ।

तदोपवासः कर्त्तव्यो विष्णुसायुष्यमाप्नुयादिति ॥

सायुष्यमिच्छतेति कश्चित्पाठः ।

एकादशी द्वादशी च रात्र्यन्ते च चतुर्दशी ।

उपवासः कृतस्तत्र मोक्षमेव प्रयच्छतीति ॥

तथा ।

दिगच्छे तु कर्त्तव्य उपवासो सुसुचुभिः ।

इति काम्यशापि विहितत्वेन विकल्पस्तदवस्थानात् तथा हि
विधेः प्रवृत्तिलक्षणा परिचतेति, तस्माद्यथोक्तमेव व्यायः ।

अन्वे लाङ्गः । यदत्र नक्तविधानं तदसामर्थ्यविषयं । न च विद्वान्-
विद्वेषोरशक्तेस्तुत्याद्यदेतद्विद्वान्नाया नैजित्तिकविशेषविधानं तदस-
मर्थविषये असमञ्जसं स्यादिति वक्तव्यं । विद्वानां ह्येवमन्नादिरूपोप-
वासप्रत्याषाद्योदुर्घट एव प्रतीयते रात्र्यानुपवाससङ्कल्पविधानात् ।

विद्वेषोपवासेऽनश्रंसु दिगन्तज्ञा समाहितः ।

रात्रौ संपूजयेद्देवं सङ्कल्पस्तदाचरेत् ॥

तत्रत्याषावनशापि च एव काशोयुक्तः एकमन्त्रकाशस्तथैव न
भवति ।

दिगाङ्कमथेऽतीते शुष्यते निधनेन चत् ।

एकमन्त्रमिति प्रोक्तमतस्तस्माद्द्विवैव हि ॥

इति तस्य द्विवैव विहितत्वात्कमेव तदानीं भवतीति सम्यगुक्त-
मसमर्थविषयमिदमिति युक्तं सामान्यतो दिनचयेऽस्मिन् दिनचय-
विशेषे च पुत्रवतो गृहस्थस्योपवासनिषेधादनिघमेन भक्षकल्पनायां
प्राप्तायां नियमविधानार्थमेनाकाङ्क्षितसमर्पणेनार्जवेनैव वाक्यस्योप-
पत्तेः तेन यथोक्तमेव बाधु । एतेनैतद्विरुद्धं ।

एकादशां तथा नक्तं द्विजः कुर्वाद्यथाविधि ।

मार्गशीर्षशुक्लपञ्चादारम्भाब्दं विधीयते ॥

इति वाराहपुराणोक्तविषयं द्वादशीचये नक्तविधानं एकादशी
चेत्युदाहृतवचने पूर्वापवासविधायकविरोधादिति सामान्यग्राह्यस्य
विशेषग्राह्येण बाधात् उपवासनिषेधे चाकाङ्क्षितसमर्पणेन वाक्यस्यो-
पपत्तेः उत्पत्तिश्चिह्नैकादशीबाधप्रसङ्गाच्च ।

कलाथेकादशी यच्च द्वादशानुगता भवेत् ।

दिनचयेऽपि सा पुण्या यतीनामुत्तमा तिथिः ॥

अत्र च यतिग्रहणं नेतरव्यावृत्त्यर्थं । तथा यति पुत्रवतो-
गृहस्थस्य प्राण्यभावेन निषेधानुपपत्तेः । तेन यतीनां वैशिष्ट्यमात्र-
प्रतिपादनपरमेतत् तदयुक्तं 'उत्तमेति' दिनचयेऽप्येवमपिग्रह्येन
दिनचयमन्तरेणापि यतीनां द्वितीया उत्तमेति दर्शितं ।

यन्तु चत्वारःशतवचनं ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या पञ्चेकादश्याष्टमी ।

एकादशीन्तु कुर्वीत षीयते द्वादशी यदीति ॥

तन्मुद्दिक्काम-विष्णुषायुष्काम-सुसुषुयतिरिक्तविषयं उदाहृत-
वाक्यानुरोधात् ।

अविद्वांसि निषिद्धैश्च सभक्तो दिनासि त् ।

सुवर्णैः पञ्चभिर्विद्वा प्राज्ञैवैकादशै तिथिः ।

तदर्द्धविद्वात्यन्यासि दिगान्युपवसेद्बुधः ॥

‘निषिद्धैः’ दशम्यादिभिः, अविद्वात्येकादश्यादिदिनासि ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेषु चषोदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुन-पौनस्यमन्वितः ॥

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेषु चषोदशी ।

अष्टस्युगहोरात्रं^(१) नोपोष्यं तस्युतार्थिभिः ॥

इत्यादिवचनादुपोष्यत्वेन न सभक्तो न स्वरूपेण चेत्यर्थः । अन्तु
कैश्चिन् द्वादशीदिनचषे दशमीविद्वां नित्यामेकादशीं गृह्यन्तः
कुर्वीतेति वचनव्याख्यानं कृतं तदेवंविधसङ्कोचे कारणाभावादयुक्तं ।
विद्वांकादश्यापवासप्रतिषेधवचनान्युदाहरित्यन्ते ।

तत्र वासिष्ठसंहितायां ।

दशम्येकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।

अपत्यासि विगच्छन्ति खर्गलोकं न गच्छति ॥

ब्रह्मपुराणे ब्रह्मखण्डे ।

उपोष्यैकादशीं मोहाद्दशमीग्रेषुसंयुतां ।

न नरः सुखमाधत्ते इह लोके परत्र च ॥

धृतराष्ट्रेण मैत्रेयः बृह. प्राच नराधिपं ।

(१) ‘अष्टस्युगहोरात्रं’ इति इतीवचरत्वं अन्वोभिन्नहोरात्रदुष्टं, इत्यन्व
निदिनस्युगहोरात्रं इत्येव चरत्वं अनोचीनं भाषि ।

यदर्चने विधोगोऽभूत् पुत्राणां भार्यया च ॥
 पूर्वन्वया सभार्यैश्च दशमीमेव संयुता ।
 कृता वैकादशौ राज्ञश्चाखेदं कारणं मतं ॥
 तस्मादेकादशौ युक्ता दशम्या नरसत्तम ।
 न कर्त्तव्या प्रयत्नेन निष्कृत्वा द्वादशौ यदि ॥
 यथा वैकादशौ राजन् द्वादशौ च तथा नृणां ।
 समाना तत्कृत्वा प्रोक्ता व्रतेऽस्त्रिंशत्कृपाणिनः ॥
 न चाहं खैरिषी भार्या न चाहमपतिव्रता ।
 न चेह कस्युषं येन किं पापं तन्यजन्मनि ॥
 रामपत्न्या वचः श्रुत्वा वास्तीकिर्त्तुनिपुङ्गवः ।
 शिरग्ध्यात्वा महाराज तासुवाचेद्दुर्मं वचः ॥
 दशम्येकादशौ पूर्वां समुपोष्य जनार्दनः ।
 अभर्षितस्त्वया देवि तस्येदं कर्मणः फलं ॥
 उपोष्यैकादशौ शूद्रा नोपोष्या दशमीयुता ।
 तत्र क्रतुव्रतं पुष्यं च योदध्यान्तु पारणं ॥
 वशिष्ठः समुवाचेदं पृष्टोमान्धातुभार्यया ।
 दशम्येकादशौ देवि पुरा चोपोषिता त्वया ॥
 तेन ते कर्मणा चेह सभर्त्तृसुत-वान्धवैः ।
 विधोगं समनुप्राप्ता सत्यं विद्धि पतिव्रते ॥
 यानि कानीष्ट पापानि तेषोऽप्ये सन्धवन्ति वै ।
 तेषां ध्यानं दशम्या वै सहेवैकादशौ मता ॥
 सप्तजन्मकृतं पुष्यं नश्यते नात्र संग्रहः ।

दशम्वलुगता यच्च तिथिरेकादशौ भवेत् ।
 तथापत्यविनाशश्च परे तु नरकं व्रजेत् ॥
 नोपोष्या दशमीविज्ञा यदा चैकादशौ तिथिः ।
 तामुपोष्य नरो जज्ञात् पुच्छं वर्षगतोद्भवं ॥

तथा ।

दशम्याश्चैव विज्ञाधामेकादशामुपोषितः ।
 तस्माद्युः शीयते नित्यं नारदोऽहं ब्रवीन्बुधः ॥
 सत्यं सत्यं विनश्येत् सन्ततिस्तु नषाम्यथा ।
 दशम्वलुगता यच्च तिथिरेकादशौ भवेत् ।
 तथापत्यविनाशः स्यात् परे तु नरकं व्रजेत् ॥

तथा ।

सुहृन्निनापि संयुक्ता दशम्येकादशौ तथा ।
 तामुपोष्य नरो मोघात् सुखाद्भुजाश्च शीयते ॥
 कूर्म-नारदीयपुराणयोः विष्णुरक्ष्से च ।
 दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किञ्च ।
 संवत्सरकृतेनेह नरोधर्मैश्च सुच्यते ॥
 दशमीशेषसंयुक्ता मान्धार्याः ससुपोषिता ।
 तस्याः पुत्रव्रतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्त्तस्येति ।

दशमीशेषसंयुक्तां चः करोति विमूढधीः ।
 एकादशीफलं तस्य नश्येद्वादशवार्षिकमिति ॥
 धैः कृता दशमीविज्ञा विद्यामोहेन मानवैः ।

ते गता नरकं चोरं युगान्धेकोनविंशति^(१) ॥

शौरधर्मोत्तरे ।

एकादशीसुपोष्येत् एकादशीमपवा पुनः ।

विमित्रां वापि कूर्वीत न दशम्या शुतां कथित् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पूर्वाविद्धां पश्चाद्भूतं नन्दां पूर्वामपि त्यजेत् ।

यदीच्छेदात्मसन्तानं चतुर्षु नियमेष्वपि ॥

नोपोषितश्च नक्तश्च नैकभक्तमथाहितं ।

नन्दायां पूर्वविद्धायां कुर्व्यादैश्वर्यमीक्षते ॥

ब्रह्मवेवर्त्तऽपि ।

दशम्या यत्र शेषश्च एकादस्यां भवेद्यदि ।

था तिथिः सकला ज्ञेया दशमीकाशमिश्रिता ॥

गङ्गोदकस्य सन्पूर्वं यथा त्वाव्यघटं भवेत् ।

सुराविन्दुसमायुक्तं तत्सर्वं नक्षतां प्रजेत् ॥

सप्ताहसं विषं रौद्रं कः पिवेत्सूडधीर्नरः ।

दशमीशेषसंयुक्तं क उपोष्यति सङ्गती ॥

एवं ज्ञात्वा सुनिशेष्ट दशमीशेषसंयुता ।

वर्जिता सुनिभिः सर्वैर्वासुदेवमभीसुभिः ॥

नारदीयपुराणे ।

अववेधेऽपि विप्रेन्द्र दशमेकादशी यदा ।

सुराया विन्दुना स्पृष्टं गङ्गास्य इव सन्धयेत् ॥

(१) युगान्धेकोनविंशतीति ख० ।

शदृतौ पञ्चगव्यस्य दशगव्या दूकितान्कथेत् ।

तथा ।

एकादशौसुपोष्य स्यादप्रको दशमीभुतां ।

दशमीमिश्रिता इति फल्लकेकादशौष्ठं ॥

कौशिकः ।

दशमेकादशौविद्वा सुरैश्वर्यविनाशिका ।

पैठीनधिः ।

नागविद्वा तु वा षष्ठी शिवविद्वा तु षष्ठनी ।

दशमेकादशौविद्वा तत्र नोपवसेदुभः ॥

वार्धायणिः ।

भूतविद्वा लमावासा दशमेकादशौभुता ।

दशाविद्वा तु वामपं इति मुञ्चं पुराह्वनं ॥

गाङ्गपुराणेऽपि ।

विद्वामेकादशौ विप्रास्त्रजन्मेतां मनीषिणः ।

तस्यासुपोषितोयाति दारिद्र्यं दुःखमेव च ॥

स्कन्दपुराणे ।

हापरान्ते तु गान्धारी सुशवंशविवर्द्धिनी ।

करिष्यति च सेनानीर्मूढभावाच्छिच्छिध्वज ।

तेन मुञ्चयतं तस्या नाशमेवत्यसंग्रयम् ॥

एवं गन्धा न कर्णव्या दशमीसंयुता विभो ।

कसा काष्ठापि वा चैव दृश्यते दशमी विभो ।

एकादश्यां तु सेनानीः कर्णव्या न कथञ्चन ॥

एतानि वाक्यानि विद्वेकादम्ननुप्रायतिरिक्तविषयाणि ।
कौस्तुभेऽपि ।

अक्षय्योदयवेद्यायां विद्वान् काचिदुपोषिता ।

तस्याः युक्तग्रतं मह्यं तस्यान्तां परिवर्जयेत् ॥

भविष्यपुराणेऽपि ।

अक्षय्योदयकाक्षे तु दशमी यदि वृक्षते ।

न तथेकादशी कार्या धर्म-कामार्थनाशिनी ॥

तथा ।

अक्षय्योदयकाक्षे तु दशमी यदि वृक्षते ।

पापमूलं यदाक्षय्यमेकादश्यास्तुपोषणम् ॥

तथा ।

अक्षय्योदये दशमी गन्धमाघं भवेद्यदि ।

द्रष्टव्यं तत्प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ॥

नारदीयपुराणे मोहिनीवाक्यं ।

मोहिन्युवाच ।

दशम्याः प्राक्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन सृष्टं हरिदिनं तद्दत्तमसुराय वै ॥

सूर्योदयविहीनं हि दृश्यं दृश्यञ्च साधवं ।

दशम्यन्तं प्रथच्छन्ति सृष्टं हरिदिनेन हि ॥

अग्नेर्विहारकाक्षे तु बन्धोपक्षान्ते तथा ।

प्रातः सन्धोश्चकराक्षे पश्चिमवेदने तथा ॥

विरान्ते सर्वदेवानां आर्जनीपक्षश्च तथा ।

द्वारोद्घाटनवेत्तायां ज्ञानकाश उपस्थिते ॥
 धंतीनां दीक्षितानाञ्च वादिभूमिन्दे हते ।
 यथाक्रान्ता दशम्यथ एकादशीसमन्विता ।
 प्रदीयतां निवासार्थं यद्यस्ति मयि चेद्दया ॥
 न याचे नोदयं देवा न याचे तद्दिनं हरेः ।
 वेगतेषोदयं मङ्गलं दीयतां सुरसप्तमाः ॥
 दग्धा या मुनिना देवाः शीषा या चार्थसङ्घयेः ।
 विश्रमार्थञ्च तुष्टार्थं^(१) एतत्प्रान्तं प्रदीयतां ॥

वग्नित्त उवाच ।

तन्मोक्षिन्या वचः श्रुत्वा सुराः सर्वे महीपते ।
 सुमन्त्र्य सुषिरं काशं दिगम्बरपुरोगमाः ॥
 यमसंज्ञापनायेव वैकुण्ठध्वंसनाय च ।
 पाषण्डिनां हि वृक्षार्थं पापसंजननाय वै ॥
 उदयान्प्राक् षिषटिकाभ्यापिन्येकादशी यदा ।
 पुरस्तात्थ च तपेन्त्रं तथान्याञ्च सुराकृप ।
 ऊचुस्ते मोक्षिणीं देवा लोकसम्भावनाय वै ॥
 दत्तं मोक्षिणि ते ज्ञानं प्रत्युपसमयान्तिकम् ।
 दुष्टं हरिदिगोपेतं दशम्यां प्रान्तमेव हि ॥
 तेन जप्तेन जुष्टम् नैतद्देवैर्न मानवैः ॥

अदणोदयवेत्तायां परित्यजेदिति भावः । अदणोदयोऽपि
 पुराणे दर्शितः ।

(१) दृष्टार्थमिति ग० ।

पतञ्जोषटिका प्रातरदशोदय उच्यते ।

यतीनां ज्ञानकाण्डसु गङ्गाशःसङ्ग्रहः स्मृतः ॥ इति ॥

यतीनां ज्ञानकाण्ड इत्यनेनोद्घादवांगमि षटिकाचतुष्टय-
मदशोदय इत्युक्तं भवति । एतान्यदशोदयनिवेशवाक्याभ्यपि यदा
द्वादश्यां कियन्माषाप्येकादशी दृश्यते षषोदश्याश्च कियन्माषा
द्वादशी तदा परित्याज्येत्येवंपराधि द्रष्टव्याणि, कात्मेकादशीकृत-
विवधाधि वा ।

गारुडपुराणे ।

सन्दिग्धैकादशी नाम वर्जयेद्दूर्मकाश्रितः ।

पुन-राज्यसम्बन्धं द्वादश्यासुपवासयेत् ।

तच क्रतुशतं पुष्यं षषोदश्यान्तु पारणे ॥

उदधात्प्राङ्मुहूर्तेन थापिन्येकादशी यदा ।

संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्दूर्मदृश्ये ॥

पुन-पौषप्रदृश्यं द्वादश्यासुपवासयेत् ।

तच क्रतुशतं पुष्यं षषोदश्यान्तु पारणे ॥

आदित्योदयवेद्यापामारभ्य षट्ठिगात्रिका ।

सन्पूर्वैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेषुभिः ॥

पुन-पौषसम्बन्धं द्वादश्यासुपवासयेत् ।

तच क्रतुशतं पुष्यं षषोदश्यान्तु पारणे ॥

काण्डोऽपि ।

षषोदयवेद्यायां दशमी यदि सङ्गता ।

षषोपोष्या द्वादशी ज्ञानशोद्धान्तु पारणम् ॥

पुराणेऽपि ।

अश्वोदधवेद्यानां दग्नी यदि वज्रता ।
रविष्कार्द्वयापि दादग्नीसुपवाचयेत् ।
तत्र कानुग्रहं पुष्यं षषोदद्यान् पारषम् ॥

मोक्षिणः ।

अश्वोदधवेद्यानां दग्नी यदि वज्रता ।
संयुक्तेकादग्नीं तां तु मोक्षिन्वा दत्तवान् विभुः ॥

विभुः ।

उदधादुपरिविद्धा दग्नेकादग्नी यदा ।
दानवेभः प्रीचनार्थं दत्तवान् पाकप्राशनः ॥
तस्मात्सर्वप्रश्नेन सन्पूर्वेकादग्नीं त्यजेत् ।
दादद्यात्सुपवाचोऽत्र षषोदद्यान् पारषम् ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

वज्रवाक्प्रविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।
दादग्नी तु तदा प्राज्ञा षषोदद्यान् पारषम् ॥
दिनस्ये च सन्नाप्ते उपोष्या दादग्नी भवेत् ।
दग्नीमेवसंयुक्तां न सुर्वन्ति कदाचन ॥

एतानि काम्यैकादग्नीविषयाण्येव । तथाच तेन तेन वाक्येन
धर्मकाङ्क्षित-पुत्र-पौत्रसम्पन्नार्थमित्येवमादीनि कर्त्तव्यानि भूयन्ते ।
यदा अश्वोदधविद्धोपवाचनिषेधवाक्यानि वैश्ववित्तवाचि, त्रैवा-
दीनाम्नेकादसुपवाचाधिकारे तत्रोपवाचे नास्ति दोषः ।

तथाच अश्विपुत्राणे ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्वादरपोदयः ।

वैश्ववेण न कर्त्तव्यं तद्दिनेकादशीप्रतप्तम् ॥

कान्धिकादशीनिर्वाणः ब्रह्मवैवर्त्ते एकादशीप्रकरणे चरुपोद-
वेधनिन्दायां शौनके उवाच ।

प्रतप्तेकादशीं सूत विभ्रवेण प्रकीर्त्तय ।

सर्वपापप्रममं कृते चक्षिन् भवेत्पुत्रान् ॥

कीदृशेकादशीं कार्त्त्या कथं कार्त्त्या कथं इतिः ।

पूजनीयः पक्षं किञ्च भवेत्तस्मैत कीर्त्तय ॥

उद्यापकविद्यान्तु कार्यं प्रतपसात्तये ।

तत्तथा सूत सर्वे हि वद संकतिं दृशन्तः ॥

सूत उवाच ।

इदमर्थं पुरा श्रुतं वसुदेवपिता सुमिन् ।

अप्यद्वैपायनं श्रावं पश्यन् नव जन्तवम् ॥

शूर उवाच ।

कथिता वैश्ववा यमां श्राव सुक्तिकरा नृपान् ।

प्रधानं तत्र सर्वैर्वा तद्योक्तं द्वादशीप्रतप्तं ॥

कीदृशी वा कथं कार्त्त्या किञ्चन कश्च पूजयं ।

विधेयमेतयो द्रुहि सर्वज्ञस्यं हि त्रे मतिः^(१) ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचासुशुक्तरं चद्रुशुजोन्नयम् ।

श्रावो यथावत्तद्दं यच्छि तच्छुभ्रु शौनके ॥

आय उवाच ।

सुपुष्पोद्गी यद् यदि प्रज्जविवर्जिता ।
 कर्तुर्निरवपाताच्च वज्रज्जा वाप्युपोषिता ॥
 चरुषोद्भवेषाणां वा श्लोकापि तिथिर्भवेत् ।
 पूर्वां इत्येव मन्त्राणां प्रभृता नोदणं विना ॥
 तच्च वेद्मन्मन्त्रेषोऽतिवेधो वापि जायते ।
 मन्त्रावेधाच्च वा ज्योति रक्षणां वफलं भवेत् ॥
 तदितद्मन्त्रेषु च मन्त्राणां द्वादशोदने ।
 षडङ्गं प्रोथयित्वा तु वज्रकृत् चन्द्रार्ककोविदैः ॥

ततः वज्रज्जा परिवर्जनीया
 धर्मार्थ-कामैस्तु दुर्धर्मस्तुत्यैः ।
 विहीनवज्रज्जापि विवर्जनीया
 यदात्मोदङ्किसुपैति पथः ॥

वज्रं वेध इति प्रोक्तं पुराचार्यविचक्षणैः ।
 तन्नाम्बं दूरतो गात्रं सुराविन्दुयुतं यथा ॥
 चलच्छोचटिकाः प्रान्तररुषोद्भव सन्धते ।
 ज्योतिर्नां शानकाशोऽयं गङ्गात्पःसदृशः स्मृतः ॥
 विषाग्नां रजनीं प्राञ्जलाङ्गायनात्तदुदयम् ।
 गाङ्गीनां तदुभे सन्धे दिग्दशायनात्तदुदयम् ॥
 तदादिवेधरक्षिताद्युपोष्यामाञ्जरासुरीम् ।
 विपरीतं परित्याज्यामाञ्जराच्च दिग्दशम् ॥
 मन्त्रा प्रान्तर्भवेद्गद्गा मन्त्रे प्रान्ते भवेज्जया ।

देवं दिने चतुर्षां नन्दा भद्रेति चासुरं ।
 चणोदयोदिने प्राप्ते द्वादशी कथ्यते चदा ।
 द्वादशद्वादशीर्हन्ति चणोदयान्तु पारणे ॥
 चणोदया दिने प्राप्ते द्वादशी कथ्यता भवेत् ।
 तत्र क्रतुगतं पुण्यं चणोदयान्तु पारणे ॥
 विनोपवाचनिघनेर्द्वादशी कथिता नृषां ।
 करोति धर्महरणमघाते च हरयती ॥
 नन्दापूर्वा जयाप्राप्ता तस्माद्द्वादशुपावसेत् ।
 पूर्णादिने च भद्रान्तां नन्दां सुर कथयन् ॥
 ये तु मिथ्याभिधानेन मोक्षयन्ति नरा भुवि ।
 विमूढा पापिनस्तेषां दौरेवं प्ररथं चिरं ॥
 अथापचम्यविज्ञाय पश्चितकम्बुद्वयः ।
 कारयन्त्युधा लोके द्वादशीं दशमीपुतां ॥
 ये कारयन्ति कुर्वन्ति द्वादशीं दशमीपुतां ।
 इन्द्रये तन्मुच्यं वीक्ष्य सूर्यदर्शनमाचरेत् ।
 नमो नारायणायेति जपेद्वा द्वादशाक्षरं ॥
 कृते पापे तु तापो वै कथं पुंसः प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तकु तथैकं चरिसंस्कारं परम् ॥
 वराका किञ्च जानन्ति प्राणिनां कार्त्तिकमनम् ।
 धिग्विमूढधिषः पापान् धर्मविषयकारिणः ॥
 हिंसितो भगवान् तेन द्वादशी दशमीपुता ।
 कृता येन द्विजयोः सम्बन्धं जया तत्र ॥

संक्षितो भगवान् ज्ञानो द्वादशैरुपपद्यतः ।
 तस्मादसंग्रहं त्वाग्या द्वादशैः दशमीपुता ॥
 मन्दा शरीरं देवस्य भद्रा स्यात्मा ज्ञानोऽप्यथः ।
 तस्मात्शरीरं त्वाग्यात्प्रभातान्नूपवाचयेत् ॥
 दशोर्विवदतीः मुक्ता द्वादशैः वसुपोषयेत् ।
 पारण्यु चषोदस्मा एष ग्राह्यविनिर्णयः ॥
 द्वादशैः दशमीपुता यत्र ग्राह्ये प्रतिष्ठिता ।
 न तच्छ्राव्यमहं मन्ये यदि ब्रह्मा स्वयं वदेत् ॥
 कुर्वतामिह पापानि धार्म्यं पश्यत चादृशं ।
 कारयन्तीतराम्बुदान् वराकान् प्राणिनः कथं ॥
 द्वादशैः दशमीविह्वला गान्धार्या वसुपोषिता ।
 तस्याः पुत्रग्रतं मह्यं तस्मान्तां परिवर्जयेत् ॥
 चतुराशेऽपि वेषास्त्रिह्यग्न्या वेध इत्यते ।
 चतस्रोदयवेषाद्यां नावकाग्रो विचारये ॥
 कपासवेध इत्याञ्जराचार्या ये हरिमियाः ।
 न तस्मिन् मतं यस्मात् पिशामा राचिरिज्यते ॥
 तस्मात्तरेषु वदनं देविकं धर्मसाधनं ।
 सुखमाञ्जुरतस्मागस्तत्र वेधस्य निश्चितः ॥

सुर उवाच ।

कौटुम्बस्य भवेदेषो योगो विमेष कौटुम्बः ।

वेध-योगौ समाचक्ष्य तयोर्दुष्टसुपोषणं ॥

वीज्याय उवाच ।

चतस्रो षटिकाः सूर षड्बोदधनिश्चयः ।
 चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किञ्चोदितः ॥
 षड्बोदधवेधः स्यात् सार्द्धं चटिकाचयं ।
 अतिवेधो द्विषटिकः प्रभासन्द्वयनाद्भवेः ॥
 महावेधोऽपि तथैव दृश्यतेऽर्शो न दृश्यते ।
 तुरीयस्य विहितो योगः सूर्योदये बुधेः ॥
 चातुर्धानग्रतं योगे महावेधन्तु वाक्श्ले ।
 जम्बासुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधश्लेष्मिनी ॥
 दशम्याः प्रान्तविद्धं हि षड्बुद्धं हरेर्दिगं ।
 तत्पुरा विबुधैर्दत्तं मोहिन्वै तद्विपर्ययात् ॥
 वरमेकादशीत्यागो न कार्या दशमीयुता ।
 सूर ने निश्चयः सोऽयं न कृता द्वादशी शुभा ।
 दशमीशेषसंयुक्ता किं पुनर्वज्रभाषितेः ॥

इत्थं विचार्य निपुणेः सह विद्वेकादस्या द्वादश्यामभावे द्वाद-
 श्यास्य षडोदश्यामभावेऽपि “एकादशीं दश्याविद्धां पञ्चदश्यां विवर्ण-
 येत् । पञ्चदश्यां स्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुतां” ॥ इति श्रुतेर-
 मावासायाः पौर्णमास्या वा प्रतिपदि दश्यावेऽपि शुद्धा द्वादश्या
 “तिथिहानौ प्रथोक्त्या दशमेकादशी यदि । उपोष्या द्वादशी
 शुद्धा षडोदश्यान्तु पारथं” ॥ इत्यनुसारादुपोष्या, विहीनग्रस्यापि
 विवर्णनीया, “अक्षयतो वृद्धिसुपेति पचः” इति तु अक्षयि सार्धं
 तथापि एकादशीं दश्याविद्धानित्यस्य “दशमेकादशी षडोदश्या
 विशेषसंज्ञान्वाचातुपपत्तेः विहीनग्रस्य च पात्यान्तप्राप्तिनिवा-

५५० चतुर्विंशतिनामसौ परिशेषस्यै वाचयिष्ये [६ अ० ।

सुपपत्तेः “अविद्यामि निविद्वेषेण जन्मन्ते दिवानि तु । सुहृत्तैः
पञ्चनिर्विद्धा पाप्मेवैकादश्रीतिपिः” ॥ इत्याविद्याकाभनिमित्तवि-
द्भानुश्राव्यात्युक्तचटिकादशकापेक्षयाधिकविद्यापि तिचिर्वर्जनीये-
त्येवं व्याख्येयं ।

एषैव च ।

दर्शय पूर्वमावस्य कर्तृणां यद्वृत्ते चदि ।

द्वितीयेऽपि नृपमेव वा भवेत्पञ्चदशैर्गै ॥

इत्याख्यायते ।

अथोक्तौचित्याद्यहभेदनिरूपणं ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

एकादश्रीमन् सर्वजनाम् प्रवरं स्मृतं ।

तद्वचं संप्रवक्ष्यामि जनाकार्थं च साम्प्रतं ॥

विप्रोभनमिदं पुंषां शुक्यार्द्रकांसवः परं ।

तन्मूलरूपं न्युतं तीर्थक्षानादप्यधिकं विदुः ॥

एतस्मिन्नमिदं तत्पमिदं सत्यमिदं व्रतं ।

प्राचक्षिप्तमिदं सत्यम्यदेकादशुपोवषं ॥

विश्वेवस्यै विज्ञेयो द्वादशीषु विजोत्तम ।

भवन्मह्यौ परिख्यातासाः शुक्युच्च चचोदिताः ॥

कन्योक्तनी वक्षुञ्जी च विलुप्या पञ्चदशैर्गै ।

जया च विजया चैव जयनी पापनाशिनी ।

द्वादशोऽष्टौ मन्त्रापुष्पाः सर्वपापहरा दिव ॥

तिथिबीजेन जायन्ते एतच्छापरारुपा ।

मन्त्रयोगात्मकं पापं प्रश्नयन्ति ताः ॥
 एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
 उन्मीलनी भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी ॥
 द्वादश्यामुपवाच्युः द्वादश्यामेव पारणम् ।
 वज्रुक्षी नाम सा प्रोक्ता इत्याद्युतविनाशिनी ॥
 अक्षोदश आद्या ज्ञात् द्वादशी सकलं दिनं ।
 अन्ते चतुर्दशी प्रातस्त्रिसृष्ट्या सा हरेः प्रिया ॥
 कुङ्करात्रे यदा दृष्टिं प्रधाते पञ्चवर्द्धिनी ।
 विद्याथेकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ॥
 पुष्य-अवण-पुष्याद्य-रोहिणीसंयुताः कृताः ।
 उपोषिताः समपक्वा द्वादशोऽष्टौ षडक् षडक् ॥
 ब्रह्मजमपि सा पूर्वा विशोभयति भार्गव ।
 वज्रुक्षीति द्वितीया सा इत्याद्युतविनाशिनी ॥
 महापापानि चत्वारि शोषयेत् चित्सृष्ट्या कृता ।
 भुङ्क्तेऽग्नेयकमुषविच्छेदं पञ्चवर्द्धिनी ॥
 जथा जयन्तु किञ्चिद्वा प्रेतमोक्षं तथापरा ।
 जयन्ती गरकच्छेदमपि दुष्कृतकारिणां ।
 अष्टमी तु भृगुश्रेष्ठ महापातकनाशिनी ॥
 तावाद्यापानि देशेषु दुःसहा यन्मथातनाः ।
 कुर्वन्ति प्राणिनां वावक्षेतदुन्मीलनीव्रतं ॥
 यद्यद् दीयते दानं ह्यते चाप यद्भुविः ।
 सर्वं तद्वचं प्राञ्जलश्रीचिन्तां नक्षत्रैः ॥

वक्षुषी वाचरे वाच संप्राप्ते मरुत्तुध्वजः ।
 साक्षानादसुषामेत्य सुदते वाञ्छितं विप्रां ॥
 वक्षुषीविसुखं मार्षमाक्षोष्य रविमन्त्रः ।
 सुदते संविदं वाकं विचगुप्तेन हर्षितः ॥
 चचमेत्यति मन्दात्मा विष्णुव्रतवह्निभूतः ।
 वभ्रं ममेति तत् पुष्यं मार्षवाच पुराकृतं ॥
 त्रिरोर्त्तिर्नितराभेषां माषेऽप्येव प्रभावते ।
 वाग्नि विष्णुपराः स्वर्गमपि दुष्कृतकारिणः ॥
 दादम्नोऽष्टौ समान्वाता वाः पुराचविचक्ष्वेः ।
 ताशामेकापि विहिता हग्नि पापं पुराकृतं ।
 तदेव विपरीतेन हग्नि पुष्यं पुराकृतं ॥
 चाचानि मरुता पुष्यप्रचारेण हरेर्हिंनं ।
 इन्द्रापथे सुवमेष्ट विष्णुव्रतसंयुतं ॥
 तदावातमपि त्यक्तं यदि पुष्यवह्निभूतैः ।
 तदेतदद्वयं प्राप्तां करादिगच्छितं चषान् ॥
 एकाद्ग्रीवस्वरूपेण धर्मः साचाव्यनार्दनः ।
 तच्छरीरवत् प्राञ्जर्वक्षुक्षुषीचिनीव्रतं ॥
 विहाय वक्षुषीं पापाः करिष्यन्ति पराम्निधिं ।
 न च रामन् विमानानि प्राचिनः सौरचक्षुषः ॥
 स्वर्गविनिर्वाणान् धिक्त्वान् नीचान् पश्चित्तमाग्निः ।
 ये मत्तांयतनं सर्वप्राचिनां कारणभूत ॥
 ये कारणव्यविवुधाः प्राक्कृत्स्नस्तु वैतुकाः ।

प्राणिनस्तत्कृतं पापं तेषां गच्छत्यसंग्रहं ॥
 तेषां निरभिमानेषु भूत्वा ग्राह्यास्तुनामिभिः ।
 यथावदुपदेष्टव्यं न भाव्यं कञ्चुपाग्रवेः ॥
 सर्वप्रतानाञ्चरुषं सर्वतीर्थाभिषेचनं ।
 सर्वदानप्रदानञ्च समं स्यादञ्जुश्रीमतं ॥
 तथाञ्जुदानं विप्राय विधाय ऋजुधानितः ।
 प्राप्नोति वज्रगो विप्रोऽकस्मात् सन्ध्यासन्निधिं ॥
 कञ्जु-गारायणं देवं सौम्यं तत्र पूजयेत् ।
 यथाञ्जुप्रदानञ्च दत्त्वा वैकुण्ठमाशुषात् ॥
 इति त्रिपौदसं पापं वञ्जुश्री भक्तिः कृता ।
 य एव सर्वग्राह्यार्थः सर्वबुद्धिमतां वर्ता ॥
 दितं सर्वं समीचीनं यदञ्जुश्रीसुपोषणं ।
 उपवासं यथा ग्राह्या दानं ग्राह्यचपूजनं ।
 विधाय वञ्जुश्रीशेव पुरषो षाति वदन्ति ॥

एवञ्जुश्रीशिव्यासष्टेकाश्रीनाद्यात्मं विश्वरेष निरूप्योपसंघनं ।

एवं समस्तपरधर्मगुणामितं वै
 वेकादश्रीमतमिदं किञ्च चेत्सुखं ।
 ग्राह्यान्वितोपरिगतस्य हरिमिथं यः
 इच्छं पुनः प्रकुरुते सभते य मुक्तिम् ॥

इत्युश्रीशिव्यासष्टनिरूपणं ।

उपरे लाङ्गः । परतोदादश्रीसद्भावे षति सर्वेषां इच्छदादश्या-
 सुपवाससदभावे तु विद्वेकादश्यामिति ।

तथाच श्रुतिः ।

एकादशौ दशाविद्धां पचष्टुौ विवर्षयेत् ।

पचशानौ खिते सोमे सप्तयेद्दशमीषतां ।

‘सप्तयेत्’ उपवसेदित्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

एकादशौ दशाविद्धा द्वादशौ च परेऽपि ।

द्वादशौ तु तदोपोऽथ धर्म-कामार्थसाधनौति ॥

तद्व्यक्तं परतो द्वादशभावेऽपि शुद्धद्वादश्यामुपवासविधानात् ।

तथाच कूर्म-पद्मपुराणयोः ।

एकादशौ दशाविद्धा परतो द्वादशौ न चेत् ।

तदोपोऽथ द्वादशौ तु त्रयोदश्यान् पारणम् ॥

अन्यान्येषेवंविषयाणि वचनानि प्राग्दर्शितानि । न च पर्यु-

क्तैकादशौविषयमिदं वचनजातं, “तदोपोऽथ द्वादशौति वचनात् ।

तथा हि दितौयेकादशौ याञ्छेति वक्तुमुचितं न तु द्वादशौति ।

केचित्तु सप्त्यासिविषयमिदं वचनजातमित्याहुः, तस्मान्दं प्रमाणा-

भावात् । न च “शुद्धैव द्वादशौ राजसुपोऽथ मोक्षकाङ्क्षिभिः ।

पारणन्तु त्रयोदश्यामिति वचनं प्रमाणं । न ह्येतेन वचनेन शुद्ध-

द्वादश्युपवासः सप्त्यासिनां विधीयते, किन्तु सुसुषूणां । न च

सप्त्यासिनामेव सुसुषूणतेति निश्चयः । किञ्च सप्त्यादेरपि शुद्ध-

द्वादश्युपवासो विधीयते “सप्त्यैर्वैश्वेक्ष्या शुद्धैः किमन्वच्छ्रोतुमर्ष-

वीति वचनेन, तत्र न शुद्धादेः सप्त्यासः वक्ष्यति । किञ्च शनी-

नामपि विद्धैकादश्युपवासो विधीयते ।

एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्तते ।

शुद्धिभिर्द्यतिभिश्चैव देवोपोऽद्या यदा तिथिः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनेन ।

अन्ये त्वरुषोदयविद्वैकादश्युपवासविषयः, तदूर्ध्वविद्वैविषयास्त-
न्निषेधाः, शुद्धिदादश्युपवासविषयस्येत्याहुः । तन्मन्त्रं । अरुषोदय-
विद्वैकादश्युपवासनिषेधानां प्रागुदाहृतत्वात् ।

अन्ये तु यदा विद्वैकादशीद्वादश्याश्च अवलम्ब्य भवति तदा
विद्वैकादश्युपवासनिषेधाः शुद्धिदादश्युपवासविषयश्च । विद्वैकादश्यु-
वासविषयस्तु एकादश्यान्तरविषया इत्याहुः । एकादश्यामविद्धायां
श्रवणे प्राप्ते शुद्धिदादश्युपवासविधानात् । तथाच नारदीयपुराणे ।

एकादश्यामविद्धायां सन्प्राप्ते श्रवणे तथा ।

उपोऽद्या द्वादशी पुण्या उभयोर्देवतं हरिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

शास्त्रवादेऽप्युपस्थिते इति चतुर्थःपादः पद्यते ।

कूर्मपुराणे ।

एकादशी दशाविद्धा श्रवणञ्च भवेत्तथा ।

उपोऽद्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

किञ्चैवंविधैकादश्युपवासप्रकरणपाठोऽनर्थकः स्यात् ।

अपरे तु विद्वैकादश्युपवासोद्दिनव्यवधिः अन्यत्र शुद्धिदाद-
श्युपवासोद्दिनव्यवधिः । अन्यत्र शुद्धिदादश्यां दिनव्यवहृते देवेको-
पोऽद्या “दशमीद्युतेति वचनादित्याहुः । तदप्ययुक्तं एकादशीदिन
व्यवधिः शुद्धिदादश्यासुपवासविधानञ्च दर्शितत्वात् ।

२६६ चतुर्भुजाधिनामसौ परिशेषस्यै वाचनिये [६ अ० ।

अन्वे तु “विद्वाय्केकादश्रीत्यादिवचनजातं परतो द्वादशभावे षति
द्वादशैकादश्रीप्रशंसार्थं । परतोद्वादश्री न चेद्विद्वायि याज्ञा किञ्चु-
ताविद्वायि । तथाच मूल्यान्तरकल्पनाभावेऽपि विद्वायैकादश्रुपवाचनि-
वेधवचनानवहोचस्य भवेत् विष्णुरहस्याद्युपक्रमोपसंभारपर्यालोचनया
चाचमेवार्थः प्रतीयत इत्याहुः । तत्र “दिनचयस्यते देवीतिवचनं
कथमिति चिन्त्यं ।

केचित्तु परतोद्वादश्रीसङ्गात् षति द्वितीयेकादश्रुपवाचः सर्वेषां
नान्यथेत्याहुः ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

द्वितीयेऽहनि सन्नाम्ने द्वादश्री षदि दृश्यते ।
द्वितीयेकादश्रीं कुर्वीत प्रथमान्तु विवर्षयेत् ॥
द्वादशैकादश्री युक्ता द्वादश्री परतो षदि ।
द्वादश्रीभिभितोपोष्या तिथिरेकादश्री तदा ॥
द्वादशैकादश्री षच द्वादश्री परतो भवेत् ।
तत्रोपोष्या द्वितीया तु द्वादश्याद्यैव पारणमिति ॥

तद्व्युत्तं ।

परतो द्वादशभावे द्वितीयेकादश्रुपवाचविधानात् ।

तथाच ब्रह्म-वाराह-सङ्ख्यपुराणेषु ।

द्वादशश्रीषसंयुक्ता षदि दृष्टिमती भवेत् ।
तदोपोष्या द्वितीया ज्ञात् त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

सङ्ख्यपुराणे ।

द्वादशैकादश्री षच संयुता^(१) सुगिबन्तम् ।

(१) सङ्गतेति अ० ।

तासुपोष्य नरः सुव्याप्तचोदशान्तु पारणम् ॥
 भूर्जपुराणे ।

एकादशौ कक्षाथेका परतो द्वादशौ न चेत् ।

तत्र क्रतुग्रतं पुच्छं चोदशान्तु पारणमिति ॥

न च परतोद्वादशौसङ्गावविषयाखेतानि वचनानि “चोदशान्तु पारणमिति वचनात्, तदा द्वादशां पारणमिति वाच्यं न तु चोदशामिति ।

केचित् सञ्ज्ञाविविधमिदं वचनजातं ।

अदा तु दशमीविद्वा द्वादशौमपि संसृजेत् ।

एकादशौ तदोपोष्या द्वितीया मोषकाङ्क्षिभिः ॥

एकादशौ दशाविद्वा परतोऽपि भवेद्यदि ।

तदोपोष्या द्वितीया तु विष्णुषायुष्यमिच्छता ॥

इति वचनादित्याहुः । तन्मन्दं, न शौदं वचनद्वयं सञ्ज्ञाधिनां द्वितीयेकादशुपवाचमाह, किन्तु सुसुषुषां । न च सञ्ज्ञाधिनामेव सुसुषा, षट्शब्दादेरपि तत्सम्भवात् । ननु च यानि चोदशौपारण-पराणि तेभ्येव “तत्र क्रतुग्रतं पुच्छं इत्यादिप्रसम्भवं, तानि काम्योपवासाभिप्रायाणि, विद्भोपवासाविधिपराणि तु नित्योप-वासाविषयाणीति व्यवसा किं न स्यात्सर्वं ।

अदि दैवाप्तु संविधेदेकादशां तिचिषधं ।

तत्र क्रतुग्रतं पुच्छं द्वादशौपारणं भवेत् ॥

द्वादशेकादशौ चच द्वादशौ परतोऽपि वा ।

द्वादशौपारणं सुव्यात् क्रतुकोटिप्रथमं भवेत् ॥

इति द्वादशौपारण्येऽपि फलश्रवणविशेषात् ।

किञ्च ।

सर्वैकादशौ काव्यां द्वादशौमिश्रिता नरेः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यं हि परणम् ।

पारण्यन्तु चषोदश्यां निष्कामाणां विमुक्तिदम् ॥

इत्यादिषु चषोदशौपारण्येष्वपि नित्यताश्रवणश्च । अतोनेचं फलश्रुतिः, अपि तर्पणवाद् इति मन्मथं ।

अपरे लाङ्गः ।

विद्वैकादश्या निर्णयं वक्तुं कौटुम्बेभ इति तावदश्रवणम् ।

अर्द्धरात्र्यापरा यत्र एकादश्यान्तु लभ्यते ।

तत्रोपवासनं कर्तुं न चेच्छेद्दशमीकक्षा ॥

इति स्मृत्याशौचनयार्द्धरात्र्यादूर्ध्वं दशमीसर्गस्य वेधलावगमात् ।

आदित्योदयवेद्यायां प्राक्सुहृत्तद्व्याप्त्या ।

एकादशौ तु सम्पूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता ॥

इति स्मृतेः सूर्योदयात् प्राग्घटिकास्तुष्टये दशमीसर्गस्य वेधलावगमात् “सूर्योदयस्युग्रा श्लेषा दशम्या गर्हिता सदेति स्मृत्याशौचनया च सूर्योदये दशमीसर्गस्य वेधलावगमात्, सूर्योदयात् प्राग्दशमीसर्गस्य वेधले तदूर्ध्वकालीनस्य सुतरां वेधलसिद्धेः “सूर्योदयस्युग्रा श्लेषेति वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादवेधकाले वा तदवेधकत्वाभिधानकवाक्यविरोधप्रसङ्गात् ।

अस्योदयवेधः स्थास्यार्द्धन्तु घटिकाचयं ।

अतिवेधोद्विघटिकः प्रभाषन्दर्शनाद्भवेः ।

महावेधोऽपि तथैव दृश्यतेऽकीर्णं दृश्यते ॥
 या तिथिः स्यूयते राजन् प्रातर्वज्रावसोकिनी ।
 स वेध इति विज्ञेयो योगः सूर्योदये कृतः ॥

इति चातुर्विध्यस्यत्यासोचनाच्च विषयतारतम्याद्दोषतारतम्य-
 माभाति । तदयुक्तं कर्मोष्णकासदीपस्य पुरुषे दोषानापादकत्वात्
 कर्मणश्च साध्याधकसाधकत्वातिरिक्तदोषाभावादल्पवेधेऽपि च कर्म-
 वैगुण्यात् फलासिद्धेः कर्मदोषतारतम्याद्योगात् ।

दशमीशेषसंयुक्तां न तु कुर्व्यात् कषणम् ।
 जन्मशेषं पुरा दत्ता दशम्याः शेषसंयुता ॥
 उपोषिता प्रमादेन प्रायश्चित्तस्यरेत् द्विजः ।
 प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलेन विनाशितः ।
 स गच्छत्यन्मतामिसं नरकं भयदाहणम् ॥
 अज्ञानात् यदि वा मोहात् कुर्वन्नेकादशीं नरः ।
 दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं भवेत् ॥
 तत्र कच्छं नरसौत्वां मास्य दद्यात् सवस्त्रिकां ।
 सुवर्षस्त्रार्द्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

इति विहितेन प्रायश्चित्तेन परिहृते वैगुणे बह्वविधेऽपि सम-
 यकस्यद्धेः ।

चातुर्भागप्रतं योगे महावेधन्तु वाञ्छसे ।
 जन्मासुरस्यातिवेधे मोहिनीं शिखवेधनी ॥

इति जन्मासुरभागितया निम्बितातिवेधमात्रविषयत्वेनास्य
 प्रायश्चित्तस्य वेध-महावेधादौ तदनुचारेण प्रायश्चित्ताख्य-सहस्रस्य-

२७० चतुर्भुजं चिन्तामणौ परिशेषस्यै वाचनिर्घं [६ अ० ।

कस्यत्वात् प्रायश्चित्तवैषम्ये वैगुण्याख्यकर्मदोषवैषम्यावगतेऽक्षरतन्मं
युक्तमिति चेत् । न ।

द्वयमीशेषसंयुक्ता न तु कार्या कथञ्चन ।

इति सामान्यविषयनिषेधानुधारात् “जन्मस्येवं पुरा दत्तेति
निन्दार्थवादस्तजन्मपक्षस्योपलक्षणत्वावगमे प्रायश्चित्तविषयव्यवसा-
पनाशनेः ।

प्रायश्चित्तम्, कर्मव्यं शुद्धयेत्, अतश्च वै ।

निन्दितं वाचते श्लेषद्वयं चिन्तामणेव च ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत् चिन्तामणं दद्यात्सवत्सिकां ।

सूतर्षाणां कर्म देवं तिस्रोऽप्यमघापि वा ॥

इति स्यत्यन्तरे च विषयविशेषाप्रतीतेः स्यतश्च च प्रायश्चित्तस्य
विशिष्टविषयकल्पनेऽपि विषयान्तरेऽपि तदेव प्रायश्चित्तमन्वहेति
निश्चेत्तुमशक्यत्वात् वैगुण्यवैषम्यकल्पनया प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पना
प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पनया च वैगुण्यवैषम्यकल्पनेत्यन्योन्याश्रयतापत्ते-
र्न प्रायश्चित्ततारतम्याद्दोषतारतम्यकल्पनं युक्तं । वेधातिवेधमहावे-
धयोगाख्यचातुर्विध्यस्यतेषु । “एतानि वै द्वयं यन्नायुधानीति यन्ना-
युध्यपदेशश्च “य एव यन्नायुधीयं यजमानोऽञ्जसा स्तर्गसोक्तं यातौ-
त्यर्थवादौपधिकत्ववत् “यातुधानप्रतं धोग इत्यादिनिन्दार्थवादौप-
धिकत्वसम्भवाच्च तद्वत्त्वादिपि दोषतारतम्यकल्पना युक्ता, तस्मात्सर्व-
वाक्योपपत्त्यर्थमेवं वक्तव्यं, “सूतर्षाणां कर्म देवं तिस्रोऽप्यमघापि वा
सूतर्षाणां कर्म देवं तिस्रोऽप्यमघापि वा “सूतर्षाणां कर्म देवं तिस्रोऽप्यमघापि वा
“द्वयमीशेषसंयुक्तेत्यपि संयुक्तव्यवसायात् “योगः सूतर्षाणां कर्म देवं तिस्रोऽप्यमघापि वा

इति योग्यपदेभ्यश्च सूचीद्वये दशमीसर्गश्च निबध्नतीतिः ।

दशम्याः प्राणमादाय चक्षोदेति दिवाकरः ।

तेन खृष्टं हरिदिग्दर्शनं जम्भासुरश्च तः ॥

इतिस्वत्यन्तरे च सूचीद्वये दशमीसर्गश्च जम्भासुरभागिलेन
गिन्द्यात् “जम्भालेखं पुरा दत्तेति गिन्द्याया अपि तद्विषयत्वापत्तेः
सूचीद्वये दशमीसर्गश्चैव निषिद्धत्वाद्देहोऽवचीयते । ततः प्राचीना-
गान्तु सर्गाणां मध्ये ।

अक्षोदयकाशे तु दशमी षडि कृष्णते ।

पापमूळं यदा ज्ञेयं एकादशसुपवाशिनान् ॥

इति गिन्द्यामवधेऽथरक्षोद्वये तु दशमीसर्गश्च ।

अक्षोद्वये तु दशमीगन्धमाचं भवेद्यदि ।

द्रष्टव्यं तत् प्रथमेन वर्जनीयं नराधिप ॥

इति निषेधमवधेऽपि च ।

दशमीशेषबंधुनो षडि सादक्षोद्वयः ।

वैश्वेनेन तु कर्त्तव्यं तद्दिनेकादशीव्रतं ॥

इतिस्वतेर्निषेधश्च विष्णुसायुष्यकामाख्यवैश्वविविषयत्वावगमात् ।

उद्व्यात् प्राक्षिषटिकायापिन्येकादशी यदा ।

षड्विंशेकादशी नाम वर्जयेद्दूर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति च ।

वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मीधर्मविदुत्तमः ।

इति धर्मशब्दश्च “विष्णुनामसुपाठाद्यज्ञेन यज्ञमचजन्त देवासाभि
धर्माधि प्रथमान्यावभितिमन्त्राङ्गाद्दूर्मशब्दात्प्रायतयावगतेन यज्ञेन

“विष्णुर्वै वञ्च इति विष्णोः संस्रवाद्भ्रमग्रन्धवाच्यत्वावगतेः धर्मका-
ङ्क्षिग्रन्धस्य विष्णुवायुष्यकामवाचिन्त्वावगमेन सूचीदद्यात् प्राक् षट्-
काचयव्याप्येकादश्रुपवासवर्जनं विष्णुवायुष्यकामविषयमेवावधीयते ।
“वतसो षटिकाः प्रातरक्षोदय उच्यते इति षटिकाचतुष्टयस्य
“वक्षोदयवेधः स्यात्सार्द्धं षटिकाचयमिति च सार्द्धं षटिकाच-
यस्य वक्षोदयकास्य लक्षणरहेऽपि ।

मिथिप्रान्तो तु यामार्द्धं देववादिषवाद्ने ।

वारस्यतागच्छथने वारक्षोदय उच्यते ॥

इति राश्वत्वाष्टमभागे वारक्षोदयकास्य स्यतेर्मकरवङ्गान्तौ
षट्त्रिंशत्षटिकाभाषत्वाद्वाप्येकादशमभागेन सार्द्धं षटिकाचयस्यापि
व्याप्त्यग्नैः किञ्चिदधिकषटिकाचयव्यापिन्या अपि चैकादशाः
षिषटिकाव्यापिनीलव्यपदेशाविरोधात् षटिकाचयव्याप्त्या वारक्षो-
दयकासौ न दशमीसर्गस्य लक्षणोपपत्तिः, सार्द्धं षटिकाचयोक्तिः अष्टा-
विंशत्षटिकाभाषरात्रिविषया महत्तरास्य रात्रौ विषयौक्यं चत-
स्रो षटिका इत्युक्तं । यदा चतसृष्वपि षटिकास्य वक्षोदये सार्द्धं षटि-
काचयात् प्राग्दशमीसर्गस्य वेधकत्वाभावोक्तं सार्द्धं षटिकाच-
योक्तिः, सूचीदद्यात् प्राक् षटिकाचये दशमीसर्गवर्जनम् ।

उदयात् प्राग्मुद्गर्जनेन व्यापिन्देकादशौ वदा ।

संयुक्तैकादशौ नाम वर्जयेद्भ्रमं वृद्धये ॥

इति धर्मवृद्धिग्रन्थेन श्रुत्वापयिष्याः सप्तश्लोकेः “वदीष्वेदिसु-
खान् भोगाशुक्तिश्चात्यन्तदुर्धर्मा” । इतिग्रन्थस्य चिन्ताया धर्मातिग्र-
न्थात्मकतया विवक्षितत्वात्कामविषयम् ।

आदित्योदयेषामारभ्य षष्टिमाह्निकाः ।

सन्पूर्वैकादशौ नाम त्याज्या धर्मकलेषुभिः ॥

इत्येतत् “महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यत इति स्याद्य-
नरासोचनया,

रविचक्रार्द्धमात्रापि दशमी श्रुयते यदि ।

तदापि द्वादशी यास्या षषोदश्यान् पारशं ॥

इति स्याद्यनरासोचनयाप्यर्द्धादित्योदये दशमीसर्ववर्जनोक्त्यर्थं
“पश्चादीनि च धर्मैश्च फलानीति व्यवस्थितमिति मीमांसावार्त्तिक-
भिधानात् धर्मकस्य द्वादश “यदीच्छेद्विपुल्यान् भोगान् इत्येकादशमुप-
वासात्स्यधर्मकस्यतया स्यतिभोगवाधिलावगतेः तत्तत्कामविषयं, धर्म-
काङ्क्षि-धर्मदृष्टि-धर्मकस्यद्धानां सकुम्भकोकप्रसिद्धार्थत्वाभ्युपगमे
अदयोदयवेधप्रारम्भधर्मासमाप्तिषटिकादयवेधे समाप्तस्यापि धर्मका-
तिशयसिद्धिरद्वयसूर्योदयवेधेऽतिशयितस्यापि धर्मैश्च प्रतिबन्धादिव-
श्यात् फलानवाप्तिरित्यापत्तेर्विपरौतवेधतारतम्यप्रसङ्गात् प्रथमोवेधो
द्वितीयोऽतिवेधः तृतीयोमहावेध इति व्यपदेशा निरासम्भवाः कुः,
समाप्तस्यापि कर्मणः श्रेयस्करत्वात्स्यधर्मत्वात्सिद्धावपि धर्मकाङ्क्षिभ्यश्च
विवक्षितायां धर्मकत्वात्सिद्धेनापि तस्या एव विवक्षाप्रतीतेर्महावे-
धव्यवस्था निरासम्भवा स्यादतोऽस्मत्कृतैव धर्मकाङ्क्षि-धर्मदृष्टि-धर्म-
कस्यसिद्धव्याख्या युक्ता सूर्योदयोत्तरकाकदशमीसर्वनिषेधवत्तत्-
काकदशमीसर्वनिषेधानामपि सर्वविषयत्वाभ्युपगमे तु धर्मकाङ्क्षा-
दिशब्दानर्थक्यापत्तिः । “सन्दिग्धैकादशौ नाम वर्षां काङ्क्षि-
भिरित्येतदुत्तरस्य “पुनराण्यस्यस्यैव द्वादश्यामुपवासयेदित्यस्य “संयु-

शैकादश्रीं नाम वर्णयेद्भूर्मण्डलं इत्येतदुत्तरं च “पुत्र-पौत्रसम्बन्धं
 द्वादश्यामुपवासयेदित्यस्य “सूर्यैकादश्रीं नाम त्याज्या धर्मकक्षेसु-
 भिरित्येतदुत्तरं च “पुत्रपौत्रसम्बन्धं द्वादश्यामुपवासयेदित्यस्या-
 दशोदथादिविद्वेकादश्रीविषये फलान्नरकामस्य द्वादश्यामुपवासविधा-
 नार्थत्वात् न तदग्रेनादशोदथादिविद्वेकादश्रीविशेषानां फलान्नरका-
 मविषयत्वं शक्यनीयं । “पापमूलं यदा श्लेषमित्यस्या निन्दामाचलात्स-
 ष्टदश्यास्यस्य विष्णोरिषमाश्लेष्ये च व्याख्यातं शक्यत्वात्सदाश्रय-
 माशेषादशोदथकाश्ले दशमीस्यर्गविशेषस्य सर्वविषयत्वापत्तिः । “अद-
 शोदथवेद्यायां विद्वान् काचिदुपोषिता । तस्याः पुत्रप्रतं गष्टं तस्मान्नां
 परिवर्जयेदित्यपि निन्दामाचं । “सूर्योदथस्युग्रा श्लेषा दशमी गर्हिता
 यदेत्यस्य तु निशेधार्थत्वात् “अविद्वानि निषिद्धेभ्यो न लभन्ते दिवानि
 तु । सुहृन्तैः पञ्चभिर्विद्वान् पाशैवेकादश्रीं तिष्ठिः” ॥ इत्यादिविरोधापत्ते-
 रेकादश्यां द्वादश्यां परतो वा सन्ने चेत्येवं यदाश्रयव्याख्यानयोगात्सर्व-
 नित्य-कामैकादश्यामुपवासविषयत्वव्याख्यानयोगात्सर्वनित्य-कामैकादश्या-
 मुपवासविषयत्वव्याख्येयं युक्ता, “उदथादूर्ध्वं विद्वान् तु दशमेकादश्रीं यदा ।
 दानवेभः प्रौढनार्थं दत्तवान् पाकग्रासन इति सत्यन्नरदर्शनात् सूर्यो-
 दशोत्तरकाशस्यर्गिणी सूर्योदथस्युग्राश्रयेनोक्तेति गम्यते । तस्मात् सूर्यो-
 दशोत्तरकाशदशमीस्यर्गं एव सर्वविषयोवेधः, अदशोदथपटिकादश्या-
 दूर्ध्वसूर्योदथकाशास्य दशमीस्यर्गं यथाक्रमं विष्णुवापुष्यसुनिकामैका-
 दश्यामुपवासविषया दृषेति सिद्धं । अर्द्धरात्रात्परा दशमीकक्षा लभ्यते
 तद्योपवासं नारभेतेत्येवं प्रथमारम्भविषयतया व्याख्येयं तदेतदुक्तं ।
 तत्र यत्तावदुक्तं कर्माश्रयकाशदीपस्य पुरपदोद्यानापादकत्वादिति तद-

युक्तं कर्माङ्गकासनिषिद्धकाले कर्मानुष्ठाने सर्ववाक्येष्वपि पुरुषदोष-
 खेवाभिधानात् बाधकाभावाच्च तन्वागानुपपत्तेः । अदपि वैष्णवग्रन्थेन
 विष्णुसायुष्यकामोऽभिधीयत इत्युक्तं तदपि न विष्णुप्रीतिकाम-
 विष्णुभक्तानामेकादश्युपवासिनामप्यभिधानात् । धर्मकाङ्क्षि-धर्मदृष्टि-
 धर्मफलसम्प्राप्तां लोकप्रसिद्धार्थज्ञानमप्ययुक्तं, वेधतारतम्यं च पुरुषदो-
 षतारतम्यादुपपद्यते, अदृश्योदयविद्वैकादशीनिवेधानां कालान्तरका-
 मविषयत्वमप्येकवाक्यतावग्रादवगम्यते, “पापमूलं सदा ज्ञेयमित्यथ
 सदाग्रन्थस्य “सूर्योदयस्युग्रा श्लेषा दशमी गर्हिता सदेति च विद्वान-
 नुपपद्यतिरिक्तविषयत्वोपपत्तेः न अग्रन्थस्य विष्णुपरत्वेन किञ्चिद-
 प्यनया व्याख्यानं युक्तं तस्माद्यथोक्तमेव बाधीयः ।

अथैकादशीद्वादश्युपवासकासनिर्णयः ।

अथैकादशीनिर्णयायां द्वादश्यामेकादशीव्रतं प्राप्नोति द्वादशी-
 व्रतस्य तदैकेनोपवासेनैकादश्युपवासो द्वादश्युपवासश्च सिद्ध्यति । अथा
 त्त्वेकादश्यां वृषणुपवासः सम्पूर्णत्वेन प्राप्नोति द्वादश्यां च वृषक् तदोप-
 वासद्वयं कर्त्तव्यं “एकादशीसुपोष्यैव द्वादशीमप्युपोषयेत् । न चाथ
 विधिस्तोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः” ॥ इतिविधानात् । “असमाप्ते व्रते पूर्वं
 नैव कुर्याद्भुताकारमिति समाप्तिश्च पारश्वेन । तदभावे उपवासद्वयेऽपि
 क्रियमाणे पूर्वव्रतस्मात्समाप्तेर्विधिस्तोपः प्राप्नोति । सोऽप्येकदेवतात्वेन
 परिहृतोभवत्येव । “एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं वसुपोषयेत् । पूर्ववा-
 सरत्वं पुच्छं सर्वं प्राप्नोत्यसंग्रहं” ॥ एतदुपवासद्वयावसर्गं प्रत्युच्यते । अद-
 कश्चिज्युपवासे असमर्पणैकभक्तादि विहितं तदोपवासद्वयावसर्गं
 प्रति किञ्च वक्तव्यं । एकादश्यावसर्गं कियं सर्वेषां सर्वदा हितं तथा

द्वादशसुखाद्यप्रतं कावचमन्त्रदेव सर्वेषां सर्वदा विहितं, मार्कण्डेय-
प्रसुखसंवादे मार्कण्डेयेन पूर्वमेकादशासुखाद्यसौ द्वादशां पारशमि-
त्युक्त्वाणन्तरं द्वादशासुखाद्यः षोडशां पारशमित्युक्तं । तद्विरुद्धं
वचनद्वयं मुलेन्द्रप्रसुख उवाच ।

नोपोत्या द्वादशौ रावन् पुराणे परिकीर्तिता ।

तथापि सुनिगार्दूष प्रागुक्तं तच्छृणुष्व मे ॥

पारशे व्याहृता ब्रह्मन् द्वादशौ केवप्रप्रिया ।

उपोत्या व्याहृता ब्रह्मन् तथा शेकादशौ श्रुभा ॥

द्वादशां पारशं कार्यमेकादशां हि ज्ञानम् ।

पुराणविहिते मार्गे निविद्धस्वरसे कथम् ॥

इति वृष्टो मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा भूपास सकलं यत् वृष्टं बाधुना तथा ।

जगदिनाशितं दुष्टैर्देवैर्वादकयाम्बितैः ॥

द्वादशा निर्वर्षे^(१) भूप मूढमथ जगत्पथम् ।

अथ मूढा महीपास प्राच्यो ये नराः पुरा ॥

ते नष्टास्येपु न सौम्यं रक्षसं याति भूमिप ।

समस्येव्यथ देहेषु पीतसौवैवथं यथा ॥

ये श्रद्धास्येपु तथाति क्षिरत्वं धर्मसंपत्तात् ।

त्रिकला रिक्तदेशानां शौवथं क्षिरतां ज्ञेत् ॥

चतुर्दशसुखाद्यनि शिवभक्त्या नराधिप ।

न तेषां गमनं भूप नरसे दृश्यते क्वचित् ॥

(१) वज्रव्यापिर्बन्ध इति च ।

अपरे गोपतौ केचिद्भक्तिं कुर्वन्ति चे नराः ।
 वनमौं वसुपोषन्ति भक्तिबुक्तास्तथैव च ।
 न चापि कुतश्चितं तेषां मया दृष्टं नराधिप ॥
 पौर्षमासुपवासेन ब्रह्मलोकं गता नृप ।
 अपरे त्वहमौं वनः शिवभक्तिसमाश्रयाः ॥
 कक्षिपङ्कं परित्यज्य नरास्तैव नरोत्तम ।
 एकादशौ चतुष्टयानु द्वादशौ चक्रपाणिनः ।
 तत्कथं द्वादशौ भूप नोपोष्या क्रियते जनेः ॥
 एषा निःशेषो भूप क्लृप्तभोगविवर्जिता ।
 मोक्षात्मिका पुरा प्रोक्ता द्वादशौ प्रवरा तिथिः ॥
 एकादशौ प्ररौरणु पुरुषो द्वादशौ ह्यता ।
 द्वादशमासुपवासेन विद्वा भूप सत्सग्नः ॥
 चक्रवर्त्तिलमतुषं वज्राभा अवनीश्वराः ।
 चतुर्दशैते वज्राता वशिष्ठचक्रवर्त्तिनः ॥
 विष्णुंश्रयो महावीर्यां दुष्टदैत्यनिवर्त्तयाः ।
 द्वादशमासुपवासेन विद्वा भूप सत्सग्नः ।
 चक्रवर्त्तिलमतुषं वज्राभा अचक्षां शिबं ॥
 उपोष्य द्वादशौं शूद्रां चावज्जीवन्तापिताः ।
 चक्रवर्त्तिलमायया शूद्रा भोगान् सुखानि ते ॥
 सुवकासो भवान् गाधिर्षैरिन्द्रप्रोमसः पृथुः ।
 मयतो भरतसेव कार्त्तवीर्यस्य शेषस्य ॥
 मान्धाता वनरो रामः कस्तुशो गङ्गवसुधा ।

उपोष्य द्वादशीं पुण्यां अपराह विवर्धं च ।
 भुक्त्वा खर्गसुखान्विते चक्रवर्तिलमागताः ॥
 जनकानां महीपात्र द्वादशां वसुपोषणे ।
 सप्तभिः सप्तभिर्दुःखाः संचिद्धिं परमां गताः ॥
 पुद्गुलसो महीपात्रो द्वादशां वसुपोषणे ।
 चिद्धिप्लुतः परित्यज्य कर्मबन्धं दुरासदम् ॥
 मान्वाता धौवनाश्रय द्वादशां वसुपोषणे ।
 संपाने निधनं प्राप्य संप्राप्तः परमं पदम् ॥
 ग्राह्युक्तसो महीपात्र दौष्यग्निरपराजितः ।
 द्वादशासुपवासेन गतस्तद्वैष्णवं पदम् ॥
 वैश्वः पुद्गुरवा भूप पात्रधिया धरातलम् ।
 धरणीधरमभ्यर्च्य द्वादशीषु सदा पुनः ।
 गतस्तु वैष्णवं लोकं दाहप्रसववर्जितम् ॥
 एते राजर्षयोभूप द्वादशां वसुपोषणे ।
 चिद्धिं परमिकां प्राप्ता ये द्विजास्तान् श्रेष्ठान् मे ॥
 याज्ञवल्क्यस्तु रैभस्तु मास्तुभ्यः कौशिकोऽमुनिः ।
 भरद्वाजस्तथा कस्तुः कुशयोनिसापोगिधिः ॥
 अष्टाश्रीतिवहस्ताषां चतुर्षां धर्मेतसाम् ।
 प्रबान्ति सन्ध्याये तु तिमिरारेर्जनाधिप ॥
 ते सर्वे परमां चिद्धिं द्वादशां वसुपोषणे ।
 मथा सह गता भूप कपणे संप्रसोभयेत् ॥
 द्वादशीपारवं राजन् चरिणुषं प्रकीर्षितम् ।

निरापराधं क्षोभेऽस्मिन् शूद्रं वैश्ववसुभम् ॥

तस्मात् भूप न सन्देहः कर्त्तव्यो द्वादशीं प्रति ।

विशेषतस्तदा प्रोक्ता द्वादशी पापनाशिनी ॥

इत्युपसंहारेऽभिहितं, अतोऽन्वदेवैकादशुपवासव्रतान् द्वादशु-
पवासव्रतमस्तीति सर्वमनवद्यं ।

अन्ये त्वाहुः ।

शूद्रे कल्पे द्विजश्रेष्ठ द्वादशी-अवशाम्भिते ।

द्वादश्यासुपवासस्तु चथोदश्यान्तु पारणम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिः अवशाम्भितद्वादशुपवासविधानेऽपि तस्यैका-
दशुपवासकार्योपपत्तिप्रमाणाभावात् ।

पूर्वमेव हि व्याख्याता द्वादशी अवशाम्भिता ।

उपोष्यैकादशीं पश्चात् द्वादश्यासुपवासयेत् ॥

इति स्मृतेरेकादश्यामप्युपवासः कार्यः । तेन अवशद्वादश्यामेवो-
भयचोपवास इति तदसत् । अवशद्वादशीत्यतिरेकेणापि द्वादश्यां
थावज्जीवकाम्योपवासविधानान् तस्माच्चथोक्तमेवाश्रयणीयं ।

इत्येकादशी-द्वादशुपवासनिर्णयः ।

अथैकादशीव्रते मक्तादिकासन्निर्णयः ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

पूर्वाविद्धां पश्चाद्भुजं मन्दां पूर्वामपि त्यजेत् ।

बद्धौष्णेदाह्यसन्तानं चतुर्षु निषनेत्यपि ॥

गोपीवितकं नक्तञ्च मेकभक्तमवाधितं ।
 मन्दायां पूर्वविद्धायां क्रियेतेत्यर्थमीदृता ॥
 एकादश्रीयुता ग्रन्था द्वादश्याः कसुपोषणे ।
 नक्ते वावाधिते गित्यमेकभक्ते तथार्चने ॥
 नक्तं वावाधितं तात मेकभक्तमुपाचरेत् ।
 द्वादश्रीवहितं दानमनर्थं हरिवाचरे ॥
 इत्येकादश्रीव्रते नक्तादिकास्तनिर्णयः ।

अथैकादश्रीव्रताङ्गपारखकास्तनिर्णयः ।

तत्र कूर्मपुराणे ।

एकादश्यासुपोषेवं द्वादश्यां पारखं ह्यतम ।
 त्रयोदश्यां न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादश्रीव्रतात् ॥

विष्णुरचस्ये ।

पारणन्तु न कर्त्तव्यमुपोष्यैकादश्रीमिह ।
 त्रयोदश्यां नरेर्नित्यं धर्मवृद्धिमभीष्टुभिः ॥
 दशम्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादश्रीफलम् ।
 धर्मापत्य-धनायूषि त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

स्कन्दपुराणेषुपि ।

एकादश्री यदा दृशा द्वादश्रीसवमाधिका ।
 द्वादशद्वादश्रीर्धन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥
 यदा भवति चाख्यातु द्वादश्री पारणे दिने ।
 उषःकाले दधं कुर्यात् प्रातर्मन्वाहिकं तदा ॥

गारदीपपुराणे ।

अन्याथामय राजेन्द्र दादश्यामरघोदधे ।
 ज्ञानार्चनक्रिया कार्या दान-शोभादिबन्धुता ॥
 चषोदश्यान्तु इन्द्राणां पारणे इधिवीक्षणं ।
 सर्वयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यब्रह्मणं ॥
 एतस्मात् कारणादिप्राः प्रत्युपे ज्ञानमाचरेत् ।
 पितृतर्पणसंबन्धात्मन्यां दृष्टेव दादश्रीं ॥
 महाहानिकरा ज्ञेया दादश्रीं जज्ञिता नृणां ।
 करोति धर्मघरषं ज्ञातेव वरसती ॥

कूर्मपुराणे ।

कक्षादधं चं वापि दादश्रीं न ततिक्रमेत् ।
 अतिक्रान्ता दादश्रीं तु जग्निं पुष्यं पुराकृतम् ॥

भविष्यपुराणे ।

शो दादश्रीमतिक्रम्य पारषं कुरुते नरः ।
 दादश्याब्धमृतं तस्य तत्तथादेव नम्यति ॥

स्कन्दपुराणे ।

दादश्रीं जज्ञतिक्रम्य चषोदश्यान्तु पारषम् ।
 करोति तस्य नम्यन्ति दादश्रीं दादश्रीव तु ॥

देवीरघणे ।

दादश्रीं जज्ञतिक्रम्य पारषं चः करोति हि ।
 ज्ञान-दानादिकं सर्वं निष्कलं तस्य जायते ॥

न च ।

थां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञान-दान-अपादिषु ॥

इति देवसूत्रवचनात् द्वादश्यातिक्रमे न दोष इति शङ्कनीयम् ।

यत आह नारदपुराणे वसिष्ठः ।

पारशे मरशे नृणां तिथिसात्काशिकी ख्यतेति ।

वक्षिन् काले पारशं मरशं वा तत्र सात्काशिक्येव तिथिः न पुनः सा तिथिः सकला ज्ञेयेत्येतद्भवतीत्यर्थः । यत्र पुनस्तथोदश्यां पारणकाक्षपर्याप्ता किञ्चन्यापैव द्वादश्री तत्र पद्मपुराणोक्तम् ।

चथोदश्यां यदा राजन् द्वादश्यास्तु कला भवेत् ।

सा तिथिः सकला चेति वसिष्ठः प्राह धर्मवित् ॥

स्कन्दपुराणे ।

कलाद्वयं चयं वापि द्वादश्याः समतिक्रमेत् ।

एकादश्रीसुपोषिला तत्र धर्मफलं व्रजेत् ॥

तथा ।

द्वादश्रीतिथिशेषः स्यात् परतश्च चथोदश्री ।

तत्र क्रतुव्रतं पुण्यं चथोदश्यान्तु पारशे ॥

एतदपि पारणपर्याप्तद्वादश्रीविवचनं । एवं च यानि चथोदश्री-पारशे निषेधपराणि द्वादश्रीपारणनियमविधिपराणि वा तानि सर्वानि चथोदश्यां द्वादश्रीसम्भवविवचाणि ।

तथाच पद्मपुराणे ।

यदि किञ्चित् चथोदश्यां द्वादश्री चोपसम्भते ।

द्वादश्यां पारशे यत्र वर्धयित्वा चथोदश्रीम् ॥

महाहानिकरा ज्ञेया द्वादशी क्वहिता नरेः ।

करोति धर्महरणमज्ञातेव वरसती ॥

अथवा द्वादशी न ज्ञात् कस्यापि रविबंधुता ।

पारितथ्यं तयोदक्षां महापुण्यवित्कृषे ॥

अन्यासु गङ्गाद्यासु वरित्सूक्ष्मीर्ष्यं परस्मिन् तीरे ज्ञातथ्यं
वरसत्यां तु प्रथमं ज्ञात्वा परं पारं गन्तव्यं, 'अज्ञाता' कृतं ज्ञानं
यस्यां वा ज्ञाता क्रोऽधिकरणे, न ज्ञाता 'अज्ञाता' वरसती कल्प-
माना यथा धर्महरणं करोति एवं पारणक्वहिता अतिक्रामिता
द्वादशी धर्महरणं करोति ।

पुराणात् ।

एकादशी द्वादशी च तयोपोष्या कृतं कसम् ।

सुद्धर्मे द्वादशीं प्राप्य तयोदक्षां न पारणम् ॥

यानि पुनः ।

कक्षाकाशासुद्धर्मे तु यदि चेन्न परेऽहनि ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति तयोदक्षां तु पारणम् ॥

इति तयोदक्षां द्वादशसम्भवमनुद्य पारणनिषेधपराणि तानि ।

विद्वायेकादशी घाक्षा परतो द्वादशी न चेत् ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति तयोदक्षान् पारणं ॥

इत्यादिभिः समानार्थनीत्यनवद्यं ।

अन्ये त्वेवं तयोदशीपारणनिन्दा-प्रग्रंथयोर्व्यवस्थामात्रः, गृह-
ज्ञानां तयोदशीपारणनिषेधः तस्यैव च द्वादशीकक्षाहानिसप्तयो-
निन्दार्थवादः, तयोदशीपारणम् यतीनां, तथाहि द्वादशीस्ये-

न्यायान्तधनज्ञानज्ञानिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आहुस्तस्यैवादी च ऋहस्योऽपि विस्तृष्यते इति ॥

ऋतुग्रतपुत्रप्रान्तिप्रचया च प्रग्रंया वति-ऋहिसोः साधारणैव,
तस्मान्मयोद्ग्रीपारणविधिनिषेधचोद्ग्रीव स्वस्वाम्यचयीचा । चरि-
कादश्चादिधर्मवन्देहे इति चेवां वचनह्युपादेवं चेवाद्यानुपादेवं ते
प्रदृशन्ते विष्णुरहस्ये ।

ब्रह्मोवाच ।

चर्चयन्ति सदा विष्णुं मनोवाङ्मायकर्मभिः ।

तेषां हि वचनं पाप्मं ते हि विष्णुवमा मताः ॥

भूर्मपुराणे भगवानुवाच ।

संलुङ्गा वेत्सवान् विभ्रान् विष्णुग्राह्यविभ्रारदान् ।

चौर्यमृतान् सदाचारान् तदुक्तं यत्नतश्चरेत् ॥

स्कन्दपुराणे मधेश्वर उवाच ।

ये पुराणानि जानन्ति वेतिहायानि तत्पताः ।

सदाचारपराः प्राप्तास्तेषां वचनमौषधम् ॥

पुस्तक-सत्याग्रतो ।

धर्मेषु निवृत्ता ये च धर्मग्राह्यार्थचिन्तकाः ।

वेदग्राह्यविदो ये वै तेषां वचनमौषधम् ॥

भगवान् वेदव्यासः ।

वेदवेदार्थतत्त्वज्ञा धर्मग्राह्यार्थचिन्तकाः ।

सदाचारपरा ये वै तेषां वचनमौषधम् ॥

देवीपुराणे ।

ये च न्यायविदः ग्राम्ना धर्मशास्त्रार्थवेदिनः ।

स्वकमेनिरता दान्ताशेषां वचनमौषधम् ॥

शौषधमिवोपादेयमित्यर्थः ।

आपस्तम्बः ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मीमानुषः स्मृतः ।

आयं धर्मीपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्यार्कानुसन्धते स धर्मो वेत्ति तत्पतः ॥

तेन तद्वचनमुपादेयमित्यर्थः ।

भारदापुराणे ।

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्रार्थचिन्तकाः ।

यदाचारपरं ये वै तदुक्तं यत्पतस्वरेत् ॥

पद्मपुराणे ।

चेतिहासपुराणज्ञाः स्मृतिचिद्व्याप्तवेदिनः ।

वासुदेवप्रिया ये च तदुक्तं वैदिकं भवेत् ॥

उक्तेभ्यश्च जेऽन्वे तेषां वचनं वर्जनीयमित्यर्थः । चिद्वसुक्तश्च

विष्णुरश्त्रे कूर्मपुराणे ।

तेषां न कारणं वेदा न विद्या न जनार्दनः ।

तन्मासि धर्मशास्त्रासि प्रमाणं कारणं सुने ॥

स्कन्दपुराणे ।

वेदाधिगमहीना ये ग्रीवाचारविवर्जिताः ।

नाशिकाः पश्चिमन्याशेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

वैश्वदेवविहीना ये अप-वज्रविवर्जिताः ।

देवताविमुखा ये च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

देवताविमुखा ये च जप-होमविवर्जिताः ।

विष्णुभक्तिविहीनाश्च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

शेषामरक्षकं नास्ति रतिः स्नाय्याश्च एव च ।

परमे भाषि सूर्य्यं च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

वैष्णवतन्त्रे ।

येषां गुरौ च जपे च विष्णौ च परमात्मनि ।

नास्ति क्रिः सदा तेषां वचनं परिवर्जयेत् ॥

वायुपुराणे ।

अग्रानघाः स्यता ये वै शैतुका वक्रहस्तयः ।

देवताभिन्दका ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

काशिकापुराणे ।

वेदे च देवतावाञ्छ कर्मस्थपि च वेदिके ।

अद्वा नास्ति च येषां वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

पद्मपुराणे ।

वाचं व्यासुदते नैव मीमांसा न तथाध्वरम् ।

शुद्धतर्करता ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

येषां विशेषरे विष्णौ शिवे भक्तिर्न विद्यते ।

न तेषां वचनं शास्त्रं धर्मनिर्णयचिह्नम् ॥

तथा ।

पञ्चाग्रस्तु पुराणानि चैतिहायानि मानवाः ।

ये विनिर्णयन्ति तेषां वै वचनं परिवर्जयेत् ॥

तथाच योगसाहचर्यम् ।

पुराणं पञ्चरात्रञ्च वेदाः पाण्डुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्वेतानि न ह्यन्यथाणि हेतुभिः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
ब्रह्मविद्याविग्रहरत्न-श्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्भुजं चिन्तामणौ परि-
शेषकले कावनिर्णये एकादशोऽध्यायः षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

[२८]

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

द्वादशीनिर्णयप्रकरणम् ।

अथ श्रवणद्वादशीनिर्णयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रीराम उवाच ।

उपवासाद्यमर्षानां किं खादेकसुपोषितम् ।

महापक्षं महादेव तस्मात्पक्ष इच्छतः ।

शङ्कर उवाच ।

था राम श्रवणोपेता द्वादशी महती तु वा ।

तस्मात्सुपोषितः खातः पूजयित्वा जनार्दनम् ॥

प्राप्नोत्यथनाश्रुर्मम द्वादशद्वादशीफलम् ।

भविष्योत्तरे शुभित्तिर उवाच ।

उपवासाद्यमर्षानां सदेव पुरषोत्तम ।

एषा वा द्वादशी पुष्पा तां वदस्व ममानघ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणाश्रिता ।

सर्वकामफला पुष्पा उपवासे महापक्षा ॥

सङ्गमे चरितां खाला द्वादशां सुपोषितः ।

समर्थं समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥

तथा ।

दादग्री अवशोपेता यदा भवति भारत ।
 सङ्गमे हरितां खाला गङ्गादिखानजं फलम् ।
 सोपवायः समाप्नोति नाच काव्यां विचारणा ॥

यमः ।

यदा च शुक्लदादग्री नक्षत्रं अवशं भवेत् ।
 नाचा तु वा महापुष्पा दादग्री विजया खता ॥
 विष्णुरक्षे ।

अवशेन समापुष्ता मासि भाद्रपदे हि वा ।
 दादग्री वा महापुष्पा नाचा तु विजया हि वा ॥
 तस्यां खातो विधानेन सर्वतीर्थफलं कमेत् ।
 अर्चयित्वाऽप्युतं भक्त्वा कमेत्पुष्पं दशाब्दिकम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला दादग्री अवशान्विता ।
 महती दादग्री ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
 सङ्गमे हरितां पुष्पे दादग्रीं तामुपोषितः ।
 अश्ववादेशं प्राप्नोति दादग्रीदादग्रीफलम् ॥
 बुध-अवशसंयुक्ता वैव चेद्दादग्री भवेत् ।
 अत्यन्तमहती तस्यां दत्तं भवति चाक्षमिति ॥
 अर्चयित्वाऽप्युतं भक्त्वा कमेत्पुष्पं दशाब्दिकम् ।
 फलं दत्तकृतानाञ्च तस्यां कश्चिदुच्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अवषदादश्रीयोगे बुधवारो भवेद्यदि ।
 अत्यन्तमहती नाम द्वादशी वा प्रकीर्तिता ॥
 स्नानं जपं तथा दानं होमश्चाहं सुरार्चनम् ।
 सर्वमद्यमाप्नोति तस्यां भृगुकुलोदधे ॥
 तस्मिन्दिने तथा स्नातो जप क्लृप्त सङ्गमे ।
 स गङ्गास्नानजं राम क्लृप्तं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 अवषे सङ्गमाः सर्वे परिपुष्टिप्रदाः सदाः ।
 विप्रेषाद्द्वादशीयुक्ते प्रतयुक्ते विप्रेषतः ॥
 बुध-अवषसंयुक्ता वैव चेद्द्वादशी भवेत् ।
 अतीव महती तस्यां सर्वं दत्तमिहाषणम् ॥
 अवषदादश्रीयोगे पूजयित्वा जनार्दनम् ।
 दानं दत्त्वा च विप्रैश्चः शोषवाशो जितेन्द्रियः ॥
 मन्वानदीसङ्गमेव प्रतिवर्षं युधिष्ठिरः ।
 चकार विधिवद्दानं ततो दिष्टान्तमागतः ॥
 अव्ययं परमं स्नानं दुर्लभं सर्वमानवैः ।
 जप कामकृपा कृपाः नद्याः पावककर्द्दमाः ।
 सदैवामस्यानीयाः पुष्करिण्योमनोरमाः ॥
 तं देवमावाप्य वक्षिस्त्रहात्मा
 सुखदृष्ट्यामूनदभूषिताङ्गः ।
 क्लृप्तं समग्रं सुरसुन्दरीभिः
 शक्तं च रेने सुदितः सदैव ॥
 बुध-अवषसंयुक्ता द्वादशी सङ्गमोदकम् ।

दानं दक्षोद्गमं ब्रह्मं उपवासपरोविधिः ॥

वनरेष कल्लत्सेष धुन्नुमारेष गाधिना ।

इतिहान्मेष रात्रेऽत्र कामदा द्वादशौ कृता ॥

या द्वादशौ बुधपुतत्रयसेन चार्द्धं

या वै जघेति कथिता सुनिर्भर्ममलैः ।

तामादरेष ससुपोऽय नरोऽपि बल्लक्

प्राप्नोति चिद्धिमधिमाद्दिगुषोपपन्नान् ॥

पौष्करे पञ्चरात्रे च ।

सर्वकामस्ये विष्णुर्बुध-अवसवाचरे ।

द्वादश्यां शीतनीचः चाश्विनगावपुत्रमे कथित् ॥

तथाचअवसद्वादश्यां प्रकृत्योक्तं नारदीयपुराणे विष्णुरक्षे च ।

द्वादश्यास्तुपथाशोऽप चचोद्गमां तु पारसम् ।

निषिद्धमपि कर्त्तव्यमित्याद्या पारमेधरी ॥

तथाच मार्कण्डेयः ।

अवसर्षवमायुक्ता द्वादशौ यदि जन्मते ।

उपोऽय द्वादश्यां तत्र चचोद्गमान् पारसम् ॥ इति ॥

रक्षद् द्वादश्यामवसचोऽगमापेऽय कृत्स्नापि पुण्या भवति यथा
रोहिणीचोनेनाहमी ।

तथाच मत्स्यपुराणे ।

द्वादशौ अवसायुक्ता कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः ।

न तु या तेन संबुक्ता तावत्येव प्रशस्तते ॥

केचिदेवं व्याचक्षते यदा कृत्स्ना अवसायुक्ता तदा पुण्या न तु तेन

बुक्ता तावत्येव षट्ठिणाद्यवस्थितेव पुण्या भवतीति । तद्युक्तं अवयव-
बुक्ता संती कृत्वा पुण्या न तु धावती अवयवबुक्ता तावत्येवेत्यर्थप्रतीतेः ।

एवं प्रसरणीतायाम् ।

कृत्तिकादिभरण्याना तारावारविषयकम् ।

न ते संयोगमात्रेण पुनश्चि यकक्षां तिथिम् ॥ इति ॥

तेन धावत्याका तिथिर्नक्षत्रेषु धुष्यते तावत्येव पुण्येत्यवधार्यते,
तेन अवयवदादश्यामपि तथैव प्राप्नोति, तदर्थमिदमुक्तं “युक्तमात्रा
नक्षत्रेषु यकक्षा पुण्यतमेति न तु धावती बुक्ता तावत्येव प्रयच्छते”
इति । अवयवसृष्टेति पाठे तु सृष्टप्रत्ययान्ताञ्चोचनशेषे च सा तथ्येन
अवयवयोगाद्येः च इति प्रतीचते । तथाच अवयवदादश्रीं प्रकृत्योक्तं
नारदीयपुराणे ।

तिथि-नक्षत्रयोर्बोभो योगश्चैव नराधिप ।

दिकसो यदि ज्ञेयेत च ज्ञेयोऽज्ञाहृषामिकः ॥

तस्यादश्यादुन्नेव व्याख्या बुक्ता ।

विष्णुपुराणे ।

थाः काश्चिन्निचयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

तास्त्रेव तद्ग्रहं कुर्व्यात् अवयवदादश्रीं विना ॥

अन्वार्थः । थाः काश्चिन्निचयो येन केनचित्प्रयत्नविशेषयोगेन पुण्याः
प्रोक्तास्तान् चद्विहितं तन्नास्त्रेव कुर्व्यात् न तिथ्यन्तरे तत्रनक्षत्रयोरे चया
काङ्गुनशुक्रपञ्चदादश्रीं पुष्यर्षेण बुक्ता गोविन्ददादश्रीं नाम तस्या-
शुपशाचमत्तं विहितं तत् तस्यामेव कुर्व्यात् पुष्याम्बितायां एकादश्यां,
चोऽथं अवयवदादश्रीं विना निचयः । अवयवदादश्रीमत्तन् अवयवका-
दश्यामपि भवतीत्यर्थः ।

उक्तञ्च भविष्यपुराणे ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

द्वादश्यास्ते विधिः प्रोक्तः अवशेन युधिष्ठिर ।

सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥

एकादशी यदा च स्याच्छ्रवणेन समन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

नारदीयपुराणेषुपि ।

यदा न प्राप्यते षष्ठं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।

एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी अवशान्विता ॥

उभयोर्देवता विष्णुः पुराणपुराणोत्तमः ।

विभेदोऽपि न कर्त्तव्यो विभेदात्पतते नरः ॥

अन्ये तेषां व्याचक्षते यास्त्रिंशद्यो नक्षत्रयोगान्पुण्याः कथितास्तासु
तद्भ्रतं कुर्यादेव, अवशद्वादश्यान् न क्रियते भ्रतमिति, मित्य-काम्यै-
कादशीभ्रता हि वैष्णवा भवन्ति, तत्रैकादश्यापवासानन्तरं द्वादश्याप-
वासः कर्त्तुमशक्यः पारशान्तात्वाद्भ्रतस्य, अथमाप्ते भ्रते चैककाले
अन्यभ्रतनिषेधात् ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

पारशान्तं भ्रतं ज्ञेयं भ्रतान्ते विप्रभोजनं ।

अथमाप्ते भ्रते पूर्वं कुर्याच्चैव भ्रतान्तरमिति ॥

तेन वैष्णवाः केनापि कारणेन गृहीतैकादशीभ्रतास्तेषां अवश-
द्वादश्यां उपवासो न युज्यते “अवशद्वादशीं विनेति शोपसचक्षार्थं, तथाच
प्रारम्भघ्नी-भ्रतज्ञो-चतुर्द्वादशीभ्रतानां नक्षत्रदुःख-पौर्णमास्यादि-

तिथिसाम्ये तद्गतोपवासासुष्ठानं नाममेव पारणानं व्रतं श्रेयमित्या-
दिप्रपत्तिकक्षापश्चात्संज्ञात् । यथा ऽद्वैतोभयसप्तमीव्रतानां रोचि-
स्यष्टमीव्रतौ कथमुपवासविधिद्विरिति । तदद्युक्तं । एवकारानाम्पश्चात्
उपवासपालस्यार्थेऽप्येवंपत्तौ अन्यास्यत्वाच्च । तस्मात् पूर्वैव व्याख्या
युक्ता । एकादशीयुक्ता अवणद्वादशी महासुप्ता मत्स्यपुराणे ।

द्वादशी अवणस्युष्टा स्युष्टेकादशीं यदा ।

च एव वैष्णवो योगो विष्णुश्चक्रसंज्ञितः ।

तस्मिन्नुपोष्य विधिवत्परः षड्गीर्णकस्त्वचः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभां ॥

‘अवणस्युष्टा’ अवणेन युक्ता । अवणशब्दस्त्रिसिद्धोप्यसि ।

“अवणस्युष्टेति वदन् स्वल्पअवणयोगेनापि द्वादशुपवासादिद्योग्या
भवतीति गमयति । विष्णुधर्मीक्षरे ।

एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् ।

तस्मिन्नुष्टकं नाम विष्णुसाधुव्यक्तमेत् ॥

तस्मिन्नुपोष्य विधिवत्क्षेत्रपुरं भुवं ।

द्वादशानुपवासोऽत्र चतुर्दशान् पारणं ।

विधिद्वयमपि कर्त्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी ॥

नारदीयपुराणे ।

संशुद्धेकादशीं राजन् द्वादशी यदि संशुद्धेत् ।

अवर्षं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्मचर्या व्यपोषति ॥

उपवासवासमर्थः स्त्रीकृतैकादशीव्रतस्य तस्यैकादशानुपवासा

द्वादशान् पूजामाचविधिः “अवमाप्ते पूर्वमित्युदाहृतवचनान् ।

तथाच मत्स्यपुराणे ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।
उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेद्भूरिं ॥

थमः ।

श्रवणेन सिता यत्र द्वादशी लभ्यते क्वचित् ।
उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यामर्चयेद्भूरिं ॥

यस्त्रपवासदद्यासमर्थः अस्त्रीकृतैकादशीव्रतस्य स द्वादश्यामेवो-
पवसेत् ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुश्चक्षेण संयुतां ।
एकादश्याद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंग्रथं ॥
वाजपेये तथा यज्ञे कर्महीनोऽपि दीक्षितः ।
सर्वं तत्समवाप्नोति अस्त्रातोऽप्यऽऽततोऽपि सन् ॥

अऽऽत इति वऽऽशीषिः ।

एवमेकादशीं शुक्ला द्वादश्यां समुपोषणात् ।
पूर्ववासराजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंग्रथं ॥

यस्त्रपवासदद्यासमर्थस्तं प्रति भविष्योत्तरे दिनद्वयेऽप्युपोषणं
विहितं ।

एकादश्यामुपोष्यैवं द्वादश्यामप्युपोषेत् ।

न चात्र विधिज्ञोपः स्नादुभयोर्देवतं हरिरिति ॥

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्भूतान्कारमिति ।

त्रिवेधास्यमाप्तिश्च पारश्वेन विना नास्ति, तद्भावे उपवासद्वये

वृत्तो वचनेनैव विष्णुऋष्युष्ययोगे त्वेकस्मादेवोपवासाच्छ्रवणदादशो-
 व्रतकार्यमेकादशोव्रतकार्यं च प्रसङ्गात् सिध्यति । अत्र केचिदाहुः
 यदा तु भाविदिनशेषे रात्रौ वा श्रवणयोगस्तदा “प्रातः सङ्कल्पये-
 दिद्वानुपवासव्रतादिकमिति सङ्कल्पयोगभावाद्नुपोष्येव सा तिथि-
 रिति तदयुक्तं श्रवणयोगेन कृत्स्नतिथिपुण्यलाभिधानात् तेन
 यथातीतेनापि श्रवणयोगेन पुण्यता तथा भाविनापि श्रवणेन
 पुण्यता विद्यत एव, तथाच विष्णुऋष्युष्ययोगेनास्यामेकादशान्तृष-
 षमेव दिवसपुण्यलात् नानादादशोव्रतपक्षसङ्कल्पः क्रियते । तथाच
 नक्षत्रोपवासे अक्षमयसम्बन्धिना नक्षत्रस्थोपोष्यलात् तस्य च प्रातर-
 प्राप्तावपि व्रतपक्षसङ्कल्पस्य पूर्णलात् प्रातरेव युक्तः । न च तथापि
 विप्रतिपत्तिः, सकलाहोरात्रपुण्यलाभिधानात् तस्मात् “सुहर्षमय-
 होरात्रे यस्मिन् युक्तं हि स्रभ्यते । अष्टम्यां रोहिणीस्रचं तां सुपुण्या-
 सुपावसेदित्यनेन न्यायेन श्रवणयोगमात्रेण दादश्यापि सकला सन्ध-
 विजयाभिधाना पुण्यवतामनुष्ठेयकर्माहिति ।

अथ पारणकालनियमः ।

सूक्तपुराणे ।

तिथि-नक्षत्रनियमे तिथि-आन्ते च पारणम् ।

व्रतोऽन्वया पारणायां व्रतभङ्गमवाप्नुयात् ॥

तथा ।

वाः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः ।

अथान्ते पादसं युज्यात् विना श्रवणरोहिणीम् ॥

वक्रिपुराणे ।

शांशोगिके व्रते प्राप्ते वर्षैकोऽपि विद्युष्यते ।

तत्रैव पारशं कृष्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

भारदीयपुराणे ।

तिथि-गणचसंबन्धे उपवासो भवेद्यदा ।

पारशन्तु न कर्त्तव्यं चावचैकस्य वङ्गयः ॥

इति श्रवणदादश्रीगिर्ययः ।

अथ शिवराशिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे ।

कृष्णाष्टमी स्कन्दपटौ शिवराशिस्तदर्शनी ।

एताः पूर्वयुताः काव्यांश्चिद्यन्ते पारशं भवेत् ॥

कृष्णाष्टमी रोहिणी च शिवराशिस्तत्रैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारशम् ॥

आवषी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवराशिर्वलेर्दिगम् ।

जयन्ती शिवराशिस्तु कार्यं भद्रा-जयान्ति ॥

तत्र वृहस्पतिस्ततिटोकाकृतः केचिदाहुः ।

यदि तावचिद्विद्धायास्तयोर्दश्रीपुत्रायास्तदर्श्याः प्रतिप्रथवोऽथं

ततः शुकपञ्चतदर्श्रीविषयता ज्ञानस्या एव पूर्वविद्धाया निषिद्ध-
नादितरत्र तु “कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दश्रीत्यादिना पूर्व-
विद्धाया एव पक्षसात् । अथोपवासविषये ज्ञानावासापुत्रायास्तत्-

दर्शा अपवादोऽयं तद्वत् उपवासाश्रवणात् । शिवरात्रिग्रन्थेनोच्यते इति चेत् । एवं तर्हि यत्र षोडशासुपवाशो विहितस्तदर्शां जागरणमद्विषयं स्यात् । अथ शिवरात्रिग्रन्थेन जागरणमभिधीयते चेत्तर्हि नेदमपवादकसुपवासाविधानात् ।

• शुक्ला जागरणे नक्ते चन्द्रार्थग्रते तथा ।

ततो ग्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति जागरणस्य पूर्वविद्यायामेव विधानादनर्धकमिदं वचनं तन्मुख्यार्थमिदमिति चेन्न, वचने शिवरात्रिपदस्याविवक्षितत्वप्रसङ्गात् । तथाचच द्वितीयेऽहनि षतदर्शौ न विद्यते आदित्योदयसमये वा विद्यते तत्र पूर्वविद्याया निषिद्धत्वाद्भावात्प्रायश्चित्ते प्राप्ते ।

अथनौ शिवरात्रिश्च कार्त्तव्यं भद्रा-अयान्ति ।

इत्युच्यते, यदा

शुद्धर्तैः पञ्चभिर्विद्या पाञ्चैवैकादशौ तिथिः ।

तदर्द्धविद्यान्वयानि दिनान्युपवसेदुभः ॥

अथ तदर्द्धविद्याया एव तिथेर्यहणे यत्र तधिकविद्या भवति तत्र “उपवासनिषेधे तु भस्मं किञ्चित्प्रकल्पयेदिति भस्मकल्पनायां प्राप्तायामिदमुच्यते “अथनौ शिवरात्रिश्चेति । यदा तु दिनद्वयेऽपि षतदर्शौ विद्यते द्वितीयेऽहनि रात्रौ न विद्यते रात्रौ च जागरणं विहितं तदा

एकादशौशुपोक्षिता द्वादशौमयुपोवसेत् ।

नेवात्र विधिस्तोषः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥

इति न्यायेन समानदेवताकलेनाभावात्प्रायश्चित्ते जागरणं कार्त्तव्यं

सदृशत्वाद्यैव हि ।

अष्टम्यां वा चतुर्दश्यां चः शिवं शंखितप्रतः ।

सुसुषुः पूजयेन्नित्यं स सभेदीक्षितं फलम् ॥

इति शिवप्रतं चतुर्दश्यां दृश्यते ।

तथा ।

पर्वण्यपूज्य देवेभ्यं गुरुमग्निश्च भक्तिः ।

अदत्त्वा च बलिं तच्च शिवस्वाष्ट्यप्रतं जपेत् ॥

इत्यमावास्यायां दृश्यत एव । अपि च शिवरात्रिशब्देन उप-
वास-शिवपूजा-जागरणान्यभिधीयन्ते, हे वा एकं वा आस्ये पक्षे उप-
वासस्य या विधिता शैवेतरद्योरपि, द्वितीयपक्षे यद्युपवासव्यतिरिक्ते
हे अभिधीयेते तर्ह्येकमावास्यायां भविष्यतीति द्वितीयेव स्यात्,
द्वितीयः पक्षस्तावदुपपन्नः । यदि जागरणस्योत्पत्तौ शिवरात्रि-
शब्दवाच्यस्य कालविशिष्टस्य विधानं स्यात् ततोऽधिकारवाक्ये
शिवरात्रिप्रतस्य फलसम्बन्ध उच्यमाने जागरणफलसम्बन्ध उक्तो भवति
यथोत्पत्तिवाक्ये यन्मामपि यागानां कालसम्बन्धेऽवगते दर्श-पूर्व-
मावास्यां स्वर्गकामो यजेतेति दर्श-पूर्वमाषवास्याः षड्वेद फले
विधीयन्त इत्यवधारितं, एवमिहापि स्यात् । न च तथासि । यच्च
तावत् प्रथमं दुर्वाससा आशं प्रति ।

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां न किञ्चिद्भृगुमस्यपि ।

प्राप्तवान् प्राचयाचार्यं बुधासन्वीरितोऽवग्रहः ॥

इत्युपक्रम्य ।

धनुः कौत्साहतान्वेव विष्णुपथाधि मानद ।

पतिताग्नि महाराज शम्भोः शिवसि भूमिप ॥
 तस्यै स एव तस्यै सर्वराजमतश्चितः ।
 स्त्रोदरार्थं महाराज मृगलिपुरश्चरुतः ।
 रात्रिशेषं स्थितो व्याधः सन्मृदुष्टिरनामिकः ॥

दृत्युपवास-शिवपूजा-आगरणानि प्रासङ्गिकानि तव जातानी-
 त्यभिधाय ।

प्रभाते विमले जाते बुद्धा नलैव शङ्करम् ।
 शाला शरशि राजेन्द्र पूजयित्वा महेश्वरम् ।
 विष्णुपथैर्नृपश्रेष्ठ कन्दमूलैश्च पारितम् ॥

दृतेयावति कथिते केन विशेषेण भगवान् आगरणमेककक्ष-
 सन्मन्त्रं ब्रवीति । यद्दपीश्वरवचनं पार्वती' प्रति व्रतनिरूपणे ।

माघे कृष्णचतुर्दश्यां कर्त्तव्यं व्रतशुभ्रमम् ।

दृत्युपक्रम्य ।

चयोर्दश्यां विशाखाशि एकभक्तं समाचरेत् ।
 उपोषितो वरारोहे चतुर्दश्यां वरानने ॥

दृत्यादिपञ्चसन्दर्भेण स्नापन-गन्ध-पुष्पादिभिरभ्यर्चनं पादादा-
 रश्च सर्वाङ्गपूजामभिधाय गोमयमण्डलं दौपमासाभिर्वेष्टयित्वाश्व-
 प्रदानान्तम् ।

स वै शृण्वति पापेन चिविधेन वरानने ।

इति प्राग्दशसहितमभिधाय "आगरं तत्र कर्त्तव्यं गीतवादिच-
 मङ्गलैरिति जा-रणमभिधाय "कर्त्तव्या यामपूजा च स्नानं पञ्चा-
 मृतेन नित्येवमन्त्रेण कृतं, यत्र प्राधान्येन कश्चिद्विशेषः, तस्मात्
 22-3

प्राधान्यं सर्वेषां चत्वार्यां इषीषां चाद्यपद्यथे “सुख्यं वा पूर्वचोदना-
होक्वदिति न्यायेनोपवाचदिन एव सर्वेषामनुष्ठानम् ।

द्वितीयपद्ये तु “चतुर्दशां तु कौणाग्रवपर्यां येन मे कृता । तथा
जागरणं रात्रावित्यत्र जागरणस्यैव रात्रौ भवणात् । इतरस्य
चतुर्दशानेव भवणात् । यदि परस्यस्यतिषौ चतुर्दशतुरोधेन
द्विवैव पूजा चारभते तथापि दोषो नास्ति, अस्ति च पुराणा-
न्तरे “यमपूजातो भिक्षा दिवापूजेति द्विवैव सर्वशाः पूजायाः
प्रारम्भः । बभूवस्तु चत्वारानेव प्राधान्यं इत्यथनेव पद्यः ।

मम भक्तोजनो देवि शिवरात्रिसुपोषकः ।

गणलं मोक्षदं दिव्यमद्यं दिव्यशासनम् ।

ब्रह्मज्ञाना तु बुभुजे भोगानमृतसक्षवानिति ॥

तथा ।

तुष्टोऽहं भवभक्तश्च शिवरात्रिसुपोषकः ।

वरं ददामि ते तुभ्यं देव-दागवदुर्लभम् ॥

इत्येवमादिवज्जवचनानुचारादुपवाचस्यापि प्राधान्यमेव तस्मा-
त्तत्राद्यामपि क्लृप्तवन्निन्वात् ।

माथे क्लृप्तचतुर्दशां कर्त्तव्यं व्रतसुप्तमम् ।

इतीह प्रधानायां व्रतग्रन्थवाच्यत्वात् व्रतस्य च चतुर्दशां विहित-
त्वात् क्लृप्तचतुर्दशाश्च पद्यद्वयौच्यत्वात् उपवाचे पद्यवादन्यत्र जया-
श्रिताया एव क्लृप्तचतुर्दशा पद्यवादिषु च तदसक्षवादेकस्मिन्नेव
दिने उपवास-पूजा-जागरणानाञ्च कर्त्तव्यत्वाद्ब्रह्ममन्तरकाश-
वाधाद्यामापनितार्थां पूजा-जागरणकाशञ्च पाश्चात्यस्य बाधा बुक्त्वा ।

उपवाचक च तयोः पूर्वमप्यनुष्ठेयत्वाद्गुणसंज्ञातविरोधित्वात् क-
काञ्च इवानुष्ठानं युक्तं । अपि उपवाचकाद्येरापवाचकस्य तन्मन्त्र-
गतकाञ्चकदेशेऽनुष्ठेयत्वमामयोः पूजा-जागरणचोक्तिविधिवेषु अपयो-
जकयोः प्राधान्याविशेषेऽपि बाधत्वमेव युक्तं नोपवाचकाञ्चकाभ्या-
मन्मर्हताद्बुधस्य ह्युपवाचं विना जागरणं दृश्यते । अथा,

कश्चित् पुण्यविशेषेण विहीनोऽपि च कः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र च ह्युच्यन्तां प्रजेत् ॥ इति ।

तत्र भवतु पूर्वविद्वाद्या अर्थं । अत्राप्युक्त्वा जागरणे गते
इत्यादौ ।

अन्वे तु न्यायविद्वेऽप्यर्थे पुराणमेवं पठन्ति ।

माषाचिते भूतदिग्ं हि राजन्

उपेति षोगं यदि पञ्चदश्याः ।

जषामधुक्तां न तु यातु क्षुर्पा-

श्विनस्य राशिं मिषस्यश्विनस्य ॥ इति ।

तदेतदप्येवञ्चं ।

हकादकहनी चञ्चो उमे पचे चतुर्दशी ।

अमावास्या हनीया च ता उपोष्याः पराश्रिताः ॥

इत्यादिभिर्द्वैतविद्यादिवचनैरुपवाचतिचिमिर्षमप्रकाशदश्रिती-
रमावास्याविद्वाद्यां चतुर्दश्यानुपवाचो अथा विहितः तथा चयो-
दश्रीविद्वाद्यामपि तर्था ।

कञ्चपचेऽहनी वैच कञ्चपचे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्वा तु कर्त्तव्या परविद्वा न कञ्चपित् ।

उपवासेषु कालेषु एव धर्मः वनात्मनः ॥

इति विगमवचनेऽभिहितः, एवमपिशेषे इति ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्त्तिके भद्रा-जयन्ति ।

इत्येवमादिप्रागुदाहृतवचनवशाच्छिवरात्रिश्चतुर्दशैः पूर्वविद्धा
गच्छते । अतएव शिवरात्रिप्रतप्त रात्रिप्राधान्यमुक्तं स्कन्दपुराणे ।

निग्नि भ्रमन्ति भूतानि शक्रवः शूलस्यतः ।

अतस्तस्यां चतुर्दशां यस्यां तत्पूजनं भवेत् ॥

‘निग्नि भ्रमन्ति’ ‘विचरन्ति’ । ‘शक्रवः’ देवः । ‘शूलस्यत्’ शक्रः,
यतोऽस्तस्यां चतुर्दशां यस्यां तेषां भूत-शक्ति-शिवानां पूजनम् ।
नागरखण्डे ।

माघमासश्च कृष्णायां चतुर्दशां सुरेश्वर ।

अहं यास्यामि भद्रं ते रात्रौ नैव दिवा कसौ ॥

शिष्टेषु च यमक्षेषु चलेषु स्थावरेषु च ।

संक्रमिष्याम्यसन्निर्गमं वर्षपापविशुद्धये ॥

तस्माद्भ्रातृषु चि ते पूजां चः करिष्यति मानवः ।

मन्त्रैरेतेः सुरश्रेष्ठ विपाशा च भविष्यति ॥

तथा ।

माघ-श्रावणपूर्वमेव वा श्रावणचतुर्दशैः ।

अन्येन समाप्त्या कर्त्तव्या वा यदा तिथिः ॥

‘अन्यः’ यथोदशैः । चतुः वचनम् ।

माघाशिते भूतदिनश्च राघ-

कुपेति योगं यदि पञ्चदश्याः ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्व्या-
श्चिवस्य राशिं प्रियकृष्णस्य ॥

‘जया’ चयोद्ग्री, न तु यस्यां राशौ चयोद्ग्रीयुक्ता चतुर्दशी ।
तथा चास्मिन्नेव वचने जयायुक्तां राशिमिति प्रतीयते ।
तथाच पद्मपुराणे ।

चयोद्ग्री यदा देवि दिनशुक्तिप्रमाद्यतः ।

जागरे शिवराशिः स्नात्तिप्रि पूर्णां चतुर्दशी ॥

अनेन चयोद्ग्रीसन्धिना यदा चतुर्दशीराशिर्न भवति किन्तु
दिनशुक्तिप्रमाद्यतः दिनपर्याप्ता तदा जागरोपवासादि कर्त्तव्यमि-
त्युक्तं भवति । एवञ्च माघस्य कृष्णचतुर्दश्यां राशौ जयायोगस्य
निषिद्धत्वात् ।

अर्द्धरात्र्यात् पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवराशिः शिवप्रियैः ॥

इति वचनं माघव्यतिरिक्तविषयमिति केचित् । शिवराशिप्रते
माघमाघव्यतिरिक्ते कृष्णचतुर्दश्यामप्युपवासविधानात् ।

“आदौ मार्गश्रिरे माशि दौपोत्सवदिनेऽपि च ।

शुद्धीयान् माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयेदित्यादिना ।

दौपोत्सवेऽथवा माघकृष्णायान् चतुर्दशी ।

द्वादशस्यपि माघेषु प्रकुर्व्यादिस आगरम् ॥

इति सञ्जाद्विषयवचनेन जागरणस्यापि विधानादिति । तद्युक्तं
माघमाघव्यतिरिक्तचतुर्दश्यामुपवासविधानेऽपि न वा शिवराशि-
ग्रन्थेनोच्यते शिवराशिग्रन्थस्य माघमाघकृष्णचतुर्दश्यां कृत्वात् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये चरिता या चतुर्दशी ।

शिवराशिस्तु या ज्ञाता सर्ववशोत्तमोत्तमा ॥

तथैव यक्षादिखण्डेऽपि ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णा या च चतुर्दशी ।

इत्ते शिवपक्षं यस्यात् तेन सर्वसुरासुरैः ।

शिवराशिरितिख्याता मत्स्यैव वृषक्षिता ॥

तथा ।

माघमाघस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च ।

कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवराशिः प्रकीर्तिता ॥

नागरखण्डेऽपि ।

माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी ।

तस्या राशिः समाख्याता शिवराशिस्तुल्लवा ।

तस्यां सर्वेषु शिक्त्रेषु सदा संक्रमते हरः ॥

तथाच तथैव साधमासे कृष्णचतुर्दशीं प्रकृत्योक्तं ।

यानि कान्यच शिक्त्रानि चक्षानि स्त्वावराशि च ।

तेषु संक्रमते देवस्तस्यां राशौ यतो हरः ।

शिवराशिसतः प्रोक्ता तेन या हरवद्गभा ॥

शिवरक्षणे ।

तत्प्रकृत्यच देवर्षे माघकृष्णचतुर्दशी ।

शिवराशिरितिख्याता शिषेवं शिपुरदिवः ॥

तस्यादक्षेवं विषयव्यवस्था । सदा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिनी

प्रथमदिन एव वा चथोदश्या च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव चतुदश्या
“चथोदश्या यदा देवीति वचनात् । यदा प्रथमदिन एव प्रदोष-
व्यापिनी चथोदश्या च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव ।

प्रदोषव्यापिनी याज्ञा शिवरात्रिचतुर्दश्या ।

रात्रौ जागरणं यस्मान्मस्मानां समुपोषयेत् ॥

इति वचनात् ।

ननु यदा द्वितीयदिन एव प्रदोषव्यापिनी तदा किं “अर्द्ध-
रात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वा याज्ञा, उत “प्रदोषव्या-
पिनीति वचनादुत्तरेति कथं निर्णयः । उच्यते यद्यपि “अर्द्धरात्रात्
पुरस्ताच्चेदितिवाक्यं द्वितीयदिने प्रदोषव्यापित्वाभावेऽप्युपपद्यते
“प्रदोषव्यापिनीति वाक्यञ्चार्द्धरात्रादुपरि जथायोगेऽपि तथाप्येवंविधे
विषये द्वितीयचतुर्दश्याग्रहणे प्रागुदाहृतपूर्वविद्वुशिवरात्रि—प्रति-
पादक—बहुवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गः, पूर्वशिवरात्रिग्रहणे तु तदभाव इति
सैव याज्ञा । किञ्च पूर्वा बहुकर्मकाव्यापिनी उत्तरा तु न तथेति
सैव याज्ञा । यदा तु दिनद्वये प्रदोषकाले चतुर्दशभावस्तदापि
“अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वैव । यत्तु माघाश्विनवचनं
तदेतद्वाक्यपर्यालोचनयार्द्धरात्रादुपरिजथायोगनिषेधकं । शिवरा-
त्रिप्रतान्मर्भृतमाघमासव्यतिरिक्तकृष्णचतुर्दश्यानिर्णयस्येवं । “एका-
दश्यादश्यामी षष्ठीतिवचनादसावासाविद्धा वा प्राप्ता “कृष्णपक्षेऽश्यामीति
वचनात् चथोदश्याविद्धा । एवं विरोधे सति रात्रौ यामचतुष्टये
पूजाविधानाज्जागरणविधानाच्च तदनुसारेण बहुकर्मकाव्यापिनी
याज्ञा । यदा तु तत्कर्मकाव्याप्तिरुक्ततोविशेषस्तदा ।

वज्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संयुज्जी तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु पूर्वाह्निहास्युपावसेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनाभिर्षयः ।

अथ वेपिदाहः ।

अदा पारशपर्याप्तानामावासा तदा पूर्वा नोपेत् परा ।

भूताष्टमोर्दिवा शुक्ला राशौ शुक्ला तु पर्वणि ।

एकादश्यां द्विवाराशौ शुक्ला चाश्रायवच्चरेत् ॥

इति भोजननिषेधात् ।

अथोदग्नी अदा देवि दिनशुक्तिप्रमाद्यतः ।

आगरे शिवराशिः क्षात्रिणि पूर्णा चतुर्दशी ॥

‘दिनशुक्तिप्रमाद्यतः’ दिवसभोजनासुरोपेन, अस्मां अथोदस्मां उपोषिताणां तिथ्यन्ते विहितं पारशं राशौ नोपपद्यते याच अथो-
दग्नी दिनशुक्तिप्रमाद्यत इत्युच्यत इति । तदयुक्तं शुक्तिग्रन्थे भो-
जनवत्काशप्रशावधि तिथि-गणन-वारशुक्तिरित्यादिवु ष्योतिःशास्त्रे
निवृत्तान् । एवञ्च शुक्तिग्रन्थेन भोजनपद्ये “अर्द्धरात्रात् पुर-
श्चाद्येदिति अहोचप्रवृत्तः, काशव्याप्तिपद्ये तु न अहोच इति
देवाच शुक्तिग्रन्थेनोच्यते । किञ्च “अथोदग्नी अदा देवीतिवाक्यात्
तिथ्यन्ते विहितं पारशं अदा दिन एव अन्वयति तदा पूर्वा पाञ्चे-
त्यवर्षीण अक्षयादिक्लेशं विना अन्वते । दिनग्रन्थेन च अक्षित-
अथोदग्नीवन्तुर्दिनपरित्यागेन भवत्यथे दिनात्तरं पाञ्चं द्वितीय-
दिनभोजनप्रमाद्यथोदग्नी अदा पूर्वदिने तदा मित्रि वन्पूर्वां
चतुर्दशी पाञ्चेत्युक्ते च अदा अथोदग्नी अट्टिकादिपरिमितभो-

जनप्रमाणा तदैव चतुर्दशी पूर्वविद्धा कार्येति प्रसज्येत । ततश्च प्रागुदाहृतवाक्यविरोधः । अथैवमुच्यते यस्यां चयोदस्यां उपोषितायां दिवा भोजनं सम्भवति सा यास्मैति तदपि न सर्वस्यामपि चयोदस्यामुपोषितायान्दिवाभोजनसम्भवात् । अथ तिथ्यन्तविहितं भोजनं यदा दिवा सम्भवति तदा पूर्वा यास्मैति, तत्र सप्तषाप्रसङ्गात् रात्रिभोजनेऽपि बाधकाभावाच्च । निषेधस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् रागप्राप्तलाभे विधिस्पृष्टे निषेधाप्रवृत्तेर्विधिवैषम्यविकल्पाद्विप्रसङ्गात् अग्नीषोमीयश्रिंशदिवत् । उपपादितश्चेतसैसाभ्यङ्गादिकास्तन्निर्षेधप्रस्तावे । तस्मात् सकलदोषपरिहारार्थं भुक्तिग्रन्थेन कास्यव्याप्तिरेवोच्यते न भोजनमिति सिद्धं । एवञ्च शिवरात्रौ सकलवचनपर्यालोचनया व्यवस्थायां कास्यनिकी दृश्यतिस्रतिटीकाकृतोक्ता व्यवस्था ज्ञेया । शिवपूजाजागरणकास्यबाधस्य विना कारणं प्रसज्येत । उपवासस्यापि पूर्वविद्धायामुपपादितत्वात् वज्रतरवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गाच्च । शिवरात्रिग्रन्थेन उपवास-पूजा-जागरणान्यभिधीयन्ते । अथाप्यामपि प्राधान्यप्रतीतेः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

एवं द्वादश वर्षाणि शिवरात्रिसुपोषकः ।

यो मां जागरते रात्रिं मनुजः स्वर्गमाप्स्येत् ॥

शिवस्य पूजयित्वा यो जागर्ति च चतुर्दशीं ।

मातुः पयोधररसं न पिबेत् स कदाचन ॥

जागरणस्ये ।

उपवासप्रभावेन वस्त्रादपि च जागरात् ।

३१० चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कावनिर्णये [७ अ० ।

शिवराचिं तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजयेत् ।

ततो राख्यं समासाद्य पिष्ट-पैतामहं मधत् ॥

मागरखण्डे ।

स्रयम्भूलिङ्गमभ्यर्च्य सोपवाद्यः सजागरः ।

अजानस्यपि निव्यापो निषादोगणताङ्गतः ॥

अन्यान्यपि चद्याणां प्राधान्यप्रतिपादकानि वचनानि प्रागुदा-
हृतानि ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविग्रहार्द्र-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कावनिर्णये

शिवराचिनिर्णयः समाप्तः ॥

अथ पर्वसन्धिकालनिर्णयः ।

तत्र पर्वं द्विधा पौर्णमासी अमावास्या चेति । तयोश्च स्वरूपं गोभिलेन दर्शितं ।

अः परमो विप्रकर्षः सूर्याश्चन्द्रमयोः वा पौर्णमासी अः परमः अश्विनिकर्षः अमावास्याचेति ।

स्यत्यन्तरश्च ।

यदा अक्षं गते सूर्ये चन्द्रमा अश्वदिशात् वा पौर्णमासीति ।

तत्र पूर्वर्णिमानामनिर्वचनं ब्रह्माष्ट-मत्स्यपुराणयोः ।

अदोषेते अतीपाते दिवापूर्णे परस्परम् ।

चन्द्रादित्यौ पराक्षे तु पूर्वमात् पूर्विमा अता ॥

अमावास्यानिर्वचनं अतपयन्तौ ।

ते देवा अश्विनवक्रमा वै नोद्य वसुर्वचति यो नः प्रावासीदित्यु-
पक्रम्यते देवा अश्विनवक्र वा इमवन्वसोमादिशुधात् सोमनेवाक्षे संभ-
रामेति । तस्मै सोमं अमभरक्षेच वै सोमो राजा देवाः । त्रं यश्च-
न्द्रमाः स अथैव एतां राशिं न पुरस्तात् पश्चाद्दृष्टे तमिमं लोक-
मागच्छति स च इहापक्षौषधीश्च प्रविशति स वै देवानां च क्षत्र-
क्षेत्रां तद्यदेव एताः राशिनिहामा वसति तस्माद्अमावास्या नामेति ।

अथ प्रथमवाक्ये वृषवधानन्तरप्रोक्षितेन्द्रममागमाद्देवानामुक्त्वा
वसुनेत्रेण अमावास्यानिवसाद्अमावास्याचेति, द्वितीयवाक्ये तु वसुश्चन्द्र-

मयोऽस्यां राचावस्त्रिंशोके निवासादमावास्त्रेति द्विधा निर्वचनं ।
पद्मपुराणे ।

अग्निव्याना इति ख्याता यज्जानो यज्ञसंस्त्रिताः ।
अश्लोदा नाम तेषाम्नु मागधी कन्यका नदी ॥
तमयाभावसुप्ताम पितरं वीक्ष्य सङ्गता ।
वन्ने वरार्थिनी सङ्गं कुसुमायुधपीडनात् ॥
योगाद्गृष्टा तु तेनासौ व्यभिचारेण भामिनी ।
धरां न स्पृशते पूर्वं पपाताय भुवस्तले ॥
तियावमावसुर्थस्यामिच्छास्रक्ते न तां प्रति ।
वीर्येण तस्य सा शोके अमावास्त्रेति विभ्रुता ।
पिटृणां वल्लभा यस्माद्भक्तस्यास्यकारिणी ॥

परमसंयमिपिटृगणाभिमतत्रङ्गाचर्याप्रच्युतिहेतुभूतामावसुधैव्यं-
निवर्षणप्रतीतमभिमत्वाद्मावास्त्रेत्युच्यते इत्येतदितिहासतात्पर्यं ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

अमानाम रघेरश्विः सप्तसप्तमुखः स्त्रितः ।
यस्यास्य तेजसा सूर्यः प्रोक्तस्त्रैलोक्यदीपकः ।
तस्मिन् विद्यति धेनेन्दुरमावास्या ततः स्रता ॥

मत्स्य-वायु-ब्रह्माण्डपुराणेषु ।

अमा वसेतां षष्ठेषु यदा चन्द्र-दिवाकरौ ।
एषा पञ्चदश्रीराचिरमावास्या ततस्तु सा ॥

अमासश्च एकचेत्यर्थः ।

स्कन्द-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

अमा नाम रवेरश्लिष्टप्रसोके प्रतिष्ठितः ।

तस्मात्सोमो वषत्यस्माममावासा ततः स्यता ॥

मत्स्य-वाणुपुराणयोः ।

आश्रित्य ताममावासां पश्चतस्तु अमागमौ ।

अन्वोन्वं अद्-सूर्यौ तौ तदा ते दर्श उच्यते ॥

भगवतीपुराणे ।

कक्षाः सोऽग्नौ सोमस्य शुक्ले वर्द्धयते रविः ।

अमृतमामृतं हृष्ये प्रीयते विबुधैः क्रमात् ॥

कक्षामासां पिवेदश्लिष्टिर्दितीयां तपनः कक्षां ।

विश्वे देवास्तृतीयास्तु चतुर्थीस्तु प्रजापतिः ॥

पञ्चमीं वदस्यस्यपि षष्ठीं पिवति वासवः ।

सप्तमीं नृपस्यो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीं ॥

नवमीं हृष्यपचस्य पिवतीन्दुः कक्षामपि ।

दशमीं मरुतस्यपि इद् एकादशीं कक्षां ॥

द्वादशीं पिवते कासः भनाध्यस्यः त्रयोदशीं ।

चतुर्दशीं पश्युपतिः कक्षां पिवति नित्यग्नः ॥

ततः पञ्चदशीं चैव पिवन्ति पितरः कक्षां ।

कक्षावग्निष्टोनिष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमस्यसं ॥

अमासां विप्रते अस्माद्मावासा ततः स्यता ।

पूर्वाह्णे प्रविशत्यर्के मध्याह्णे च वनस्पतिं ॥

अपराह्णे विप्रत्यसु खां शोनिं वारिसम्भवः ।

अमां प्रविष्टः सोमस्तु ग्रेषया कक्षयैकया ॥

दृक्-गुण-सता-दृषान् निव्याद्वति चौबधौः ।

तमोवधिषितं नावक्षरन्वापः पिवन्ति च ॥

तदङ्गादुगतं गोभ्यः चीरलसुपगच्छति ।

तत्चीरमष्टगौभ्रत्वा मन्मपूतं दिजातवः ।

खादाकार-वदकारैर्बुद्धत्वाऽतवः क्रमात् ॥

ऽतमसिद्भिु बोमाच पुनः बोमं विवर्द्धयेत् ॥

एवं बंधीचते बोमः चौबन्धायाचते पुनः ॥

ते च पूर्वमाचमावाचो द्विविधे पुराणात् ।

राका चानुमतिखैव पौर्बमाचौ द्विधा सता ।

चिनीवाचौ कुङ्गखैव चमावाचा द्विधा मिति ॥

अचानुमतिः चिनीवाचौ च चतुर्दशोभिन्ने, राका कुङ्गच प्रति-
पक्षिन्ने ।

तथाच काठकमुतिः ।

या पौर्बमाचौ चानुमतिः, चोत्तरा वा राका, वा पूर्वामावाचा
वा चिनीवाचौ, चोत्तरा वा कुङ्गरिति ॥

दृक्वचिष्ठः ।

राका चानुमतिखैव पौर्बमाचौदधं विदुः ।

राका दन्तूर्बचन्ना खात्कञ्जोचानुमतिः सता ।

राचिदृष्टे पुनस्तजिन् खैव रावेति कौर्त्तिता ॥

भगवतीपुराणे ।

चदा मस्तमिवात्सूर्मः पूर्बखैनुदपागमत् ।

चुमपखोत्तरा राका तदा भवति पूर्बिमा ॥

मत्स्य-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

यस्मान्नामनुमन्वन्ते पितरो दैवतैः सप्त ।

तस्माद्दनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्यता ॥

अत्यर्थं राजते यस्मात्पूर्वमासां निशाकरः ।

रक्षणाच्चैव चन्द्रस्य रात्रेति कवचो विदुः ॥

दृष्टवग्निः ।

दृष्टचन्द्रममावासां विनीवासीं प्रचक्षते ।

तानेव च कुङ्कमाञ्जर्णदृष्टचन्द्रां महर्षयः ॥

मत्स्य-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

विनीवासीप्रमाचसु चीचश्रेषो निशाकरः ।

अमावासां विग्रह्यकं विनीवासी ततः स्यता ॥

‘विनी’ चिता अवहितेति यावत्, अण्यो वासः ‘वासी’, विनी
चासौ वासी चेति विनीवासी । ‘विनीवासीप्रमाचः’ वासापमाच-
रत्यर्थः ।

कुङ्किति कोकिलेनोक्ते यावत्कासः समाप्यते ।

तत्कासवञ्जिता श्लेषा अमावासा कुङ्कः स्यता ॥

तयान्धौ यावदनुमत्या दौ सवौ कास उच्यते ।

सवौ द्वावेव राकाया श्लेषः कासोऽपराधिकः ॥

तथा ।

दौ सवौ अमावासायाः स कासः पर्वबन्धिषु ।

श्रृङ्गरस्य कुङ्कमाचः पर्वकासस्य स स्यतः ॥

तथा ।

अनुमती च राका च सिनीवासी कुङ्कसाया ।

एतासां दिशवः काकः कुङ्कसाया कुङ्कः स्यता ।

इत्येव पर्वसन्धीनां काखो वे दिशवः स्यतः ॥

भगवतीपुराणे ।

अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवासाः कुङ्कं विना ।

एतासां दिशवः काकः कुङ्कसाया कुङ्कः स्यता ॥

तत्र सन्धौ यजेतेति सन्धौ यागः कर्त्तव्य इति ।

तत्र चातिसूक्त्रेण कर्मानुष्ठानायोग्यात् सन्धिग्रन्थः स्यात्-
सन्धिहितकर्मानुष्ठानयोग्यं पूर्वापरं काकं कथयति ।

ननु सन्धिमभियजेतेत्यभिग्रन्थोपरोत्यर्थः प्रतिपदि कर्त्तव्य-
त्वात् सन्धेःपरि यागकर्त्तव्यताप्रतीतेः सन्धिपूर्वकाखे यागो न प्रा-
प्नोति । नैव दोषः निपातानामनेकार्थत्वात् प्रत्यासक्तं सन्धिमभि-
ग्रन्थं यजेतेति वाक्यार्थः, अन्यथा प्रतिपदमभियजेतेत्येषामुपव्य-
र्थयज्ञापनेः, प्रतिपदि सतीतासां तत उपरि द्वितीयासां बह्व्य-
मिति प्रसज्येत । तस्मात् पूर्वापरभाविति काखे सन्धौ यजेतेति
मुनिर्वागं विधत्ते, अतएव आद्यन्तरं “सन्धिमभितो यजेतेति ।

तथाह बौधायनः ।

सूक्त्रात् सन्धिकाखस्य सन्धेर्विषय उच्यते ।

सामीप्यं विषयं प्राञ्जः पूर्वेषां परेष वा ॥

ततश्च सन्धिचिहित एव काखे यागस्य कर्मसोऽनुष्ठाने प्राप्ते क्वच-
चाहर्षेण नियममाह मुनिः । “पूर्वेपुरिभावरिः करोति चपिने वारश्च
महीलोपवति । तथा “पूर्वेपुरग्निं मृच्छति उत्तरमहर्षवतीति ।

तद्व्यहर्षं प्रतिपत्यर्वसंधीत्याह गोभिः ।

पशान्ता उपवसन्ताः पशद्वयोऽभियष्ट्या इति ॥

‘पशान्ताः’ पशद्वयः, तासाम्बन्धाधानादि कर्तव्यं, ‘पशद्वयः’

प्रतिपदः ।

विगमः ।

उपेक्षान्तं वसेदादिं पशयोः पशुचिन्तक इति ।

प्राङ्गः शौगाचीयाः ।

आदिशान्तश्च पशानां वन्निषा इति ।

कात्यायनः ।

पशद्वौ वहाच इति^(१) ।

भरहाजः ।

पशानां चहृष्या भवन्तीति ।

आपसन्नेनापि ।

अमावास्यायां दीया वजनीचे वा पौर्णमास्यां वजनीचे वा
शौचमयः ।

इति पौर्णमास्यामावास्यापरितनदिगच्छ प्रतिपद्रूपक वजनीच-
मसुक्तं ।

शौगाचिवाच विज्ञेयो द्धितः ।

चौनग्नानौपवसन्तं चागच्छ चतुरो विदुः ।

द्यावन्नातुमुजेदन्तौ जाने च प्रतकर्मवीति ॥

(१) पशद्वौ वदिचरतीति च० ।

‘श्रीपवसासु’ उपवासकाम्यन्वाधानादेश्चौगग्रान् विदुः । चागस्य
चतुरेऽग्रान् विदुः । ‘अन्वावंग्रौ’ पञ्चदशौ-प्रतिपत्सन्धी, तौ
‘अस्युजेत्’ परित्यजेत् । अन्वमंग्रं पञ्चदशा व्रतकर्मणि, चागे च
प्रतिपदस्यतुर्थमंग्रं । अपरे तु “डावंग्रावुत्सृजेदन्याविति पाठसुदा-
हस्य व्याचक्षते । आद्यः पादः पञ्चदशा उपवसे अन्वाधानादौ
परिहर्तव्यः, पचादेश्चान्वः पादो यागे परिहरणीय इति । इतच्च
अन्यूर्ध्वपञ्चदशौयतिरिक्तविवधं, तस्याः प्रथमपादपवसाधानानुष्ठा-
नात् । अन्ये तस्मिन्नेव पाठे प्रथमातिक्रमे कारणाभावादन्यः पादः
पञ्चदशाः व्रतकर्मणि परिहरणीय इति व्याचक्षते । इतच्च अथस्यास-
पौर्ध्वमासौयतिरिक्तविवधं, तस्याः पूर्वचतुर्थाग्र एव तदनुष्ठानात् ।
कचं तर्हि चागे चतुर इत्यपेक्षिते यज्ञपार्श्वः ।

पञ्चदशाः परः पादः पचादेः प्रथमास्तवः ।

कासः पूर्वसि चागे स्नादन्यथा तु न विद्यते ॥

साक्षात्पणः ।

न यद्यत् चतुर्थेऽग्रे यागेः प्रतिपदः कथित् ।

रक्षांसि तद्विद्युन्मणि श्रुतिरेवा वनातनो ॥

तथा ।

प्रतिपदंग्रास्यथोभूतः पादस्यैकस्य तिष्ठति ।

चातयामः स विज्ञेयो न हि भस्मानि ज्ञयते ॥

न च पूर्वचतुर्थाग्रादिके स्मार्त्ते चागकासे षड्ग्रमासे हन्तौ व-
जेतेति श्रुतिविरोधः, हन्नेरतिरुक्तत्वेन तत्र साङ्गप्रयोगानुपपत्तेः
वन्निश्रुत्यपेक्षितवन्निवनीपावधिविषयत्वात् स्यतेः । न च जावति

काशे बहु प्रकृते तावान्काशः वन्निविधिवान्वादिषु विदु इति
 किमवधिविधानान्तरेणेति वाच्यं । शान्त्यानुपारेषु व्यवसायां कथ-
 चिद्ब्रह्माद्यभावात् पञ्चमीपर्यन्तप्रथमं समापयितुं प्रकृतमतः पञ्चमी-
 पर्यन्तं काशावधिजात इति काशातिक्रमानेमित्तपचिद्धैशानरादी-
 गानप्रतिः ज्ञात् । नच यः प्रीतिं समापयितुं प्रकृतदोषान्मर्षं
 शमीयावधिपरिच्छेदकं ज्ञतोऽन्वैरपि तत्र चट्टमिति ज्ञत छर्ष-
 सुत्कर्षं प्रागुक्तं कर्मेति वाच्यं । कश्चिदुद्गर्तपथेन समापयितुं
 प्रकृ इति सुद्गर्तपदुद्येन समापयतः काशातिक्रमो जात इति
 पचिद्धादिप्रतिप्रवृत्तान्तास्त्वामर्षंकाव्यवस्थितपरिमाद्यन्तान् वा-
 न्मीयावधिपरिच्छेदकमिति क्षार्पणेन कथमवधिपरिच्छेदकं ।
 अतएव बौधायनेनोक्तं “न चक्षु वन्निः स्वरुपादयतीति । किञ्च
 ज्ञयं विज्ञेयाद्येपयमर्षोऽपि विधिर्बुद्धप्रमाद्यपयितं विज्ञेयं शौक-
 रोति यथा “जज्ञाः प्रर्षरा उपदधातीति वाक्यज्ञेयोपस्थापितं इतं
 यथा च “प्रक्षुना ज्ञेतेति मन्मवर्षप्रापितं ज्ञानं तथा “वन्मौ ज्ञे-
 तेति श्रुति-स्मृतिवाक्यप्रापितं पर्यवर्तुर्थाग्रमादिकं वन्निपरिच्छेदकं
 शौकरोति । तस्मात्पर्यवर्तुर्थाग्रादिकाशे चट्टयं तेन “पौर्वमायां
 पौर्वमाया ज्ञेते” “अमायायाधामायाजया ज्ञेतेति श्रुतिदप-
 युक्तवन्निपरमिति वेचित् । अपरे तु पर्यवर्तुर्थाग्रमेन व्यापयते ।
 तथाप्यहमि जागः कर्त्तव्यः “पूर्वेषुरग्निं श्रुतिं उत्तरमर्षवतां
 ज्ञेतेत्यहर्षविधानात् । तथाच संकर्षचक्षुषं “अहमि वा तद्वाज्यात-
 मिति । तथापि पूर्वाह एव “पूर्वाहो वै देवायामिति श्रुतेः ।
 तथापि प्रातरेव “पर्यवोक्तवर्तुर्थाग्र जायाः प्रतिपदक्षयः । जाग-

काचः च विज्ञेयः प्रातरुक्तोमनीषिभिः” ॥ इति ह्यङ्गुभ्रातातपवचनान्
 “प्रातरर्धमध्वमग्निनाविति मन्मसिप्राच । तथा “अङ्गिरसोमास्य चक्षुष्य
 प्रातरसुवाकैरवस्थिति च । “न तस्य वाचमग्नीयायेन प्रातरर्धम-
 माचः सादिति प्रातःकास्यस्य चागस्यन्मन्वावगमाच । तथा कात्या-
 यनेनापि “सद्यो वा प्रातरिति सद्यस्काचः कथितः । तथाच
 मुत्स्यन्तरेषापि “तत्र यजेत यपैमं पश्चादसमितं पुरस्तादादित्यो-
 ऽङ्गुदेतीत्यादित्योदयकाळे यजेतेत्यवगम्यते । “उदित आदित्ये
 पौर्षमासासन्मं प्रक्रमतीत्युदद्यानन्तरमेव यागानुष्ठानमापस्यमेगोमं ।
 चतु प्रागुदधादमावसायासास्यकरस्युक्तं “प्रागुदधादमावासाया-
 मिति, तदुदधात्प्रागुपक्रममाचमेव न लिष्टिरेव, “प्रागुदधादनुष्ठा-
 नेभित्यद्यर्विधानविरोधात् ।

अथ गोभिः ।

अथः पौर्षमासीकासा भवन्ति सन्ध्या वास्यमितोदिता दोषैर्वा
 सन्ध्यादिते चन्द्रे सन्ध्यासमिते रवौ चन्द्रोदये उत्तरा प्रापयस्यमवा-
 दुषैरुदेति तासुपवसेत् ।

तथा ।

सन्ध्यापौर्षमासीसुपवसेदा उत्तरानित्येने ।

स्यत्यन्तरं च ।

पूर्वीदिते कक्षासीने चन्द्रे पूर्वां विचक्षतः ।

उपावसेदिति श्रेयः ।

कात्यायनः ।

पूर्वां पौर्षमासीसुत्तरां चोपवसेत् ।

तत्र दिवा पर्वसन्धौ पूर्वेषुपवासात्तद्वर्णागः । रात्रिपर्वसन्धौ
तद्वर्णागः परेषुवर्णागः ।

तथाच बौधायनः ।

अथोदाहरणपूर्वमर्द्धरात्रापौर्णमास्यां चन्द्रमाः पूर्यते च एतं
वापररात्रं पूर्णं भवति सर्वं चाहृत्तरखा रात्रेरा मध्वरात्राद्मावा-
स्याया औपवसथ्येन्यूर्द्धं मध्यन्दिनाह्नमसादित्यो रभते च एतं
वापररात्रमथो भवति सर्वां चैतासुत्तरस्याह्न आ मध्यन्दिनादेतं
सन्धिमभियजेतेति ।

अस्यार्थः । 'अथोदाहरति' श्रुतिमिति शेषः । 'पौर्णमास्यामिति
विषयनिर्देशः, 'ऊर्द्धमर्द्धरात्राह्नमः पूर्यते' पौर्णमासी प्रवर्तत-
इत्युक्तं भवति । 'स एतमपररात्रं', 'अनन्तरं च 'सर्वमहः', 'उत्तरस्या-
रात्रेरा मध्वरात्रात्', अनुवर्तते, ततो विच्छिद्यते, सोऽयं रात्रिसन्धि-
रह्नः, 'अथामावास्याविषये 'औपवसथीयेहनि यागदिनात्पूर्वेषुः, 'ऊर्द्धं
मध्यन्दिनाह्नमसादित्यो रभते' अमावास्या प्रवर्तते, 'स एतमपररात्रं',
अनन्तरं सर्वां रात्रिं, 'उत्तरस्याह्नः', 'आ मध्यन्दिनात्', अनुवर्तते,
ततः प्रतिपद्भवति, स एष दिवासन्धिरह्नः । एतं सन्धिमभियाय
सन्धेः पूर्वेषुग्रीनन्वाधायोत्तरेषुर्धजेत । तथा एवं दिवासन्धिम-
भिसाध्य तद्वहः प्रातर्धजेतेति ।

एवं श्रुतिमुदाहृत्य तद्गतौ मध्वरात्र-मध्यन्दिनग्रन्थौ व्याख्यातुमाह,
रात्रिर्ह पौर्णमास्यां सन्धे या भवत्यहरमावास्यायामिति ।

तेन श्रुतिगतौ मध्वरात्र-मध्यन्दिनग्रन्थौ रात्रिसन्धि-दिवा-
सन्धोरूपसङ्घटौ विवक्षिताविति प्रतिपादितं भवति ।

अन्यथा पौर्णमास्यमावासाविषयमुक्तोः प्रदर्शनार्थत्वं वक्तुं
उत्तरसूत्रं ।

हे पौर्णमासौ हे अमावासे पूर्वा पूर्वा पौर्णमासीसुत्तरासुत्तरा-
रामेमावासाभिति ।

अथमर्थः रात्रिचन्दि-दिवाचन्दिमत्यौ हे पौर्णमासौ, दिवा-
चन्दि-रात्रिचन्दिमत्यौ च हे अमावासे, तत्र दिवाचन्दिः पूर्वामा-
वासा पौर्णमासी वा, रात्रिचन्दिस्तत्रा । अथ पूर्वामावासाहोक्ता
न तु पौर्णमासी तासुपमावासेनाथ, 'पूर्वा पूर्वा पौर्णमासीभिति ।
अथमर्थः पूर्वाममावासाभिव पूर्वा पौर्णमासीं जानीयादिति । ततश्च
दिवाचन्दिमत्यां पौर्णमासां यागः पूर्वेषुपवाच -ति सिद्धं । तथा
उत्तरा पौर्णमासाहोक्ता न अमावासा । तां पौर्णमासीं निरूपयन्नाथ,
'उत्तरासुत्तराममावासाभिति उत्तरां पौर्णमासीयुक्तामिपोत्तरा-
ममावासां जानीयादिति । ततश्च रात्रिगतअमावासा-प्रतिपत्त्य-
न्निस्तुपवाच-यागयोर्मध्ये कुम्भोदित्यर्थः ।

आप्तस्यन्त्याथ,

यदहः पुरसाक्षन्त्रमाः पूर्णं उत्सर्पेतां पौर्णमासीसुपदयेत् नः
पूरितेति वा, सर्वाकां तृतीयां वाजसनेयिनः समामनन्ति । यदहर्न
दृश्येत तदहर्नमावासा नो न द्रष्टार इति वेति ।

तत्र सर्वाकासूत्रार्थं उपरिष्ठाददृश्यते । 'यदहः पुरसाक्षन्त्रमाः
पूर्णं उत्सर्पेत्', 'यदहर्न दृश्येत' इति सूत्रद्वयसाधनार्थः । सर्वदा तावत्
राका-कुम्भोरेव चन्द्रमसः पूर्णमदर्शनं वेति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं ।
अस्मिन् पुरसाक्षन्त्रमाः पूर्णः 'उत्सर्पेत्' उदिद्यात्, 'न दृश्येत वा',

तत्र अक्षपराद्ये राशौ वा पर्वसन्धिसदा तां पौर्णमासीं अमावास्यां
 चोपवसेदिति, यदा तु पूर्वांशे मध्याह्ने वा पर्वसन्धिसदा अस्ति-
 नक्षत्रि चन्द्रमाः 'पूरिता' पूर्णोभवति, यदा वा तद्दृष्टारोनेचितारो-
 भवेद्युः तामनुमतीं सिनीवासीं चोपवसेदिति । "शःपूरिता" "शो
 न द्रष्टार इति वेति ह्यक्षदयस्यायमर्थः । उक्तञ्च भाष्यार्थसंग्रहकारेण ।

अपराद्येऽथ वा राशौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तत्र राक्ता आत्सा पूर्णोत्सर्पिस्तच्छा ॥

पूर्वांशे वाच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्यानुमतिस्तत्र वा शःपूरितस्तच्छा ॥

अपराद्ये अषाढां वा पर्वसन्धिर्भवेत् यदि ।

उपोष्या तु शुद्धस्तत्र यदहर्नेति तच्छा ॥

पूर्वांशे वाच मध्याह्ने पर्वसन्धिर्भवेद्यदा ।

तपोपोष्या सिनीवासी शो न द्रष्टारस्तच्छेति ॥

तदुक्तं निबन्धिभिः ।

अपराद्येऽथ वा राशौ यदि पर्व समाप्यते ।

तदहस्तत्र चोपोष्या पूर्णं उत्सर्पिस्तच्छा ॥

पूर्वांशे वाच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

पूर्वशुक्लत्र चोपोष्या वा शःपूरितस्तच्छा ॥

अपराद्येऽथ वा राशौ यदि पर्व समाप्यते ।

तदहस्तत्र चोपोष्या यदहर्नेतितच्छा ॥

पूर्वांशे वाच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

तपोपोष्या सिनीवासी शो न द्रष्टारस्तच्छा ॥

मृच्छकारिकापि ।

पञ्चदशौ प्रतिपच्च सनेते एकदिने महती यदि तस्मिन्पञ्चदशौ
प्रसूतेरुपवासः पञ्चदशौ च तत्पूर्वदि याग इति ।

तथा संकर्षणकाखे गोविन्दोपाध्यायेनोक्तं ।

तस्मिन्पञ्चदि मध्यन्दिने पूर्वं एव विक्रम-सन्धिपातौ तत्र पूर्वेषु-
रुपवासः “सः पूरितेतिवा, “सो न द्रष्टार इत्यस्य विषयः । यथाप-
राखे राशौ वा विक्रम-सन्धिपातौ तत्र तद्वरुपवासः “यद्वः पुरस्ता-
त्सन्मा पूर्णं उत्सर्पेत्”, “यद्वर्णं दृश्येतेत्यस्य विषय इति ।

देवस्नामिनायुक्तं ।

यदि पूर्वाखे पर्वसन्धिः समाप्येत ततो नितरानेव च श्राभर्णं,
अदि पुनरपराखे राशौ वा तद्वरुपवासोऽसौभूते याग इति ।

तथाच सौगाधिः ।

पूर्वाखे वाच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वेषुस्तद्वर्षाग इत्यते ॥

अपराखेऽथवा राशौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्पञ्चदि सोभूते याग इत्यते ॥

अथ केचित् सन्ध्यायां पर्वसन्धौ व्यवस्थापकवचनान्तराभावात्
प्रायेण तथापि रात्रिग्रन्थप्रयोगाच्च सापि रात्रिग्रन्थेन मृच्छत इत्याहुः ।
तदयुक्तं । सन्ध्या-रात्र्योर्भेदात्तथाप्याह्य कारणाभावात्, सन्ध्यायां
पर्वसन्धौ च पूर्वेषुर्षागस्य “त्रावर्तते यदा सन्धिरित्यनेनैव सिद्धेः ।
एतेन “स वै सन्नत्येवोपवसेत्” “स वा उत्तरानेवोपवसेत्” इति
श्रुतिरवश्यं व्याख्यातं ।

शुक्लपत्रे तिथिर्ज्ञेया यस्यामभुदिद्याद्भविः ।

कृष्णपत्रे तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमिद्याद्भविः ॥

इत्यादीनि पञ्चव्यवस्थाया यानि वचनानि तानि तिथ्यन्तरविष-
याणि । यत्तु “पूर्वः पूर्वा यजमानोऽवतौयामिति वाक्यं तच्छास्त्रो-
दिते काले प्राप्ते धावद्यावत् पूर्वं यजते तावत्प्रग्रसामिति प्रतिपाद-
यत्तत्रैव काले विस्मयं गिवारयति न पुनस्योदितकाशानादरेण
पूर्वदिनं प्रग्रसामिति । तथाच सति चतुर्दश्यादिष्वपि तिथिषु धाव-
द्यावदध्वस्तनतिथौ यागः क्रियते तावन्तावत्सुतरां प्रग्रसामित्यापद्यते ।
तस्मात्पूर्वाहादिपर्वसन्धिभेदेन व्यवस्था युक्ता ।

अथ वेदिदाहः पूर्वापराह-मध्याह्नास्त्रेधाविभागान्नयणेन पञ्च
पञ्च शुक्लर्तात्मका अथ वेदितव्या इति । ननु चेधा विभागपत्रे
मध्यन्दिनाम्यघटिकायां पर्वसन्धौ प्रातःकाले पर्वचतुर्थीग्राभावान्त-
तीये भागे यागः प्राप्नोति । तत्र “पर्वणो यस्तुर्थांग्र आद्याः
प्रतिपदस्तयः । यागकासः स विज्ञेयः प्रातश्क्रोमनीषिभिः” इत्येत-
द्विरुच्यते । तदसत् । कथं प्रातःकाले पर्वचतुर्थीग्राभावः, प्रातः-
कासस्य तिसुक्लर्तमाचत्वादिति चेत् कुतः, “रेखाप्रक्ष्ययादित्या-
न्शुक्लर्तास्तय एव तु । प्रातस्तु स स्यतः कासोभागस्याहः स पञ्चमः” ॥
इति वचनादिति चेत् । न । तस्य पञ्चधा विभागपद्याप्रयत्नात् । अथ
तु पूर्वाहपरिमित एव प्रातःकासः यतो मीमांसाभाष्यकारोदाह-
तायां श्रुतौ “अग्निः प्रातर्दिवि देव ईषते अजुर्वेदेन तिष्ठति
मथे अहः सामवेदेनास्तमथो महीषते वेदैरग्न्यस्त्रिभिरेति सूर्यः”
इति मध्याह्नप्राज्ञनः सर्वोऽपि प्रातःकासः प्रतीयते । यदि मध्या-

क्रात् प्राक् प्रातःकाशादूर्ध्वं काशान्तरं स्यात् ततः प्रातर्नद्याक्रा-
 स्तमयकालेषु अग्न्यजुःसामवेदैरागमने सूर्यस्य काशान्तरे वेदशून्य-
 स्थागमनं स्यात् । तत्र च “वेदैरशून्यस्त्रिभिरिति सूर्य इति विदधते ।
 ग्राशान्तरे “अग्निः पूर्वाञ्च इति पाठान्तरात् प्रातःपूर्वाञ्चयोरैकाव-
 गमः, अतएव प्रथमं प्रहरमभिधायाञ्चः स्यात्ताः । “अ एवाथर्हसंयुक्तः
 प्रातरित्यभिधीयते” इत्येवमपि पूर्वाञ्चाङ्गिकेप्रातःकाशः तर्हि
 तत्रोपक्रम्य पूर्वाञ्चे यागः । यदप्याञ्चः । “प्रातर्देवमिति प्रोक्तं तत्रो-
 पपद्यत इति च ।

तदप्युपक्रमामिप्रायेषैव । पूर्वाञ्चैकदेशेप्रातःकाशः तर्हि पूर्वाञ्चविव-
 चया वचनद्वयेऽपि प्रातर्यस्यं, अन्यथा “पूर्वाञ्चो वै देवानां मध्यन्दिनं
 मनुष्याणां अपराहः पितृणामिति श्रुतिविरोधः ।

पश्चादावेव कुर्वन्ति सदा पश्चादिकं चरं ।

पूर्वाञ्च एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

इति कात्यायनादिवचनात् । अथ यत् प्रातरनुदिते शुभोती-
 त्वत्रापि दर्शनात् ।

अथेऽथाथे जैमिनिना “उदगयनपूर्वपश्चपुष्पाशेषु देवानि स्थतिरुपा-
 ख्यान्यार्धदर्शनादित्युक्ते भाव्यकारेणान्वार्यसन्दर्शनं “पूर्वाञ्चो वै देवा-
 नामिति दर्शितं ।

आह च कर्कोपाध्यायः, “पूर्वाञ्चे दर्शयाम इति । अनेन “प्रातर्-
 क्रोमनीषिभिरित्यादि व्याख्यातं । तेनेष्टिविषये वेधा विभाग इति
 चिह्नमिति । तदुक्तं । अथ हि पूर्वाञ्चापराहौ द्विधा विभक्तस्याञ्चः
 पूर्वापरभागौ विवक्षितौ । “आवर्तमानु पूर्वाञ्चोऽप्यपराहस्तः परः ।

मध्याह्नसु तथोः सन्धिर्षदावर्त्तनमुच्यते” इति वचनात् । न तु पूर्वा-
ह्नादिग्रन्थानां चेधा विभक्तस्याहः क्रमेण भागत्रयपरत्वं । “आवर्त्तने
यदा सन्धिसूतः पूर्वमथापि वा । तद्दृष्ट्यां हृक्षेत परतस्तेत्यरेऽहनि”
इत्यादिवचनात् वक्ष्यमाणवज्रवचनविरोधप्रसङ्गाच्च । किञ्चान्यस्मिन्
पद्ये मध्याह्नस्यावर्त्तनादुपरि षटिकापञ्चकपथ्येगन्तत्वात् तत्र सन्धौ
तद्दृष्टरेव षागः प्रसज्येत । न च प्रसज्यतामिति वाच्यं । तत्र प्रातः
पर्वणतुर्थाग्रादिविहितकासासम्भवेन “पर्वणोद्यस्तुर्थाग्र इत्यादिवच-
नविरोधात् प्रातःकासश्च चिसुहृर्त्तत्वात् ।

तथाच व्यासः ।

सुहृर्त्तचित्तं प्रातस्तावानेव तु वज्रव इति ।

पराग्ररोऽपि ।

श्लेषाप्रभृत्यथादित्ये चिसुहृर्त्तं गते रवौ ।

प्रातः स्यतस्तस्यै कासोभागस्याहः स पञ्चमः इति ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

श्लेषाप्रभृत्यथादित्यान्सुहृर्त्तास्तथ एव तु ।

प्रातस्तु स स्यतः कासोभागस्याहः स पञ्चमः ॥

स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डे ।

श्लेषाप्रभृत्यथादित्ये चिसुहृर्त्तचित्ते रवौ ।

प्रातःकास इति प्रोक्तो भागस्याहः स पञ्चमः ॥

एवमन्येऽपि प्रातःग्रन्थार्थप्रतिपादकेषु बाष्पेषु चिसुहृर्त्तात्मकः
प्रातःकासः कथितः, न तु चिधा विभक्तस्याहः पूर्वा भागः प्रातःकास-
इति कश्चिदपि भ्रूयते । अस्तु अतौ प्रयोगः स न सुखः अनेकार्थत्वस्यान्या-

व्यत्नात् । घनाशिकाः प्रातःकाल इति प्रोक्तं स्नापनारोपणादिव्यति
 शोऽप्येवमेव । ननु शार्ङ्गप्रहरः प्रातःकालः “स एवाश्वर्द्धसंपुक्तः प्रात-
 रित्यभिधीयते” इति वचनात् । ‘सः’ प्रहरः, अधिक उपरि शार्ङ्गसंपुक्तः
 शार्ङ्गप्रहरः । ततश्च मध्यन्दिनान्धघटिकायां पर्वसन्धौ पञ्चसु घटि-
 कास्ततीतासु प्रातःकालः पर्वचतुर्थीग्रन्थ सम्भवतीति तदानीं शार्ङ्गो-
 घागः करिष्यते । तदयुक्तं । “उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्मं प्रक्रम-
 यति प्रागुदयादमावास्यायाः” इति आपस्तम्बवचनात् । तिसुहृन्नात्मकः
 प्रातःकालो यदा पर्वचतुर्थीग्रन्थसम्भवस्यदितद्वचनं भविष्यतीति चेत् । न ।
 यज्ञोपे कारणाभावात् । न चादित्ये उदिते पौर्णमास्यास्तन्मं प्रक्रमः
 आदित्योदयात् प्रागमावास्यायास्तन्मं प्रक्रम इत्यस्य पञ्चघटिकास्तती-
 तासु करिष्यत इति वाच्यं । अङ्गप्रधानवत्यां भावनायां युगपत्पुद्गं
 प्रवर्त्तयता प्रयोगवचनेन मध्ये विसृज्यनिषेधात् । तस्माद्वचनदयपर्या-
 लोचनया तिसुहृन्नात्मके शार्ङ्गप्रहरात्मके च प्रातःकालेऽवगम्यमाने-
 यापस्तम्बवचनानुरोधात् तिसुहृन्नात्मक एव याज्ञः, तस्मादग्नि-
 काले यागसिद्धये अस्मदुक्त एव विभाग आश्रयणीयः । ननु द्वेषा-
 विभागे यथावर्त्तनादुपरि घटिकामात्र एव सन्धिसोत्तरेषुरेव
 यागइति तत्रापि काशासम्भवाद्वचनविरोधस्तु एव । मैवं । पर्वणो-
 थस्यतुर्थीग्र इत्यादिकास्तस्य यागान्वयावगतेर्भवेत्तत्त्वं, तदेतद्योगस्य
 काशान्वयेनेत्यभ्युपगन्तव्यं, पर्वमासोत्तरेषुर्थांगे क्रियमाणे न यामस्य
 काशान्वय इति पूर्वेषुरेव याग इत्यविरोधः । नन्वेवं तर्ह्यपराह-
 सन्धानुत्तरेषुर्थांगविधानं विद्वेत् । मैवं । यथापराह पर्वसन्धानुत्तरेषुः
 प्रतिपचतुर्थीग्रै चानो न भवति तत्राभूतस्यैवापराहस्याप यद्य-

मित्यविरोधः, युक्तश्चेत्तत्, अन्यथा चेन्नक्तकाले अतिखर्वं तदहस्ताप
 क्रिच्छिद्रूने चतुर्दशघटिकामात्रे आवर्त्तनं भवति तदा तत्रैव तिथि-
 दृष्टौ कदाचिच्छोडशघटिकोऽपि चतुर्थाग्रो भवति तत्रावर्त्तनादु-
 परि घटिकामात्रसम्भावुत्तरेषु रेव घागः प्रसज्येत । न च तद्युक्तं, तत्र
 विहितकालसम्भवात् “न घट्टव्यमिति निवेधान् पूर्वेषुःसम्भवाच्च ।
 अतोऽत्रापराह्णशब्दसङ्कोच एव व्याघान्, “आ सप्तमान्सुहृत्ताद्वे देवं
 कार्यं प्रशस्यत इति वचनं प्रातःकालविधानात्तद्भूतिरिक्तविषयं
 भवताप्येतद्ग्नौकार्यं अन्यथा चिधा विभक्त्याहस्तौथे भागे प्रातरा-
 त्मके भवता यागाङ्गत्वेन स्त्रीकृतेऽनीतेऽपि घागप्रसङ्गात् । तस्मात्
 द्वेषा विभक्त्याहः पूर्वापरभागावेव पूर्वाह्णपराह्णवच गृहीतस्यौ,
 तत्रापराह्णदिगते पर्वसन्धौ परेषुर्घागः पूर्वाह्णगते पर्वसन्धौ तदह-
 र्घागः । अदा तु पूर्वापराह्णयोः सन्धौ पर्वसन्धिसदा तदहरेव घाग-
 इति प्रतिपादनार्थं मध्याह्नशब्दं । मध्याह्नशब्दो हि पारिभाषिकं
 मध्याह्नसुषुम्णाह्नो मध्यमं ऋणमेवात्र प्रतिपादयति । अत एव प्राता-
 तपोऽपि मध्यमशब्देनैव पठति ।

पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्वं समाप्यते ।

तदौपवासः पूर्वेषुसदहर्घाग इत्यन्ते ॥

अनु “पूर्वाह्णः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा । आ इतीवाद्य-
 रात्रः सायाह्णश्च ततः परं” ॥ इति गोभिलवचनाच्चतुर्थी विभागः, अथ
 “सुहृत्तन्धितयं प्रातस्सावानेव तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिसुहृत्तः साद्य-
 राह्णोऽपि तादृशः । सायाह्नः त्रिसुहृत्तश्च सर्वधर्मवधिःकृतः” ॥ इति
 व्यासवचनात्पक्षधाविभागः सोयुक्तरीत्या चिधाविभागवत् कर्माकर-

विषयः, आभितखायं द्विधा विभागः सकलरूपभाष्यकृद्भिर्विभिरपि निबन्धकृद्भिः, युक्तयेति च एव श्लोकार्थः । तत्र राषिचन्धौ परेषुदेव यागः “अपराधेऽथवा राषाविति सौगाधिवचनात्” पद्यान्ता उपवस्य-
 व्याः पद्यादयोऽभियष्टव्या इति गोभिलवचनाच्च । नन्वसमयादूर्ध्वं पूर्व-
 चन्धौ चतुर्दश्यामसामयात् प्रागूर्ध्वं वा समाप्तार्था अमावास्यायाः कृत्स्न-
 राषिचोगिले तथैव दोषादि युक्तं “तद्व्यदेव एतां राषिमिहामा
 वसति तस्मादमावास्या नाम तं गोभिरनुष्ठाप्य समभरञ्जिति श्रुत्या
 राषिचुक्तायाममावास्यायां दद्यादिरूपस्य सोमस्य सम्भृतिर्देवैः कृतेत्यु-
 क्तत्वात् । न च “पद्यादयोऽभियष्टव्या इति वचनविरोधः, अहोरात्रव्या-
 पिव्यामपि तस्य सम्भवात् । न च “अपराधेऽथवा राषावित्येतद्विरोधः,
 तस्य पौर्णमास्यामपि सम्भवात् स्यतिलेन दुर्बलत्वाच्च । उच्यते । राषिग्र-
 न्धस्य तिथेदपचलकलात् “तदहरेवैव पुरस्तात् दृश्येत तदहस्पववे-
 दिति क्वचिदहःशब्दस्यापि दर्शनात्, “च यथैव एतां राषिं न पुरस्तात्
 पश्चाद्दृश्येत तदहस्पववेदिति क्वचिदहःशब्दस्यापि दर्शनात्, “च यथैव
 एतां राषिं पुरस्तात् पश्चाद्दृशे” इत्यत्र पूर्वस्मिन् राषिग्रहे पुरस्ता-
 ददर्शनं उत्तररात्र्यादौ पश्चादेकस्मान्नेव वा पुरस्तात्पश्चादादर्शनं
 वक्तव्यं । आद्ये पद्ये या दिवामावास्या यैव स्यात् । द्वितीये पद्ये उत्त-
 ररात्र्यावपि तद्रूपं विद्यते इति धैव भवेत् । अचोष्येत उत्तररात्रौ
 प्रतिपदो विद्यमानत्वात्प्राक्ततो दर्शनं प्रतिपद्यपि भवतीति ।

आह कर्त्तृपाद्यायः ।

दर्शनं प्राक्ततः प्रतिपद्येव भवतीति ।

काव्याद्यनस्यमावास्याग्रहे साह ।

अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽग्रे च ततः क्लृप्त भवेदणुः ॥ इति ।

तदसत् यदि रात्रिसम्बन्धादपि ग्राह्यतो निषिद्धं सिद्धं तत उद-
द्यात्प्राक् प्रतिपत्प्रवेशः तत्रोपवासो न कर्तव्यः पूर्वदिने चतुर्दशी
रात्रावपि विद्यत इति तथापि चन्द्रसङ्गावाज्ज कर्तव्य एव ।

उक्तञ्च स्मृतौ ।

भूतदिने चतुर्दश्यां अमां कुर्वन्ति ये दिवाः ।

विहारं पितृवृक्षञ्च तत्सर्वं निष्कलं भवेदिति ॥

‘विहारः’ विहरणमित्यर्थं आश्रवणौषादेः इत्यर्थः ।

तत्र तज्ञोपः प्रसज्येत तस्मान् “पशान्ता उपसक्तव्याः पचादयोऽभि-
षष्टव्या इत्येतदेव युक्तं तस्माद्वाचिसन्धौ परेषुर्धांगः । ननु रात्रि-
षोभिन्वामपि पञ्चदश्यां प्रतिपदि चिमुङ्गर्त्तायां द्वितीयायां “चिमु-
ङ्गर्त्तां द्वितीया चेदिति वचनात् पञ्चदश्यां यागः कस्याञ्च क्रियते
विशेषावगमादिति ब्रूमः । अथपि रात्रिसन्धिग्राह्यं कृत्वा चर्त्यापिन्वां
प्रतिपदि चात्रकाग्रं, चिमुङ्गर्त्तद्वितीयाग्राह्यं दिवासन्धौ चात्रकाग्रं,
अथपि च “पचादयो षष्टव्या इत्येतदुपमर्द्देनैव हृत्तेरेतद्वाधकाजित-
दोषाभावस्यैवापि रात्रिसन्धिग्राह्यस्त्वानन्यथासिद्धत्वात् “पचादयो
षष्टव्या इत्यत एवोत्तरदिने यागे प्राप्ते पर्वचतुर्थीग्रहः प्रातः पूर्वदिने
प्राप्त्यभावाद्वागप्राप्त्यभावे चिमुङ्गर्त्ताग्राह्ये यावत् पूर्वश्लिष्यमपि प्राप-
यितुमशक्यमपेक्षते तावद्वाचिसन्धिग्राह्यं दृष्ट्वा विषयान्तरं मेव चिन्त-
यति, तत्रोपरिदृष्टादध्यामः । तस्मान् रात्रिसन्धौ परेषुर्धांग इति सिद्धं,
अपराहचन्धावपि परेषुर्धांगः ।

ननु ।

चतुर्दशां चतुर्थानि अमा यत्र न दृश्यते ।

शोभ्यते प्रतिपद्यत्र भूते कथादिकौ क्रिया ॥

इति वचनात् पूर्वैव कस्मान्न दृश्यते । तथाच वचनान्तरं ।

चतुर्दशी चतुर्थाममावास्या न लभ्यते ।

शोभ्यते प्रतिपद्येत् स्यात् पूर्वान्तचैव कारयेत् ॥ इति ॥

अथपि चतुर्दशा यामचतुष्टयव्यापिन्यमावास्या न लभ्यते किन्तु तदेकदेशव्यापिन्येव तथापि शोभ्यते प्रतिपदसि चेत् पूर्वेषु रेवोपवास-
इत्यर्थः । ' कात्यायनवचनेन पश्चाद्भुदय अमावास्येनेद्वेति, यत्रोप-
वासदिने प्रतिपत्सम्भवः तत्र चिह्नविक्रोष्टिः प्रायश्चित्तलेनोक्ता ।
उच्यते । तस्याः प्रतिपदि सङ्गावे द्वितीयासङ्गावेऽप्युपपत्तिरन्यथासिद्धा-
पराङ्गमन्त्याच बौधायन उक्ता, तस्माद्द्वितीयेऽहनि यागः । ननु यदा
पूर्वेषुः प्रातः पर्वचतुर्थीग्राभावः परेषुच प्रातः पर्वचतुर्थीगः तदा
कस्मिन्नहनि यागः क्रियते । न तावत् पूर्वेषुः तत्र प्रातःकाले पर्व-
चतुर्थीग्रादिसमावेशाभावेन यागकालाभावाद्पराङ्गपर्वसम्भिलाच ।
नापि परेषुर्थागः तत्रापि विहितकालाभावात् ।

अत्र केचिदाहुः अपरेषुर्थागः कर्तव्यः पूर्वेषुः पर्वचतुर्थीग्रादि-
विहितकालासम्भवात् प्रतिपच्चतुर्थीग्रे यागनिवर्त्तकाभावाच्च । अस्म-
न्मसि निषेधो निवर्त्तकः ।

न अष्टमं चतुर्थीग्रे यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांसि तद्विजुम्बन्ति श्रुतिरेषा सनातनीति ॥

उच्यते मन्थारुसम्भिविषयोऽयं प्रतिषेधो नापराङ्गसम्भिविषयः, तत्र

परिधुर्यागविधानात् । ननु अपराह्वयत्वादेव परिधुर्यागप्रतिषेधश्च च प्रतिपक्षतुर्थाग्रसम्भवात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधश्च तथैव सामञ्जस्यं मन्वाह्वयन्तौ तु पूर्वधुर्यागविधानात् प्रतिपक्षतुर्थाग्रगन्धोऽपि नास्तीति निषेधानुपपत्तिः । अचोच्यते । “पश्चादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य सम्पूर्णांशं त्रिधौ खण्डत्रिधौ वा साधारणत्वं, तच्च द्वितीयेऽहनि प्रतिपक्षतुर्थाग्रस्य प्रातःकाले सम्भवात् प्राप्तिपूर्वकत्वं प्रतिषेधश्च घटत एव । न चैतावता प्रतिपक्षतुर्थाग्रे यागानुष्ठाने प्रत्यवायभाक्त्वं । “पश्चादयोऽभियष्टव्या इति तच्च यागस्य विहितत्वाद्विहितप्रतिषेधे च विकल्प एव स्यात् ।

उक्तञ्च दृष्टदान्तिके ।

यद्यपि प्राप्य यत्किञ्चिद्विधिना तुल्यगोचरः ।

प्रत्यवायमतिं कुर्यादिकस्याग्रस्यस्य तत् ॥

दृष्टौ विधि-निषेधौ हि तुल्यदोषैकगोचरौ ।

विकल्पेन तयोरेकः प्रामाण्यमनुतिष्ठतां ॥

अङ्गीकृतनिषेधानां नैव दोषोऽस्त्वसुर्वतां ।

चोदनास्यचपलम् न प्रामाण्यं विधेस्तादा ॥

विधेः प्रामाण्यपक्षे तु प्रतिषेधनिराकृतेः ।

चोदनास्यचपं धर्मं न दोषोऽस्त्वसुर्वतामिति ॥

न च “पश्चादयोऽभियष्टव्या इत्यस्याः प्रतिपङ्गागचतुष्टयेऽपि साधारणत्वेन सावकाशत्वात् “नचष्टयं चतुर्थाग्र इत्यस्य प्रतिपक्षतुर्थाग्रविषयत्वेन निरवकाशत्वात् विकल्पो न युक्त इति वक्तव्यं । यतः सामान्यविषयस्यापि विधेर्विग्रेषनिषेधेन नात्यन्तबाधः क्रियते तद्दोषनञ्जाभत्वात् ।

तदुक्तं वार्त्तिककारैश्च टीकायां ।

अनादुर्बलस्योऽपि विधिसदधीनात्मसामेन प्रतिषेधेन तुल्यवस्तो
भवति प्रतिषेधः प्रदेशेनारभविधाने चेत्यत्र वक्ष्यत इति ।

तस्माच्छास्त्रप्रामाण्यस्यात्यन्तप्रतिषेधासम्भवात् “नानुवाजेषु धे
ष्वनामसं करोतीतिवदिकल्पः, न तु तद्देव, तर्हि पर्युदासाव्यवस्था-
दिकल्पः परिहर्युं शक्यते । तथाहि साक्षाच्चोदितकालस्य पर्वचतुर्थी-
ग्रप्रतिपदाद्यभागव्यात्मकस्य प्रातःकाले दिनद्वयेऽप्यविसमामलेन
वागानुपपत्तेर्गत्यचोदितकर्मणः परित्यक्तुमशक्यत्वात् प्रयोगवचनसा-
मर्थ्येन किञ्चिद्विगुणेऽपि काले यदृश्यमित्यापतिते पूर्वेषुः प्रातःकाले
पर्वचतुर्थीग्राभावेऽपि पर्वमाचसङ्गावाद्यष्टकं, अथ वा परेषुः प्रतिप-
दाद्यभागव्याभावेऽपि प्रतिपत्माचसङ्गावाद्यष्टकमिति प्रतिपच्चतुर्थी-
श्रेऽपि पाञ्चिकी प्राप्तिर्न द्वैरपि वारपितुं शक्यते । तस्मात्तदप्यथा
पर्युदासप्रतिपादने विकल्पस्यापरिहार्यत्वाद्दरं सुख्यार्थत्वाच्च विकल्प-
प्रसङ्गावपि प्रतिषेधवाचक एव नञस्तु । किञ्च पर्युदासासम्भवा-
दपि प्रतिषेधः । तथाहि यदि तावत् प्रतिपच्चतुर्थीग्रस्य वर्जितत्वा-
विशेषात् । अथ चतुर्थीग्रवर्जितायां प्रतिपदि क्षेतेति तर्हि
पर्वचतुर्थीग्रे वागो न प्राप्नोति । अथ प्रतिपच्चतुर्थीग्रवर्जिते चोदिते
काले क्षेतेत्युच्यते तर्ह्यपराहपर्वसम्भावुत्तरमहच्चोदितकालस्यपि
प्रतिपच्चतुर्थीग्रमाचमेवावशिष्टमिति तत्पर्युदासलेन कृपान्यत्र विधी-
यते । अथ नोद्यन्तमादित्यमौषेतेति धात्वर्थेन नञः सम्बन्धाद्गौच-
सङ्ख्यस्यवदभागसंकल्पो विधीयते । उच्यते । युक्तं तत्र रागप्राप्तमौषं
पर्युदकत इति । इह अपराहपर्वसम्भौ परेषुर्वागः प्राक्समाप्त इति न

पर्युदासितं शक्यते । न चात्र यथा चोदकप्राप्तस्त्वार्षेयवरणस्य “मार्षेयं
 दृश्येते” इति प्रत्ययोपदेशन बन्धीयसा पर्युदासः तथा न शक्यते वक्तुं ।
 उभयोरपि प्रतिपक्षतुर्याग्रप्रापकपर्युदासयोर्द्वयप्रदेशास्त्वान्नात् । न च
 यथा यागमात्रे प्राप्तस्य ये यजामह इत्यस्य यागविशेषेष्वनुयायेषु पर्यु-
 दासस्यात्र सम्भवति । न हि पर्युदासशास्त्रस्य पूर्वाङ्गापराङ्गादिपर्वस-
 न्धिसाधारणस्यापराङ्गादिपर्वसन्धिश्रास्त्रं प्रति विशेषशास्त्रता सम्भवति ।
 न च पर्युदासशास्त्रस्य श्रुतित्वेन बन्धीयस्त्वं, श्रुतित्वादिद्वेः । तथाहि
 भाष्यकारेण चतुर्थीग्रनिषेधः कात्यायनवचनादित्युक्त्वा “न चद्वयं चतु-
 र्धेऽग्र इति श्लोकः पठितः । तस्माच्छ्रुतिमूलत्वाभिप्रायेण “श्रुतिरेषा
 वनातनीत्युच्यते । ननु पर्युदासवचने तस्यप्रत्ययश्रवणेन विधेः साहचर्या-
 दपराङ्गादिपर्वसन्धिवचने वर्त्तमानापदेशत्वेन कस्यविधित्वादिजन्य-
 प्राप्नो वैश्वं, नैतद्वं, प्रतिपदा पर्युदासते चतुर्थीग्रो वा यागी वेति
 बन्धेऽपि यावता विद्वन्नेनापनीयते तावतेतरत्रापि वर्त्तमानापदेशो वा
 पञ्चमकारोवेति बन्धेऽप्यपनीयत एव । पर्युदासे नञोपलक्ष्यार्थत्वं
 इत्यधिको दोषः । तस्मात् पर्युदासासम्भवात् प्रतिषेधोऽवश्यमासीत् ।
 एवं विद्वन्ने स्मिते मध्याह्नसन्धिविषयत्वं विधेधस्यापराङ्गसन्धिविषयत्वं
 विधेरिति । यतो जौगादिषा पूर्वाङ्गापराङ्गसन्धिविषयभेदेन पूर्वा-
 न्तरदिगर्थोर्थागवस्था कृता “पूर्वाङ्गे वाच मध्याह्न इत्यादिना ।
 चतु “पर्वशोथस्यतुर्थीग्र इति वाक्यान्दपि न प्रतिपक्षतुर्याग्रे यागं
 निवारयति । तथाहि न तावच्चतुर्थमंशं निषेधति, अविहितत्वा-
 निषेधत्वेनाप्रतीतेः । नापि पूर्वेषामन्वेषामंशानां विधायकत्वेनार्थादि-
 तरमंशं निवारयति, विधिविभक्तिशून्यत्वेन विधिवत्त्वस्याप्यतीतेः ।

नायुपरि हि देवेभ्यो धारयतीतिवद्विधिः कल्प्यते, सिद्धवदनुवादात् प्रमाणात्तराविरोधाच्च विधयः कल्प्यन्ते। इच्च तु “पर्वणोयसतुर्थ्यांश्च इत्यत्र प्रतिपद्भागत्रयविधाने चतुर्थ्यांश्चानिष्टन्तिप्रयोजने कल्प्यमाने “न यष्ट्वं चतुर्थ्यांश्च” इति चतुर्थ्यांश्च पाञ्चिकाभ्यनुशास्त्रास्त्वं विद्वद्यते । न च वाच्यं विज्ञेय इति विधिप्रत्ययः, “अर्हं इत्यष्टचस्रेत्यर्थात्वेनापि घटमानत्वात्, भवतु वा विधिप्रत्ययः, तथाप्यनपेक्षिते ज्ञाने न तु यजतौ । अथ निर्वपत्यास्तभतिवदनपेक्षितधातुगतोऽपि विधिरिष्टमर्थं विधत्त इति । उच्यते । यापि क्लिष्टकल्पने वेति न विस्यष्टचतुर्थांशाभ्यनुशास्त्रबाधने सामर्थ्यं । तथाहि धालर्षः श्रुत्या विधीयते तदसम्भवे धालर्षोऽन्यत्र विधीयते धालर्षं वान्यन् विधीयते । यत्र लन्यदेवान्यत्र विधीयते तदतिक्लिष्टं । अथ तद्दोषपरिहारार्थं धालर्षी ज्ञानमेव विधीयते कथं तर्हि कास्तस्य प्राप्तिः । अथ ज्ञानं विधीयमानं ज्ञेयसंस्काररूपमिति ज्ञानसंस्कार्यस्य कास्तस्य घागे विनियोगमन्तरेणानुपपद्यमानं विनियोगविधिं कल्पयतीत्युच्यते । तत्र संस्कारानुपपत्त्या संस्कार्यविनियोगकल्पनायाः सक्कधिकरणे निराहृतत्वात् । ननु “सोमाभावे पूतीकानभिषुषुषादिति तमस्यै भञ्जं प्रयच्छेदिति च भञ्जाभिषवसंस्कारान्यथानुपपत्त्या सक्कचमसस्य पूतीकानाच्च यागविनियोगो यथा कल्पितस्येहापि ज्ञानसंस्कार्यस्य कास्तस्य विनियोगविधिः कस्मान्न कल्प्यते । उच्यते । युक्तं तत्र सोमेन यजेतेति ऋतविनियोगस्य सोमस्य सोममभिषुषोतीति सोमचमस इति च समाख्यया भञ्जाभिषवसंस्कारविधिर्न विद्वद्यते इति, सिद्धे भञ्जाभिषवयोः सोमसंस्कारने

निरुद्धसंस्कारस्य द्रव्यान्तरसंस्कारविधानेन सुग्रहं द्रव्यस्य पूर्वद्रव्य-
समानकार्यत्वकल्पनं, इह त्वनिरुद्धोद्धानसंस्कारः संस्कार्यस्य कास्त्वस्य
कृतमागान्तरसम्भविनिधोगादृते न निर्वहति यत्कधिकरसन्वाचा-
दिति युक्तमेव ।

किञ्च सोमद्रव्यस्यैव विनियुक्तस्य कदाचिदसम्भमानस्य प्रतिनि-
ष्टुपादाने प्राप्ते नियममात्रं क्रियते “पूर्वोक्तानभिपुष्ट्यादिति,
न त्वपूर्वो विनियोगः क्रियते । न त्विह विनियोगकान्तरेण
विना सिद्ध्यति, तस्मात् “समुद्रं मनसा ध्यायति पृथिवीश्च मनसा
ध्यायति देव्यश्च मनसा ध्यायतीतिवदारादुपकारकत्वमेव कास्त्वज्ञा-
नविधानस्येति न काले प्रापकत्वं । भवतु वा ज्ञानयामपीवाशिक्षे
ज्ञानस्यार्थसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् कास्त्वविधित्वमेव कास्त्वज्ञानविधा-
नस्येति । तथापि यागकास्त्व इत्येकस्मिन् पदे किञ्चिदुद्दिष्ट
किञ्चिदुपादीयत इत्येतदनुपपन्नमेव, यथेतत् शत्रैः स्निह्यन्तं
सजतौतिवदपङ्कतुः प्रथममत्र इतिवच्च, यथा हि वषट्कारविशेषि-
तमन्वेषे प्राचस्यसम्बन्धो विधातुं न शक्यते तथा पदान्तरोपात्तपर्व-
चतुर्थांशदिविशेषितस्य कास्त्वग्रन्थार्थस्य यागकास्त्व इति समासपदै-
कदेशप्रतिपादितस्यैकदेशान्तरार्थेण सह पञ्चास्यसम्बन्धोविधीयत इति
नोपपद्यते समस्यमानपदयोः परस्परसम्बन्धात् प्राक्पदान्तरसम्बन्धा-
नुपपत्तेः “परिपूर्णं पदं पदान्तरमाकाङ्क्षतीति न्यासात् । अथ
“पर्वण्योयश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्य इति पदान्तरोपात्तस्य
कास्त्वस्य यागेन सम्बन्धो विधीयत इति । उच्यते । तथापि यागकास्त्व-
इति समासपदगतनोपसर्जनोद्भूतेन यागेन सह सम्बन्धः प्राप्नोति ।

क्रियेण फलेन वा कारकैश्च वा क्रियार्था सम्बन्धौ भवति । न च कासो यागस्य फलं, असाध्यत्वात् । नापि कारकं, कारकविभक्तिनिर्देशाभावात् । न हि “प्रतिपदि यजेतेन्नित् पर्वचतुर्षींशदैरधिकरणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते । तस्मात्तद्व्यधिकरणार्थः कस्य-नीच इत्यपरः श्लेषः ।

प्रसु वा कासविधित्वं, तथापि प्रतिपदाद्यभागचयविधानं नोपपद्यते । तथाहि इह कासद्वयसुपासं पर्वचतुर्षींशः प्रतिपदाद्यभागचयश्च । न चोभयमेकेन वाक्येन विधातुं शक्यते, यागानुवादेन कासद्वये विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अथ कासस्य निमित्तस्वरूपकत्वात् कासयोर्द्वौगोविधीयते न तु यागे कासावित्युच्यते, तर्हि सुतरामेव वाक्यभेदः । तत्र कासभेदेन यागसम्बन्धभेदप्रतीतेः । अथ प्रतिपदं संमार्गेषु विधीयमानेष्वपि यथा न वाक्यभेदस्तद्विहापि प्रतिकाशं यागे विधीयमानेऽपि न वाक्यभेद इत्युच्यते । तत्र युक्तं । तत्र यद्वत्-संमार्गयोरेकेन यज्ञेन सम्बन्धं विधाय श्रौते विधितात्यर्थं पर्यवसिते सत्यार्चिका व्यापारभेदाः प्रतिपदसुपास्यमाना अपि न वाक्यं भिन्दन्तीति । इह तु पर्वचतुर्षींशस्य प्रतिपदाद्यभागचयस्य चेकेनेव श्रौतविधितात्यर्थेण यागसम्बन्धेन शब्देन विधीयते तथाविधः शब्दोनास्तुभयोः पृथगुपासनात्तस्मात्प्राप्तस्य यागस्थानेकस्मिन् सम्बन्धे विधीयमाने रेवती-वारकन्तीयाधिकरणपौर्षमास्यधिकरणादिपूर्वपक्षवदाक्यभेदः । अत इहैव तर्हि विभिन्नविधानेन वाक्यभेदपरिहारः कस्याचेक्यते । उच्यते । विभिन्नविधानेऽनुपगम्यमाने यागान्तरापत्तेर्न दर्श-पूर्वमा-

सचोरस्य कास्यविधिः विद्यति । दर्श-पूर्वमासयोः शास्त्रान्तरप्राप्त-
चोरेणेन वाक्येन कास्यद्वयसम्बन्धे वाक्यभेद उक्त एव । अथ “अर्द्ध-
मन्तर्वेदि मिनोत्पद्धं वक्षिर्वेदीत्यथ सचणया सन्धौ मिनोतीति
विधाय चया वाक्यभेदः परिहृतः तदन्तु पर्व-प्रतिपद्गागाभ्यां सन्धि-
सचणया वाक्यभेदपरिहार इत्युच्यते । तत्र युक्तं । तत्र सन्धिदेशे
सचितेऽर्धप्राप्तत्वेनान्तर्वेदि-वक्षिर्वेदिग्रन्थार्थचोरनुवादसम्भवात् । इह
तु सन्धिकाले सचितेऽपि न पर्वचतुर्थीग्र-प्रतिपद्गागचयस्यानुवादः
विद्यति । पूर्वापरचोरंशयोर्नियतयोर्विषयचोरार्थप्राप्तभावात् ।

किञ्च सम्बन्धविधानस्य किं सचणयान्तेन “सन्धौ चयेतेति श्रुत्या
सन्धिकाले विहितोऽपि प्रयोगाद्योग्य इति तत्समीपसचणयायां प्राप्तायां
किं पर्वन्तः कास्य इत्यवश्यमेवायां पूर्वापरसमीप्यावधिविधानार्थं
वाक्यमागतमिति वक्तव्यम् । यदि पर्वचतुर्थीग्रदिविधायकमेतत्कास्य
भवेत् “पर्वचोचसतुर्थीग्र आद्याः प्रतिपदस्यथ इति, तदपीदानौम-
नुपपद्यमानं । यदि पुनरपि तत्रैव सन्धिं सचयितुं गच्छति तदा
किं तेन कृतं भवति, तस्याद्यागस्य कास्यद्वयसम्बन्धविधाने वाक्यभे-
दोऽपरिहार्यः । अथ यो धागकास्य इति धागकास्यमनूय स पर्वच-
सतुर्थीऽग्र आद्याः प्रतिपदस्यथोऽग्राश्चेति विधीयते । तर्हि धाग-
कास्य इति विभिन्नानुवादे एकस्यावदाक्यभेदः, पर्वचतुर्थीग्रस्य प्रति-
पद्गागचयस्य चोभयोर्विधानादपरोवाक्यभेदः । यत्तदोर्ध्वत्यायेनास्य-
इत्यपरोद्देशः । अथ पर्वचतुर्थीग्र प्रतिपद्गागचयं वानूय तचोदभ-
योर्धागकास्यत्वं विधीयते । एवं तर्हि पर्वचोचसतुर्थीग्र इति विभि-
न्नानुवादादेकोवाक्यभेदः, आद्याः प्रतिपदस्यथोऽग्रा इत्यपि विभि-

ह्यनुवादाद्द्वितीयोवाक्यभेदः, तद्योवमयोर्जागकासत्वविधानानृतौ-
वाचोव्यभेदः, पर्वचतुर्थीग्रन्थ प्रतिपद्भागचयस्य च विधायकान्तरा-
भावादनुवादोऽपि न शक्यते कर्तुमित्यपरोदोषः ।

किञ्च कासस्नानुपादेयत्वात् कासविधिपरेषु वाक्येषु काससु-
हिञ्च कर्मवोपादीयते, तदिह यदि पर्वचतुर्थीग्रसुहिञ्च स याग-
कास इति विधीयते तर्हि विधेयस्य यागकासस्यापि कासरूपत्वेना-
नुपादेयत्वादुद्देश्यत्वमेव प्राप्नोति । न चोद्देश्यद्वयस्य मिथः सम्बन्धः
सम्भवति । न चानयोः समुदायीकरणार्थः एकः शब्दोऽस्ति, येन
समुदायस्य यागसम्बन्धविधानादाक्यभेदः परिच्छिद्येत । ननु याग-
कास इति कासशब्देनोभयमेकरूपतया पराम्बुञ्च यागसंबन्धोविधी-
यते । तन्न । याग-कासशब्देन याग-कासयोः सम्बन्धविधानमश-
क्यमित्युक्तत्वात् ।

किञ्च याग-कासशब्देन पर्वचतुर्थीग्रादिकासोऽनूद्यते पुनसेनैव
शब्देन यागस्य काससम्बन्धो विधीयते, तदा वाजपेयोक्तं वैरूप्य-
मापद्येत । न चोक्तस्मिन्नेव वाक्ये एकमेव वस्तु तदाक्यगतमेव किञ्चि-
दपेक्षानूद्यते किञ्चिदपेक्ष्यं विधीयते इति सम्भवति । यदि तु
वैरूप्यपरिहारार्थं पर्वचतुर्थीग्रपथादिपरामर्शमन्तरेण श्रुद्ध्यैव का-
सस्य यागसंबन्धो विधीयते । तदपुक्तं । काससम्बन्धविधानमन्त-
रेषापि सिद्धेः । अथ “यागकासः स विज्ञेय इति तच्छब्देन पर्व-
प्रतिपद्भागान् पराम्बुञ्च यागसंबन्धोविधीयते, तथापि पूर्वीक्तं वैरूप्यं
तद्वत्त्वमेव ।

किञ्च स इत्ययन्तच्छब्द एकवचनान्तरात्तुरः कासभाषायां परा-

मर्दुं न प्रकरोति । अथानुपपन्नव्यायेन प्रथमेकैकं पराम्दप्रतीत्युच्यते ।
मैवम् । एकस्मिन्वाक्ये प्रतिपदमनुपपन्नेकस्मानेकेषु सम्बन्धेषु षट्श-
माशेषु वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

किञ्च एकवचनान्तस्य च इत्यस्य तच्छब्दस्य “आद्याः प्रतिपद-
स्य इत्यथ बहुवचनप्रतिनिर्द्देशात् अनुपपन्नोऽपि नोपपद्यते । यथा
गच्छतामित्यस्य संबन्धेः प्रज्ञानोत्पत्तौ चानुपपन्नः ।

किञ्च वक्तृदेर्नित्याभिसम्बन्धात्पर्वण्योपपत्तुर्थीय इति पर्वण्युत्पत्तौ
वच्छब्दवचनात् च एव तच्छब्देन परामर्दुं युज्यते न प्रतिपद्भागाः ।
अथ तथापि वच्छब्दोच्चारित्यते मुक्त्याच्चात्तयोः श्रुतेः प्रौढं सम्प्रत्ययात्
पुनरपि न तस्य परामर्शः । भवतु वाक्याहारः तथापि प्रतिपद्भाग-
इति बहुवचनान्तस्यैव वच्छब्दोच्चारणदेकवचनान्तेन तच्छब्देन
पुनरपि कथं सम्बन्धः । अथ पर्वप्रतिपद्भागसमुदाय एकवचनान्ते-
तच्छब्देन परामर्दुं प्रकथते इत्युच्यते । तत्र । एकावच्छेदमन्तरेण समुदा-
यानुपपत्तेः । अथैकेन तच्छब्देनोपादानात् समुदायत्वमित्युच्यते । यथा
विद्वद्वाक्ये पौर्षभावादिग्रन्थोपादानादाग्नेषादीनां समुदायत्वसिद्धिः,
यथा वा राजसूयग्रन्थेनोपादानादनुमत्यादीनां महादीनां^(१) पवि-
षादीनाञ्च धागादीनां समुदायत्वसिद्धिः । तत्र । तच्छब्देनोपादा-
नात् समुदायत्वं समुदायत्वादेकवचनान्ततच्छब्दोपादानमितीतरे-
तरात्रभाष्येः । आग्नेषादीनाम्बेकाग्रोपादानव्यतिरेकेषायेको-
पाधिसम्बन्धोविद्यत एव । बहुवचनौ काकविशेषयोगिनं नाम
तदुक्तम् । “एकवाक्याभिवन्धोनाद्विज्ञानामपि कर्मणां । समुदायार्थं

(१) अनुमत्यादीनामप्यादीनामिति च० ।

ग्रन्थनेकदेशस्यैवत्” ॥ इति । राक्षस्येऽपि प्रकृतत्वविशिष्टयागलो-
पाधिसङ्गावात् समुदायत्वं भविष्यत्येकफलसाधनत्वात् । नन्वापि
प्रकृतत्वविशिष्टकासलोपाधिसङ्गावात् पर्वचतुर्थीग्रन्थ प्रतिपङ्गागचयस्य
च समुदायत्वं भविष्यति । मैवं । किं पदार्थरूपेषु कास्योः प्रकृतत्वं,
किं वा वाक्यार्थरूपेषु, न तावदाक्यार्थरूपेषु, महावाक्येऽवाक्तरवा-
क्यार्थविवक्षाभावादिवच्छ्रमाख्येऽवाक्तरवाक्यभेदप्रसङ्गात् । नापि पदा-
र्थरूपेषु, न हि पर्वणोचस्यतुर्थीग्र इत्यत्र कस्यचिदेकस्य पदस्यार्थः पर्व-
चतुर्थीग्रः प्रतिपङ्गागचयं वा, तस्माच्च प्रकृतत्वावच्छेदात् समुदायत्वं
पर्व-प्रतिपङ्गागानाम् ।

ननु यागसाधनत्वैकोपाधिसङ्गावात् समुदायत्वं भविष्यति ।
नैतदेवम् । यागसाधनत्वात् समुदायत्वं, समुदायत्वादेकवचनान्तेन
तच्छब्देन परामर्शः, तच्छब्दपरामर्शाद्यागविधानं, यागविधानाद्याग-
साधनत्वं, यागसाधनत्वात् समुदायत्वमिति चक्रकापत्तिः । अत-
एवैकावच्छेदमन्तरेण समुदायत्वानुपपत्तेः कासद्वयप्रतिपादकात्वेव
ग्रन्थौ कासद्वयसमुदायं लक्षयत इत्येतदपास्तम् । अथ “पर्वणोऽग्रे
तुरौचे तु कर्त्तव्येष्टिर्दिवातिभिः” इति पर्वचतुर्थीग्रस्य याग-
साधनत्वावगमात् “पश्चादथोऽभियष्टव्याः,” “न अष्टयं चतुर्थीग्रे” इति
वाक्याभ्यां चतुर्थीग्रवर्जितप्रतिपङ्गागचयस्य यागसाधनत्वावगमात्
“पर्वणोचस्यतुर्थीऽग्र इति वाक्यप्रमितेः प्रागेव कासावचवार्त्ता याग-
साधनत्वस्यैकोपाधेः सिद्धत्वात् “पर्वणोचस्यतुर्थीग्र इति वाक्ये
तेषां समुदायापादनानुपपत्तमिति न चक्रकापत्तिरित्युच्यते ।
तद्वक्तुं । एकेनानेकेषु कासभागेषु यागसाधनत्वामिधौचमानेषु

वाक्यभेदापत्तेस्तत्परिहारार्थं वसुदायरूपतथायैकत्वापत्तेर्विधेयानां कास्यभागानामपेक्ष्यते धागवाधनत्वमेव विधातुं । तच्च यदि पर-
मिदानौ वसुदायत्वापत्तेः प्रागेव वाक्यान्तरेः कास्यभागानां धाग-
वाधनत्वं सिद्धं किमिदानौ वसुदायत्वापत्त्या क्रियते ।

किञ्च कास्यद्वयमिदं विधीयमानं किं वसुद्वयेन विधीयते, किं वा
विकल्पेन । न तावत् वसुद्वयेन कास्यद्वयसम्बन्धः, तथा सत्युभयोरपि का-
स्यबोधोर्थागतुष्टानप्रसङ्गात् । नापि विकल्पेन, विकल्पो हि विद्वद्धार्यथोः
प्रासङ्ग्योः परस्परतो विधानसामर्थ्याविर्भाव-तिरोभावादिना विद्वद्-
ध्यापारचतुष्टयद्वयेन क्लेशेन स्यात्समानोऽपि गत्यन्तराभावात् खेदे-
नैवाभ्युपेयते । तथैवेमेव विधानात् तावत्क्लेशोऽनुभूयत इति किमे-
तदाजपेथोक्तवैकल्यापत्तेः, एवं कास्यद्वयाभ्युपगमेन सर्वमेतदुक्तं ।

किञ्च प्रातरात्मकसृतीयोऽपि कास्योऽपैवोपात्त इति तस्मिन्नपि
विवक्ष्यमाणे पूर्वोक्तेषु पञ्चभेदेषु सुतरां वाक्यभेदादयः सञ्चयन्ति,
तस्मादतिमन्दप्रकृतिनादस्य वचनस्य न प्रतिपद्गागचयविधानसुखेन
चतुर्थीप्रच्युदासकत्वं, किं तर्ह्यनेन वचनेन क्रियते, न किञ्चित् क्रियते ।
किन्तु “पर्वतोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिरिति पर्वचतुर्थीग्रे प्राप्ते “पञ्चा-
दशोऽभिसष्ट्या इति प्रतिपदि प्राप्तायां “प्रातरर्थजधमिति प्रातःकासे
प्राप्ते “न चष्टयं चतुर्थीं च इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिपच्चतुर्थीग्रे विकल्पेन
निधिद्वे वैकल्पिकनिषेधेन सञ्चितो धावत्कास्यराशिरवश्रियते, नाना-
प्रासङ्ग्यात्तः च सर्वः पिच्छीकृत्येन धाश्रिककारिकावाक्येन कथ्यते,
स्वरस्यौकर्त्तव्यार्थं “पर्वतोचचतुर्थीं च इति । यथा स्येन वेदिद्वन्द्वनी-
त्यादिनाग्रास्यप्राप्तोऽर्थः पिच्छीकृत्यानुच्यते “एतामि वै द्रव्यज्ञानु-

धानीति । अथाह वार्त्तिककारः, “स्वरादेरत्यन्तिसम्बन्धः कार्त्वेरङ्गनादिभिः । तत्र यस्यायुधानीति प्राप्तमेवानुकीर्त्तते” ॥ तथा “पर्वचतुर्थीऽग्र इत्यपि नानाशास्त्रपिच्छीकृतानुवादः न पुनः कक्षापिक्ताक्षस्य विधायकमेतत् येनार्थात् प्रतिपचतुर्थीग्रं युद्धयेत् ।

किञ्च “उक्तोमनीषिभिरित्युक्तग्रन्थेन वाक्यान्तरैरुक्त एवार्थः स्मरणे सौकर्यार्थमेकत्र पिच्छीकृत्यानुद्यते न त्वपूर्वीऽर्थोऽनेन वचनेन विधीयत इति दर्शयति । तस्मात्प्रतिपदाद्यभागवत्तत्रैव यागकाक्षलमिति विधानाभावात् “न चतुर्थ्यं चतुर्थीऽग्र इत्यनेन निषेधेनापि चतुर्थीग्रस्य पाक्षिकप्राप्त्याभ्यनुष्ठानपायाच्चात्यन्तमथागकाक्षलं प्रतिपचतुर्थीग्रस्य । अथवग्रन्थमेव वचनेन विधायकेन भवितव्यं तर्हि प्रातर्विधानमस्तु सर्वमन्वदाक्यान्तरप्राप्तमनुद्यते । ननु प्रातःकाक्षोऽपि प्रातर्थाग्रमिति शास्त्रप्राप्त एव । नैव दोषः । न हि पौरुषेयवाक्यानां वेदमूलात्पराधेन विधातृत्वं विद्यन्ते, सर्वस्यतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गात् । येषामपि वक्तृज्ञानानुमापकानि पौरुषेयवचनानि तेऽपि कचश्चित् पौरुषेयेषु वचनेषु विध्यनुवादविरोध्यनुवादविवेकं कुर्वन्नेव न पुनः सर्वानुवादकत्वमन्यते । येनैवमाहुः असौदमाक्षस्य इत्यनूद्य च धर्म इति विधीयत इति । ननु अहि वाक्यान्तरप्राप्तोऽप्यर्थीविधातुं प्रक्यते तर्हि पर्वचतुर्थीग्रादिरपि कक्षास्य विधीयते । उच्यते । न पर्वचतुर्थीग्रादिवाक्यान्तरप्राप्त इति न विधीयते किन्त्वनेकविधाने वाक्यभेदभयादाक्यान्तरप्राप्तत्वेन कचश्चिदनुवादितुमपि प्रक्यन्त्यास्य विधीयत । ननु अहि एक एव विधातव्य इति पर्वचतुर्थीग्रादिकाक्षस्य वाक्यान्तरविहितत्वात् प्रातःकाक्षो विधी-

यते तर्हि विपरीतं कस्माच्च भवति । उच्यते । “पर्वण्यस्यतुर्थीग्र-
हति चतुर्थीग्रस्य चन्द्रोपवन्धाद्विधेयत्वं, प्रातःकाक्षस्य तद-
भावाद्बिधीयते ।

किञ्च पर्वचतुर्थीग्रस्य “आद्याः प्रतिपदस्य इत्येतद्विहितस्य
यागकाक्षः स इति तच्छब्देन परामर्श इत्यपरः क्लेशः ।

किञ्च धेनैव हेतुना वाक्यभेदभयादिना काक्षचितयमेतेन न वि-
धीयते तेनैव पर्वचतुर्थीग्रादिरेकोऽपि काक्षो न विधीयते, तथाहि
पर्वण्यस्यतुर्थीऽग्र इति, अथ एते अर्थाः किं तेषां अक्षैकहायनीन्यायेन
प्रथमं क्रियया सह संबन्धमनुभूय पश्चात्पार्थिकः परस्परसम्बन्धः,
आहोस्त्रिप्रथमं परस्परसम्बन्धः पश्चात्क्रियया सह सम्बन्धः इति
यदापि प्रथमं क्रियया सम्बन्धः तदापि किं विशिष्टविधानन्यायेन
क्रियया सम्बन्धः, अहोस्त्रिप्रथम्यानुवादेन तेषां सम्बन्धः इति । यदि
तावद्विशिष्टविधानं तथा सति कर्मान्तरापत्तेर्न दर्श-पूर्वमासयोरथं
काक्षविधिः सिध्यति । अथ क्रियानुवादेन पर्वण्यस्यतुर्थीग्रस्य च
सम्बन्धो विधीयते, तदा प्राप्तक्रियानुवादेनानेकगुणविधानादेकस्वा-
वदाक्यभेदः पुनस्तेषां परस्परसम्बन्धविधानेऽपि स एव दोषः । अथ
वाक्यभेदपरिहारार्थं चतुर्थीग्रादिविशेषणमनादृत्य पर्वमासस्य याग-
सम्बन्धो विधीयते, तर्हि पर्वणि यदा कदाचिद्यागः प्राप्नोति ।
चतुर्थीग्रपक्षस्य विधिलेनानुवादेन यानुपपद्यमानं व्याहृत्यते ।

ननु पर्वणि यदा कदाचिदौजानः कदाचिच्चतुर्थीग्रेऽपि यजत-
इत्यनुवादः सम्भवति । नैतदेवं । पात्रिकानुवादेन न्यायविदाम-
व्यक्तत्वात् ।

अथ चतुर्थीप्रयागयोः सम्बन्धो विधीयते, तदपि यत्र कश्चिद्-
द्रव्यस्य चतुर्थीप्रो यागार्थं इत्युक्तं स्यात् न त्वभिहितोऽर्थः सिद्ध्यति ।

नचप्रविधानस्याग्निना विनातुपपत्तेरंग्निनि कश्चिंश्चिदापेक्षये
बुद्धिस्यः पर्वरूपोऽग्निविशेषः किमिति त्यज्यते । उच्यते । बुद्धिस्योऽग्नि-
विधायस्युष्टो न सिद्ध्यति । अथ यदि विधिना स्युष्यते तर्हि तदे-
वानेकविधानमापद्यते । ननु विधिना स्युष्यमानोऽप्यर्थात् स्युष्यते न
श्रुत्या न तत्रानेकविधानं दोषः । मीवं । न ह्यनेनाग्निविशेषेण विना-
ग्निविधेरनुपपत्तिर्येनार्थादिमनेवांग्निविशेषं स्युष्यते । न हि साधार-
णस्यानुपपत्तिरभिधानमापेक्ष बुद्धिस्ये विशेषे पर्यवस्यति, तथा सति
सर्वत्र गुणविधेइत्यादः “सोमेन यजेतेति यागमात्रं विधाय विधौ
पर्यवसिते या साधारणी द्रव्याकाङ्क्षा या विधानमन्तरेणैव
बुद्धिस्ये द्रव्यविशेषे सोमे पर्यवस्यतीति कथं विशेषविधानं स्यात् ।
यथापि प्राप्ते कर्मस्थनेकगुणविधानादाक्यभेदः प्रसज्यते तथाप्येकगु-
णविधानमेवास्तु, इतरस्तु गुणविशेषः, सामान्यानुपपत्त्याप्याश्लिष्यत-
इति वक्तुं शक्यत्वात् ।

नन्वेवं तर्हि “पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः” ।
इति वाक्येन कथं पर्वचतुर्थीप्रो यागाय विधीयते तथापि पूर्वी-
ज्ञानां दोषाणां अविशिष्टत्वात् । उच्यते । “पर्वणोऽग्रे तुरीये इति
पर्वीग्ररूपं पदार्थद्वयं परस्परसम्बन्धविशिष्टमेकीभूतं यागाय वि-
धीयत इति विधेयभेदाभावात् वाक्यभेदः । ननु “पर्वणोऽग्रे
तुरीये इति पर्वीग्रयोः परस्परसम्बन्धो विधिज्ञापारमन्तरेण न
सिद्ध्यति । सत्यं न सिद्ध्यति । किन्तु विधन्तरमेवानयोः परस्परसम्ब-
न्धविधायकमस्ति तद्यथा ।

पञ्चदश्याः परः पादः पञ्चादेः प्रथमास्तस्यः ।

कालः पार्वण्यागस्त अन्यथा तु न विद्यते ॥

इति पञ्चदश्याः पादः इत्यनयोः सम्बन्धो विधीयते । नन्वेवं पञ्चदश्या आद्येऽपि पादे यागः प्राप्नोति अथ परः पादः इति विग्रह्यते तर्हि वाक्यभेदः । नैष दोषः । “सन्धौ घञेतेति सन्धिकास्तस्य यागार्थस्य विहितस्याद्योग्यत्वात् सन्धिसमीपवर्तिनि काले लक्षयितव्ये क्रियासमीपकालो कश्चितः किं नास्तिका किं वा प्रहरस्तिष्यङ्गैः तिथिवैत्यपेक्षायां पञ्चदश्यापादः सामीप्यविशेषाकाङ्क्षपरिपूरणाय विधीयमानः सामीप्यावष्टकेन सन्धिप्रत्यासक्ततर एव सिद्ध्यति न दूरवर्त्ती । नन्वथ वाक्ये न केवलं पञ्चदश्यापादयोः सम्बन्धः प्रतीयते किन्तु यागसम्बन्धोऽपरः प्रतीयते । सत्यमेवं । किन्तु “पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिरिति विधीयमानोऽनूद्यते आगामिन्या अपि प्राप्तेरनुवादसम्भवात् । तस्मात् पञ्चदश्यावाक्ये पञ्चदश्यापादमात्रं विधीयते । तस्य सम्बन्धस्य यागसम्बन्धमात्रं “पर्वणोऽग्रे तुरीये त्वित्यनेन विधीयते । तस्य पर्वणस्य तुरीयत्वमविहितमपि सन्धिग्राह्यादिप्रसूयते इति पूर्वमेवोक्तं । “पर्वणोद्यस्तुर्थांश इत्यनेन प्रातःकालसम्बन्धमात्रं विधीयते सर्वमन्यदनुद्यते । तस्मात् कश्चिदप्यनेकार्थविधानाभावात् वाक्यभेदः । ननु पञ्चदश्याः पादस्य सम्बन्धो वाक्यान्तरविहितो यागसम्बन्धविधानपरे वाक्ये वाक्यभेदं न करोतीति दृष्टव्यते तर्हि “पर्वणोद्यस्तुर्थांश इति वाक्येनापि पञ्चदश्यापादस्य यागसम्बन्धो विधातुं शक्यत एव । सत्यं शक्यत एव । किन्त्वसौ विग्रहिकाख्यो यागाद्यविधातव्यः स चाविग्रहिकस्य प्रातरात्मकस्य कालस्य विधानेनापि

वाक्योपपत्तौ न युक्तः विशिष्टस्य वाक्यान्तरस्यैवादितात्वेन विशिष्ट-
विधाने वाक्यभेदे परिहृतेऽपि स्वरूपमात्रविधानापेक्षया किञ्चिदि-
धिगौरवस्यापरिहार्यत्वादिशिष्टापादकवाक्यान्तरसापेक्षत्वाच्च । यच्च
तु स्वरूपमात्रविधानयोग्यं किञ्चिदुपात्तं नास्ति तच्च गत्यभावा-
दिशिष्टमपि यागस्य विधीयत एव यथा “पर्वणोऽग्रे तुरीयेति निति ।

ननु यदि कास्य-भागयोः विशिष्टत्वमेकेन वाक्येन क्रियते तस्य
विशिष्टस्य यागसम्बन्धोऽपरेण वाक्येन तर्ह्यनेनैव प्रकारेण प्रतिपदाद्य-
भागचयस्य यागसम्बन्धः कस्मात्केच्यते । तथा हि “पञ्चदश्याः परः
पादः पञ्चादेः प्रथमास्तथः” । इति पञ्चादेः पादा अपि सन्धिसामी-
प्याचेपवसात् सन्धिप्रत्यासक्ताः पादाः प्रथमा एव सिद्ध्यन्तीति ।
नेतदेवं । इह कास्यावयवद्वयसम्बन्धः प्रतीयमान आस्ते । न चैक-
स्मिन्नेव सम्बन्धे विधेये इतरस्मिन् ह्यतन्त्रे प्रथमप्रतीतं पञ्चदश्याः
पादस्य च सम्बन्धं हित्वा पञ्चादवगतः पञ्चादेः पादानाञ्च सम्बन्धो
विधीयत इति कोऽयं नयः । किञ्च पञ्चदश्याः पादस्य च सम्बन्धः
पाठसिद्धः पञ्चादेः पादानाञ्च सम्बन्धोऽप्याहार्य इत्यपि तस्य
दौर्बल्यं । किञ्च विधीयतां नाम कामं पञ्चादेः पादानाञ्च सम्बन्ध-
स्तथापि केन वाक्येन संयोगो विधीयते, न तावत्तेनैव, वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । नापि “पर्वणो अस्तुर्वीऽग्रे आद्याः प्रतिपदस्तथ इत्यनेन,
तस्य प्रातःकास्यसम्बन्धविधानेनैव चरितार्थत्वमित्युक्तं ात् । न चान्यदा-
क्यमस्ति येन प्रतिपद्भागचयस्य यावान् सम्बन्धो विधीयते । तस्मान्ना-
गचयविधानासम्भवात् “न अष्टमं अस्तुर्वीऽग्रे” इत्येतदेव अस्तुर्वीऽग्रे-
विधेयकमवशिष्यते । तच्च प्रतिपदस्तुर्वीऽग्रेऽपि विकल्पेन प्राप्तिसमु-

जानातीत्युक्तं । तस्मात् पूर्वोक्तव्यवस्थयापराह्णादिपर्वसन्धौ प्रतिपक्ष-
तुर्थीशो न निषिद्ध्यते पूर्वाह्नपर्वसन्धौ तु निषिद्ध्यत इति सिद्धं ।
तथाच चिक्राष्टमण्डनेनोक्तं ।

सन्धिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥

तदेतन्निक्राष्टमण्डनादिमतमन्ये नानुमन्यन्ते । कस्मान् पूर्वाहाप-
राह्नसन्ध्ययोश्चभयोरप्युपवासे द्वितीयेऽहनि च यागेऽनुष्ठेयमाने पश्चा-
देः प्रतिपक्षतुर्थीशश्च च सम्भवात् “पश्चाद्योऽभियष्टव्याः” । “न यष्टव्यं
चतुर्थेऽग्रे” इति ग्राह्यदयस्याप्यनुष्णाह्नाह्नाध्याह्नसन्धावेकमपराह्न-
सन्धावपरमिति व्यवस्थायां प्रमाणाभावात् । न च सौगाक्षिवा इदं
प्रमाणं, तस्य पूर्वोक्तदिनइयथागव्यवस्थापरत्वेन विधि-निषेधव्यव-
स्थायां तात्पर्याभावादसम्भवाच्च । तथाहि आदित्योदयसमनन्तरं
पर्वसन्धौ तदह्न्यागे क्रियमाणे पश्चादिग्राह्यस्य निषेधानुपपन्नदर्शनात् ।
अपराह्नसन्धावप्यर्वागस्तमयात्पर्वसन्धौ द्वितीयेऽहनि यागानुष्ठानेऽप्यु-
भयोरनुपपन्नदर्शनात् । एवं रात्रिसन्धावप्युभयोरनुपपन्नः ।

अथ प्रतिपक्षतुर्थीशे यागाभावात् पूर्वाह्नसन्धौ पश्चादिग्राह्य-
स्यानुपपन्नो नास्तीत्युच्यते, तर्ह्यपराह्नसन्धावपि प्रतिपदाद्यभागे यागो
नास्तीति पश्चादिग्राह्यमनुपपन्नान्तमुच्यते । तथा ग्राह्यान्तरवप्रादाशे
भागत्रये यागेऽनुष्ठिते “पश्चाद्योऽभियष्टव्या इत्यस्वार्थोऽपि क्रियत-
एव । तथा ह्यपश्चादिदर्शपूर्णमासयागो न व्याप्नोतीत्येकदेशे एव-
मनुष्ठानं । यदपि “न यष्टव्यं चतुर्थेऽग्रे” इति निषेधान्ध्यानुपपन्ना
प्रतिपक्षतुर्थीशे यागकल्पनं तदप्यचार्वक्यस्य हानं स्यादित्येतदधि-
25-3

करणविहङ्गम् । अथ सार्वथ्यं दृषीते इत्यस्य चोन् दृषीते इत्य-
 क्षिन् विद्यमाने न चतुरो दृषीत इति निषेधकस्यविधिपरत्वं न
 सम्भवतीत्युक्तं । तदिहापि “पश्चादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य “पश्चादेः
 प्रथमास्य इत्यक्षिन् विद्यमाने “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति निषेधा-
 दिव्यन्तरकस्यना न सम्भवतीति । तस्मात् “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति
 नित्यानुवादोऽयं न चतुरो दृषीते इतिवत् । अथ वा पर्युदासोऽयं,
 “पश्चादयोऽभियष्टव्या इति प्रतिपदि यागकाले उच्यमाने “न यष्टव्यं
 चतुर्थेऽंश इत्यनेन चतुर्थीश्वरजिते प्रतिपदि यः यमित्युच्यते, एतदेव
 स्पष्टीकृतं सत्यन्तरे “पश्चादेः प्रथमास्य इति, “आद्याः प्रतिपदस्य-
 इति च । एवञ्च सति “पश्चादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य “न यष्टव्यं
 चतुर्थेऽंश इत्यस्य च प्रतिपद्भागस्यस्यत्या सहैकश्रुतिमूलत्वं भविष्यति ।
 यन्तु पर्युदासपक्षे दूषणमभिहितं अपराश्वपर्वसम्भौ षड्घटिकात्मके
 च तिथिदशे पूर्वेषुः पर्वचतुर्थीश्वराभावेऽपि पर्वहतीयांशे यष्टव्यम्,
 परेषुः प्रतिपदाश्वभावेऽपि चतुर्थभागे यष्टव्यमिति प्रयोग-
 वचनसामर्थ्यादापतितौ विकल्पो न देवैरपि वारयितुं शक्यते,
 पर्युदासस्य न मज्जो सुख्योऽर्थः किन्तु सञ्चयेति । तदसत् । यदि हि
 पर्वहतीश्वरागवत् प्रतिपच्चतुर्थीश्वरो न पर्युदासः स्यात् तदैवमपि
 भवेत्, इत्तु “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति पर्युदाससङ्गावात् पर्वहतीश्व-
 राग एव यागः प्राप्नोति । न च पर्युदासे सञ्चयेत्येकादश्रीनिर्णये
 द्वाग्निं, अनेनैव न्यायेन निषेधपक्षेऽपि पूर्वेषुः एव यागः प्राप्नोति ।
 यन्तुपपत्त्या हि पर्वहतीश्वरप्रतिपच्चतुर्थभागयोर्विकल्पेन यागे प्राप्ते
 “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति प्रतिपच्चतुर्थीश्वरे यागस्य निवारितत्वात् ।

अन्यथा सुद्वप्रतिनिधिलेन भाषाणां पश्ये प्राप्ते षडेऽप्याद्ये
 जैभिनिनाभिहितं “प्रतिचिह्नं वा विशेषेण विहितं तु श्रुतिरिति,
 कात्यायनेन च “प्रतिचिह्नं प्रत्ययादिति, तथापि वक्तुं शक्यते
 प्रतिचिह्नानामपि भाषाणामस्तु पश्यमिति । अस्तु परिष्कारो-
 ऽर्धप्राप्ते निषेधो बाधक एवेति च इह समान इति । अतः किञ्चि-
 देतत्पर्वचतुर्थीग्रन्थं श्रुतत्वमधिह्यमित्युक्तं । तत्र । कात्यायनेन
 “श्रुतिरेषा सनातनीत्यभिधानात् । अतु भाष्यकारेण कात्यायनव-
 चनादित्युक्तं तच्छ्रुतिलेऽप्यविद्वद् “श्रुतिरेषा सनातनीत्यस्य कात्याय-
 नवचनत्वात् । द्विष्णाचमच दर्शितं यन्त्रविद्यारभयादिति । तस्मात्
 अयोक्त एव काले धाग इति चिह्नं ।

अन्ये लेवमाहुः “न यदृश्यं चतुर्थेऽग्रइति अक्षरं तत्पूर्वा-
 षडन्विविधमिति व्याख्येयं । न च पूर्वाह-मथाह्वान्निष्ठासं
 हि पर्वचतुर्थीं च धागविधायकं न ततः प्रतिपचतुर्थीं चान्य
 प्राप्तिरस्ति अतः प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधानर्थक्यं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रति-
 षेधश्चेति वाच्यं । ततः प्राप्त्यभावेऽपि “पश्चादधोऽभिषट्ठ्यादित्यनेन
 प्राप्तिरभवत्वात् । न च “आद्याः प्रतिपदस्तथा इत्यनेनाद्योपसंहार-
 इति वाच्यम् । अथ कात्यायनरोपलक्षकत्वेनाविरोधानुपसंहारपर-
 तानुपपत्तेर्दिग्दयेऽप्युक्त्यागकाक्षचतुष्टयात्तमे त्वस्यं धागकात्याय-
 नमनुपगमन्यम् । न च तस्यान्यप्रापकं प्राप्तिरस्ति । अथवाप्रा-
 ष्ठाणां अथवापरत्वेनापूर्वकाक्षविधायकत्वानुपपत्तेः उभयपरत्वे वा-
 क्यभेदप्रसङ्गात् केवलकाक्षविधिपरत्वे च अथवा निष्प्रामाणिकी
 स्यात् तस्यात्कात्यायनरोपलक्षकमेवैतदिति चिह्नं । तदुक्तं । विना

कारणं सप्तषाप्रसङ्गात् यागकाण्डसम्बन्धस्य त्रिसुहृत्तां द्वितीया
चेत्यादिग्राह्येणार्थसिद्धेः, अतो न वाक्यभेदोऽपीति यत्किञ्चिदेतत्-
तस्माच्च प्रतिपद्यतुर्थ्याग्रे याग इति सिद्धम् ।

ननु हेमन्तकालेऽह्नामतिष्ठस्त्वान्नात् किञ्चिच्छूने चतुर्दशघटिका-
मात्रं आवर्त्तनं भवति, तत्र तिथिदृष्टौ सत्यां षोडशनाडिकोऽपि
पर्वचतुर्थ्याग्रे भवति, तत्र तन्मोपक्रमकासादारभ्य प्रातः पर्वचतु-
र्थ्याग्रेऽसि द्वितीयदिने च प्रातः प्रतिपन्नृतीयाग्रस्तत्र कुच यागः ।
अथ केचिदाहुः अपराह्णपर्वसन्धित्वात्परेषुर्थाग इति । तदयुक्तं ।
“पर्वेषोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः । द्वितीयासहितं यस्मा-
द्दूषयन्त्याश्रयायनाः” ॥ इति शरीरतवचनात् “त्रिसुहृत्तां द्वितीया
चेत्यादिवाक्यविरोधाच्च । अपराह्णसन्धिग्राह्यं तु त्रिसुहृत्तांशास्त्रा-
विरुद्धे विषये व्यवतिष्ठते । नन्वपराह्णसन्धिग्राह्याविरुद्धे विषये पूर्वा-
ह्णपर्वसन्धौ त्रिसुहृत्तांशास्त्रं किमिति न व्यवतिष्ठते । उच्यते । पूर्वा-
ह्णसन्धौ त्रिसुहृत्तांशान्द्वितीयाप्रसङ्गभावात् त्रिसुहृत्तांशप्रसङ्गमविवक्षितं
स्यात् । त्रिसुहृत्तांशद्वितीयाग्रव्येन व्यवहिततरनिष्प्रयोजनपूर्वाह्णपर्वस-
न्धिषष्ठषाप्रसङ्गाच्च चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधकवज्रवाक्यविरोधाच्च ।
अपराह्णपर्वसन्धिविषयत्वे तूक्तदोषाभावात् तद्विषयतैव युक्ता ।

किञ्च मत्पक्षे सन्धिसामीप्यं तत्पक्षे तस्मात्कीत्येतावान् विशेषः ।
तस्मान्नातर्विहितकाण्डसम्भवात् तत्रैव याग इति । यदा तु सार्द्धं
प्रचरदयं किञ्चिदधिकं चतुर्दशी पञ्चदश्यां सुहृत्तांशं प्रतिपन्नृतिपदि
सुहृत्तांशं द्वितीया तदा पूर्वस्थां यागः “यस्यां तिथावस्तमियात्
सूर्यस्य त्रिसुहृत्तांशः । याग-दान-जपादिभ्यस्तामेषोपक्रमेत् तिथिं” ॥

इति वचनात् । ननु,—

पञ्चदशाः परः पादः पञ्चादेः प्रथमास्तयः ।

कासः पार्वण्यथागस्य अन्यथा तु न विद्यते ॥

इत्येतन्नतिपादितथागकास्यतिरिक्ते कासे थागो न युक्तः, तथा, यथा पञ्चादथोऽभिव्यष्ट्या इत्येतन्नतिपादितथागकास्यतिरिक्ते कासे पर्वचतुर्थांशे वचनान्तराथाग इत्यत एवमिहापि भविष्यति । यदा तु सम्पूर्णा चतुर्दशी पञ्चदशी प्रतिपद्यादित्यास्तथात्वात्प्रागेव समाप्यते, द्वितीयाप्रश्नोर्वाक्यनिकः अथः तदा पूर्वेषुरेव थागः ।

चतुर्दशी च सम्पूर्णा द्वितीया अथगाग्निौ ।

अवरिष्टिरमायां स्यात् भूते कव्यादिकौ क्रिया ॥

इति वचनात् । यदा चतुर्दशी सम्पूर्णा पञ्चदशां न्यूनचिसुहृत्तां प्रतिपत् प्रतिपदि चिसुहृत्तां द्वितीया तदा पूर्वेषुरेव थागः ।

चिसुहृत्तां द्वितीया चेन्नतिपद्यापराङ्गिकी ।

अन्वाधानं चतुर्दशां परतः शोमदर्शनात् ॥ इति वचनात् ।

तथा ।

आदित्येऽस्मिन्ने कम्पः प्रचोच उदथात्तदा ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदशां यजेत च ॥ इति ।

यदा पञ्चदशां सुहृत्तन्त्रयाधिका प्रतिपत् प्रतिपदि च तावन्तौ द्वितीया ततोऽधिका वा तदा पूर्वानुष्ठानमिति तन्मुहूर्त्तचक्रान्धिकेषु सुहृत्तेषु विद्यमानत्वात् पूर्वस्थानेव थागः ।

उक्तञ्च ।

प्रतिपदि असुदिता चेदग्नीन्वाद्धीत भूतदिने ।

विरमति पर्वदिवा चेत् सप्तःकाशं तु पौर्षमाशां ॥

अन्वापि ।

अपूर्वोऽनक्षत्रे चैव औपवशासनं मतं ।

प्रतिपक्षु चदा पञ्चद्वीगो वाभुदितः शशी ॥ इति ।

ननु चदेतत् “अपरिष्टिरमावासां भूते कथादिकी क्रिया” इति, तथा “प्रतिपक्षतिपत्तिः क्षात् पञ्चदक्षां वजेत च” इति, तथा “अन्वाधानं चतुर्दक्षां परतः सोमदर्शनात्” इत्येवमादिभिः पञ्चदक्षां कानविधानं क्वं तत्पर्वचतुर्षांमे प्रातर्विद्यमाने तु भवतु । “पर्वसोच-
चतुर्षांमे इति पर्वचतुर्षांमेव वागकाशत्वेन विधानात्पर्वद्वितीया-
चतुर्षांमे वागो न शुक्ल इत्युच्यते ।

अर्वांगक्षमावाच्य द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तत्र कानं न कुर्वीत विन्धेदेवाः परास्तुवाः ॥

इत्येतावन्वाचं ।

अदि तु श्रूयते तर्हि पर्वचतुर्षांमे एव पूर्वस्त्रिणवदि वाग इत्युक्तं
आदिषु तु “पिशुङ्गर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिनिमित्तविशेषे पञ्चदक्षां
कानविधानात् न पर्वचतुर्षांमासुरोधेन वाधो युक्तः । तस्मात्सोम-
एव काशे वाग इति सिद्धं । चदा तु औचदिनान्वचटिकायां
पर्ववन्निर्मुहर्त्तनचक्रावाच प्रातः पर्वद्वितीयांमे परेषुस्त्रिणवर्त्ता
द्वितीया तदा पर्वद्वितीयांमे वागः ।

तथावाचवाचनः ।

पर्वसोऽमे द्वतोचे तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः ।

द्वितीयावधितं क्वाद्दूवचन्वाचवाचनाः ॥

यदा तु मूङ्गर्त्तवद्भादूर्ध्वं पूर्वेषुः पर्वततुर्वाग्रस्य प्रवेगः परेषुस्य
मुङ्गर्त्तवद्भादूर्ध्वं प्रतिपद्यतुर्वाग्रः स्यात् तदा परेषुर्वागः, मुङ्गर्त्त-
वद्भादूर्ध्वं प्रवेगे तु पूर्वेषुः ।

यदाह गार्ग्यः ।

अथकाकसिधिवैधे वङ्गसो यदि ज्ञप्स्ये ।

पर्व तपोत्तरं कार्यं हीने पूर्वस्तुपकमेत् ॥

कसाच मुङ्गर्त्तं न तु षटिका “पिसुङ्गर्त्ता द्वितीया चेदिति
शास्त्रविरोधात् । अतिप्रदोषकताप्यत्र कसाग्रवृत्त मुङ्गर्त्तार्थतोक्ता ।
पराग्ररवाप्ये तु वपुङ्गर्त्तसु विद्यत इति पाठः ॥

अथ वाक्ये केचिदिवदन्ते । तथाहि चन्द्रग्रहे चागः सर्वेष्वेव
न कार्यः किन्तु तत्पूर्वदिने चागः पूर्वतरदिने मन्वाधानमिति
तस्य वाक्यकार्यः प्रतिभाति, य चापुङ्गः चापस्यमोक्षन्वाधान-चाग-
दिगघोरन्यतरत्र विकल्पेन चन्द्रग्रहं परिहरणीयमित्याह न
पुनर्मिथसेन चागदिने चन्द्रग्रहं परिहरणीयमिति । अथाह—

अदृग्मे वृष्णते तदहरमावासां शो न इह्यार इति वेति ।

वाक्यनेचिनोऽप्युभयोरन्यतरपैव चन्द्रग्रहं निवच्छन्ति न पुन-
हभवापि ।

अथाहुः ।

तद्वेगे वृहोपववन्ति तस्माच्चदेवेनं न पुरस्तात् च पश्चात् पश्येत्
तर्हीपववेदिति च ।

कात्यायनोऽप्याह ।

चन्द्रग्रहेनामावासास्तुपवसेत् चतूर्ध्वेन पौर्ध्वमावीमिति केचित् ।

शौगाधिरप्याह ।

चदृशस्यैव चन्द्रमा न दृशेत ताममावासां सुवीत दृशमाने-
ऽप्यनागतादा भवन्तीति ।

तथा सोमदर्शनदिने षागविधायिका निषेधाधिकारश्रुतिर्बुध्यते ।

चदृशः पञ्चाशन्नमा चन्द्रुदेति तदृशर्वजन्त इमान् शोकान्मु-
देत्यतीति एषा वै सुजना नानेष्टिर्वमसेजानं पञ्चाशन्नमा चन्द्रुदे-
त्यस्मिन् काळे वास्यै शोकेऽर्द्रकं भवतीति यस्मिन्नस्मिन् पुरस्तात्परतश्च
शोके न दृशते तदृशर्वजन्त इति ।

तदेतेषां विद्वद्ग्राह्याणां व्यवसायपर्वविषयानि प्रतिपादिता वज्रा-
पर्वमन्त्राद्युक्तरादंपराज्ञादिपर्ववन्धौ सोमदर्शनदिने चदृशमन्यथा
वेति ।

किञ्चैवं भूयते उत्तराशुपवसेद्विषायेति ।

तस्मात्तर्षः किं पूर्वाशुपवसेदुत्तरां वेत्तन्निर्वाय च य एतादृशं
मिद्वितं ज्ञानं नास्ति तपोत्तरानेवोपवसेदिति । एवं चन्द्रेऽपि
सेदुत्तरमेव पर्वोपवसनीचं किं पुनर्वदा पर्वविचारोक्त्या व्यवसायोत्त-
रमेव पर्वं मिद्वितं प्रतीयत इति, तदनुचारेणैव “त्रिभुङ्गनां द्वितीया
वेदिति वाक्यं व्याख्यातव्यं न ज्ञातव्येषु । यदि तु ज्ञानदिमार्गं
कथ्यते तावद्व्याहारकोग्रेण प्रथमतो विधिसहितमाख्यातार्चपद-
सम्बन्धं मस्तिन्नन्वेऽपि पुनरनायासेन किञ्चिदपि न ग्रह्यते । तथाहि
यदि चतुर्दश्यामन्वाधानाद्य कर्त्वी विधीयते तदैवं शोभना, चतुर्दश्या-
मन्वाधानं कर्त्तव्यं परतः सोमदर्शनादिति । तपेदनुच्यते । अन्वाधा-
नोत्कर्षः कञ्जाद्य विधीयत इति । तथाहि प्रतिपद्यापराधिकी

अथपि द्वितीया तथापि चतुर्दशां सोमदर्शनात्परतोऽन्वाधानं परच
द्विनेऽन्वाधानं कर्त्तव्यमिति चन्द्रदर्शने चागनिवेषदन्वाधानस्यापि
निदिष्टत्वात् । तथापि “चदैवेन न पुरस्तात् पश्चात्पश्चेत्तर्ज्वोप-
वसेदिति चन्द्रदर्शनेनामावास्यासुपवसेदिति, “अदर्शनं दृश्यते तद-
हरमावास्यामिति च, तस्माच्चतुर्दशां सोमदर्शनात्परित्यागेनान्वा-
धानोत्कर्षविधानमेव युक्तं । नन्वेवं चतुर्दशां सोमदर्शनाच्चतुर्दश्रीतः
परच द्विनेऽन्वाधानं कर्त्तव्यमिति चतुर्दश्रीपण्यस्योभयच सम्बन्धा-
दात्मभेदश्चतुर्दश्रीत इति विपरिणामकल्पना च स्यात् । उच्यते,
न तावद्विपरिणामकल्पना चतुर्दशां सोमदर्शनादिति व्यवहितान्य-
स्यादुष्टत्वादात्मभेदोऽपि नास्ति न्युत्तर्याम्बां सम्बन्धदद्यात्पुण्यमात् ।

अथाह ।

न्युत्तर्याम्बामनेकार्थविधानं न विदध्यत इति ।

श्रौतान्यथानामे हि वाक्यभेदो भवति ।

अथाह ।

कुमारिणः श्रौतस्यापारनामाले शब्दानामतिगौरवमिति ।

अतएवार्थिकत्वाद्धितीयसम्बन्ध शब्दविपरिणामकल्पनादोषो-
ऽपि न प्राप्नोति । अथो रात्रिसर्चार्यवादत्वेनोपचीद्यापि प्रतिष्ठायात्
प्रतिष्ठाकाम इत्यधिकारेण विशेषणं भवन्ती न वाक्यं भिन्नति, न च
विपरिणामदोषं जनयति । ननु व्यवहितकल्पनादथो दोषाः गत्यन्त-
रात्मभेदोऽप्युपगम्यन्ते । अस्ति सिद्धं गत्यन्तरं चतुर्दशान्वाधानापकर्ष-
विधानं नाम । उच्यते । अदि व्यवहितकल्पनादिभवाद्वाधानापकर्ष-
विधानमाश्रीयते तर्हि तथापि किञ्चनो दोषाः प्रसज्यन्ते तदाकर्षतात् ।

तथापि तत्र हि पक्षे सोमदर्शनादिति क्व सम्बन्धते, किं चतु-
 र्दश्यां सोमदर्शनादिति, किंवा चतुर्दशीतः परत्र दिग् इति,
 किं वामावाखायाः परतः प्रतिपदि, किं वा परतः परक्षां दिग्नि
 सोमदर्शनादिति, न तावच्चतुर्दश्यां सोमदर्शनादिति, सर्वतोऽप्यस-
 तत्वादेवंविधान्यस्य सोमदर्शनस्य दोषत्वेनेष्टत्वाच्च । कथं तदत्येव
 दिग्नेऽन्वाधानं विधीयते । नापि चतुर्दश्याः परत्र दिग्ने सोमदर्शना-
 दिति, अन्वाधानयोग्यचतुर्दशीतः परत्र दिग्ने कदाचिसोमदर्शना-
 भावात् । नापि प्रतिपदि सोमदर्शनादिति, तथा सति परात्परतः
 सोमदर्शनादित्युच्येत न पुनः परतः सोमदर्शनादिति । अत्र अत्र-
 षया च एवार्थः परत इत्यनेनोच्यते, तर्हि अत्रपैव दोषः । अत्र
 प्रतिपदि चतुर्दशीतः परा भवतीति परत इत्यनेन सुख्यपैव
 वृत्त्या प्रतिपद्युच्यते, तर्हि पक्षस्थां सोमदर्शनादपि चतुर्दश्यामन्वाधानं
 विधीयते । अत्र प्रतिपक्षापराधिकीत्यत्र साक्षादुपात्तेन प्रतिपदीत्य-
 नेन सम्बन्धं ज्ञत्वा प्रतिपदि सोमदर्शनादित्युच्यते, तथा सति प्रतिप-
 क्षस्य द्वितीयाग्रभ्येन सोमदर्शनेन च सम्बन्धादाद्यभेदो व्यवहित-
 कल्पना च परतःशब्दोऽप्यनर्थकः प्राप्नोति । प्रतिपदि च कदाचि-
 दपि सोमदर्शनाभावादसंभाव्यमागार्थत्वं प्राप्नोति । अत्र “तद्वैके दृष्टो-
 पवसन्तीत्युपवासदिग्ने सोमदर्शनस्य ज्ञानत्वेन गुणत्वमेव न दोषत्व-
 मिति चतुर्दश्यामन्वाधानं कर्तव्यं चतुर्दश्यां सोमदर्शनादिति अमु-
 च्येत, तर्हि चतुर्दशीपक्षस्यान्वाधानं सोमदर्शनादिति यदि या-
 ज्ञेयं ततः कस्मिन्नप्यनीति वक्तव्यं । न तावच्चतुर्दश्यां, परतः सोमो
 दृश्यते चेन्न तत्रान्वाधानं विधीयते । नाप्यमावाखायां, परतः सोम-

दर्शनादिति, तस्मात्तानुपात्तत्वाद्वाधानयोग्यचतुर्दशमन्तरायाम-
मावास्यायां सोमदर्शनासम्भवाच्च । नापि प्रतिपदि परस्मां द्विभि
सोमदर्शनादिति, तत्र पूर्ववाक्यभेद-व्यवहितकल्पनयोः प्रसङ्गात् ।
तत्र नियमेन परस्मानेव द्विभि सोमदर्शनं भवतीति परत इत्येत-
दपि अनुवादमात्रत्वेनाप्रवृत्तिविशेषकरं प्राप्नोति । अथ पौर्णमासी-
प्रतिपत्तिवृत्त्यर्थं परतः परस्मां द्विभि सोमदर्शनादिति यद्युच्येत, तद-
द्युक्तं पौर्णमासीप्रतिपत्त्यद्योरापे परस्मां द्विभि सोमदर्शनस्य विद्यमान-
त्वात् । अथ प्रतिपदि परस्मां द्विभि पूर्वरापे सोमदर्शनादिति वा,
प्रतिपदि रेखाभाषस्य दर्शनात् प्रथमदर्शनादिति वा, इत्थप्रतिपदि
सोमदर्शनादिति वा इत्थप्रतिपत्तिवृत्त्यर्थं व्याख्यायते । नैतदेवं । पूर्व-
रापादिपक्षानामव्याहारप्रसङ्गात् न्तैरेव पदैस्तत्र इत्यस्यपक्षप्रस-
ङ्गात् पूर्वोक्तानामपि दोषाणां तदवस्थत्वाच्च उत्तरयोः पक्षयोः
परतः प्रथमार्थस्यप्रसङ्गाच्च इत्थप्रतिपदि कदापिदपि सोमदर्शना-
भावेनाप्यर्थस्यप्रसङ्गाच्च । अथ इत्थद्वितीयायां सोमदर्शनादि-
त्युच्यते । तत्र । द्वितीयाशब्देन इत्थद्वितीयाशब्दाप्रसङ्गात् प्रथमा-
नाद्वितीयाशब्दस्य सप्तम्यन्तया विपरिणामप्रसङ्गाच्च । किञ्चैवं
सप्तम्यन्तयेऽपि विषये कदापिदन्वाधानापकर्षः प्रवृत्तेत । अ-
स्यार्थं च कश्चिदेव वारमधिकस्य तिपिदृष्टिदृष्टिचते, आदित्य-
वारो उदयास्तमयथापिन्वाममावास्यायां, सोमवारो उदयास्तमयथा-
पिन्वा प्रतिपदि, मङ्गलवारो उदयास्तमयथापिन्वा द्वितीयायां सोम-
दर्शनाद्यतुर्दशमन्वाधानापकर्षः प्रवृत्तेत द्वितीयासोमदर्शनादित्यु-
च्यते । अथ प्रतिपदि वा इत्थद्वितीया तस्मां सोमदर्शनादित्युच्यते ।

तस्य । अग्नरैकदोषवर्षे पूर्वाह्नवर्षदोषाणां तदवस्थानात् प्रतिपदि कदाचिदपि द्वितीयाऽवस्थवाद्दशभाष्यमानार्थलभ्युक्तं स्यात् । अथ प्रतिपत्संयुक्तायां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तस्य । सर्वथा अपि द्वितीयायाः प्रतिपत्संयुक्ताविशेषेषां विशेषणप्रसङ्गात् पूर्वाह्नाणामपि दोषाणां तदवस्थानात् । अथ दिवैव प्रतिपद्युक्तायां शुक्लद्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तस्य । अग्नरैकदोषवर्षे पूर्वाह्नदोषाणामन्यथाप्यपरिहारात् ।

किञ्च आदित्यवारे षट्ठिनाशिकायामभावात्त्यायां प्रतिपदि षटिकादशविष्टस्याथ सोमवारं व्याप्य मङ्गलवारे षटिकादशमास्यायां प्रतिपदि सत्यां दिवैव प्रतिपत्संयुक्ता द्वितीया जातेति तत्र सोमदर्शनात्तदुद्देश्यामन्वाधानमपठ्येत । अथ चिसुहृत्तायां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तस्य नहि कदाचिदपि चिसुहृत्तैव द्वितीया भवति । अक्षयत्यन्तद्वाच्यो भवति तथापि चिसुहृत्ताधिकद्वावाभावात् सप्तविंशतिमुहूर्त्तन्यूनद्वितीया न कदाचित् सम्भवति । अथ अश्विजपमि चिसुहृत्तैव द्वितीया तत्र सोमदर्शनादित्युच्यते । तस्य । द्वितीयायुक्ता द्वितीया अश्विन्दिने तत्र सोमदर्शनादपि हि चतुर्दश्यां अन्वाधानापकर्षः प्रसज्यते । अथ प्रतिपदि नवमिन्वां चिसुहृत्तायां सोमदर्शनादित्युच्यते, तर्हि षष्पुहृत्तायां वा प्रतिपदि द्वितीयायामपि चतुर्दश्यामन्वाधानापकर्षो न विधीयते । अथ न्यूनतद्वादाद्यर्थं चिसुहृत्तपक्षं आधिक्युदाद्यर्थमित्युच्यते, तर्हि तापदेको द्रोणः संज्ञाग्रन्थानां न्यूनाधिकनिवर्तकसंज्ञाभावात् न्यूनमात्रनिवर्तकमिति अथमात्रन्यूनचिसुहृत्तायां

सोमदर्शनाविशेषेऽपि अन्वाधानापकर्षः प्रसज्येत । अथापराहिकां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । नैतदेवं । न हि कदाचिदपि तिथिः केवलपूर्वाह्नसम्बन्धिनी विद्यत इति, सर्वथा अपराह्नसम्बन्धित्वाविशेषेण व्यावृत्तभावेन अर्थविशेषणप्रसङ्गात् । अथापराह्नमात्रेण चा द्वितीया सैवापराहिकी तस्यां सोमदर्शनादित्युच्यते । नैवं । अपराह्नमात्रवर्तिन्यां द्वितीयायां कदाचिदपि सोमदर्शनाभावेनार्थसम्बन्धवार्थत्वमुक्तं स्यात् । आपराहिकां द्वितीयायां सन्ध्यादिवर्तिन्यामेव सोमस्य दृश्यमानत्वात् । अथापराहिकी द्वितीया यस्मिन्दिने विद्यते तदीयसन्ध्यादिकाले सोमदर्शनादित्युच्यते, तर्हि तदीयसन्ध्यादिवह्णनां पदानां अन्वाहारः प्रसज्येत । पूर्वीक्तवाक्यान्तरव्यवहितकल्पनाद्यो दोषा अपि तदवस्था एव । तस्मात् सोमदर्शनदिने यागनिषेधश्रुतीनाम्नदिने यागविधायकश्रुतीनाञ्च वज्राचार्यमतानुसारेण व्यवस्थितविकल्पः पूर्वविचारे प्रतिपादितस्तथैवैतदपि वचनं नेतव्यं न स्यात्सन्धेयः । तस्माच्चिद्यमेन चतुर्दशामन्वाधानापकर्षविधायकमेतदिति युक्तं । तदयुक्तं । “यस्मिन्नहनि पुरस्तात्परतः सोमो न दृश्यते तदवर्धजत इति आत्या यागस्य चन्द्रदर्शनदिने विधानात् ।

तथाच स्यतिः ।

यदप्यस्य न दृश्येत सम्पूर्णस्य यदा भवेत् ।

स एव कासो यागस्य एतेन चविधा यजेत् ॥ इति ॥

उपवासोऽपि तस्मात् “यदैवैतन्न पुरस्तात् पश्चात्पश्चेत्तर्द्धसोप-
वसेदिति वचनेन चन्द्रदर्शनदिने विहितस्तयोरेकभावस्यभावविनि-
चन्द्रदर्शनेऽङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्यायेनाङ्गकाल एव

परित्याग्यः, प्रधानविरोधेनाङ्गमपि परित्याग्यं किमङ्गुणमपि ।

अतएवोपवसेदित्यनुवदत्यापस्तम्बः ।

यदहर्णं दृश्यते तदहरमावास्यायां शो न द्रष्टार इति वेति ।

सम्पूर्णायाममावास्यायां तत्रोपवासः, अन्यस्यां तु पूर्वदिने उप-
वासः, चन्द्रदर्शनदिने याग इत्यर्थः, अन्यथाङ्गकालानुरोधेन प्रधान-
कालबाधप्रसङ्गात् ।

ननु “यदहः पञ्चासन्नमा अभ्युदेति तदहर्णजन्त इति चन्द्रदर्श-
नेऽपि यागं दर्शयति । उच्यते । इयं श्रुतिः चन्द्रोदयदिने यागमाह,
न चन्द्रदर्शनदिने । तथापि चन्द्रोदयात् प्रागेव याग इत्याह श्रुतिः,
“तदेनमङ्गः श्रौवधीभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधिजनां जनयतीति ।
उदितश्च जना न तस्मिन्नहनि पश्यन्ति किन्तु द्वितीय एवेति ।
अतः स्वस्तितयावपि तथैव यद्यत् अन्यथा श्रुतिविरोधः । यदपि
“स एव आहुतिभ्यो जातः पञ्चाहदृशे” इत्यादिशास्त्राभिप्रायेणैव ।
अथ वा प्रतिपद्याहुतिभ्योजातः पञ्चाह्वितीयदिने ददृश इत्यर्थः,
अत एव स्वस्तिकारास्य श्वसन्नदर्शनदिने यागकरणादित्यत आहुः ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ।

तथा ।

यजनीयेऽङ्गि सोमसेदारास्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्ज्ज्वा दण्डं दद्याद्विजातय इति ॥

तस्माच्चन्द्रदर्शनदिने सर्वथा यागो न कर्त्तव्यः, चन्द्रदर्शने यागनिषेधे-
नैव प्रतिपद्यत्तुद्योगे निवृत्ते तस्मिन्निषेधो गुह्यत्वस्यापमार्थः । एतेन
“विद्युद्धतां द्वितीया चेति वाक्यमन्वाधानोत्कर्षविधायकमिति निरस्यं ।

किञ्च अन्वाधानोत्कर्षाविधाने चतुर्दश्यां सोमदर्शनाच्चतुर्दशीतः परत्र दिने अन्वाधानमिति व्यवहितसम्बन्धद्वयं प्रसज्यते भवदुक्तदोष-प्रसङ्गाच्च । यदि प्रतिपद्यापराष्टिकी त्रिसुहृन्नां द्वितीया तदा चतुर्दश्यामन्वाधानं कर्त्तव्यं परतः प्रतिपदि त्रिसुहृन्नां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्यर्थं स्त्रीक्रियमाणे अन्वाधानापकर्षविधानेऽपि दोषाभावात् । न ह्यत्र प्रतिपच्छब्दस्य वा द्वितीयाशब्दस्य वा सोमदर्शनादित्यनेन सम्बन्धः येन वाक्यभेद-विपरिणाम-व्यवहितकल्पनाः भवेयुः परत-इत्यनेनैव तन्नाभाभावात् चतुर्दश्यामन्वाधानं परतः सोमदर्शनादित्युक्ते चतुर्दशीपरतः तिथियदृष्टे प्राप्ते अमावास्यायाः प्रतिपदि चन्द्रदर्शना-सम्भवान्तु द्वितीया गृह्यते तस्या अपि चतुर्दशीपरत्वात् तदतिक्रमेण तिथ्यन्तरदृष्टे प्रमाणाभावाच्च । न द्वितीयाभावे सोमदर्शनं चतुर्दश्यामन्वाधाने हेतुस्त्रिसुहृन्नां दृष्टिविरोधात् तस्माच्चतुर्दश्यामन्वाधानं, परतस्त्रिसुहृन्नां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्यर्थं स्त्रीक्रियमाणे दोषाभावात् प्रतीयमानान्बन्धनिर्वाहादङ्गकास्त्रातुरोधेन प्रधान-कास्त्रवाधाभावाच्चान्वाधानापकर्षविधानमेव युक्तं ।

किञ्च चन्द्रदर्शनदिने यागे स्त्रीक्रियमाणे वज्रवाक्यविरोधोऽपि प्रसज्येत चाराद्यषीयगृह्यपरिश्रितात् ।

यावत्पूर्वस्य हीनत्वं यावन्नास्तमितोदयः ।

श्रौपवस्तस्य यागस्य तावद्विदुरिति श्रुतेः ॥

यावत्पूर्वस्य पौर्णमासीचन्द्रमसो हीनत्वं न भवति तावदौपवस्तं कार्यमित्यर्थः । यावन्नामास्यायां चन्द्रमसोऽस्तीति प्रतिपद्युदयो न भवति तावदागकास्त इत्यर्थः ।

पूर्णे ग्रन्थिन्यौपवसं यागस्य समसप्तके ।

पर्वण्यसप्तके क्षुर्यात् यागस्यन्नार्कसन्धिते ॥

इति पूर्वोक्तएवार्थोऽनेन वाक्येन स्पष्टीक्रियते, पौर्णमास्यां पूर्णे चन्द्र-
मसि औपवसाख्यं व्रतं कार्यं तदन्तरं चन्द्रार्कयोः समसप्तके प्रति-
पदि यागः कार्यः इत्यर्थः ।

उदितो यदि वा हीनो दृश्यते यदि चन्द्रमाः ।

प्रतिपत्सु न कार्यः स्यात् विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

उदितोदर्शप्रतिपदि हीनः पौर्णमासीप्रतिपदि चन्द्रमा दृश्यते
तदा यागो न कर्तव्यः यतः सर्वे देवास्तत्र पराङ्मुखा भवन्ति ।

तथा ।

पुरा तु सूर्यास्तमथा द्वितीया यदि दृश्यते ।

यागस्तत्र न दृश्येत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

अस्त्रापवादः ।

निघ्नार्थां प्रथमे भागे दृश्यते पूर्णता तथा ।

तद्गत्यथो दिवा नास्ति तत्र यागः परेऽहनि ॥

रात्रेस्तु प्रथमे भागे न दृश्येत्पूर्णता तथा ।

हीनोदितो दिवा यत्र तपेष्वा यागमादिशेत् ॥

अत्र केचिदाहुः प्रतिपदि सोमदर्शने सतीष्टेरकरणं वैकल्पिकं
द्रष्टव्यं, यदि हि प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशे सन्ध्यानेऽपि सोमदर्शनेनेव
दर्शनागः प्रतिविध्यते तदा ।

यजनौघेऽङ्गि सोमसेवास्त्रां यदि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्जला दण्डं दद्याद्विजातये ॥

इति कात्यायनवचनमसङ्गतार्थमेव स्थात् । “चिसुङ्गर्णा द्वितीया
 चेदित्यनेन चतुर्दशामन्वाधानं विधाय पञ्चदशामर्षाद्विहिते घागे
 कृते द्वितीयेऽहनि प्रतिपदि यजनौचेऽहनि सोमश्चेदित्युत्थमानमसङ्ग-
 तं स्थात् । तस्याहो यजनौथलाभावात्तत्पूर्वाहस्य तदा यजनौथलात्
 “तत्र व्याहृतिभिर्जला द्रष्टुं दद्याद्विजातये” इति यागाभावे व्याहृति-
 होमो द्रष्टुदक्षिणादानं विधीयमानमपि आकस्मिकत्वाद्दृष्टं, सोम-
 दर्शनेन तु पाश्चिमे यागप्रतिषेधेऽभ्युपगम्यमाने चन्द्रदर्शनेऽपि यति
 यज्ञेनैव वचनेन व्याहृतिहोम-द्रष्टुदक्षिणादानवहितो घागो विधी-
 यते तदैवमर्थवन्नायथा । तदयुक्तं । तथाहि किमयं प्रायश्चित्तविधि-
 निमित्तविधिर्वा, आद्येऽपि किं यजनौचदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत
 चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत चन्द्रदर्शनदिने घागे न तावत् प्रथमः कल्पः,
 यो ज्ञानात्तच्चन्द्रदर्शनदिने घागं अनुतिष्ठति तस्य पश्चाच्चन्द्रदर्शने प्राय-
 श्चित्तविधायकत्वेनास्योपपत्तेः श्रौत-स्मार्त्तनिषेधपाश्चिकत्वापादनश-
 मर्थाभावात् । किञ्च प्रायश्चित्तं विहितनिधिद्वारातिक्रमे भवति, तत्र यदि
 यजनौचदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तमिदं भवेत् तर्हि तन्निषेधकत्पना
 प्रसज्येत त्वदि चन्द्रदर्शनदिने घागे इदं विधीयेत । उत चन्द्रदर्शन-
 दिने घागे निमित्ते प्रायश्चित्तं भवेत्तदा तन्निषेधस्य श्रुतत्वात्
 काचित्कल्पनेति तत्रैवेदं प्रायश्चित्तं । नापि द्वितीयः निषेधपाश्चिक-
 त्वाभावप्रसङ्गात् । निमित्तविधित्वेन किं यजनौचदिने चन्द्रदर्शन-
 निमित्तमिदं विधीयते उत चन्द्रदर्शनदिने घागे निमित्ते इति । नो-
 भौ पूर्वोक्तदोषात् । द्वितीयपक्षे यजनौचदिने चन्द्रदर्शननिमित्तत्व-
 प्रतीतिरपि बाध्यते । तस्याच्चन्द्रदर्शनदिनघागनिषेधो न पाश्चिक-

इति । अथ त्रेचिदाहुः सर्वदा प्रतिपद्येव यागो न द्वितीयाविहू-
प्रतिपदि यागः, नापि पर्वचतुर्थ्यां च याग इति ।

अथाह कात्यायनः ।

पथादावेव कुर्वीत सदा पथादिकर्म यत् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यान्ये मनीषिणः । इति ॥

अन्ये ग्रहणं विकल्पसूचनार्थं अन्ये न कुर्वन्तीत्यर्थः, अथा वषड्-
त्येके समामनन्ति वौषडित्येके इति । तदप्युक्तं । पूर्वाह्नसन्धि-
निमित्तपूर्वदिनयागविधायकपर्वचतुर्थ्यां यागविधायकद्वितीयाविहू-
प्रतिपदिषेधश्चन्द्रग्रहदिनयागनिबन्धननिन्दावचनवज्जतरभ्रौतस्मार्त्त-
वचनसंकोचप्रसङ्गात् अनेकदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गाच्च । न चाथ विधि-
विभक्तिरस्ति, आचारमाचोपदेशात् । न चेदृशस्य सप्तविधिविभक्ते-
र्युक्तं वज्जतरवाक्यार्थविकल्पापादने सामर्थ्यं, तस्मादेतद्वाक्यममनीषि-
इत्यकारप्रसङ्गेण व्याख्येयं । तस्मादुक्तैव व्यवस्था युक्ता । अथ वौषा-
यनसूचनिबन्धकाराः त्रेचिदपराह्नगतेऽपि पर्वसन्धौ पूर्वेषुरपोष्य तद-
हर्षानानुष्ठानं वदन्ति तत्राप्यपराह्न एव सन्धिसमीपे यागमिच्छन्ति ।
तदनुपपन्नं । प्रातर्यजध्वमिति मन्त्रस्त्रिंशद्विरोधात् ।

ननु प्रातर्यजमानेऽपि सन्धौ यजेतेति विरुध्यते । नैव दोषः । सन्धि-
ग्राह्यस्य सामीप्यपरत्वात् सामीप्यस्य चापेक्षिकत्वात्प्रातःकालोऽन्यापे-
क्षया समीप इति वक्तुं शक्यत इति न सन्धिग्राह्यविरोधः, अपराह्नस्य
न कथञ्चित् प्रातरिति वक्तुं शक्यत इति अपराह्नयागानुष्ठाने
भवति प्रातःकालविरोध इति न तत्र यद्दुं युज्यते । ननु यावत्स-
न्धिरतिसामीप्यं भवति तावत्सन्धिग्राह्यमनुष्ठानातीत्यपराह्नगतसन्धौ

तस्मिन् एव आगमिष्यात् । इत्थं रात्रिगतेऽपि पर्वसन्धौ तत्रैवानुष्ठानं प्राप्यते । अथ पूर्वैश्वर्यं गृह्णात्युत्तरमर्द्धवता यजत इत्यहर्विधानाद्वाप्येव साक्षाद्विधानाभावात् सन्धिसमीपस्य कथञ्चिदहन्व्युपपत्तेर्न रात्रौ आगानुष्ठानमिति । इत्थापराह्नगतेऽपि सन्धौ तत्र आगेऽनुष्ठेयमाने प्रातर्विधिविरोधादपराह्नस्य साक्षाद्विधानाभावात् सन्धिसमीपस्य प्रातरप्युपपत्तेर्नापराह्णे आगानुष्ठानं । अथ सन्धौ यजेतेति प्रत्यहविधित्वात् प्रातर्यजध्वमिति मान्मवर्षिकोऽस्यष्टविधिर्दुर्बलः । अथोत्तरमर्द्धवता यजत इत्यपि वर्त्तमानापदेशत्वेनास्यष्टविधित्वात् दुर्बलमविशिष्टं । अथोच्यते । विरोधे सति वस्त्रावस्त्रादिभिरपि रात्रिगतस्य सन्धेरहरपि समीपं भवति इति सन्धिशास्त्रस्य सामीप्यपरसाहस्रास्त्रेषाविरोधः, इत्थं तत एव हेतोः प्रातःशास्त्रेषाव्यविरोधः ।

किञ्च सन्धिशास्त्रस्य सामीप्यं न सुखोऽर्थः, किन्तु साक्षरि-
रिति, तत्राप्यविशिष्टमस्यष्टत्वं । न च प्रातर्विधेरप्रकरणाधीनत्वं दीयः,
अप्रकरणाधीनमपि स्मार्त्तदक्षिणाचारादिकं प्रकरणाधीनाच्छ्रौ-
तात् प्रत्यासत्त्यपेक्षकान्प्रयोगशास्त्रादवलीय इत्युक्तं श्रिष्टाकोपा-
धिकरणे । तस्माच्चोदितदेश-काक्षाद्यभावेन यावत्सामीप्यं सम्भवति
तावदेव गृह्णाति । अन्यथा सामीप्यलोभेन प्रातःकास्यभावे क्रियमात्रे
सर्वाङ्गान्तरबाधोऽपि प्रसज्यते । तस्मात् सन्धिसमीपवर्तिनि पर्वचतु-
र्थांशदिशोदितकास्त्रानुरोधिनि प्रातःकाले षष्ट्यं । ननु “न साद्यम-
सि देवयागाय जुष्टमिति सायंकाले आगमिवेधादवशिष्टोऽपराह्ण-
दिरभ्यनुष्ठानो गन्धते विघ्नेषु निषेधस्य श्रेयाभ्यनुष्ठानपरत्वात् यथा वामेन

चक्षुषा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीति गम्यते । भवेदेवं यद्यथं नि-
 वेधः स्यात् तथं निवेधः एकस्मिन्नेव वाक्ये प्रातःकालविधिः सायंकाल-
 निवेध इत्युभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादवश्यमेको विधिरितरोनित्या-
 नुवाद इत्यभ्युपगम्यत्वं । तत्र यदि सायंकालनिवेधोऽभ्युपगम्यते
 तदा पारिशेष्यात् प्रातरपराह्णादिकालः सर्वोऽपि यागार्थः पाञ्चिकः
 प्राप्नोति इति न प्रातःकालस्य नित्यवद्यागसम्बन्धानुवाद उपपद्यते ।
 अथवा यदि प्रातःकालविधिरभ्युपगम्यते तदा तद्भूतिरिक्तानां सर्व-
 कालानां नित्यमेव गिहृत्तत्वात् सायंकालनिवृत्तिरपि नित्यानु-
 वादः ।

किञ्च प्रातर्यजध्वमिति प्रैषरूपत्वात् प्रैषस्य च प्रवर्त्तनात्मक-
 त्वाद्विधिकल्पनमेव सुशकं, न सायमस्तीति तु वर्त्तमानापदेशत्वेन
 प्रवर्त्तनाल्लेखः प्रतीतिरपि नास्तीति नेदन्निवेधविधानं निवेधस्य
 स्पष्टमनवगतेः प्रागुदाहृतप्रातःपूर्वाङ्गे यागप्रतिपादकवज्ज्वलनविरोध-
 प्रसङ्गात् । ननु यदा प्रातः पर्वचतुर्थांशोऽस्ति तदैवं भवतु, यदा तु
 तस्माभावः तदा किं प्रातःकालो बाधेत उत पर्वचतुर्थांश इति
 कथं निर्णयः । उच्यते । अपराङ्गे यागे क्रियमाणे पूवाहृतप्रातःकाल-
 तन्मप्रक्रमकाला बाधेरन्, प्रातस्तु क्रियमाणे पर्वचतुर्थांशमाचवाधः
 इति बाधसाधवाय स एव युक्तः । तस्मादपराहृतगतेऽपि पर्वसन्धौ
 परेषुरेव याग इति सिद्धं । मध्याह्नसन्धौ तु तदहरेव यागः
 प्रागुदाहृतसौगाह्यादिवचनात् ।

अथ केचिदाहुः ।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि त्विष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय कस्त्रेष्टिं ततः शुर्वाच्च नान्यथा ।

इति गर्गवचनेन पञ्चदश्यामिष्टिसमाप्तौ पुनर्योगविधानात्
द्वितीयेऽप्येव यागो युक्तः । मध्याह्नवन्धिश्रास्त्रं तु स्यगामिन्यां तिथौ
उत्तरदिने यागकाक्षाभावे “प्रतिपद्यप्रविष्टायामित्यनेन सद्य विकल्प-
नादुपपद्यते, दृष्टिगामिन्यां तु परतो यागकाक्षस्य सम्भवे मध्याह्न-
श्रास्त्रं न प्रवर्त्तत एव “पश्चादयोऽभियष्टव्या इति नियमस्य बाधने^(१) ।
तदयुक्तं । “विशुद्धर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिवज्जवाक्यविरोधात् । वि-
कल्पस्याप्यन्याय्यत्वाच्च । तस्मादेतद्वाक्यपर्यालोचनया प्रातःकाले समा-
प्तिवर्षे सर्वं कृत्वा विरम्य प्रतिपदि प्रविष्टायां ब्राह्मणभोजनमन्त्र-
पदार्थसमाप्तिश्च कर्त्तव्या । अथ केचिद्विदन्ते । चाङ्गस्य प्रधानस्य
पूर्वाङ्गे एव कर्त्तव्यत्वाद्ब्राह्मणतर्पणस्य चाङ्गत्वादिरम्य व्यापारे चाङ्ग-
प्रधानवत्यां भावनायां विधिना प्रवर्त्तितत्वान्नद्विरोधः । वार्त्तिक-
कारेण यावज्जीवाधिकरणे पौर्णमास्यतिरिक्ताद्यर्थवच्छेदपरा श्रुतिः ।
“अत्राप्रावपि तदत् स्यान्न त्विहैवं प्रतीयत इत्येतत्क्रोकस्याख्याने
उक्तं, यदि तत्राप्यत्वात्कर्मणः पूर्वाङ्गचोदनावशेन पौर्णमासी न
व्याप्यते न किञ्चिदुच्यतीति वदन्निरिष्टिसमाप्तिरपि पूर्वाङ्गे दर्शिता ।
तस्मात्पौर्णमासां सद्यस्कासत्पञ्चाङ्गीकारे “पूर्वां पौर्णमासीं उत्तरां
वोपवसेदिति पूर्वोपवासपक्षे सद्यस्कासता नास्तीत्येतदर्थमिदं वचनं,
यावता द्वितीयदिने प्रतिपदः पूर्वाङ्गस्य च विद्यमानत्वात्पुनःकरणं
युक्तमिति । तदयुक्तं । “प्रतिपद्यप्रविष्टायामितिश्रास्त्रसंकोचप्रसङ्गात्
प्रयोगवचनाधिप्राङ्गप्रधानैककाक्षस्य वचनवशेन हेयत्वात् न तद्गणेन

(१) भाष्यत इति ख० ।

सङ्घोषो युक्तः “सन्धिमभितो यजेतेति युतिविरोधाच्च । सा हि सन्धेरभयतो यागप्रयोगो यथा भवति तथा यजेतेति प्रतिपादयति । तथापराङ्गादिपर्वसन्धौ तद्वहःप्रातरन्वाधाच्च परेषुर्चांगेऽनुष्ठीयमाने सन्धिमर्भता भयत्वेवेत्यविरोधः । पूर्वाङ्गपर्वसन्धौ तु पूर्वेषुरन्वाधाच्च तद्वहःसन्धेः प्रत्यक् समाप्तौ सन्धिमर्भत्वं हीयते तेनोत्तमः पदार्थः समाप्तिग्रन्थवाच्यो ब्राह्मणतर्पणात्मकः केवलं सन्धेरूर्ध्वं ज्ञानदृष्ट्याः, तावता प्रयोगे सन्धिमर्भता वेत्स्यति न तु मध्ये विरामः कस्मात्सन्धि-
मर्भब्राह्मणवशादिति ब्रूमः । ननु सन्धिमर्भत्वसुखात्म्यमाश्रमपि सर्वसुखा-
त्म्यते प्रयोगैरन्वार्थार्थं, तथा प्रातःकालवाधप्रसङ्गाभैरन्वार्थं हि प्रयो-
गवचनेनार्चादाश्रयमात्रं स्पष्टोदितकालादिपदार्थविरोधे दुर्बलं तदेवंविधोदाहरणे प्रातःकाले समाप्तिवर्षे निर्र्थं विरम्य सन्धिपर्वत्वं प्रतीय्य सन्धेरपरि प्रतिपत्काले समाप्तिपदार्थ एव केवलः कर्त्तव्यः तस्मान्नाप्याङ्गसन्धौ परेषुर्चांग इति । पूर्वाङ्गपर्वसन्धावपि तद्वहरेव यागः पाराचीकण्डपरिशिष्टात् ।

विप्रकर्षे परे यागः सन्निकर्षे परे तथा ।

प्रोक्तद्वयः समाख्यातो युतिभिरुत्पदार्थिभिः ॥

बडाष्टेऽपि च यागः स्नात् तथा दिर्दाद्रेऽपि च ।

सूर्याचन्द्रमयोः पूर्वं पूर्वांशे सन्निकर्षतः ॥

बडाष्टे पौर्वमासां, दिर्दाद्रे तमावासायां, सूर्याचन्द्रमयोः परस्परं पूर्वांशे यदा सन्निकर्षः तदा यागः कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः ।

तथा ।

आगतां तिथिसुखात्म्य तिथिशेषान् चोचयेत् ।

वृषा चतस्रुपासीत न हि भस्मणि द्रवते ॥

“प्रतिपक्षप्रविष्टायामित्युक्तपरिहारं ।

अथ वेदिदाहः ।

पौषकालेऽङ्गामतिदीर्घत्वात् किञ्चिदधिके षोडशघटिके चाव-
र्त्तनं भवति तत्र तिथिप्राये षति कदाचिच्चतुर्दशघटिकः पर्वचतु-
र्थीयाः तत्रावर्त्तनसमीपे पूर्वाह्ने पर्वसन्धिके भवति तदा सूर्योदय-
समीपे तन्मोपक्रमकाले पर्वचतुर्थीयाभावेऽपि प्रधानयागावधरे प्रातः-
काले विद्यमानत्वात्तत्रैव यागः न परेषुः प्रातः प्रतिपक्षचतुर्थीयां “न
षष्ठ्यं चतुर्थीयां इति निषेधात् । अथ हि प्रधानयागाङ्गभूतविशि-
ष्टकाण्डविरोधो भवति तत्राङ्गुणविरोधन्यायेनाङ्गकाण्डपरित्यागस्यैव
बुद्धत्वादतोऽत्र न परेषुयागः । यदा तस्मिन्नेव विषये परेषुः प्रातः
प्रतिपक्षचतुर्थीयायाः तदापि न तत्र यागः “चिसुद्धतां द्वितीयां वेदि-
त्यादिग्राह्यान्मद्ग्रन्थदिने यागनिषेधकवज्रवचनविरोधात्, तस्मा-
द्बुद्धविषये पूर्वदिन एव याग इति । यदपि वचनान्नरं ।

षोडशेऽप्यन्वभौष्टेऽर्धेऽथ पञ्चदशेऽहनि ।

चतुर्दशी जघन्येष्टिः पापा यत्तदग्नेऽहनि ॥ इति ।

तेन यत्तदग्नेऽहनि इष्टिं न क्षुर्वाञ्ज त्वादधीतेति । जघनाधान-
मेव निदिशते न यागः, ।यात्वे तिथिद्वाराविष्टेरननुष्ठानमेव ज्ञात् ।
अतो जघनीयादारभ्य यत्तदग्नेऽहनि औपवचनं कर्म न कार्यमित्य-
वगम्यं ।

अतएव वीधावनः ।

अतएव साक्षात्तानि चतुर्दशी षोडशी न तु चतुर्दशी यत्तदग्नेमि ।

तथाच वचनाकरे ।

अथौपवस्यं कर्म अजनीयात् अथोदग्रे ।

अथेवमग्रे वापि तत्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

अथ च दिनदशस्य अथ-दृष्टोरसम्भवात् अथोदग्रेऽहनि अग्रे अथ वा कदाचिदौपवस्यं कर्म न कार्यमिति कथं निषेधः, उच्यते अथप्रा-
तिवर्तिं नामरिचे न द्वितीतिवञ्जित्यानुवाद इति ।

अथ षोडश्यामुपवस्ये क्रियमाद्ये “पशान्ते उपवस्यत्या इति वचनं
विषयते पञ्चदशदिनात्मको हि पशुः तत्र प्राक्कनअजनीयदिनादा-
रभ्य पञ्चदशभिः पशे गते षोडशीयमतिरिच्यते । अथ वा प्राक्कनअज-
नीयौपरितनदिनादारभ्य पशुः क्रियते तर्हि प्राक्कनअजनीयात्पशा-
दिनं शीयते । उच्यते । पञ्चदशभिक्षिपिभिः पशो भवति, न तु
पञ्चदशभिर्दिगैर्द्वितीर्विदां अरक्षान्तां च तिषयः कदाचिदुदग्रेऽह-
दिनेषु समाप्यन्ते पञ्चदशसु षोडशसु वा तावत्स्यं पञ्चदशैव तत्र
पशादिग्रन्थेन प्रतिपद्युच्यते पशान्तग्रन्थेन पञ्चदशौ तिषिः तस्या-
च्छोडशादिदिनगताषामपि तस्यानेवोपवस्यः क्रियत इति । अहास्य
वचनस्य पूर्वार्द्धमभावात्साध्यासुत्तरार्द्धं पौर्णमास्यां वेदितव्यं पौर्ण-
मास्यादिष्वस्यस्यपञ्चकापि विद्यमानत्वात् । प्रतिपद्यौपवस्यं कर्म
अजस्य तथाचं अग्रेऽहोति निषेध उच्यते ।

अतः ।

अने पञ्चदशौ वाप्या माद्ये वाप्या तु षोडशी ।

अने वाप्यश्रिते वापि नेव्या अग्रेऽहो कथित् ॥

अथ कावचमात्रस्य विज्ञेयवचनेरेव बाधत्वात् अथ-दृष्टिवचनमन्वयवचनं ।

अथ-दृष्टौ न जानीते तिथीनां चन्द्रमण्डले ।

यातुभागः स विज्ञेयो यथा भस्मनि ह्यते ॥

इत्यस्य अथ-दृष्टिज्ञानविधेरयमुपयोग उत्तरदिनअथ-दृष्टौ-
रङ्गयोः पूर्वदिनप्रवेग्नमिति ।

तथाच सप्तम्यन्तरे ।

तिथेः परस्माच्चटिकास्तु याः सु-

न्यूनास्तथैवाभधिकास्तु तासां ।

अङ्गं विधोष्यं च तथा प्रयोष्यं

ह्रासे च दृष्टौ प्रथमे दिने तत् ॥ इति ।

‘परस्माच्छिथेः’ प्रतिपदः, या चटिकाः पूर्वस्माच्छिथेर्न्यूना अधिका
वा समानादूर्ध्वं पूर्वस्मिन्दिने ह्रासेऽस्य विधोष्यं दृष्टौ च संधोष्यमि-
त्यर्थः । तदनेन पर्वसन्निधानं कार्षमिष्युक्तं भवति । पौर्णमास्यां त्वाप-
स्मिन्नेनोक्तो विशेषः ।

अः पौर्णमास्यां त्वाग्न्याधानपरिस्तरसोपवासाः सद्यो वा सद्यस्त्रा-
सायां सर्वे क्रियन्त इति ।

अन्वार्थः सद्यस्त्रासायां पौर्णमास्यां अन्वग्न्याधानादीनि सद्यः
तपःसमानेऽहनि क्रियन्ते पूर्वेषुवां तत्र सर्वे ब्राह्मणतर्पणानि क्रियते
तेन तदेकमिति । उत्तरदिनभास्वार्थसंप्रकारेण ।

अग्न्याहितिवास्तसोपवासाः

पूर्वेषुरेतत् सद्यु पौर्णमास्यां ।

आवर्तनात्माह् चदि पर्वसन्निः

सद्यस्त्रा वा क्रियन्ते समस्तं ॥

‘आवर्त्तनात् प्राक्’ सङ्गवाद्दूर्द्धमिति शेषः ।

सन्धिसेत् सङ्गवाद्दूर्द्धं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्षमासौ विज्ञेया सद्यस्कासाविधौ तिथिः ॥

इति कात्यायनस्मरणान् ।

एतच्च सद्यस्कासत्वं वैकल्पिकं “सद्यस्कादा वा क्रियते समसमिति वचनात् ।

तथाचापसाम् ।

सर्विकां द्वितीयां वाजसनेयिनः समामनन्ति ।

‘सर्विकां’ अश्विकामिति यावत् । अस्यलक्ष्यं दिनाद्दूर्द्धम्यापि-
त्वाभावात् ।

उक्तञ्च ऋष्यार्थसंपर्कारेण ।

मध्यन्दिनात् सादृशनीह यस्मिन्

प्राक् पर्वणः सन्धिरियं द्वितीया ।

सा सर्विका वाजसनेयिमन्या

तस्मान्मुपोष्याथ परेषुरिष्टिः ॥ इति ।

केचित् “पौर्षमासाभित्यादि “सद्योवेत्येतदन्तं एकं सूत्रं ।
अपरन्तु “सद्यस्कासायां सर्वं क्रियत इति वदन्ति, तथा सर्वर्थां
पौर्षमासां अग्न्यन्याधागादीनि सद्यः पूर्वेषुवां क्रियन्त इति पूर्वा
सूत्रस्यार्थः, द्वितीयस्य तु सद्यस्कासा विद्यतिहासां सर्वं ब्राह्मण-
तर्पणान्तं क्रियते गेडान्नादिकमिति । नैतद्युक्तं । अपराक्तस्यदौ
सद्यस्कासपत्रे “सन्धिमभितो वषेतेतिश्रुतिविरोधान् ।

विधिरलक्ष्यतायुक्तं ।

तदैव चागः परतो यदि ज्ञात्
तस्मिन् विद्वत्प्रायाः प्रकृतेः परेषुरिति ॥

अथ केचिदाहुः ।

अपाङ्गाः षष्पुङ्गवाः सुर्वक्षां वृद्धिः परेऽहनि ।
चिसुङ्गर्त्तमपि पाङ्गं यक्षां व्रावः परेऽहनि ।
चिसुङ्गर्त्तं न कर्त्तव्यं हीनं तथापि निर्दिशेत् ॥ इति ।
सन्धिसेत् सङ्गवाङ्गुर्त्तं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।
या पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्त्वास्तविधौ तिथिः ॥

इत्यनेनैव स्यदतिवचनेनापयणादिविद्वत्तिथिषु सद्यस्त्वास्तनेन
विधितासु द्वितीयादिने प्रतिपद्युद्धौ पूर्वदिने सद्यस्त्वास्तनं नास्तीति ।
तथा ।

चिसुङ्गर्त्ता द्वितीया चेत् प्रतिपद्यापराहिकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

इत्यस्मिन् वचने प्रदर्शितो चागनिबन्धः प्रतिपदि तिथिद्युद्धौ
नास्तीत्यप्यने “अपराद्धे चिसुङ्गर्त्तं पाङ्गमेवेति वचनद्वयस्याभिप्राय-
इति । अपोच्यते यत्तावदुक्तं “सन्धिसेत् सङ्गवाङ्गुर्त्तमिति वचनं
विद्वत्तिथिवचनमिति । तद्युक्तं । इदं हि वचनं दर्श-पूर्वमासप्रकर-
पाठितं वा अनारम्भाधीतं वा उभयथापि विद्वत्तिथिवचने न सम्भ-
वति । न च विद्वत्तिथिवचनप्रकरणापाठः सर्वविद्वत्तिथिवचनमन्त्री-
कुर्वन्त स्त्रीक्रियते विद्यते वा । न च सर्वविद्वत्तिथिपाठः सम्भवति, तेन
प्रकृतिविवचनेतत् । न च तथापि सद्यस्त्वास्तनापवादः सम्भवति, तद्-
भावे किं प्रतिपदि चागस्तस्मिन् पर्वणि वा, न प्रथमः एवंविध-

विषये द्वितीयदिने प्रतिपद्द्वावपि त्रिसुहृत्ताधिकद्वितीयाद्यद्वावेन
 “त्रिसुहृत्तां द्वितीया, चेदित्यादिवचनविरोधात्, न वाजसनेषि-
 मताभिप्रायमिदं “त्रिसुहृत्तं न कर्त्तव्यमिति वचनस्य मथ्याङ्गात्
 प्राक्पर्वसन्धौ प्रतिपद्द्द्वौ तत्र यागो न कर्त्तव्यः किन्त्वन्वाधानमे-
 वेत्येतदर्थप्रतिपादकत्वाभावात् । अथ प्रतिपदि त्रिसुहृत्तां द्वितीया
 चेत्यस्येतद्द्वेण द्वावविषयेत्यनेन संकोच इति गिरसां । “अथाङ्गाः
 त्रिसुहृत्ताः क्षुरित्यपि वचनं नैतदर्थप्रतिपादकं, तस्मादेवमिदं
 वचनद्वयं व्याख्येयं त्रिसुहृत्तमपि यदा चतुर्दशौदिनसन्धि
 अन्वाधानेन द्वाव अदि द्वितीयदिने वर्द्धते द्वावे तदपि द्वाव ।
 अन्यथा “त्रिसुहृत्तां द्वितीया चेति वाक्ये चतुर्दशमवाङ्गमिषेध-
 वाक्यविरोधः । एवं “त्रिसुहृत्तं न कर्त्तव्यमिति वचनान्तराविरो-
 धेनान्वाधानविषयमेव व्याख्येयं ।

अपरे त्वाद्यं वचनं पर्वसन्धिरिक्तविषयमित्याहुः । किं वज्रणा
 वज्रवाक्यविरोधात् तदीया व्याख्या युज्यत इति ।

एवं पश्चावपि द्रष्टव्यं, अतएव तत्राप्युक्तं “अर्द्धादङ्गो भवति
 नियतः पर्वसन्धिः परस्तात् कृत्वा तस्मिन्नहनि च पशुं सद्य एव द्वाव वा
 आरम्भाय प्रकृतिरथ चेत् पर्वसन्धिः पुरस्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रकृति-
 मथ तु स्थापशुः सद्य एव” इति, पूर्वाह्नसन्धानुत्तरेद्युर्विहितकासाद्य-
 अवात् सद्य एवेत्युक्तं । अयं च अविहितविशेषकासाद्य विहितानु
 पशुषु च निर्ययः, यत्र कासाविशेषो द्वावकासत्वं वा श्रूयते तत्र
 तथैवानुष्ठानमित्यवगन्तव्यं ।

आपयशेषान्नु मुतौ विशेषो दर्शितः ।

यस्मिन् काले अमावास्या सम्पद्येत तथेष्ट्याचैतथा यजेत यदि
पौर्णमासी स्नानथेष्ट्याथ पूर्णमासेन यजेतेति ।

यस्मिन् काले इत्यावर्षणात् पूर्वं, 'तथेष्ट्यामावास्या, 'एतथे-
त्यापथथेष्ट्या, यदि पौर्णमास्यावर्षणात्पूर्वं सद्यस्काया च स्नानदा
तथापथथेष्ट्याथ पूर्णमासेन यजेतेत्यर्थः ।

तदुक्तं वार्तिककृता ।

पौर्णमास्यां तु पूर्णः स्नात् द्वितीयेऽङ्गि अग्निषथे ।

यजेत् पूर्वं पूर्णमासादूर्ध्वं दर्शने चेद्यजेत् ॥ इति ।

अथेष्ट्याग्रध्वेनापथथेष्टिः ।

उपवसादिनवर्ष्यानि परिशिष्टे दर्शितानि ।

शाकं मांसं मसूरांस चणकान् कोरदूषकान् ।

माषाण्डधुपराणानि वर्जयेदौपवसाने ॥

पर्वण्यज्ञोपाधो गोभिः ।

अधीचीत तद्विज्ञो वा पर्वागमयेत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-

सकृत्विद्याविभारद-श्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्भंग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे काण्डनिर्णये

पर्वसन्निर्णयः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ ग्रहसकालनिर्णयः ।

तत्र मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यपदे नाद्यादद्यात् क्षात्वा तु मुक्तयोः ।

अविमुक्तासंगतयोर्दृष्ट्वा क्षात्वा परेऽहनि ॥

अथ केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्यपदग्रहणे तद्युक्तमहोरात्रं सञ्जते प्रातःतपादियचने-
चन्द्र-सूर्यपदे अहोरात्रं भोजननिषेधादिति । तद्युक्तं चन्द्र-सूर्यपद-
ग्रहणे स्वस्मन्भक्त्यासक्त्याया एवोचितत्वात् । वाक्यान्तरस्याप्यर्थो-
ऽनेनैव प्रतिपाद्यत इति च निष्प्रामाणिकं मार्कण्डेयादिवाक्येषु
ग्रहसकाले यामचतुष्टयादिषु भोजननिषेधात् तदुपलक्षणतया
अपि प्रसङ्गात् ।

विष्णुरपि ।

चन्द्रार्कोपरान्ते नात्रीयादविमुक्तयोरसंगतयोर्दृष्ट्वा क्षात्वा परे-
ऽहनि ।

ब्रह्मपुराणे ।

नात्रीयादद्य तत्काले यस्तयोश्चन्द्र-सूर्ययोः ।

मुक्तयोस्तु हतस्मानः पश्चाद्दृष्ट्वा स्ववेक्षणि ॥

यत्र तु “पश्चात्कुर्यादिति पाठः तत्राश्रयमिति विपरिणतमनु-
वर्धते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

चन्द्रस्य यदि वा भागोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।

यद्यन्तु भवेत्तत्र न पूर्वं भोजनक्रिया ॥ इति ।

नाचरेत्सपद्ये चैव तथैवास्तसुपागते ।

यावत्साक्षोदयस्तस्य नाम्नीयात्तावदेव तु ।

सुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत खाला चैव यथाविधि ॥

‘तत्र’ तस्मिन्निहोरात्रे ।

ग्रह-विहितौ ।

तस्मिन्निहोरात्रे नाम्नीयात् यस्यासं यावदेव तु ।

सुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत खाला चैव यथाविधि ॥

विष्णु-ग्रातातपौ ।

अहोरात्रन्तु नाम्नीयात् चन्द्र-सूर्य्यपद्ये सदा ।

सुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत खानं कृत्वा विधानतः ॥

सूर्याचन्द्रमयोर्लोकान्तर्यामिणां याति मानवः ।

धीतपापो विशुद्धात्मा मोदते तत्र देववत् ॥

नाद्यात्सूर्य्यपद्यात्पूर्वं अग्निं वायं ग्रग्निचयात् ।

यद्यकाले च नाम्नीयात्स्नात्नाम्नीयात्तु सुक्तयोः ॥

सुक्ते ग्रग्निनि भुञ्जीत यदि न खान्महाग्निना ।

खाला दृष्ट्वा परेऽप्यथाद्विस्वात्मितयोस्तयोः ॥

ब्रह्मवेवर्त्तं ।

अर्द्धरात्रादधश्चन्द्रं राऊर्घसति नारद ।

तदा सुक्तौ प्रकर्त्तव्यं चङ्गिरेव च भोजनम् ॥

पद्मपुराणे ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं यदा चन्द्रपक्षो भवेत् ।

पूर्वं पूर्वच भोक्तव्यसुप्तदे चोत्तरेऽपि च ॥

‘पूर्वच’ पूर्वांशे, ‘उत्तरे’ उत्तरांशेऽपि ।

स्कन्दपुराणे ।

यदा चन्द्रग्रहणात् निग्रीचात्परतो भवेत् ।

भोक्तव्यं तात् पूर्वांशे नापरांशे कचक्षण ॥

पूर्वं निग्रीचाद्ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।

तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं त्रिखिवाह्न ॥

मार्कण्डेयः ।

ग्रहणानु भवेद्विन्दोः प्रथमादधियामतः ।

शुचीतावर्त्तनात् पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥

‘आवर्त्तनं’ दिनमन्थं । अनेन यस्मिन् यामे ग्रहणं ततः पूर्वं
यामचयं त्यक्त्वा शुचीतेत्युक्तं भवति ।

सात्यकने ।

यन्ध्याकांशे यदा राक्षुर्षवते अग्नि-भास्करौ ।

तदा दिवा न भोक्तव्यं चातुर-क्षी-ग्रिहृण् विना ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

चन्द्र-सूर्यपक्षे नासादाद्यं यामचतुष्टयं ।

केचिन्नितयमित्याहर्त्तुंमयो भृगुमन्त्रेण ॥

बृह्मनीतमः ।

सूर्यपक्षे तु नात्रीचादाद्यं यामचतुष्टयं ।

चन्द्रपक्षे तु यामाक्षीन् याव-इन्द्रादुरैर्विना ॥

मार्कण्डेयः ।

वाचाङ्गे पश्चं वेत्सादपराङ्गे न भोजनं ।

अपराङ्गे न मन्वाङ्गे मन्वाङ्गे न तु वज्रवे ।

शुद्धीत वज्रवे चेत् क्षाक पूर्वं भोजनक्रिया ॥

एतद्वाचादिविषयं अन्नमर्षविषयं वा अन्नमर्षं तु भोजने
प्राक्शिक्षितशुक्रं कात्यायनस्मृतौ वद्विंशत्याते च ।

चन्द्र-सूर्ययोश्च शुक्ला प्राजापत्येन श्रूयति ।

तस्मिन्नेव दिने शुक्ला पिरापथेव श्रूयति ॥

स्त्यन्तरे ।

वाचाङ्गे वज्रवेऽग्नीयाच्चारदे वज्रवादधः ।

मन्वाङ्गे परतोऽग्नीयाञ्चोपवाचो रवियसे ॥

‘आरदे’ अपराङ्ग इत्यर्थः, अदपराङ्गं अरदिति श्रुतेः, ‘रवियस
इति अग्निपश्चात्पुपक्षयं, एतच्च पुत्रवदृष्टक्षयविषयं ।

तथाच वैमिनिः ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ पश्चे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पारं चोपवाचस्य न शुभान् पुत्रवान् मृषी ॥ इति ।

स्त्यन्तरे ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ पश्चे चन्द्र-सूर्ययोः ।

उपवाचो न कर्त्तव्यो मृषिषा पुत्रिषा तथा ॥

ननु अदा अन्धाकाशे सूर्यपश्चादा दिवा तावदुक्तवाक्वाच
भोजनं नापि रात्रौ, “अशुक्रयोरकृत्तचोर्दृष्टा क्षात्रा परेऽहनीति
वचनात् । नाप्युपवाचः पुत्रवतो मृषक्षस्य तस्मिन्नेवात् अतः
अन्धाकाशे पश्चे असाक्षमये पुत्रवता मृषिषा किं कार्यं,

उच्यते । तदा मार्कण्डेयायुक्तः “वाचाञ्छे यस्य चेतुः सादिति पच-
शात्रवर्षीयः ।

दशः ।

उपशुषधि चन्द्रानं सन्ध्यावास्तुदिते रवौ ।

चन्द्र-सूर्योपराने च प्राजापत्येन तस्मिन् ॥

विष्णुः ।

अधने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यपथे तथा ।

अश्वीराचोपितः शाला चर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ केचिदश्वीराचोपितः पूर्वस्त्रिभिर्दिने कृतोपवास इति
वाच्यते, तदयुक्तं चन्द्र-सूर्यपथसमश्वीराचपरित्यागेनाश्वीराचा-
नरपश्ये प्रमादाभावात् ।

नक्षत्रपुराणे ।

नित्यश्वीराचमश्वीरुषा विषुवतोर्दक्षोः ।

चन्द्रार्कचोर्ध्वश्वीरुषीपातेषु पर्यसु ॥

अश्वीराचोपितः शानं शानं दानं तथा जपं ।

यः करोति प्रवशात्मा तस्य तस्याच्यं च तत् ॥

अथः ।

अधने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यपथे तथा ।

कृतोपवाचो यः शान्तार्कचोर्ध्वपापैः प्रमुच्यते ॥

शिवपुराणे ।

एकराचशुषोर्ध्वं शाला दशाच प्रक्तिः ।

कशुषादिव कोत्रच विदितिः शपकोत्रतः ॥

धिरासं वसुपोक्षैवं पश्ये चन्द्र-सूर्ययोः ।

आत्मा दृष्ट्वाच विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राशौ महापथे ।

अथच कथितं पुष्यं तत्रार्कं तु विव्रेषतः ॥

‘दृष्टे’ दर्शनयोग्य इत्यर्थः ।

व्यासः ।

सूर्यवारे रविपादः सोमे सोमपदस्यवा ।

पूषामधिरिति ज्ञातस्यपागन्तक्यं सभेत् ॥

वारैश्चन्द्रेषु चतुष्यं पश्ये चन्द्र-सूर्ययोः ।

तत्पुष्यं कोटिगुणितं यावे पूषामथौ सतम् ॥

कात्यायनः ।

सूर्येण्यभःसमानि स्युः सर्वाण्यर्थाधि भूतस्ये ।

पूषस्यान्यपि सोमार्कपश्ये नाथ संग्रहः ॥

‘सूर्येणौ’ गङ्गा ।

व्यासः ।

सर्वे भूमिषमं दानं सर्वं ब्रह्मयमा दिवाः ।

सर्वं गङ्गासमं तोषं राजपथे दिवाकरे ॥

इन्दोर्लघुगुणं पुष्यं रवेर्दशगुणं ततः ।

गङ्गातोषे तु संग्रहे इन्दोः कोटीरवेर्दश ॥

गङ्गाकोटियस्यस्य सन्त्यसं सभते नरः ।

तन्त्यसं आङ्गवीसाने राजपथे दिवाकरे ॥

दियाकरेष इन्द्रस्य द्रव्यस्यसुदासतम् ॥
 चन्द्र-सूर्यपक्षे चैव चोऽवगाहेत आङ्गवीम् ।
 स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥
 देवीपुराणे ।

कार्तिके यशसं श्रेष्ठं गङ्गा-वसुनवङ्गमे ।

गङ्गा-वसुनमित्यत्र "सर्वो दम्भो विभाषयेकवद्भवतीत्येकवद्भावः ।

मार्गे तु यशसं प्रोक्तं देविकायां महासुने ।
 पौषे तु नर्मदा पुष्पा माघे सन्निहिता शुभा ॥
 फाल्गुने वरुणा पुष्पा चैत्रे चैव सरस्वती ।
 वैशाखे तु महापुष्पा चन्द्रभागा हरिदरा ॥
 ज्येष्ठे तु कौशिकी पुष्पा आषाढे तापिका नदी ।
 श्रावणे शिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु गण्डकी ॥
 आश्विने शरयूः श्रेष्ठा श्रूयःपुष्पा तु नर्मदा ।
 गोदावरौ महापुष्पा चन्द्रे राजसमन्विते ॥
 सूर्ये च राज्ञा यस्ते तमोभूते महासुने ।
 नर्मदातीर्थसंश्राद्धतद्वत्या भवन्ति ते ॥
 ये सूर्ये वैदिकेभ्येन यस्ते रेवाजसं जनाः ।
 सृष्टन्ति चावगाहन्ति न या प्रकृतिमानवौ ॥
 सत्या प्रतकृतपक्षं दृष्ट्वा गोदानसं पक्षम् ।
 सृष्ट्वा गोमेधतुष्यन्तु पीत्वा शौचानधिं कथेत् ॥
 ज्ञात्वा वाजिमसं पुष्यं प्राप्नुवाद्दधिचारतः ।
 रवि-चन्द्रोपराने तु पक्षमे शौचरे तथा ।

भ्रातातपः ।

ज्ञानं दानं तपः आहुमनसं राहुदग्ने ।

आसुरी राधिरन्यथ तस्मान्तां परिवर्जयेत् ॥

देवस्यः ।

यथा ज्ञानञ्च दानञ्च सूर्यस्य यज्ञस्ये दिवा ।

अनेमस्यापि तथा राधौ ज्ञानं दानं विधीयते ॥

आहुं प्रकृत्य सूर्यपुराणे ।

नैमि, तेकन्तु कर्तव्यं यज्ञस्ये यज्ञ-सूर्ययोः ।

वाग्वामास्य मरुते नारकी आदतोऽन्यथा ।

कान्वासि चैव आहुनि प्रकृत्ये यज्ञादिषु ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विभिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दुयज्ञस्येऽवने ।

अक्षर्ययज्ञपीडासु आहुं कुर्वीत चेच्छया ॥

अथ सूर्ययज्ञादिकाद्येषु तथा इच्छया आहुं प्रति वर्षमाहुं
सुर्वाद्यथा पूर्वीन्नेवैव काद्येषु इच्छया अर्गादिप्रसक्तान्यथा आहुं
सुर्वादितीच्छेत्त्यर्थः, न पुनर्वदीच्छति कर्तुं तर्हि सुर्वात् न
चेत् सुर्वादिति ।

भ्रातातपः ।

यापयन्तौ तीर्थे च यज्ञ-सूर्यस्ये तथा ।

याम्नाहुं दिवा दद्यात्सूद्री यज्ञान् अथैव चि ॥ इति ।

कपिनूत्तराहुंवेवं यत्ने ।

याम्नाहुं प्रकुर्वीत येमनाहुमथापि वा । इति ।

भविष्योत्तरे ।

अज्ञाभावे दिवाभावे प्रबाने पुत्रजन्मनि ।

हेमन्नाडुं संघे च तथा स्त्री-शूद्रचोरपि ॥

जावाशिः ।

संक्रान्तौ पुष्यकाशस्तु षोडशोभयतः कक्षाः ।

चन्द्र-सूर्योपरान्ते तु धावद्दर्शनगोचरः ॥

तत्र केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्योपरान्ते तु निमित्तत्वप्रतिपादनात् ज्ञानस्यैव च नि-
मित्तत्वात् ज्ञानमात्रे प्राप्ते “धावद्दर्शनगोचरः” इति “राहुदर्शने”
इत्यादिवचनाच्चाद्युपज्ञानविषयस्यैव निमित्तत्वाच्चाद्यु एव ज्ञाने
दर्शनपदस्य मुख्यत्वात्तेन न भेषादिच्छन्ने ज्ञानादि कर्त्तव्यमिति,
तद्युक्तं चतुर्जनितज्ञानविषयविवक्षायां ।

नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्त्वगन्तु^(१) कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिखं न मध्यं नभसोगतम् ॥

इति मनुना नृपस्यस्य यस्तादित्यदर्शननिषेधात् ज्ञानाद्यभाव-
प्रसङ्गात् तद्भाषे तु स एव दोषः । न च शास्त्रीयज्ञानविवक्षायां
देशान्तरग्रहणेऽपि ज्ञानादिप्रसङ्ग इति वाच्यं ।

सूर्योपसृष्टो यदा राशौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र ज्ञानं न कुर्वति दद्याद्दानं न च ज्ञापित् ॥

इति षट्पिंशत्प्रत्यतनिगमवचनेन तत्र ज्ञानादिनिषेधात् यस्तं
चन्द्रं सूर्यं वागवेचनायोरेव शिष्टैः ज्ञानाद्यापरत्वाच्च ।

(१) नास्तं चान्तमिति ख० ।

किञ्च यदा चक्षुर्भूतज्ञानविषयता न तदा ज्ञानादि ब्रह्मवति,
यदा च ज्ञानादि न तदा वेत्यनुपपन्नार्थं वाक्यं ज्ञात्, योग्यता-
विवक्षायां अर्थादिभ्योऽपि ज्ञानादिकं कर्तव्यं स्वरूपयोग्यताया-
स्तापि भावात् । व्यवहितस्य तु अयोग्यतया न ज्ञानादिनियमो
यदि तर्हि य ऊर्ध्वं न निरीक्षते तस्यापि ज्ञानादि न ज्ञात् ।
अर्थादिभ्योऽपि शिष्टैः ज्ञानाद्याचरणात् । तस्याथावति काले
चन्द्र-सूर्योपरागः प्रास्तास्यतीतः तावान् पुष्यकाल इत्यर्थः । यदारब्ध
चाक्षुषज्ञानविषयत्वयोग्यता विवक्षितेति केचित् ।

अपरे तु यस्मात्समयाभिप्रायेण व्याचक्षते यावद्दर्शनगोचरः
तावत्पुष्यकालः यदा तस्मिन्गते न दृश्यते तत्र तदा पुष्यकाल इति ।
तथाच यस्मात्समये च शिष्टाः पूर्वमेव ज्ञानाद्यनुतिष्ठन्ति नोर्ध्वं ।

शिवरहस्ये ।

सूर्येन्दोर्षरणं यावन्नावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न ज्ञायाज्ज च भुञ्जीत ज्ञाना भुञ्जीत सुकृतयोः ॥

शङ्ख-सिद्धितस्तौ तु चन्द्र-सूर्येणशो यावदिति प्रथमः पादः ।

चन्द्रवशिष्टः ।

चिद्गताः सार्धमथे त्वयि पितरस्तथा ।

मनुष्या मथकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

अथ केचिद्वाक्यः ।

सार्धमथे देवपितृवृक्षभिधानात्तत्प्राधान्यमविज्ञेयात् सर्वं देव-
पितृदेवतयं कर्म कार्थमिति तद्वचुर्न ।

ज्ञानं ज्ञानुपरागादौ मथे शोमः सुरार्धमम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनेन होम-देवार्चनयोर्मध्ये विधानात् ।

यद्यमाने भवेत् स्नानं यद्ये होमो विधीयते ।

सुच्यमान भवेद्दानं सुप्ते स्नानं विधीयते ॥

इति वचनाच्च ।

तस्माद्दोम-देवपूजाव्यतिरिक्तविषयमेतत् ।

पद्मपुराणे ।

उपमर्द्दं कचगुणं यद्ये चन्द्र-सूर्ययोः ।

पुष्यं कौटिल्यं मध्ये शुभ्रिकाद्ये नमनकम् ॥

प्रातातपः ।

अथनादौ यदा देवं ब्रह्ममिदं यद्ये तु चत् ।

वज्रप्रतीतिमुद्ये चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

विमोचे वर्णमाने न तु विदुःकचोरित्यर्थः, “उपराने तु तत्काकमिति वशिष्ठवचनात् ।

वद्विंशत्यते ।

सर्वेषामेक वर्णाणां सूतकं राजसूतके ।

यद्येवं तु भवेत् स्नानं सूतकाद्यस्य वर्जयेत् ॥

‘सूतकाद्यं’ राजसूतकाद्यं, न प्रतिनां व्रते न वशिष्ठां यद्ये न राज्ञां राजकर्मणि कुर्वति श्रुतमन्नं विपर्ययेत् ।

शिङ्गपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यपद्ये स्नायाम्भूतके सूतकेऽपि च ।

अथाथो ब्रह्ममाप्नोति स्नाथो पापं न विन्दति ॥

सूतके सूतके चैव न दोषो राजदर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्वावशुक्तिर्न दृश्यते ॥

दान्-आहुतादिविषयमेतत् न तु ज्ञानमात्रविषयम् ।

पक्षे प्रथमाशौचं विद्युक्ते सूतकं सूतम् ।

तथोः श्रमात्मात्रेण उपसृष्ट क्रियाक्रमः ॥

इति ब्रह्मास्त्रपुराणवचनविरोधात् ज्ञान-होम-देवपूजा-दानक्रि-
यानुष्ठाने हि क्रम उपपद्यते । ज्ञानमात्रानुष्ठाने ज्ञानस्य पूर्ववाक्येनैव
विद्वेद्विनीचवाक्यवैचर्यप्रवृत्त्या । भवत्यपे द्वितीयवाक्येनैव ज्ञानचिह्नैः
पूर्ववाक्यवैचर्यप्रवृत्त इति चेत् । न । अज्ञातस्मानिष्टविशेषसम्बन्धप्रति-
पादनार्थत्वात् चावन्नावच्छानुपपत्तिप्रवृत्त्या ज्ञानकोदाहृतवाक्यै-
रपरानादावेव विधानाच्च राजसूतके सूत-सूतकधोरभावाच्च ।

तथाच सूत्यन्तरे ।

सूतके सूतके चैव यदि आहुताहर्षणं ।

तावत्सूतकं नास्ति चावद्राजर्णं सुचति ॥

स्कन्दपुराणे ।

सूतके सूतके चैव सूतकं राजहर्षणे ।

तावदेव भवेत्तच्च चावशुक्तिर्न दृश्यते ॥

वदधिंश्रमते ।

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राजोरन्यच्च सूतके ।

राजसूतकं विना अन्यस्मिन् सूतक इत्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याचक्षते
सूतके चः स्मार्त्तकर्मपरित्यागः च राजसूतकं विनैति । क्वचित्तु
“राजोरन्यच्च हर्षणादिति पाठः, यज्ञवाक्यसंकोचप्रवृत्त्या, तस्माच्च
ज्ञानमात्रविषयमेतत् ।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्य्यपदे चैव मरुते पुत्तजन्मनि ।

मल्लमासेऽपि देवं स्यात् दत्तमन्त्रकारकम् ।

कश्चित्तु दत्तमित्यत्र आह्नमिति पथते । अथ गर्गः ।

पुष्यमाजपदस्यैव धाम्नं भाग्यञ्च पैतृकं ।

ऐन्द्राग्रमग्निदेवत्यं सप्तैतान्यनक्षा गणाः ॥

‘आजपदं’ पूर्वा भाद्रपदा । ‘धाम्नं’ भरणी । ‘भाग्यं’ पूर्वफल्गुनी ।

पैतृकं मघा । ‘ऐन्द्राग्रं’ विशाखा । ‘अग्निदेवत्यं’ कृत्तिका ।

आनखे मण्डले दृष्टं यत्तु रवि-सोमयोः ।

राक्षां भयङ्करं विद्यात्प्रजानां बह्दोषकृत् ॥

अहिर्बुध्नं तथा पौष्यं मूलमाप्यञ्च शाङ्करं ।

वारुणं सर्पदेवत्यं वारुणं मण्डलं स्मृतं ॥

‘अहिर्बुध्नं’ उत्तरा भाद्रपदा । ‘पौष्यं’ रेवती । ‘आप्यं’ पूर्वाषाढा ।

‘शाङ्करम्’ आर्द्रा । ‘वारुणं’ श्रततारकाः । ‘सर्पदेवत्यमक्षेपा ।

एतस्मिन्पुराणे स्यान्मण्डले सोम-सूर्य्ययोः ।

दुर्भिक्षामयनाग्रस्य प्रजानामिति निश्चयः ॥

अक्षाणामार्थमादीनां चतुर्णाञ्च पुनर्वसुः ।

शौम्यस्यैवाग्निदेवत्यं वायव्यं मण्डलं भवेत् ॥

‘अर्थमादीनि’ उत्तराफाल्गुन्वादीनि । ‘शौम्ये’ मृगश्रीर्वः ।

‘अग्निदेवत्यं’ अश्लेषा ।

यमरं यमवस्यैव दुर्भिक्षं कुपते शिरात् ।

आधिग्रस्ताधिकोपस्य मण्डलेऽस्मिन्पुराणे ॥

ज्येष्ठा ब्राह्मं तथा मैत्रं प्राग्देशं वासवं तथा ।
 वैश्वं वैश्वदेवस्य पुरातनस्य मन्त्रकम् ॥
 'ब्राह्मं' रोहिणी । 'मैत्रम्' अश्लेषा । 'प्राग्देशम्' अभिजित् । 'वासवम्'
 धनिष्ठा । 'वैश्वम्' श्रवणं । 'वैश्वदेवम्' उत्तराषाढा ।
 मन्त्रस्योऽस्मिन् सप्तम्युक्ते षडशे जगतां शुभम् ।
 आनन्दं सर्वभूतानां विदधाति विशेषतः ॥
 काम्यपक्षेतान्वेव मन्त्रस्यानुक्ता ।
 आग्नेयीं कारयेत्क्षान्तिं शान्तिं क्षुष्याच्च वारुणीं ।
 वायव्या शान्तिरिष्येत माहेन्नीं तत्र कारयेत् ॥
 इति तत्तद्देवतायाग-शेखर-अपादिकसुक्तवान्, तस्माद्भ्राजभिर्लोकहि-
 तार्थं तथा कार्यं । एवं जगतोपहृष्टदोषस्य प्रमनस्य ।
 प्रतिपुरुषन्मु यथा ।

एषां तु भास्करस्थाने राऊचक्षुसुपक्रमेत् ।
 कर्मक्षयपरिक्रेशान् प्राप्नुवन्ति च ते जनाः ॥
 पित्रपक्षविनाशाय सूर्यस्थाने भवेद्गृहः ।
 मातृपक्षविनाशाय चन्द्रस्थाने भवेद्गृहः ॥
 क्षीरायां दृष्टान्ते यत्र मन्त्रे वा निशाकरः ।
 प्रायश्चन्देहमाप्नोति स वा मरुत्सृष्टिः ॥
 अभिभवति हि वैश्वदेवसम्प्राप्तौ यत्र यत्र जगन्नक्षत्रे ।
 तस्यान्तकादिभयं विद्यादुषं मगक्षायं ॥
 यद्येति जगन्नक्षत्रे पथेते शान्तिं भास्करौ ।
 तज्यातीनां भवेत्पीडा नराः शान्तिविवर्धिताः ॥

सद्गुणममया चेवा अप्पणितये च वाहिसंश्रयः ।
 वज्ररोग-शुद्धुवननो दानाऊतयो अप्पन्न कर्त्तव्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरवाधीश्वर-
 सकलविद्याविग्रारद्-श्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-
 चिन्तामणौ परिशेषखण्डे काण्डनिर्णये
 यष्टककाण्डनिर्णयः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथोपाकर्मकास्तनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अथायानामुपाकर्म आवक्षां अवशेन तु ।

इत्येनौषधिभावे वा पक्ष्म्यां आवक्ष्य तु ॥

‘अथायानां’ वेदानां, ‘आवक्षां’ आवक्ष्य पौर्षमाक्षां अवशेन युक्तेऽहनि वा । पक्ष्म्यां इत्येन युक्तायां उपाकर्म कार्यं । अपरे तु इत्येन युक्तेऽहनि वा पक्ष्म्यां वेति व्याचक्षते, ‘नोषधिभावे’ प्रादुर्भावे, ‘आवक्ष्येति च सर्वैः सम्पद्यते ।

आश्वलायनः ।

अथानोऽथाथोपाकरथमोषधीनां प्रादुर्भावे अवशेन वा आवक्ष्य पक्ष्म्यां इत्येन वेति ।

जिगमः ।

आवक्षां आवक्षीकर्म अथाविधि समाचरेत् ।

उपाकर्म तु कर्मन्थं कर्कटश्ले द्विवाकरे ।

इत्येन इत्युक्तपक्ष्म्यां आवक्षां अवशेन वा ॥

कात्यायनः ।

अथानोपाकर्म^(१) अवशेन आवक्षां पौर्षमाक्षां ।

बौधायनः ।

(१) अर्थाद् उपाकर्म इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

आवस्थां पौर्षमाशामावास्यां चोपाकृत्य ह्यन्दांशधीयीत एतेषां
पक्षाणां ऋग्ध्यातुषारेण व्यवस्था । यदा तत्र आवषे मासि
चोषधयो न प्रादुर्भवन्ति यश्चक्राम्निदोषा वा कथञ्चिदा आवष-
मासातिक्रमः तदा प्रोष्ठपक्षां कार्यम् ।

अत एव ग्रीकः तदार्थिकमित्येतदाचक्षत इति ।

वर्षाकाले भवं 'वार्षिकं' ।

वग्निष्ठोऽपि ।

अथातः स्नाय्याद्योपाकर्म आवस्थां प्रोष्ठपक्षं वेति ।

'प्रोष्ठपदी' भाद्रपदस्य पौर्षमासी ।

गोभिः ।

प्रोष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणमिति ।

प्रोष्ठपदीं प्राप्येत्यर्थः ।

मसुरपि ।

आवस्थां प्रोष्ठपक्षां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

धुक्तान्दन्दांशधीयीत मासान् विप्रोऽर्जुपक्षमान् ॥

'अपिग्रह्णेन भाद्रपदश्रावण-दश-पक्षमीनास्तुपादानं । तथाच
ऋक्षपरिशिष्टकारिका ।

अदृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रावणेन तद्विद्यते ॥ इति ।

उपाकर्मप्रश्नति साङ्गंस्तुरो मासान् शक्यपक्षेषु निरन्तरं
स्नाय्याद्यमधीयीतेत्यर्थः ।

वग्निष्ठः ।

अर्द्धपञ्चमास्यायानधीत्योत्सृजति, पञ्चार्द्धमासान् षडार्द्धमासान् वा ।
गौतमः ।

श्रावणादिवार्षिकं प्रोष्ठपदैर्न शोपाकृत्याधीयीत इन्द्रार्द्धपञ्च-
मास्यायान् पञ्च दक्षिणायनान् वा ।

शारीतः ।

अर्द्धपञ्चमास्यायानधीत्योत्सृजति पञ्चार्द्धषष्ठान् वा ।

कात्यायनः ।

उपाकृत्योद्गमने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

एतच्च पक्षषाब्धयर्णं षडक्षत्राणि । यदाह श्रौतकः ।

यमाहुन्नो ब्रह्मचारिकस्येन ययान्वायमितरे जातीया येऽपीत्येके ।

‘इतरे’ ब्रह्मचारिणः । अतएव षडक्षत्राणि पक्षषाब्धयनेऽधिकारं
श्चापयितुं तत्प्रकरणेऽप्यथनविधिः ।

काञ्चद्व्यावुपाकर्मात्कर्षः कात्यायनेन दर्शितः ।

उत्कर्षः काञ्चद्वौ सावुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिवेकादिद्वौर्णां न द्वाकर्षो युगादिषु ॥

यत्प्रत्युत्कर्षप्रतिपादकं चन्द्रद्वयवचनं ।

दशहरासु नोत्कर्षस्तुर्क्यपि युगादिषु ।

उपाकर्म महावज्रा ह्येतद्विष्टं वृषादितः ॥ इति ।

तच्छब्दोपविषयं । तेषां हि काञ्चद्व्यावपि विष्टेऽर्क एवोपाकर्म ।

यदाह गार्ग्यः ।

विष्टे रवौ तु पुष्ये मध्याह्ने विचरेदक्षिः ।

इन्द्रो गमिषिताः कुर्जुरसमैर्षर्वहन्वसां ।

शुद्धपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराधिकम् ॥

एतच्च ग्रहसाक्षदुष्टभावश्चादौ कार्यम् ।

तथाच स्मृतिः ।

उपाकर्म प्रकुर्वन्ति क्रमात्सामर्थ्यजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्त्यनुष्ठेपु हस्त-श्रवण-पर्वसु ॥

तथा ।

संक्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके मृतके तथा ।

गणसंक्रान्तं न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥

अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपक्रिया ।

दुःख-प्रोकामयपक्षा रात्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥

तथा ।

अदि स्याच्छ्रावणं पर्वे ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।

स्यादुपाकरणं शुद्धपक्षस्यां श्रवणस्य तु ॥

स्मृतिमहार्षणे ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि अदि पर्वणि आयते ।

तस्यापे हस्तयुक्तायां पक्षस्यां वा तद्विद्यते ॥

अथ केचिदाहुः । हस्तयुक्तायां पक्षस्यां केवलायां वेति विकल्पः, न तत्र संक्रान्तियुक्तपर्वणो विकल्पः तत्र दोषश्रवणात् । न च हस्तयुक्तायामन्यस्यां तिथौ पक्षस्यां वेति विकल्पः । हस्तयुक्तायामित्यस्य विशेषाकाङ्क्षायां उपान्तपक्षस्यैवान्वयान् । “अदि स्याच्छ्रावणं पर्वण्यदिवाक्यस्य पर्वणो ग्रहसंक्रान्तिदोषे पक्षमीमांसे उपाकर्माविधायकत्वात्स्मिन् पक्षे सङ्कोचप्रसङ्गान् । नन्वेवं पक्षमीपदस्यादृष्टिः

प्रवृत्ते वा च बहुोपभृष्टा । नैवं । हस्तयुक्तायामित्यस्य विभिन्नाकार-
 क्षायात्मवत्त्वभाविनि पञ्चदशेऽप्यथाहारे बुद्धिस्त्वैवाद्याहार इत्य-
 मिधानात् तथापि हस्तयुक्तत्वाद्यभावे केवलेति । तदयुक्तं । पञ्चत्वा-
 वेति पञ्चत्वास्त्रिभ्यन्तरविकल्पप्रतीतेस्तद्विभेदापेक्षायां हस्तयुक्ताया-
 मित्यस्य तद्विषयताया एव युक्तत्वात् । एवं च पञ्चदशेऽपि बुद्धि-
 स्त्वैवाद्याहारे सत्यस्मिन् पक्षे पञ्चमीपर्वं यथाश्रुतम् भवत्यपे तु
 हस्तयुक्तत्वाभावविशिष्टपञ्चमीपरं इति विभेदः । ननु हस्तयुक्त-
 पञ्चत्वां प्रोष्ठपक्षा विकल्पः कस्यास्य भवति । उच्यते । स्यात्सोपात्त-
 क्षाभे वाक्यान्तरीयानामयथात्, एवञ्च विकल्पे स्थिते बहुोपोऽपि
 वखादापतितः स्वीक्रियते । तस्मात्पञ्चत्वा हस्तयुक्तित्यन्तरेण
 विकल्पः । तथापि हस्तयुक्ताया अद्यभावे केवलेति, एतच्च वाजस-
 नेधिविषयं । तथाच स्मृतिमहाश्वे वचनाम्बरं ।

संक्रान्तिर्पक्षं वापि पौर्वमाक्षां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चत्वां कार्यां वाजसनेधिभिः ॥

अथ केचित् पूर्ववाक्यसाधारणादाजसनेधिपदसोपस्यस्यतां
 मन्थानाः तैत्तिरीयाणामपि पञ्चत्वास्तुपाकर्मास्त्रिभ्यः । तदयुक्तं । सचसा-
 प्रवृत्तान् सचसातसोपहारस्य युक्तत्वात् । यदि च पूर्ववाक्यस्य साधार-
 ण्यादस्य सचसा तर्हि “पुरोडाशस्तुर्धा करोतीत्यस्य साधारणादाग्नेयं
 चतुर्धा करोतीत्यस्य सचसाप्रवृत्तः । अथ च पञ्चमी तस्माद्यनतैव गच्छते
 नान्यभावनता अग्रतत्वात्, तस्मादाजसनेधिविषयमेतत् । तिष्ठतु वाज-
 सनेधिवाक्यं तथापि न पूर्वसाहाय्यात् अथसंक्रान्तिदोषे तैत्तिरीया-
 षास्तुपाकर्मे प्राप्नोति । तथाचि अथोपाकर्मास्त्रिभ्यः स्मृतिषु नामाकासा-

विहिताः तेषां च लक्षद्वयानुसारेण व्यवस्थितविकल्पामयं च युज्यते । न च तैत्तिरीयस्यै पञ्चम्यामुपाकर्म भूयते । तेषां तु स्यै पञ्चम्यामपि भूयते तेषामव्यवस्थितविकल्पप्राप्तौ यदा प्रायम्यात्य-
क्षमीवश्वे न कासान्तरमिति व्यवस्थाप्राप्ताविदं वचनमुपतिष्ठते, एवं चापेक्षितं समर्पयिष्यते न तु तैत्तिरीयाणां उपाकर्मणि अप्राप्तका-
लविधौ, तस्माद्भ्रष्टकामिदुष्टायां श्रावणस्य पौर्णमास्यां तैत्तिरीयकैः प्रोक्तपक्षां उपाकर्म कार्यमिति सिद्धं ।

अथ वेदिदाहः ।

पर्वणि यज्ञेषुऽपि चतुर्दशैस्तेऽपि अवशेनोपाकर्म कार्यं ।

अथोदश्यादितो वर्ष्यं दिनानां नवकं भुवं ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु यज्ञेषु सङ्ग-सूर्योः ॥

इति वचनात् । प्रकारान्तरेणापि वेधः स्यात्पन्तरे दग्धतः ।

द्वादश्यादिस्रुतौयान्तो वेध इन्दुयज्ञे स्यात् ।

एकादश्यादिकः सौरै चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ।

खण्डयज्ञे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयम् ॥

दिनद्वयमत्र पूर्वोत्तरं “अथं खण्डयज्ञे तयोरिति वचनात् तदयुक्तं ।

नित्य-नैमित्तिके ज्ये होमे यज्ञक्रियास्तु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे यज्ञवेधो न विद्यते ॥

इति वचनात् । यज्ञ-श्रावण-पवाण्यौदधिकानि याज्ञाणि ।

तथाच परिशिष्टे ।

धनिष्ठा-प्रतिपद्युक्तं त्वाङ्गस्यमन्वितं ।

आवणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥

व्यासः ।

अवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सररुतौऽध्याथस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥
धमिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।
तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितम् ॥

मिगमः ।

ग्रहयोगो गुहं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी ।
तपोहन्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ।
धमिष्ठामिश्रिते कार्यसुपाकरणसंज्ञितम् ॥

कालिकापुराणे ।

चतुर्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधु-कैटभौ ।
वेदान्खौकुर्वन्तः पद्मघोनेस्तौ जहृतुः अतीः ॥
हत्वा तावसुरौ देवः पातासतस्तवासिनौ ।
आहत्य ताः अतीसस्मै ददौ लोकगुरुः स्तयम् ॥
अभ्रह्मभ्यमुतिर्नृच्छा पर्वण्यौदयिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्प्रोपाकरणमित्यते ।
आसुरं वर्जयेत्कालं वेदाहरणशक्त्या ॥

बृहस्पतेताः ।

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्न एव तु ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् तच्च पितृगुदिभ्य देवताः ॥

भविष्योत्सरे ।

संप्राप्ते आवस्यन्मानो पौर्णमास्यां दिनचर्ये ।
 क्षान्तं कुर्वीत मतिमान् श्रुति-स्मृतिविधानतः ॥
 ततो देवान् पिष्टंशैव तर्पयेत्परमात्मना ।
 उपाकर्म दिवेषोक्तश्रीषां चैव तर्पणम् ।
 कुर्वीत ब्राह्मणः आङ्गं वेदानुहिंस्य प्रकृतितः ॥

अथ चौदधिके पर्वशुपाकर्म तैत्तिरीयकैः काव्यं । एतदुक्तं बङ्ग-
 परिशिष्टकारिकासु ।

पर्वशौदधिके कुर्युः आवस्यं तैत्तिरीयकाः ।
 बङ्गचाः अवशे कुर्युर्पहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ २॥ ॥

अन्येषु पूर्वविद्धा एव ।

आवशौ दुर्गमवमौ तथा दूर्वाष्टमौ च या ।
 पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवराशिर्वखेर्द्दिनम् ॥

इति वचनात् ।

अथ केचिदाहुः । नैतत् युज्यते तथाहि अथ तैत्तिरीयका एव
 पर्वशीति न नियन्तुं शक्यन्ते अन्येषामपि चरणानां पर्वशुपाकर्म-
 विधानात् । न च पर्वशौदधिके यदुपाकर्म तैत्तिरीयका एव
 कुर्युरिति वाक्यार्थयुज्यते, विशिष्टानुवादे वाक्यभेदप्रसङ्गात् विशेष-
 यक्षानामप्राप्तेरनुवदितुमशक्यत्वात् एतावति च विशिष्टे कर्मणि
 तैत्तिरीयकाणां विधानानुपपत्तेः कर्त्तुर्हि कर्म विधीयते न कर्मणि
 कर्त्ता ।

किञ्च उपाकर्म तत्कास्यस्य पौर्णमासौ तथोर्द्वयपन्थेनैव विहित-
 नात् नाथ कारिकायां तद्विधानं । अथ तु पौर्णमासौकाचसाङ्ग-

श्रौद्धिककालेन सम्बन्ध उद्दिश्यते । तत्र यदि तैत्तिरीयकेरौद्धिक-
कालस्यापरः सम्बन्ध उद्दिश्यते तदा सम्बन्धद्वयाभिधानात् भिद्यते
वाच्यं ।

किञ्च तैत्तिरीयकाः कर्त्तारोऽप्यङ्गमेव, न शास्त्रानां मियः सम्ब-
न्धोऽस्ति । न चार्थैकहायनीन्यायेन पञ्चान्ततो गुणानां सम्बन्ध इति
वाच्यं । तत्र हि अरण्यगुणैकहायनीद्रव्यविशिष्टः क्रयो विधीयते
अनन्तरं द्रव्य-गुणयोः परस्परकाङ्गत्वात्सामानाधिकरणत्वात् अन्वयो
भवति । अत्र पुनः कारिकायां नोपाकर्मविधानं । न च पर्वौद्धिक-
तैत्तिरीयकयोः द्रव्य-गुणत्वेनापि सामानाधिकरण्यं अन्योन्यद्रव्याकाङ्ग
च अतोऽविद्यमानत्ववदविवक्षितार्थं तैत्तिरीयपदसुपलक्षणार्थं भूत्वा-
नुवादः, शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन च सर्वगच्छेषु उपाकर्मव्यवस्था,
तैत्तिरीयाणामुक्तं पर्वौद्धिकत्वमविरोधादन्यैरपि पाद्यं ।

तथाच परिशिष्टे विहितं ।

यन्नास्मात् स्रग्नास्त्रायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वङ्गिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

“श्रावणी दुर्गमवनीत्यादिवचनस्य कर्मविशेषानुपादानात् हिर-
ण्यगर्भस्य पविचारोपपन्नं विषयः, उपाकर्माङ्गभूतमाभ्युद्धिकस्य श्रा-
वणीकर्म चेति । तस्मात्तैत्तिरीयाणामेवौद्धिके पर्वण्युपाकर्मत्व-
युक्तमिति । तदयुक्तं । यत्र त्वगन्यगतिपदं तत्र पदवैयर्थ्यमिवा
विशिष्टस्त्रोद्देश्यत्वं यथा “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयतीत्यादिषु, उभय-
पदस्य तु प्राच्येनाग्नेयहविराज्जिनिमित्तत्वमिति भ्रमापनोद्गार्थ-
त्वात्तानन्यगतिकता । न च वाक्यभेदः, उद्देश्यविशेषणविवक्षायां हि स

न तु विग्रिष्टोद्देशे । प्रपञ्चितं चैतद्भवदेवेन । “द्योऽथ विप्रतिपद्यते तं प्रति
 विग्रिष्टविध्याश्रयणेन परिहारो वक्तव्यः शास्त्रात्” । अपि च पूर्वी-
 दाहृतवचनैरौदधिके पर्वण्युपाकर्मप्राप्तेरनुवादोपपत्तेः, कर्मस्यपि च
 कर्तृविधिरूपणः अप्राप्तविषयत्वात् विधेः । न च सम्बन्धद्वयविधाना-
 द्वाक्यभेदः, विग्रिष्टविध्याश्रयणात्, यन्वकर्तृभेदेन पौनहृत्परिहारान्त
 अन्वया सर्वस्यत्युच्चेदापत्तेः । एवमनभ्युपगमे च सञ्चया-निष्प्रयोज-
 नानुवादौ स्यातां । ननु यथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र विग्रिष्टविधौ गौर-
 वप्रसङ्गात् वैश्वदेवग्रन्थो सञ्चयया ह्यचिन्यायेन प्रकृतयाणेषु प्रवर्त्तत इति
 स्त्रीकृतं, तथा विग्रिष्टविधिगौरवासञ्चयापि स्त्रीकियत इति चेत् । न ।
 तथापि सञ्चयाया अभावात् । न हि विश्वेदेवदेवतायोगाद्वैश्वदेवग्रन्थ-
 प्रवृत्तिः, किन्तु विश्वदेवकर्तृयोगात् । तथाच तैत्तिरीयके श्रूयते “यद्वि-
 श्वेदेवाः समयजन तद्विश्वेदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति, अर्थवाद्गतग्रन्थप्रवृ-
 त्तिनिमित्तत्वं सर्वत्र स्त्रीकृतं “यदाजिमीयुस्तदाख्यानामाख्यत्वमित्येव-
 मादिषु, यन्तु सञ्चयाभिधानं तदभ्युपगमादपवादेन विग्रिष्टविधेयतया
 सञ्चयास्त्रीकारे अव्यवस्थाप्रसङ्गात् । किञ्च तत्र विग्रिष्टविधौ गौरवं
 कर्मान्तरातिदेशकल्पना च अनुवादस्य सप्रयोजनः । अत्र विग्रिष्टविधौ
 गौरवमात्रं तदभावे तु सञ्चया निष्प्रयोजनस्यानुवाद इति वैश्वं । वि-
 ग्रिष्टविधौ च गुणानां पार्ष्णिकसम्बन्ध उपपद्यते । कर्तुंश्च कर्मानुष्ठानार्थं
 कावचविशेषाकाङ्क्ष विद्यत एव । न चात्र शास्त्रान्तराधिकरणन्यायः,
 “पर्वण्यौदधिके कुर्युः श्रावणमित्यनेनैवान्येषामपि प्राप्तौ तैत्तिरीयकप-
 द्द्वेषार्थप्रसङ्गात् । न च तैत्तिरीयग्रन्थे पूर्वाधिकत्वं विहितं । यदि च
 कावचिन्तापुराणे गताख्यानसाधारणात् तैत्तिरीयव्यतिरिक्तानामखौ-

दधिके पर्वण्युपाकर्म तदा वङ्गुचानामपि तत्रैवोपाकर्म स्यात् वाक्यान्तरपर्याप्तोचनया तु तेषां कात्यायनराश्रयणमित्यत्र समानं । किञ्चैवं वङ्गुचपदमथविवक्षितं स्यात् तैत्तिरीयपदविवक्षायामुक्तदूषणस्य तत्रापि समानत्वात् । तस्मादेवं व्यवस्था यदैकस्मिन्नेव दिने कर्मकालव्यापि पर्व तदा सर्वेषां तत्रोपाकर्म यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापि न वा तदा तैत्तिरीयाणां औदधिके पर्वण्युपाकर्म अन्येषां त्वन्येति ।

अथोत्सर्जनकालः ।

तत्र धातुवक्ष्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते ह्रन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवदहिः ॥

पौषमासस्य रोहिण्यां कृष्णाष्टम्यां वा जलसन्निधौ यामादक्षिर्वेदाना-
मुत्सर्जनं कुर्यात् येन प्रकारेणोपाकर्मप्रभृत्यध्ययनं कृतं तं प्रकारमिदानीं
परित्यजेत् न तु सर्वात्मनेत्यर्थः, अतएवोत्सर्जनानन्तरमाह मनुः ।

पुष्ये तु ह्रन्दसां कुर्यादहिरुत्सर्जनं दिजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वांशे प्रथमेऽहनि ॥

आवस्थां यद्युपाकर्मकरणं तदोत्सर्जनं, पुष्यस्य शुक्लप्रतिपदि
पूर्वांशे यदा प्रोष्ठपद्यां तदा माघस्येत्यर्थः, “अर्द्धपञ्चमान् मासानधी-
धीतेति तेनैवोक्तत्वात् ।

बौधायनः ।

आवस्थां पौर्षमासां आवास्यां वोपाकृत्य तैसां माष्यां वोत्सृजेत् ।

आपस्तम्बः ।

तैषां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत ।

अत्र रोहिणी याज्ञवल्क्यवचनानुसारेण पौषमासस्य प्राज्ञा ।

कात्यायनः ।

उपाहृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्चैक एवैषां तैषां प्रोष्ठपदेऽपि वा ॥

हृन्दोगानामुत्सर्जनकालमाह गार्ग्यः ।

सिंहे रवौ तु पुष्यर्चे पूर्वाङ्गे विचरेदहिः ।

हृन्दोगा मिक्षिताः क्षुर्युरुत्सर्गं सर्वहृन्दसाम् ॥

परिशिष्टे ।

मासे प्रोष्ठपदे हस्तापुष्यपूर्वो भवेद्यदि ।

तदा च अवणे क्षुर्यादुत्सर्गं हृन्दसां दिजः ॥

खादिरऽङ्गे ।

पुष्येपूत्सर्जनं क्षुर्यादुपाकर्मदिनेऽथ वा ।

एतच्च कर्मद्वयं प्रत्यब्दं कार्यम् ।

यथाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ।

क्रियते हृन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

अघातयामैः हृन्दोभिर्धत्कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानेरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविगारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषस्ये काशनिर्णये दशमोऽध्यायः ।

अथ एकाद्ग्रीऽध्यायः ।

अथ संक्रान्तिनिर्णयः ।

तत्र संक्रान्तिभेदाः देवीपुराणे ।

द्वादशैव समाख्याताः समाः संक्रान्तिकल्पनाः ।

‘संक्रान्तिकल्पनाः’ संक्रान्तिभेदाः, द्वादशैव मेषादयो मीनाम्नाः
समाख्याताः, ते च संक्रान्तिसामान्यसम्बन्धेन विहितानां प्रतिषिद्धानां
कर्मणां समाः साधारणा इत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

द्वादशैव भवन्त्येषां द्विज नामानि मे षट्षु ।

एकं विष्णुपदं नाम षड्ग्रीतिमुखं तथा ।

विषुवच्च तृतीयच्च अन्ये द्वे दक्षिणोत्तरे ॥

कुम्भाक्षि-गो-हरिषु विष्णुपदं वदन्ति

स्त्री-चाप-मीन-मिथुने षड्ग्रीतिवक्त्रम् ।

अर्कस्य सौम्यमयनं शशिधाञ्चि याम्यं

स्ये स्ये विषुवति त्वज-तौलिनोः स्यात् ॥

‘अक्षिः’ वृश्चिकः । ‘गौः’ वृषभः । ‘हरिः’ सिंहः । ‘स्त्री’ कन्या ।
‘चापं’ धनुः । ‘शशिधाञ्चि’ कर्कटके । ‘याम्यं’ दक्षिणायनं । ‘सौम्यं’
उत्तरायणं । ‘स्ये’ मकरः । ‘अजः’ मेषः । ‘तौली’ तुला ॥

वशिष्टोऽपि ।

अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षड्ग्रहीतयः ।
 चतस्रो विष्णुपादास्तु संक्रान्तौ द्वादश स्थिताः ॥
 झष-कर्कटसङ्क्रान्तौ द्वे त्वद्गदक्षिणायने ।
 विषुवती तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥
 वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।
 एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥
 कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।
 षड्ग्रहीतिमुखौ प्रोक्ता षड्ग्रहीतिफला गुणैः ॥

'तयोर्मध्ये' मकर-कर्कटयोर्मध्ये, 'विषुवती', कश्चित् "गोलमध्ये
 ततोऽपरा इति पाठः, 'गोलः' राशिचक्रं ।

धनुर्मिथुन-कन्यासु मीने तु षड्ग्रहीतयः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

वृष-वृश्चिक-सिंहेषु कुम्भे विष्णुपदी स्थिता ।

तथा ।

विषुवे तुला-मेषौ मत्स्य-स्त्री-मिथुन-धनूंषि षड्ग्रहीतिः ।

झष-कर्कटयोरयनं राशिषु शेषेषु विष्णुपदी ॥

मन्त्रविशेषयोगेनैकैकस्याः सप्त संज्ञाः कथिताः देवीपुराणे ।

सप्तधा सा तु बोद्धव्या एकैकैव यथा शृणु ।

येन प्रकारेणैकैकैव मेषादिसंक्रान्तिः सप्तधा सप्तप्रकारा शृणु ।

मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥

सूर्य्यं घोरा विधौ ध्वाङ्गी भौमवारे महोदरी ।

बुधे मन्दाकिनौ नाम मन्दा सुरपुरोहिते ॥
 मिश्रिता शुक्रवारे साद्राचसौ च ग्रनेसुरे ।
 एताः संक्रान्तयः सप्त फलमासां तथोच्यते ॥
 मन्दा भुवेषु विज्ञेया सृष्टौ मन्दाकिनौ तथा ।
 श्रिभ्रैर्धात्रीं विजानीद्यादुद्यैर्चीरा प्रकीर्तिता ॥
 चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरैश्चैसु राचसौ ।
 मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रितैश्च संक्रमे ॥

'ध्रुवाणि' क्षिराणि चोष्णतराणि रोहिणी च । 'मृदूनि' अशु-
 राधा-चित्रा-रेवती-मृगशीर्षाणि । 'लघूनि' अभिजित्श्रवणाश्विनी-
 पुष्याणि । 'उषाणि' पूर्वाषाढं भरणी मघा च । 'चराणि' पुनर्वसु-
 श्रवण-धनिष्ठा-स्वाती-श्रतभिषाः । 'क्रूराणि' तीक्ष्णाणि तानि च मूल-
 ज्येष्ठाद्राक्षिणाः । 'मिश्रं' कृत्तिका विशाखा च

चिचतुःपञ्चसप्ताष्टनवदादय एव च ।

क्रमेण षटिका ज्येष्ठास्तपुष्यं पारमार्थिकम् ॥

यथासंख्येन सर्वासु संक्रान्तिषु सप्त काक्षाः द्रष्टव्याः, पारमार्थिकं
 च वसोधारादिष्वभ्रं सूक्ष्मतमसंक्रान्तिकाले धर्मानुष्ठाने यत्नभ्यते
 तदेव फलमेतास्त्रपि षटिकासु ज्ञभ्यत इत्यर्थः । तस्मिन् पुष्यं
 तत्पुष्यं । तथा ।

मन्दा विप्रजनैः श्रद्धा मन्दाकिन्यसु राजनि ।

धात्री वैश्वेषु विज्ञेया चोरा शूद्रे शुभप्रदा ॥

महोदरी तु चोराणां श्रौष्ठिकानां जयावहा ।

चष्यास-पुष्यानाञ्च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ।

सर्वेषां कारकाणाञ्च मिश्रिता वृत्तिवर्द्धिनी ॥

‘मन्दाकिन्यस्तु राजनीति चञ्चिद्यस्तु प्रगल्भा भवन्तीत्यर्थः ।
‘ग्रीष्मिकानां जयावहेत्यत्र राक्षसीति द्रष्टव्यं । एवञ्च या यस्तु
जयावहा स तस्यां भूतायां अभ्युदयसाधनानि कर्माणि कुर्व्यात् ।
यस्तु या जयावहा तस्यां दोषनिवृत्त्यर्थं शान्तिकामि कुर्व्यात् ।
अन्वमपि शान्तिकामुद्धानार्थं विशेषमाह ।

नृपाः पौषान्ति पूर्वाखे मध्याह्ने तु दिजोत्तमाः ।

अपराखे तथा वैशाः शुद्धाश्चास्तमये रवेः ॥

पिशाचास्तमये वापि अर्द्धरात्रे तु राक्षसाः ।

अर्द्धरात्रे व्यतीपाते पौषान्ते नट-नर्तकाः ॥

उषःकाले तु संक्रान्तौ चान्ति गोस्वामिनो जगाम् ।

चान्ति प्रव्रजितान् सर्वान् सन्ध्याकाले विशेषतः ॥

संक्रान्तिर्जायते यत्र भास्करे भ्रसुते शनौ ।

विदुर्मांसि भयं तत्र दुर्भिक्षादृष्टि-चोरजम् ॥

स्वादुत्यक्तस्तु किन्नुज्जे प्रसुप्तौ कौस्तुभे रवेः ।

संक्रान्तिसौतिले नागे प्रसुप्तस्तु चतुष्यदे ॥

विनष्टस्तु गरे विद्यां ववे वणिजि वास्तवे ।

विद्याद्यादेः क्रमादिष्टं निर्दिष्टं मध्यमं फलम् ॥

प्रद्योतनस्तु संक्रान्तिर्यादृग्नेनुना भवेत् ।

तस्मात्सि तादृशं प्राञ्जः शुभाशुभफलं गृह्यात् ॥

नागरखण्डे ।

रवेः संक्रमणं राशौ संक्रान्तिरिति कथ्यते ।

स्नान-दान-तपः-आहु-होमादिषु महाफला ॥

रवेः राशौ संक्रमणं चा संक्रान्तिः सा पश्चान्तरसंक्रान्तिभ्यो
महाफलेति कथ्यत इत्यर्थः ।

प्रातातपः ।

रविसंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मनि रोगी स्नाच्छिर्षणस्यैव जायते ॥

कश्चिन्मृतरार्द्धमन्वया पथते ।

सप्तजन्मान्तरे रोगी दुःखभागी सदा भवेत् ॥

संक्रान्तौ धामि दन्तानि इत्य-कथ्यानि दाहृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

अथनादौ सदा देवं द्रव्यमिष्टं ग्रहेषु यत् ।

षड्भ्रीतिसुखे चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

स्कान्दे नागरखण्डे ।

य एते तनवः प्रोक्ताः काक्षाः संक्रान्तिपूर्वकाः ।

गैतेषु विद्यन्ते विभ्रं यतस्नाद्ययसंजिताः ॥

अम्रद्भयापि यद्दत्तं कुपाभेभ्योऽपि मानवैः ।

अकालेऽपि च तत्सर्वं सत्यमच्यतां प्रजेत् ॥

देवीपुराणे ।

विषुवेषु च अज्यप्तं दत्तं भवति चाच्यम् ।

एवं विष्णुपदे चैव षड्भ्रीतिसुखेषु च ॥

भारद्वाजः ।

षड्भ्रीत्यान्तु यद्दत्तं यद्दानं विषुवदये ।

दृश्यते शगरक्षान्तरक्षानो नैव दृश्यते ॥

वशिष्टः ।

अथनेषु च यद्दत्तं वज्रघ्नीतिसुखेषु च ।
 चन्द्र-सूर्योपराने च दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
 अथने कोटिगुणस्य सत्तं विष्णुपदीपसम् ।
 वज्रघ्नीतिसहस्रानु वज्रघ्नीत्यां सत्तं बुधैः ॥
 शतमिन्दुषुषे दामं वज्रसन्तु दिनस्ये ।
 विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते जननक्तं ॥

दृष्टवशिष्टः ।

अथने विषुवे चैव शिराचोपोषितः सुमान् ।
 क्षात्वा योऽर्चयते भासुं सर्वकामफलं लभेत् ॥

आपसम् ।

अथने विषुवे चैव यक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 अक्षोराचोषितः क्षातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 एतच्च पुत्रवद्दृष्टव्यतिरिक्तविषयं ।
 आदित्येऽपि संक्रान्तौ यक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 उपवासो न कर्तव्यो दृष्टिषा मुनिषा तथा ॥
 इति त्रिषो दृष्टव्यस्य तपोपवासनिषेधात् ।
 ब्रह्मपुराणे ।

तुष्ठां प्रत्यागमसूर्ध्वं विषुवे दिवसे इति ।

ब्राह्मणेश्वः प्रदेशानि सखान्यभिनवानि वा ॥

तथा ।

नेवस्त्रिमिषीं सुर्वैः त्रैशिरं इत-अन्वयम् ।
 अपास्य देवादेवेभ्यः पूजा कार्या प्रथमतः ॥
 काशिकापुराणे ।

कनकं सुशिश्रं नीलं पद्मरामस्य मौक्तिकम् ।
 एतासि पद्मरत्नाणि ज्येष्ठदेवस्य सूक्तं ॥
 रत्नाणां चास्यभावे तु कार्यं कर्षाद्भूमेव च ।
 सुवस्त्रं योजयित्वा तु तस्मिन्नेवोत्तरापथे ॥
 विधिवत् तपसाभ्यर्च्य गच्छेनाप्येन भूरिषा ।
 प्रसाद्य मर्द्दयित्वा तु प्रदद्यात् धृतकाम्यकम् ॥
 दत्त्वा चोपस्कारं भूयो प्राञ्जयान् चतुर्भिः वर ।
 समीप्य दक्षयित्वा तु कल्पयेदग्निवारितम् ॥

‘सुशिश्रं’ हीरकं । ‘दक्षयित्वा’ दक्षिणपथा समुज्ज्व । ‘कल्पयेद्भो-
 जनमिति श्रेयः ।

उपोष्य सर्वमेवैतत् सुर्वाद्भक्तिपुरःसरम् ।
 पञ्चमयं तिस्रैर्धुक् पीत्वा वै पारथेत्स्नयम् ॥
 तिस्रैः स्नानं प्रकुर्वीत तेरेवोद्वर्तनं बुधः ।
 देवतानां पितृणाञ्च उभाभ्यां तर्पणं तथा ॥

‘पारथेत्’ पारथं कुर्यात् । तिस्रस्नान-पारथयोर्नाम क्रमो
 विवक्षितः । उभाभ्यामिति तादर्थ्यं चतुर्थी ।

हीनं तैश्च प्रकुर्वीत सर्वदेवोत्तरापथे ।
 तान् वै देवाश्च विप्रेभ्यो षाट्पेन समं ददेत् ॥
 यज्ञादेव करोत्येवं चित्तं प्रक्री निवेद्य चः ।

उत्तराक्षमावाच नरः कक्षात् व ग्रीचते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

शुक्लपत्रे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।

महाजया तदा या वै सप्तमी भास्करप्रिया ॥

द्यानं दानं तपो होमः पिब-देवादिपूजनम् ।

सर्वं कौटिगुप्तं प्रोक्तं तपनेन महोजया ॥

यस्यस्यां मानवो भक्ता हतेन चापयेद्भविम् ।

सोऽयमेधस्यं प्राय ततः सूर्यपुरं त्रयेत् ॥

पयसा चापयेद्युक्त भास्करं भक्तिमाधरः ।

विसृक्तः सर्वपापेभ्यो घाति सूर्यसङ्कोकताम् ॥

कर्तुरेष विमानेन किङ्किणीजास्रमाशिना ।

तेजसा रविसङ्गातः कान्वापेयसमो भवेत् ।

क्षित्वा तत्र चिरं काशं राजा भवति किञ्चयः ॥

मथैषा कथिता पुत्र्या सप्तमी त्रिपुरात्मिका ।

यास्तुपोय नरोभक्ता अचक्षान् मन्त्रज्ञान् लभेत् ।

ततो घाति परं ब्रह्म यत्र गत्वा न ग्रीचति ॥

संक्रान्तिविशेषे देवविशेषमाह विश्वामिषः ।

मेघसंक्रमणे भागौ मेघदानं महाफलम् ।

वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥

वस्त्राद्य-पान-दानानि मिथुने विहितानि तु ।

हस्तधेनुप्रदानान् कर्कटे परिग्रहते ॥

शुक्लपत्रे पयदानं शिंशे च विहितं यदा ।

कन्वाप्रवेगे वस्त्राणां सुरभीणां तपैव च ॥
 तुलाप्रवेगे धान्याणां वीजानामेव चोत्तमम् ।
 कौटप्रवेगे वस्त्राणां वेद्यानां दानमेव च ॥
 अथ 'कौटः' वृद्धिः ।
 भद्रुःप्रवेगे वस्त्राणां धान्यानाञ्च महाफलम् ।
 श्यमप्रवेगे दारुणां दानमग्रेस्तपैव च ॥
 कुम्भप्रवेगे दानं तु गवामनु-द्वयञ्च च ।
 मीनप्रवेगे ज्ञानानमाद्यानामपि चोत्तमम् ॥
 दानान्वयेतामि मया द्विजेन्द्राः
 प्रोक्तामि काले तु नरः प्रदत्ता ।
 प्राप्नोति कामं मनसस्तभीष्टम्
 तस्मात्प्रशंसन्ति हि काष्ठदानम् ॥

स्कान्दे ।

धेतुं तिस्रस्र्षीं राजग्दद्याद् यज्ञोत्तरायणे ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥
 विष्णुधर्मीक्षरे ।
 उत्तरे लघने विप्रा वस्त्रदानं महाफलम् ।
 तिस्रपूर्वमगच्छाद्यं दत्त्वा रोगेः प्रमुच्यते ॥
 शिवरश्मि ।

पुरा मकरसंक्रान्तौ ब्रह्मरो गोखे कृते ।
 तिस्रास्त्यादद्यात्तान् ब्रह्मणे सर्वदिशिनां ॥
 तस्मान्तस्यां तिथेः क्षानं कार्यं चोद्धारणं नृपैः ।

देवतानां पितृणाञ्च शोदकौशर्षभं तिस्रोः ॥
 तिस्रा देवान् विप्रेभ्यः सर्वदेवोत्तरायणे ।
 तिस्राञ्च भक्षयेत्पुत्रान् शीतव्याञ्च तथा तिस्राः ॥
 तस्मां तिस्रौ तिस्रैर्जुला येऽर्चयन्ति दिव्योत्तमान् ।
 चिदिवे ते विराजन्ते गोबहस्रप्रदायिनः ॥
 तिस्रस्तैलेन दौपाञ्च देवाः शिवस्ये शृभाः ।
 शतिस्रोस्तस्युसेर्देवं पूजयेद्विधिवद्विजः ॥
 दत्ताभिवेकं वा कुर्यात्पद्मापुत्रकलेपया ।
 दत्तपूर्वेण भास्त्रेण सावित्रेण तद्दर्शनम् ॥
 गव्येनाब्धेन वा शम्भोः प्रदद्यात् दत्तकल्पकम् ।
 सर्पिणा रूपकं रम्यं कृत्वा ज्योऽभिवृद्धये ॥

इयं च संक्रान्तिरतिसूक्तकाशाः ।

तथाच देवोपुराणे ।

एतस्सूक्तविभागस्तु मुक्तिकामस्य कौर्मितम् ।
 परमार्थेन या संख्या कथयामि गृपोत्तम ॥
 स्रक्षे नरे सुखाद्यैने थावत् सन्दति शोचनम् ।
 तस्मां विंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥
 तत्परस्रक्षतभागस्तु पुटिरित्यभिधीयते ।
 पुटेः स्रक्षभागाङ्कं तत्कासं रविर्गण्ये ॥
 तत्कासे तु द्रवीभूतं चैकोक्यं स्रक्षराशरम् ।
 स्रक्ष ब्रह्मापि सन्दिग्धं उवाच सुरसत्तमः ॥
 दानाश्वपन-ज्यादि विस्सष्टं बक्रिचोमतः ।

वसोर्द्धारास्तु सम्भेत अन्यथा तत्कथञ्चन ॥

अतश्चास्मान्तिस्त्रयाणां कर्मानुष्ठानं न शक्यत इति वशिष्ठित-
कास्तौ याज्ञः, य च कियान् याज्ञ इत्यपेक्षाचामाह वशिष्ठः ।

संक्रान्तिसमयः सृष्टो दुर्ज्ञेयः पिश्रितेष्वैः ।

तद्योगाद्याप्यधस्रोर्ध्वं शिंशकाद्यः पविषिताः ॥

अथस्य शिंशकाद्यः उर्ध्वस्य शिंशकाद्यः पुष्यकाद्यः । यदा शिंश-
काद्यः पूर्वं पञ्चदश पश्चात् पञ्चदशेति श्लेषं । एवं हि सति.वष्ण-
मान्देवीपुराणवचनेन सह संवादो भवति ।

जाबासः ।

संक्रान्तौ पुष्यकास्तु शोडशोभयतः कक्षाः ।

अथ 'कक्षाः' नाद्यः ब्रह्मवाक्यानुरोधात् ।

मरीचिः ।

नाद्यः शोडश पूर्वेण संक्रान्तेरपरेण वाः ।

राशोर्दशममात्रेण पुष्यकास्तः प्रकीर्णितः ॥

ग्रातातपः ।

अर्वाक्शोडश विज्ञेया नाद्यः पश्चाच्च शोडश ।

कास्तः पुष्योऽर्कसंक्रान्तेर्विदग्निः परिकीर्णितः ॥

अथ केचिदाहुः उभयतः शोडशचटिकापुष्यत्ववचनं विष्णुपदी-
विवचनम् "पुष्यकास्तौ विष्णुपदाः प्राक् पश्चादपि शोडश" । इति
स्क्रान्दपुराणवचनात्, तदयुक्तं ।

अथनादौ यदा देवं द्रव्यमिष्टं यज्ञेषु यत् ।

शुद्धीतिशुद्धे चैव विमोचे ऋतु-सूर्ययोः ॥

इतिवचनादौ षड्भौत्याश्च दानं विधाच परमसूक्ष्मात्
दानाधिकरत्नानुपपत्तेः कासविशेषाकाङ्क्षायां भ्रातातपेनोक्तम् ।
अर्वाक् षोडश विज्ञेया इति ।

तस्यादस्य वचनस्य तदनुगुणं सर्वसंक्रान्तिविषयत्वमेव युज्यते
न पुनरनुपान्तविष्णुपदीमात्रविषयत्वमिति । “सुखाकाशो विष्णु-
पदा इति वाक्यस्य गतिर्विच्छ्यते ।

अन्वे त्वाहुः “अर्वाक् षोडश विज्ञेया इति वचनं विष्णुपदी-
षड्भौति-विषयं । तदुक्तं वशिष्ठेन ।

षड्भौत्यां अतीतायां षष्टिरन्नास्य नादिकः ।

सुखाख्या विष्णुपदाश्च प्राक्पश्चादपि षोडश ॥

अथ चन्द्रान् षड्भौत्यामपि प्राक् पश्चादपि षोडशेति गम्यते
इति । एतदपि पूर्वमेव निराकृतं देवीपुराणे ।

अतीतानागतो भोगो नास्यः पञ्चदश स्यताः ॥

संक्रान्तौ निमित्ते विहितस्य ज्ञान-दानादेर्निश्चिदस्य वाच्यवनादेः
पासनं भोगः “भुञ् पासनाभावपारधोरिति स्मरणात् ।

सात्त्विक्यन्तु भवेत्तत्र यदायां संकले रवेः ।

यवहारो भवेत्तोक्ते चन्द्र-सूर्योपलक्षितः ।

नासो विकसते सर्वे ब्रह्माण्डं सचराचरम् ॥

कासग्रन्ध-संख्यागणोः नास्ते संक्रान्तिप्राप्ते “विकसते” विगत-
ग्रन्धं भवतीत्यर्थः ।

सुख-वापविभागेन कर्त्तं देवी प्रचन्दति ।

“देवी” संक्रान्तिकासकाल्या दुर्गा, एतदेव संक्रान्त्युपक्रमेऽभिहितं ।

समाचम-स्रुत-माच-पषाहादिक्रमेण तु ।

सूक्त-सूक्ताविभागेन देवी सर्वगता विभो ॥

संक्रान्त्याचसमाप्तावयुक्तं ।

देवी काचगता वस्य यथा सूक्ता प्रकीर्तिता ।

साधकी सर्वसामागा महाभयविनाशिनौ ॥ इति ।

एकधापि ह्यं तस्मिन् कोटि-कोटिगुणं भवेत् ।

धर्मादिषुर्हते ह्याधुराचं पुन-सुखादयः ।

अधर्माद्याधिग्रोकादि विषुवाचमसन्निधौ ॥

सन्निधावपि सचनेनाचने विषुवे च सन्निधौ फलविशेषो दर्शितः ।

तथा ।

अचनेषु विकल्पोपलब्धे निगदतः श्रुणु ।

चावदिग्रत्कक्षा भुक्ताः तत्पुणं त्वत्तराचये ।

निरग्ने भास्करे दुष्टे दिग्गणे दक्षिणायने ॥

‘अचनेषु विकल्प इत्यस्माद्यमर्थः या अचने दिवा संक्रान्तौ पूर्वापरविभागेन सामान्यतः प्राप्ताः पञ्चदश नाशः सन्तु राशिबंधकान्तौ प्रहरद्वयं तत्र विंशतिनाशोऽधिकाः सन्त्यन्वीयाः, तेनाहुराचात् प्राक्पश्चादा संक्रमे दिनद्वयं पुण्यमिति । अथा या अचने पूर्वापरविभागेन पञ्चदश तास्तेता विंशत्याद्यो विभज्य चोष्णाः, तचाचोभयतः पञ्चविंशतिनाशः पुण्या इत्युक्तं भवति । अथवा पूर्वाखेव पञ्चदशसु उभयतो द्वादशाधिका पुण्या इत्यर्थः ।

अन्वे लेवं व्याचक्षते विंशतितमा कक्षा संक्रान्तिषाचदूर्ध्वं चावद्भवति तावत्पुणं । अन्वे लेवं व्याचक्षते चावदित्यर्थं चाकक्ष-

४२० चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे काण्डनिबन्धे [११ ख० ।

विधि-परिष्ठापनेषु वर्त्तते, यावत्सो विंशतिघटिकाः पुष्पकास-
ःखाद्यधने भुक्त्वा घटिकासावदधिकं तत्पुष्पमुत्तरायण इति विकस्यो
विशेषः, गिरंघ्रे अंगकग्रन्थे संक्रान्तिकासो भास्करोऽंगकरश्चितो
भवति, दिग्गान्ते दक्षिणायने छद्गधनं देवानां दिवसः, ततश्च
दक्षिणायनमिति स्वरूपातुवादः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

विष्णवे षण्मुद्गमैः स्नात्वाऽग्नीतिसुखे च ।

तथा विष्णुपदे षोडशे पुष्पानि कवचो विदुः ॥

इति मरीचादिवाक्येषु यदस्यकासप्रतिपादनं तत्पुष्पातिग्रह-
प्रतिपादनार्थं न तु नियमार्थमिति द्रष्टव्यं ।

अतएव प्रातातपः ।

था चाः सञ्चिचिता गात्रासाक्षाः पुष्पतमाः स्यताः ।

श्वोतिःप्राप्ते ।

मध्ये विष्णुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।

षड्ग्रीतिसुखेऽतीते तद्योद्गधने च भूरिपक्षं ॥

अथ मध्यग्रन्थेन संक्रान्तिप्रत्यासन्नपूर्वापरकासपक्षं संक्रान्ति-
मध्यमकाससातिसूक्ष्मानात् ।

बौधायनः ।

भविष्यत्स्यधने विष्णौ वर्त्तमाने तथा विषौ ।

षड्ग्रीतिसुखेऽतीते अतीते षोत्तरायणे ॥

वग्निष्ठः ।

मन्वन्तु विष्णुने पुष्पं प्राक् विष्णोर्दक्षिणायने ।

षड्ग्रीतिसुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ॥

सौगाधिः ।

धाम्नाद्यने विष्णुपदे तथादौ

दानाद्यनन्तं विषुवे तु मध्यं ।

वदन्त्यतीते षड्ग्रीतिवक्त्रे

महर्षयः स्रग्वयने च सौम्ये ॥

“षड्ग्रीतिसुखेऽतीते वृत्ते च विषुवदये । कश्चित्पाठः “अतीते विषुवदये इति ।

“भविष्यत्ययने पुष्यमतीते चोत्तरायणे” । अत्र चग्रम्भाङ्गविष्य-
त्यपि पुष्यं विज्ञेयम् ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

चिंशत्कर्कटके नाथो मकरे तु दशाधिकाः ।

भविष्यत्ययने पुष्या अतीते चोत्तरायणे ॥

अत्र चग्रम्भादुत्तरायणे पञ्चादपि चत्वारिंशद्घटिकाः पुष्या-
इति दर्शितं ।

मध्ये दानं विषुवति दक्षिणे वैश्वानरे पुरा ।

षड्ग्रीतिसुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ।

इत्येष निर्णयो दाने संक्रान्तौ चनेषु च ॥

चमिष्ठः ।

अतीतानागते पुष्ये हे दृग्दक्षिणायने ।

उपराने तु तत्कालमतीते चोत्तरायणे ॥

अनागतेऽपि पुष्यात्प्रायश्चर्यं “अतीते चोत्तरायणे” इत्युक्तं,

उद्गद्विषाथनथोरतीतानागतयोः पुण्यमित्युक्तं तत्किंचति काञ्च-
इत्यपेक्षायामाह ।

त्रिंशत्कर्कटके नाथो मकरे विंशतिः स्यताः ।

वर्तमाने तुष्ठा-मेधे नाथस्यभयतो दश ॥

स्कन्दपुराणे ।

युगान्तेषु तु षड्विप्र षड्ग्रीतिमुखे तथा ।

सुखीरे विंशदेवाद्या मकरे त्रिंशदुत्तराः ॥

वशिष्ठः ।

षड्ग्रीत्यां व्यतीतायां षष्टिभक्तास्तु नाडिकाः ।

पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च पश्चादपि च षोडश ॥

अपि तु “षष्टिभुक्तास्तु नाडिका इति पाठः । तत्र षड्ग्रीति-
सुखीनां संक्रान्तीनां चतसृषामेकैकस्याः पञ्चदश पञ्चदशेति ।
तेन पुण्याख्याः षष्टिनाथो भवन्ति । एतद्वाक्यपर्यालोचनया
केचिद्दन्ति “अतीतानागतो भोगो नाथः पञ्चदश स्यता इति
देवीपुराणवचनं षड्ग्रीतिविषयमिति । तदयुक्तं, देवीपुराणवचनं
अतीतानागतभोगप्रतिपादकं इदम्ब्रतीतपुण्यशेषप्रतिपादमार्थमित्यु-
पसंहारानुपपत्तेः । तथाच ज्योतिःशास्त्रे उक्तं “षड्ग्रीतिमुखेऽतीते
तथोद्गवने च भूरिपक्षमिति । अपि च देवीपुराणे संक्रान्तिमा-
चधर्मप्रकरणेकं अपरञ्च विशेषसंक्रान्तिधर्मप्रकरणं । तत्र सामान्य-
धर्मप्रकरणे इदं वाक्यं पश्यते “अतीतानागतो भोगो नाथः पञ्चदश
स्यता इति । तथोपसंहारपद्ये प्रकरणवाधोऽपि प्रवच्यते । तस्मात्षड्-
ग्रीतिसुखीषु प्रत्येकमतीतपञ्चदशचटिकास्तु पुण्यविशेषप्रतिपाद-

नार्थमेतदिति नोपसंसारः । यदि त्वेकस्याः षष्टिनाशः पुण्या इत्यर्थः
 स्यात् तदेतन्मूलश्रुत्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः । यदा तु प्रत्येकं पञ्चदशषट्ठि-
 कासु पुण्यविशेषप्रतिपादनार्थमेतद्वाक्यं तदा न मूलश्रुत्यन्तरकल्पनं ।
 “अतीतांनागतौ भोगो नाशः पञ्चदश स्यताः” । इति वचनेनातीता-
 स्त्रपि पञ्चदशषट्ठिकासु पुण्यप्रतिपादनार्थं “षड्गीतिसुखेऽतीते
 तथोदगयने च भूरिफलमिति वचनेनातीते फलविशेषप्रतिपादनात्
 तन्मूलश्रुत्यैवोपपत्तौ “षड्गीतिसुखेऽतीते नाशः पञ्चदश स्यताः” ।
 इति स्कन्दपुराणवचनात् । तस्मात्पूर्वैव व्याख्या व्याचष्टी ।

बौधायनः ।

पुष्यं विषुवति शोकं दशपूर्वा दशपरः ।

पुष्यकाशोऽर्कसंक्रान्तौ ज्ञान-दान-अपादिषु ॥

दृश्यतिः ।

भविष्यत्ययने पुष्यास्त्रिंशदेव तु दक्षिणे ।

अतीत उत्तरे नाश इति प्राञ्जः सुराविदः ॥

गौतमः ।

अर्वाक् षोडश नाशस्त परः शोडश एव तु ।

तावेव दक्षिणे पूर्वमतीते चोत्तरायणे ॥

सर्वसंक्रान्तिषु पूर्वं षोडश नाशः परतस्त षोडश नाशः पुष्याः तावेव
 समूहौ षोडशदशसप्तणौ दक्षिणायने पुष्यतमौ । “अतीते चोत्तरा-
 यणे” चकारात् पूर्वमपीत्यर्थः । ऋषिभ्यु “ता एव दक्षिणे पूर्वमिति
 पाठः सुगम एव । अदेषु वाक्येषु पूर्वापरविभागेन संक्रान्तिविशेषे
 पुष्यकाशप्रतिपादनं तदपि पुष्यातिशयप्रतिपादनार्थं न नियमार्थ-

मित्यवगन्तव्यं । “मध्ये विद्युवति दानं विष्णुपदे दक्षिणाधने चादा-
वित्यादेर्निधमपरले “पुष्पाख्या विष्णुपद्माच प्राक् पद्मादपि षोडशेति
“तद्योगस्याप्यधसोर्ध्वं चिंशकाद्यः पविचिता इत्याद्यसङ्गतं स्यात् ।

गोभिः ।

राशौ संक्रमणे भानोर्द्दिवा क्षुर्यान्तु तन्निधाम् ।

पूर्वस्मात्परतो वापि प्रत्यासत्तेषु तत्फलम् ॥

केचिदेतदाद्यं अर्द्धरात्रजातविषुवद्विष्णुपदीविवचयतया व्याचक्षते
तयोरेवार्द्धरात्रजातयोः व्यवस्यथा दिनदयस्य पुष्पत्वादिति । तदयुक्तं ।
अर्द्धरात्रिसंक्रान्तौ पूर्वापरदिनदययोः प्रत्यासत्तौ विशेषाभावाद्विषु-
वद्विष्णुपदीव्यतिरिक्तार्द्धरात्रिसंक्रान्तौ दिनदयपुष्पत्वस्य यत्रमाणत्वं
तत्रमाणत्वाच्च । तस्मात् पूर्वापरकाक्षभाविसर्वसंक्रान्तिविवचयेतत्
“प्रत्यासत्तेषु तत्फलमिति वचनात् ।

गार्ग्यः ।

काले न्यूनोऽर्द्धराशौ तु यदा संक्रमणं भवेत् ।

तदहः पुष्यमिच्छन्ति गार्ग्य-गालव-गोतमाः ॥

देवीपुराणे ।

अर्द्धरात्रे असम्पूर्णे दिवा पुष्यमनागतम् ।

सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च ॥

मानार्द्धे भास्करे पुष्यं अपूर्णं सर्वरौद्रे ।

सम्पूर्णे उभयोर्द्वैधमतिरेके परेऽहनि ॥

न आगतम् ‘अनागतं’, संक्रान्तिकालेन नपुंसके भावे क्तः, अप्राप्ते
संक्रान्तिकाक्ष इति यावत् । ‘उदयः’ प्रातःसन्ध्या । ‘अस्तमयः’ सायंसन्ध्या ।

‘मानाङ्कं’ प्रहरद्वयं, ‘भास्करः’ दिवसः, भास्कारोपलक्षितत्वात् भावं करोतीति व्युत्पत्तेश्च, च अपूर्णं शर्वरीदले दक्षमङ्कं असंपूर्णं अङ्कुराच- । इत्यर्थः । सन्ध्याकाले रात्रौ च संक्रमणे दिवसगतं प्रहरद्वयं पुष्पमित्यर्थः । ‘असंपूर्णं अङ्कुराचे उभयोः पूर्वोत्तरदिवसयोः प्रहरद्वये द्वेषमित्यर्थः । अतिरेके अङ्कुराचात्परतः संक्रमणे परेऽहनि प्रहरद्वये द्वेषमित्यर्थः । असमये पूर्वदिनप्रहरद्वयं प्राप्तं, उदये त्वत्तरदिन-प्रहरद्वयं प्रत्यासत्तेः, कश्चित् “अतीते शर्वरीदले इति पथते ।

अन्ये त्वेवं पठन्ति ।

असंपूर्णं अङ्कुराचे तु उदयेऽसमयेऽपि च ।

मानाङ्कं भास्करे पुष्पं संपूर्णं शर्वरीदले ॥ इति ।

अथासंपूर्णं अङ्कुराच इत्यनेनैव असंपूर्णं शर्वरीदले इत्युक्तं । अथापि व्युत्पत्त्यर्थे तत्पुष्पसम्भार्यं यथा दिवापुष्पं तथा असंपूर्णं अपि शर्वरीदले पुष्पमित्यर्थः ।

अथ केचिदाहुः । अङ्कुराधिसंक्रमणे उभयोरङ्गोरेव संक्रान्ति-निमित्तस्य ज्ञानादेर्गैमित्तिकस्य सङ्गदशुभानामतिसमुच्चयः, न तु स्यव-दिकस्यो दिनद्वये तस्माद्दोषदुष्टत्वात् तस्मान्नवस्यथा पूर्वाह्ने परेऽह्नि वा ज्ञानादिपुष्पविकस्यो वेदितव्यः । अथ व्यवसाकारणमेतद्वाक्यं ।

वङ्ग्रीतिमुखेऽतीते दृष्टे च विपुवद्वये ।

भविष्यत्यद्यने पुष्पमतीते चोत्तराद्ये ॥

न तावदेतद्वाक्यं उदयासमयन्यूनान् अङ्कुराचसंक्रान्तिविशेषविषयं तत्र प्रहरद्वयपुष्पत्वस्योक्तत्वात् । नापि दिवससंक्रान्तिविषयं “संक्रान्तोः पुष्पकाकस्य वङ्ग्रीभयतः कक्षा इति वचनविरोधात् । यदि च

दिवसे संक्रान्तौ “षड्भोगीतिस्तुषेऽतीत इत्यन्वयः तदा “षड्भोगीतिस्तुषे-
तीत इत्येतावदेव वक्तव्यं किं “षोडशभोगतः कक्षा इत्यनेन, अस्मिन्
सति षोडशकक्षातिरिक्तस्यापि कक्षास्य पुण्यताप्रसक्तिरिति चेत्, न,
राषिसंक्रान्तौ प्रहरदयस्य पुण्यत्वादर्थान्वयपि विभेदापेक्षायां
तस्यैवोचितत्वात् तस्याः षोडशनाडीतुल्यत्वादिति, तस्यादर्हुराषे
षड्भोगीतिस्तुष्यां अतीतायां परदिने पुष्यं विषुवदये च वृत्ते सत्य-
परदिने पुष्यमित्येवं दक्षिणायने अर्हुराषे भविष्यति पूर्वदिनं पुष्यं,
उत्तरायणे अर्हुराषे अतीते सति परदिनं पुष्यमिति व्यवस्था। एवं
पूर्वे अर्हुराषे दान्यधनादीनि तानि “षड्भोगीतिस्तुषेऽतीते इति
वाक्येन पूर्वदिनार्द्धे उत्तरदिनार्द्धे च व्यवस्थापितानि, विष्णुपदौ तु
व्यवस्थाप्यनाभावाद्भवसां प्रति साक्षाद्भव सती अन्नतरवाक्येन
व्यवस्थाप्यते ।

आदौ पुष्यं विजानीयादयस्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

अर्हुराषे अतीयाते विज्ञेयमपरेऽहनि ॥

आदावहनि पुष्यं विजानीयादयस्यर्हुराषेऽभिन्ना पूर्वदिनतिथ्या
एकैव तिथिर्भवति यदि संक्रान्तिकाळे तिथिरन्या स्यात्तदा आदा-
वहनि न पुष्यमित्यर्थविद्भिः किन्तु परदिन एवेति । अर्हुराषे अतीते
पुनर्भिन्नायामभिन्नायां वा तिथौ संक्रमणे परेऽहन्वेव पुष्यं ज्ञेयमिति
तदयुक्तं, षड्भोगीतिस्तुषे विष्णौ विषुवे चोत्तरायणे पूर्वमपि पुष्यकालस्य
प्रतिपादितत्वात् । न च विष्णुपद्यपि व्यवसां प्रति साक्षाद्भव, तस्या अपि
प्राक् पुष्यत्वप्रतिपादकवचनस्योदाहृतत्वात् । न च देवीपुराणीयेनैव
साक्षाद्भवपरिहार इति निश्चये प्रमाद्यमस्ति । न च तानि वचनानि

दिवासंक्रान्तिविषयापि “षड्ग्रीतिसुखेऽतीत इति देवौपुराणवचनं
 अर्द्धराषिसंक्रान्तिविषयमिति व्यवस्थायां प्रमादमस्ति । तस्मात् आदौ
 पुष्यं विजानीयादिति सर्वसंक्रान्तिसाधारणं । अतश्च परिशेषात् दिवा-
 संक्रान्तिविषयमेतत् । न च तद्विषयत्वे “संक्रान्तेः पुष्यकाण्डसु षोड-
 शोभयतः कक्षा इति वचनविरोधः । पुष्यविशेषप्रतिपादनपरत्वात्, न च
 दिवासंक्रान्तिविषयत्वे “षोडशोभयतः कक्षा इत्यस्य वैयर्थ्यं, षटिका-
 विशेषसाभार्यत्वात् । न च राषिसंक्रान्तिसु प्रहरद्वयस्य पुष्यमादर्षाद-
 न्वापि विशेषापेक्षायां तस्यैव ग्रहणं, अर्षात्त्वात्पि शब्दतः प्रतिपाद-
 नस्य युक्तत्वात् । न च तस्मादपि साभः, षोडशद्वय-प्रहरद्वययोर्भेदात् ।
 एतेन यत् कैश्चिदुक्तं “आदौ पुष्यं विजानीयादिति वाक्यमर्द्धराषजा-
 तविषुवदयविषयं तद्वि मध्ये सम्पादनौयत्वाद्भवत्साभपेक्षते, विष्णुपदी
 तु प्राक्पुष्याभिधानाभिराकाङ्क्षेति न तद्विषयमिति तदपि निराकृतं ।

अन्ये त्वाहुः “आदौ पुष्यं विजानीयादित्यर्द्धराषभवत्सर्वसंक्रान्ति-
 विषयं भवतु “षड्ग्रीतिसुखेऽतीते इत्यपि भवतु बाधकाभावादिति
 तदयुक्तं । यदोत्तरभागा संक्रान्तिः अर्द्धराषे भवति पूर्वदिगतिषौ कि-
 ष्चिन्नदा तद्वचनद्वयविरोधप्रसङ्गात् । एकेनैव वचनेन व्यवस्थासिद्धेर्न वच-
 नद्वयाद्भवत्येति तस्मात् “आदौ पुष्यं विजानीयादिति वचनमर्द्धराष-
 भवत्सर्वसंक्रान्तिविषयं “षड्ग्रीतिसुखेऽतीत इति तु दिवासंक्रान्ति-
 विषयमित्यन्वे, तदयुक्तं, अर्द्धराषजातयोर्मकर-कर्कटयोर्द्दिगद्वयपु-
 ष्यत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदभावे व्यवस्थानपेक्षणात् न तद्विषय-
 मेतदाद्यं किन्तु मकर-कर्कटसंक्रान्तिस्यतिरिक्तार्द्धराषभवत्संक्रान्ति-
 विषयमिति सिद्धं ।

वचिष्ठः ।

अग्नि संक्रमणे पुष्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितं ।

राशौ संक्रमणे पुष्यं दिनाङ्गं ज्ञान-दानयोः ॥

अर्द्धराशादभस्त्रास्त्रिभस्त्राश्चोपरिक्रिया ।

अङ्गं संक्रमणे चोङ्गं उदयात्प्रहरदधं ॥

पूर्वं चेदूर्द्धराशे तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राञ्जदिग्दधं पुष्यं बुद्ध्या मकर-कर्कटौ ॥

अर्द्धराशात्पूर्वं परतश्च संक्रमणे पूर्वोत्तरदिग्प्रहरदधपुष्यत्ववचनं

विपुवस्त्रावविषयं न तु विष्णुपत्नी-वज्रप्रीतिविषयं ।

विष्णुपत्नीं धनुर्मीन-मृगश्रवास्तु वै यदा ।

पूर्वोत्तरगते राशौ भागोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वांशे पञ्चमाश्वस्तु पुष्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

अपरांशे तु पक्षैव श्रौते स्मार्त्तं च कर्मणि ॥

इति निगमवचनविरोधात् । नाप्यवगविषयं तत्र सम्यग्दिग्दधं

पुष्यत्वात् ।

तथाच ब्रह्मपार्थः ।

आवस्यसंक्रमं पुष्यं दिनाङ्गं ज्ञान-दानयोः ।

राशौ संक्रमणे भागोर्विपुवत्ययने दिग्दधं ॥

अथ तु “विपुवत्ययने दिग्दधं इति पाठः तथाचमर्थः दिने राशौ वा संक्रमणे विपुवदधनयोर्दिनाङ्गं पुष्यमिति, अस्मिन् पाठे तदवगविषय-तापि स्त्रीक्रियते । यन्तु केषाञ्चिद्वाक्यार्णं दक्षिणोत्तरावयोर्दिग्दधं एव संक्रमे इति दिग्दधं पुष्यत्वात् इति तत् कृत्वापुपेक्षणीयं ।

अपरे तु निगमवाक्यं पुष्पातिग्रहप्रतिपादनार्थमिति मन्म-
मानाः सर्वसंक्रान्तिचर्चुरापात्मानूर्ध्वं वा जातास्तु दिग्दर्शं पुष्प-
मिच्छन्ति ।

साम्यपुराणे ।

धनुर्नोनावतिसकल कन्यास्तु निवृत्तं तथा ।

पूर्वापरविभागेन राशौ संक्रमते यदा ॥

दिग्गन्ते पक्ष नास्त्यस्तु तदा पुष्पतमाः स्मृताः ।

उदये च तथा पक्षे देवे पित्रो च कर्मणि ॥

“उदये पुष्पतमा इति वचनात् परदिगं पुष्पतममिति मन्वते ।
“पूर्वे चेदूर्ध्वराचे मिति वचनं कोचिदेवं व्याचक्षते, चर्चुराचे पूर्वं यदि
संक्रान्तिर्भवति तदा दिग्दक्षं पुष्पं प्राक्तः, पूर्वदिगं चावर्तमानुपरितनं,
उत्तरमावर्तमानुत् पूर्व, “संपूर्वे लूर्ध्वराचे मिति देवीपुराणवचनात्-
रोधात् । पूर्वं चर्चुराचे जातौ मकर-कर्कटौ शुक्ला विद्याव तथो-
र्दिग्दक्षं पुष्पं न भवति किन्तु राशिः पुष्पा, ततस्तत्रैव तथोर्मीन-
इत्यर्थः । अल्पोक्तं किञ्चित् “शुक्ला मकर-कर्कटाविति वचनेन मकर-
कर्कटयोर्दिग्दक्षस्य पुष्पत्वं पर्युदक्षते न तु राशौ पुष्पत्वमुच्यते
एकपदस्यार्थद्वयावभावात्, न हि भवति देवदत्तं शुक्ला भोजनार्थं
विप्रा आकारवितत्या इत्युक्ते देवदत्तस्तु तत्रैव भोजयित्वा इत्यप-
रोऽर्थ इति, तद्वचनं, “शुक्ला मकर-कर्कटावित्यस्य तथोर्दिग्दक्षस्य-
पुष्पमित्यस्य न तात्पर्यं किन्तु राशिः पुष्पा इत्यपान्वया तयोः
पुष्पकाशप्रतिपादनं न कृतं ज्ञात् सर्वसंक्रान्तौनां पुष्पकाशप्रतिपाद-
नस्य च प्रकृतत्वात् । इयं वृष्टान्तेऽपि देवदत्तं शुक्लेत्यस्य देवदत्तोवा-
30-3

कारयितव्य इत्यत्र न तात्पर्यं किन्तु चरौ तत्रैव भोजयितव्य इत्यत्र चर्याया तस्य निमित्ततस्यापि भोजनदानप्रतिपादनं न कृतं स्यात् निमित्तानां सर्वेषां भोजनदानप्रतिपादनस्य च प्रकृतत्वात् । तस्यादेकस्य पदार्थद्वये तात्पर्याभावात् कश्चिद्दोषः । यन्मूत्रं प्राप्तमेव पर्युदकते न च दिनद्वयस्य पुच्छत्वं प्राप्तं दिगाह्नस्यैव पुच्छत्वोक्तं, तेन दिनप्रभेदेन दिगाह्नं कश्चित्तस्यमित्यन्वोऽपि दोष इति, तदप्युक्तं, सुखासम्भवे साचधिकार्यपरिपृच्छादोषत्वात् । न चि प्रत्यासत्ते संक्रमणे सत्येकस्यैव दिनस्याह्नस्यैव पुच्छं तस्मिन्नेव व्यवहिते तु दिनद्वयं समग्रं इति सम्भवति । तेनाद्यनद्वये रात्रौ पुच्छमिति तदुक्तं, “सुखा मकर-कर्कटावित्यस्य मकर-कर्कटयोः रात्रौ पुच्छमित्येवंपरत्वे प्रमाणाभावात् मकर-कर्कट-व्यतिरेकेण चि दिनद्वयं पुच्छमित्युक्ते, तद्योर्दिनद्वयपुच्छत्वाभावमात्रं विद्यति न तु रात्रौ पुच्छत्वं । ततश्च वचनान्तरपर्यालोचनया मकरे द्वयत्वं दिनं पुच्छं दिनात्करमिति कर्कटे च पूर्वदिनमिति एकैकादि-नपुच्छत्वप्रतिपादकवचनवत्त्वेन मकर-कर्कटसंक्रान्तिपुच्छत्वप्रतिपादक-वचनान्तराभावात् । तेनाद्यनद्वये चर्द्धरात्रसंक्रान्तायेकस्मिन्नेव दिने पुच्छं न लक्षणद्वय एव रात्रौ पुच्छमिति ।

तथाच बोधाद्यनः ।

असं गते यदा सूर्ये अचं याति दिवाकरः ।

प्रदोषे-वार्द्धरात्रे वा तदा पुच्छं दिनात्करम् ॥ इति ।

अथ कैपिदाद्यः ।

अस्मिन् वचने “प्रदोषे वेत्तनेन वचनेन यदि प्रदोषजाताया-
मकरसंक्रान्तेः परदिने भोजः प्रतिपाद्येत तदा चास्यसंक्रमणपुच्छं

“दिगाङ्गमित्यादिना यत्रपार्श्व-वशिष्टवचनेन “धनुर्मीनावतिक्रम्येत्या-
दिना स्तन्वपुराणवचनेन “असंपूर्णं अङ्कुराचे उदयेऽस्त्रमयेऽपि सेत्या-
दिना देवीपुराणवाक्येन च विरोधः प्रसज्येत । “असं गते यदा
सूर्ये इत्यादिवचने च असं गते इत्यनेनैव प्रदोषाङ्कुराचयोर्ब्रह्मत्वात्
पृथक्पृथक्मनर्थकमित्यपरो दोषः । तस्मादेतद्वचनमेवं व्याख्येयं
प्रदोषे वेत्यथं वाग्रब्धो यथार्थं “वोपमान विकल्पयोरिति निबन्धु-
स्मरणात् । तदथं दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकधोरर्थः यथा प्रदोषे पूर्वदि-
गाङ्गं पुच्छं तथाङ्कुराचे परदिगं पुच्छं । द्वितीयोऽयं वा ग्रन्थकथार्थं
अथयानामनेकार्थत्वात् ।

अन्ये त्वसं गत इत्यस्य वैधर्म्यभिधान्यथा व्याचक्षते, असं गते
प्रदोषे च यथा पूर्वदिगं पुच्छं एवमङ्कुराचे परतस्य मकरसंक्रान्ते परं
दिगं पुच्छमिति ।

अपरे तु वचनानामार्थवपरिहारार्थं प्रदोषे मकरसंक्रान्तौ दिग-
दोषेऽपि विकल्पे न पुच्छमिच्छन्ति ।

अन्ये त्वाङ्गः प्रदोषे मकरसंक्रान्तौ परदिगपुच्छत्वाभिधानात्
“धनुर्मीनावतिक्रम्येतिवचनं प्रदोषयतिरिक्त्वाङ्कुराचपूर्वकाणविवच-
मिति, तदयुक्तं, “धनुर्मीनावतिक्रम्येतिवाक्यगतस्य पूर्वग्रन्थस्य मक-
रसंक्रान्तौ प्रदोषयतिरिक्त्वाङ्कुराचपूर्वकाणपरत्वे संक्रान्त्यन्तरे तदु-
राचपूर्वसमस्तकाणपरत्वे वैक्यापत्तेः ।

अन्ये त्वाङ्गः अङ्कुराच इत्यत्र अतीत इति पूरणीयं “संपूर्णं
उभयोर्द्वैधमतिरेके परेऽहनीतिवचनात्, तदयुक्तं, अस्य संक्रान्त्यन्तर-
विवचत्वात् “प्राञ्जर्दिगद्वयं पुच्छं सुक्ता मकर-कर्कटाविति वचनात् ।

व्यत्यन्तरे ।

कार्कुत्तान्नु परित्यज्य ह्यं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा तदा भोगः परेऽपि ॥

मिथुनात्कर्कसंक्रामिर्षदि चार्द्धरात्रिः ।

प्रभाते वा निशीथे वा क्षुर्वाद्यपि पूर्वतः ॥

तेनार्द्धरात्रजातघोर्मकर-कर्कटघोर्दिगद्वये न पुष्यं किन्नु मकर-
संक्राम्नी परदिने कर्कटे च पूर्वदिने पुष्यमिति ।

केचिसंपूर्वे चार्द्धरात्र इति वाक्यमार्द्धरात्रजातविश्वुपदीविषयत्वेन
व्याचक्षते । तस्मिन्ने हि विश्वुपद्यामेव व्यवस्था दिगद्वये पुष्यमिति ।

अथे त्त्पूर्द्धरात्रजातविषुवद्विषयत्वेन व्याचक्षते । तस्मिन्ने हि विषुव
एव व्यवस्था दिगद्वये पुष्यं । अतएव मकर-कर्कटघोः पर-पूर्व-
भोगसंक्राम्युपस्यस्यमिति तदुभयमप्युक्तं विषुवद्विश्वुपदीव्यतिरि-
क्तसंक्रामावपि व्यवस्था दिगद्वयपुष्यस्य प्रतिपादितत्वात्कारं
विना संकोचप्रसंगाच्च मकरकर्कटपदघोर्दिना कारकस्युपस्यस्यप्रसं-
गाच्च दृष्टितमार्गेण व्यवस्थासंवेनेवोपपत्तेः ।

अथे त्वेवं व्याचक्षते चार्द्धरात्रे पूर्वे चदि संक्रामिर्भवति तदा
दिगद्वयं पुष्यं चक्ष्वापनाश्वयजुषोर्म्यं प्राञ्जः, 'सुक्रा' वर्धयित्वा, पूर्वेऽर्द्ध-
रात्रे जातौ मकर-कर्कटौ नघोर्दिगद्वयं पुष्यं न भवति किन्त्वपुष्यं
चक्ष्वापनाश्वयजुषोर्म्यमित्यर्थः । मकर-कर्कटघोर्दिगद्वयेऽन्याच्च इति
वाचदिति ।

तथाच वदतिः ।

चक्रि चेत्यापिद्युं चार्द्धरात्रौ चेत्यावरद्वयं ।

संक्रान्तिः पश्चिमी ज्येष्ठा दानाध्ययनकर्मसु ॥

अनेन वाक्येन मकर-कर्कटयोर्दिग्दशकापुष्पलसुत्रं, तत् दाना-
ध्ययनकर्मविषयं द्रष्टव्यं, 'दानं' आद्यापनं वेदक, अध्ययनमपि तस्यैव,
यानि कर्माणि तेषु च दानाध्ययनकर्मसु दिग्दशं पुष्पं वेदितव्यं ।
तथायाद्यापकानामथेत्तृषां च समाचारः । ते हि राशौ मकर-कर्क-
टयोर्दिग्दशं आद्यापयन्ति जाधीयन्ते च । तदपुत्रं, प्रकरव्यमा-
वेशवशमे तदुत्कर्षकारुचितत्वात् । निग्राह्यं दिवा राशौ वा
संक्रान्तौ दिवापुष्पप्रतिपादकानि वाक्यानि दर्शिताणि, अष्टुणा
राशिपुष्पप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रदर्शयन्ते ।

भविष्यपुराणे सुमन्तुवाक्यं ।

राशौ ज्ञानं न कुर्वीत दानं चैव विज्ञेयतः ।

नैमित्तिकञ्च कुर्वीत ज्ञानं दानं च राशिषु ॥

पश्चिमीदाह-संक्रान्ति-आचार्यप्रशस्तेषु च ।

अवशे चेतिहास्यञ्च राशौ दानं प्रशस्यते ॥

विष्णुः ।

विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा-स्यत्तु-अवस्यत्तु ।

तपोपराम-यातादौ ज्ञाने दाने निग्रा इत्युभा ॥

'स्यत्तुः' नर्माधानं । 'यातः' व्यतीपातः ।

गोमिथः ।

राज्यदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।

ज्ञान-दानादिकं कुर्यान्निग्रा काम्यव्रतेषु च ॥

अथ वैशिदाहः ।

एतानि वाक्ष्यान्यर्कैतरसंक्रान्तिविषयाणीति । अतएव गोभि-
खेनोक्तं ।

राशौ संक्रमणे भानोर्द्दिवा कुर्यान्तु तत्क्रियाम् ॥ इति ।
चाक्षससंक्रमं पुष्यं दिनाङ्कं ज्ञान-दानयोः ।

राशौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने द्विं ॥ इति च ।

रात्रिवाक्येषु तु ग्रहविशेषनामरहितं संक्रान्तिमात्रं श्रूयते तेना-
र्कैतरसंक्रान्तिविषयमेतदिति । तदपुनः ।

पुन्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।

राशौश्च दर्शने ज्ञानं प्रशस्तं नान्यथा मिश्रि ॥

इति वशिष्ठवचनविरोधात् । यज्ञाच्च जितामिचादिमतं राशेः
सर्वकर्मानङ्गत्वात्कार्यविद्भिवा ज्ञानाद्यसम्भवे राशावपि प्रत्यवायपरि-
हारार्थं संक्रान्तिनिमित्तकमवश्यं ज्ञानाद्यनुष्ठेयमित्येवंपराणि राशि-
वाक्यानि ।

राशौ संक्रमणे भानोर्द्दिवा कुर्यान्तु तत्क्रियाम् ।

इति दिवाग्रहणेन रात्रिबुदाद्यात् राशिसंक्रमणे दिनाङ्कपुष्य-
नाभिधानाच्चेति ।

यचान्येषां मतं परमसूक्ष्मतमसंक्रान्तिकास्मान्तर्भावेन ज्ञान-दाना-
दिकं ज्ञेन राशावपि कर्तुं शक्यते तस्मात्प्रशस्तं, अन्तर्भूत-
संक्रान्तिरात्रिस्तु कालः कर्मानङ्गमेवान्यथा हि राशौ संक्रमणे वशि-
ष्ठितनाडीपरित्यागेन व्यवस्था दिनद्वयज्ञानादिविधानमनुपपन्नं ग्रह-
रद्वयपुष्यत्ववचनाच्च । एतच्च कुतोऽवगतमिति चेत्, पौराणिकादा-
व्यादिवं । तथापुनः ।

धर्माद्भिर्वर्तते ज्ञातुराज्य-पुत्र-सुखादयः ।

अधर्माद्भ्याधि-प्रोक्तादि विपुवायनसन्धिधौ ॥ इति ॥

न च परमसूक्ष्मे संक्रान्तिकालेन च सच्चित्कल्पचित्पदार्थस्य
सन्निधानं सन्नादधितुं समर्थः, तदन्तर्भावेन तु क्रियमाणे कर्मणि
सिद्धस्य सन्निधिः । अतः ज्ञान-दानादौ प्रयोगज्ञानार्थतसंक्रा-
न्तिकालस्यैकस्य राचावसुडानमिति । तदप्युक्तं । संक्रान्तिनिषेधस्यो-
भयतः षोडशनाडिकापुच्छस्य राचिसंक्रान्तावप्यनपाथान् ।

राचौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यान्तु तत्किद्यां ।

पूर्वज्ञात्परतो वापि प्रत्यासत्तेस्तु तत्फलम् ॥

इति वचनस्य राचिसंक्रान्तौ प्रत्यासत्तदिनपुच्छप्रतिपादकस्य
राचिव्युदासकलाभावात् दिनाद्धैत्रघनस्यासन्नदिनाद्धैत्रपुच्छत्वप्रतिपाद-
कस्य राचिगिवर्त्तकलाभावाच्च ।

संक्रान्तेः पुच्छकास्तस्य षोडशोभयतः कक्षाः ।

अतीतोऽजागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्यताः ।

या याः सन्निहिता नाद्यस्यास्ताः पुच्छतमाः स्यताः ॥

इत्येवमादीनां वाक्यानां संकोचप्रसङ्गात् । राचौ ज्ञानादिप्रति-
पादकानां भविष्यत्पुराणादिवाक्यानां विना कारणेन संकोचप्रसङ्गात् ।
तस्माद्भ्यासिसंक्रान्तौ राचौ दिवा च पुच्छं प्रत्यासत्तिविशेषानु-
सङ्गविशेष इति सिद्धं ।

अपरे त्वाञ्जः अक्षणे विद्युवे च दिनदशे पञ्चनाद्यः ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कर्णां च मियुर्न तथा ।

पूर्वापरविभागेन राचौ संक्रमते षदा ॥

दिनामे पञ्चमाशु तदा पुष्यतमाः स्यताः ।

उदये च तथा पञ्च देवे पिबे च कर्मणि ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

विष्णुपदां षड्भ्रीतिसुखे सर्वकामपि ज्ञीते क्षार्त्तं च कर्मणि राशौ

प्रज्ञावचनात्पुष्यविशेषदिनद्वयपञ्चषटिकासु पुष्यमाशमिति ।

विष्णुपदां धनुर्मन्-गृध्रकन्यासु वै षडा ।

पूर्वाक्षरमते राशौ भागोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वांशे पञ्च माससु पुष्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

अपरांशे तु पञ्चैव ज्ञीते क्षार्त्तं च कर्मणि ॥

इति निगमवचनात् । अथानिषेधेऽपि पूर्वापरमाङ्गीयहणम-
विशिष्टं संक्रामिकाश्रयातिद्वयवचनात् ।

विषुवादिद्वयगतं पुष्यमाह मासवः ।

क्षिरभे विष्णुपदं षड्भ्रीतिसुखं दितनुभे तुष्या-नेषे विषुवे
तुर्वे दक्षिणाधनं सौम्यं सूर्ये ।

पूर्वोक्तौर्वाश्रयातमेतत् ।

अथ ।

अथनाशकतुष्येन कालेनेव स्फुटं भवेत् ।

स्रगकर्कादिने सूर्ये चाण्डोदगयने सति ।

तदा संक्रामिकाशाः क्षुरक्ता विषुवदादयः ॥

अथमर्थः । राशिं प्रति शिंशदंशका भवन्ति सूर्योऽथ प्रतिदिन-
मेकैकमंशं क्षुरक्ते । तत्र चावक्षिरक्षैरयमश्रुतिर्भवति तावता सूर्यस्य
भोग्यकालेन भाविना विष्णुपदादिकानां श्रुतिर्भवति ततश्च द्वाद-

प्रभिरत्रैरथमप्युतिर्भवति तत्र भाविन्याः संज्ञानोर्दादप्रभिर्द्भिर्नैरवाक्
पुष्पकाशो भवति तस्मिन् संज्ञानिगिमित्तं दानादि कर्त्तव्यमिति ।
एवं न्यूनान्तरिन्नेऽपि बोद्धव्यम् ।

तथाच सौनाधिः ।

साधानिविधा अपि सूक्ष्मकले
पदं स्मिरीकर्त्तुमशक्नुवन्तः ।
आसोऽथ तत्तस्य तयोपदिष्टं
भवन्ति गित्यं परिपूर्वकामाः ॥

यथाकारसंक्रमणमथस्यापि पुष्पाःमाह जैमिनिः ।

नक्षत्रराशौ रविसंक्रमे ह्यु-
रवाक्परचापि रवेन्दुनाथः ।
पुष्पास्त्रयेन्दोस्त्रिधरापक्षैर्दु-
गेकैव नाडी मुनिभिः शुभोक्ता ॥

नाथस्यतस्यः सपक्षाः कुञ्जस्य
बुधस्य तिस्रोमनवः पक्षाणि ।
शार्ङ्गास्यतस्यः पक्षसप्तयुक्ता-
गुरोश्च शुके सपक्षास्यतस्यः ॥
द्विभागनाथः पक्षसप्तयुक्ताः
ग्रहैस्त्रयस्त्रिभिः सपुष्पाः ।
आद्यन्त-मध्ये जप-दान-होमं
सुर्वजवाप्नोति नरेन्द्रधाम ॥

नक्षत्रे राशौ वा सूक्ष्मसंक्रमणे चति पूर्वतः परतोऽपि 'रवेन्दु-

३१८ चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे काणनिर्णये [१९ ख० ।

नाथः' षोडशघटिकास्तु, पुष्पकाणः । इन्दोस्तु 'विधरापक्षैर्षुक्'
षषोदशभिः पक्षैर्षुक्ता, एकैव घटिका । 'सुखस्य' मङ्गलस्य, तु एक-
पक्षयुक्तास्तस्यो घटिकाः । बुधस्य चतुर्दशपक्षयुक्ताः तिष्ठः । 'गुरोः'
दृष्टस्यतेः, सप्तत्रिंशत्पक्षयुक्तास्तसः । शनैश्चरस्य पञ्चसप्तकयुक्ताः
'दिनागनाथः' नागा षष्टौ द्विराष्टना नागाः 'दिनागाः' ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविग्रहार्द-श्रीशेनाग्निविरचिते चतुर्वर्ग-
चिन्तामणौ परिशेषखण्डे काणनिर्णये
संक्रान्तिनिर्णयः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथ आहकालनिर्णयः प्रारभ्यते ।

आदौ नित्यआहकालनिर्णयः ।

तत्र अमावास्यानिर्णयस्यावलिख्यते । तथा अमावास्यायास्तयो-
भेदा आदिपूर्वनिर्णये दर्शिताः । तत्र सम्पूर्णाधाममावास्यायां अप-
राह्णे आहं कर्त्तव्यम् “अपराहः पितृणामिति श्रुतेः ।

तथाच ग्रातातपः ।

दर्शआहं तु यत्रोक्तं पार्वणं तत्रकीर्त्तितं ।

अपराह्णे पितृणां तु तत्रदानं प्रशस्यते ॥

यमः ।

यद्यान्ते निर्वपेत्तेभ्यो अपराह्णे तु पैत्रकम् ।

यदा तु दिनद्वयसम्बन्धिनी तदापि यस्मिन्दिने अपराह्णया-
पिनी तत्रैव आहमनुष्ठेयम् ।

तथाच हान्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पिष्टान्नाहार्यकं आहं षोडशे राजनि शस्यते ।

वावरस हतीयेऽग्रे नातिसन्ध्यावनीपतः ॥

‘पिष्टान्नाहार्यकं आहं’ पिष्टपितृयज्ञानन्तरं क्रियमाणं, ‘षोडशे
राजनि’ षोडशे चन्द्रे अमावास्यायामित्यर्थः । ‘वावरस हतीयेऽग्रे’
विधाविभक्तस्य दिवसस्य हतीयभागे अपराह्ण इत्यर्थः । यदा च

दिनद्वयेऽथपराश्रयापिनी न भवति तदापि पूर्वदिनसंवत्सिनी
विनीवास्त्रेव प्राज्ञा । तथाच स एवाह ।

यदा चतुर्दश्यामनुरीचमतुपूरयेत् ।

अमावास्या शीयमाणा तदैव आहूनिष्यते ॥

‘शीयमाणा अपरस्मिन्दिवसे सर्वापराश्रयापिनी न भवतीत्यर्थः ।

तथाच यज्ञपार्श्वोऽपि ।

अह्ने चतुर्दश्या च अह्ने पञ्चदश्या भवेत् ।

चतुर्दश्यावसाने तु पिष्टयज्ञानु कारयेत् ॥

‘अह्ने’ दिवससोत्तराह्ने ।

दृष्टवौधावनः ।

चतुर्दश्याः चतुर्थ्यामे अमावास्या च दृश्यते ।

शोभते प्रतिपद्य च भूते कथादिका क्रिया ॥

तथाच गोभिषः ।

यः परमोविप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः वा पौर्णमासी यः परः
सन्निकर्षः अमावास्या यद्दृष्टे चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां
कुर्वीत दृष्टमानेऽप्येके अमावास्यायां भवतीति ।

थासोऽपि ।

दृष्टचन्द्रा विनीवासी गृष्टचन्द्रा कुञ्जः स्रताः ।

विनीवासी यदा पिष्टे कुञ्जदैवे तु कर्मणि ॥

अतश्चतुर्दश्यामेऽपि पिष्टान्वाहार्यकार्यं निर्वापः कर्मणि इति
ज्ञिते केचिदाहुः । नैतदस्ति चतुर्दश्यां तन्निर्वाप इति पिष्ट-
पिष्टयज्ञानन्तरं हि तद्विहितं पिष्टपिष्टयज्ञस्यामावास्यायामपराश्र

विहितः, “अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्प-
सूत्रकारवचनात् ।

यत्तु मतं सौपवसथ्यदिवसोपस्रस्रस्यार्थोऽमावास्याग्रन्द् इति, तत्र,
स्रस्रस्यार्था प्रमाणाभावात् विधायन्याय्यत्वात्साक्षाः । या च श्रुतिः ।
“तस्मात्पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियते उत्तरमर्षर्देवान् यजन्ते पितृभ्य एवं
तद्यज्ञं निष्क्रियं यजमानः प्रतनुत इति । तथा अग्न्याधानं
प्रकृत्य “अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनं, तदे-
तद्यज्ञिभ्योपवसथ्येऽहनि अपराह्णे अमावास्यासि तद्विषयमिति कृत्वा
न पूर्वदिनमात्रपरं, न तु स्रस्रस्यार्था प्रमाणं भवितुमर्हति ।

अन्ये त्वाहुः चन्द्रस्योपस्रस्रस्यदिनात्तर्गतायाममावास्यायामपि
पिण्डान्वाश्रायकं न कर्त्तव्यं तत्र पिण्डपितृयज्ञान्तरं विहितत्वात् ।
पिण्डपितृयज्ञस्य चन्द्रादर्शनवत्याममावास्यायां विहितः । तथाच
श्रुतिः “यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृग्ग्रेऽथ तेभ्यो ददातीति । सूत्र-
कारवचनं “यद्दृश्यन्मसं न पश्यन्ति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते
इति । न चात्रादर्शनं स्योपस्रस्रस्यपरं, “सौषे राजनीत्यस्यादर्शने-
ऽप्यनतिक्रमात् । न च क्रमोऽविवक्षितः प्रमाणाभावात् । अथ मतं
यदैकस्मिन् दिने इयं तदायं क्रमो नान्यदेति, यदा सौपवसथ्य एव
चन्द्रादर्शनं तदैकस्मिन् दिने इयमन्यदा पिण्डपितृयज्ञो यजनीय-
दिनं प्रत्युक्तव्यतरति । तत्र । तदाद्युत्कर्षन्यायेनान्वाश्रायकस्याप्युत्क-
र्षात् । यत्तु सौगाधिवचनं ।

शिनीवासी द्विजेः कार्यां चाग्निः पितृकर्मणि ।

सौभिः शूद्रैः कुङ्गः कार्यां तथा चानग्निर्द्विजेः ॥ इति ।

तत् पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्यकान्यपितृकार्यविवचयमसु । तदे-
तद्युक्तं पूर्वीदाहृतवचनविरोधात् । यद्योक्तं चतुर्दशमे न निर्वाप इति,
तद्युक्तं यतः ह्यन्धोगपरिशिष्टे पिण्डपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः ।

यद्योक्तं दृश्यमानेऽपि न चतुर्दशपेक्षया ।

अमावास्यां प्रतीचेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ॥ इति ।

यत्तु दृश्यमानेऽपि चन्द्रे पिण्डपितृयज्ञः, तद्युक्तं दृश्यमाने-
त्येके इत्यादिभिर्वाक्यैर्वा न चतुर्दशोविवक्षया, 'तदन्ते' चतुर्दशमे ।
यदा त्वपरदिने अपराह्वय्यापिनी तदा अमावास्यां प्रतीचेतेति
दृश्यमानेऽपि चन्द्रे निर्वापः, तथा "यद्दक्षिणमसं न पश्यति तदहः
पिण्डपितृयज्ञं कुरुत इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य अदर्शन-
श्रुतिः, अद्योपस्यस्यं मत्वाह स एव, यद्युक्तं "यद्दक्षःस्त्रेव दर्शनं नेति
चन्द्रमाः तत्क्रियोपस्यस्यं श्रेयं क्षीणे राजनीत्यपीति, यज्ञान्य-
त्पूर्वपक्षितं चन्द्रोदयोपस्यस्यितदिगान्तर्गतायां अमावास्यायामपि न
पिण्डपितृयज्ञान्वाहार्यक इति तदपि यद्योक्तदृश्यमानेऽपीत्यादि-
कात्यायनवचनेन निराकृतमेव, दृश्यमानेष्वेकदेत्यनेन गोभिस्त्र्यो-
वचनेन च शरीतेनापि निराकृतं ।

यस्यां सन्ध्याङ्गतः क्षोभो मृषाञ्च इव दृश्यते ।

अपराह्णे अयस्यां पिण्डानां करणं भुवम् ॥

इत्यत्र पिण्डानामिति निर्देशः पिण्डपितृयज्ञं नातिवर्त्तित-
मीहते ।

पुनः कात्यायनः ।

यदा चतुर्दशीर्षामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या शीघ्रमाणा तदैव आहूतमिष्यते ॥ इति ।

किञ्च यजनोपदिनात् पूर्वदिने हि पिण्डपिट्टयज्ञ-आहूते विहिते
“तस्मात् पिण्डभ्यः पूर्वेषुः क्रियते” इति । यदा च प्रतिपद्दिने
पूर्वाह्णेऽप्यंथ मध्याह्णेऽमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति
पूर्वस्थां चन्द्रोदयवत्यां पिण्डपिट्टयज्ञादि, “शिनीवासी दिजैः कार्या
याग्निकैः पिट्टकर्मणीत्यस्य पिण्डान्वाहार्यकथतिरिक्तविषयत्वे प्रमा-
णाभावाच्चेति । इन्दुचयस्तु कदा भवतीत्यपेक्षायां स एवाह ।

अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्यां शीघ्रो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽग्रे तु पुनः क्लृप्त भवेदणुः ॥ इति ॥

इह खलु ग्रहचारविदो राशिभ्रंशाग्रेः द्वादशभिर्द्वादश-
भिसङ्क्रमसः ऋतुः तदा चन्द्रापकर्षं चैकैका तिथिर्भवतीति वर्ष-
यन्ति, अतस्तुर्दश्यां वा अमावास्या वा द्वादशाग्रे भवति । तत्र
चतुर्दश्यामष्टमाग्रान्ते चन्द्रः शीघ्रते अमावास्याष्टमेऽग्रे पुनरणुभूत्वा
जायते । क्लृप्तग्रहोऽपि ज्यौतिषिकैः क्लृप्त तदास्यायतइत्येतदर्थमाह ।

अथ ग्रतपचश्रुतिः ।

स एव संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्य सन्धय एव पञ्च-
दशकला भुवैवास्याः षोडशी कला स रात्रिभिरेवापूर्यते यत्र शीघ्रते
शोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडशा कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविशन्
ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणमृतः प्राणं न विच्छिन्नादपि
कलसासञ्चैतस्या एव देवताया अपचित्या इति ।

अथायमाग्रयः षोडशकलस्य चन्द्ररूपस्य प्रजापतेः कल्पपत्रप्रतिप-
दमारभ्य चतुर्दश्यान्तासु तिथिषु क्रमादेकैककलाचयेऽपि चतुर्दश-

कक्षाः शीघ्रा भवन्ति चतुर्दशोत्तरीयांग्रे तु पञ्चदशपि कक्षा शीघ्रते
ततोऽमावास्यायां भुवया अविनश्यत्या षोडश्या कक्षया भूखोक-
मागत्य वर्षे प्राप्सिजातं प्रविशति अमावास्यादशोत्तरीयांग्रे तु तथैव
षोडश्या कक्षया दिवसमपेक्ष्य पुनः प्रादुर्भवतीति ।

अमावास्याविशेषे चन्द्रस्यश्च काक्षमाह कात्यायनः ।

आपरायस्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य चा भवेत् ।

विशेषमस्या भ्रुवते चन्द्रचारविदो दिवाः ॥

अथाद्य एव प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागो न कक्षावग्रिष्टः ।

तदन्त एव सद्यमेति चन्द्रः

एवं ज्योतिषज्ञविदो वदन्ति ॥

अस्वार्थः दृष्टसे चन्द्रे ज्येष्ठामावास्या दृष्टिकक्षे आपरायस्य-
मावास्या इति, ते च चन्द्रस्य परमोच्च-नीचस्थाने, तद्ग्राचन्द्रस्य
गतिवैसाक्ष्यं, यदन्त्यास्यमावास्यास्यदृष्टे प्रहरे स्वरूपं तदन्योरमा-
वास्यायोः प्रथम् एव भवतीति । ये तु चन्द्रादर्शनं एव पिच्छपिच्छ-
ग्रादिकं मन्यन्ते न तस्य ज्येऽपि ताभिराकर्तुं कदाचिद्धितौचाया-
मपि चन्द्रादर्शनं दर्शयति ।

यस्मिन्मध्ये द्वादशैकस्य मध्ये

तस्मिन् तृतीयापरतो न दृश्यते ।

एवञ्चारं चन्द्रमसो विदित्वा

शौचे तस्मिन्पराणे च दद्यात् ॥

अस्वार्थः । मध्ये मासो यस्मिन्मध्ये द्वादशाधिको भवति तस्मि-

अथे मन्त्रमाखानमरं द्वितीयाया अपरक्षां द्वितीयायां तिथौ चन्द्रो न दृश्यते न चैतावता चन्द्रर्गनविहितः पिच्छपितृयज्ञस्य च क्लियते । अतश्चन्द्रचारं विदिता तस्मिन् क्षीणेऽपि चतुर्दशीमिन्द्रा-
याममावास्यायामपराक्षे पिच्छपितृयज्ञादिकं कुर्यादिति ।

एवञ्च यापि ज्ञातपथो मुक्तिः ।

तदा एकतन्मासि मास्यं पित्रभ्यो ददाति यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृग्नेऽप्ये तेभ्यो ददाति एष वे सोमो राजा देवानामन्नं यश्च-
न्द्रमाः स एतां राशिं क्षीयते तस्मिन् क्षीणे ददाति तथेतेभ्योऽयमदं करोति अथ यदा क्षीणे ददातीति ।

यानि तु धिनीवाक्षीनिषेधकानि तानि निरग्निकमाहुविषयाणि । अन्ये लाङ्गः तानि वचनान्यपराक्षप्रविष्टचतुर्दशीविह्वलधिनीवाक्षी-
विषयाणीति ।

अनेनाभिप्रायेणाह दृङ्मनुः ।

यस्यामक्षं रविर्वाति पितरस्मानुपासते ।

तिथिक्षेभ्यो यतो दत्ता अपराक्षे खयभुवा ॥ इति ॥

अपराक्ष्यापिनी चेत् धिनीवाक्षी तदैव सा यास्या अन्यदा कुञ्जरेव याक्षेव्युक्तं भवति ।

तदाह शारीतः ।

अपराक्षे पितृकालु चापराक्षानुयायिनी ।

या यास्या पितृकार्येषु न पूर्वाक्षानुयायिनी ॥

यदायुभयदिनेऽपराक्षकल्पन्वक्षदापि संभवत्यं निर्णयमाह

च एव ।

यस्मिन्ना या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्षयित् ।

शर्विकान्तां विदुः केचिदुपेन्दुमिति चापरे ॥

यस्मिन्दिने चतुर्दश्यां सत्यामण्यौषधमावास्या भवति या शर्वि-
केत्युच्यते शर्वग्रन्थस्याख्यवाचिमात् । अनेनैव चग्रन्थेन अतुपयुक्तता
दर्शिता । अतः केचिदयाज्ञेत्येवं विदुः, अपरे तु उपेन्दुमनुष्ठानाय
प्रयुक्तां कुम्भमित्येवं विदुरित्यर्थः । एवं सन्देशे निर्णयमाह ।

वर्द्धमानाममावास्यां क्षययेदपरेऽहनि ।

धामांस्त्रीनांधकान् वापि पितृव्यग्रस्तदा भवेत् ॥

अमावास्यावृद्धौ शर्विका नान्यथेत्यर्थः । अथ द्विपद्ये तु वर्द्धि-
तापि विनीवाक्षुपेयेति । पैठीनविरपि ।

आदित्यस्योदथे धा वा अमावास्या विवर्द्धते ।

अपरेति च विज्ञेया पितृणां दत्तमक्षयं ॥

या चतुर्दशौ भवत्यपराह्णस्यापिनी अमावास्या वर्द्धते तस्यां
पितृषान्दत्तमक्षयमित्यर्थः ।

तथा शरीतः ।

चिह्नकर्त्ता तु कर्त्तव्या पूर्वा शर्वा च वङ्गचैः ।

कुङ्गरधर्युभिः कार्वा अघेष्टं सामगौतिभिः ॥

पर्वणोऽग्रे द्वितीये तु कार्वा इष्टिर्विजातिभिः ।

द्वितीयावहितं अस्माद्भूयस्यन्वाशसाधनाः ॥

बौधायनः ।

विनीवाक्षौषुपोष्याच क्लेशेष्टिषु परेऽहनि ।

पितृव्यं तदा कुर्बुः अकाखे तैत्तिरीयकाः ॥

पूर्वाह्णे चेद्दमावासा अपराह्णे न चेद्यदि ।

अथ च हारीतवचनं ।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं आहुं आहुविदो विदुः ॥ इति ॥

अथ च हरिहरेशोक्तं, अग्निज्ञातसप्तमिदं वचनं परस्परव्याहृत-
पदोपबद्धं चेति । तथा हि “पूर्वाह्णे चेदित्येतावत् प्रतिपदिनविषयं,
पूर्वाह्नग्रन्थेन च दिवसस्य तृतीयभागो वा पूर्वाह्णं वा, एवञ्च इति
सर्वथा कस्मिंश्चिदपराह्णे न भवेदित्येतन्न शुष्यते यस्मात् प्रतिपदिने
पूर्वाह्णमाषावस्त्रितायास्तुर्दशौदिने अपराह्नसम्बन्धस्यावश्यकत्वात्
षड्घटिकाधिकतिथिप्राप्त्याभावात् । अथ यदि प्रतिपदिनापरा-
ह्नस्यैव भवेदित्युच्यते तर्हि “पूर्वाह्णे चेदित्यनर्थकं स्यादिति । तेनैवं
व्याख्येयं तिथिदृष्टौ प्रतिपद्युक्तायां अमावास्यायामेव आहुविधानं,
तथा पित्र्यज्ञानन्तरं मनुना विहितं, पित्र्यपितृयज्ञज्ञानपूर्वमेव नृत्या-
पराह्णे विहितो मान्यथा कर्तुं शक्यः तस्य चिरकालत्वात् तेनैव
सकलापराह्नव्याप्तावमावास्याआहुस्य का गतिरित्यत एतन्नं पूर्वाह्न इति
नापराह्णे कल्पे इत्यर्थः । एवं चापराह्नव्यापिन्वां विनीवासा-
ममावास्यायां आहुविधानमग्निमदिवधं, अग्निकामानु कुतपकास-
व्यापिन्वां कुहाममावास्यायां आहुविधानं ।

तथाच सौगासिस्मृतौ सौरपुराणे च ।

विनीवासी द्विजैः कार्वां साग्निजैः पितृकर्मणि ।

सौभिः दृष्टैः कुहः कार्वां तथा चानग्निजैर्द्विजैः ॥

व्यासोऽपि ।

दृष्टपश्चात् विनीवासी कार्वां विप्रेभ्यः साग्निजैः ।

नष्टचन्ना कुङ्गः कार्या मूत्रैर्विप्रिरणमिकैः ॥

बौधायनोऽपि ।

शिनीवाची कुङ्गस्यैव श्रुत्युक्ते श्राद्धकर्मणि ।

शामिकैस्तु शिनीवाची कुङ्गः कार्यायनमिकैः ॥ इति ॥

कुङ्गरिति कुतपकाश्यापिनी ।

तथाच शरीतः ।

भूतविद्वायमावासा प्रतिपन्निश्रितापि वा ।

पिथे कर्मणि विदग्भिः कार्या कुतपकाशिकी ॥

कुतपकाश्यापिनी मन्त्रपुराणे ।

अङ्गोसुङ्गर्षा विख्याता दग्ग पद्म च सर्वदा ।

अथाष्टमो सुङ्गर्षीयः च काशः कुतपः सतः ॥

एवं सति दिनद्वयसम्बन्धिन्वा अमावास्यायां सत्यां वा कुतप-
काश्यापिनी शैवानमिकैर्षोष्णेत्युक्तं भवति ।

अत एव बौधायनः ।

मध्याह्नात् परतो यत्र चतुर्दशसुवर्त्तते ।

शिनीवाची तु वा श्लेषा पित्रकार्थं तु निष्कसा ॥

वृहस्पतिरपि ।

मध्याह्नाद् वा अमावास्या परशास्त्रं प्रवर्त्तते ।

भूतविद्वा तु वा श्लेषा न च पद्मदग्नी भवेत् ॥

कार्याणिभिरपि ।

भूतविद्वा अमावास्यां शोषाद्भानतोऽपि वा ।

श्राद्धकर्मणि चै कुर्षुशेषानाम्बुः प्रहीयते ॥

यदा तु दिनद्वयेऽपि कुतपकाणव्यापिनौ न भवति तदा
भूतविद्वैव याज्ञा ।

तथाच बौधापनः ।

घटिकैकायमावासा प्रतिपस्यु न चेत्तदा ।

भूतविदापि कर्त्तव्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

प्रतिपस्यु घटिकैकापि कर्मकाणव्यम्भिनी यदि न स्नादित्यर्थः ।

आवाशिरपि ।

प्रतिपत्स्त्रयमावासा पूर्वाणव्यापिनौ यदि ।

भूतविद्वैव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा ॥

यदा तु दिनद्वयेऽपि कुतपकाणव्यापिनौ अमावासा पूर्वां
तदा दृष्टौ शान्धे वा परा याज्ञा, चचे पूर्वा ।

तथाच प्रचेताः ।

शिनीवासी कुङ्गलेव अत्युक्ते आहुकर्मणि ।

आताने चेत्तु मध्याह्ने आहुदि स्नात् कथं तदा ॥

तिथिचये शिनीवासी तिथिदृष्टौ कुङ्गः स्यता ।

शान्धेऽपि च कुङ्गर्षोषा वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि ।

चीचमाशाममावासां प्रथमेऽशनि सचयेत् ।

वर्द्धमानाममावासां द्वितीयेऽशनि सचयेत् ॥

यत्तु दृष्टवशिष्टवचनम् ।

अश्वीदशवेसाचाममावासा यदा भवेत् ।

य काकः परमो ज्ञेयः पितृशान्दानसचयम् ॥ इति ।

तत्पिब्रतर्षणादिविषयम् ।

अदपि निगमवचनम् ।

शुद्धर्ममथ्यमावासा प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तदानीशुत्तमं ज्ञेयं पर्वशेषस्तु पर्ववत् ॥ इति ।

तत्पुष्पापुराणादिविषयम् ।

अतएव च पद्मपुराणे ।

अमा वा प्रतिपद्युक्ता सर्वपापहरा तिथिः ।

अङ्ग-सूर्य्यपश्चैस्तुत्या ज्ञान-दान-जपादिषु ॥

अथ च तु “तद्ज्ञानशुत्तममिति निगमवचनपाठः ।

अदपि प्रचेतशोक्तम् ।

अटिकैकाग्र्यमावासा भवेद्यदि चतुर्दशी ।

तदा अर्थं मतं दैवे पित्र्ये कर्मणि चोदितम् ॥ इति ।

तदपि देव-पितृप्रधानोपवासादिविषयं । ननु पितृकार्यविषय-
मेव किमिति न भवति । उच्यते । यदा पूर्वदिन एवापररात्र्यापिनी
तदा तावत्पूर्वैवेति निरूपितम् ।

सिनीवासी तदा पित्र्ये दैवे च सततद्भुङ्गः ॥

इति आवासिस्मृतेश्च, भूतविद्धा पितृश्रुत्ये ग्रस्यते तत्र तुष्णादिषु
भूतविद्धापि पूज्येति परिसंज्ञानसुपपन्नं । नापि दिनद्वयेऽपररात्र्या-
पिलाभावविषयमिदं, उक्तादेव ज्ञेयोः । न च पूर्वोत्तरदिनयोरपररात्र्या-
पिले अमावासा भूतविद्धापि पूज्येति व्यवस्था अटते तत्र हि
तिथिसाम्यदृष्टौ परा ग्राह्या, निश्चिद्ये च पूर्वैवेति तुष्णादिपरि-
संज्ञानमनर्थकम् । तस्माद्देवकार्यपरमेतत्,

तथा स्कन्दपुराणे दर्शितम् ।

षष्ठ्यैकादशमावासा पूर्वविद्धा तथाहमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपक्षकम् ॥ इति ।

तदाह प्रपेताः ।

नागविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाहमी ।

दशम्यैकादशी विद्धा षोडश्यां चतुर्दशी ।

भूतविद्धा अमावास्या न यास्यां शुभिसुक्त्रैः ॥ इति ।

तेनोपवासादिदेवकार्ये भूतविद्धाया अमावास्याया अपूज्यालो-
पदेशात् तुष्टादियोगे भूतविद्धा पूज्येति ।

शरीतः स्मरति,

“प्रतिपन्मिन्नाभवेद्देवकार्ये पूज्यैव, तुलामकरयोगे भूतविद्धापि पूज्येति” ।

ननु देवकार्यविषयत्वेऽपि बाधेनैव निवेश इति पितृकाशविष-
यताकिञ्चाश्रीयते । उच्यते । बाधगौरवमिथा तावदेकस्मिन्नेव कार्ये
निवेशः । न च विनिगमे कारणाभावः,

यतः कात्यायनेन ।

नागविद्धा तु या षष्ठी दशम्यैकादशी तथा ।

भूतविद्धाप्यमावासा षष्ठीया विषयैः ॥

इत्युक्तोक्तं ।

तुष्टा-अकर-श्रीनेषु कन्यायां निषुने तथा ।

भूतविद्धाप्यमावासा पूज्या भवति चततः ॥ ८

भैततृथाष्टवर्षादितदपि देवकार्यविषयमिति तस्य च त्रतोपवा-
सादिदेवकार्यविषयत्वं सामान्यतिथिप्रस्तावे दर्शितम् ।

इति अमावास्यानिर्णयः ।

अष्टाष्टकाः ।

अष्टकाग्रन्थेन मार्गश्रीर्षादिमाषचतुष्टयापरपचाष्टक्यः “हेमन्त-
शिशिरशोषतुर्षामपरपचाषामष्टमौष्ण्यष्टका इति श्रीनक्षत्ररथात्
नेषास्त्रिभूते तिस्र एवाष्टकाः तिस्रश्चान्यष्टकाः ।

तथाच विष्णुः ।

अमावास्याशिक्षोऽष्टकाशिक्षोऽन्यष्टका इति ।

अष्टकानामनु पञ्चाङ्गवन्मौष्यन्यष्टका अष्टकानामनुपरितना नवम्यः ।
सूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकाशिक्षः पौषमावादिषु पिषु ।

तिस्रश्चान्यष्टकाः पुष्याः माघौ पक्षदशौ तथा ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आपहायस्यतिश्रान्तौ कृष्णाशिक्षोऽष्टकास्तथेति ।

अथ पूर्वोक्ताष्टकाचतुष्टयव्यतिरिक्तापि भाद्रपदापरपक्षेऽष्टका
तस्याद्येतिहासपूर्वकमुत्पत्तिः प्रशंसा शोच्यते पद्मपुराणे ।

अग्निव्यान्ता इति ख्याता यजिनां यज्ञव्यसिताः ।

अच्छोदा नाम तेषामनु मानवी कन्वका नदी ॥

तमयामावसुज्जाम पितरं वीक्ष्य सङ्गता ।

वने वरार्थिनी सङ्गं सुसुमायुधपौडनात् ॥

योगं दृष्ट्वा तु तेनाथ अभिचारेण भामिनी ।

धराया सृजते पूर्वं पपाताच भुवस्तसे ॥

अथो अधोशुची दीना सञ्जिता तपसः चयात् ।

द्यापि तं प्रार्थयामास पुनरात्मसन्दूषे ॥

विसृज्यमाना पितृभिरिदंशुक्ता तपस्विनी ।
 इदंशुर्महाभागाः प्रसादशुभया गिरा ॥
 अष्टाविंशे भाविनी तं^(१) दापरे मर्त्ययोगिजा ।
 गाथा सत्यवती ख्याता व्यासस्य जननी शुभा ॥
 व्यतिक्रमात् पितृषान्नं कष्टकुलमवास्थसि ।
 तस्माद्ग्राह्यो वधोः कन्या तमवस्थं भविष्यसि ॥
 प्रौष्टपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यसि ।
 आद्युरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥

ब्रह्मवैवर्त-वायुपुराणयोः ।

अथ कासं प्रवक्ष्यामि आङ्गकर्मणि पूजितम् ।
 काम्य-नैमित्तिकाजसं आङ्गधर्मविधाधिभिः ॥
 पुत्रदा धनमूलाः स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
 कृष्णपद्मे धनिष्ठादिपूर्वा चैन्द्री उदाहृता ।
 प्राजापत्या द्वितीया ख्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ॥
 आद्या पूषेः सदा कार्या मासैरन्या भवेत् सदा ।
 शाकैरन्या तृतीया ख्यादेवं द्रव्यगतो विधिः ॥
 अन्वष्टका पितृषां वै नित्यमेव विधीयते ।
 या वान्या तु चतुर्थी ख्याताश्च कुर्वादिशेषतः ॥
 तासु आङ्गं बुधाः कुर्व्युः सर्वस्वेनापि नित्यतः ।
 परचेष्ट च सर्वेषु नित्यमेव सुखी भवेत् ॥

पूजकानां सदोत्कर्षां नास्तिकाणामधोगतिः ।

पितरः सर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वे पुत्र्यमाद्यानि निपातमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेत्पुरहृत्काभिरपूजिताः ॥

मोघस्यस्य भवेत्सोको सस्यस्यस्य विनश्यति ।

देवांसु दायिनी यानि तिर्थगच्छन्वदायिनिः ॥

अथ चतुर्थी फाल्गुनकृष्णपचाष्टमी “हेमन्त-शिशिरयोस्तुर्षा-
मपरपचाषामष्टमीव्यष्टका इति श्रौतकस्मरणात् । पौषमासकृष्णाष्ट-
मीमारभ्येति तिथ्योऽष्टका इत्येतस्मत्परिपद्ये चतुर्थी भाद्रपदमाषाप-
रपचाष्टमी सन्निहितदर्शितपद्मपुराचेतिहासानुसारात् । ब्रह्मपुराणे
च चतस्र्यष्टकासु क्रमेण देवतानि रूपेण पितृतर्पकद्रव्यनिरूपणे
च भाद्रपदापरपचाष्टम्या पद्यन्त ।

ऐन्द्रान्नु प्रथमाद्याश्च श्राकैः सन्तर्पयेत् पितृन् ।

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् मासैः शुद्धेभ्य तर्पयेत् ॥

वेश्मदेव्यां तृतीयायामपूपेभ्य यथाक्रमम् ।

वर्षासु मध्ये श्राकैश्च ऋतुष्यामेव सर्वदा ॥ इति ।

अथ श्राक-मांसापूपशब्दाः आह्वार्यस्य सर्वस्यापि भोव्यस्य
तत्तद्रव्यप्रधानकत्वप्रतिपादनपराः, न तु द्रव्यान्तरनिवृत्तिपराः, यतो
विधेरेकविध्यन्तराबाधेनैव तावद्भूतिव्याप्यं मन्थको क्लिप्तत वज्र-
तरविध्यन्तरबाधेनेति । दृष्टं हि श्राकप्रधानस्य भोव्यस्य तर्पकत्वं
न तु केशस्यश्राकस्येति ।

आद्य वशिष्ठः ।

आवसायहायशोसाव्यष्टकासु पितृभ्यो दद्यात् । अष्टकान्यष्टका-
स्तपि चावश्यकमेव आङ्गम् ।

यदाह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आङ्गमनुवांसो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

वायुपुराणे ।

“तिर्यग्गच्छन्त्यदायिन इत्यष्टकाआङ्गमनुवाणस्तु तिर्यग्गोनि-
प्राप्तिरूपानिष्टाभिधानाच्च ।

विष्णुना च “अमावास्याः तिस्रोऽष्टकाः चिस्रोऽव्यष्टका माघी-
प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्णचयोद्ग्री प्रौष्टि-चवपाकौ वा इत्यनुक्रम्योक्तम् ।

एतांसु आङ्गकास्तान्मे नित्यानाह प्रजापतिः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽप्युक्तं ।

आङ्गकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासी तथा माघी आवशी च नृपोत्तम ॥

प्रौष्ठपद्यामतौतायां तथा कृष्णचयोद्ग्री ।

आयहायशतिक्रान्तौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथा ॥

प्राक्तेषु प्रथमा कार्या मासेषु तदग्नरम् ।

द्वितीया च तथापूर्वैर्नित्यमेव विजानता ॥

एतानि आङ्गकास्तानि नित्यान्याह प्रजापतिः

आङ्गमेतेष्वनुवांसो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

देवस्यस्यतौ ।

मानवः आङ्गकस्योऽयं मनुना वसुदाहृतः ।

वज्रपिण्डाष्टका च स्नादेकपिण्डा तु नाष्टका ॥ इति ।

अथ वज्रपिण्डैकपिण्डग्रन्थौ पार्वण्यैकोद्दिष्टविधिविधेधपरौ ।

ब्रह्मपुराणे ।

अष्टकासु च कर्त्तव्यं आहुं ऐमनिकासु वै ।

अथष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वगतदिश्यते ॥ इति ।

अथ स्मृतिः ।

अथष्टकासु द्यूतौ च प्रतिबंधस्तदं तथा ।

अथ मातुः पृथक् आहुमन्यथ पतिना च ॥ इति ।

ग्रन्थस्मृतिः ।

अथष्टकां तथा मातुः आहुं चैव स्मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा सुक्ता स्त्रीषु नान्यत् पृथक् भवेत् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे चास्मिन् मातृआहुं पृथग्निधिरुक्तः ।

अथष्टकासु च स्त्रीणां आहुं कार्यं तथैव च ।

अष्टकाविधिना ऊत्वा क्रमेणैतासु पञ्चकम् ॥

मात्रे राजन् पितामह्यै आहुं कार्यं यथाविधि ।

तथैव प्रपितामह्यै वैश्वदेवपुरःसरम् ॥

पिण्डनिर्वपणं कार्यं तथैव पिण्डवक्रुप ।

भुक्तवस्तु च विधेषु तत्र कर्म निबोध मे ॥

प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गसमाधताः ।

तावदेव समुत्सेधाः षट्कर्षूसाध कारयेत् ॥

प्रत्येकं कर्षूमूले तु परिसीर्षज्जताग्रजः ।

अग्नीषोमयमानासु धागदूला यथा पुरा ॥

कर्षूदनीयमूलेषु पुत्रवाषाणान् कारयेत् ।
 पिच्छनिर्वणं प्राग्देकैकस्मिन् यथाविधि ॥
 कर्षूणां पितृयं तच्च शीराकाभ्यां प्रपूरयेत् ।
 कर्षूभितयमूले च स्त्रीणां निर्वणं भवेत् ॥
 दग्धा मयिेन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरयेत् ।
 अपोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।
 भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षय्यमिति तत् त्यजेत् ॥
 इत्यष्टकानिष्पणम् ।

अथ दृष्टिआङ्गनामनिर्वणः ।

दृष्टिर्नाम पुत्रजन्मादिनिमित्तोपलक्षितः काष्ठः ।

तथाच दृष्टवशिष्टः ।

पुत्रजन्म-विवाहादौ दृष्टिआङ्गसुदाहृतम् ।

जावाक्षिः ।

यज्ञोद्वाह-प्रतिष्ठासु मेखलावन्ध-मोक्षयोः ।

पुत्रजन्म-दृष्टोत्सर्गे दृष्टिआङ्गं समाचरेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाष्ठमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्वीत पिता आङ्गनाभ्युदयात्मकम् ॥

कात्यायनोऽप्याह ।

स्त्रिपिङ्गवः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिच्छानोद्दहनाभेदां तस्याभावे तु तत्कृमात् ॥ इति ।

अथ संस्काराः ।

गर्भाधान-पुंसवन-श्रीमन्तोन्नयन-आतकर्म-नामकरण-निक्रमणा-
जप्राशन-बुडोपनयन-प्रतपव्याध्ययन-समावर्तन-विवाह-गौडानानि,
तत्रैतेषु विवाहान्तेषु द्युतमंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । श्रेषे
संस्कार्य एवेत्येतद्विस्तरेणोक्तमेवाधिकारिनिष्पत्ते आह्वकल्पे ।

विष्णुपुराणे ।

कन्या-पुत्रविवाहेषु प्रवेगे नववेक्षणः ।

नामकर्मणि वासानां बुडाकर्मादिके तथा ॥

श्रीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिसुखदर्शने ।

गान्धीसुखं पितृगणं पूजयेत् प्रथतो मृषी ॥

पुत्रस्थापे सुखदर्शने पुत्रजननौत्तर्यः ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्मण्याभ्युदधिके माङ्गल्ये चातिशोभने ।

अन्यन्योपनयने विवाहे पुत्रकक्ष च ।

पितृगान्धीसुखात्मानं तर्पयेदितिपूर्वकम् ॥

वशिष्टः ।

पूर्वेषुर्मादिकं आह्वं कर्माहे पैदकं तथा ।

उत्तरेषुः प्रसुर्वीत मातामहकक्ष तु ॥

अस्नानुकल्पमाह ।

बृहस्पतातपः ।

वृषगिदनेव्यग्रस्तसेदेकस्मिन् पूर्ववाचरे ।

आह्वययन्तु सुर्वीत वैश्वदेवस्य ताम्निकम् ॥

एकस्मिन्नपि दिने क्विचमासानां काशभेदेनानुष्ठानमाह ।

पूर्वांशे मातृकं मातृं मध्यांशे पैत्रकं तथा ।

ततो मातामहानाक्तुं वृद्धौ मातृशब्दं ह्यतम् ॥

एवंविधस्यापि काष्ठभेदस्यावश्यमेव त्वाह ।

वृष्ट्यानुः ।

अस्त्राभे भिक्षकास्त्राणां गान्धीमातृशब्दे बुधः ।

पूर्वेषुर्वै प्रकुर्वीत पूर्वांशे मातृपूर्वकम् ॥

बौधायनसूत्रे ।

वेदकर्मणि प्रयोगात् पूर्वेषु रेव युष्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

“गान्धीसुखा एवसुक्ता भवन्ति, नैकारेण पितृत्वं देवं कुर्वन्ति चक्षै-
कास्त्रा पितृत्वं दैवस्य कुवान्त भजा अस्त्र प्रमायुक्ता भवन्ति, तस्मात्
पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियते अत्पितृभ्यः पूर्वेषुः करोति पितृभ्य इव
तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते” इति ब्राह्मणं ।

अत्र वक्ष्यमाणसकसमातृकास्त्रोद्देशज्ञानीये याज्ञवल्क्यवाक्ये
वृद्धिग्रन्थस्याग्नेषनान्दीसुखमातृकास्त्रोपसङ्गपरत्वात् कर्माङ्गमातृ-
कास्त्रा अपि गृहीताः ।

तानाह पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च सोमन्तोकाशने तथा ।

श्वेषं पुंसवने मातृं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥

निषेककालः षोडशरात्रात्मको भास्व्याया अतुकासः । तत्र
पुंसवनेष्वप्यन्तदिने गर्भाधानस्य कर्माङ्गं मातृं कार्ष्णम् । सोम-
यज्ञसमाधानाग्निहोषादिकर्मवासुपसङ्गव्याप्यम् ।

इति वृद्धिमातृकाशनिष्पत्त्यम् ।

अथ कृष्णाक्षत्राद्यनिर्णयः ।

तत्र वाजसनेयस्यैव कात्यायनः ।

अपरपद्ये आङ्गं कुर्वीतोर्द्धं वा चतुर्थां यदहः सम्पद्येतेति ।
अपरपद्ये प्रतिपद्यन्त्यमावास्यान्ते कृष्णपद्ये ऊर्द्धं वा चतुर्थां यस्मि-
न्महनि आङ्गसाधनसम्पत्तिः तस्मिन्महनि आङ्गं कुर्वीतेति ।

गौतमोऽपि ।

अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपद्यस्य यथा-
आङ्गं सर्वस्मिन् वा इत्य-देश-ब्राह्मणस्यैव काव्यनियमः श्रुत इति ।
अपरपद्ये एकस्मिन्महनि आङ्गमित्येकः पद्यः प्रत्यहमित्यपरः ।
'काव्यनियमः श्रुतः' यथासामर्थ्यं काव्यव्यवस्थेत्यर्थः । अथ च नित्यं
आङ्गम् ।

तथाच कात्यायनः ।

श्राद्धेनापि नापरपद्यमतिक्रान्तेदिति ।

यन्तु मार्कण्डेयपुराणादिषु ।

“प्रतिपद्गणसाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिभिर्वचनैरपरपद्या-
मर्गतासु सर्वास्तपि तिथिषु प्रत्येकं फलसम्बन्ध उक्तो न तेनापरपद्य-
आङ्गस्य नित्यता हीयते दर्श-पौर्णमासादिविहितान-काम्यमथोरुप-
पत्तेः । यदापि चैतदेकस्मिन्नेवाहनि क्रियते तदामावास्यामाङ्गात्
वृचनेव कार्यम् ।

अमावास्याहृत्का इतिः कृष्णपद्योऽयमदयम् ।

इत्यथ वाग्भवस्यैव वचने अमावास्यायाः कृष्णपद्यस्य वृचमुपस्थात् ।

अतो यत्कैश्चिदुक्तम् । “अमावास्याश्राद्धेन सह आपरपक्षिकं
श्राद्धं विकल्पत इति, तदपासं । अग्निगमस्मरणं “अपरपक्षे षट्शः
सम्पद्येतामावास्यायां विग्रेषेणेति, तत्पृथक्केऽप्युभयपक्षाविरोधीति न
विकल्पे प्रमाथमिति स्यतिचञ्चिकाकारः । केचित्तु विकल्पमेव
मन्वन्ते ।

आज्ञापस्तम्बः ।

माधि माधि कार्धमपरपक्षापराहः श्रेष्ठांस्तथापरपक्षस्य जघ-
न्यान्वयानि इति ।

‘जघन्यानि’ दग्ध्यादीनि, नैतत्पूर्वेषां नवम्यादीनामन्वतमात्रे-
यस्त्वभिधानार्थं, किन्तु पूर्वेषुः परेषां श्रेष्ठतमत्वप्रतिपादनार्थं ।
तदेतच्चतुर्दशैर् वर्जयित्वाह मनुः ।

कृष्णपक्षे दग्ध्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशैर् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्त्रिषोऽथयैता न तथेतरा इति ॥

अथ चतुर्दशैर् नित्यं न वर्जनीया किन्तु शस्तादिहृतव्यतिरिक्त-
चिदेवत्यश्राद्धे एवेति ।

आह धाम्नवस्तम्बः ।

प्रतिपत्प्रभृति श्लोकां वर्जयित्वा चतुर्दशैर् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ इति ।

शस्त्रपक्षमन्वेषामपि शेषास्त्रिभरणकारणानामुपलक्षणार्थमिति
वक्ष्यते ।

अथ भाद्रपदापरपक्षः ।

अथ अथपि “अपरपक्षे आहं कुर्वीत प्राणेनापि नापरपक्षम-
 निक्रमेदित्यादिभिर्द्वादशापरपक्षपादकैः सामान्यवचनैर्भाद्रपदापर-
 पक्षोऽपि गृहीत एव तथापि तत्र पुञ्जतमलप्रतिपादनार्थं तदतिक्रमे
 प्रत्यवाचातिग्रहप्रतिपादनार्थं च स्वानि-पुराणादौ विशेषतस्तस्मा-
 भिधानं कृतम् ।

तत्रया विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरादधनाद्राजन् श्रेष्ठं खाद्दृष्टिषाधनम् ।

शान्वाधनाच्चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे ॥

श्रीष्टपदापरपक्षस्तथापि च विशेषतः ।

पक्षसूर्जं तु तथापि दग्धसूर्जं ततोऽप्यति ।

मघाद्युक्ता तु तथापि श्रेष्ठा राजन् पक्षोद्गमौ ॥ इति ।

उत्तराधनाद्दृष्टिषाधनं आहूकरणे श्रेष्ठम् । तस्माद्दृष्टिषाधना-
 दपि तस्मात्पक्षवर्षेऽप्येन्द्रनिद्रादिनादावाख्याः पौर्णमास्याः प्रधत्ति-
 मासचतुष्टयं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सर्वस्मात् श्रीष्टपदमासापरपक्षः ।
 तथापि पक्षान्वा ऊर्जं दग्धदिवसाः । तथापि दग्धान्वा ऊर्जं पक्ष ।
 तथापि मघाद्युक्ता पक्षोद्गमौति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अथचतुष्टयपक्षे तु आहं कार्यं दिने दिने ।

विभागहीनं पक्षं वा विभागं तर्हमेव वा ।

आमानोऽसु विशेषेषु प्रविष्टेषु पितृप्रियैः ॥

अथ विष्णुधर्मोत्तरपुराणे ।

प्रौष्ठपदसंबन्धिनि कृत्वापचे आहुमित्युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे तु “अस्यसुक्त्वंबन्धिनीति, सोऽयमनयोर्विंशदादः परिष्कियते । तथा हि इह सप्त शुक्लपत्रप्रतिपद्युपक्रम्य मासना-
मप्रवर्त्तिकां पौर्णमासीं मध्याह्न्यवोक्त्यामावास्यान्तं चान्द्रमासं दाक्षिणात्याः परिकल्पयन्ति । औत्तरासु कृत्वापत्रप्रतिपद्युपक्रम्य मासनामप्रवर्त्तकपौर्णमास्यन्तम् । एवञ्च सति दाक्षिणात्यकवहारेषु प्रौष्ठपदयुक्तायां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपदमासस्वायंपचमातौ तदुत्तरः पक्षः अस्ययुक्तमासमध्ये भवति । एका एवायं पक्षो व्यवहारद्वयेन व्यपदेशद्वयं लभते ।

आदित्यपुराणे ।

प्रादृश्यतौ यमः प्रेतान् पितृन्श्चाथ जनास्त्वान् ।

विशर्जयति मानुषे कृत्वा शून्यं कर्मं पुरम् ॥

शुधान्ताः कौर्त्तयन्तश्च दुष्कृतश्च स्वयं कृतम् ।

काङ्कान्नि पुत्र-पौत्रेष्वः पायनं मधुसंतुतम् ॥

तस्मान्तांश्चाथ विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ।

मध्याह्न्य-तिस्रमिश्रेण तथा प्रीतेन चाभवा ॥

यासमाचं परं याज्ञं दत्तं यः प्राप्नुवान्ततः ।

भिद्यामापेय यः प्राणान् सञ्चारयति वा स्वयम् ॥

यावत् सञ्चारयेद्देहं प्रत्यहं स्नात्प्रविक्रयान् ।

आहुत्तेनापि कर्तव्यं तैस्त्रैर्द्वेषैः सुवक्षितैः ॥ इति ।

अथ मातरस्त्रये पितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आवास्याः पक्षमे पक्षे कन्यासंज्ञे दिवाकरे ।

यो वै आहुं नरः क्षुर्व्यादिकश्चिन्नपि वाचरे ।
तस्य संवत्सरं यावत् वृक्षाः स्यः पितरो भुवन् ॥

ग्रान्वाचनिराह ।

नभस्वस्त्रापरे पथे तिथिषोडशकस्तु यः ।
कन्यागतान्वितस्येत् स्यात् स कासः आहुकर्मणि ॥

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

दिश्व-भौमान्तरीषाणि स्वावराणि चराणि च ।

पिच्छमिच्छन्ति पितरः कन्याराग्निगते रवौ ॥

कन्यागते सवितरि चान्यहानि तु षोडश ।

चतुर्भित्तानि तुष्ट्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

राजसूयाशमेधाभ्यां य इच्छेत् दुर्लभं फलम् ।

अथन्तु, ग्राकमूलाद्यैः पितृन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

यद्यपि कन्यागमनं मासमात्रे भवति तथाप्यपरपक्षस्यैव पंचत्वा-
दचनान्तरसंवादाच्च तथैव आहुमित्यनुसन्धेयम् ।

आदित्यपुराणेषुऽपि ।

कन्यागते सवितरि चान्यहानि तु षोडश ।

चतुर्भित्तानि तुष्ट्यानि पितृणां दत्तमण्डपम् ॥ इति ।

अथ यद्यपि वचनेषु पक्षस्यैव आहुकाश्लक्षुक्तं, पक्षसायं पक्ष-
द्वयप्रतिष्ठात्मकोऽपि कदाचित्पितृद्वयौ षोडशदिनात्मको भवति ।
तथैकदिनहानिर्माभत् इत्यनेनाभिप्रायेणाथ तिथिषोडशकमित्युक्तं
शामायाकोत्तरप्रतिपदमपि न संपद्येत् पूर्वां पौर्णमासीं वा, तस्यां
दिनाब्दीसुधानां आहुं वक्ष्यते । अथ पक्षमध्ये यस्मिन् कस्मिंश्चि-

दप्यहनि कन्यासंकमणे इति प्रतिपदादिषोडशाहान्युपादेयानि
इत्येवं वेदितव्यं । न तु संक्रमणात् पूर्वाधि देवानीत्येवम् ।

अतएवाह वृहस्पतुः ।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते चच कन्या रविर्भवेत् ।

च पक्षः सकलः पूर्णः आहुं तच विधीयते ॥ इति ।

अथ कन्यागतत्वस्योक्तिः प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्था न तु कन्या-
गतराशित्येऽप्येतत्परित्यागार्था ।

आदित्यपुराणे ।

पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आहुं विधीयते ।

कन्यागते पक्षमे तु विज्ञेयेषैव कारयेत् ॥

इत्यादित्यपुराणेष्वेतद्विबोक्तम् ।

आषाढीमवधिं कृत्वा चः सात्यक्यस्य पक्षमः ।

तच आहुं प्रसुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥ इति ।

कार्ष्णाभिनिः ।

पुत्रानाशुक्लपारोम्यमेकैर्बभूवुः तथा ।

प्राप्नोति पक्षमे दत्त्वा आहुं कामांश्च पुत्रद्वयान् ॥

एवं भाद्रपदापरपक्षे आहुं कृते विभिष्टेष्टांतिरत्ना । तस्मिन्कृते
तन्निष्टप्राप्तिमाह कार्ष्णाभिनिः ।

प्रेतास्तस्यैव शिंशन्ति पक्षमं चो व्यतिक्रमेत् ।

तस्मात्प्रातिक्रमेदिहान् पक्षमे वैश्वकं विधिः ॥

नागरस्ये ।

आषाढ्याः पक्षमे पक्षे चः आहुं न करिष्यति ।

ग्राभेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्वयमनुपेक्षति ॥
 चासनं ग्रथनं भोजनं स्वप्नं वस्त्रावयं तथा ।
 तेन सार्द्धं करिष्यन्ति ये ते पापतमा वराः ॥
 भविष्यन्ति न सन्देशः सन्तत्या च विवर्जिताः ।
 न सुखं धन-धान्यञ्च तेषाम्भावि कदाचन ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्ये कन्यागते कुर्यात् आहुं धो न गृह्याममी ।
 धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिशासपीडया ॥
 न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि धो नरः ।
 आहुं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥

अथ केनचित्प्रकारेण आहुमन्तरेषोक्तस्य पक्षस्थातिक्रमे तन्नि-
 मितस्य आहुस्य तदुत्तरदिनेष्ववधिविशेषावच्छिन्नेषु कर्तव्यतोच्यते ।

धमस्तौ ।

इंसे वर्षासु कन्यास्ये ग्राभेनापि गृहे वषन् ।

पञ्चम्वोरन्तरे दद्याद्दुभयोरपि पञ्चयोः ॥

‘इंसे’ सूर्यः । ‘दुभयपञ्चपञ्चम्वोरन्तर इति भाद्रपदकृत्त्यपञ्चम्याः
 परस्तादाश्विनशुक्लपञ्चम्याः पूर्वमन्तरास्यकास इत्यर्थः । अनेनाश्विन-
 शुक्लपञ्चपञ्चमीपर्यन्तं आहुमन्भरुद्घातं भवति ।

ब्रह्मपुराणे ।

चावच कन्या-तुल्ययोः क्रमादास्ये दिवाकरः ।

तावत् आहुस्य कासः स्यात् शुभं प्रेतपुरं तदा ॥

तथा ।

कन्यागते षवितरि पितरो धाम्नि वै सुतान् ।
 शून्या प्रेतपुरी सर्वा धावत् दृष्टिकदर्शनम् ॥
 ततो दृष्टिकचंग्राप्तौ गिराग्राः पितरो गताः ।
 पुनः स्वभवनं धाम्नि ग्रापं दृष्ट्वा सुदाह्वयम् ॥

नागरस्ये ।

न ददाति नरः आङ्गं पिद्वर्षां चन्द्रसङ्घे ।
 चुत्पिपासापरीताङ्गाः पितरस्यै दूषिताः ॥
 प्रेतपथं प्रतीचन्ते मुद्वाञ्छासमन्विताः ।
 कर्षका जस्रदं यद्दद्दिवा-नक्तमतन्निताः ॥
 प्रेतपथेऽथतिक्रान्ते धावत्कन्यागतो रविः ।
 तावत् आङ्गं प्रवाञ्छन्ति दत्तं सैः पितरः सुतैः ॥
 ततस्तुसागतेऽप्येके सूर्यं वाञ्छन्ति पार्थिव ।
 आङ्गं स्ववंग्रजैर्देनं चुत्पिपासासमाकुलाः ॥
 तस्मिंश्चपि यतिक्रान्ते काखे दृष्टिकगे रवौ ।
 गिराग्राः पितरो हीनास्ततो धाम्नि निजासयम् ॥
 मासद्वयं प्रतीचन्ते मृहदारसमाश्रिताः ।
 बाधुभृताः पिपासार्ताः चुत्बामाः पितरोनृषाम् ।
 धावत्कन्यागतः सूर्यः दृष्ट्वास्य महीपते ॥

सुमनुरास ।

कन्याराशौ मशाराज धावन्तिष्ठेत् विभावसुः ।
 तस्मात्कासात् भवेद्देवं दृष्टिकं धावदागतः ॥
 देवं हीपाश्रिता राजन् ज्ञाता पञ्चदशौ भुवि ।

तस्यां दद्यात् चेदन्नं पितृणां वै महास्ये ॥

अथ महास्यो भाद्रपदापरपक्षः ।

अनु आद्रकर्षेणोक्तम् ।

आकाङ्क्षन्ति स्य पितरः पक्षमं पक्षमाश्रिताः ।

तस्यान्तैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्कसम् ॥ इति ।

तस्याश्चातिशयशानिपरं न सर्वथा पक्षशानिप्रतिपादकम् । एत-
स्यापरपक्षमाहं महास्ये न कर्तव्यम् इति महासाधनिर्घने निरु-
पितम् । अथ चेदं विचार्यते । किमयमापरपक्षिकस्य एकस्यैव
आह्वय्याहृतस्य प्रयोगः, किं वा भिक्षानां आह्वानां एते प्रयोगा-
इति, उक्तं पक्षदयमपीति । अथ केषिन्नावदः । एकस्यैव
आह्वय्याहृतं प्रयोगः यदाह ग्राम्बायनिः ।

महास्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागतामित्येत् स्यात् काष्ठः स आह्वकर्मणि ॥

अथ यज्ञायुक्तेषु यसुस्य इति न्यायात् तिथीनां आह्वे यसुस्य-
सोऽप्यगम्यते । न चानाहृते आह्वे तदुपपद्यत इति, तदेव आह्वमा-
वर्त्तते । तेन सोमवागे विहितान्प्रत्यन्तर्चमाहृत्तिरभ्युपगता यथा
एवमिहापीति । “अपरपक्षे आह्वं सुर्वीतोऽहं वा चतुर्थ्यां यदहः
सम्पद्येतेति वाजसनेयसूत्रकात्यायनवचनात्पक्षवाप्राप्तमवगम्यते, पक्षस्य
पक्षदशतिव्यात्मकः, एवं यसुस्य एव ।

तथा गौतमोऽपि ।

अमाशाश्वार्थां पितृभ्यो दद्यात् पक्षनीप्रश्नति वापरपक्षस्य यथा
आह्वं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-प्राज्ञाप्यवशवे काष्ठनियमः प्रकृत इति ।

अथ चापरपक्षपक्षमीप्रभृतिपञ्चामावास्यानां विकल्पः प्रतीयते ।
तेनामावास्यावदेकस्मिन्नेव आङ्गे समयः कृष्णपक्षोऽप्यङ्गमेव । ततश्च
तस्मिन्स्यर्धमाहृत्तिरेव युक्ता ।

अथयुक्कृष्णपक्षे तु आङ्गं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं लङ्कमेव वा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचने द्वितीयाश्रवणादत्यन्तसंयोगावगमादेकमेव
आङ्गमावर्त्तनीयमिति प्रतीयते । नन्वेवं सति “यदाग्नेयोऽष्टाकपाक्षो-
ऽमावास्यायां पौर्णमास्याश्चाप्युतो भवति” इत्युपायेकस्मिन्नेव घागे
काशसमुच्चयः स्यात् ततश्च षड्भागप्रसिद्धिसूक्तविदां व्याचन्ते ।
उच्यते । तत्रापि समुच्चय एव षड्भागवत्, न त्वाग्नेयदयं,
षड्भागप्रसिद्धिसूक्तादत्यभिप्रायेणेति । न तु वृत्ति-वार्त्तिक-निबन्ध-
कृद्भिरेवं केसिदुक्तं, तेनैक एवायं प्रयोग इति ।

अन्ये त्वाङ्गः । भिन्नानां आङ्गानामेते प्रयोगाः आङ्गभेदात् ।

अन्ये वा यदि वा मध्ये यत्र कन्वा रविर्भजेत् ।

स पक्षः पञ्चमः पूज्यः आङ्गवोऽग्रकं प्रति ॥ इति ।

अथ च सङ्ख्याया कर्मभेदः प्रतीयते । न चेयं “एकादश प्रयाजान्
यजतीतिवद्भाषान्मथा, तत्र प्रकृतौ सङ्ख्यान्तरश्रवणादेवमाश्रितम्,
न त्वत्राप्युदाहृतवाक्यैरेकत्वावगमाद्भाषान्मथा भविष्यति । भवेदेवं
यदि तान्युत्पत्तिवाक्यानि इदं चोत्पन्ने कर्मणि गुणविधायकं भवेत्,
न त्वेतदस्ति, अनेकगुणश्रवणेनोत्पत्तिवाक्यत्वावगमात् । अतएव “प्रति-
पङ्कनसाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिभिर्वचनैरपरपक्षान्तर्गतासु
सर्वास्तपि तिथिषु प्रत्येकं पक्षसम्बन्ध उक्तः । तेन भिन्नानां आङ्गा-

गानेते प्रयोगा इति । वयं तु ब्रूमः । उदाहृतान्मन्त्रादिभिरुचिभि-
वाक्यदर्शनात् पञ्चदशमपि शुक्लमिति । तेन प्रयोगैक्यपत्ते समाप्ति-
दिन एव दक्षिणा देया प्रयोगाङ्गत्वाद्दक्षिणायाः, प्रयोगभेदे तु
प्रतिदिनमेवेति ।

अथ चयोदशीश्राद्धनिर्णयः ।

मनुस्मृतौ ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् तु चयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्यादर्वांसु च मघासु च ॥

धनस्मृतौ ।

गाथासु पित्रभिर्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्तयोदशीम् ॥

पायसं मधु-वर्षिर्भ्यां प्राक्शाये कुक्षरस्य च ।

आजेन सर्वज्ञोद्देन र्वांसु च मघासु च ॥

अथ पित्रगाथा भवतीत्युक्त्वाह विष्णुः ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्राक्शाये दिते पत्ने चयोदशां समाहितः ॥

मधूनरेष चः आह्वं पायसेन समाचरेत् ।

कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्शाये कुक्षरस्य च ॥

तत्र पैठीनशिरष्याह ।

ज्ञानेन सर्वज्ञोद्देन र्वांसु च मघासु च ।

युक्तो वा यदि वा पीतो यो नो दद्यात्तयोदशीम् ॥

जायते किमसौ कश्चिद्भूमिको ब्रह्मर्षिर्गणः ॥

महाभारते ।

अपि नः स सुखे भूषाद्यो नो दद्यात्तयोदग्नीम् ।

मवासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणासुखः ॥

ब्रह्म-विहित-यमाश्वाः ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

जार्तं युक्तं प्रग्रसन्ति पिप्लवं ब्रह्मणा इव ॥

मधु-मथेन खड्गेन पयसा पाचयेन वा ।

एष दास्यति नः आहुं वर्षासु च मवासु च ॥

आश्वलायनोऽपि ।

यद्दाति मवासुसु सर्वमानस्यममुते ।

तथा वर्षास्योदग्नां मवासु च विभ्रेषतः ॥

प्रौष्ठपद्यामतीतार्था मवासुक्तां यथोदग्नीम् ।

प्राय आहुं प्रकर्त्तव्यं मधुना पाचयेन वा ॥

प्रग्रसतरा येषां तिथिर्भाद्रपदपरपक्षमेऽथः तिथ्यन्तरेभ्यः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

नो वा संदर्शयेद्देवं प्रत्यक्षं ज्ञात्वाविक्रयात् ।

आहुं तेनापि कर्त्तव्यं तैश्वर्यैः सुवर्धितैः ।

यथोदग्नां विभ्रेषेच्च वर्षासु च मवासु च ॥

नास्मात्परतरः कासः आहुर्व्यस्यच विधते ।

यद्वै वाचात्पितरो ऽहन्मन्वन्तमवचम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उत्तरादथनाद्राजन् श्रेष्ठं सादृशिषाचनम् ।

चातुर्मासं तु तथापि प्रसुप्ते केग्रवेऽधिकम् ॥

श्रीष्टपद्याः परः पद्यस्यापि च विज्ञेयतः ।

पद्यपूर्वस्य तथापि द्वाग्रपूर्वं ततोऽप्यति ।

मवायुक्ता च तथापि ग्रन्था राजन् चयोद्ग्री ॥ इति ।

अथ 'पद्यपूर्वं' पद्यमीमारम्भ, 'द्वाग्रपूर्वं' द्वाग्रमीमारम्भेत्यर्थः ।

आवश्यकस्य तच्छ्राद्धं ।

उक्तं हि विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुकासममावास्या नित्यं पार्थिवसप्तम ।

पौर्षमासी तथा मासी आवशी च नृपोत्तम ॥

श्रीष्टपद्यामतीताद्यां तथा कृष्णा चयोद्ग्री ।

अष्टकान्पष्टकास्त्रिंशत्सप्तैव च नृपोत्तम ॥

एतांस्तु आहुकासान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेकसुवांसो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

विष्णुः ।

अमावास्यास्त्रिंशोऽष्टकास्त्रिंशोऽन्वष्टका मासी-श्रीष्टपद्यूर्ध्वं कृष्णा
चयोद्ग्रीत्युपन्यस्य एतांस्तु आहुकासानित्यसुमेव लोकसुम्भवान् ।

अथाच निषेधवचनानि ।

ज्योतिर्दृश्यतिः ।

कृष्णपदे चयोद्ग्री आहुं चः कुरते नरः ।

पद्यमं तस्य कानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

वदधिग्रन्थते ।

मृष्टी चयोदश्रीभाङ्गं न कुर्व्यात्पुत्रवानपि ।

उपवासश्च वंशान्तौ यद्यपे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

वामनपुराणे ।

चयोदश्यान् वे आङ्गं न कुर्व्यात् पुत्रवान् मृष्टी ।

नेत्यतेऽधोपवासश्च कौशिकदण्डनदये ॥

आपस्तम्बः ।

चयोदश्यां बह्वपुत्रो बह्वभिषो दर्शनौषापत्नो धृवमारिणश्च
भवन्तीति ।

कात्यायनश्चाह ।

ध्रुवानक्षत्रं सिचनो इति ।

स्कान्दे नागरक्षत्रे ।

यो वाञ्छति नरो कुम्भिं पिबन्निः सह चात्मनः ।

अथन्मानश्च यस्तस्य आङ्गे प्रोक्ता चयोदश्री ।

सन्मानयुक्तो यः कुर्व्यात् तस्य वंशश्च यो भवेत् ॥

आनर्त्त उवाच ।

चयोदश्यां कृते आङ्गे कस्मादंशश्च यो भवेत् ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विसरेण महासुने ॥

भर्तृशङ्ख उवाच ।

आधीन्द्रथान्तरे कथं पूर्वं पार्थिवसत्तम ।

शिताशो नाम पाञ्चाक्षदेशीयः पिबन्भक्तिमान् ॥

मधुना काशशावेन खड्गमाशेन केवलम् ।

य हि आङ्गं चयोदश्यां कुरुते पाचयेन च ॥

कदाचिद्ब्राह्मणैर्भयः संशुष्टः कौतुकापितैः ।
 अक्षेयु विशमानेषु विशिषेयु क्षुतो नृप ॥
 अस्माद् खड्गमांसं नः काशशाकं प्रवर्द्धति ।
 अग्रत्याम्बेनमित्याहुः आह्वे दत्तं इविर्द्विजेः ॥
 इति तद्बुधतेऽस्माभिसाहाने कारणं वद ।
 एतच्छ्रुत्वा वचसोर्वा ब्राह्मणानां नृपोऽप्रवीत् ॥
 अवाचमपि वक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ।
 अहमांसं पुरा हिंसो सुभ्यकः पितृभक्तिमान् ॥
 क्षमन् कदाचिन्नातोऽहमग्निवेशाभ्रमं मिश्रि ।
 स शिव्यानादिशन् विप्रो दूरक्षेण मया श्रुतः ॥
 अग्निवेश उवाच ।

खड्गे पेश्ये यदा चन्द्रो हंसस्यैव करे क्षितः ।
 यथोदग्मान्नु वा ज्ञाया विज्ञेया कुञ्जराक्षया ॥
 आह्वेऽप्यतिप्रशस्ता वा पितृणां हृत्तिकारिणी ।
 तस्मात्तः आह्वसम्भाराः संस्क्रियन्तामतः शुभाः ॥
 'पैश्वर्यं' मघा । 'हंसः' सूर्यः । 'करः' हस्तः ।

क्षिताय उवाच ।

इति तस्मै सुनेर्वाक्यमाकर्षाहमचिन्तयम् ।
 अहद्यापि करिष्यामि प्रातः आह्वक्रियामिति ॥
 ततः प्रभाते आह्वीयद्द्वयार्थं पर्यटन् वने ।
 खड्गमांसं काशशाकं मधु च प्राप्तवानहम् ॥
 यथोपपशेसैर्द्रव्यैश्चोदग्मां समाहितः ।

निजान् पितृन् वसुद्विष्य स्वजातीयानभोजयम् ॥
 आहुतेन तादृशेणापि पितरो दादशब्दिकीम् ।
 दक्षिणापुरश्चापि नृपो जातिस्मरोऽभवम् ॥
 अतो मयाचषोदश्याजेतेरेव हि साधनैः ।
 करोमि अहुष्या आहुं तत्रभावमनुस्मरन् ॥
 तस्य तदचनं श्रुत्वा वे चान्ये च जना भुवि ।
 अग्रपत्न चयोदश्यां आहुकर्तृन् बुधान्विताः ॥
 ईर्ष्याखवस्तस्येषु वसु-रुद्रादयः सुराः ।
 नभस्यस्य चयोदश्यां आहुं कर्तुर्बुदान्विताः ।
 प्रापुस परमां सिद्धिं सङ्गमाणाः सुरोत्तमैः ॥
 अग्रप्रवृत्ति यः आहुं चयोदश्यां करिष्यति ।
 कन्यागते सहस्रांशौ तस्य आहुस्य सङ्गथः ॥
 इति प्रायेण देवानां निर्देग्धेयं मयातिथिः ।
 ततः प्रवृत्ति नैतस्यां क्रियते आहुसुत्तमम् ॥
 यः प्रमादाच्च कुरुते तस्य आहुस्य सङ्गथः ।
 एतन्नचयोदशीआहुं वंशोच्छेदस्य कारणम् ॥
 अतः आहुं विना देयं तद्दिने मधुपाचयम् ।
 अङ्गमांसं कास्यमाकं मांसं वार्धोष्णस्य च ॥

‘वार्धोष्णः’ वृषभ्यागः ।

तस्याभावेऽपि दातव्यं शीरोदनमनुत्तमम् ।
 तस्मिन्नहनि विप्रेभ्यः पितृणां तुष्टये नृप ।
 तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिस्रविभिन्नितम् ॥ इति ।

अथ वेदिदाहः । यद्योद्गीशाङ्गनिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमेव
 “यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रमित्यादिमनुवचनविरोधात् । मनुस्यतिर्षि
 साध्यायवत्प्रसिद्धतरत्नात् यजुभिः यज्यदायेन पञ्चमानत्वाद्यप्यभ्रष्ट-
 पाठाद्यन्ववायुस्त्वान्तराद्य यजुतरेभ्यो नाममाषेयायप्रसिद्धेभ्यः केन-
 चिदप्यपचमानेभ्योऽनवस्थितपाठेभ्यः यन्भावितभ्यान्वादिनूलेभ्यः स-
 विरोधे प्रत्यक्षमुक्तिवद्ब्रवीत्यस्येति ।

अतएव दृष्टस्यतिः ।

वेदार्थप्रतिबद्धत्वात् प्रामाण्यं तु मनोः स्यत् ।

मन्वर्धविपरीता तु वा स्यतिः वा न ब्रह्मते ॥ इति ।

मनुरप्याह ।

यः कश्चित् कश्चित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

य सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि यः ॥ इति ।

उच्यते । यन्नावदुक्तं मनुस्यतेः मुनितुल्यत्वेन विद्वद्ब्रह्मत्यन्तरेभ्यो
 ब्रवीत्यस्यमिति तत्कल्पनामात्रं । दृष्टस्यतिवचनम् मन्वर्धविपरीतानां
 बुद्धादिस्यतीनामप्रामाण्यमाह, न तु श्रिट्टैवैर्वर्षिकस्वीकृतकात्या-
 यनादिस्यतीनां वेदार्थप्रतिबद्धत्वादित्यस्य प्रामाण्यहेतोस्तास्यपि
 विश्वमानत्वात् । अतो मनुग्रन्थेनात्र वेदार्थसंस्कारः कात्यायनादयो-
 प्युपसृज्यन्ते । अथवा मनुज्ञाने इति धातुपाठात् वेदार्थज्ञानवान्यु-
 निर्मनुश्च्यते । तस्मान्मनुस्यतिविरोधेऽपि कात्यायनादिस्यतीनां
 नाप्रामाण्यं भवितुमर्हति ।

अन्वे लाङ्कः । कश्चिदपि आङ्गस्य निषेधानुपपत्तेरर्षिषेधवाक्या-
 नामप्रामाण्यमिति । तथाहि न तावचित्यस्य आङ्गस्य निषेधोऽयं ।

यत आह मनुः ।

दद्यादहरहः आङ्गमन्त्राद्येनोदकेन वा ।

पथोमूला-अथैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥

दक्षोऽप्याह ।

अद्यात्मा चाप्यङ्गना च अदस्या यः समन्नुते ।

देवादीनाम्बुधौभूला सप्रजः स ब्रजत्यधः ॥ इति ।

पश्चितपरितोषे तु “नरकं स ब्रजत्यधः” इति चतुर्थः पादः पठितः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

तस्मात्पुत्रेषु तुष्टेन देवर्षि-पितृ-देवताः ।

भूतानि चानुदिवसं पोष्याणि स्नानसुर्वथा ॥

तथा “अहरहः स्नात्वाकुर्व्यादोदपाचान्तथैव च पितृभ्यः समाप्नो-
तीत्येवमेतैर्वचनैर्नित्यं आङ्गनाहरहर्विधानादकरणे चाधोगमना-
भिधानात् चयोदस्यां तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धमर्हति ।

नापि नैमित्तिकस्य विषेधः । न तावन्मृताहनिमित्तकस्य ।

यत आह याज्ञवल्क्यः ।

मृताहनि तु दातव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यनेकादशेऽहनि ॥ इति ।

कात्यायनोऽप्याह ।

ततः संवत्सरं प्रेताचार्यं दद्यात्पितृभ्यश्च प्रेतः सादिति ।

आङ्गानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं संवत्सरं स्नानम् ।

तत्रप्रथमेन वै कुर्व्यादकुर्वन्तरकं व्रजेत् ॥

एवमन्याक्यपि स्नानेषु च पुराणेषु च मृताद्यादिविहितस्य

मृताद्यादिष्वपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति । नापि
दृष्ट्यादिनैमित्तिकस्य ।

अह्ना माहवागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हन्तुमिच्छन्ति मातरः ॥

दृष्टिआह्नु कर्त्तव्यं जातकर्मादिकेषु वै ।

तत्र युष्मान् द्विजानाञ्जमाहपूर्वेषु माहवत् ॥ इति ।

पुत्रजन्मनि कर्त्तव्यं जातकर्मसमं नरैः ॥

इत्यादिभिर्वाक्यैः पुत्रजन्मादिकालेषु जातकर्मवदावश्यकत्वेन
विहितत्वात्तदनुष्ठानमिति न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति । नापि
चणोद्ग्रीनिमित्तकस्य पार्वणस्यैव । यतः ।

नेष्टे चणोद्ग्रीआह्नुं पुत्रवान् यः सुतायुषे ।

एकैकस्य न कुर्व्यात्स पार्वणन्तु समाचरेत् ॥

इति तस्याप्यावश्यकत्वेन विधानात् । एकस्यैव तु वर्गस्य न कुर्व्यात्
पार्वणन्तु समाचरेत् पितृवर्गस्य मातामहवर्गस्य चैवं वर्गद्वयस्य तु
कुर्व्यादित्यर्थः । न चैकवर्गाय दीयमानस्य आह्नुस्य निषेधः, तथा-
विधस्य तन्निमित्तकस्य आह्नुस्य प्राप्तेरभावात् ।

पितरो यत्र पूष्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।

इति धौमवचनेन वर्गद्वयस्यैव आह्नुविधिदर्शनात् । नापि
काम्यस्य, तस्यापि चणोद्ग्रीसम्बन्धेनैव विहितत्वात् । तदेवं विषया-
सम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमिति । उच्यते । नित्यनैमित्तिक-
कस्य च कदाचित् प्रतिषेधो भवति यथा सूतकादौ । विशेषवि-
हितस्यापि चणोद्ग्रीनिमित्तकस्य विशेषवचनेन तस्याचविशेषणस्य

प्रतिषेधः सम्भवति । यथा “नातिराधे षोडशिनं दृष्ट्वातीत्यथ
 षडशप्रतिषेधः । षोडशीआहुतस्य च नित्यत्वाद्यथाकथञ्चिदनुष्ठान-
 प्राप्तौ कृत्यामपि धौम्यस्यतौ व्यामोहादेकवर्गैश्चाहुतानुष्ठाने
 प्रकृते प्रतिषेधसम्भवात् । तस्माद्विषयासम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानां
 प्रामाण्यं मतम् । तस्मादथ व्यवस्था वक्तव्या ।

तत्र तावच्छुद्धधरः ।

मघाषोडशीआहुतविधवाक्यानि वर्गद्वयोद्देशेनानुष्ठीयमानं
 आहुतमाश्रयन्ते निषेधस्त्रैकवर्गोद्देशेनानुष्ठीयमानम् ।

अतएव कार्याभिनिः ।

आहुतं मैवैकवर्गस्य षोडश्यासुपक्रमेत् ।

न ह्यज्ञासो षयो यस्य प्रज्ञां चिंशन्ति तस्य ते ॥ इति ।

एकवर्गस्य पिषादिमाषस्य नोपक्रमेत् किन्तु मातामहादि-
 चक्षितस्य कुर्वात् षयां पुष्याणां आहुतकरणे न षोडशीप्रतिषेध-
 दोष इत्यर्थः ।

अन्वे त्वाहुः । अग्नि प्रणीतानां पित्रभाववृत्तानां वर्गाः पित्र-
 वर्गो मातृवर्गो मातृवर्ग इत्येवमादयः । अथवा पित्रपत्नीयाणां
 अपिष्टानां वर्गो मातृपत्नीयाणां अपिष्टानास्य वर्ग इत्येवं वर्गद्वयम् ।
 एषां वर्गाणां मध्ये कस्यचिदेकस्यैव वर्गस्य सर्वेषां वर्गाणां आहुते
 सव्याधिकारेण पुष्येण दिनान्तरे कस्यचिद्वर्गस्य आहुतं कृतं
 करिष्यते च कस्यचिदित्येवमादि किञ्चित्कारणमनुसन्धाय मघा-
 षोडश्यां न कर्त्तव्यं किन्तु सर्वेषां वर्गाणां कर्त्तव्यम् । यतो मघा-
 षोडश्याः पित्रहृत्कारणभूतानां तिथीनां मध्ये श्रेष्ठतमत्वात्

सर्वेषां पिद्वेषां मधुमिश्रपाचसादिद्रव्येषु दीयमानस्य आङ्गुष्ठा-
पेक्षितत्वात् चेभ्य एव न दीयते त एव क्षुपिताः आङ्गुर्कटुः प्रजां
नाशयन्तीति वर्गद्वयस्य विषयत्वेन सङ्कोचभ्रुतिः प्रामाणिकी । तदेवं
निषेधवाक्यानामेकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणं आङ्गं विषय इति सिद्धम् ।
अन्ये त्वाङ्गः पुत्रवतापि गृह्णिता क्रियमाणं चयोदश्रीआङ्गं विषय-
इति । अथाह ज्योतिर्दृश्यतिः ।

लघुपक्षे चयोदशं चः आङ्गं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

वर्षभिर्गच्छते ।

गृही चयोदश्रीआङ्गं न कुर्व्यात्पुत्रवानपि ।

उपवासं च सङ्गान्तौ गृह्ये चन्द्र-सूर्ययोः ॥

स्मरन्ति च ।

चयोदश्यान्तु वै आङ्गं न कुर्व्यात्पुत्रवान् गृही ।

नेत्यते चोपवासस्य कश्चिदथथनदथे ॥

आपस्तम्बः

चयोदश्यां ब्रह्मपुत्रोदर्शनौषापत्योद्युवमारिषस्तु भवन्तीति ।

कात्यायनश्चाह ।

द्युवानस्तत्र सिध्यन्ते इति ।

मोविन्द्रराजस्तु पुत्रमरणरूपेण दोषेण चयोदश्रीआङ्गनिवृत्तिं
मन्वते । च ज्येष्ठमाह, निर्धागिकत्वाद्दस्य फलस्य काम्यमानमेवैतद्ग-
यति, न मेवमेव । तदुक्तम् ।

काम्यमानं फलं ज्ञानं ज्ञानिच्छोक्तान्निश्चयति । इति ।

तस्मात् क्रियमाणेऽपि आह्वे न पुत्रमरणरूपमकाम्यमात्रं कर्मफलं
भविष्यति, इति गृह्येण पुत्रवतापि कार्यं चयोदग्रीआह्वमिति ।

तदुक्तम् ।

चयोदग्रीवै आह्वं न कुर्व्यात्पुत्रवान् गृही ।

इत्यादि निषेधवाक्येऽपेक्षितार्थरूपफलविशेषप्रापणं “पञ्चत्वं तस्य
जानीयाज्येष्टपुत्रस्य निश्चितमित्यादिवाक्यैः क्रियते न पुनः कस्य-
चिन्मरणे अभिचाररूपं चयोदग्रीआह्वं विधीयते, निषिध्यमान-
क्रियाफलज्ञानार्थरूपत्वात् कश्चिद्विच्छति । न च सङ्गदुश्चरितं वाक्यं
कश्चित्पुरुषं प्रतीष्टार्थत्वेन कश्चिच्च प्रत्यनर्थत्वेन पुत्रमरणं बोधयितुं
शक्तं. वाक्यभेदप्रसङ्गात् । पण्डितपरितोषकारस्त्वेवं गोविन्दराजमतं
प्रतिषिञ्चेत् । न तावद्दत्तं स्वर्गकामो यजेतेतिवत् कामपदं श्रूयते । न
चाभिचारन् यजेतेतिवत् फलसम्बन्धबोधकं वचनमस्ति । न च
विश्वजिह्वाभिसन्धवदध्याहार-विपरिणामौ सम्भवतः, अन्यथाप्युपपत्तेः ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

इत्यादिश्रुतीनां वर्त्तमानापदेशन्यायेन पूर्वआह्वनिषेधभूतानां
निन्दार्थवादतद्योपपत्तेस्तत्र कुतोऽत्र फलपदमतिदूरे च काम्यमा-
नता । तदाह ।

न ह्येवं काम्यग्रन्थेन विना युक्ता फलश्रुतिः ।

वर्त्तमानापदिष्टेन करणत्वं न गन्वते ॥

इति । तस्मात् ।

ऊष्णपत्रे चयोदग्रीवः आह्वं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्येष्टपुत्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यादिभूतीनामर्षवादतथोपपत्तिः, यथा “वर्षिषि रजतं न देव-
मिति भ्रुतेः”पुरा हासं संवत्सराद्गृहे रोदनं भवति यो वर्षिषि रजतं
ददातीति। किञ्चैवंवादिना “नेच्छेन्नयोदग्रीआहुं पुत्रवान् यः सुतायुषे।
एकस्यैव न कुप्यात् स पार्वणन्नु समाचरेदिति कथं समर्थनौयम्। तस्मा-
द्विचारितमनोचरे गोविन्दराजव्याख्याने नातीवादरः करणीयः।

यन्तु कैश्चिदुक्तं मयापेयोदस्थां आहुत्वापरपक्ष धर्मरूपत्वात्
तदनुष्ठाने पुत्रमरणाद्यनिष्ठं कथं भवतीति न युक्तमिति। तथा
ब्रह्माः यन्तः पितरोऽनिष्ठं कथं प्रयच्छन्तीत्यपि न युक्तमिति। तत्र
यत्कथं। यतः शास्त्रबोधितोऽर्थो न युक्तिमात्रेण निवर्त्तयितुं शक्यते
शास्त्रैकगम्यस्यार्थ-युक्तविषयत्वात्।

यन्तु मयाभारते दानधर्मेषु।

ज्ञातीनाम् भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आहुं यथोदग्रीम्।

नावयन्तु युवानोऽस्य प्रमौयन्ते नरा मृष्टे ॥

इति पुत्रमरणरूपस्य दोषस्थापस्यमायुक्तस्य निराकरणं कृतं, त-
दपि नात्यन्तकृतं। नावयन्मिष्यभिधाने दोषस्य पाक्षिकत्वाभ्यनुष्ठानात्।

यत्तदर्थं न विद्यन् एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारस्य व्याख्यानं
तदयुक्तम्। उदाहृतवाक्यविरोधात्। तस्मात् पुत्रवता मृष्टिषा
यथोदग्रीआहुं न कर्त्तव्यमिति। तदयुक्तं। पुत्रवतोऽपि मृष्टिषो-
ऽनेकवर्गआहुत्वाद्युष्ठाने दोषाभावस्य पूर्ववाक्यावगतत्वात्।

केचित्तु तत्पाषाण्यादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येषु आहुत्वापरत्वं विविद्ध-
मित्येवंविधं विषयमाहुः। तदयुक्तं। पाषाणादिद्रव्येषां आहुत्वापरत्वे
नागरवत्त्वे दोषस्योक्तत्वात्। पुत्रवतोऽपि मृष्टिषोऽनेकवर्गआहुत्वा-

सुष्ठाने दोषाभावस्य पूर्ववाक्यावगतत्वात् । चरिहरकस्यैवं दूषणसु-
क्तवान् । अपुक्तमेतत् अपदार्थवाक्यापत्तेः । पुनो यदौ आहुं न
सुव्यादित्येते पदार्थाः पाययत्यतिरिक्तद्रव्येषु आहुं न कर्त्तव्यमिति
च वाक्यार्थ इति ।

अथश्वेदृश्रीं अवस्थामाह । भाद्रपदापरपञ्चमर्गतमघाश्वित-
चयोदश्यां नित्यं महाफलस्य आहुं । तदर्धमेव च पितृणां पौरा-
णिकीणाद्यासु पुत्रप्रार्थनं महता प्रबन्धेन जुषते । अथ चयोदश्री-
आहुसंबन्धीनि निषेधवाक्यानि सामान्यशास्त्ररूपत्वाद्भाद्रपदापरपञ्च-
मयोदश्रीं परित्यज्य श्रेयाखेकादशसु चयोदश्रीषु कृतार्थयन्वात्मान-
मिति । एतसु विशेषतो भाद्रपदापरपञ्चमयोदश्यामेव आहुनिषे-
धस्य नागरखण्डेतिहासे स्पष्टमेव दर्शितत्वात् अनतिहासनीयं । तदेवं
निषेधवाक्यं एकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणम् आहुविषयमिति सिद्धं ।

तथाच वचनात्करम् ।

नेच्छेन्नचोदश्रीआहुं पुत्रवान् चः सुतायुषे ।

एकस्यैव न सुव्यास्य पार्वण्यु समाचरेत् ॥

अथ वेचिदाहुः किमयं निषेधः वर्द्धिं रजतं न देवमिति वत्,
उतोक्तानुवादः न गिरा गिरेति ब्रूषादिति वत् । पूर्वस्मिन् कस्ये
अभानिप्रतिषेधः, न सज्जु पार्वणं सुव्यादित्युक्ते कचमयेकवर्गप्राप्ति-
रस्ति । पर्वणि अमावास्यायां क्रियमाणत्वात् पार्वणम् । तत्र च
धिपौरुचेयत्वविधिः ।

यदाह शास्त्रवचनम् ।

द्वौ दैवे प्राक् चयः पित्ये एकैकसुभवच वा ।

मातामहानामयेवं तन्मं वा वैश्वदेविकम् ॥ इति ।

अवश्वकर्त्तव्यतया अतिरेकवर्गस्यापि यथाकथञ्चित्प्राप्तिरिति चेत् ।

न । तत्र सर्वथा वर्गद्वयप्राप्तेः ।

तदाह भौम्यः ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यमन्वया नरकं व्रजेत् ॥ इति ।

किञ्चैवंवादिना निषेधो विधिश्चेत्युभयमप्यभ्युपगन्तव्यम् । निषेधे सति तावत्पार्वणानुवादो न युज्यते । बह्ववर्गस्य दृष्टिआहु-
स्यापि प्राप्तेः पार्वणं कुर्व्यादिति विधिरभ्युपगन्तव्यः । न चैकसम्भवे
द्वितीयाभ्युपगमो युज्यते । तस्मादैरुक्तलोकेयं न गिरा गिरेति
ब्रूयादितिवदनुवाद एवास्त्विति चेत् । न । अनर्थकानुवादानुपपत्तेः ।
गत्यन्तराभावे हि पिण्डपितृयज्ञेन होतारं दृश्यते इति नित्यानु-
वादोऽभ्युपगतः । इह तु न सत्याङ्गतौ भवितुमर्हति । तथापि
पार्वणं कुर्व्यादित्युक्ते चयोदग्रीकालस्यापि प्रशस्तत्वात् ।

अपिण्डीकरणे विप्रान् भोजयेत्पार्वणे यथा ।

इति स्मृतेः पार्वणेतिकर्त्तव्यताकं आहुं प्राप्नोति तदर्थाऽयं निषेधः ।

अतून्मनियतकालत्वात् अपिण्डीकरणस्याप्राप्तिः । तदसत् ।

अदि हि नियतदिवसनेतन्नयोदृशां प्राप्नुयादेतदर्गमेव निषेधो
गत्यन्तराभावादवतिष्ठेत अतस्त्वनियतेनापि प्राप्नोति तदा नि-
षेधो युज्यते । तस्मादेकवर्गवापिण्डीकरणप्रतिषेध एवायं ।

एकवर्गस्य न आहुं चयोदृश्यानुपपत्तेत् । इति ।

न ह्यङ्गाकृष षे अक्ष प्रजां हिंसन्ति तस्म ते । इति ।

तर्हि कथं बोद्धव्यं अपिच्छिते इतरद्वेषेरसम्भवात् नैतत्कालस्यापि
पिष्टवन्नभवात् तत्काले सर्वेव मातामहादयस्तत्र दृष्टिमाकाङ्क्षन्ति
तत्र तत्परिचारेण नान्यदिवसेऽपि शक्यकरणं आङ्गमिति चोद-
क्षान्तेव क्रियत इत्यभिप्रेत्याह “न दृष्ट्वास्तत्र ये यस्त प्रजां चिंसन्ति
तस्त ते” इति ।

अतएवाह ।

एकस्यैव न कुर्यात्स पार्वण्यु समाचरेत् ।

एकस्यैव वर्गस्य यश्चाहुं तत्र कुर्यात् । नचैकस्य आहुं अपि-
च्छनमन्तरेण कश्चिद्विहितमस्ति । तस्मान्तस्यैवायं विशेषतः प्रतिषेधः
पुत्रमरणनिन्दार्थवादोऽपि तस्यैव करणे सम्भवतीति ज्ञेयं न तु
पार्वण्यआहुकरणे ।

यत्तु कात्यायनवचनं “युवानस्तत्र त्रियन्ते” इति तस्मार्थः ।
अथयदृष्टिफलनाप्तयोद्ग्रीआहुस्त तस्य युवानोऽपि मर्तुमिच्छन्ति
न तु त्रियन्ते इति ।

तथाचःपस्तम् ।

चथोदक्षां वज्रपुत्रो वज्रमिषः सन्दर्शनीयःपत्योऽपुत्रमरणस्य
भवतीति ।

अपुत्रमरण इत्यर्थः । अन्यथा वज्रपुत्रादिभूतिर्निरुध्येत ।
अथोक्तम् ।

युषु कुर्वन् दिगर्षेषु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

अयुषु तु पिष्टआहुं प्रजामाप्नोति पुष्कलम् ॥

‘युषु’ दितौचादिषु । ‘अयुषु’ चथोद्ग्रीप्रतिपदादिषु । ‘अथेषु’

भरणादिषु । किञ्च याज्ञवल्क्येन ज्ञातिश्रेष्ठं चयोदग्रीआहुफलसुक्तं
न तु ज्येष्ठपुत्रमरणम् ।

दृढमनुसाह ।

दादृशां मूर्त्तिसम्पन्नः चयोदृशां वज्रप्रजः ।

आयुशन्तीं प्रजासैव धनं वशश्च विन्दति ॥

तथाच मघाचयोदग्रीआहुं विधायाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

प्रजां पुष्टिं यज्ञः स्वर्ग्यमारोग्यं भूतिमेव च ।

मृषां आहुं तथा प्रीताः प्रथान्नि च पितामहाः ॥

ज्ञातीनाश्च भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आहुं चयोदग्रीम् ।

नावशश्च युवानोऽस्य प्रथियन्ते मरा गृहे ॥ इति ।

तदेतदयुक्तम् । तथाहि तत्र यन्नावदुक्तं नैकवर्गआहुं यपिच्छ-
नमन्तरेण कश्चिद्विहितमस्तीति । तदयुक्तं । यथाहआहुस्त्रायिक-
वर्गीयस्य विधानान् ।

यत आह वज्रप्रकारः ।

याज्ञवल्क्येन कासस्तु अमावास्यादिनोदितः ।

अविशेषेण पिच्यस्य तथा मातामहस्य च ॥

युगपच्च स विश्वेभ्यो वचनादृच्छमापकात् ।

कासभेदेन तन्मं साद्देशभेदेन चैव हि ।

तस्मात्तत्र विधानान्नु यौगपद्यं प्रतीचते ॥

अमावास्यादिनास्तेषु काशैकलात् वचक्रिया ।

मृताहनि तदाभावात् पुष्येत वचक्रिया ॥

अस्मात्तर्कः । “अमावास्याहकाराह्निरित्यादिना याज्ञवल्क्य-

वचनेन पित्रश्चाद्भ्यः सामान्येनामावासादिकास्त उक्तः । स च युग-
पदसुष्ठौचमानयोः पित्रश्चाद्-मातामहश्चाद्भ्योरङ्गत्वेनावगन्तव्यः ।
“मातामहानामप्येवं तन्मं वा वैश्वदेविकमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे
वैश्वदेविकतन्मत्वाभिधानस्य युगपदसुष्ठौच एवोपपद्यमानत्वात् । अत-
एककात् एवासुष्ठौचमानत्वेनावगन्तव्योः पैत्रक-मातामहश्चाद्भ्योः स-
मानतन्मता युज्यते । नृताच्चे तु प्रतिपुत्रवमायुःप्रमाणभेदात् पित्र-
मातामहश्चाद्यहभेदेन मातामहश्चाद्भ्यः पित्रश्चाद्यहो न कास्त इति
तस्मिन्बन्धनात् समानतन्मता न युज्यते । नन्वेतेनैव न्यायेन पित्र-
पितामहादिश्चाद्यहभेदात् पित्रश्चाद्यहो पितामहादीनां आहुं न
कर्त्तव्यं स्यात् ।

मेवम् । “सुर्वीत दर्शवश्चाद्भ्यमित्यतिदेशवचनात् पितामह-
प्रपितामहयोरपि पित्रश्चाद्यहो देवतात्वात् । न च वाच्यं दर्शव-
दित्यतिदेशवचनादेव ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।

इति वचनात् मातामहादीनामपि देवतात्वमिति ।

यत आह व्यासः ।

दर्शवस्त्वाप्तयोद्देशः सपिण्डीकरणे कृते ।

आह पारस्करः ।

पितृर्गतस्त देवत्वमौरवस्त पिपौरवम् ।

सर्वपानेकगोपाद्यानेकस्यैव नृतेऽहनि ॥

देवानं गतस्त सपिण्डीकरणेन पित्रत्वं प्राप्तस्त पितुः स्यादपि
पौरवस्त सुप्तस्त पिपौरवत् चिदियत्वं आहुं कर्त्तव्यं अनेकगोपाद्या

भिक्षगोपाणां दौहित्रादीनामनपत्यमातामहृद्यथाहादिश्राद्धमेको-
द्विष्टमेवेत्यर्थः । तेन दर्शवदित्यतिदेशप्राप्ते षड्देवत्ये त्रिपौरुष-
मिति पुनरभिधानात् पितृद्यथाहे पितामहादीनां परिशङ्का
भवति । ननु यस्मिन्पुरुषं तदौरसस्येति त्रिपौरुषोद्देशेनौरसस्य नि-
यमाश्रितस्यैवचोद्देशविशेषणत्वेनाविचक्षितत्वात् न मातामहादि-
परिशङ्का ।

नैवम् । अथाहनि चिदेवत्यश्राद्धप्राप्त्यभावात् । “दर्शवत्स्यान्नथोद्देश-
इति वक्षणात् अपिष्ठीकरणोत्तरकाष्ठं मृताहेऽपि सामान्येन चिदेव-
त्यप्राप्तिरिति चेत्, एवं तद्धंनैव मातामहादीनां परिशङ्का भवि-
ष्यति । किञ्चौरसस्य त्रिपौरुषमिति अत्र त्रिपुरुषस्याविचक्षितत्वे
वाक्यमेवानर्थकं स्यात् । न हि त्रिपौरुषमत्रिपौरुषस्य श्राद्धमस्ति येन
त्रिपौरुषमौरसस्य अत्रिपौरुषमन्येषामित्येवं व्यवस्थानास्मानर्थकं वाक्यं
भवेत् । एकवर्गीयसकस्यविहितश्राद्धनिषेध एवायं भवत्विति चेत् ।
न । आमोहादेकवर्गीयश्राद्धप्राप्तेरपि प्रागभिहितत्वात् तथापि
निषेधप्रतिपत्तेर्दुर्निवारकत्वात् । अस्तु उभयत्रापि निषेधप्रवृत्ति-
रिति चेत् । न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् विधिप्राप्तप्रतिषेधे शास्त्रा-
न्तरबाधसापेक्षत्वात् आमोहप्राप्तप्रतिषेधे च तत्रिरपेक्षत्वात् । वैष-
म्यपरिहारार्थं विधिप्राप्तस्यैव निषेधोऽस्त्विति चेत्, शास्त्रबाधं विना
निषेधसम्भवे तद्बाधस्त्वानुपपत्तेः । तेन यथा रागप्राप्तसामे विधि-
स्युष्टे निषेधो न प्रवर्तते एवं आमोहप्राप्तसामेऽप्येति न किञ्चिद-
नुपपन्नं । “पितरो वच पूषको” इति धौत्ववचनेनैव चचोदस्यामये-
कवर्गश्राद्धनिषेधश्चिद्विः, विशेषनिषेधोऽयं दौषविशेषप्रदर्शनार्थः ।

स च दोषविशेषः “आहुं नैवैकवर्गस्त्विति कात्यायिनिबन्धनेन दर्शितः ।

यत्नपुत्रमरण इत्यकारप्रक्षेपेण व्याख्यानं कृतं तदयुक्तं । उदा-
 हतनागरखण्डेऽपि इतिहास-कात्यायनादिवचनविरोधात् । यत्तु
 म्रियन्त इत्यस्त्रेणार्थत्वेन व्याख्यानं तदपि सप्तम्याप्रसङ्गादयुक्तं ।
 यत्तु चणोदशां वज्रपुत्रादिप्रसङ्गवचनं तदनेकवर्गआहुविषयं । यथो-
 क्तम् निषेधे सति पार्वणानुवादास्तुपपत्तेर्निषेधो विधिस्येति इयमभ्युप-
 गम्यथं, नचैकसम्भवे तद्युक्तमिति, तदप्ययुक्तं । विधि-निषेधयो-
 रभयोरपि प्रतीतेर्बाधकाभावात् । एकवर्गआहुनिषेधेन वज्रवर्गस्य
 वृद्धिआहुस्य प्राप्तेस्तद्बाधकार्थं “पार्वणन्तु समाचरेदिति विधिरभ्युप-
 गम्यथः । अन्यथा भवत्यपेक्ष्येऽस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् । स्यादेतत् एवं सति
 चथाहआहुमपि व्यावर्त्तते तस्य षाट्पौरुषत्वाभावात् । अथोच्यते
 षाट्पौरुषत्वाभावेऽपि पार्वणविधिना क्रियमाणत्वात् पार्वणं । तर्हि
 वृद्धिआहुमपि न व्यावर्त्तते तस्यापि पार्वणविधिनास्तुष्टीयमानत्वात् ।
 उच्यते । चणोदशां क्रियमाणस्य मुख्यपार्वणविधिना क्रियमाणस्य
 मुख्यपार्वणत्वाभावात् पार्वणसदृशं पार्वणमित्यभ्युपगम्यथं । चथाह-
 आहुस्य सदृशं वृद्धिआहुन्तु न तथेति तदेव व्यावर्त्तते न चथाह-
 आहुमिति केचित् । तदयुक्तं । षाट्पौरुषस्य आहुस्यातिसदृशस्या-
 ख्ये चथाहादिआहुत्याहृत्तेरपि युक्तत्वात् । एतेनैव चिह्नं एकवर्ग-
 आहुं सर्वमपि न कर्त्तव्यमित्यपरे । तदप्ययुक्तं । निषेधो हि व्यामो-
 चप्रसङ्गाद्भवति इत्युक्तं । तेन तत्पर्यालोचनया तावत्सपिङ्गल-
 चाहआहुदि न व्यावर्त्तते । नापि “पार्वणन्तु समाचरेत् इत्यस्माद्ब्र-
 ह्मण्येऽपि न व्यावर्त्तते ।

वर्गद्विआहुक्य चचाशदिआहुनास्य व्याहृतिः चयोदश्यामावशक-
कविहितआहुविशेषविधितयोपपत्तेः । तथाहि “आहुकासममावा-
स्यामिति, “अमावास्याशिखोऽष्टका इति विष्णुधर्मोत्तर-विष्णु-
स्यतिवचनाभ्यामुदाहृतचयोदश्यामावशकं आहुं विहितं तच्च पार्व-
णमेवेत्यनेनोच्यते । एवं चास्मिन्नुपपद्यमाने वाक्ये न आहुान्तर-
निवृत्तिपरत्वे प्रमाणमस्ति । तेनैतत्सिद्धं व्यामोहप्राप्त्यैकवर्गआहु-
विशेषोऽयमेकस्यैव न कुर्यादिति । पार्वणं समाचरेदिति तु चयो-
दश्रीविहितावशकआहुविशेषविधिरिति । ननु तच्चाप्यतिदेशादेव
पार्वणसिद्धिरिति किं विधिना । उच्यते । पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं
प्राप्तं तद्वाधनार्थमयं पार्वणविधिः ।

तच्च कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पिचोरेव हि पार्वणं ।

पितृव्य-भ्रातृ-मातृणामेकोद्दिष्टं सदेव तु ॥ इति ।

एतत्पितृव्यादिसमभिव्याहारात् मातृसपत्नीपरं वेदितव्यं ।

अपुत्राणां सांवत्सरिकआहुमाहापक्षम् ।

अपुत्रा ये मृताः केपिन् स्त्रियो वा पुत्रवाच्ये ये ।

तेषामपि तु देवं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणं ॥

मिच-वन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारौभ्य एव च ।

दद्याद्दे मासिकं आहुं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥

प्रचेताः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं विधीयते ।

अपुत्राणाम् सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥

‘अपत्नीनां’ अह्नतविवाहानां ।

अधिः ।

आचे भगिन्धै पुत्राय शशुरे मातृसाय च ।

पितृव्यगुरवे आह्नेकोद्दिष्टं न पार्वणं ॥

एवमेभिर्वाक्यैः पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं प्राप्तमिति तद्वाधनार्थं पार्वणविधिः । तेन “पितृव्य-आह्न-मातृशामपुत्राणां तथैव च । मातामहसापुत्रस्य आह्नें तत्पितृवद्भवेत्” इति आह्नकर्षवचनं चयो-दश्रीविषयं ज्ञेयं । “पितृवदिति पार्वणविधिनेत्यर्थः । यत्तु “पितृवद्भवे-दित्यवश्यकर्त्तव्यताद्योतनार्थमिति व्याख्यातं तदयुक्तं । पितृवद्भवे-दित्यस्यावश्यकत्वमात्रविषयत्वेन संकीचे कारणाभावात् पितृव्यादिआ-ह्नेकोद्दिष्टविधीनान्तु चयोदश्रीव्यतिरिक्तविषयत्वेन संकोचः आह्नक-र्षवचनस्य च चयोदश्रीविषयत्वेन संकोचश्च, पार्वणं समाचरेदित्य-नन्यथासिद्धत्वाद्युक्तमाश्रयितुं । तेन निषेधवाक्यान्त्युक्तैकवर्गआह्नवि-षयासीति सिद्धं ।

अथे तु ।

अथनदितथे आह्नें विधुवदितथे तथा ।

युगादिवु च सर्वासु पिच्छनिर्वपणादृते ॥

इति पुत्रस्यवचनाद्वाह्नपदापरपञ्चयोदश्याश्च युगादिमात्पि-च्छनिर्वपणं विना आह्नें कर्त्तव्यमिति, निषेधवाक्यानां पिच्छदानवहितं आह्नें विषय इत्याहुः ।

काम्यआह्नविषयत्वेन वा प्रतिषेधवचनानि व्यवस्थापनीयानि ।
अतः काम्यसम्बन्ध एव आह्ने दोषः स्मर्यते । तथाहि चयोदश्रीआह्न-

कर्तुः ज्ञातिश्रेष्ठ-वज्रपुत्रलादिफलं कीर्तयन्नां व्याघापस्तत्त्वाभां
पुत्रमरणे दोषोऽपि तर्षवोद्भावितः ।

इति अपरपक्षपद्योदश्रीश्राद्धनिर्णयः ।

अथापरपक्ष एव चतुर्दशीश्राद्धनिर्णयः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ इति ॥

मार्कण्डेय-ब्रह्मपुराणयोः ।

युवानः पितरो यस्त मृताः शस्त्रेण वा हताः ।

तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां दक्षिणभीषता ॥

ब्रह्मवैवर्त-वायुपुराणयोः ।

युवानस्तु मृष्टे यस्त मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

शस्त्रेण च हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् ॥

दृढमनुः ।

चतुर्दशीं वर्जयित्वा श्राद्धं श्राद्धविशारदाः ।

प्रीयन्ते पितरस्तास्त ये च शस्त्रहता रणे ॥

कान्वोपक्रमे च मनुः ।

ज्ञातिश्रेष्ठं पद्योदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरस्तास्त ये च शस्त्रहता रणे ॥ इति ।

शस्त्रहत्तुपक्षचर्षणं ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

प्राथोऽनग्रन-ग्रस्ताग्नि-विषोदन्धनिगान्मथा ।

चतुर्दशां भवेत् आहुं दृष्ट्यर्थमिति निश्चयः ॥ इति ।

नागरखण्डेऽपि ।

अपमृत्युर्भवेद्येषां ग्रहमृत्युरथापि वा ।

उपसर्गमृतानाञ्च विषमृत्युसुपेयुषाम् ॥

वक्रिणा च मद्गधानां जलमृत्युसुपेयुषां ।

सर्प-श्यान्नक्षतानाञ्च इष्ट्रैरदन्धैरपि ॥

आहुन्नेषां प्रकर्त्तव्यं चतुर्दशां नराधिप ।

तेषां तस्मिन् कृते दृष्टिसप्तसप्तपञ्चा भवेत् ॥

‘अपमृत्युः’ अकासमृत्युः अप्राप्तनरसानेव मृत्युरित्यर्थः । अह-
भृत-घृहाद्युपसृष्टानाम् अन्तरणं तदुपसर्गान्तरणं । ‘तत्पञ्चा’ सर्व-
स्त्रिंशत्परपञ्चे आहुकरणाद्भावती दृष्टिसप्तसप्तपञ्चा ।

मरौचिरपि ।

विष-सर्प-श्यापदादितिर्द्यग्ब्राह्मणेषातिनां ।

चतुर्दशां क्रियाः कार्या अन्येषाम् विगर्हिताः ॥

विषादिभिर्घातो येषां ते तयोक्ताः । अनेन ग्रस्तादिघृतानामेव
चतुर्दशीकासमाप्तं नियम्यते, न तु चतुर्दशानामेव ग्रस्तादिघृतानां,
किन्तु तेषामन्यस्त्रिंशत्पि काले भवत्येव आहुमिति ।

प्रचेतापि ।

वृषारोहण-सोहासैर्विद्युत्प्राजा-विषादिभिः ।

जल-दंष्ट्रिविषाणां तेषां ग्रस्ता चतुर्दशी ॥ इति ।

आदिग्रह्णेन गिरिभिस्तरादिविषमज्ञानारोहण-जगुडकुटास-

भिचातोद्भवगोपसपातादथः प्रोक्तवधर्मासौ मरणोपायाः संगृह्यन्ते ।
यत्तूक्तविरुद्धार्थं शाकटाथनवचनं ।

जलाग्निभ्यां विपन्नानां मंत्र्यासे वा गृहे यद्यि ।

आहुं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशौ ॥ इति ।

तत्राचक्षिन्नार्थविहितजलान्यादिमरणप्रयुक्तप्राणिविषयम्, ये
तु पापमृत्यवक्षोवामेव चतुर्दशां आहुं कर्त्तव्यं । “वृक्षारोहणेत्यादौ
प्रचेतोवचने पापमृत्युप्राचपाठात् । अतएव प्रमीते पत्यौ विहि-
ताग्निप्रवेशविधिनातुमरणकृतां योषितामपि न चतुर्दशौआहुं ।
तदेवमविहितैर्जल-ज्वलनादिभिर्द्वितानां मनु-ब्रह्मपुराणवचनप्रामा-
ख्यात् संगाम-प्राचोपवेशनमृतानाञ्च कृष्याचतुर्दशौआहुमिति सिद्धं ।
तत्कृतसपिण्डीकरणस्याप्येकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यं ।

यदाश्च गार्ग्यः ।

चतुर्दशान्तु यत् आहुं सपिण्डीकरणात्परं ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं ब्रह्मचातिनः ॥ इति ।

मनुः ।

एकपिण्डीकृतानान्तु वृचकलं नोपपद्यते ।

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं मृते कृष्याचतुर्दशौ ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

समत्वमागतस्यापि पितुः ब्रह्महतश्च तु ।

एकोद्दिष्टं स्रुतेः कार्यं चतुर्दशां महाकथे ॥

प्रेतत्वपरित्यागेन पित्रलं प्राप्तेः पितामहादिभिः सद्यः सपिण्डी-
करणे प्रेतत्वपरित्यागेन पित्रत्वप्राप्त्या वाच्यमागतस्यापीत्यर्थः । ब्रह्म-

हतस्य पितुर्महास्ये चतुर्दशानेकोद्दिष्टश्राद्धे कृतेऽपि दिनान्तरे
 पार्वणश्राद्धं कार्यं एकोद्दिष्टश्राद्धेन पितामहादिदृष्टश्राद्धैः ।
 नन्वेवं मृताद्येऽप्येकोद्दिष्टे कृते पार्वणश्राद्धमपि पितामहादिदृष्टश्राद्ध-
 श्राद्धं कर्त्तव्यं स्यात् । मैवं । पितुर्मृताद्ये पितामहादेसर्पणीयला-
 क्षरणात्तन्मृत्युर्थं श्राद्धस्यानुष्ठानं स्यात् । महास्ये तु ।

काङ्क्षन्ति पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतं ।

तस्मान्नांस्तत्र विधिना तपयेत्यायसेन तु ॥

मध्वाव्यतिसामिन्नेणेति पितामहादेरपि तर्पणीयत्वस्मरणान्
 तन्मृत्युथे दिनान्तरे पार्वणश्राद्धं कार्यमेव । यस्य तु पितामहोऽपि
 श्रद्धादिहतस्यस्य महास्ये पितामहश्राद्धमपि चतुर्दशानेकोद्दिष्टं
 कार्यं । तथाच स्मृत्यन्तरे । “एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति ।
 एकस्मिन् पितरि पितामहे वा श्रद्धादिना कृते पित्रादिचतुर्थमध्ये
 द्वयोर्वा श्रद्धादिना हतयोस्तुर्दशानेकोद्दिष्टविधिना प्रत्येकं श्राद्धं
 कार्यमित्यर्थः । द्वयोरेकोद्दिष्टविधानेन प्रत्येकं श्राद्धे कृतेऽपि प्रपि-
 तामहदृष्टश्राद्धं दिनान्तरेऽपि श्राद्धं कार्यं । पित्रादिषु चिन्वपि
 श्रद्धादिना कृतेषु पृथगेकोद्दिष्टान्येव कार्याणि ।

अथ कश्चिदाह ।

“एकस्मिन् द्वयोर्वैत्यभिधानाम्निषु पितृ-पितामह-प्रपितामहेषु
 नैकोद्दिष्टविधिरिति गम्यते, तेन चिषु श्रद्धादिहतेषु चतुर्दशानां
 पार्वणविधिरेव । युक्तं चैतत् । अपिच्छौक्यानां चयाणामपि चतुर्दशौ-
 विहितरूपकालसम्भवे सत्यपि श्रद्धादिनादिप्राप्तिक्रमैककालावस्य-
 न्यवन्धनस्यैकोद्दिष्टविधेरनवतारान् । अनेनेवाभिप्रायेणापराकर्षणायुक्तं

“तत्र चैकस्मिन् ग्रन्थादितले एकोद्दिष्टविधानं न तु चथाणां, तथात्वे तत्र तु पार्वणमेवेति । चथाणां ‘तथात्वे’ ग्रन्थादितले, नैकोद्दिष्टविधानं किन्तु तत्र पार्वणमेवेति तस्यार्थः ।

अन्ये लाजः । अयुक्तमेतत् । “एकस्मिन् द्वयोर्वैत्यस्योपसङ्घस्य-
त्वात् एकोद्दिष्टविधेयं ग्रन्थादिदत्तलनिमित्तत्वात् कासायम्भवनि-
वन्धनत्वं कासायम्भवस्याश्रुतत्वात् । एकोद्दिष्टविधेयस्य निवन्धनत्वे कस्य-
नामाचमूखलापत्तेः । अतएव देवस्वामिनाभिहितं, “त्रिष्वपि
ग्रन्थादिदत्तेषु पृथगेकोद्दिष्टपद्यमेव कार्यं न तु पार्वणं आहतवचना-
भावादिति । तदयुक्तं । उपसङ्घण्टे सङ्घणाप्रसङ्गात् ।

अथ ग्रन्थादिदत्तानां चतुर्दश्यामेव एकोद्दिष्टमिति वाक्या-
र्थावगमात् मृताह्लादौ पार्वणं कर्त्तव्यं । ये तु चतुर्दश्यामेव ग्रन्था-
दिभिर्मृतास्त्रेषां मृताहे किं पार्वणमेकोद्दिष्टं वेति संशयेऽभिधी-
यते । चतुर्दश्यानिमित्तकस्य मृताहनिमित्तकस्य च आङ्गकषीय-
कास्यसमवायप्रकरणोक्तन्यायेन भेदेऽपि युगपदनेकनिमित्तोपनिपाते
एकेनैव नैमित्तिकेन कुतपादिकासाविरोधे द्वितीयस्यानवकाशे देश-
कास-कर्त्त-देवतैश्च विशेषायहणान्तन्त्रेषु नैमित्तिकानुष्ठाने सति
सङ्कुलसङ्घपरम्परानुसाराभ्युत्थाहेऽपि धैरेकोद्दिष्टपद्यपरिपद्यः कृतः
तेषां मृताहनिमित्तकमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टमेव । धैरु पार्वण-
परिपद्यः कृतः स तैरदितस्योमवध्यावज्जीवपरिमृहीत एवेति चतुर्द-
श्यामपि न तैरसौ परित्याज्यः । अस्तु चतुर्दश्यां पार्वणनिषेधः आङ्गस्य
स चतुर्दश्यानिमित्तस्य न मृताहनिमित्तकस्यापि । ननु चतुर्दश्यां
न पार्वणमित्यथ चतुर्दश्यानिमित्तकं यच्चतुर्दश्यामिति विशेषणा-

ध्याहार-वाक्यभेदौ स्यातां । मैवं । प्रकृतत्वादिना विशेषलाभ-
 स्थोपन्यस्तदोषानास्यदत्वात् । अन्यथावघातादिनियमोऽपूर्वीयेषु न
 सम्बन्धते । यच्च नागरखण्डे चतुर्दश्यां क्रियमाणस्य पार्वणस्य वैफल्य-
 मुक्तं । तदपि चतुर्दश्यां निमित्तकस्येति । अथ च किं चतुर्दश्यां नि-
 मित्तमेकोद्दिष्टं मृताहनिमित्तं च पार्वणमिति आहुद्वयं कुर्यात्
 एकमेव वा अङ्गवैधर्म्याद्दृष्टमानविशेषत्वेन तन्नानुष्ठानासम्भवात्
 संशयः । तत्र समानेऽहनि नैकः आहुद्वयं कुर्यादित्यस्य निषेधस्य
 भिन्ननिमित्तकआहुत्वात्परत्वाभावात् आहुद्वयं कुर्यात् । मैवं । देव-
 तैक्यात्प्रधानद्वयसहानुष्ठाने भूयसां आहुधर्माणामनुगृह्याय पार्वण-
 धर्मैरेकोद्दिष्टधर्मवाधे पार्वणेव नैमित्तिकद्वयसिद्धौ न भेदेन आहु-
 द्वयानुष्ठानमिति । ननु काम्यमपि चतुर्दश्यां आहुमस्ति कामप्रवण-
 प्रवृत्तित्वाच्च नराणां काम्यप्रवृत्तेरुत्कटत्वाच्चतुर्दश्यां निमित्तके आहु-
 दोऽनुष्ठेये सत्येकोद्दिष्टधर्मा एव प्राप्नुवन्ति, भवेदेवं यदि भूयसामनुग-
 र्होऽपि विशेषो नावगम्येत । अस्तु वास्यान्वित्यौ निमित्तभेदात् नैमि-
 त्तिकभेदे आहुद्वयमिति । महालयपत्रे च कथञ्चिच्चतुर्दश्यां आहु-
 सम्भवे तत्पत्रमध्ये कस्मिंश्चिदपि दिने आहुं कर्त्तव्यं प्रशस्त-
 सुख्यकासासम्भवेऽपि तत्पत्रकर्त्तव्यस्य आहुत्वावश्यकत्वात् दिनान्तरे
 च शस्त्रहतानामपि पार्वणमेव चतुर्दश्यामेवैकोद्दिष्टविधानात् ।
 चतुर्दश्यां शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमित्यत्र कारणमुक्तं
 नागरखण्डे ।

आनर्त्तं उवाच ।

कस्माच्छस्त्रहतानास्य प्रोक्ता आहु चतुर्दश्या ।

एकोद्दिष्टं कुतश्चाप कारणं प्रववीधि मे ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

दृष्टत्कस्ये पुरा राजन् हिरण्याक्षो महासुरः ।

बभूव नक्षवान् शूरः सर्वदेवभयङ्करः ॥

ब्रह्मा प्रतोषितस्तेन विधाय विविधं तपः ।

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां नभस्त्रे मासि संस्थिते ॥

ब्रह्मोवाच ।

परितुष्टोऽस्मि ते वत्स प्रार्थयस्व यथेष्टितं ।

अदेयमपि दास्यामि दुर्लभं वत्सुरासुरैः ॥

हिरण्याक्ष उवाच ।

भूताः प्रेताः पिशाचाश्च राक्षसा दैत्य-दानवाः ।

बुधुचिताः प्रधावन्ति मां नित्यं पद्मसम्भव ॥

पितृपक्षे कृते आद्रे कन्यासंखे दिवाकरे ।

एतस्मिन्नहनि प्रायस्तृप्तिः स्यादस्यसम्भवा ।

तदेषामथ दिवसे द्रष्टुपाद्यं कुरु प्रभो ॥

ब्रह्मोवाच ।

यः कश्चिन्मानवः आहूँ स्तपित्भः प्रदास्यति ।

पितृपक्षे चतुर्दश्यां नभस्त्रे मासि संस्थिते ॥

प्रेतानां राक्षसानाश्च भूतानां तद्भविष्यति ।

मम वाक्यादसन्दिग्धं ये चान्ये कौर्नितास्तथा ॥

दुर्मृत्युना मृता ये च संगामेषु हताश्च ये ।

एकोद्दिष्टे सुतेर्दशे तेषां तृप्तिर्भविष्यति ॥

एषसुक्ता ततो ब्रह्मा गतश्चादर्शनं नृप ।
 क्षिरस्याचोऽपि संक्षुष्टः क्षमेव भवनं यथौ ॥
 यच्च ग्रहसहतानाञ्च तस्मिन्निदमि दीयते ।
 एकोद्दिष्टं नरैः आहुं तप्ते वक्ष्यामि कारुषं ॥
 सङ्क्षेपे ग्रहसहता ये च निर्विकल्पेन चेतसा ।
 युध्यमाना न ते मर्चा जायन्ते मनुजाः पुनः ॥
 पराङ्मुखा ये हन्यन्ते पश्चाद्यनपरायकाः ।
 ते भवन्ति नराः प्रेता एतदाह पितामहः ॥
 संसृष्टा अपि वै दैव्यं हन्यमाना वदन्ति च ।
 पश्चान्नापं च वा क्षुर्भुः प्रहारैर्जर्जरीकृताः ।
 तेऽपि प्रेता भवन्तीह मनुः स्थायभुवोऽप्रवीत् ।
 कदाचिच्चित्तचक्षणं शूराणामपि जायते ।
 तेषामपि दिने तत्र देवं प्रेतत्वग्रहणा ॥
 अपमृत्युमृतानाञ्च सर्वेषामेव देहिनां ।
 प्रेतत्वं जायते चक्ष्मात् तस्मात् तेषां हि तद्दिनं ॥
 आहुर्हं पार्ष्वमेव विप्रेषेण प्रकीर्तितं ।
 एकोद्दिष्टं प्रकर्त्तव्यं तस्मान्न^(१) दिने नरैः ।
 खपिष्ठीकरणादूर्ध्वं तप्ते वक्ष्यामि कारुषं ॥
 यदि प्रेतत्वमापन्नः कदाचित्त्पिता भवेत् ।
 तस्यै तत्र कर्त्तव्यं आहुं तत्र दिने नृप ॥
 पितामहाश्चास्यपात्रिः आहुं नार्हन्ति कर्षिषिन् ।

अथ चेद्भ्रान्तितो दद्यात्प्रियते राक्षसैस्तु तत् ॥
 ब्रह्मणो वचनाद्भ्राजन् भूत-प्रेतैश्च दानवैः ।
 तेनैकोद्दिष्टमेवाच कर्त्तव्यं न तु पार्वणं ॥
 पित्रपत्ने चतुर्दश्यां कन्यासंख्ये दिवाकरे ।
 एतस्मात्कारणात् आहुं पार्वणं नैव कारयेत् ।
 एतस्मिन्नहनि प्राप्ते व्यर्थं आहुं भवेद्यतः ॥
 इत्यपरपक्षचतुर्दशीकालनिर्णयः ।

अथायनादयः आहुकासाः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
 चिध्वष्टकास्त्रप्ययनदये च ।
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
 दद्यात्पिबन्धुः प्रयतो मनुष्यः ॥
 आहुं कृतं तेन समासहस्रं
 रक्षसमेतत्पितरो वदन्ति ।

अत्र किल “पानीयमपीति वचनादावश्यकता आहुस्योच्यते
 इति मन्यन्ते । यन्तु “आदित्यसंक्रमं विषुवदयं व्यतीपातो जम्भवं
 चन्द्र-सूर्यपक्षस्था । एतांस्तु आहुकासान् वै काम्यानाह प्रजा-
 पतिः” इति विष्णुवचने पक्षणादेः काम्यआहुकासत्वमुक्तं, तत्र
 नित्यत्वनिराकरणञ्चमं वाक्यद्वयबलेनाग्निहोत्रादिवन्धित्यत्व-काम्यत्व-
 चोरविरोधात् ।

आह शङ्खः ।

हस्तिष्कायासु यद्दत्तं यद्दत्तं राजदग्ने ।

विषुवत्ययने चैव सर्वमानस्यसुच्यते ॥

अत्रायनद्वयं ।

“विषुवत्सूर्यमंक्रम इत्यस्मिन् याज्ञवल्क्यवचने अयनयोर्विषुव-
तोश्च संक्रान्तिपदेनैव मंगलसिद्धावपि यत्पृथगभिधानं तत्संक्रान्त्यन्त-
रेभ्यो विषुवत्, विषुवाद्यनमिति यथा पूर्वं प्राग्ख्यातिशयप्रति-
पादनार्थमिति मन्तव्यं ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

आद्धे संक्रमणं भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते ।

विषुवद्वितयं तत्र अयने द्वे विशेषतः ॥

विषुवतोरयनयोश्च लक्षणं नागरखण्डे ।

यदा स्यान्मेषगो भानुस्तुलां वाथ यदा ब्रजेत् ।

तदा स्याद्विषुवाख्यस्तु कालस्याक्षयकारकः ॥

मकरे कर्कटे चैव यदा भानुर्ब्रजेन्नृप ।

तदायनाभिधानस्य विषुवाच्च विप्रिय्यते ॥

अस्मिंश्च काले पिण्डनिर्वपणं विनैव आद्धं कर्त्तव्यं ।

यदाह पुलस्त्यः ।

अयनद्वितये आद्धं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं^(१) पिण्डनिर्वपणादृते—इति ॥

एतेषु कालेषु पिण्डनिर्वपणं विना आद्धं कर्त्तव्यं । एतत्काल-

(१) युगादिषु च सर्वांसु इति ख० ।

निमित्त एव आद्धे पिण्डनिर्वपणप्रतिषेधोऽयं, न मृताह्लादिनिमित्तप्रसङ्गादयनादिस्वापतिते, यस्मात् “अयनद्वितये आद्धमित्यनेनायनादिभिर्नित्यान्वितं आद्धमवगम्यते । तन्निमित्तकमेव च तर्नित्यान्वितं नान्यत् नित्यान्वयस्यानित्यान्वयाद्बलीयान् भवति ।

किञ्च ।

अत्र हि विधीयमानस्य आद्धस्य पिण्डनिर्वपणादृते इति विशेषणं न प्रसङ्गान् तत्कालपतितमृताह्लादिआद्धमाश्रयितुमर्हति यद्येवंविधं आद्धमेतेषु कालेषु विधीयते, तथाहि भावार्थविधिरित्येषु गुणो भवति ।

शातातपस्यतौ लिङ्गपुराणे च ।

सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यं आद्धं वै राजदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु यच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सौदति ॥

इतिवचनं आद्धस्यावश्यकतां गमयति ।

कूर्मपुराणे चास्य आद्धस्य नैमित्तिकत्वेनावश्यकत्वं प्रतिपाद्य काम्यत्वं प्रतिपादितं ।

अमावास्याष्टकास्त्रिंशः पौषमासादिषु चिषु ।

त्रिंशन्वष्टकाः पुष्या माघी पञ्चदशौ तथा ॥

चयोदशौ मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः ।

तस्य पाकश्राद्धकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने ॥

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं यद्यप्ये चन्द्र-सूर्ययोः ।

बान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्त्रमे यद्दद्यादिषु ।

अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकं ॥

संक्रान्तामचयं आङ्गं तथा जन्मदिनेष्वपि ।

नचनेषु च सर्वेषु कार्यं काम्यं विशेषतः—इत्यादि ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।

विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥

आङ्गार्द्धद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ।

जन्मर्चग्रहपीडासु आङ्गं कुर्वीत चेच्छया ॥ इति ॥

अत्र सूर्यग्रहणादिकालेषु तथा इच्छया आङ्गं प्रति ह्यथा वा आङ्गं कुर्यात् । अथवा पूर्वोक्तेष्वेव कालेषु इच्छया स्वर्गादिफलका मनया आङ्गं कुर्यादिति शक्येत्यस्यार्थः । न पुनर्यदीच्छति कर्तुं तर्हि कुर्यादिति ।

इत्ययनादयः आङ्गकालाः ।

अथ द्रव्य-ब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षितः कालः ।

तत्र शरीरतः ।

तीर्थं द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

पाचस्य ब्राह्मणं प्रायः सद्यः आङ्गं विधीयते ॥

‘तीर्थं’ गयादि । ‘द्रव्यं’ अन्नादि । ओषधित्वादिविशेषण-विशिष्टस्य ब्राह्मणं प्रायः न कालान्तरं प्रतीयते । किन्तु तस्मिन्नेव काले आङ्गं कुर्यात् । अथ च सद्य इति वचनादावश्यकत्वं प्रतीयते ।

यत्तु मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽथने ।

आङ्गार्हद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ॥

जन्मार्चग्रहपीडासु आङ्गं कुर्वीत चेच्छया ॥ इति ।

अत्र चेच्छापदं नित्यत्वेन विरुध्यते, तथा व्याख्यातमेवायना-
दिआङ्गकालनिरूपणे ।

ब्रह्मपुराणे ।

यदा च ओच्चियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निवत् ।

तेनैकेनापि कर्त्तव्यं आङ्गं विषुववच्छुभं ॥

आङ्गीयद्रव्यसम्पत्तिर्यदा स्यात्साधुसम्पत्ता ।

पार्वणेन विधानेन आङ्गं कार्यं दिजोत्तमैः ॥

विष्णुपुराणे ।

द्रव्य-ब्राह्मणसम्पत्पुस्तकचिते काले काम्यमपि आङ्गमुक्तं ।

तथाहि ।

तत्र काम्यान् षट्पञ्चमेत्यनन्तरं भवति वचनं ।

आङ्गार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।

आङ्गं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽथने तथा ॥

इति ब्राह्मणसम्पत्पुस्तकचितकालनिरूपणं ।

अथ गजच्छाया ।

स्कन्दपुराणादौ ।

यदेन्दुः पितृदैवत्ये संघस्यैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैश्रवणी या च गजच्छायेति सा सता ॥ इति ।

‘इन्दुः’ चन्द्रमाः, ‘पितृदेवत्ये गच्छे’ मघायां, ‘हंसः’ सूर्यः, ‘करे’
हसनक्षत्रे । ‘तिथिर्वैश्वणोया’ चयोदशी ।

नरसिंहपुराणे ।

हंसे हंसक्षिते या तु मघायुक्ता चयोदशी ।

तिथिर्वैश्वती नाम सा ष्वाया कुञ्जरस्य तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

योगे मघाचयोदशां कुञ्जरश्चाथसञ्जकः ।

भवेन्मघायां संखे च शशिन्यर्के करक्षिते ॥ इति ।

अथमर्थः सूर्ये हंसक्षिते चन्द्राभिष्टिताभिर्मघाभिः चयोदशां
योगे गजश्चाथसंज्ञकः स च भाद्रपदापरपक्षे सम्भवति । “विभाषा
सेनासुराश्चाथेति ह्याथाशब्दस्य नपुंसकत्वं ।

हंसे हंसक्षिते या तु अमावास्या करान्विता ।

या ज्ञेया कुञ्जरश्चाथा इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

‘हंसः’ सूर्यः, हंसदेवत्वात् हसनक्षत्रमपि ‘हंसः’ । ‘करान्विता’
चन्द्रयुक्तहसान्विता ।

सैहिकेयो यदा सूर्यं पश्यते पर्वसन्धिषु ।

गजश्चाथा तु सा प्रोक्ता तस्यां आढ्यं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

‘सैहिकेयः’ राज्ञः । ‘पर्वसन्धिषु’ अमावास्या-प्रदिपदोः सन्धिषु ।

अथ प्रकीर्णकालः ।

मत्स्यपुराणे ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यदुदीरितं ।

आहुं साधारणं नाम भुक्ति-मुक्तिफलप्रदं ॥
 अद्यने विपुत्रे शुभे सामान्ये वार्कसंक्रमे ।
 अमावास्याष्टकायाश्च ह्यष्टापचे विशेषतः ॥
 आर्द्रा-मघा-रोहिणीषु द्रव्य-ब्राह्मणसङ्गमे ।
 गजश्यायाद्यतीपाते विष्टि-वैष्टितिवाचरे ॥

तथा ।

वैशाखासुपरागेषु तद्योत्सवमहास्रजे ।

ब्रह्मपुराणे ।

आहुं देयसुशुन्वीह मासि मासुदुपचने ।
 पूर्णमासेऽपि च आहुं कर्त्तव्यमृचगोचरे ॥
 नित्यं आहुं विधेयञ्च मनुष्यैरिह गीयते ।
 वृद्धिआहुञ्च कर्त्तव्यं जातकर्मादिके बुधैः ॥
 कन्यागते सवितरि दिनाणि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आहुं तत्तु विधीयते ॥

आह जातृकर्णः ।

यज्ञोपरागे च सुते च जाते
 पित्र्ये मघायामयनदये च ।
 नित्यञ्च श्रद्धे च तथैव पश्ये
 दत्तं भवेन्नित्यसहस्रतुष्यं ॥

अथ च नित्यं दत्तमित्यन्वयावगमात् यज्ञोपरागादिषु आहुदादिर्नि-
 त्यतां ब्रुवते । अथवा “नित्यमहरहर्यावज्जीवं पित्र्ये मघायामिति
 भाद्रपदापरपञ्चितमघासित्यर्थः ।

शङ्ख-पद्मयोर्लक्षणमपि च एवाह ।

शङ्खमाङ्गरमावासां शीणचन्द्रां^(१) द्विजोत्तमाः ।

अष्टकासु भवेत्पद्मं तच्च दत्तं तथाचयम् ॥ इति ।

शङ्खस्त्वाह ।

यदा विष्टिर्बन्धीपातो भानुवारस्तथैव च ।

पद्मकं नाम तत्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आश्विनस्यापरं पक्षं प्रथमं कार्तिकस्य तु ।

यस्तु आङ्गं यदा क्षुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

निद्रान्धजति सर्वात्मा यस्मिन् काले जनार्दनः ।

तच्च आङ्गमयाननं नाच कार्या विचारणा ॥

तथा ।

अचयस्य ततः आङ्गं विज्ञेयं राजदर्शने ।

त्रौहिपाकेन कर्त्तव्यं शवपाकेन पार्थिव ।

न तौ वर्ज्यौ महाराज विना आङ्गं कचक्षत्र ॥

आतातपः ।

मवोदके नवास्त्रे च ऋषप्रक्षापने तथा ।

पितरः क्षुद्रयन्त्रसं वपांसु च मचासु च ।

तस्माद्द्यात्सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

आह पितामहः ।

अमावास्या-श्वतीपात-पौर्णमास्याष्टकासु च ।

(१) शीणचन्द्रोन्मासि अ० ।

विद्वान् आङ्गमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रकीर्णकाण्डः ।

इति नित्यआङ्गकाण्डः ।

अथ काम्यश्राद्धकाण्डः ।

तत्र तावन्निघयः ।

श्राद्ध कात्यायनः ।

अथ काम्यानि भवन्ति, स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायाश्च
तृतीयायाश्च सर्वान् कामान् । चतुर्थ्यां कुड्प्रशवः । पुत्राः पञ्चम्यां । षष्ठ्यां
आङ्गभागी । ऋषिः सप्तम्यां । वाशिष्यमष्टम्यां । एकश्रफं नवम्यां । दशम्यां
गावः । परिचारका एकादश्यां । द्वादश्यां धन-धान्य-कुलं । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं
धिरण्यानि त्रयोदश्यां युवानन्तश्च सिधन्ते । ग्रन्थहतस्य चतुर्दश्यां ।
अमावास्यायां सर्वमिति ।

आपस्तम्बः ।

सर्वेष्वेवापरपञ्चसाहसु क्रियमाणे पितृन् प्रीणयन्ति । कर्तुः
कालाभिनियमान् फलविशेषः । प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्राश्न-
पत्यं जायते । द्वितीये स्तेनाः । तृतीये ब्रह्मवर्षस्त्रिनः । चतुर्थे कुड्प्रश-
मान् । पञ्चमे मधुमांसो बङ्गपत्यो न चानपत्यः प्रमीयेते । षष्ठे दुःशी-
लस्य । सप्तमे ऋषिः । अष्टमे पुष्टिः । नवमे एकसुराः । दशमे व्यवहारर्द्धिः ।
एकादशे कृष्णायसम्नपुषीसं । द्वादशे पशुमान् । त्रयोदशे च बङ्गपुत्रो
बङ्गमिषो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति । चतुर्दशे तु आयु-
र्द्धिः । पञ्चदशे पुष्टिः सततं आङ्गं कुर्वन्नाश्रीतीति ।

अधिकारे विष्णुः ।

मृधे स्रुपाः स्त्रियः प्रतिपदि । कन्यां वरां द्वितीयाद्यां । सर्वाङ्गं
कामाङ्गं तृतीयाद्यां । चतुर्थ्यां त्रियं । पञ्चम्यां द्युतविजयं । षष्ठ्यां कृषिं ।
सप्तम्यां वाणिज्यं । अष्टम्यां वाजिनः । नवम्यां नवम्यां । दशम्यां नावः ।
पुत्राः ब्रह्मवर्षस्त्रिगणस्त्रेकादश्यां । कनक-रजते द्वादश्यां । सौभाग्यं
त्रयोदश्यां । सर्वाङ्गं कामाङ्गं पञ्चदश्यां । ब्रह्मवर्षानां आङ्गकर्मणि
चतुर्दश्यां ब्रह्मा ।

आङ्गं कुर्वादिष्वधिकारे शरीतः ।

पञ्चमीं पुत्रकामः । षष्ठीं धनकामः । सप्तमीं पशुकामः ।
अष्टमीं ब्रह्मवर्षानामारोग्यकामः । नवमीं सेनाकामः । दशमीं-
माचकामः । एकादशीं मृद्धिकामः । द्वादशीं स्त्रीप्राप्तः । त्रयोदशीं
वधस्त्रकामः । चतुर्दशीं भृतिकामः । अष्टिकामोऽमावास्यायां सर्वकामः ।
पैठीनधिः ।

पञ्चम्यां पुत्रकामोषजेत । षष्ठ्यां पशुकामः । सप्तम्यां मृद्धिकामः ।
अष्टम्यां माचकामः । नवम्यां ब्रह्मवर्षकामः । दशम्यां सर्वकामः ।
एकादश्यां धनकामः । द्वादश्यां सेनाकामः । त्रयोदश्यां स्त्रीवर्षिणं ।
चतुर्दश्यां ब्रह्मवर्षे चतानां । सर्वकामोऽमावास्यायां ।

मनुः ।

कुर्वन् प्रतिपदि आङ्गं स्रुपान् सभते सुतान् ।
कन्यकान् द्वितीयाद्यां तृतीयाद्याङ्गं वन्दिनः ॥
पशून् चतुर्दश्याङ्गं पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्यां द्युतं कृषिं वापि सप्तम्यां सभते नरः ॥

अष्टम्यामपि वाषिष्णं क्षभते आङ्गदः यदा ।
 स्नात्स्वम्यामेकसुरं दशम्यान्तु सुरं वञ्ज ॥
 एकादश्यां तथारोग्यं ब्रह्मवर्षस्त्रिनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपस्य रजतं कुप्यमेव च ॥
 जातिश्रेष्ठं चषोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।
 प्रौढान्ते पितरस्याच ये शस्त्रेषु हता रणे ॥
 इत्यादींश्च विनिर्दिष्टान् विपुञ्जान् मनसः प्रियान् ।
 आङ्गदः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समश्रुते ॥

‘वन्दिनः’ स्नावकान् ।

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आङ्गं तत्र विधीयते ॥
 प्रतिपद्भुगन्नाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
 वरार्चिणी तृतीया तु चतुर्थी शशुनाग्निनी ॥
 शिषं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पुष्टो भवेन्नरः ।
 गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिसुत्तमाम् ॥
 स्त्रियो भवन्त्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
 वेदांस्तथाशुचात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥
 द्वादश्याञ्च प्रजास्नाभं प्राप्नोति पितृपूजकः ।
 प्रजां लेधां पशुं वृद्धिं स्नातव्यं पुष्टिसुत्तमां ॥
 दीर्घमायुरथैश्वर्यं सुवाणस्य चषोदशी ।
 अवाप्नोति न सन्देशः आङ्गं आङ्गपरो नरः ॥

धुवानः पितरो यस्य सृताः प्रसेष वा सृताः ।
 तेन कार्यं यथोदशां तेषां ह्यभिमतभीष्टता ॥
 आहुं कुर्वन्मायां तु यत्नेन पुद्गः श्रुषिः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चागन्धमश्नुते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्त्रियः स्वरूपाश्च गृहे कन्याजन्म तथा धनम् ।
 सर्वान् कामान् यद्यस्यैव मिथं द्यूतजयं हर्षिं ॥
 वाणिज्यं पश्यस्यैव वाणिजस्य तथा सुतान् ।
 सुवर्षं रूप-सौभाग्यं प्राप्नोति आहुदः क्रमात् ॥
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतथावद्वाजंस्त्रयोदशैः ।
 चतुर्दशान् कर्त्तव्यं ये नराः प्रसूषातिताः ॥

आहुं सदा पञ्चदशौषु कुर्वन्
 कामान् समयान् लभते ममुष्यः ।
 तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्र कार्यं
 आहुं सदा पञ्चदशौषु तज्ज्ञैः ॥

विष्णुधर्मो

कन्यागते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमी तु या ।
 सा च यापहरा पुण्या शिवस्थानन्दवर्द्धिनौ ॥
 खानं दानं जपो होमः पित्र-देवाभिपूजनं ।
 सर्वं प्रीतिकरं स्याद्धि कृतं तस्यां चिलोचने ॥
 विशेषतः कृतं आहुं होमस्य विधिवश्नुते ।
 तस्मात्प्राहुं प्रयत्नेन तस्यां कुर्याद्विचक्षणः ॥

एकमङ्गलं पञ्चम्यां षष्ठीं गतं विदुर्बुधाः ।
 उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् ॥
 पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितुः श्राद्धं कल्पयेत् ।
 कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पितृशेवितं ॥
 षष्ठ्यां कुरते श्राद्धं पूजयित्वा त्रिसोपनं ।
 तस्य वर्षाणि ह्यष्टाः स्युः पितरो द्वा पञ्च च ॥
 इति काम्वाक्षिपथः ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र मनुः ।

युञ्जु कुर्वन्दिनर्षेषु सर्वान् कामान् समश्रुते ।
 अयुञ्जु च पितृगर्भेण प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥
 'युञ्जु' वनेषु, 'अयुञ्जु' विषयेषु ।

धर्मः ।

युञ्जु कुर्वन् दिनर्षेषु सर्वान् कामानवाप्नुवात् ।
 गजच्छायां पितृगर्भेण प्रजाः प्राप्नोति पुष्कलाः ॥

वाङ्मवस्वयः ।

स्वर्गं ह्यपत्यमोजस्य प्रौढ्यं शेषं वक्षं तथा ।
 सुतान् श्रेष्ठञ्च सौभाग्यं सन्दर्द्धिं सुख्यतां ह्यभाम् ॥
 प्रवृत्तचक्रताक्षैव वाङ्मवप्रभृतींस्तथा ।
 अरोगित्वं अश्रोवीतप्रोक्ततां परमां गतिम् ॥
 भर्षविद्याभिषक्चिद्धिं कुप्यन्नामप्यजादिकम् ।

अथानावुख विधिवद् यः आह्वं सख्यव्यति ॥

कृतिकादिभरणं य कामानाधुषादिमान् ।

आशिकः अह्वानस्य व्यपेतमदमत्तरः ॥

‘प्रवृत्तचक्रता’ अप्रतिहतज्ञानप्राप्तिलं ।

विष्णुः ।

कर्णं कृतिकासु । अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवर्षं सौम्ये । वेन्द्रासु
सिद्धिं रौद्रे । भुवं पुनर्वसुषु । पुष्टिं पुष्ये । मिषं शर्षपे । सर्वान् कामान्
पित्र्ये । सौभाग्यं भाग्ये । धनमार्ष्ये । ज्ञातिश्रेष्ठं शश्वे । रूपवतः सुतां-
स्ताप्ते । वाषिष्ठ्यसिद्धिं वायु । कनकं विशाखासु । सुमिषाषि मैत्रे ।
कृषिं मूले । समुद्रयानसिद्धिमाथ्ये । सर्वान् कामान् वैश्वदेवे । श्रेष्ठ-
मभिमिति । सर्वान् कामान् अश्वे । वसं वाश्वे । आरोग्यं वाश्वे ।
सुपुत्र्यमाजे । षट्शमाश्विर्भुवे । गाः पौष्ये । तुरगानाश्विने । जीवित
थाम्ये ।

‘सौम्यं’ खगभिरः । ‘रौद्रम्’ आह्वं । ‘शर्षपम्’ अश्वेषा ।
‘पित्र्यं’ मघा । ‘भाग्यं’ पूर्वफल्गुन्यः । ‘आर्ष्यं’ उत्तरफल्गुन्यः ।
‘माष्टं’ शिवा । ‘वायुः’ स्वातिः । ‘मैत्रम्’ अशुराधा । ‘शक्रं’ ज्येष्ठा ।
‘आथ्यं’ पूर्वाषाढा । ‘वैश्वदेवम्’ उत्तराषाढा । ‘वाश्वं’ धनिष्ठा ।
‘वाश्वं’ व्रतभिवक् । ‘शश्वं’ पूर्वभाद्रपदा । ‘आश्विर्भुम्’ उत्तरभाद्र-
पदा । ‘पौष्यं’ रेवती । ‘आश्विनम्’ अश्विनौ । ‘वाश्वं’ भरणी ।

विष्णुधर्मीत्तरे ।

कर्णं कृतिकाणि तथा ब्रह्मवर्षमेव च ।

रौद्राणां कर्षणां सिद्धिं भुवं पुष्टिं तथा मिषं ॥

सर्वान् कामांश्च सौभाग्यं धर्मं ज्ञातिप्रधानतां ।

रूपयुक्तांश्च तनयान् वाञ्छिष्यं धनसम्पदं ॥

कनकं सुव्रते राख्यं सफलंश्च तथा कृषिं ।

समुद्रयानलाभश्च सर्वान् कामांस्तथैव च ॥

श्रेष्ठं कामांस्तथा सर्वान् वलमारोग्यमेव च ।

कुप्यद्भयं गृहं गावस्तुरङ्गाश्चैव जीवितं ॥

कृत्तिकादिभरश्चन्ते क्रमादुदुगणे नरः ।

एकैकस्मिन् क्रमात्कुर्वन् आङ्गमाप्तोत्यसंग्रथं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कृत्तिकासु पितृगर्भन् खर्गमाप्नोति मा वः ।

अपत्यकामो रोहिष्ठां सौम्ये तेजस्वितां म्भेत् ॥

श्रीर्धमाङ्गस्त्रवाप्नोति जेचादि च पुनःसौ ।

पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्य अक्षेपासु वरान् सुताम् ॥

मन्वासु खजनशैल्यं सौभाग्यं फाल्गुनीषु च ।

प्रदानश्रीप्तो भवति सापत्यसोत्तरासु वै ॥

प्रधाति श्रेष्ठतां ससु हस्ते आङ्गप्रदो नरः ।

रूपयुक्तसु चिन्तासु तथापत्यान्ववाप्नुयात् ॥

वाञ्छिष्यज्ञातं ज्ञातव्यं विशाखा पुत्रकामदा ।

कुर्वतां चानुराधासु दृषुस्यकप्रवर्तितां ॥

आधिपत्यसु ज्येष्ठासु मूले चारोग्यसुत्तमं ।

आषाढासु वज्रःप्राप्तिः उत्तरासु विमोक्ततां ॥

अवधे तु शुभान् लोकान् धनिष्ठासु धनं मयत् ।

वेदविषं लभिमिति भिषक्सिद्धिं च वाच्ये ॥
 अजाविकं प्रौढपदे विन्देत् भार्वा तयोत्तरे ।
 रेवतीषु तथा कुप्यमग्निषु तरङ्गमान् ॥
 आङ्गं कुर्वन्सप्राप्नोति भरणीत्यायुश्चतुर्दशम् ।
 तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋषेभ्येतेषु तत्त्वदित् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

धमस्तु धानि आङ्गानि प्रोवाच ब्रह्मविन्द्ये ।
 तानि त्वं द्रष्टुं काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥
 आङ्गयोगे तु यः आङ्गं करोति सततं नरः ।
 अग्निदारास्तु धीमान् यो जायते स गतज्वरः ॥
 अपत्यकामो रोहिष्ठां सौम्ये तेजस्विता भवेत् ।
 क्रूराणां कर्मणां सिद्धिमाङ्गांश्चां आङ्गमाचरेत् ॥
 ज्येष्ठाभागी भवेत्पुत्री आङ्गं कुर्वन् पुनर्वसौ ।
 पुष्टिकामः पुनस्त्रिंशे आङ्गं कुर्वीत मानवः ॥
 आक्षेपास्तु पितृनर्षन् वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ।
 जेहो भवति ज्ञातीनां मयाआङ्गं समाचरेत् ॥
 फाल्गुनीषु पितृनर्षन् सौभाग्यं लभते नरः ।
 प्रदानशीलः सापत्य उत्तरास्तु करोति यः ॥
 संवस्तु सुखो भवति ह्यसौ यस्तर्षन्पितृन् ।
 चित्राणां चैव यः कुर्वात् पम्पेद्रूपवतः सुतान् ॥
 ज्ञातीषु चैव यः कुर्वात् वासिन्ध्वे जाभमाप्नुयात् ।
 पुत्रार्थं तु विद्याशास्तु आङ्गमाहितमानवः ॥

अग्न्यासु कुर्वाणो भुवस्वकं प्रवर्त्तयेत् ।
 चाधिपत्यं सभेत् श्रेष्ठं षोडशसु व्रततं तु च ॥
 मूलेनारोग्यमिच्छन्ति आषाढासु महेश्वरः ।
 अक्षरासु आषाढासु तीर्थप्रोक्तो भवेश्वरः ॥
 अक्षये मनुजोनेषु प्राप्नुयात्परमां गतिं ।
 राव्यभागं धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं ॥
 आर्द्रं तमिजिति कुर्वन् वेदान् साङ्गानवाप्नुयात् ।
 नक्षत्रे वारुणे कुर्वन् भैषज्ये सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 पूर्वप्रोष्ठपदे भक्तो विन्देत्सामाविकं वज्र ।
 अक्षराखनतिप्रस्य विन्देत् गावः सप्तस्रगः ॥
 वज्रकुण्डलतं द्रव्यं विन्देत् कुर्वन्सु रेवतीं ।
 अश्यानामद्युजे भुङ्क्ते भरण्यामायुस्समं ॥
 इमं आर्द्रविधिं कुर्वन् शश्विन्दुर्महीमिमां ।
 अक्षरासु खेभे योत्स्यते सप्तवर्षं शश्यास तां ॥

दूर्जपुराणे ।

अर्गस्य सभते क्षमा क्षत्तिकासु दिजोत्तमः ।
 अपत्यमय रोषिष्ठां शौम्ये तु ब्रह्मवर्षसं ॥
 रौद्राणां कर्षणां सिद्धिमार्द्राणां शौम्यमेव च ।
 पुनर्वसौ शेषसिद्धिं पुष्ये पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 सर्वाङ्गं कामाक्ष्याया शर्ये पिष्ये शौभाग्यमेव च ।
 शार्वभ्ये तु धनं विद्यात् पाण्डुन्यां पापनाशनं ॥
 जातिश्रेष्ठं तथा दक्षे शिष्याणां वज्रं सुतान् ।

वाश्विन्यश्विङ्गिं ज्ञातौ तु विभ्राज्जासु सुवर्षकं ॥
 मैत्रे बह्वनि मित्राणि राक्षं ग्राह्णे तथैव च ।
 मूखे कृषिं क्षमेत् ज्ञानं शिङ्गिमाये समुद्रतः ॥
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे मैत्र्यन्तु श्रवणे पुनः ।
 धनिष्ठार्था तथा कामान् वारुणे च परं वक्षं ॥
 अजेकपादे कृष्यं स्यादाश्विर्बुध्रे गृह्यं शुभं ।
 देवत्यां बह्वीगावः अश्विन्यान्मुरगांस्तथा ।
 धाम्ये तु जीवितं तस्य यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥

अश्वान्यान्यपि ब्रह्मपुराणवचनानि वैश्वदेवेऽपि सर्वथा पूर्वोक्तान-
 तिरिक्तार्थानीति न लिखन्ते ।

ब्रह्मपुराणे ।

मघासु कुर्वन् श्राद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 प्रत्यक्षमर्षिताक्षेण भवन्ति पितरः सदा ॥
 इति काम्यानि नक्षत्राणि ।

अथ वाराः ।

अथ विष्णुः ।

सततमादित्येऽपि श्राद्धं कुर्वन्मारोग्यमाप्नोति । सौभाग्यं चान्त्रे ।
 समरविजयं कौत्रे । सर्वान् कामान् बौधे । विद्यामभीष्टां जीवे ।
 धनं शौत्रे । जीवितं शनैश्चरे ।

‘कौत्रे’ मङ्गलदिने । ‘जीवे’ वृषस्यतिदिने ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अतः काम्यानि वक्ष्यामि आङ्गानि तत्र पार्थिव ।
 आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥
 सर्वान् कामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ।
 आदित्यादिदिनेष्वेवं आङ्गं कुर्वन् सदा नरः ।
 क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

कूर्मपुराणे ।

आदित्यवारे त्वारोग्यं सोमे सौभाग्यमेव च ।
 कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥
 विद्यामभीष्टान्तु गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।
 शनैश्चरे सभेदाथुरारोग्यस्य सुदुर्लभं ॥

भविष्यपुराणे ब्रह्मोवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते आङ्गं कुर्वन्ति मानवाः ।
 सप्त जन्मानि ते जाताः सन्भवन्त्यविरोधिणः ॥
 पञ्चतारं भवेद्यत्र नक्षत्रं गोहृषध्वजे ।
 वारे तु देवदेवस्य वासरः पुत्रदः सरतः ॥
 उपवासो भवेद्यत्र आङ्गं कार्यं तथा भवेत् ।
 प्राशनं वापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्तितं ॥
 सोपवासस्तु वै भक्त्वा पूजयेच्चैव गोपतिं ।
 धूप-मास्त्रोपचारैस्तु दिव्यगन्धमन्त्रितैः ॥
 एवं पूज्य विवस्त्रान्तं तस्यैव पुरतो निशि ।
 भूमौ स्थापिति वै वीर जपन् श्वेतं मशामते ॥
 प्रातस्तत्प्राथ च स्नानं कृत्वा दक्षार्थसुप्तमं ।

रक्तचन्दनसंमिश्रैः करवीरेर्गणाधिपं ॥
 प्रपूज्य ग्रहभूतेष्वमीशानं तु चिलोचनं ।
 वीरस्य पूजयित्वा तु ततः आङ्गं प्रकल्पयेत् ॥
 पद्मभिर्नाङ्गापैर्देवं दिव्यैर्भौमैश्च सुव्रत ।
 दिव्यमङ्गैश्च देवं ब्राह्मणैः परिकल्पयेत् ॥
 पिशाचान् ब्राह्मणान् भौमान् प्रकल्प्यान्वकसूदनं ।
 कुर्याद्देवं ततः आङ्गं पार्वणं भास्करप्रियं
 आङ्गे त्वय समाप्ते तु अद्यात्पिण्डं सुमथ्यमं ।
 पुरतो देवदेवस्य स्थित्वा मन्त्रेण सुव्रत ॥
 स एष पिण्डो देवेभ्य चोऽभौष्टस्य सर्वदा ।
 अत्रामि पुरतस्तुभ्यं येन मे सन्नातिर्भवेत् ॥
 प्रसादान्तस्य देवस्य यन्मे प्रार्थयते मनः ।
 इत्थं संपूजितो ह्यत्र भास्करः पुत्रदो भवेत् ॥
 अतोऽयं पुत्रदो वारो देवस्य परिकीर्तितः ।
 एवमत्र सदा यस्तु भास्करं पूजयेन्नरः ।
 उपवासपरः आङ्गे स पुत्रं लभते भुवं ॥
 धनं धान्यं हिरण्यञ्च आरोग्यं सुखसुप्तमं ।
 स्वर्गलोकं स्वयं प्राप्तस्ततो राजा भवेद्भुजु ॥
 प्रमथा द्विजसंकाशः कान्था जन्मकथभिः ।
 वीर्येण गोपतेस्तुष्टो गार्गीर्ष्यः कलशोद्भवः ॥

'अविरोधिनः' ग्रन्थशून्याः । रोहितस्येषा-मषा-इत्याख्यानि
 चत्वारि वै नक्षत्राणि पञ्चताराणि । श्रेष्ठो गौः गोवृषः स ध्वजो वस्य सः

‘गोसृष-ध्वजः’। सृष-ध्यात्र-पुत्रव-सुश्रराणां ऋष्यवाणिनासुतरपदे
 भरतर्षभादिषु दर्शनात्। ‘देवदेवः’ सूर्यः। उपवासोऽथ ग्रनेश्वरदिने आ-
 द्भूमादित्यवारे। एतच्च “प्रातरुत्थायेत्यादिना ग्रन्थेन व्यक्तीभविष्यति।
 मध्यमपिण्डप्राशनमत्र यजमानस्यैव प्रतीयते, आह्वान्तरेषु तु पत्न्या वि-
 क्षितत्वात् तत्कार्त्तकमेव। अन्ये तु दम्पत्योः पुत्रकामयोः सप्ताधिकारा-
 दिशेषाभिधानात् इयोरपि पिण्डप्राशनमिति युक्तं। वृश्चते च पुत्रीय-
 कर्मान्तरे इयोरपि ष्विशेषप्राशनं। तद्यथा। ग्रतपथे। “शौरौदं
 पाचयित्वा सर्षिभ्रन्ममश्रीयातामित्यादि। तथा तथैव होमानन्तरं
 “ऊल्लोडृत्य प्राश्नाति प्राश्नेतरस्याः प्रथञ्छतीति। ‘गोपतिः’ सूर्यः, स च
 सुवर्णादिप्रतिमादिभविष्यत्पुराणोक्तकारेण व्योम्नि वा पूजनीयः।
 ‘श्वेतः’ महाश्वेताख्यः षड्चरः सूर्यमन्त्रः श्रों श्वशोक्ताय नमः
 इत्येवंप्रसिद्धः। अर्घ्यदानमन्तरस्यसूर्याभिसुखो भूत्वा स्यच्छिले कुर्वात्।
 ‘पूजयित्वेति पुनः पूजनोपादानात् पूज्यान्तरावगतौ षष्ठभूतेऽद्यादयः
 पञ्च देवताः प्रणवादिभिस्तुर्ध्वनैः स्वनामभिः पीठे पूज्याः।
 दिव्या मङ्गल भोजकाख्या ब्राह्मणविशेषास्तेषोन्तरापथे प्रसिद्धाः,
 तदन्ये भौमाः। अत्र वैश्वदेविकक्षाने मङ्गलानुपवेश्य पिण्डक्षाने
 ब्राह्मणान्तरानुपवेशयेत्। एवमत्र सदेति विभिष्टफसखाभार्थं आह-
 न्तिकचनं, ‘प्रभा’ श्रौञ्चखं, ‘द्विजः’ चन्द्रमाः। ‘कान्तिः’ तेजः ‘जम्बूकः’
 वरुणः, “वरुणो वै जम्बूक इति श्रुतेः। वरुणश्चादित्यः, “वरुणो
 माघमासे तपतीति दर्शनात्। ‘गोपतिः’ पशुपतिः शम्भुरित्यर्थः।
 ‘कक्षग्रोद्धवः’ अगस्त्यः, स च गम्भीरतरससुद्रपानादतिगभीरतया
 विवक्षितः।

ब्रह्मपुराणे ।

शुक्राङ्गारकपुत्रा वा चतुर्थी जायते यदा ।

शुक्रा वा शुक्रदिशो न प्रेतो जायते मृतः ॥

स्कन्दपुराणे ।

यमाद्यां यदि होमः स्यात् यज्ञ्यां वै दिवाकरः ।

चतुर्दश्यां चतुर्थी वा वारः स्यात्पञ्चमस्तु ।

तदा श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं पित्र्यां वृत्तिमिच्छता ॥

वष्टिवर्षवष्ट्याधि वष्टिवर्षप्रतामि च ।

नन्दन्ति पितरः स्वर्गे विमानवरमासिताः ।

तावन्ममेव काशं हि श्राद्धकर्तुंशुभा यत्नम् ॥

इति काम्या वाराः ॥

अथ काम्याः प्रकीर्षकाद्याः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

मासि मासविते पथे पञ्चदश्यां गरेचर ।

तथाहकासु कुर्वीत काम्यान् काशान् श्रुषुष्व मे ॥

श्राद्धार्थमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा दिवम् ।

श्राद्धं कुर्वीत विज्ञात् यतीपातेऽवने तथा ॥

विषुसे वापि वंशान्ते पश्ये त्रिभिः-सूर्यबोः ।

यमसेष्येय भूपाल राशिवर्कं च नन्दति ॥

नक्षत्र-पक्षपीडासु दुष्टकालप्रसोकने ।

रक्षाश्राद्धानि कुर्वीत नमस्कृतानने तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कार्यं आहममावासां मासि मासुदुपपद्ये ।
 तथाहृकासायवस्मिहं कासं निबोध मे ॥
 विभिष्टमाह्वयप्रप्तौ सूर्येन्दुपक्षेऽचने ।
 विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतीपाते तु पुष्यक ॥
 आह्वार्यैश्चरन्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ।
 जम्बर्ष-गहपीडासु आहूं कुर्वीत वेष्टया ॥

विष्णुरप्याह ।

संक्रान्तिविषुवे चैव विष्णोर्षेषाण्यहयम् ।
 व्यतीपातोऽथ जम्बर्षे चन्द्र-सूर्यपक्षयोः ॥
 इत्येतान् आहृकासांस्तु काम्यानाह प्रजापतिः ।
 आहृमेतेषु यद्दत्तं तदानन्वाद्य कल्पते ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

अमावास्यां प्रथमेन आहूं कुर्याच्छुचिः सदा ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति सर्गं चान्ते समश्रुते ॥
 इतं दद्यादमावास्यां सोमस्याप्यायनं महत् ।
 एवमाप्यायितः सोमस्त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ॥
 सिद्ध-चारु-गन्धर्वैः स्तुयते नित्यपूजितः ।
 सर्वैः पुष्यैर्मनोमैश्च सर्वकामपरिच्छदेः ॥
 मृत्य-वादिष-गौतेषु अशुरोभिः सहस्रशः ।
 उपकीर्त्तमानस्तः पितृभक्तो वृद्धमतः ॥
 स्तुयन्ति देव-गन्धर्वाः सिद्धब्रह्मास्तु तं सदा ।

पितृभक्त्यन्तमावासां सर्वाङ्गं कामानवाप्नुवान् ।

पितृन् देवान् वज्रं भक्त्वा धतोऽस्त्रामवचं फलम् ॥

तथा ।

सृष्टिं प्रजां सृष्टिं मेधां पुत्रानैश्वर्यमेव च ।

सुवांसः पौर्षमाद्यान् सुर्वं सम्पूर्वमनुते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

गान्धीसुखानां प्रत्यञ्चं कन्याराश्रिते रवौ ।

पौर्षमाद्यान् कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

भाद्रपदमासान्तर्गते यत्र कश्चन दिने कन्याराशौ रविचक्रमेषे
काले तन्मासमध्यवर्तिन्यां पौर्षमाद्यां गान्धीसुखानां पितृणां ब्राह्मं
कर्त्तव्यम् । तन्नावश्यकं “प्रत्यञ्चमिति वचनात् । गान्धीसुखग्रन्थेन
चात्र प्रपितामहात्परे विवक्षिताः यस्मादस्मिन्नेव पुराणेऽस्य वचन-
स्यामन्तरमेवोक्तम् ।

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते सुगान्धीसुखास्तवः ।

प्रवक्ष्यसुखसंज्ञास्तु मङ्गलीया यतस्तु ते ॥ इति ।

अत्र पितामहवचनेन प्रपितामहः कश्चनैवः यदुक्तं ब्रह्मपुराण-
वचनात् ।

पिता पितामहस्यैव तस्यैव प्रपितामहः ।

अथो अत्रसुखा ज्ञेते पितरः वयकोर्निताः ।

तेभ्यः पूर्वं अथो ये तु ते तु गान्धीसुखाः स्यताः ॥ इति ।

अत्र गान्धीसुखवचनस्यैतत्पौर्षमासोभिमिनकब्राह्मविधिनैकवा-
क्यतापरमाश्रयाकारे गान्धीसुखग्रन्थेन प्रपितामहात्परे अथो न

शास्त्राः । अचेतेषु गान्धीसुखसंज्ञाः किमर्थाः । अथ तथा चण्डः
 पितरो गताः इत्यादौ च यदिग्रन्थोवचनस्याप्यभेददृष्टिविधानार्थः,
 तथाच वाराहकश्यपः पिङ्गलसंभेदप्रकरणीकगान्धीसुखाकाशिश्लग-
 चाभेददृष्टिविधानार्थं उच्यते । तेन क्रतोऽथ प्रथमसुखसंज्ञा इत्या-
 दिना मन्दनसुखयोगागान्धीसुखसंज्ञानिबन्धितरभिप्रेतेति दर्शितम् ।
 अतोनाभेददृष्ट्युपदेशार्थः । अथ कौस्तुभपाणिनीये मासहोमेऽग्निहोष-
 मिति परब्रह्मः परच प्रयुज्यमानस्तद्भावावपुत्रमवशेषमिकाशिश्लेष-
 र्मांतिदेशार्थः, तथाच गान्धीसुखसंज्ञोऽपि पुत्रजन्मादिकाशविहित-
 प्रविष्टगान्धीसुखसंज्ञांतिदेशार्थः उक्तोत्तरत्वात् । न ह्ययं परब्रह्मः
 परवाक्यविवक्षया प्रयुक्तः, किन्तु मन्दनसुखलवोगादिति । अतोऽथ
 प्रसंगेव प्रबोधनं मन्यामहे ।

शरीतः ।

अष्टकामाद्यभुदथासीर्यवापोपपत्तवः ।

पितृषामतिरेकोऽयं मायिकार्थो भुवः स्वतः ॥

ब्रह्मवेवर्त्त-वायुपुराणयोः ।

अथ काशं प्रवक्ष्यामि आहुकर्मसि पूजितम् ।

कान्त-नैमित्तिकावयं आहुकर्मविधाधिभिः ।

पुत्राराधनश्रुताः सुरहृत्काशिन एव च ॥

इति कान्ताः प्रकीर्षकाशाः ।

अथ सामान्यतः आहुतिविनिर्घण्टः ।

तथ यथा तिथौ आहुं विहितं वा चेद्दिनदशमभिर्नो तद्दृ-

अस्मिन्दिने अपराह्वयापिनी तथैव आहुमनुष्ठेयम् ।

तथाच निगमः ।

पूर्वाह्निकाश्च त्रिषष्टौ देवकार्येष्वपमदाः ।

अपराह्निकारूपा श्रेयाः पिषर्चे तु शुभमदाः^(१) ॥

दृष्टः ।

पूर्वाह्णे देवकार्याणि मनुष्याणां च मन्थने ।

पितृणां चापराह्णे तु कार्याच्छेतानि यजतः ॥

यदा तु दिनदशे चापराह्वयापिनी तदा पूर्वैव याज्ञा ।

अथाह उच्यतेः ।

अक्षामक्षं रविर्षाति पितरक्षामुपायते ।

तिपिस्त्रेभ्यो यतो दत्ता अपराह्णे सवभुवा ॥

मनुरपि ।

अक्षामक्षं रविर्षाति पितरक्षामुपायते ।

या पितृभ्यो यतो दत्ता अपराह्णे सवभुवा ॥

यस्यां अपराह्वयमन्थे सत्यक्षमयानुष्ठपिः सा पितृकार्ये प्रश्रया
न मक्षमयमाचवन्मद्वैत्यर्षः ।

तथाच हारीतोऽपि ।

अपराह्वः पितृणां तु चापराह्वानुवाचिनी ।

या याज्ञा पितृकार्ये तु न पूर्वाह्वानुवाचिनी ॥

यदा तुमथदिनदशेऽप्यपराह्वयापिनी न सन्थते तदापिपूर्वैव ।

अथाह उच्यतेः ।

(१) शुभमदा इति श्रु० ।

देवकार्यं तिचिर्द्धया वक्षामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्यं तिचिर्द्धया वक्षामसमितो रविः ।

शिवरक्ष-शौरपुराचर्योः ।

प्रातः प्रातश्चोद्यां ज्ञात् तिचिर्द्धयकालेषुभिः ।

मूषं हि पितृकालेषु येन चोक्तं नक्षत्रिभिः ॥

वारदीपपुराचेऽपि ।

तिथेः प्राक्तं सुराख्यं हि उपोष्यं कवयो विदुः ।

पिष्यं मूषं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः काशकोविदैः ॥

पिष्येऽसामथवेकाद्यां सृष्टेर्पूर्वैर्निगद्यते ।

न तचौदधिकी याज्ञा देवेभ्यौदधिकी तिथिः ॥ इति ।

मोभिलोऽपि ।

वाचाऋष्यापिनी वा तु पार्ष्णे वा उदाचता ।

वापि सुहृत्तंचवाभितैवास्तमचरन्मिनी याज्ञा ।

तथाच बौधाद्यनः ।

उदिते दैवतं भागौ पिष्यद्वास्तमिते रवौ ।

दिसुहृत्तं चिरञ्जय वा तिचिर्द्धय-कालयोः ॥

मनुः ।

वक्षामसं रविर्वाति पितरसाशुपाचते ।

वा पितृभ्यो जतो दत्ता क्षपराचे क्षचक्षुवा ॥ इति ।

क्षपराक्षयापिष्येवास्तमचरन्मिनी याज्ञा न तु तच्छ्रुतेति-
वचनात् प्रतीचते । अतो वाचनिककाशाभावात्क्षुभमेव न कर्त्तव्यं
अनधिकारात्, यत्नं किन्तु वस्तुतः पितृहृत्तांवा चरति ।

तिष्याद्विषु भवेद्यावान् ह्यासोद्विः परेऽपि ।

तावान् धास्यत् पूर्वेषुरदृष्टोऽपि स्यकर्मणि ॥

इति वचनात् अधिकत्वात्कल्पनया अपराद्येऽपि वक्ष्यात् ।
पुनर्दिनचये, शब्दे दृष्टौ त्वन्तरेव यास्या ।

तथाच व्याजः ।

सर्वोदर्पसाया विंशतिविधं तिथिसप्तकम् ।

सर्व-दर्पो परौ पूज्यौ विंशति स्नात्पूर्वकाशिकी ॥

एतद्वाक्यविवचयविवेकस्य तिथिविशेषमाह्ये, इत्युक्तपक्षे पूर्वाह्न्या-
पिनी तिथिर्षाङ्गा, कल्पपक्षेऽपराह्न्यापिनी तिथिर्षाङ्गा ।

दे शुक्रे दे तथा कृष्णे युगादीन् कवयो विदुः ।

शुक्रे पूर्वाह्निके यास्ये कृष्णे चैवापराह्निके ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वाह्नापराह्नौ “श्रावर्तनात् पूर्वाह्नौ स्रपवपाह-
स्यपापर इति दर्शितौ श्रुतः पूर्वापरौ भागौ, इति निर्वचनः, ज्ञेयं
पूर्ववत् । यदा त्वमे तुल्यकालैकदेशं व्याप्नुतसादा दृष्टौ चचे शब्देऽपुनरैव
न पुनः दृष्टावेवोनरा चचे शब्दे तु पूर्वैति “पूर्वा तु कर्त्तव्येत्यादि-
वचनस्य मृताइतिथिविषयत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणादङ्गावाच ।

यो यस्य विहितः काश्चः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विषयानोभवेदङ्गं नोऽङ्गितोपक्रमेण तु ॥

इत्यादिवचनात् । एकोद्दिष्टादिशब्देषु पुनर्मन्थाह्न्यापिनी
यास्या ।

तथाच दृष्टगौतमः ।

मन्थाह्न्यापिनी चा स्नात् कैलोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्वापिनी वा पार्वणे वा तिथिर्नैत्रे ॥

बौधाषणोऽपि ।

मध्याह्वापिनी वा तु तिथिः पूर्वापरायि वा ।

तथा पित्रभ्यो दातव्यं पूज्य-दृष्टौ न कारकम् ॥

तथाच शरीतः ।

आमन्त्राङ्गु पूर्वाणे एकोद्दिष्टानु मध्यतः ।

पार्वणं चापराणे तु प्रातर्द्विभिन्नकम् ॥

द्वैविकमाह्ने तु पूर्वाह्वापिनी तिथिर्पाञ्चा ।

कर्मणो यत्र यः काष्ठसत्काश्यापिनी तिथिः ।

इत्यादिवचनात् तत्र च पूर्वा एव विधानात् ।

तथाच मनुः ।

पूर्वाणे द्वैविकं आङ्गुमपराणे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टानु मध्याह्ने प्रातर्द्विभिन्नकम् ॥

द्वैविकमाङ्गुसचणं पारस्कारोत्रं याच्यम् ।

देवानुद्दिष्ट्य क्रियते यत्तद्वैविकमुच्यते ।

तथित्यमाङ्गुवत्कुर्याद्वादभ्यादितु यजतः ॥

इति निर्णयः, श्रेयं पूर्ववत् । अद्यापि तिथिद्विविधत्वात् उभे अपि

उभयं कर्मकाणं व्याप्ततः अथवादा कर्मकाणं न श्रुतसहायुत्तरेव

प्राज्ञा ।

द्विसुक्तं चिरञ्जो वा वा तिथिर्षण्य-कर्मणोः ।

उदिते द्वैवतं भागौ पित्र्यापामिते रवौ ॥

उपवाचप्रतादीनां चटिकेकापि दृश्यते ।

उद्धे वा तिथिर्ज्ञेया विपरीता तु पेटकी ॥

इति वचनात् । न्यसादेव वचनात् अदापि पूर्वाह्नं व्याप्नोति उद्धेऽपि द्विसुहृत्तार्द्धव्यापिनौ पूर्वाह्नं व्याप्नोति तदाप्युत्तरेव कस्मान्न गृह्यते “कर्मबोधस्वेत्यादेः सामान्यशास्त्रादिति । उच्यते । अथ, अचोभयदिनेऽपि कर्मकालव्यापिनौ तिथिः कर्मकालं न स्पृशति वा तत्र का तिथिर्पाप्नेति सन्देहे वचनाकाङ्क्षायां सामान्य-शास्त्रादिशेषशास्त्रस्य शीघ्रप्रवृत्तेस्तदुक्ता तिथिर्गृह्यते । अथ पुनरेक-स्मिन्नेव दिने विहितकर्मकाले विहिततिथिसामेन का तिथिर्पाप्नेति सन्देहाभावात्तिस्रायकवचनानवकाशः ।

इति सामान्यतः आश्रमनियमः ।

अथ प्रेतश्राद्धकालः ।

तत्र तावन्नवसंज्ञकानां आश्रानां, तत्र चान्तर्दशाहं शिवभाषाणां नवश्राद्धसंज्ञां निवेशयन्नाश्रयणोद्देशादपर्यन्तं नवश्राद्धकालं मन्यते “नवश्राद्धं दशाहानि नवमिभ्यन्तु चतुर्दश इति । एषान्तु अष्टःश्राद्धा देश-कालविभागनेकादशाहिकस्य च नवश्राद्धसंज्ञकत्वमाह, नागर-संज्ञे भर्तृव्यः ।

चौषि वृहस्पतिस्यार्थे तानि वै श्टु वाच्यतम् ।

अथ स्थाने भवेत्प्रायुष्य आश्रं तु कारयेत्^(१) ॥

एकोद्दिष्टं ततो मार्गं विजामो अथ कारितः ।

(१) अथवेदिति ग० ।

ततः सङ्घनक्षाने हतीयं आङ्गमिष्यते ॥
 पक्षमे मग्नमे तद्दृष्टमे नवमे तथा ।
 द्वात्रिंशत्कादग्रे चैव नवमाङ्गाणि तानि वै ।
 सन्नाम्नायां वैतरिण्यां ततस्तृप्तिमवाप्नुवात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

हतीयेऽङ्गमि कर्त्तव्यं प्रेतदायावगौ दिवाः ।
 सूतकान्ते षष्ठे आङ्गमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ॥

आह कात्यायनः ।

चतुर्थे पक्षमे चैव नवमैकादशे तथा ।
 षट्च टीक्षते जम्बोदकवशाद्भुष्यते ॥

व्यासः ।

प्रथमे मग्नमे चैव नवमैकादशेऽङ्गमि ।
 षण्णु वै टीक्षते जम्बोदकवशाद्भुष्यते ॥

आह ब्रह्मः ।

आयं आङ्गमश्नुहोऽपि सुव्यादेकादशे तथा ।
 कर्त्तव्यात्कामिकी शङ्करिश्नुहः पुनरेव नः ॥

'आयं' नवं ।

पैठीयसिः ।

नक्षत्रौचे प्रदातव्यं प्रेतशैकादशेऽङ्गमि ।
 ष ष्व दिवसस्यश्च आङ्ग-प्रव्यासनादिषु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रेताय ष षट्पदारि चतुर्थे भोजयेद्दिवात् ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं चुरकर्म यवाश्ववेः ।
 चतुर्थे वाश्ववेः सर्वैरश्वानां सश्वपनं क्षमेत् ।
 पूर्वान् द्विवान् प्रभुञ्जीत युग्मान् सश्वान् श्वपौन् ॥
 पश्वमे नवमे चैव तथैवेकादशेऽहनि ।
 युग्मान् भोजयेदिमान् नवमाहुन्मु तद्विदुः ॥

ब्राह्मपुराणे ।

चतुर्थे ब्राह्मणान् पशु पश्वमेऽहनि भुञ्जतां ।
 नवमे वैश्वजातीनां श्वपानां दशमात्परे ॥

अग्निः ।

प्रेतार्थं सूतकान्मे तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
 नवमाहुनिमित्तं तु एकमेकादशेऽहनि ॥

एवञ्च सत्येकादशाहिकाश्वमाहुनादशौचान्मे विधीयमानं ब्राह्म-
 णभोजनं कर्त्तव्यमिति गन्वते ।

दृश्यन्तिः ।

चतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देवमयं हि वाश्ववेः ।
 गावः सुवर्षं विसृज्य प्रेतसृष्टिञ्च प्रक्षितः ॥
 'चतुर्थेऽहनि' सश्वपाद इत्यर्थः ।
 'चदिष्टं' जीवतश्चाजीवतश्चात्तस्य पञ्जतः ।
 'तस्य' प्रेतस्य, 'जीवतः', 'चदिष्टं' किञ्चिदभीष्टं, 'आजीवतश्चा-
 दित्यर्थः ।

इति नवमाहुकाण्डः ।

अथ षोडशश्रावणानीत्येवंप्रसिद्धानां प्रेतश्रावणानां कावः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

नृषां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसङ्ख्याया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितत्त्वेषां तत्र विप्रांस्तु भोजयेत्^(१) ॥

श्राद्धकर्त्तव्यः ।

द्वादश प्रतिमासानि श्राद्धं षष्ठाधिके तथा ।

षपिण्डीकरणस्यैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशम् ॥

षष्ठाधिके इत्येतेन विहितयोः श्राद्धयोर्निरूपणमाह ।

एकाहेन तु षष्ठासा यदा स्मुरपि वा चिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरस्यैव स्थातां षष्ठाधिके तदा ॥

एकेनाह्ना चिभिर्वा यदा षष्ठासा न्यूनाः स्तुः संवत्सरश्च तदा

षष्ठाधिकान्धिके श्राद्धे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अश्लिषद्यज्ञने श्राद्धं चिपणे मासिकानि च ।

रिक्तयोश्च तथा तिष्ठोः प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥

रिक्तयोस्त्रिणोरित्येकेनाह्ना न्यूने षडे द्वादशे च मास इत्यर्थः ।

तथा पैठीनसिः ।

षष्ठाधिकान्धिके श्राद्धे स्थातां पूर्वेषुरेव ते ।

(१) तदर्थेदिति ख० ।

मासिकानि सप्तमीषु तु दिवसे द्वादशेऽपि च ॥

तथा ।

सपिण्डीकरणादर्वाङ्मुखात् आह्वानि शोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुम्भाक्षर्याणि तानि तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपथे च ततः परम् ।

मासि मासि तु कर्त्तव्यं थावत्संवत्सरं दिजेः ॥

ततः परतरं कार्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ।

कृते सपिण्डीकरणे पार्वणं चोच्यते पुनः ।

ततः प्रभृति निर्बुक्तः प्रेतत्वात् पित्रताङ्गतेः ॥

व्याघ्रपादः ।

एकादशे चतुर्थे च मासि मासि च तत्परम् ।

प्रतिमं वत्सरश्चैवमेकोद्दिष्टं श्रुताहनि ॥

अग्निभक्षेताङ्गे विशेषमाह कात्यायनः ।

आह्वमग्निमतः कार्यं द्वादशेकादशेऽहनि ।

भुवाणि तु प्रसुर्वन्ति प्रमीताहानि सर्वदा ॥

त्रिपथिकादूर्द्धाणि 'भुवाणि' । अतएव आह्वकर्त्तव्यः ।

ऊर्द्धं त्रिपथात् यत् आह्वं श्रुताहन्वेव तद्भवेत् ।

अधस्तु कारयेद्द्वादशदिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ इति ।

शरीतस्त्वसमर्षविवसे मासिकानां काशविकल्पानाह ।

मुष्यं आह्वं मासि मासि अपर्वाग्नाहृतुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुम्भादिकाहे द्वादशाह वा ॥ इति ।

अथोपरितने प्रकरसे दृष्टानुपक्षितायां सपिच्छीकरणापकर्षं वक्ष्यते तन्निबन्धनं च मासिकानामपकर्षं पुनरावृत्तिश्च तत्रैव वक्ष्यामः, अथ च मासिकानि मासोपक्रम एव कर्त्तव्यानि । तथाहि माससंबन्धि मासिकं, माससंबन्धश्च मासान्तर्गतदिनसंबन्धेऽप्युपपद्यते, एवञ्च प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् मासोपक्रम एव कर्त्तव्यता निश्चीयते । एवञ्च “प्रथममासिकोऽन्यमासिक-द्वितीयमासिक-तृतीयमासिक-चतुर्थ-पञ्चमोऽन्यमासिक-षष्ठासिक-सप्तमाहम-नवम-दशमैकादशमासिकोऽन्यमासिकानि षोडश आह्वानि क्रमेण दद्यादिति कल्पसूत्रविहितक्रमोऽप्युपपद्यते । अन्यथा स न स्यात् षष्ठासिकस्योऽन्यमासिकोऽन्यमासिकान्, एवमन्यथापि । यत् “ततो द्वादश-भिर्मासैः आह्वानि दशसंज्ञयेति वचनात्मासान् मासिकं कार्ष्णिमित्युक्तं, तद्विचारासहसादुपेक्षणीयं । तस्मादाचारात्तुगुणाच्च मासोपक्रम एव मासिकानौति सिद्धम् ।

इति षोडशआह्वानौत्थेयप्रसिद्धानां काण्डः ।

अथ सपिच्छीकरणाकाण्डः ।

तत्र यथाकाण्डं दशसु मासिकेषु अनुष्ठितेषु पूर्वं संवसरे तदूर्ध्व-सिर्गिकोऽन्यमासिकसपिच्छीकरणाकाण्डः ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणे मासिकान्तानि आह्वान्युक्ताभिरिति ।

अथ संवसरे पूर्वं यथावन्निवृत्ते ररैः ।

सपिच्छीकरणं सम्यक् तत्रापि विधिदृश्यते ॥

काण्डान्नाग्निककर्तृकान्निर्देशव्यवस्थितीकरणस्य नामं नैमित्तिकं
च काण्डान्नस्युक्तं भविष्यपुराणे ।

वपिष्ठीकरणं कुर्यात् यजमानो ह्यनग्निमान् ।

अनाहितान्नेः प्रेतस्य पूर्वेऽप्ये भरतवर्मभ ॥

उक्तस्य पुस्तकेन ।

निरग्निः वपिष्ठस्य पितुर्मांस्तु च धर्मतः ।

पूर्णे संवसरे कुर्यात् वृद्धिर्वा यदहर्भवेत् ॥

'वृद्धिः' चौस-मौञ्जी-विवाहादिकूपोऽभ्युदयः । उपसृष्टसं चेतत् ।
नान्दीआइनिमित्तभूतस्य कर्ममाचक्ष, एतत् "संप्राथ्याथाथवनासुप-
मन्नात्नावित्युग्रनोवचने "कर्तुर्नान्दीसुखमिति ग्राव्याथनवचने च स्फु-
टीभवित्यति । येषा यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्येत ततः प्रागेवापद्य
वपिष्ठीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीसुखमंग्रितं आइं कुर्यादित्यर्थः ।
अनेन प्रवृत्ताधिकारस्योपरिभमापितप्रेतआइस्य चौस-मौञ्जी-
विवाहाधानादौ तदङ्गभूतेन नान्दीसुखआइनाधिकारोऽपि दर्शितः ।

आइ सचुहारौतः ।

भाता वा भातपुत्रो वा वपिष्ठः शिष्य एव च ।

महपिष्ठकियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

नागरस्ये ।

ततः वपिष्ठीकरणं वस्यरादूर्द्धतः क्षितम् ।

वृद्धिर्वा गामिनौ चेत्स्वात् तद्वर्गापि कारयेत् ॥

आधानाङ्गभूतान्दीआइनात् प्रागपकर्षमभिप्रेत्याइ उग्रनाः ।

पितुः वपिष्ठीकरणं वार्षिके मृतवसरे ।

आधानाक्षुपसंभ्राप्तावेतन्नामपि वत्सरात् ॥

तत्र चापकृत्यमात्रे सपिण्डीकरणे तदन्नामपकर्षे स्थादिति व्या-
यात् पूर्वाणि मासिकादीन्यपकृत्य कृत्वा सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।
इद्वग्नितोऽप्याह ।

आह्वानि षोडशादन्ना नेव कुर्व्यात् सपिण्डनम् ॥

तद्भानौ तु कृते प्रेतः पितृत्वं गोपयते ॥

अपकर्षपत्र एवेतत्, अमपकर्षे तु क्रमविधानादेव तत्सिद्धिः ।

अतएव ग्राह्यावनिः ।

प्रेतआह्वानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपकृत्य प्रकुर्वीत कुर्व्वञ्चान्दीमुखं ततः ॥

यन्तु सौगाधिवचनम् ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकं षोडशुभस्य देवं तस्यापि वत्सरम् ॥ इति ।

तन्तु तदन्नापकर्षन्यायेन कृतेष्वपि मासिकेषु “तान्येव तु पुनः
कुर्व्यादिति कल्पसूत्रकारवचनोक्तपुनरनुष्ठानविषयत्वेन व्याख्येयम् ।

अपकृत्येत्यनुष्ठानावाह उग्रनाः ।

वृद्धिग्राह्यविहीनस्तु प्रेतआह्वानि वत्सरेत् ।

आह्वी स वरके घोरे पितृभिः सह पथ्यते ॥

अनुपस्थितायां वृद्धौ चः प्रेतआह्वान्यपकर्षदित्यर्थः । वृद्धिआह्व-
मन्तरेणानपकर्षोऽर्थं समर्षविषयः । असमर्षविषये तु वृद्धिआह्व-
त्युपस्थानं विनाप्यपकर्षम् ।

अपकृत्यमाह्वय च कावविकल्पमाह गोभिः ।

पूर्वे संवत्सरे षष्ठाये चिपचे वा षड्दशां दृष्टिरापद्येतेति ।
अथ केचित् “पूर्वे संवत्सरे षड्दशां दृष्टिरापद्येतेत्येतयोः पञ्चो-
रणग्निकैकविषयत्वं “षष्ठाये चिपचे वेत्येतयोस्तु साग्नििकैकविषयत्व-
मिति व्यवस्थां मन्यन्ते उद्गावयन्ति चात्र पैठीनसिवचनम् ।

चिपचेऽग्निमतः कासो दृष्टोऽष्टापूर्वकमंसु ।

अपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वे सम्वत्सरेऽपि च ॥ इति ।

अग्निमत्सपिण्डीकरणवचनान्यप्युपन्यस्यन्ति । तपेदं वक्तव्यं षड्-
ग्निमत्सविशेषणवत्सपिपचादिपचाः सन्ति सन्तु ते तस्य संवत्सराग्ने
कर्तुं समर्थस्यापि मुख्यकन्याः^(१) । अग्निमत्स्य त्वशामर्थप्रयुक्ताः
प्रकृतगोभिसवचनोक्तसंवत्सरपद्येकैकवाक्यतां गताः सन्तः सन्त्यनुकन्याः ।
अतुर्विग्रतिमते ।

अपिण्डीकरणं चाब्दे सम्पूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।

इदं प्राये तु केषाञ्चित् मतस्यैकादशे तथा ॥

इत्यग्निमत्सपिण्डीकरणकाण्डः ।

अथ साग्नििकसपिण्डीकरणकाण्डः ।

तत्राह सप्तशरीतः ।

अग्निस्तु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृहो ।

प्रेतस्येदग्निमांसु खान् चिपचे वै सपिण्डनम् ॥

अथ गृहो आहुकर्ता यथाहवनीयरहितः प्रेतस्याहवनीयवान्

(१) मुख्यकन्या इति अ० ।

६१८ चतुर्भंगिन्नामसौ परिशेषस्येवाकामिदंये [११ अ० ।

भवेत् तदा च कर्मा तस्य प्रेतस्य मृताहदिवसादारभ्य पञ्चम्ये पूर्वं
वपिष्ठीकरणं कुर्यात् ।

तथा ।

वज्रमागोऽग्निमान् राजन् प्रेतस्त्रानग्निमान् वदा ।

द्वादशाहे भवेत्कार्यं वपिष्ठीकरणं सुतैः ।

अथ मृतासादारभ्य द्वादशे दिने इति वेदितव्यम् ।

आह कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं द्वादश्याविधि ।

प्रसूर्वीताग्निमान् विप्रो मातापिभोः वपिष्णम् ॥

अथाग्निप्राथः । अग्निमता स्त्रमावास्यायां पिष्णपिष्णयज्ञः पिष्णा-
न्याहार्यकश्च कर्त्तव्यम् । तस्य प्रमौतमातापिष्णकश्च सपत्नीकपिष्णादि-
दिवस्यं । न चाकृतवपिष्ठीकरणस्योक्तयोर्द्वादशाहदौ देवतालक्षुप-
पद्यते तस्य वपिष्ठीकरणकालिकत्वरूपत्वात् । अतः पिष्णपिष्ण-
यज्ञ आहूयोः क्षोपो मा भूदिति मत्वाग्निमान् विप्र एकादशाहे
कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं निर्वर्त्य द्वादशात् प्रागेव अग्निन् कश्चिन्नहनि
मातापिभोः वपिष्ठीकरणं कुर्यादिति ।

अतएवाह प्रजापतिः ।

मासपिष्णाग्निमान् पुत्रः पिष्णयज्ञं समाचरेत् ।

न पार्वणं नाभ्युदयं सुर्वेण सभते फलम् ॥ इति ।

विप्रपक्षस्युपसर्गणं अग्निथादिव्यपि न्यायस्य तुल्यत्वात् ।

पशान्तरमाह शरीतः ।

था तु पूर्वसमावासा मृताहाह्नयस्यै भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां जुष्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥

मृताश्वदादरभ्य षड्ग्रममहर्भवति तस्मात् परा चामावासा
तस्यामित्यर्थः ।

अतएवाह आवाशिः ।

सपिण्डीकरणं जुष्यात्पूर्वदर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो द्वाग्रापक्ष पूर्वेऽब्दे च तथापरः ॥

अनाहमारभ्य द्वाग्रापक्षं तस्मान् परतो चः प्रथमो दर्शो भवेत्
तस्मिन्निमान् सुतः पिचोः सपिण्डीकरणं जुष्यादित्यर्थः । द्वाग्राप-
क्षं आग्राचोपक्षपर्यन्तं । तदेवं साग्निकस्य चयः सपिण्डीकरण-
कासा उक्ता भवन्ति, द्वादशाक्षः, द्वाग्राश्वत्परकासीनाषा चमा-
वासायाः पूर्वं किमप्येकमक्षः, द्वाग्राश्वत्परममावासा चेति ।

इति साग्निकसपिण्डीकरणकासाः ।

इति चैवर्षिकानां ।

अथ श्रुद्रस्य सपिण्डीकरणकासाः ।

तत्र सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुष्ठप्तौ विष्णुः ।

मन्मवर्षं हि श्रुद्राणां द्वादशेऽक्षणि कौर्त्तितम् ॥ इति ।

अमावासाभाद्रकारिश्रुद्रविषयमेतदिति दृष्ट्वाः, षषमवसादा-
ग्राचमथ एव भाद्राश्वीकरणम् ।

इति श्रुद्रस्य सपिण्डीकरणकासाः ।

अथ सांवत्सरिककालनिर्णयः ।

तत्र तावत् दद्यादनिर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रतिबंधस्वरं कार्यं मातापिचोर्द्धतेऽहनि ।

पितृव्यव्याप्यपुत्रस्य भातुर्षोष्ठस्य चैव हि ॥

मातादीनां श्राद्धं कार्यमित्यनेनाद्यात् पुत्रादीनां कर्तव्यमुक्तं ।
एतन्नाधिकारिमाचोपस्यस्यार्थं । भातुरित्यप्यपुत्रस्येत्यनुवचनीयं ।
श्लोकेत्यनेन तु कनिष्ठस्य भातुर्नावस्यकं सांवत्सरिकमिति दर्शितं ।
तथाच ।

न पुत्रस्य पिता दद्यात्प्रातुजस्य तथाप्यजः ।

इति नियताधिकारनिराकरणात् । श्लोकादिना लनियतेनाधि-
कारेण पुत्रस्य कनिष्ठस्यापि सांवत्सरिकं कर्तव्यमेव ।

तथाचोक्तं ।

अपि श्लेघेन कुर्ष्यातां अपिष्ठीकरणं विना । इति ।

प्रभासखण्डे ।

मृताहनि पितुर्षष्ठं न कुर्ष्यात्प्रातुमादरात् ।

मातुश्चैव वरारोहे कस्वरान्ने मृतेऽहनि ।

नाहं तस्य महादेवि पूजां मृजामि नो हरिः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वेषामेव याज्ञानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतम् ।

क्रियते चत् खगश्लेह मृतेऽहनि दुधेः यदा ॥

मृतेऽहनि पितृष्वंशु न सुख्यांश्चाङ्गमादरात् ।
 मातुश्च खगग्रादूर्ध्वं वस्तरान्ते मृतेऽहनि ॥
 नाहं तस्य खगमेष्ठ पूजां मृच्छामि नो हरिः ।
 न ब्रह्मा न च वै सद्गो न चान्ये देवतागणाः ॥
 तस्माद्यज्ञेन कर्मस्थं वर्षं वर्षं मृतेऽहनि ।
 नरेण खगग्रादूर्ध्वं भोजनेन विभ्रजेतः ॥
 भोजको यस्तु वै आङ्गं न करोति खगाधिप ।
 मातापितृभ्यां सततं वर्षं वर्षं मृतेऽहनि ॥
 स धाति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ।
 ततो भवति दुष्टात्मा नगरे शूकरः खगः ॥

तत्र मृताह्नयेन मरणाहर्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता संवत्स-
 रान्ते सुखामृताह्नयासम्भवात् । न हि तान्मेवाह्नाणि परि-
 वर्त्तन्ते । न ह्यह्नां प्रातिक्षिकं नामासि क्षिकं वा, अतो यत्र
 कश्चिद्विधिर्वावसरिकं प्राप्नुयात् । संवत्सरान्तमहर्गणनेति चेत् । न ।
 मृताह्नयप्रधानार्थक्यापत्तेः । अतो मरणाहर्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता ।
 अहर्षहर्षं राधेरप्युपसक्तवार्धं, तेन रात्रिमृतस्यापि सा तिथिर्बभूवे,
 एवञ्च संवत्सरान्ते मृताह्नयमन्विन्यां तिथौ वावसरिकं कर्मस्थ-
 मिति सम्भते ।

अथ च ।

सां तिथिं समनुप्राप्य उदधं धाति भास्करः ।
 सा तिथिः सकृन्ना ज्ञेया दानाद्यपनकर्मसु ॥
 सां तिथिं समनुप्राप्य अक्षं धाति दिवाकरः ॥

या तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवसादिवचनामुसाराद्यथा कर्मकाण्डेभ्यविद्यमानाया अपि
तिथेः सम्पूर्णकल्पनया ग्रहणं न तथा स्यताहवर्तिन्यास्त्रिधेर्मरणा-
सम्बन्धितया ग्रहणं किन्तु मरणकाशिका एव । अतः सांवत्सरिके
स्यताहग्रन्धेनोक्ता मरणकाशिकेव तिथिर्वेदितव्या ।

तदाह नारदीयपुराणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिसात्काशिकी स्यता
पित्र्येऽस्त्रमथवेद्यायां स्युष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

‘तात्काशिकी’ यस्मिन् काले उपवासादिप्रतपारणं मरणं वा
तात्काशिकेव तथोक्तिः, न पुनरतत्कालवर्तिनी प्रातरादिषु
चिभूङ्गर्नादिमाना, पित्र्ये सांवत्सरिकादौ अस्त्रमथवेद्यायां अह-
रन्तःस्युष्टापि मरणकाशिकी तिथिः सम्पूर्णा निगद्यते, एतदुक्तं
भवति मरणकाशिकां तिथौ सांवत्सरिके कर्मथे प्राप्ते यदि
सास्त्रमथवेद्यायामपि दिगान्तेऽस्ति तदा सा कुतपापराहयोरक्षीति
मत्वा तदुपलक्षित एव दिवसे कुतपकाशिकं श्राद्धं कर्षव्यमिति ।
अथ वाच स्यताहग्रन्धेनोपलक्षणव्यविशिष्टमहोराचमभिप्रेतं ।

तदाह व्यासः ।

मास-पक्ष-तिथिस्युष्टे यो यस्मिन् नियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं तप्तथाभूतं अथाहं तस्य तं विदुः ॥ इति ।

‘तथाभूतमित्युपलक्षणव्यथोपेतं ।

अथ च सांवत्सरिकादिपितृकार्ये चाश्रयैव मासस्य ग्रहणमाह
व्यासः ।

विवाहादौ स्यतः सौरौ यज्ञादौ सावनः स्यतः ।

आश्विन्ने पित्रकार्ये च मासश्चाश्विनः स्यतः ॥ इति ।

सप्तशरीतः ।

चक्रवत्परिवर्त्तत सूर्यः काश्वग्राघतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नं तु कर्त्तव्यं पौष-माघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥

पौषादिसंज्ञा चान्नस्यैव, तथाहि पुष्येष युक्तस्य च स्यात्
पौषमासां वा पौषो वा अस्मिन्मासे स पौषो मासः, एवं माघा-
दयोऽपि ।

तदाह पाणिनिः ।

नक्षत्रेषु युक्तः काश्वः सास्मिन् पौषमासीति संज्ञायामिति ।

न च सौर-सावनयोरेवंविधासि संज्ञा एवंविधपौषमासीयो-
गनियमो वा, अतः सांवत्सरिकादौ चान्न एव मासो याज्ञः ।

यत्पुनर्वचनम् ।

अस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिं याति मानवः ।

तद्ग्राभावेव कर्त्तव्यं पित्रकार्यं मृतेऽपि ॥

तदेतदधिमासमृतविषयं ।

अधिमासविपत्तिश्चेत् सौरं मानं समान्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य श्राद्ध-पिण्डोदकादिषु ॥

अथ स्याद्द्वैधे निर्णयः । तत्र स्याद्द्वैधे तिचिद्वैधे कर्म-
काश्वस्यापिनौ याज्ञा ।

यदाह व्यासः ।

कर्मणो यस्य यः काशस्तत्काशव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वाय-दृष्टौ न कारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्मिन् काशे तु यत्कर्म तत्काशव्यापिनी तिथिः ।

तच्च सांवत्सरिकं द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टं च, तच्च पार्वणस्या-
पराहः काशः एकोद्दिष्टस्य मध्याह्नः ।

तथाच दृष्टगौतमः ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् षेकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्नव्यापिनी या तु पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

अथ केषिदाहुः । यदा तिथिसाम्ये द्यौरपि तिथ्योरपराह-
सम्बन्धदानौ पार्वणेतिकर्तव्यताके सांवत्सरिके पूर्वैव तिथिर्षास्त्रा,
तच्च यद्यपि परस्मिन्नपि दिने कर्मकाशव्याप्तिः सम्भवः तथापि प्रथ-
मातिक्रमे कारणाभावात् पूर्वस्मिन्नेवाहनि श्राद्धम् ।

आह सुमन्तुः ।

द्विरहर्ष्यापिनी चेत्स्यात् मृताहस्य तु या तिथिः ।

पूर्वस्थां निर्वपेत्पिष्टमित्याग्निरसभाषितम् ॥

दृष्ट्याहवस्यः ।

देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

त्रिवरहस्य-चौरपुराणयोः ।

प्रातः प्राक्त उपोष्या स्यान्तिथिर्देवकलेषुभिः ।

मूलं हि पितृत्वपूर्थं पैत्रं शोक्तं मर्षिभिः ॥

‘मूलं’ आरम्भः ।

नारदीयपुराणेऽपि ।

तिथेः प्रान्तं सुराख्यं हि उपोख्यं कवयो विदुः ।

पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं ग्राह्यज्ञैः कासकोविदैः ॥

निगमः ।

पूर्वाङ्गिकास्तु तिथयो देवकार्ये कल्पप्रदाः ।

अपराङ्गिकास्तथा ज्ञेयाः पित्र्ये तु सुखावहाः ॥

अथापराङ्गः सूक्तकालप्रकरणे वक्ष्यमाणेष्वपराङ्गेष्वन्यतमो वेदि-

तयः ।

तथाच शिवरहस्य-ब्रह्मवैवर्त-सौर-नारदीयपुराणेषु ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तद्वैवं तिथिसाम्ये पूर्वा गच्छेति सिद्धम् ।

वैषम्ये त्वाह बौधायनः ।

या तिथिसदृशोराचं यस्यामभुदिद्याद्भुविः ।

वर्द्धमानस्य पचस्य द्वासे लक्ष्मियाद्भुविः ॥

अथाहमेव विषयीकृत्य स एवाह ।

अपराङ्गद्वयव्यापी प्रमीतस्य चदा तिथिः ।

अथे पूर्वा तु कर्णव्या दृष्टौ कार्या तयोत्तरा ।

यन्तु व्यात्रेण तिथिसाम्येऽपि परतिथिपहस्युक्तं ।

क्षम्यो दर्पसाया हिंसा चिद्विधं तिथिसचसम् ।

खर्व-दर्यौ परौ पूर्वौ चिंदा खान् पूर्वकाणिकी ॥

तदेतस्मान्ब्रह्मस्य च्याद्यतिरिक्तविषयमाद्यदिनदय-
समयापराद्यव्यापिले तिचिद्व्यौ परैव याञ्जेति । तद्व्युक्तं । यदा हि
तिचिद्व्यव्यापिले अपि सम्यं अपराद्यं व्याप्तत्वादा साम्यवद्व्यापि
“द्व्यापिनी चेत्सादित्याद्यनेकवचनवशात्” प्रथमं वा नियमेत कार-
णादतिक्रमः सादित्येनैव न्यायेन पूर्वतिचिद्व्यव्याप्य युक्तत्वात् । तथा
दिनदये अपराद्यैकदेशव्यापिलशब्दे पूर्वति वक्ष्यते । तथा दिन-
दयसमयापराद्यव्यापिले द्यव्यापि पूर्वति, तत्र शब्दे तिचिः पूर्वैद
याञ्जा । यद्यपि “द्व्यापिनी चेत्सादिति वचनानि च्याद्यतिचि-
द्याद्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्युपपद्यन्ते खर्वब्रह्मस्य नृत्ततिचिसामान्य-
व्यतिरिक्तसाम्यविषयत्वेन, तथापि ब्रह्मस्यानुरोधात् खर्वब्रह्म-
मेव वाच्यत इति चेत् । न । द्यव्यापि तुल्यत्वात् । “अपराद्यदय-
व्यापौ प्रतीतस्य यदा तिचिरित्यादिवचनस्य तुल्यपर्यायैकदेश-
व्यापितिचिदयविषयत्वात् अन्यथा तिचिद्व्ये समयापराद्यदयव्या-
पिलावस्थात्, “शब्दे पूर्वा तु कर्मव्येत्यभिधानानुपपत्ते वाक्यभेद-
प्रसङ्गाच्च न वाक्यदयकल्पना युक्ता । यद्यपि पौद्वेष्यत्वादाक्यभेदो
न दोषावेति मन्यते, तथापि अनेकवचनन्यायविद्वद्कल्पना निष्प्रा-
माणिकी ।

ये ताः यदा समावासा दिनदयेऽपराद्यसम्बन्धिनी तदा शब्दे
पूर्वा द्यव्यापि शब्दे चोत्तरा ।

चिनीवाची कुर्वन्नेव भुक्तुम् आहकर्मणि^(१) ।

(१) पिहकर्मव्येति च० ।

ज्ञातान्ते तेषु मन्त्राङ्गे आहुतादि ज्ञात् कथं तदा ॥
 तिथिपक्षे द्वितीयाहो तिथिद्वयौ कुङ्कः ज्ञाता^(१) ।
 शब्देऽपि च कुङ्कर्मथा वेदे-वेदाङ्गवेदिभिः ॥
 इति वचनात् । आहुताङ्गरेऽप्येवं पार्वचविकारत्वात् तच्च ।
 तथाचोक्तं व्यासेन ।

द्वितीयादिषु युष्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्विद्विद्विद्यादौ द्वद्वि-द्वाद्यादिषोऽङ्गात् ॥ इति ।

तदनुक्रमम् । अदाहृतवज्जवाक्यविरोधात् । तेन यदा तिथिद्वि-
 वग्राहिनद्वयेऽपि समपापराहत्यापिनी तदा पूर्वैव, शब्दे तु द्विगद्वे
 समपापराहत्यापिनीति न तस्याच प्रवृत्तिः । यदोभे अपि समपा-
 पराहं न आमुतः तदा चाधिकापराहत्यापिनी वा याज्ञा ।
 तथाच शारीतः ।

अपराहं पितृशालु चापराहानुचापिनी ।

वा याज्ञा पितृकार्थं तु न पूर्वाहानुचापिनी ॥

यदा तु द्वितीयेऽपि अङ्गमपराहं आप्नोति पूर्वपितृदेव्या-
 पिनी तदा द्वितीयेवारण्येययोगिनादपि याज्ञा ।

यो वक्ष विहितः काशः कर्मवक्षदुष्कमे ।

विद्यमानो भवेद्द्वं गोप्यतोपक्रमेच तु ॥

इति विश्ववचनात् । अन्वयाधारण्ययोगिन्या ह्य तिथेर्बहवस्तुम् ।

भूतविद्याव्यावासा प्रतिपन्निश्चितपि वा ।

द्विजे कर्मणि पितृद्विधाज्ञा कुतपकापिनी ॥ इति ।

मन्त्रपुराणेषुपि कुतप एवारभो विहितः ।

मथाङ्गे सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तचारभो विशिष्यते ॥ इति ।

न च “भूतविद्धाप्यमावाश्वेत्यमावाश्यापामेवाद्यं विशेषः मान्द-
चेति वक्तव्यं, यतः ।

मथाङ्गव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वा परापि वा ।

इति तिथिमात्रावगतेः । यदा तूभे अपि तुल्यमपराहैकदेशं
व्याप्ततः तदा तिथिदृष्टौ परैव ग्राह्या चये शान्तेऽपि पूर्वैव । तदुक्तम् ।

अपराहृदयव्यापी प्रमीतस्य यदा तिथिः ।

चये पूर्वा तु कर्त्तव्या दृष्टौ कार्या तथोत्तरा ॥

“दृग्गच्छ पूर्णमासं चेत्युदाहृतवचनाच्च । शान्तेऽपि पूर्वैव “श्राद्धव्या-
पिनीत्यादिवचनात् । खर्वग्राह्यन्तु चथाहविषयवज्जवाक्यानुरोधात्
तद्भतिरिक्तविषयं ज्ञेयं अतएवोदाहृतवाक्ये खर्वघषणं न कर्त्तव्यं । यदा
पूर्वा सायाङ्गव्यापिनी चापरासं स्पृशति तदा पूर्वैव ग्राह्या ।

तदुक्तं मनुना ।

श्राद्धव्यापिनी चेत् स्यात्^(१) मृताहस्य यदा तिथिः ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या चिसुहृता भवेद्यदि ॥

तथाच बौधायनः ।

उदिते दैवतं भानौ पिश्याश्चासमिते रवौ ।

दिसुहृतां चिरञ्जस सा तिथिर्हव्य-कथयोः ॥ इति ।

अन्वार्थः । भानाबुदिते सत्युत्तरकालेऽङ्गो सुहृत्तद्वयं ‘दैवतं’ देव-

(१) अरहमेतत् सर्वेव्यादर्शपुस्तकेषु सप्ताक्षरयुक्तमेव वर्त्तते ।

देवत्यं, तस्मिंश्चास्मिन्ने तत्कालीनमङ्गो मुहूर्त्तचयं 'पिथ्यं' पितृदेवत्यं,
अतस्तावन्मासव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमाद्ब्रह्म-कथयोर्पाञ्चेति
तदेवमस्तमथात्पूर्वं चिसुहूर्त्तां याञ्चेति स्थिते यद्भविष्यत्पुराणोक्तम् ।

अतोपवास-स्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये वा तिथिर्पाञ्चा विपरीता तु पैदके ॥ इति ।

'विपरीता' असमयसम्बन्धिनी ।

यस्य व्यासोक्तम् ।

अज्ञासमयवेषायां कलामाचापि या भवेत् ।

सैव प्रत्याब्दिने याञ्चा नेतरा पुत्रहानिदा ॥ इति ।

यस्य वशिष्ठोक्तम् ।

पित्वेऽसमयवेषायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते । इति ।

तदेतत्पूर्वदिनापराहचिसुहूर्त्तव्यापिन्याः "किं पुनर्न्यायेन प्रश-
सार्थं, न तु घटिकादिमाषकालीनायाः परिग्रहार्थं, तथाविधायाः
कर्मापर्व्याप्तत्वात् उत्तरदिने कर्मपर्व्याप्तापराहव्यापिकासलाभाच्च ।

अतएव शरीतः ।

अपराहः पितृशान्तु थापराहानुयायिनी ।

या याञ्चा पितृकार्ये तु पूर्वा नास्तानुयायिनी ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

अतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

या तिथिः सकला ज्ञेया पिथ्यर्थे चापराहिकी ॥

अज्ञादिग्रन्थापराहपरा एव ।

तथाच दृढमनुः ।

अक्षामक्षं रविर्धाति पितरस्त्रासुपासते ।

तिथिक्षेत्रेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराष्टे खयन्भुवा ॥

मनुरपि ।

अक्षामक्षं रविर्धाति पितरस्त्रासुपासते ।

वा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराष्टे खयन्भुवा ॥

न तत्राक्षमथयोगिन्या यत्तुं युक्तं, अक्षमथसमये आङ्गविषेधान् । अपराष्टेऽपि आङ्गभिमित्तिव्यभावे यदि आङ्गं क्रियते तदा तामुपासते इत्यनुपपन्नम् अपराष्टस्य दत्तत्वेन हेतुवशिनगदार्यवादानुपपत्तेश्च तामुपासत इत्यविध्यसङ्गतः । अक्षमथग्रन्थेनापि केवलेनाग्नौ तिष्ठतीतिवत्समीपसङ्गणयापराष्टो ज्ञायते, “अग्निः प्रातर्दिवि देव ईयते सजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अङ्गः शामवेदे नाक्षमेति वेदे-रश्वस्त्रिभिरिति सूर्य इत्यक्षाक्षमेतीत्येतावन्मात्रं विवक्ष्यते तदा अपराष्टे देवसम्बन्धाभावात्तदेव शून्य इत्युपसंहारो नावकष्येत, तस्मान् ‘अक्षमेति’ अक्षसमीपे अपराष्टे एतीत्यर्थो न्यहीतव्यः । एवं सप्तौ वच यत्राक्षमथसम्बन्धिनां तिथौ आङ्गं विधीयते तत्र तत्र तस्मात् अपराष्टव्यापिन्वां तिथौ आङ्गं विहितमभिमन्यन्तम् । अन्यथा कुतपरोक्षिणापराष्टवाक्यैर्विरोधः स्यात् ।

अङ्गसमथवेसाद्यां कक्षामात्रापि वा तिथिः ।

सैव प्रत्याङ्घ्रिके आङ्गे न परा पुत्रसामिदा ॥

इति वचनादक्षमथमात्रकाखे वा तिथिः सैव प्रत्याङ्घ्रिके आङ्गे न्यस्यते चेत्तदाक्षमथकाख एव आङ्गं प्राप्नोति वक्ष्यवत्तान् । अथ सन्ध्याकाखे तस्मिन्ने च आङ्गप्रतिषेधान् तदा न क्रियत इति

यद्युच्येत तर्ह्यपराह कावेन्दुततिथेरभावेन आहुकरणे चैव प्रत्याब्धिके
इति विध्यर्थी नानुष्ठितः स्यात् । इतरथां पुत्रहानिदायां प्रति-
षिद्धायां तिथावनुष्ठानं भवेत् ।

थां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

या तिथिः सकला श्लेषा ज्ञान-दान-जपादिषु ॥

थां तिथिं समनुप्राप्य अक्षं याति दिवाकरः ।

या तिथिः सकला श्लेषा दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवस्यवचनाभ्यां उदयास्तमययोगिन्योस्तिथ्योः सकलाभि-
धानात् यदा कदाचित्कृतं कर्म विहिततिथावेव कृतं भवतीति चेत् ।
न । यथास्तमयसम्बन्धेन पूर्वद्युस्तथाः सकलत्वं तथैव परेद्युर्युदयसम्-
बन्धेन सकलत्वात् । अज्ञास्तमयवेक्षायां दिनद्वयेऽपि विद्यमानत्वेन न ज्ञा-
यते चैव प्रत्याब्धिके इति, का विधीयते पूर्वा वा परा वेति, का च प्रति-
षिध्यते नेतरा पुत्रहानिदेति । किञ्च एवं परिभाषितं अवास्तवं सक-
लत्वं यदि दृश्यते तदा सर्वा एवोदयास्तमययोगित्वेन सकला न करा-
यित् स्रष्टतिधिरसि । तत्र सर्वासां सकलत्वेन सर्वकर्मकास्तथापित्वात्

यो यस्य विहितः कास्तस्यैकास्तथापिनौ तिथिरिति ।

मथास्तथापिनौ वा स्यात् वैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

परास्तथापिनौ वा स्यात् पार्वणे वा तिथिर्भवेत् ॥

इत्यादिवचनजातस्य निवर्तनीयाभावान् शानर्थक्यत्वेव स्यात् ।

किञ्च किमप्यपरास्तावाधेनास्तमयवेक्षाकलायां प्रत्याब्द-आहुविधानं
अथवा द्विसुहृत्तैः धिरस्तस्येति तिसुहृत्तैर्वाधेन वा । आद्ये पद्ये अप-
राहः पितृणामिति श्रुतिविरोधः ।

तदुक्तं स्यत्यन्तरे ।

अपराधः पितृणाम्नां चापराधानुयायिनी ।

सा यास्या पितृकार्ये तु न सा यास्यानुयायिनी ॥

इति सन्पूर्णायामपि तिथावस्तमयवेक्षायां आहुं प्रसज्येत । किञ्च प्रत्याब्दिकशब्देन किं आहुमभिधीयते कर्मान्तरं वा, आहुपक्षेऽपि मृताह आहुमक्षयद्वितीया आहुश्चेति यावत्प्रमाणान्तरवशाद्बन्धुधर्म्यते तावदपराधः पितृणामिति श्रुत्या कथञ्चिन्न बाध्यते । द्वितीये पक्षे चायं विशेषः तिथ्यभावे अपराधे आहुं कृते मृताह आहुं न कृतं स्यात् मास-पक्षे तिथिस्यूष्टे चो यस्मिन् क्षियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं मृताहं तस्य तं विदुः ॥

इति तल्लक्षणात् । न चैवमपि दिमान्ते विद्यमानया तिथ्या तदहः स्यूष्टमिति तन्मृताहः स्यादिति तथापि आहुं प्राप्नोतीति वक्तव्यम् । अतः ।

अनग्निमत उत्क्रान्ते शग्नेः संस्कारकर्मणः ।

इहिकः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्य यथा तिथिः ॥

इति मरणकालीनतिथिवशेन मृताह इत्युक्तं न मरणतिथिसौगव-शेन, अन्वयैकस्मिन्नहनि तिथिद्वययोगे सत्युभयत्रापि आहुं प्राप्नोति न काचिदा अविशेषात् । “पूर्वस्थां निर्वपेत्पिण्डमित्यादौ च सप्तम्या तिथेराधारत्वावगमात् तन्निधिं विना आहुं क्रियमात्रे

अकाले यत्कृतं कर्म विधिग्नौचविवर्जितम् ।

अकृतं तद्विजानीयात् पुनरिच्छा श्रुतेर्वशात् ॥

इत्यापतति, तस्मान्मास-पक्ष-तिथिस्यूष्ट इत्यस्यायमर्थः, यस्मिन्

मासे यस्मिन् पचे यस्यां तिथौ चो मृतस्तस्य तेषु विद्यमानेषु मृताह-
इति । अस्तमयवेलाग्रब्देन किं सायंसन्धिदृश्यते ततोऽर्वाग्वा उपरि
वा, आसे पचे अङ्गीति नोपपद्यते, सन्पूर्णादित्यमण्डलोपलब्धावहः-
ग्रब्दं प्रयुञ्जते दृष्ट्वाः । द्वितीय पचे मध्याह्नादुपरि सर्वाप्यस्तमय-
वेला स्यात् ।

उदये वर्द्धमानाभिरामध्याह्नं तपेद्भविः ।

ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं घ गच्छति ॥

इत्यस्तमयसम्बन्धिनः कालस्य मध्याह्नादुपरि पुराणे प्रतिपाद-
नात् । तथा सति “अपराहः पितृणामिति श्रुत्या सह विरोधो
न भवेत् । तृतीयपक्षोऽपि न युक्तः अज्ञस्तमयवेलाधामित्यज्ञस्तमय-
वेलायाः सामानाधिकरञ्चानुपपत्तेः । तस्मादयमर्थोऽस्य वचनस्य,
अज्ञस्तमयवेलायां अङ्गि दिवसमध्ये यास्तमयवेला योऽस्तमयसन्धि-
हितः कालः सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः पञ्चमोविभागस्तस्य प्रवेगे या कला-
माचाप्यस्ति सैव प्रत्याब्धिके यांश्चा तस्याः आह्नादिमुहूर्तपञ्चक-
रूपापराह्नव्यापित्वात्, नेतरा पूर्वा या सायाह्नमाचवर्तिनी आह्ना-
द्योग्यं न अपराह्नं व्याप्नोति सा पुनश्चानिदा न याञ्चेत्यर्थः । एवंविधे
वचनार्थे नानुपपन्नं किञ्चित् । नापि वचनान्तरस्थानर्थक्यं विरोधो
वा । अथवा पूर्वस्मिन्नहनि लोकप्रसिद्धकृत्स्नास्तमयकालव्यापिनी
द्वितीयेऽहनि तदैकदेशव्यापिनी यदा तदा द्वितीयेऽहनि पूर्वतिथ्य-
पवादेन आह्नं निबन्धते इति निरवधम् । स्यतिचन्द्रिकाकारः ।
अस्तमयस्युद्घापि तिथिः पूर्वैव याञ्चेति । न चात्र चतुर्थप्रश्नोत्तरा-
ह्नव्यतिरिक्तापराह्णे काले तिथिसंयोगासम्भवेन तिथियुक्तापराह्न-

कासाभावादननुष्ठानमेव आङ्गुस्वेति वाच्यम् । यदाह नारदीयपु-
राणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिसात्कासिकौ स्यता ।

पितृभ्येऽसमयवेसाद्यां सृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥ इति ।

असमयवेसाद्यां या सृष्टा मृततिथिसन्निधौ कर्त्तव्ये पितृभ्ये आ-
श्रिकादिआङ्गे पूर्णा निगद्यतेत्यर्थः । असमयवेसाद्यां सृष्टेत्यनेनास-
मयसमये कलासद्भावेऽपि मृततिथेः पूर्णत्वमुक्तं इति मन्मथम् ।

यत्तु सत्यम्बरम् ।

दिनात्मे पञ्च नाद्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनौषिभिः ।

उदये च तथा पितृभ्ये देवे चैव च कर्मणि ॥ इति ।

पितृभ्ये कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्यो दिनात्मे वर्त्त-
मानाः पञ्च नाद्यः पुण्यास्ततः प्रकृतनाडीतिथियोगजन्यपुण्यत्वापादिकाः
न तु ततो न्यूनाः, देवे कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्य-
उदये सति वर्त्तमानाः पञ्च नाद्यः पुण्याः तत उपरितननाडीनामपि
तिथियोगजन्यपुण्यापादका न तु ततो न्यूना इति तस्यार्थः ।
तदेतत् । “प्रतिपद्मन्माभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिना “आङ्गं
कुर्वन्मावासां यज्ञेन पुरुषः शुचिः । सर्वान् कामानवाप्नोतीत्यन्तेन
आङ्गकालतया विहितकृष्णपक्षप्रतिपदादितिथिद्वैधविषयं न तु
आङ्गान्तरकालतया विहिततिथिद्वैधविषयं । पित्र्यं आङ्गं कृष्ण-
पक्षदिनेऽसमययोगिनीति प्रस्तुत्य तत्रैव विशेषाभिधानपरत्वात्स
वचनस्य, तेन पूर्वोक्तवशिष्ठवचनेन सप्त न कश्चिद्विरोधः ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

त्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

या तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराधिकी ॥ इति ।

सन्ध्यासनीपक्षापराधिकी घटिकैका यदा भवेत् या तिथिः
पित्र्ये सकला ज्ञेयेत्यर्थः । यदा तु पूर्वदिनेऽस्त्रमयात् पूर्वपक्षे
तिथिद्योगः उत्तरदिने च अस्रमयादुपरि चिसुहृत्तद्युक्ता तदा
उत्तरमघः आङ्गकाः ।

तथाच सुमन्तः ।

उदिते दैवतं भानौ पेशं वास्तमिते रवौ ।

दिसुहृत्तं चिरञ्जो वा या तिथिर्ह्य-कथ्योः ॥ इति ।

अस्यार्थः उदिते भानौ सत्यङ्गःसम्बन्धिनी देवकर्माङ्गभृता
तिथियां दिसुहृत्तादन्यूना भवति सा सम्पूर्णतिथिवत् कृत्वासाङ्गो
ह्यदानकासतामापादयति तेन तस्मिन्महि दैवं कर्म कुर्यात् ।
पितृकर्माङ्गभृता तिथिरसमिते रवौ सति या चिसुहृत्तमशुवर्तते
या कथ्यदानकासतां ससम्बन्धसाङ्ग आपादयति तेन तस्यमूढेऽङ्गि
पितृसम्बन्धिवांस्वरिकादिश्राद्धं कुर्यादिति । अनेनोत्तरदिने
अस्रमयादुपरि चिसुहृत्तानुवृत्त्यभावेऽस्त्रगामिनी पूर्वतिथिरेव याज्ञे-
त्यर्थादुक्तम् ।

एवञ्च यदुक्तं नारदीयपुराणे ।

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च पितुः सांस्वरं दिनम् ।

पूर्वविह्वमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तदुपरिदिनेऽस्त्रमयादुपरि सुहृत्तचयाभावे द्रष्टव्यं । यदा तु
पूर्वधुरस्रगामिनी तिथिः सम्भवति उत्तरेधुरसमिते रवौ चिसुहृत्त-

व्यापिनी न भवति किन्त्वस्तगामिनी भवति तदापि सैव पाप्मा
 श्राद्धादावस्तगामिनीति स्मरणात् । यदा तु दिनद्वयेऽप्यस्तगामिनी
 तिथिर्न भवति तदोत्तरेद्युरेवास्तगामित्वरूपगुणाभावेऽपि गुणसोप-
 न्यायेन सांवत्सरिकश्राद्धं कर्त्तव्यं, तिथियुक्तापराह्णकालव्यतिक्रमेण
 प्रत्यवाथापत्तेः । तदयुक्तं । अस्तमयस्यर्षमाषेण सांवत्सरिकश्राद्धे
 पूर्वविद्धतिथिग्रहणे ।

द्व्यर्थापिनी^(१) चेत्स्यान्मृताश्च यदा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या चिसुद्धर्त्ता भवेद्यदि ॥

इति मनुवचनविरोधात् । “ब्रतोपवास-निधम इति भविष्यपुरा-
 णवचनमपराह्निक्या एव तिथेर्ग्रहणं प्रतिपादयति । वचनान्तरविरोधेन
 घटिकैकेत्यानुष्ठतौ प्रमाणाभावात् उक्तप्रकारेण गतिस्मवाच
 परेद्युः श्राद्धासम्भवविषयत्वेनोपपत्तेः ।

यदपि च सुमन्वचनस्यास्तमयोपरितनचिसुद्धर्त्तविषयत्वेन व्या-
 ख्यातं तदयुक्तं । अहःशब्दपर्यालोचनया द्विसुद्धर्त्तस्य च दिन-
 सम्बन्धितावगतेः ।

अन्ये त्वाहुः द्वितीयेऽहन्यपराह्णव्यापिले चिसुद्धर्त्ता चेत् पूर्वविद्धा
 कर्त्तव्या “चिसुद्धर्त्ता भवेद्यदीति मनुवचनात् । “अपराह्णः पितृणा-
 ण्विति द्वारितवचनं सांवत्सरिकव्यतिरिक्तविषयं । एवञ्च सति “द्वि-
 रहर्थापिनीति सुमन्वचनस्य, “देवकार्थं तिथिर्ज्ञेयेति दृष्ट्याश-
 वस्यवचनस्य, “प्रातः प्रातरूपोच्य इति शिवरहस्य-चौरपुराणस्य,
 “तिथेः प्रान्तमिति नारदीयपुराणवचनस्य, “उदिते दैवतमिति

(१) द्विरर्थापिनीत्यनेन पाठः समीचीनः ।

बौधायनवचनस्य, “प्रतोपवासस्यानादाविति भविष्यत्पुराणवचनस्य, “अस्मान्मथवेद्यायामिति व्यासवचनस्य, “पित्र्येऽस्मान्मथवेद्यायामिति वसिष्ठवचनस्य, “द्वर्गस्य पौर्णमासश्चेति शिवरहस्याहृतमनुवचनस्येत्येवं वचनद्वयकथाध्यायत्वं ज्ञात्, भवत्यचे तु बाधगौरवं ज्ञात् । आ-
दितत् भवत्यचेऽपि “कर्मणो यस्त यः काशः इति व्यासवचनस्य, “यस्मिन् काले हि यत्कर्मैति स्कन्दवचनस्य, “आपराधिकारश्चेति निगमवचनस्य, “अपराहः पितृणामिति हारौतवचनस्य, “प्रतोप-
वास-नियम इति भविष्यत्पुराणवचनस्य, “यस्यामसं रविर्घातौति ऋषु-दृङ्मनुवचनयोः, “अपराहव्यापिनौति दृङ्मौतमवचनस्य, “वि-
हितः काशः इति बौधायन-ऋषुविष्णुवचनयोः, “मथ्याहव्यापि-
नौति बौधायनवचनस्येत्येवं वचनेकाद्वयकस्य बाधगौरवं भविष्यति ।
अस्मत्पत्रे तु बाधसाधवमिति चेत् । उच्यते । पत्रद्वये वज्रवाक्यवा-
धाविशेषेऽप्याचारानुगुण्यात्पूर्वविद्धा चिदुद्भर्त्ता दृश्यते । तद्व्युक्तं ।
आचारद्वैविध्यात् । भवत्यचे मृततिथिर्वावसरिकविधाकथावस्य-
बाधोऽपि भवेत् । ततश्च वज्रवाक्यबाधात्वायं पत्रो व्याघात् । किञ्च
यथा आह्वे चिदुद्भर्त्ततिथिदृश्यन्नववात्कर्मकाशव्यापिग्राह्यबाधो-
ऽङ्गीक्रियते तथा ।

यथां तिथावस्यमिथासूर्वस्य चिदुद्भर्त्तके ।

बाण-दान-जपादिभस्मानेवोपक्रमेत् तिथिम् ॥

इति वचनात् कर्मान्तरेऽपि चिदुद्भर्त्ततिथिदृश्यन्नववात् तद्बाधः
प्रसज्येतेति वेद्यस्याङ्गीकरणमव्युक्तं । तथापि चैवमभ्युपगमे द्वेषः
प्रागभिहितः ।

५५८ चतुर्विंशतिनामकौ परिशेषस्तुल्ये कावचिर्नये [११ अ०।

अन्वे ताडः अथाहभाङ्गे आचारविप्रतिपत्तेर्वचनविप्रतिपत्तेः
परम्परामाप्ताचाराश्रयणेन तिथेर्यदृष्टमिति । तेषां परम्परामाप्ताः
पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः, “तदेव तैर्न दुस्त्रेयुराचारैर्नैतैः पुनरिति वचनान् ।

तथाच व्यासः ।

तर्कौऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नासाद्युषिर्व्यस्य मत्तं न भिन्नम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितश्रुत्यायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

इति यद्वच युक्तं तत् याज्ञं ॥

इति अथाहवैधनिर्णयः ।

अथ अथाहापरिज्ञाने सांवत्सरिक-
श्राद्धकालनिर्णयः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अथ उवाच ॥

न जानाति दिनं यस्तु मासं वाप्यमराधिप ।
सूतयोस्तु महाप्राज्ञः पिचोर्यस्तु कथं नरः ।
श्राद्धं करोतु वै ताभ्यां विधिवत् वत्सरात्मकम् ॥
अथ पिचोरित्युपसृष्टमन्त्रेषां अपि श्राद्धस्य मास-दिनाज्ञाने
तथेवाचरन्नात् ।

आदित्य उवाच ॥

सूताहं खो न जानाति भागवो विनतात्मज ।

तेन कार्यममावास्यां आङ्गं सांवत्सरं नृप ॥

यस्य प्रोषितस्याप्रोषितस्य वा मृतस्य तिथिर्न ज्ञायते मासश्च
ज्ञायते तस्य तन्मासामावास्यायां सांवत्सरिकं कार्यमित्यर्थः ।

तदाह वृहस्पतिः ।

न ज्ञायेत मृताहस्येत्प्रमीते प्रोषिते सति ।

मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दूर्गं स्थान्मृताहनि ॥

‘तद्दूर्गं’ तन्मासामावास्यायां, ‘मृताहस्येत्’ यत्कर्त्तव्यं तदिति
शेषः, ‘प्रोषित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् ।

तथाच भविष्योत्तरे ।

प्रवासमन्तरेणापि स्थातानौ विस्मृतौ चदा ।

तदानीमपि तौ पाञ्चौ पूर्ववन्तु मृताह्निके ॥

अस्मिन्नेव विषये एकादश्यां आङ्गमाह मरीचिः ।

आङ्गविघ्ने ससुत्पत्ते अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान् कर्त्तव्यं ह्यप्यपत्ते विघ्नेषतः ॥

अथ ‘विघ्नेषत इति ह्यप्यपत्तस्य प्रशस्ततरत्वाभिधानेन शुक्लपक्षो-
प्यनुज्ञायत इति गम्यते । ततश्च शुक्लपक्षौकादश्यांर्विकल्पे प्राप्ते एवं
व्यवस्था मासे पक्षे च विज्ञाते तिथिमासापरिज्ञाने तस्य मासस्य
तत्पक्षस्थितायामेवैकादश्यां आङ्गं कार्यं विज्ञाद्यमानपक्षपरिज्ञाने
कारणाभावात् । पक्षस्याप्यपरिज्ञाने ह्यप्येकादश्यां तदभावे शुक्लौ-
कादश्यामपीति ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिनमेव विजानाति मासं नैव तु यो नरः ।

१६० चतुर्भंगविष्णान्तौ परिशेषखले वाचनिके [११ ख० ।

मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाच समाचरेत् ।

भोजकश्च विशेषेण धो मां पूजयते सदा ॥

यस्य तु मृताहः परिश्रायते न मासः तस्य मार्गशीर्षे भाद्रपदे
माघे वा तस्मिन्वहनि आहूतं कर्त्तव्यम् ।

तदाह वृहस्पतिः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गश्रिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

यदा तु प्रोक्षितमृतस्य दिन-मासावुभावप्यविज्ञातौ स्नातां
तदा तत्प्रस्थानकाशिकयोर्दिन-मासयोस्तत्सांवत्सरिकं कार्यं ।

तदाह सएव ।

दिन-मासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु याज्ञौ पूर्वीकथा दिग्ना ॥

दिनग्रन्थेन सर्वत्र तिथिरवगमन्या । पूर्वीकथा द्विप्रोक्त्याथ-
मर्थः । प्रस्थानतिथ्यज्ञाने तन्मासज्ञाने च तन्मासवर्तिन्याममावा-
स्यायां सांवत्सरिकम् । प्रस्थानतिथ्यज्ञाने मासाज्ञाने च मार्गे माघे
वा तस्मानेव तिथौ कुर्यात् । प्रस्थानतिथि-मासयोर्दभयोरप्यज्ञाने
तु तन्मरणश्रवणकाशिकयोस्तिथि-मासयोः कुर्यात् ।

तदाह प्रचेताः ।

अपरिज्ञानेऽमावास्यायां श्रवणदिवसे वा ।

‘श्रवणदिवसे’ मरणवार्त्ताया आकर्षणतिथौ ।

भविष्योत्तरेऽपि ।

मृतवार्त्ताश्रुतेर्थाज्ञौ तौ पूर्वीककनेष तु ।

अव्यतिथिविस्मरणे मासस्मरणे च तस्मात्प्रतिव्ययमात्रमात्राणां
सांख्यिकं । अव्यतिथिविस्मरणे मासविस्मरणे च मार्गशीर्षे मासे
वा तस्मान्नेव तिथौ कार्यं । अव्यतिथि-मासयोर्द्वयोरपि विस्मरणे
मासस्य मार्गशीर्षस्य वामावास्यायां कार्यं ।

तदुक्तं प्रभाषणच्छे ।

मृतस्याहर्न जानाति मासं वपि कचक्ष्णः ।

तेन कार्यममावास्यां आहुं मासेऽथ मार्गणे ॥

‘कचक्ष्ण’ मरणप्रस्थानअवस्थास्येव केनाप्युपलक्षणेनेत्यर्थः, यस्य
तु प्रोषितस्य मरणवार्तां जीवनवार्तापि नाकर्षते पञ्चदशवर्ष-
पर्यन्तभागमगच्छ मासि तस्य तदूर्ध्वं पाश्चात्तैः समिप्तिः कुत्रैव
प्ररीरप्रतिक्रितिं कृत्वा यथाविधि दाहसंस्कारं निर्वर्त्य तदानीं
तस्मात्-पञ्च-तिथिस्रुष्टेऽहनि सांख्यिकं कर्तव्यम् ।

इत्याह आह्वकः ।

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव जानति ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशवर्षात्काला तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्वान्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदादीन्येव सर्वाणि श्रेयकर्माणि सञ्चरेत् ॥

इति अष्टाहपरिधाने सांख्यिककालपरिचयः ।

अथ महाश्राद्धनिर्णयः ।

वाचुपुराणे ।

महासु सुर्वन् श्राद्धानि सर्वाण् कामानवाप्नुवात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्येन भवन्ति पितरः सदा ॥
 मघाभ्राह्मणश्च यः क्षुर्यात् तस्य पुण्यफलं श्रुणु ।
 पितरस्तस्य तुष्यन्ति सन्ततिस्वाश्रया भवेत् ॥
 एतेनैव तु योगेन वस्त्र-द्यानशुपानसौ ।
 यो ददाति मघाभ्राह्मे भोजनञ्च विशेषतः ।
 चयोद्ग्रहमास्तस्य द्रव्यन्ति पितरो नृप ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 जातं पुत्रं निरीचन्ते शकुना इव पिप्पलम् ॥
 मधुमासेन खड्गेन पयसा पायसेन च ।
 एष नो दास्यति भ्राह्मं वर्षासु च मघासु च ॥
 मघासु दत्त्वा विधानेन चतुरो सभते वरान् ।
 धनमन्नं सुतानायुर्देदन्ति पितरोऽर्चिताः ॥

ॐ श्रातातपः ।

मघासु पित्र्ये च सुते च जाते
 यज्ञोपरागे अयनदधे च ।
 शङ्खे च दत्ते च तथैव पद्मे
 दत्तं भवेन्निष्कसहस्रतुल्यम् ॥

विभक्ता वाविभक्ता वा क्षुर्युः भ्राह्मं सदैव हि ।
 मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः श्रथन्विना ॥ इति ।

आह वृद्धवशिष्ठः ।

दधि गव्यमसंस्पृष्टं साक्षात्तानाविधास्तथा ।
 इदन्तमनुग्रोचनो वर्षासु च मघासु च ॥ इति ।

एतानि वाक्यानि पिण्डदानरहितआहुविषयाणीति । तथाच
भविष्यत्पुराणे वचनम् ।

संक्रान्थावुपवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

तथाच षट्चिंशन्मते ।

मघासु कुर्वतः आहुं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

संक्रान्थावुपवासञ्च चन्द्र-सूर्यपदे तथा ॥

यदाचारवारकृता पुराणवचनमुदाहृतं “मघायां पिण्डदानेन
चतुरो लभते वरानिति, तत्पुत्रवद्गृह्यतिरिक्तविषयम् ।

अन्ये त्वाहुः । केवलपिण्डदाननिषेध एवायमस्ति, तत्सम्भवति,
तथाच षट्चिंशन्मते ।

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्य-विप्रथोः ।

आहुताशनि तु सव्याप्ते भवेन्निरग्रगोऽपि चेत् ॥

ननुभयत्रापि निषेधः प्रवर्त्तता, न, अनेकबाधस्यान्याय्यत्वात् ।
तस्मात् मघाआहुमपि सपिण्डमाचरणीयमिति । तदयुक्तम् ।
विनिगमे कारणाभावात् उभयत्रापि निषेधः प्रवर्त्तते ।

अन्ये त्वाहुः । चयोदग्रीआहुतुल्यन्यायतया मघाआहुमपि एक-
वर्गसम्बन्धि निषिध्यतइति । तदसत् । “आहुताशैर्वैकवर्गस्य चयोदग्री-
सुपकमेदित्यादिवचनबलेन तद्बलसा दर्शिता, इदमु वचनाभावात्
युज्यते । न्यायतुल्यत्वादिति चेत्, तन्तुल्यत्वात्तथाआहुं न कुर्वादिति
निषेधस्य सपिण्डआहुगोचरतद्योपपत्तेः, तथाच “पिण्डदानेन पुत्रो
नश्यतीति श्रूयते न आहुताशरेण, तत्कर्त्तव्यतायाः प्रदर्शितत्वात् ।

इति मघाआहुनिर्णयः ।

अथाग्नौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकालनिर्णयः ।

तथाह ऋष्यशृङ्गः ।

देवे तु पितृणां आहुते अग्नौचं जायते यदा ।

अग्नौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आहुं प्रदीयते ॥

सुख्यकाशिकोपक्रमान् प्राग्गदा आहुताधिकारिणामाग्नौचं जायते तदा सुख्यकालप्रत्यासन्ने आग्नौचेन वा दूषिते आग्नौचोपगमानन्तरकाल एव पैतृकं कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यत्नविवचनम् ।

तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

सूतकालन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव च ॥ इति ।

तत्र आहुते सूतकेन प्रदुष्टे “सूतकालन्तरं कुर्यादिति पञ्चसाव-दृष्यशृङ्गवचनाविदुः एव । “पुनस्तदहरेव चेति पञ्चसादिशब्दोक्त-निमित्तान्तरविघ्नतः सुख्यकालविवय इति पूर्ववचनाविरोधाच्च कस्य-नौयम् । एतच्च पञ्चान्तरं यथाहक्रियमाणप्रतिमासिकआहुविषयं । तत्र मासस्युष्टकासाभावेऽपि पञ्च-तिथिमासस्युष्टस्यापि शास्त्रान्तात् ।

अतएवाह देवसः ।

एकोद्दिष्टे तु संग्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् आहुं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

‘अन्यस्मिन्’ अन्तरे मासि, ‘तस्मिन्’ मृततिथौ, यस्मिन् शुक्ले कृष्णे वा मृतः तस्मिन्नेवे आहुं विघ्नवशादतिक्रान्तं कुर्यादित्यर्थः । ‘यदि विघ्न इत्यत्रापि ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधाद्याग्नौचव्यतिरिक्तनिमित्तेनेति

शेषो ब्रह्मणः । आग्नीषमिभिन्नेन विभ्रे जाते मासिकविषयेऽपि
सूतकाग्नरमेव आङ्गानुष्ठानं च्यव्यष्ट्यवचनोक्तमनुसन्धेयम् ।

अतएव देवस्वामिनाप्युक्तम् । एतद्व्यष्ट्यवचनं सूतकाग्नौष-
विषयं मिमित्तान्तरतस्तु तद्विचिन्वाते “एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि
विभ्रः प्रजायते । इत्यादिसूतान्तरवचनमिति ।

व्यासः ।

आङ्गविभ्रे समुत्पन्ने अन्तरा मृत-सूतके ।

अमावास्यां प्रसुर्वीत आङ्गं चैके मनीषिणः ॥ इति ।

‘अन्तरा मृत-सूतके’ आङ्गप्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् सूतके
मृतके वा जाते । अमावास्यायां शुद्धौ शुद्धान्तरमेतत्सांख्यिक-
आङ्गविषयमिति चेन्न । तदयुक्तं ।

मासिकाभ्ये तु संप्राप्ते अन्तरा मृत-सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं चापि विषयभाः ॥

इति षट्पिञ्जलवचनेन मासिकस्यापि विधानात्, अमावा-
स्यायुक्तं शुद्धैकादश्याः कृष्णैकादश्यासौपत्यवचनम् ।

अतएव मनीषिः ।

आङ्गविभ्रे समुत्पन्ने अविज्ञाने मृतेऽश्नि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

कृष्णपक्षे वा एकादशौ तस्मां विशेषत इत्यन्वयः, पितृकार्यं
यतः कृष्णपक्षस्यैव पाञ्चत्वात् कृष्णैकादशौतोऽयमावास्यायाः पितृ-
कार्यं श्रेष्ठं दश्यापूर्वस्यायुक्तं बोद्धव्यम् । अथ शुद्धान्तरकासो
मुख्यकासप्रत्यासक्तत्वात् श्रेष्ठः । दर्शकासस्ततो अथः मुख्यदर्शका-

सप्रत्यासन्नभावादिति मन्त्र्यं ।

तथाच तचाप्युच्यद्भद्रः ।

शुचीभूतेन दातव्यं चा तिथिः प्रतिपद्यते ।

था तिथिसस्य कर्त्तव्या न तन्या वै कदाचन ॥ इति ।

अथमर्थः । शुचीभूतेन तावदातव्यं तेन सुख्यकालेषु श्रद्धासम्भवे श्रद्धानन्तरं चा तिथिः सा 'प्रतिपद्यते' लभ्यते, तस्य कर्त्तव्यकर्माङ्गता ज्ञेया, न तन्या सुख्या तिथिः, आशौचदूषिता कदाचिन्नानुष्ठेयेति । आशौचादूषिता सुख्या तिथिः सदानुष्ठेयेत्याह स एव ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाशौचं यदुच्छ्रया ।

पिच्छं आहूय दातव्यं विच्छिन्ति नैव कारयेत् ॥ इति ।

'यदुच्छ्रया' श्लेष्या । मृत-मृतकाभ्यां मृताशौचघाते तदतिक्र-
म्याशौचनिवृत्तौ आहूय कर्त्तव्यं इत्युक्तं तत्याकोपक्रमाक्षिमन्त्रपादा
पूर्वमेवाशौचविज्ञाने सति गोमतरकाक्षम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहूयकर्मणि ।

निमन्त्रणाद्भि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ॥

देहे पित्र्यु तिष्ठन्तु नाशौचं विद्यते कश्चित् ।

अपि दातव्यं यद्दौतं स मृतके मृतके तथा ॥

अविज्ञाते न दोषः स्यात् आहूयादिषु कदाचन ।

विज्ञाते भोक्तुरेव स्नात्प्रायश्चित्तादिका क्रिया ॥

भोजनार्हं तु सन्धुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ।

यदा कश्चिन्नादोच्छिष्टे प्रेषं त्यक्त्वा समाचिताः ।

आपत्य परकीयेन जलेन शूचयो द्विजाः ॥

विवाह-धर्मयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।

श्रेयमसं परैर्देयं इत्येतत् समुदाहृतम् ॥

एतत्तु दाह-भोक्तृदृष्ट्यतिरिक्तजन्म-मरणविषयम् । “दाहन्
भोक्तृसु न स्पृशेदित्यत्र दोषविशेषः ।

आह कतुः ।

पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमाणं न दृश्यति ।

उक्तमिदमाग्नौचदूषितेऽधिकारिणि सुख्यं कास्यमतिक्रम्याग्नौच-
नितृप्तौ आहुं कर्त्तव्यमिति ।

दृष्टमेधिगस्तु भार्यथा सहैवाधिकारान् तस्यां रजोदर्शननिबन्धना-
शूचिलदूषितायां सुख्यकास्यमतिक्रम्याग्निशिलनितृप्तावेव आहुं कर्त्तव्ये
प्राप्ते रजस्यसापतिगैवैकाकिना सुख्यकास्य एवामआहुं कर्त्तव्यमिति ।

आहोयनाः ।

अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्यसा ।

शिद्धाग्नेन न कुर्वीत आमन्तस्य विधीयते ॥ इति ।

अस्थामआहुविधेः ऋषिदुपसंहारपूर्वकमपवादमाह शरीतः ।

आहुविधे द्विजातीनामामआहुं प्रकीर्णितं ।

अभावाद्यादिगतं मासं संवत्सराद्भूते ॥ इति ।

यद्वाभ्यारजोदर्शनादिरूपे आहुविधे समुत्पन्ने सत्यामआहुं कर्त्त-
व्यमिति प्रकीर्णितं तदभावाद्यादिकास्तिकमेव न तु यत्सुताहका-
स्तिकं सांवत्सरिकस्य तदपीत्यर्थः, किन्तु तदपक्रान्तेष्वेव कर्त्तव्यं ।
तथैकभार्षेण सहाधिकारिभार्यादूषणाद्भार्याभरस्य चाभावाद्भो-

५६८ चतुर्भुजविष्णुनामसौ परिशेषस्यै वाचभिर्बन्धे [१२ अ०।

दर्शनरूपविष्णुपगमकास एव कर्त्तव्यं । यद्योक्तं प्रभावस्यै ।

संशुद्धा साक्षतुर्धेऽङ्कि साता नारी रजस्रसा ।

दैवे कर्त्तव्ये पित्रे च पञ्चमेऽहनि श्रद्धति ॥

सत्यकारे ।

श्रुतेऽहनि तु सप्राप्ते यस्य भार्या रजस्रसा ।

आहुं तदा न कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि कारयेत् ॥

अधिकारिभार्यान्तरयुक्तेन अधिकारानपगमाशुष्यकास एव
कर्त्तव्यं ।

शामश्राद्धाद्यमर्थं प्रति हेमश्राद्धमाह ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवाये पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्रसा ॥

द्रव्यमथ भोष्यं विवक्षितं कर्त्तव्यं, द्विस्रस्य भोक्ता ।

इत्याश्रौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकासनिर्णयः ।

अथ श्राद्धविशेषेषु प्रातःपूर्वाह्न-मध्याह्न-सायाह्न विहितः
शाश्वंकासस्य निधिद्वयः एवमन्येभ्यपि कर्त्तव्यं, अतस्तदिवेकार्थं पूर्वाह्ना-
दिकासप्रकरणमारभ्यते । तथ तावद्योगसामर्थ्याद्विधा विभक्तश्राद्धः
पूर्वा भागः पूर्वाह्नः, अपरोऽपराह्न इति सष्टमेवावगम्यते ।

तथाच मनुः ।

यथा वैवापरः पथः पूर्वपथादिभिश्च्यते ।

एवं श्राद्धस्य पूर्वाह्नादपराह्नो विभिन्यते ॥ इति ।

गम्यन् आश्विनविषये पूर्वाहापरारुह्य वैश्विष्यमापसुच्यते न पुन-
रहर्दिधाविभक्तपूर्वभागस्य पूर्वाह्वसंज्ञकत्वम् अपरारुह्यापरारुह्वसंज्ञक-
त्वमिति । अघोच्यते । द्विधा विभक्तस्य मासस्य भागौ पूर्वापरौ
पक्षौ भवतः तौ चात्र दृष्टान्तौक्यतौ, असाह्य्याद्भ्रूोऽपि द्विधा
विभक्तस्य पूर्वापरयोर्भागयोः पूर्वाहापरारुह्वसंज्ञकत्वं गमयति, तत्र
वैश्विष्यमाशेषे असाह्य्यात् दृष्टान्तलोपपत्तेः । सत्यं तथापि भागा-
नरानुपादानात्सर्वसाह्य्यान्तुरोधाच्च विवक्षितविभागप्रतीतिर्जायते
तद्बाधो मा भूदित्येवमर्थमेवमभ्युपगम्यं । ननु द्रश् इत्यमाश्वै-
स्त्रिधा चतुर्धा द्विवचभागवचनैर्यौगिको दृष्टान्तसाह्य्यकल्पनाभू-
कस्य विभागो बाध्यतां । सत्यं । पारिभाषिकस्य प्रत्यक्षवचनोपदि-
ष्टस्य चानवकाशत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च यौगिकात्काव्यनिकास्य वक्षीय-
स्यात् भवेदेव बाधः, किन्तु परिभाषया यौगिकस्य बाधो मा
भूदित्येतदर्थमेव यौगिब्रूोऽप्यर्थः परिभाषितः ।

स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनानु पूर्वाहो अपरारुहस्ततः परः । इति ।

आवर्त्तनं दिनमथ इति द्विधा विभक्तस्याऋद्वितीयोभागोऽप-
रारुह इत्येकं मतम् । अथ त्रिधा विभक्तस्याऋद्वितीयो भागोऽपरारु-
ह इत्यपरं मतमुच्यते । तत्र श्रुतिः । “पूर्वाहो वै देवानां मध्यन्दिनं मनु-
ष्याणामपरारुहः पितृणां, तस्यादपरारुहे ददातीति । अथ पञ्चदश-
सुहर्त्तात्मकस्य द्विवचस्य पञ्चसुहर्त्तपरिमितान् पूर्वाहादिनात्सोऽन्
भागान् परिकल्प्य क्रमाद्देव-मानुष-पैत्रकेषु कर्मसु विनियुक्ते श्रुति-
रिति प्रतीतिर्जायते । अपरारुहकाले विहितस्य पार्वण्यमाहूय वावर-

द्वितीयेऽग्रे मानवः कर्त्तव्यतोपदेशः कालनियोगप्रकरणे दर्शयिष्यते
 सोऽपि त्रिधा विभक्तस्याऋक्षृतीयो भागोऽपराह इत्यन्यार्थदर्शनले-
 नानुसन्धेयः इति त्रिधा विभक्तस्याऋः द्वितीयो भागोऽपराह इति
 मतम् । अथ विषमैर्भागैस्तुर्द्धा विभक्तस्य द्वितीयो भागोऽपराह-
 इत्यपरम् । तथाच गोभिलः ।

पूर्वाहः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

आ द्वितीयादपराहः सायाह्नश्च ततः परम् ॥ इति ।

अथ सूर्योदयात् प्रभृति सार्द्धप्रहरपरिमितं दिनभागं पूर्वाह्नं,
 तदूर्द्धं प्रहरपरिमितं मध्याह्नं, तदूर्द्धं द्वितीयप्रहरसमाप्तिपर्यन्त-
 मूर्द्धप्रहरपरिमितमपराह्नम्, तदूर्द्धं प्रहरमात्रं सायाह्नमाह्नरित्यर्थः,
 इति चतुर्द्धा विभक्तस्य द्वितीयो भागोऽपराह इति मतम् । अथ
 समविभागैः पञ्चधा विभक्तस्याऋक्षृतीर्था भागोऽपराह इत्यपरमपि
 मतम् । तत्र प्रतपथश्रुतिः । “आदित्यस्त्वेव सर्वं षडतवः स थद-
 वोदेत्यथ वसन्तो थदा सङ्गवोऽथ यौगो थदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा
 थदापराह्नोऽथ शरद्यदैवास्तमेत्यथ हेमन्त इति ।

एवं पञ्चदशमुहूर्त्तसंज्ञितस्य दिवसस्य पञ्चधा विभागे क्रियमाणे
 चिमुहूर्त्तपरिमिताः प्रातराद्यः पञ्च काला भवन्ति । अथ यद्यपि
 “तस्मान्मध्यन्दिन एवाधीतेत्यनन्तरमेवाप्यायसमाप्तातस्याभिधानसम्बन्धे
 मध्यन्दिनविधेः शेषभूततया पञ्चधा विभागः श्रूयते, तथापि प्रात-
 रादिविहितैः कर्मभिराकाङ्क्षितकालपरिमाणान्नापकतयोपजीव्य-
 मानः सर्वकर्मसम्बन्धिनां ह्यभते । अतएवायं चिमुहूर्त्तपरिमाणव-
 यवः पञ्चधा विभागः साधारण्येनैव दृश्यते । तथाच प्रभाषणखण्डे ।

सुहृत्तपितृभ्यं प्रातःसावानेव च सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिसुहृत्तः सादपराहोऽपि तादृशः ।

सायाह्नस्त्रिसुहृत्तौऽथ सर्वकर्मवधिष्कृतः ॥ इति ।

अतएव तत्कालविहितकर्मभाषोपयोगितामस्य विभागस्याह
पराशरः ।

लेखाप्रश्न्यादिदित्यान्सुहृत्तांस्तथ एव तु ।

प्रातस्तु स स्तः कालो भागस्याह्नः स पञ्चमः ॥

सङ्गवस्त्रिसुहृत्तौऽथ मध्याह्नस्तमः स्तः^(१) ।

ततस्तथो सुहृत्तांश्च अपराहो विगच्छते ॥

पञ्चमोऽथ दिनाग्रो यः स सायाह्न इति स्तः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तत्कुर्याद्विचक्षणः ॥ इति ।

उदीयमानस्य भास्यन्त्यस्य रेखावत्प्रकाशमानप्रथमोपस्य-
नयोग्यो भागः 'लेखा', 'आदित्यात्' आदित्योदयात् । तथाच
लेखाप्रश्न्यादित्योदयात् आरभ्य ये चो सुहृत्तांस्तौ प्रातःसंज्ञका-
भवन्तीत्युक्तं भवति ।

उक्तं हि स्कन्दपुराणे ।

लेखाप्रश्न्यादित्ये त्रिसुहृत्तांत्विते तु वै ।

प्रातस्तथ स्तः कालो भागस्याह्नः स पञ्चमः ॥ इति ।

यद्यदेतेषु प्रातरादिकालेषु कर्म विहितं तत्तदेतेषु यथोक्तं
कुर्यादित्यर्थः ।

अथ यथोक्तवचनप्रपञ्चप्रमितानां पूर्वाह्न-मध्याह्नापराह्न-साया-

(१) तव इति ख० ।

ज्ञानां कस्या विविच्यन्ते । प्रातःसङ्गवचोरेकैक एव कस्य इति कृता-
विविक्तनेवातः पूर्वाह्णादिकासकस्या इवोच्यन्ते । तत्र दिवाहविभागे
भास्वभस्वसोर्द्धं द्वादशनिरीचयसपादारभाष्टमसुहूर्त्तपूर्वाह्णसमा-
प्तिपर्यन्तः पूर्वाह्णः, शिधा विभागे खेषाप्रकाशात्प्रथमि पञ्चमसुहूर्त्त-
र्त्तावसानावधिः, चतुर्द्धा विभागे तत एवारभ्य षष्ठसुहूर्त्तद्वितीच-
पाद्पूर्वाह्णसमाप्तिपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे द्वादशपादारभ्य षष्ठसुहूर्त्त-
परिमितस्य कास्यस्य पूर्वाह्णं वक्तव्यं । तदा हि शौगिकीं दृष्टिं
परिकस्य पूर्वाह्णस्यैवैवाच्यः, य च तद्विषयमथाह्णादिविज्ञा-
नवद्भूते वस्तुसुचितः । यद्यपि दिनास्य षष्ठसुहूर्त्तस्य प्रातःसङ्गवात्म-
कसंज्ञादद्यादविरोधोऽस्ति, तथाप्यसौ न योगविरोधीति न पूर्वाह्ण-
संज्ञानिवेशपरिपन्विता प्रतिपद्यते ।

इति चतुर्विधपूर्वाह्णविवेकः ।

अथ मध्याह्नकस्यः ।

दिवा विभागे दिवसस्य मध्याह्नकस्यानुभयतो मध्याह्नविहित-
कर्मप्रयोगपर्याप्तो मध्याह्नः । अगत्या चात्र विद्वद्विज्ञान्तरनिवेशो-
प्यभ्युपेयः । शिधा विभागे षष्ठसुहूर्त्तादारभ्य द्वादशसुहूर्त्तावसानाव-
धिर्मध्याह्नः, चतुर्द्धा विभागे षष्ठसुहूर्त्तद्वितीचपादोत्तराह्णादारभ्य
द्वादशसुहूर्त्तद्वितीचपाद्पूर्वाह्णसमाप्तिपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे तु
षष्ठसुहूर्त्तादारभ्य द्वादशसुहूर्त्तसमाप्तिपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधमध्याह्नविवेकः ।

अथापराह्लाकस्याः ।

द्विधा विभागेऽष्टमसुहृत्तांत्तराह्लाकारश्च पश्चिमसन्धारश्चपर्य-
न्तोऽपराह्लाः, त्रिधा विभागे त्रैकादशसुहृत्तांत्तरश्च पश्चिमसन्धा-
पर्यन्तः, चतुर्धा विभागे दशमसुहृत्तांत्तरीचपादोत्तराह्लाकारश्च
द्वादशसुहृत्तांत्तरीचपादावसानपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे दशमसुहृत्तांदा-
रश्च द्वादशसुहृत्तावसानपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधापराह्लाकविवेकः ।

अथ सायाह्लाकस्याः ॥

द्विधा त्रिधा वा विभागे तत्कालविहितकर्मप्रयोगपर्याप्तोऽस्त्वम-
थावधिः, चतुर्धा विभागे दशमसुहृत्तांत्तरश्च सूर्यास्तमथावधिः,
पञ्चधा विभागे त्रयोदशसुहृत्तांत्तरश्च सूर्यास्तमथः सायाह्लाः ।

इति सायाह्लाकविवेकः ।

एते च पूर्वाह्लादयो वक्ष्यमाणविनियोगानतिक्रमेण अथास्ताभं
याह्लाः, प्रशस्ततारतम्यक्रमेण वा, यो यं कालमपेक्ष्य सूर्याः स तस्मात्
प्रशस्तः । महावधिवचनेन हि महतः कालस्य पूर्वाह्लाते प्रमिते तदेक-
देशस्यापि प्रमितमेव पूर्वाह्लातं, यथा हिमवत्कुचरादारश्च पूर्वसु-
हृत्तांत्तो जलप्रवाहविशेषस्य गङ्गाले प्रमिते प्रमितमेव तदुत्कर्षित्तिनः
प्रवाहैकदेशस्यापि गङ्गालम्, कथमन्यथा “गङ्गायां स्नानं सुव्याद-
पराचेपिद्वयश्चमाचरेत्” इति विहितस्य तदेकदेशऽनुष्ठाने विधि-
तथिद्विः । दृश्यन्ते च केचित् ससुदायैकदेशयोः साधारणः शब्दाः ।
अदत्तमाचार्यैः ।

विन्दौ च वसुदाये च तीर्थशब्दो षयोष्यते ।

संघर्षिर्द्रव्यरूपत्वात् सूक्तवाक्यतत्पदं तथा ॥ इति ।

अतोऽवाकारावधिवचनस्य महावधिवचनप्रमितपूर्वाद्यैकदेशमि-
वत्संकलेन वा स्थाभिधेयस्यातिप्रशस्तप्रतिपादनपरत्वेन वा अर्चवत्सं-
वक्तव्यं, तथाचपद्ये महावधिवचनानामानर्थक्य-बाधौ स्थातां अतो-
ऽवाकारावधिवचनं प्रशस्ततरत्वार्यमिति निश्चीयते ।

अथ कुतपकासः ॥

सूक्त-वायुपुराणयोः ।

कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कार्त्स्न्येन तपति क्षणे ।

स कासः कुतपो ज्ञेयः तत्र दत्तं महाफलम् ॥

‘कुः’ पृथिवी, तां, ‘गोपतिः’ सूर्यः, ‘गोभिः’ स्वकीयैः करैः,
‘कार्त्स्न्येन’ समर्थां, यस्मिन् क्षणे ‘तपति’ उष्णां करोति, ‘स कासः’
कुतपसंज्ञको ज्ञेयः, तदनेन कुतपशब्दनिर्वचनं कृतं “निरूपितः कुतपो-
ऽयमसाविति । सर्वव्याथासङ्गोपाद्दिवसमथ एव हि सूर्यः कृत्स्नां
पृथ्वीं तपति, अतो दिवसमथः कुतपः इत्येवमसौ निरुक्तिरितो भवति,
स च सुहृत्संपरिमितोऽपि स्वल्पमनुसन्धायोपचारवृत्त्या चण्डशब्दे-
नोक्तः । उक्तं हि वायुपुराण एव ।

सुहृत्संज्ञसप्तमादूर्द्धं सुहृत्संज्ञवमादधः ।

स कासः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमण्डपम् ॥ इति ।

प्रभासखण्डेऽपि ।

अज्ञोसुहृत्तां विख्याता दग्ध पक्ष च सर्वदा ।

तथाष्टमो सुहृत्तो यः स काशः कुतपः स्यतः ॥

सङ्गपाचादिकं तु कुतपद्मकं मध्याह्नावाक्यक्षितत्वात् पृथक्कृत-
मग्रक्यमिति मध्याह्नप्रसङ्गादिष्वैव सिद्ध्यते ।

काशिकापुराणे ।

ब्राह्मणाः कर्मसो गावो ह्य्यान्यतिथयोऽपि च ।

तिस्रा दर्भाश्च मध्याह्नो नवैते कुतपाः स्यताः ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

मध्याह्नः सङ्गपाचश्च तथा नेपासकर्मसः ।

ह्ययं दर्भांसिखा गावो दौहिचस्याष्टमः स्यतः ॥

पापं कुक्षितमित्याह्लास्य सन्नापकारिणः ।

अष्टादेव यतस्तस्मात् कुतपा इति विभ्रुताः ॥

कौशीतकीनां तु “तथान्यः काशकर्मस इति पठितं, इति कुतपः ।
अथैतेषामपराह्लादिकाणां पार्वणादिश्राद्धेषु विनिधोगः कथ्यते ।

तत्र श्रातातप-हारीतौ ।

शामश्राद्धं पूर्वांशे एकोद्दिष्टं मध्यतः ।

पार्वणं चापरांशे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

मनुरप्याह ।

पूर्वांशे दैविकं श्राद्धमपरांशे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टं मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

आह मार्कण्डेयः ।

शुक्लपचस्य पूर्वांशे श्राद्धं कुर्याद्विचचसः ।

कृष्णपचापरांशे तु रौहिण्यं न कर्तव्येत् ॥ इति ।

अथ इन्द्रपक्षे पूर्वाह्नान्तर्गतकुतपपूर्वाह्ने एव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा
 आहुमारभ्यथीयं । कृष्णपक्षे च अपराह्नान्तर्गते कुतपोत्तराह्ने एव
 पार्वणमेकोद्दिष्टं आहुमारभ्यथीयं । एतच्च वचनं पार्वणे कुतपस्य
 पूर्वाह्नेकोद्दिष्टे तु पराह्ने प्रापयितुं, वैपरीत्येन हि पूर्वाह्णापराह्नयोः
 मध्याह्नापराह्णे विध्यन्तरादेव प्राप्तेः । अथ वा इन्द्रपक्षेत्यनेन तत्पक्षे
 विहितं दैविकं आहुसुपस्य पूर्वो विधीयते, कृष्णपक्षेत्यनेन
 पैत्रिकसुपस्यपराह्ण इति । एवञ्च विध्यन्तरादिविरोधेन सत्याङ्गतौ
 मध्याह्नापराह्णे विधी वाधितौ न भविष्यतः । तथापराह्णस्य ताव-
 दिनियोगो विविच्यते ।

शातातपः ।

दर्शनाहुन्तु चण्डोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितृशान्तु तत्र दानं प्रशस्यते ॥ इति ।

अपिष्यपितृयज्ञानुष्ठानरहितानग्निर्कर्मकं स्त्री-शूद्रादिकर्मकं
 दर्शनाहुं तावत् द्विधा विभक्त्यापराह्णापरो भागः कुतपोत्तराह्ना-
 दारभ्य यथाज्ञानं याज्ञः, अग्निकर्मके दर्शनाहुः कुतपस्याग्निपुत्रकुङ्क-
 यवसापि अमावास्याद्वैधनिर्णये दर्शितत्वात्, अतपुनः साग्निककर्मकं
 पिष्यपितृयज्ञानुष्ठानपुत्रानग्निर्कर्मकस्य दर्शनाहुं, तत्र “अमावा-
 स्यायामपराह्णे पिष्यपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारोक्तापराह्णा-
 सानुष्ठेयपिष्यपितृयज्ञानुष्ठानोत्तरकालविधेसादनुष्ठारेणैव विधा
 विभक्त्याहः तृतीयो भागो यथाज्ञानमाद्यन्धं याज्ञः ।

तथाचाह मनुः ।

पिष्यान्वाहार्यकं आहुं षीषे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयाग्ने नातिसन्ध्यासमीपतः ॥ इति ।

तथा ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पितृयज्ञान्धार्यकं आहुं क्षुर्व्यान्मासानुमाधिकम् ॥ इति ।

न चैतद्वक्तव्यम् ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।

पितृयज्ञान्धार्यकं क्षुर्व्यात् आहुमिन्द्रुचये सदा ॥

इति मन्त्रपुराणवचनात् पञ्चमहायज्ञान्तर्भूततर्पण-पितृयज्ञान-
न्धार्यमेवान्धार्यकस्य न पिच्छपितृयज्ञानन्धार्यमिति । न तदनु-
रोधेनापराहणमिति । यत आह सौगाधिः ।

पशानां कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साधिकः ।

पितृयज्ञं ततः क्षुर्व्यान्ततोऽन्धार्यकं बुधः ॥ इति ।

अतः पिच्छपितृयज्ञादूर्ध्वमनुष्ठेयस्य दर्शनाहु-पितृयज्ञसमाप्तनु-
सारेण नातिषण्ध्यासमीपपर्यन्तो वासरत्नतीर्थाग्रो पाश्चः ।

इति पराहकारविनियोगः ।

अथ पूर्वाहुविनियोगः ।

तत्र “पूर्वाह्णे दैविकं आहुमिति दैविकआहुप्राभृते पूर्वाह्णे वक्त-
व्याभावादान्माहुप्राभृतं प्रवृत्तते । तत्र च “आमआहुन्तु पूर्वाह्णे
इति विधिर्द्विजकर्तृकामआहुविषय एव न पुनः शूद्रकर्तृकाममा-
हुविषयोऽप्येति कश्चिन्निश्चिकाच । स हि मन्यते उभयकर्तृकाम-
आहुविषयस्य एकत्रापराहकारात्मिकं बाधं क्लान्त्यच तु पाश्चिकं
विभिविज्ञानस्य एकत्र नित्यमन्यत्र पाश्चिकमिति वैषम्यमापद्यते ।

तथाहि द्विजामश्राद्धे तावदातिदेशिकोऽपराहः शूद्रामश्राद्धे औप-
 देशिकः, तत्र द्विजामश्राद्धे पूर्वाह्नोपदेशोभवन्नतिदेशाद्बलीयस्वेना-
 तिदेशिकस्यापराहिकस्यात्यन्तबाधं कृत्वा पूर्वाह्नं निवेशयेत्, शूद्राम-
 श्राद्धे त्वपदेशान्तरेण तुल्यबलत्वाद्दौपदेशिकस्यापराहस्य पाक्षिकं बाधं
 कृत्वा निवेशयेत् अतो वैषम्यं । कथं पुनर्द्विजामश्राद्धे अपराहस्याति-
 देशिकः शूद्रामश्राद्धे लौपदेशिक इति । उच्यते । मुख्यन्तु पार्वणं
 ब्राह्मणभोजनात्मकं नित्यन्तद्विजरूपकर्तव्यविषयमेव न शूद्रकर्तवि-
 षयं, तस्य ब्राह्मणभोजनात्मकश्राद्धनिषेधेन नित्यमेवामश्राद्धविधा-
 नाभिषेधं बाधित्वापि यदि तत्र पक्वाभविधिरपि निवेशेत तदा
 शूद्रविषये निषेधबाधापेक्षो द्विजविषये निरपेक्ष इति वैषम्यमापद्यते ।
 तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकं यन्मुख्यं पार्वणं तद्विजरूपकर्तव्यविषयं नित्यं
 च । अनित्यन्तु द्विजानां पाकासम्भवादिनिमित्तविहितमामश्राद्धम् ।

तथाच सुमन्तुः ।

पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।

अपत्नीकानां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ।

बदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः ॥

उच्यताः ।

आत्मनो देश-काणानां विज्ञाने समुपस्थिते ।

श्रामश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु बदैव हि ॥

प्रचेताः ।

आपचनयौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्यपक्षे तथा ।

श्रामश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुस्यात्सदैव हि ॥

तीर्थं पाकाशामर्शं सति निमित्तं, चन्द्र-सूर्य्यपक्षे भोक्तुरभावे ।
तथा ।

स्यौ शुद्धः स्रपचस्यैव जातकर्मसि चाप्यथ ।

शामश्राद्धं सदा क्षुर्वादिधिना पार्षणेन तु ॥

‘स्रपचः’ स्रयं पचतीत्यपत्नीक इत्यर्थः^(१) ।

जमदग्निः ।

यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्तः उत्सृज्याग्निरथापि वा ।

शामश्राद्धं तदा क्षुर्वाद्भुक्षोऽग्नौकरणं भवेत् ॥

शारीतः ।

श्राद्धविभे दिजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं ।

अमावास्यादिनियतं मास-संवत्सरादृते ॥

‘मास-संवत्सरादृत इति मासिकं संवत्सरिकञ्च वर्जयित्वा वि-
धिरित्यर्थः । एवञ्च सत्यपराहप्रथमतः प्रकृतानुपदिशमाना धर्मा-
ब्राह्मणभोजनात्मकस्य नित्यस्यैवोपदेशतो भवितुमर्हन्ति नागित्यस्य
द्विजकर्तृकामश्राद्धस्यापि नित्यागित्यसंबन्धोविरोधान् । यथा प्रकृ-
तानुपदिशमाना दीचणीयादयो धर्मा नित्यस्यैवाग्निष्टोमसंज्ञस्य
श्रौतिष्टोमस्य उपदेशतो भवन्ति नागित्यस्यातिराधादिसंज्ञस्यापि,
यथा ऋषादयः सामश्रुत्यसाध्यस्य नित्यस्यैव श्रौतिष्टोमस्य ना-
गित्यस्य ऋषयमसवाध्यस्यापि किन्वतिदेशत एव भवन्ति । अत-
स्यागित्ये द्विजकर्तृकामश्राद्धे तस्यातिदेशत एवाचमपराहः शुद्धम-
श्राद्धे त्वजैमित्तकत्वेन नित्यत्वानुपदेशत एवापराह इत्यौपदेशिकः

(१) ‘स्रपचा’ स्रयं पचति अ० ।

यथा कुतपे आङ्गारम्भो विशिष्टस्याथ रौहिणे समाप्तिरपीत्याह
गौतमः ।

प्रारभ्य कुतपे आङ्गं कुर्व्यादा रौहिणाद्बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न स्यायेत् ॥

‘रौहिणः’ नवमो सुहर्त्तः, ‘न स्यायेदित्येतदपि रौहिणान्तःस-
माप्तिप्रशंसार्थं न रौहिणातिक्रमनिषेधार्थं तस्यापि मध्याह्नलेनापरा-
ह्णत्वेन च आङ्गाङ्गत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणे कुतपात्प्रभृति सुहर्त्त-
पञ्चकस्य आङ्गाङ्गत्वमुक्तं ।

सुहर्त्तात्कुतपादूर्ध्वं यन्सुहर्त्तचतुष्टयं ।

सुहर्त्तपञ्चकं स्रोतस्स्रधाभवनमित्यते ॥ इति ।

स्रधाभवनमित्यस्याभिप्रायः स्रधाशब्दवतः पार्वणस्यैकोद्दिष्टस्य सार्थं
कासो न पुनः स्राहाशब्दवतो दैविकस्य गान्धीआङ्गस्य चेति तयोर्हि
पूर्वाह्न-प्रातःकालयोरेव विधानात् ।

इति मध्याह्नविनियोगः ।

अथ प्रातःकालविनियोगः ।

तच्च “प्रातर्दृष्टिनिमित्तकमित्ययं प्रातःकालविधिर्न पुत्रजन्मनि-
मित्तकदृष्टिआङ्गविषयः । तथाहि पुत्रजन्मरूपे निमित्ते सति विधा-
नादनन्तरमेवानुष्ठेयत्वे जन्मनञ्जानियतकालत्वात् तस्यानियतकाल-
त्वमेवावशील्यते । ननु निमित्तविहितमपि आङ्गं वैश्वानरीयावत्कालं
प्रति किं नोक्तव्यते, उत्कर्षकारणाभावादिति जानीहि, न तस्या-
ग्रौचसुत्कर्षकारणं, न हि वैश्वानरीयेष्टिराग्रौचदोषनिवृत्त्यर्थमुत्क-

र्षकश्रिता, किन्तु प्रयोजनविरोधात् ।

अथोच्यते ।

दानं प्रतिपद्यो होमः स्नाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिच्छक्रियावर्षमाशौचेऽपि निवर्त्तयेत् ॥

इत्यादिनिषेधादुरोधादुत्कर्ष इति । तत्र “पुत्रे जाते आहुं
कुर्थादिति नैमित्तिकविधेर्विशेषशास्त्रेण^(१) निषेधबाधकत्वात्, अग्नि-
वृत्तकालत्वेनाश्याशौचमित्येवंपरो वचनप्रपञ्चः ।

तत्र तावच्छ्रद्धा-लिखितौ ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

भूयस्तत्र प्रजायन्ते तदहर्वेदयन्ति च ।

तस्मान्न दिवसः पुण्यः पितृणां पुण्यवर्द्धनः ॥

आदित्यपुराणेऽपि ।

देवास्य पितरस्यैव पुत्रे जाते दिवस्मर्त्ता ।

आयान्ति तस्मान्नदहः पुण्यं पूज्यस्य सर्वदा ॥

तत्र दद्यात्सुवर्षन्तु भूमिं गान्मुरगं तथा ।

हृत्तं वस्तस्य मास्यस्य शयनस्नायनं गृहं ॥

शारीतोऽप्याह ।

जाते च कुमारे पितृणामामोदात्पुत्रं तदहुरिति ।

पितृणां ‘आमोदात्’ अतिशयेन हर्षोत्पत्तेः, ‘पुत्रं’ पावनं,
दानादेः पुण्यत्वात् इत्यर्थः ।

अथ पुत्रजन्मादिदिवसश्याशौचदूषितत्वाभावात्तस्मात् एव जन्म-

(१) विश्वेवशास्त्रेणेति न० ।

निमित्तं आहुं कर्त्तव्यं नाग्रीचोत्तरकासं प्रत्युत्कर्षणीयं । अथ यद्यपि
ग्रहणादिवचने तद्वहःसमयमपि पुण्यमिति प्रतिभाति, तथापि
ग्रिष्टुनासन्केदात् पूर्वमेवेति वेदितव्यं ।

तथाच शारीतः ।

प्राङ्गाङ्गीकेदात् संस्कार-पुण्यार्थान् कुर्वन्ति नाशान्नु क्षिप्त्वाया-
माग्रीचमिति ।

‘संस्कारः’ जातकर्म, ‘पुण्यार्थाः’ गुड-तिल-तैल-गो-भू-हिरण्य-
वस्त्र-धान्यादिदानानि ।

मनुरप्याह ।

प्राङ्गाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्त्तं विधीयत इति ।

‘वर्द्धनं’ छेदः ।

जैमिनिरपि ।

थावन्न ह्यिद्यते नासं तावन्नाभेति सूतकम् ।

ह्यिमे नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अष्टिज्जनायां कर्त्तव्यं आहुं वै पुत्रजन्मनि ।

आग्रीचोपरमे कार्त्तव्यमथवा नियतात्मभिः ॥

सत्यमतः ।

पुत्रजन्मन्यानाभिकर्त्तनात्युषं तद्वहसः जातकर्त्तमआहुं कुर्यात्
पाशाणि शहिरण्यानि दद्यात्तेन तावत्प्रातःकासशुद्धिकासापेक्षा ।

तथाचापिः ।

पूर्वाह्णे वै भवेद्दृष्टिर्विना जन्मनिमित्तकं ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत आहुं तात्कालिकं बुधः ॥

प्रजापतिरपि ।

नाभ्यां क्षिप्रायामागौचं अतो नासन्धेदात्पूर्वमेव आहुं ।

एतच्च नैमित्तिकत्वाद्वाचावपि कर्त्तव्यं ।

यथाह व्यासः ।

राशौ स्थानं न कुर्वीत तथा दानञ्च राशिषु ।

घृणोदाह-संकान्ति-याचार्त्ति-प्रसवेषु च ॥

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं राचावपि न दुष्यति ।

पुत्रजन्मनि याचायां शर्व्वर्थां दत्तमसद्यम् ॥ इति ।

एतच्च तत्कालसूतकान्तरनिमित्तागौचसन्निपातेनापि कर्त्तव्यं ।

तदाह प्रजापतिः ।

सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्त्तव्यात्कालिकी शुद्धिः पूर्वागौचेन शुद्ध्यति ॥

‘कर्त्तुः’ जातकर्मकर्त्तुः, कर्मान्तरे तु पूर्वप्रवृत्तजन्मागौचनिवृत्तौ सत्यां कर्ता शुद्धो भवतीत्यर्थः । यदि पुनरेतत्काले द्विज-द्रव्य-कर्त्तव्यसम्पत्तिवशादागौचान्तरनिपाताद्वा न कृतं स्यात् तदा सूतक-निवृत्तौ कस्मिंश्चिद्दिने प्रातःकाल एव कार्यं । ननु कृत्वासात्परिभ्रष्ट-मिदं किमिति कालान्तरे कर्त्तव्यं, न ह्युपरागादिनिमित्तनिवन्ध-नानि कर्माणि तत्कालातिक्रमेऽपि क्रियन्ते । सत्यमेवं । इदं तु वच-नात्किञ्चते ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

चक्षिजनायां कर्त्तव्यं आहुं वै पुत्रजन्मनि ।

प्रेतपिच्छक्रिवावर्जमाग्रीचं विनिवर्त्तयेत् ॥ इति ।

अनु-प्रातप्रातपौ ।

राशौ आहूँ न कुर्वीत राशसौ कीर्त्तित्वा चि स्त ।

सन्ध्योदभयोर्वापि सूर्यं चैव तिरोहिते ॥ इति ।

रक्षांसि यस्याङ्गरग्नि वा यस्यवग्नि भवन्तीति राशसौत्युच्यते, तस्यान्नु रक्षोभिः आहूँमवस्तुयते । पूर्वापरयोः सन्ध्योरपि न कर्त्तव्यं आहूँ ।

सन्ध्योर्मानन्तु चाज्ञवक्ष्य आह ।

उदयाग्राहनी सन्ध्या सुहृत्तदयस्तुच्यते ।

सायंसन्ध्या चिचटिका अस्यादुपरि भासतः ॥ इति ।

“सूर्यं चैव तिरोहित इति यदुक्तं तत्सन्ध्यासमीपकास्योपस-
क्षयं, तेनासामयसन्ध्यासमीपोऽपि कासो क्षयते । तदनेन प्रातः-
कासविहितं पूर्वसन्ध्या-तत्समीपकासयोः प्रसक्तं दृष्ट्वाहूँ निविध्यते,
अपराहविहितस्य पार्श्वं पश्चिमसन्ध्या-तत्समीपकासयोः प्रसक्तं वि-
विध्यते, मध्यमसन्ध्या-तत्समीपकासयोस्तु कुतपमात्र कश्चिन्निषेधः ।
स्कन्धसुराथे ।

उपसन्ध्यं न कुर्वीत पितृपूर्जां कथञ्चन ।

स काससासुरः प्रोक्तः आहूँ तत्र विवर्त्तयेत् ॥

कनेन सन्ध्यासामीप्यनिषेधेन सायंकासात्पूर्वं आहूँरभ-सनाष्टो-
रसमर्थं प्रति सन्ध्यासमीपयतिरिक्तः सायंकासांग्रोऽनुज्ञातो भवति ।

अनु :

सायाङ्गद्विसुहृत्तस्य सर्वकर्मवशिकृतः ।

इति प्रभाषणवचनं,

चतुर्थे प्रश्ने प्राप्ते आहुं चः कुर्वते नरः ।

आसुरं तद्भवेत् आहुं दाता च नरकं व्रजेत् ॥

इति बौधायनवचनम्,

दिवसखाद्ये मागे मन्दीभूते दिवाकरे ।

आसुरं तद्भवेत् आहुं पित्र्यां कोपतिष्ठते ॥

इति द्वादीतवचनं तत्प्रथंकार्त्पूर्वमेव आहुर्ब्रह्म-वमाप्तिवचनं
प्रति ।

एवमाह व्यासपात् ।

विधिज्ञः अहुषोपेतः सन्ध्यापाण्डित्योक्तः^(१) ।

राशेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ इति ।

राशि-सन्ध्या-तत्समीपकाण्डनिषेधस्यापवादमाह विष्णुः ।

सन्ध्या-रात्र्योर्न कर्त्तव्यं आहुं खलु विचक्षणैः ।

तद्योरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्वाह्यदर्शनम् ॥ इति ।

'वाह्यदर्शनं' सन्न-सर्वोपरामः ।

इति निषिद्धकालः

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालः ।

तत्र युक्तव्यः ।

अथनदितये आहुं विषुवदितये तथा ।

युगादिषु च सर्वसु पि निर्वपयादृते ॥

(१) पाण्डित्योक्त इति क० ।

एतेषु काण्डेषु आहं 'पिच्छनिर्वपणादृते' पिच्छदानेन विना,
कर्त्तव्यमिति शेषः ।

मत्स्यपुराणे ।

अथनदितथे आहं विषुवदितथे तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिच्छनिर्वपणादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य तु ।

आहं कार्यस्य शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

अथ संक्रान्तिवित्यनेनैवायनादीनामपि ज्ञाभे पुनस्तदभिधानं
तत्काण्डस्य पिच्छदानस्यातिनिन्दितत्वस्योत्तमार्थं । संक्रान्तिविधि-
नेत्यनेन पिच्छदानराहित्यमुक्तं । "वैशाखस्य तृतीयायामित्यादिकं
सर्वं युगाद्युपसङ्घर्षं "युगादिषु च सर्वास्त्विति पुनस्तदवचनात् ।

मत्स्यपुराणे "अथनदितथे आहमित्यादिमत्स्यपुराणोक्तस्योक्तौ(१)
पठित्वोक्तं ।

षडोदङ्गां भाद्रपदे माघे चन्द्रचयेऽपि ।

आहं कार्यं पाद्यसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥

यदा च ओषिषोऽभ्येति गेहं वेदविदग्निवित् ।

तेनैकेन तु कर्त्तव्यं आहं विषुवदुत्तमं ॥

'विषुवदुत्तममिति विषुवत्संक्रान्तादुत्तमं श्रेष्ठं ओषिषाभ्यागमन-
मिमिक्तकमपि आहं प्रायः पाठादपिच्छनेव भवितुमर्हति ।

दृष्टत्पराशरः ।

युगादिषु नषायाश्च विषुवत्ययने तथा ।

भरणीषु च कुर्वीत पिच्छनिर्वपणं न हि ॥

मघाद्युक्तां भाद्रपदापरपक्षचतुर्दशीमधिकृत्य देवीपुराणे ।

तथापि मघती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।

एते पिच्छप्रदानान् ज्येष्ठपुत्रीं विवर्जयेत् ॥

‘तथापि’ भाद्रपदापरपक्षचतुर्दश्यामपि, ‘पितृदेवत-एते’ मघा-
मघते जाते इति, ‘मघती’ आद्रपदापरपक्षे पितृपूजा कर्त्तव्या, च तु
कर्त्ता ज्येष्ठपुत्रवान् जीवन्मृतमपुत्रस्येत् भवेत् तर्हि तत्र आद्रं कुर्वन्
पिच्छप्रदानं वर्जयेत् पिच्छरहितं आद्रं कुर्वाद्दित्यर्थः । ‘ज्येष्ठपुत्री-
त्यनेन मघाकाशिकाश्च चतुर्दशीकाशिकाश्च तदुभयसमवायकाशिकाश्च
च पिच्छदानस्य ज्येष्ठपुत्रविनाशकमस्यचचो दोषः सूचितः ।

तथाच मघाभारते ।

संक्रान्तायुपवासेन पारसेन च भारत ।

मघार्चा पिच्छदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥ इति ।

ज्योतिःपराशरे ।

विवाहे विहिते माघाश्वजेदूर्द्ध्वं दशैव हि^(१) ।

वपिष्ठे पिच्छनिर्वापं मौखीवन्धे चरेव हि ॥

अज्ञापवादः ।

महाशय्ये मघाश्राद्धे मातापित्रीः चर्चेऽपि ।

एतत् कस्यापि मर्त्यस्य वपिष्ठीकरणे तथा ।

कनोदाशोऽपि कुर्वीत पिच्छनिर्वपणं वदा ॥ इति ।

(१) तन्नेवुर्धाराश्चैव इति क० ।

दृश्यातातपः^(१) ।

पिच्छनिर्वापरहितं यत्तु ज्ञातुं विधीयते ।
 स्यादावाचनस्योऽथ विकिरस्तु न क्षुप्यते ।
 अक्षय्य-दक्षिणा-स्यसि-सौमनस्यं यथाविधि ॥
 इति पिच्छदाने निषिद्धकालः ।

अथ प्रेतक्रियासु निषिद्धकालः ।

तत्राद्य नार्ग्यः ।

प्रत्यक्षग्रवसंस्कारे दिनं नैव विप्रोध्यते ।
 आश्रौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ।
 प्रोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेव तत् ॥
 आश्रौचविनिवृत्तौ चेत्युनः संस्त्रियते मृतः ।
 संग्रोथैव दिनं घातनूर्ध्वं संवत्सराद्बुद्धि ॥
 प्रेतकार्वाणि क्षुर्वीत श्रेष्ठं तपोत्तराचसं ।
 स्यात्पक्षस्य तत्रापि वर्जयेत्तु दिनस्यसं ॥

इह हि द्विविधः प्रेतसंस्कारः, एकः प्रत्यक्षग्ररीरस्य, ग्ररीरप्रति-
 छतेरपरः । तत्र प्रत्यक्षग्ररीरसंस्कारे शुभाशुभदिनपरीधानवकाशः ।
 प्रतिछतिसंस्कारस्य तु त्रयः कालाः, आश्रौचमध्ये, संवत्सरान्तस्य,
 संवत्सराद्बुद्धिचेति । तत्राश्रौचमध्ये प्रतिछतिसंस्कारः सति सम्भवे
 वक्ष्यमाणानिषि-नक्षत्रादिवर्जिते काले विधेयः । यदा तत्राश्रौचाद्बुद्धिः

संस्तरमध्ये प्रतिष्ठितसंस्कारसदानां वक्ष्यमाणप्रकारेष्वरक्षकाद्य-
ग्रोधनमवयवं कार्थं । संस्तराद्विदित्वापि क्रियमाणे तस्मिन्निधि संशोध-
नीय एव काक्षः । किन्तु तपोत्तराद्यव-द्वन्द्वपक्षौ समाप्तमानौगुणो-
त्तरौ भवतः । दिगन्तदिग्ं तु सर्वत्र वर्जनीयं ।

मरौषिः ।

गन्दाणां भार्गवदिने चतुर्दश्यां चिपुष्करे ।

तत्र आङ्गं न कुर्वीत ऋषी पुत्र-धनचयात् ॥

प्रतिपत् षष्ठी एकादशी च 'गन्दा' । 'भार्गवदिग्ं' शुक्रवासरः ।
कृतिका-पुनर्वसुत्तराफाल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वाभाद्रपदाख्या-
नि नक्षत्राणि 'चिपुष्कराणि' । आङ्गग्रन्थेनात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता ।
गन्दादिव्येव मध्ये दुष्टतमान्वाह व एव ।

एकादश्यान्तु गन्दाणां विनीवाद्यां भृगोर्दिने ।

गन्धस्य चतुर्दश्यां कृतिकासु चिपुष्करे ॥

अत्र आङ्गं न कुर्वीतेत्यनुपपन्नः । विनीवाद्यां भृगोर्दिने इति
सम्बन्धः ।

महाभारते ।

नक्षत्रेषु न कुर्वीत तस्मिन् जातो भवेत्तरः ।

न प्रोष्ठपदयोः कार्थं तत्राग्नेषु च भारत ।

वाहसेषु च सर्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत् ॥

ज्यमनक्षत्रेषु आङ्गकर्तुः, 'प्रोष्ठपदयोः' भाद्रपदाशुभयोः, 'आग्नेषु'
कृतिका, 'वाहसेषु' आङ्गा-श्लेषा-शुभानि, ज्यमनक्षत्रात्पक्षमं चतुर्दशं
चयोर्विग्रह 'प्रत्यरिः' ।

ज्योतिःपराशरः ।

साधारण-भुवोषे मैत्रे च न प्रच्यते मनुष्याणां ।

प्रेतक्रिया कथयित् चिपुष्करे चमत्तधिष्ण्ये च ॥

‘साधारणं’ कृतिका-विशाखे, ‘भुवाधि’ उत्तराचवं रोहिण्यस्य,
‘उषाधि’ पूर्वाचवं भरणी मघा च, ‘मैत्राधि’ मृग-चिन्तामुराधा-
रेवत्यः, ‘चिपुष्कराशुक्लानि, ‘चमत्तधिष्ण्यं’ धनिष्ठा, “मृग-चिन्-
तामौषे चेत्युक्तमात् ।

शराराष्टपुराखे ।

चतुर्पाष्टमने चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।

प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैष्टतौ परिषे तथा ॥

करषे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिने तथा ।

चषोदश्यां विशेषेण जम्भताराचषे तथा ॥

उत्पत्तिमन्त्रं दशमनेकौमर्दिश्रद्धेति ‘जम्भताराचषं’ ।

आह काश्यपः ।

भरण्यार्द्रा मघाश्लेषा मूलं द्विचरण्यानि च ।

प्रेतकृत्येषु दुष्टानि धनिष्ठाचक्ष पञ्चकं ॥

फाल्गुनीदितयं रोहिण्यतुराधा-पुनर्वसु ।

द्वे आषाढे विशाखा च तानि द्विचरण्यानि च ।

एतानि किञ्चित् दुष्टानि वर्षेषेत्यति वक्ष्यते ॥

तदेवमेतेषु प्रेतकृत्यमात्रप्रतिषेधे प्राप्ते कश्चिदपवादमाह गोभिः ।

जम्भार्वां ह्यम्बारे च चतुर्दश्यां पिजम्भसु ।

एकादश्यादप्रमथति मैकौद्विष्टं निचिधत्ते ॥

‘चिजन्तानि’ जस्यताराचक्षम् ।

वैजवायः ।

प्रेतस्य शाखाद्गणस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।

नक्षत्र-तिथि-वारादि प्रोधनीयं न किञ्चन ॥

पुन-मन्वादि-सङ्क्रान्ति-दर्शं प्रेतक्रिया यदि ।

दैवादापतिता तत्र नक्षत्रादि न प्रोधयेत् ॥

इति प्रेतक्रियासु निषिद्धकाण्डः ।

अग्नेदानौमिदं विचार्यते ।

किं अपिच्छीकरषोत्तरकाशिकानि स्युताद्यापरपचामावासा-
ट्टका-स्यतीपात-संक्रान्त्युपराग-मनु-पुन-कस्यादि-गजशाखादिकाञ्च-
पुक्रान्ति-आङ्गानि प्रतिकारकक्रियन्ते न वेति । तद्दर्शनमिदं चिन्त्यते । किं
कारकपुक्रान्ति वाक्यानि कर्मात्पत्तिविधयः उत्तोत्पत्ते कर्मणि कारका-
ख्यगुणविधय इति ।

तत्र सोमदत्त आह ।

यद्यपि गुणविधौ भावार्थं विधिवाङ्मार्थविधिज्ञापयते तथापि
विशेषण्ये विधिग्रन्थिसंक्रमात्प्राचवाच गुणविधय एवेति न कर्मभेद-
मापादयन्ति, तेन कर्मैवाद्दुग्गपद्गाविस्यपि वैकल्पिकेषु काशेषु
कश्चिदेकस्मिन् काशेऽनुष्ठानं न सर्वस्मिन्, कुतश्च पुनपद्गाविसु
वृषमनुष्ठानमिति कारकमवाचे सङ्गदेकमेव आहुं कर्तव्यम् । न हि
कारकपुनपद्गाविसु प्रधानावृत्तिर्गुणा, प्राचंभ्रातरादिकाणावुरोधेन

होमाद्यन्तिष्ठ तत्कालावच्छिन्नजीवनरूपनिमित्ताद्यन्तेरिति । तद-
 धुक्तम् । यच्च हि शुद्धोत्पत्तिव्यभिधिरस्ति तच्च गुणयुक्तेषु वाक्येषु तन्म-
 त्यभिधानात् गुणमात्रविधिर्भवति । अत्र तु शुद्धोत्पत्त्यभावादुदग-
 यनादिविग्रहविधौ गौरवाद्यदोषः । शुद्धोत्पत्तिकल्पनार्या तु सर्वत्र
 विग्रहविधिसोपेन कश्चिद्गुणाद्भेदः स्यात् । तेन विग्रहविधित्वात्
 प्रतिकालं आह्वयभेदः, निमित्तत्वाच्चोपरागादीनां तद्भेदे स्पष्टो भेदः ।
 अतस्तत्कालागमने तत्तच्छ्राद्धमनुष्ठेयमिति स्थितम् । अथेदानीं
 काशस्य समवाये निमित्तसमवाये च सन्दिह्यते, किं तदा तत्तत्का-
 लिकानां तत्तन्ननिमित्तकानाञ्च आह्वानां मध्ये किञ्चिदेकमेवानु-
 स्तेयम्, उत सर्वाणि पृथक्, यदा तन्मेषैवेति ।

तथाह शिवदत्तः ।

नैकः आह्वयश्च कुर्यात् समानेऽहनि कुचरित् ।

इति शरीरवचनात् किञ्चिदेकमेवेति ।

शङ्खधरादयस्त्राजः नैतद्युक्तम् ।

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्मेषेण अपरं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

द्वितीयस्य ततः कुर्यात्सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥

इति शृंगुणा समानेऽप्यहनि भिन्ननिमित्तानामनेकेषां आह्वानां
 विधानात् एकादग्नाहादौ च नानानिमित्तानां प्रेतआह्वानां विधा-
 नात् । उदाहृतनिषेधस्तु अह्वयारभ्यमाणैकनिमित्तआह्वानाद्यन्ति-
 विषयः । ननुदाहृतविशेषवचनविषयव्यतिरिक्तविषयो भवतु । ततश्च

मासिकादिष्यतीपातादिआहुतकालसमवाये न आहुतानुष्ठानमिति, न, भिन्ननिमित्तकआहुतेऽपि निषेधप्रवृत्तौ आहुतपरकालं पुत्रजन्मनि वृद्धिआहुतभावप्रसङ्गात् । ततश्चाचारबाधसङ्घतिरिक्तविषय इति चेत् । न । उक्तआहुतस्य सूर्ययज्ञे आहुतभावप्रसङ्गात् पूर्व्याचारबाधः स्यात् । तद्घतिरिक्ताविषय इति चेत् । न । भिन्ननिमित्तककालिकआहुतविधीनामप्यसित्वेन बाधप्रसङ्गात् । तानि सामान्यवचनानि आचारस्य दुर्बल इति बाधो भवत्विति चेत् । न । उदाहृतवचनविषयव्यतिरिक्तविषयत्वे बहुवचनआचारबाधौ स्यातां, मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पना च भवेत् । असदुक्तविषयत्वे तु न बाधौ, नापि श्रुतिकल्पना, न्यायमूलत्वात् । आहुतदयानुष्ठाने विहितकृतपादिकासबाधप्रसङ्गात् । युगपदनुष्ठाने तु “एकस्मिन् क्रियमाणे तु नानाकर्म समाचरेदित्यादीनां कर्ममध्ये कर्मान्तरानुष्ठाननिषेधकवचनानां बाधः स्यात्, प्रयोगविधिना च विलम्बनिषेधः । तेन सर्वाख्यंशुष्ठेयानि इति स्थिते पृथगिति विष्णुधर्माभिमतः पक्षो ऽप्युच्यते ।

यत्तु देश-काल-कर्मेकादिविशेषग्रहणाभावेनाग्नेयादिधागाङ्गानां प्रयाजादीनां तन्ममनुष्ठानसुक्तं, तदेकप्रयोगविधिः सतीतेष्वग्नेवोचितं, न तु स्वतन्त्रेषु प्रधानेष्वेव । यद्युक्तं काम्यापूर्वार्थमनुष्ठितयोर्दशैर्पूर्वमासयोः नित्यापूर्वं प्रसङ्ग उक्तः, सोऽपि कर्मेक्ये वक्तुमुचितः । यावेव आग्नेयादिषुदायौ काम्यापूर्वार्थौ तावेव नित्यापूर्वार्थौ उच्यन्तिवाक्ये तदैक्यावगमात् । यद्युक्तं तच्च भेदव्यवहारः च काम्यरूपनिमित्तकूपोपाधिसम्बन्धनिबन्धनप्रतीतिकासव्यवस्थाभेदात्पक्षो न वस्तुभेदात्प्रवृत्तः, अपूर्वभेदस्य वास्तवोऽधिकारभेदात् । अतश्चाद्यमौपाधिको-

ऽप्यपूर्वभेदाऽनुगिष्यादनीय इति भेदस्यै विचारितः । ननु तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोपाधिभेदावगमाच्च ते न, अथ कर्मैक्यात् । कात्या-
 पूर्वार्थमनुष्ठिताभ्यामेव दर्श-पूर्वमासाभ्यां नित्यानुष्ठानसिद्धौ न
 वृषगनुष्ठानं क्रियते, भिन्ने तु कर्मस्थान्यापूर्वस्थान्यासिद्धेसादर्धमन्य-
 क्षाप्यनुष्ठानमिति । तदयुक्तं । कर्मभेदेऽपि देश-काक्ष-कर्त्तृकत्वे
 वचानुष्ठानेन सर्वकर्मसिद्धेर्युगपदेव सर्वापूर्वनिष्पत्तिर्जायते । न
 यद्भते हि तदा विशेषः, इदं निष्पन्नभेदमिति । धामभेदेऽपि
 देवतैक्ये तन्मानुष्ठानस्य साक्षात्केऽनुपगतत्वाच्च । सप्रनदीतरणाभि-
 वर्षणामेधप्रतिमन्त्रेषु चैवमित्यथ युगपदनेकामेधदर्शनरूपनिमि-
 त्तसमवाये प्रतिनिमित्तवङ्कं “मनोदरिङ्गं चक्षुरित्येतन्मन्त्रजपरूप-
 मैमित्तिकादृशौ प्राप्ताद्यां विशेषपक्षभावात् सङ्गमैमित्तिकादृशा-
 नमिति चेकादशे स्थितं । अतः आहूतिमित्तसमवाये काक्षसमवाये
 च देशैक्ये कर्त्तृक्ये देवतैक्ये च विशेषपक्षभावात्तन्मेष कर्त्तव्यमिति
 सर्व्याहूतानुष्ठानं, एवञ्च सङ्गान्तिमित्तकममावाद्यानिमित्तकं
 व्यतीपातनिमित्तकं चेत्येतानि आहूतानि तन्मेष करिष्य इति
 वक्ष्यं च्युत्यात् ॥

इति काक्षसमवायनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवकाण्डनिर्णयः ।

तत्र तदुपयोगितया वैश्वदेवपाकविचारः क्रियते, किं वैश्वदेवार्थः
 आहूतार्थैक एव पाकः, उत भिन्न इति । तत्र तावत्पक्षमहा-
 वज्रान्तर्गतस्य नित्यआहूतस्य वैश्वदेवादेशैक एव पाकः, चान्वाधिकस्य

पाकस्यान्वयमनुष्ठीयमानात्मनिव्याप्त्यसर्वकार्यत्वात् । अग्नौचविवेगे
 त्रिकादग्राहात् पूर्वं वैश्वदेवाद्येव जासीति तदानीं तेन नवआहुषु
 पाकैकानैक्याग्रहैव नास्ति, ऐकादग्राहिकेषु आहुषु वैश्वदेवस्य पा-
 कान्तरेषैवानुष्ठानं, “एकोद्दिष्टेऽग्नये च तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्” इति
 देवलेन नवआहुसंज्ञनेत्येकोद्दिष्टेषु सर्वस्याग्नयेस्य ब्राह्मणेभ्यो देव-
 त्वविधानात् । प्रेतआहुषु चैतन्नवलं वक्ष्यते । अमावास्याआहुविक्रति-
 भूतेषु चांश्वरादिषु प्रकृतिनिर्णयेनैव निर्णय इत्यमावास्याआहुर्चा-
 पाके संग्रहः । तत्र कर्कोपाध्यायो वैश्वदेवार्थात् पाकाङ्गिणेन आहुं
 कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षं कृत्वा वैश्वदेवार्थेनैव पाकेन कार्यमिति सिद्धा-
 नास्तुक्तवान् । तत्र तदभिमतपूर्वपक्षोत्तरपक्षहेतुदूषणं आहुकल्पे कृतम् ।
 यस्तु कर्कोपाध्यायेन स्वसिद्धान्तहेतुवक्तः पृथक्पाकस्यावचनादिति
 च हीदानीमसिद्धत्वेन दुष्यते,

पितृव्ये न निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थेनैव च ।

वैश्वदेवं न पितृव्ये न दार्द्रं वैश्वदेविकम् ॥

इति सौगाधिवचनेन पृथक्पाकस्याभिधानात् । अत्र यद्यपि पूर्वाहुं
 एकमेव पाकस्तुभयार्थं निर्वपेदित्यपि प्रतिभाति, तथापि उत्तरा-
 हुंन पाकभेदः स्पष्टीक्रियते, “वैश्वदेवं न पितृव्यमिति । वैश्वदेवा-
 न्नमित्यहोमार्थं पक्षमत्रं वैश्वदेवं तत् न पितृव्यं दर्शनाहुर्वाप्यं न
 भवति । न तु नित्यआहुर्वाप्यमपि न भवति अन्वयमनुष्ठीयमानानां
 देव-पितृ-भूत-मनुष्योपपदानां यज्ञानामेकपाकसाधनत्वमिति सिद्ध-
 चात्, दर्शनाहुर्वाप्यं पक्षमत्रं दार्द्रं तद्वैश्वदेवार्थं न भवति, दर्शनाहुं
 च दर्शनाहुतिकर्त्तव्यताकलाचित्य-नैमित्तिक-काव्यान्वेकोद्दिष्टानामि

आङ्गानि लक्ष्यन्ते, वैश्वदेवग्रह्णेन भूतयज्ञ-पितृयज्ञ-मनुष्ययज्ञा-
 अयुपलक्ष्यन्ते । कथं पुनरन्यार्थस्य सतोऽन्यार्थग्रह्णा अधिष्ठान-
 लक्षण्यापि विना कारणं विनियुक्तं विनियोगानभ्युपगमात् । सत्यं ।
 न त्वचान्यार्थस्य सतोऽन्यार्थत्वमाशङ्कितं निषिद्धं वा, किन्तु निर्वापपा-
 कयोस्तन्मताग्रह्णा निराकृता, अन्यार्थस्य सतोऽप्यन्यत्र प्रसङ्गिता चेति ।
 तत्र प्रसङ्गग्रह्णा च प्रत्यासन्नकालानां कर्मणामेकसाध्यलोपपत्तौ
 साधनोपादानलाघवादिति । अत्र “न दार्द्र्यं वैश्वदेविकमिति यज्ञौ-
 गाश्विष्वनैकदेशेनोक्तं तद्वैश्वदेवस्य आङ्गात् पूर्वं” मध्ये वानुष्ठाने
 क्रियमाणे सत्येव वेदितव्यं, न तु तदुत्तरकालमपीति, यत आह
 पैठीनसिः ।

पितृपाकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

ननुद्धृत्येत्यनर्थकं, न ह्यनवदाय ग्रह्यो ह्योमः कर्तुं, अवदानस्य
 समुदायादेकदेशस्योद्धारणमेव । मैवं । अत्र हि पितृपाकग्रह्णेन
 सङ्कल्पितपितृदेवत्यलावस्यः पाकोऽभिधीयते, तद्वत्सास्योद्धारणमेक-
 देशस्य, तद्देवत्यता प्रस्थावनमेव न विभागमात्रं । तद्देवत्यता प्रस्थावनस्य
 पूर्वदेवतासम्बन्धापनयने सत्येवोपपद्यते । अतः पितृदेवताभ्योऽपनयन-
 एवायसुद्धारतिना प्रतिपाद्यते । स चायं निर्वापकालीनं पितृदेवत्य-
 मसुं पाकं करिष्यामीत्येवं विधानुसन्धानरूपं सङ्कल्पविशेषं बाधित्वा
 आङ्गात् पूर्वं तन्मध्ये वा अग्रह्यः, न उत्तरकालमपि, न हि पि-
 तृशुद्धिश्च त्यक्तस्य तत आच्छेदः ग्रह्यः, तद्देवत्यत्वस्य निवृत्त्यात् । न
 हि निवृत्त्यमनिवृत्त्यं ग्रह्यं कर्तुं । ननु न द्रुमो निवृत्त्यमनिवृत्त्यं

क्रियते इति, किं तर्हि तस्मात्प्रत इत्युच्यते । मैवं । नाग्रकावम्भ-
वात् । अन्यदेवतोद्देशेनोद्धारणं नाग्रकमिति चेत् । न । तस्योत्तर-
देवतासम्बन्धमात्रपरत्वेन पूर्वदेवतासम्बन्धनाग्रकत्वे प्रमाणाभावात् ।
ननु पूर्वसम्बन्धनाग्रमन्तरेणोत्तरसम्बन्धासिद्धेः पूर्वनाग्रकत्वमनुमी-
यते सम्बन्धद्वयस्यैकत्र विरोधात्, वचनोपदिष्ट आच्छेदो नाग्रक-
इति । मैवम् । तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वमेव हि तद्देवत्वत्वं, तस्य त्या-
गनिव्यत्युत्तरकालमेव भूत्वा विनष्टं, अतः किमाच्छेदेन विनाशं
किञ्चोद्भूत्यवाद्दृष्ट्याभिप्रायः । नन्वेवं प्रतिमाद्यधिष्ठातृदेवतोद्देशेन
त्यक्तस्यापि द्रव्यस्य त्यागोत्तरकालमेव देवतासम्बन्धो भूत्वा विनष्टः,
ततश्च तद्द्रव्यस्य प्रतिगृहीतत्वेन तदपहारे देवस्वापहारदोषो न
स्यात् । मैवम् । यत्तावन्नित्यं प्रतिमाद्युपभोग्यत्वात् द्रव्यं त्यक्तं तत्र
तद्देवत्वत्यस्योपभोगफलकत्वाद्यावदुपभोगमविनाशात् । विनाशे हि
निमित्तनिवृत्तैर्निमित्तकानुवृत्तिर्दुर्घटा स्यात् । यत्तु परिसमाप्तोप-
भोगं द्रव्यं तत्र देवस्वत्तासुपसक्तणीकृत्य निर्मास्यवद्ग्रहणनिषेधोऽस्तु,
अतः आहुतोत्तरकालं पाकस्य पितृसम्बन्धो भूत्वा विनष्ट इति क्रमा-
च्छेदोविनाशयेत्, वस्तुतस्तु आहुतग्रेषु नास्येव पितृसम्बन्धः कोविनाशः
उपयुक्तग्रेषु ह्युपसक्तणीभूत एवासौ । न चायं तदवस्थाः...पुनर्म-
र्हति । अथ कस्मात्पितृपाकग्रेषादुद्भूत्य विभज्येति न व्याख्यायते ।
न तद्भूत्येत्यन्तर्यक्यादित्युक्तप्रायेणैव । अतोऽपानारम्भ एव पित्रे प्रा-
रब्धापरिसमाप्ते वा, यः पित्र्यपाकात् समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति तस्य
तस्माद्भूमासुरभवेदिति वचनार्थः । युक्तश्चेत् । यदर्थं यदुपकल्प्यते
तददस्यैव तस्यै परस्यै दीयमानं यत्किञ्चित्तौकिकमप्युपहतं मन्य-

मानाः वृथग्जना अपि तस्य कर्मणोद्युक्ता मन्वन्ते, किञ्चुत चत्
पितृर्थं देवतार्थं वोपकल्प्यते तस्मिन् प्रागेव परस्मै दीयमाने । यदा
तु तस्मै दत्त्वा अन्यस्मै दीयते न तदा कश्चिदुपपन्नत्वमयुक्ता वा
मन्वते । उक्तञ्च आङ्गोत्तरकाले आङ्कार्यस्यापि वैश्वदेवे विनिधोगः ।
तथाच पैठीनसिः ।

आङ्गं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्व्यात् भिक्षां ततोदद्याद्भक्तकारादिकं तथा ॥ इति ।

अथाद्यततःशब्देन पूर्वसोकार्थो हेतुत्वोच्यते । द्वितीयेन^(१) आङ्गा-
वग्निष्टादक्षादित्युच्यते । तेनाद्यमर्थः, यतः आङ्गात्पूर्वं पितृपाका-
त्समुद्भूतेनाग्नेन वैश्वदेवे क्रियमाणे तच्छ्राद्धमासुरं स्थापतः कार-
णात्श्राद्धं निर्वर्त्य ततस्तच्छ्राद्धावग्निष्टादक्षात् किञ्चिदादाय वैश्व-
देवादिकं कुर्यादित्यर्थः । न चात्रान्नस्याप्रकृतत्वेन तच्छब्दपराम-
र्शाद्योग्यत्वं वाच्यं । पितृपाकात्समुद्भूत्येत्यस्मिन् पूर्वसोकोऽप्रकृतात् ।
सन्निहितं च सर्वनाम्ना परामृश्यते । न चोपन्यासेन सन्निधिरिति
नियमः, बुद्धिसन्निधिस्तु सन्निधिरित्यभ्युपगमात् । अथादिशब्देन
सर्वमन्नसाध्यं नैत्यकं कर्म गृह्यते, तेन नित्यआङ्गमपि आङ्गोपसु-
क्तात्पाकश्रेयात्कर्त्तव्यं । तदेवं यदि ब्राह्मणविसर्जनान्ते वैश्वदेवं
कुर्यात् तदा आङ्गार्थेनैव पात्रेण, यदा तु वज्रमाद्यकारेण ब्राह्म-
णविसर्जनात् प्राचीनकालप्रधान्यतमकाले वैश्वदेवं कुर्यात् तदा वृष-
कृपात्रेणेति । अत्र स्थितिचञ्चिकाकारः “पितृर्थं निर्वपेत्पाकमि-
त्यादि “न द्वात्रिं वैश्वदैविकमित्येवं सौगाण्डिवचनं पठित्वा दर्शनाङ्गार्थं

(१) द्वितीयततःशब्देनेत्यर्थः ।

गिरुप्रमत्तं कृतेऽपि आहुते न वैश्वदेवार्थं भवतीति च व्याख्यायैतदग्नि-
महर्गं आहुविषयमिति चाभिधायाच न्यायसुक्तवान्, साम्निकस्य हि
दर्शनाद्वात्प्रागेव वैश्वदेवविधानेन आहुतान्ने आहुत्प्रिष्टेन वैश्वदेवा-
द्योगादिति । स एष न्यायसद्विवक्षितार्थविपरीतमेवार्थं बाधयति,
उत्तरकाशं वैश्वदेवाभावे आहुतशेषसाध्यप्रसन्नविरहाग्निषेधानुपपत्तेः ।
पूर्वकाश एवार्थं निषेध इति साम्निकानग्निविषय एवार्थं स्यादिति ।
अथ प्रसक्तभावाग्निषेधविधित्वानुपपत्तावपि यदि नित्यानुवादः
स्यादित्युच्यते तदा तावदनुवादत्वमानर्थक्यं चेति दोषद्वयं प्रसज्येत ।
वैश्वस्यश्च अर्थं हि साम्निकविषयोभवन् पूर्वकाशीनसुत्तरकाशीनश्च
वैश्वदेवमाश्रयते । तत्र पूर्वकाशीने निषेधविधिः उत्तरकाशीने
निषेधानुवाद इति । अतो ब्राह्मणविसर्जनात्प्राचीनेषु कालेषु वि-
क्षितस्य वैश्वदेवस्य आहुतेन सप्त पाकैक्यं निषेधवसौगाच्चिवचनं साम्नि-
कानग्निविषयमेवास्तु । अस्तु मन्यते “आहुत्ं निर्वर्च्यं विधिवत् वैश्वदेवा-
दिकं ततः” इत्यादीनां आहुतशेषेण वैश्वदेवादिकर्तव्यताविधायकानां
वचनानां दर्शनाद्भक्तिभूतेषु प्रतिर्सावत्तरादिवेषु आहुतेषु नि-
वेशः, “न दास्यं वैश्वदेविकमित्यादेस्तु दर्शनाद् एव निवेश इति,
स एवं प्रतिबोद्धव्यः, सर्व एवैते सामान्यविधयो दर्शनाद्भक्तमेवारम्भा-
त्वात्ते न कश्चिदनारम्भवादोऽस्ति, अस्तु वा सोऽपि, तथापि “प्रकृतौ
वा द्विरुक्त्वादिति न्यायेन सस्य पर्यमयी जुह्वर्भवतीतिवक्तव्यं प्रकृ-
तिगामिन्नियमाहर्गं आहु एव निवेशः । अथोच्येतारम्भाधीतविह-
ङ्गधर्मावहृत्वायां प्रकृतौ अनारम्भवादस्य विकृतौ निवेश इति, तत्र,
पूर्वाक्त्या विषयव्यवस्थया अरम्भाधीतविरोधस्य परिहृतत्वात् । अतो-

ऽप्राद्यं दर्शश्चाहुविषयो विधिरथं नेति न वक्तव्यं ।

पिण्डदानात्प्राक् पाकभेदे स्यत्यन्तरं ।

आतुरेभ्यः प्रहीणेभ्यो बालेभ्यो यश्च दीयते ।

वैश्वदेवं न तत् कुर्याच्छ्राद्धार्थं यश्च पच्यते ॥

तथ ।

ऋत्नाग्नि-शिष्ट-देवेभ्यो घतये ब्रह्मचारिणे ।

पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डान्नं निर्वपेत् ॥

अप्रेतसायुक्तं ।

ऋत्नापाकाहसिद्धत्वा निर्वर्त्यं पितृयज्ञियम् ।

ततो निरुत्तमन्नं यत्तेभ्योऽप्ये तन्निवेदयेत् ॥

ऋत्नाकर्मार्यः 'ऋत्नाः,' 'बलिः' अथ वैश्वदेवः, 'पितृयज्ञियं' श्राद्धं
पिण्डपितृयज्ञं, 'निर्वर्त्यं' समाप्य, 'ततः' तदनन्तरं, श्राद्धार्थं निरुत्तं
अदन्नं तत्, 'तेभ्यः' श्राद्धोद्देश्येभ्यः, 'अप्ये' पूर्वं, 'निवेदयेत्' दद्यात्,
अर्थात्तदुत्तरकालमन्येभ्योऽपि दद्यात् ।

इति वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

अथ प्रकृतौ वैश्वदेवकालनिर्णयः क्रियते ।

तत्र तावदग्निनेन श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवः कर्त्तव्यो न वेति संग्रहे
पूर्वपक्षः, वैश्वदेवसोमं कुर्यादिति वैश्वदेवविधिनैवानग्निकर्त्तव्यकस्य
वैश्वदेवस्य कस्मिंश्चित्काले कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां श्राद्धात्पूर्वकालेऽपि
पाण्डिकौ कर्त्तव्यता प्राप्तेव ।

यस्तु षट्त्रिंशन्मते पूर्वकालतायाः प्रतिषेधः ।

प्रतिवासरिको होमः आहुतादौ क्रियते यदि ।

देवा ह्यं न गृह्णन्ति कथानि पितरस्तथा ॥ इति ।

यस्य गृह्णन्तमहतः प्रतिषेधः ।

पितृआहुमहत्त्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अहृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

य तु आहुपाकेनैव वैश्वदेवस्य पूर्वकात्मनुष्ठाने वेदितव्यः, न तु पाकान्तरेष्वप्यनुष्ठाने ।

अतएव वैश्वदेवे कृतेऽन्नशेषस्यैव आहुतानर्हताभाह वग्नियुः ।

वैश्वदेवमहत्त्वेव आहुं कुर्यादग्निकः ।

लौकिकान्नौ कृते श्रेयः पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

दर्शितश्चाग्निशेषेवार्थं “आहुपाकात्समुद्भूत्येत्यादि पैठीनशिवच-
नम् । न ह्येतच्छ्राद्धोत्तरकाले आहुपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवानुष्ठा-
नस्य निषेधकं, “आहुपाकात्समुद्भूत्येत्यथोद्भूतेर्विभागमानाभिधा-
यकत्वं मन्यमानस्यापि मते “आहुं निर्वर्त्य विधिवदित्यादिवचनप्र-
तिपादितआहुशेषकर्त्तव्यताविरोधापत्तेः । अतोऽग्निकस्य पाकान्तरेण
आहुतापूर्वं वैश्वदेवहोमो न केनचित् प्रतिषिद्धोऽतस्तेनापि कर्त्तव्यः ।

उच्यते । यथा आहुतोत्तरकाले आहुशेषेणाग्नेन वैश्वदेवस्य विहित-
त्वात् आहुपाकात्समुद्भूतेनैकदेशेन कर्त्तव्यताया निषेधात्सदन्वकाल-
विषया व्याख्यायन्ते, तथा आहुतापूर्वकाले वैश्वदेवस्य सर्वथा निषि-
द्धत्वात्सदन्वकालविषया अपि ते व्याख्येयाः । तथाचानग्निनेन आ-
हुतोत्तरकालं आहुपाकेनापि वैश्वदेवः कर्त्तव्यः, आहुतमध्ये तु न
कदाचिच्छ्राद्धपाकेन किन्तु पाकान्तरेणैव, आहुतापूर्वं तु सर्वथा न

कर्त्तव्य एवेति । ननु सर्वेषां कर्त्तव्यतानिषेधानां आहूतमध्यकासिक-
 वैश्वदेविकविषयत्वे तदेकविषयत्वेऽनग्निकैकविषयत्वे च सङ्कोचपच-
 मापद्यते । तथाच क्रियासामान्याच्छिन्नमाख्याताभिधेयसङ्घाच्छि-
 न्माख्याताभिहितं वा साग्निकानग्निकविशेषद्वयव्यापककर्त्तव्यसामान्यमन-
 ग्निककर्त्तव्यरूप एवैकस्मिन्विशेषे व्यवस्थाप्यते, साग्निककर्त्तव्यस्य वैश्वदेवस्य
 पूर्वकास्यलनिघनेन मध्यकास्यलाभावादिति कर्त्तव्यसङ्कोचः । केवलवैश्व-
 देवग्रन्थावगतस्य पूर्वमध्यकास्यौनानेकवैश्वदेवक्रियास्यक्रियापकस्य वैश्व-
 देवरूपक्रियासामान्यस्य मध्यकास्यौनवैश्वदेवव्यत्यैकविषयत्वे क्रियास-
 ङ्कोचः । अतएव कालसङ्कोच इति सङ्कोचपचमापद्यते । किञ्च एवं
 सति साग्निककर्त्तव्यस्य वैश्वदेवस्य आहूतपाकसाध्यता न निवर्त्तत, पूर्व-
 कास्यतानिषेधवाक्यस्य साग्निकैकविषयत्वे कर्त्तव्यसङ्कोचः स्यादिति ।
 अत्राभिधीयते । तत्रेदं तावद्विचार्यते, किं आहूतात्पूर्वं वैश्वदेवस्योमो
 न कर्त्तव्य इत्येष निषेधः क्रियासामान्याच्छिन्नकर्त्तव्यसामान्यलनिर्वाहार्थं
 “आहूतपाकादुद्भूत्य न कर्त्तव्य इति वाक्यान्तरेण सदैकवाक्यतया
 आहूतपाकेन न कर्त्तव्य इत्येवं साग्निकानग्निकैकविषयत्वेन व्याख्येयः,
 उत यथाश्रुतत्वानुपपत्त्या वैश्वदेवस्वरूपमात्रनिषेधतयाग्निकैकविषय-
 त्वेनेति, तत्र

नैरपेक्ष्यात् श्रुतत्यागादिधेयान्तरसंक्रमात् ।
 श्रानर्थक्यप्रसङ्गाच्च नान्येनास्यैकवाक्यता ॥
 न वास्याः पूर्वैकैकस्य साग्निकेन सहान्वयः ।
 पूर्वकास्योपदेशेन बाधितत्वात् प्रतीयते ॥
 अन्योन्याश्रयदोषोऽत्र प्रसज्येतान्वये स्फुटः ।

अन्यथा ज्ञेयवाक्यं वै तच्चापि प्रमितेऽप्यथे ॥

न च भाव्यैकवाक्यत्वप्रतिबन्धानतोऽप्यथः ।

द्योग्यः कर्तुमुपन्यस्य दौषजातं विज्ञानता ॥

न च प्रत्यक्षविधिना कस्यश्चानुपपत्तो मतः ।

कस्यं हि कर्तृशामान्यं निषेधं बाधते श्रुतम् ॥

वैश्वदेवस्वरूपनिषेधेनाप्युपपद्यमानं वाक्यं वाक्यान्तरेण चैकवाक्य-
तामपेक्षते, वाक्यान्तरमपि तथा, एकवाक्यत्वे च श्रुतवैश्वदेवस्वरूप-
निषेधपरत्वहातेन आहुपाकसाध्यतानिषेधविधिः कस्येति । एवञ्च
सत्यानर्थक्यमपि एकपाककर्तव्यतानिषेधकैरेव कृतार्थत्वादित्याद्यज्ञो-
कार्थः । द्वितीयादयस्तु व्यक्तायां एव ज्ञोकाः, अतः आहुतापूर्वं वैश्व-
देवो न कर्तव्य इत्येष निषेधस्तावदनग्निकर्तव्यत्वमवाश्रयते । आहुपाककर्त-
व्यतानिषेधास्तु सर्वे साग्निकमग्निकस्तावन्मते । तत्रानग्निकं प्रति आहु-
पूर्वकाले सर्वथा वैश्वदेवश्च निषिद्धत्वादनग्निकं मध्यमकाले वैश्वदेव-
कर्तव्यत्वमाश्रयन्ते, साग्निकानु पूर्वकाले कर्तव्यत्वम् । अतो न पूर्वाज्ञाः
संकोचदोषाः । अग्निकपूर्वकाले तु तेषां संकोचो वचनासुक्त एव ।
अतोऽग्निकेन सर्वथा आहुतापूर्वकाले वैश्वदेवो न कर्तव्यः, मध्यो-
त्तरकालतानियमविधिभिरप्यग्निकैकविधैस्तस्य पूर्वकाले वैश्वदेवो
निवर्त्तितः । न चैवं सति निषेधस्थानर्थक्यं वाच्यं । स्यतिपन्वान्तरे
श्रुतत्वाद्ध्येति । तदेवं यत्र कर्तव्यशामान्यान्वयवादिनापि वाक्यान्तरै-
कवाक्यता न ज्ञान्वा, श्रुतत्वसाग्निकरूपैकविधेयान्वयवादी ताम-
मवाश्रयति ।

आहुतमथे वैश्वदेवकर्तव्यता तु प्रज्ञास्यपुराणे ।

वैश्वदेवाङ्गतीरग्रावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि आङ्गं कृत्वा तु संस्तवम् ॥ इति ।

“अर्वाक् ब्राह्मणभोजनादित्यनेनाग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवाङ्गती-
जुहुयादित्युक्तं । “आङ्गं कृत्वा भूतयज्ञादि स्मृतमित्यनेन भूतयज्ञस्यैव
आङ्गान्ते कर्त्तव्यतोक्तेति कृत्वाद्याद्वैश्वदेवानन्तरमेव बलिहरणं कार्य-
मिति दर्शितमिति स्मृतिषण्डिकाकारः । अयमेकोऽनग्निकवैश्वदेवस्य
काण्डः ।

द्वितीयोऽपि भविष्यपुराणे ।

पितृन् समर्थं विधिवद्वलिं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥

बलिषण्डोऽपि तत्रैव व्याख्यायते ।

अग्निदग्धेतिमन्त्रेण भूमौ यन्निर्वपेद्बुधः^(१) ।

जानीहि तं बलिं वीर आङ्गकर्मणि सर्वदा ॥ इति ।

अनेन विकिरसंज्ञिकबलिप्रदानानन्तरं स्वस्तिवाचनात्पूर्वं वैश्व-
देवं कुर्यादित्युक्तं भवति । अयं द्वितीयः काण्डः ।

द्वितीयोऽपि स्मृतिपुराणादायुक्तः । तत्राह मनुः ।

उष्णेषण्णु तत्तिष्ठेत् यावदिप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहबलिकुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अस्य मेधातिथिकृता व्याख्योच्यते । भुञ्जानेषु दिशेषु यद्बुधधि-
करणपाचनस्यं भूमौ च पतितमन्त्रं तत्तस्माद्देशाच्च तावत् मार्ष्ट्यं
यावद्ब्राह्मणं न निष्क्रान्ताः, ततो निष्पद्ये आङ्गकर्मणि अनन्तरं वैश्व-

(१) यन्निर्वपेद्बुध इति ग० ।

देवहोमात्वाहिकातिष्ठादिभोजनञ्च कर्त्तव्यं बलिप्रबन्धस्य प्रदर्शनार्थ-
त्वात् । अन्ये त्वाहुः भूतयज्ञ एव बलिप्रबन्धेन प्रसिद्धतरः, ततश्चाग्नौ
होमः आहुतात्पाक् न विरुध्यत इति । न चैतदार्थं पित्र्यै कर्मणि
अनन्तरं वैश्वदेवे आरम्भे कथं तन्मध्ये कर्मान्तरस्य करणं यथैतत्-
पूर्वद्युर्निमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु आहुतमकृत्वेव साद्यं प्रातर्होमकरणं न
विरुध्यते । एवमेव सदाग्निकस्य वैश्वदेवहोमस्याप्यनन्तराकरणं न विरु-
ध्यत एव । अतो भूतयज्ञे समुत्क्रयमाणे तदाद्युत्कर्षणयात् भूतयज्ञा-
नन्तरा एव पदार्था उत्क्रयन्ते नार्वाहोऽपि वैश्वदेवादद्य इति । अपो-
च्यते, यदि आहुतात्प्राग्वैश्वदेवहोमः क्रियते ततः आहुतं ततो बलि-
हरणं तदा देवयज्ञ-भूतयज्ञौ व्यवधीयेतां, तथाच “वैश्वदेवं प्रकृर्वीत
भौतिकं बलिमेव चेत्यादिवचनप्रतिपाद्यमानस्योरव्यवहितपौर्वा-
पर्यात्मकः कृतः क्रमो बाध्यते । तदन्तापकर्षणयोऽपि हि कृतक्रमा-
बाधायैवाश्रीयते, अतस्तद्बाधाय तदन्तोत्कर्षोऽपि कश्चिदाश्रय-
णीयः । न चैवं सति तदाद्युत्कर्षनियमविरोधः, यच्च हि पूर्वसो-
त्कर्षं तदीययोः क्रम-कालयोर्बाधस्तत्रासौ नियमः । न च कृतेऽपि
आहुतेऽनुष्ठेयमाने वैश्वदेवे तदीययोः क्रम-कालयोर्बाधः । तस्मात्सर्व-
महायज्ञानुष्ठानं आहुतोत्तरकालिकमिति, समाप्ता च मेधातिथि-
कृता व्याख्या ।

अथमेवार्था मत्स्यपुराणे ।

उच्छेषणम् तत्तिष्ठेद्यावदिप्रा विवर्जिताः ।

वैश्वदेवं ततः क्षुर्याञ्जित्ते पितृकर्मणि ॥ इति ।

भविष्यपुराणे ।

ज्ञत्वा आहुं मयावाचो ब्राह्मणांश्च विवर्ज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः क्षुर्षाञ्जराधिप ॥

इत्यन्तरे ।

आहुं वदा पित्रभ्यश्च दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः क्षुर्षाञ्जित्ने आहुकर्मणि ॥ इति ।

आह पैठीनभिः ।

आहुं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

क्षुर्षाङ्गिषां ततो दद्याद्भुक्तकारादिकं ततः ॥ इति ।

आहुषमाप्तौ मार्कण्डेयः ।

ततो गित्यक्रियाङ्गुर्षाङ्गोत्तये च तथातिथौन् ।

ततश्चदशं क्षुञ्चीत चह भत्यादिभिर्नरः ॥

‘गित्यक्रिया’ वैश्वदेवसोम-वसिष्ठरथ-गित्यआहुदिहृषां । तदेव-
मनश्रिकर्तृकस्य वैश्वदेवस्य चष्यु कासाः । एकोऽग्नौकरणन्तरः,
अन्यो विकिरादुपरि, तृतीयो ब्राह्मणविषर्जनात्यन्नादिति ।

इत्यनश्रिकर्तृकवैश्वदेवकावचिर्भवे ।

अथ सामिककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य कावचिर्भवेः ।

अथ न आहुमध्ये आहुत्वात् वेदुष्टानं किन्त्वहत्त एव आहु, अतः
आहुत्वात्पूर्वं पिच्छपितृवन्नो विहितस्तस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः ।

तथाच देवकः ।

अहते वैश्वदेवे तु ष्णसोपाकः प्रकीर्तितः ।

अन्यत्र पिच्छपितृवन्नो वोऽपराधे विधीयते ॥

अथ साक्षीपाकसाध्यानि कर्माणि साक्षीपाकप्रत्येनोच्यन्ते
तानि पिष्टपित्तयज्ञादन्यानि अहत एव वैश्वदेवे क्रियन्ते, पिष्ट-
पित्तयज्ञस्तु हते वैश्वदेवे पश्चादपराह्ये क्रियते ।

पित्तयज्ञश्च आहुतात्पूर्वमुक्तो मनुना ।

पित्तयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिष्टान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्वाहारुमाशिकम् ॥ इति ।

अमुमेवार्थं स्पष्टमाह सौगाधिः ।

पश्चान्नं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवश्च साग्निकः ।

पिष्टयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

‘पश्चान्नं’ अन्वन्वाधानं, ‘अन्वाहार्यकं’ दर्शनाहुं । ननु पश्चान्न-
पिष्टपित्तयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवश्च साग्निककर्तृकत्वावग-
मात् किमर्थं साग्निकग्रहणं, न, पश्चादिस्साक्षीपाक-पिष्टपित्तयज्ञ-
कर्तृनिर्वाहकश्च निवृत्त्यर्थं । अतस्योपायनग्निकान्तर-तत्पूर्वप्रकरणो-
क्तमेव कालेषु वैश्वदेवः कर्तव्यः । गोभिलेनापि “पिष्टश्च अह्न-
यनश्च वाक्प्राच्यश्च चेत्यथ सूत्रे सर्वप्रकारस्यापि आहुत्वादायेव
वैश्वदेव इत्युक्तं । अतश्चपि साग्निकत्वादायेव वैश्वदेवः श्रूयते,
“नाहुतस्याग्नीषुर्नाहुतं दधुरिति । साग्निकस्यापि आहुविशेषेऽप्यह-
देव वैश्वदेवः ।

तथाच परिशिष्टे ।

अथाग्ने पार्वण्यमाहुं एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अपतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥

अथ पर्वण्यवसनेकदेवत्वाद्वाहोपस्यत्त्वार्थं । ततश्चेकादशाह-

६१० चतुर्भुजादिनामसौ परिशेषस्यैवाकनिर्णये [१२ ख० ।

अतिरिक्तेषु आह्वेषु सामिकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः । एकादशाधिक एव
तु पश्चादिति निर्णयः ।

तदाह शास्त्रहायनः ।

आह्वात्मागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु सामिकः ।

एकादशाधिकं मुक्त्वा तत्तु ज्ञानो विधीयते ॥

इति सामिककर्तृकवैश्वदेवकालनिर्णयः ॥

अथ भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

तत्र कर्त्तृपाठ्याद्यो मन्यते । यदैव वैश्वदेवस्यैव तदनन्तरं भूत-
यज्ञसंज्ञको वसिः । यस्तु “ततो गृहवसिः कुर्यादिति मनुना आह्वात्तो
वसिःकः, स तु वास्तुदेवताभ्यः न भूतयज्ञस्य । अतएव ब्राह्मण-
विसर्जनमभिधायाह पारस्करः ।

विष्टव्य वसिदानेन पूजयेद्गृहदेवताः । इति ।

ब्राह्मणधरोऽपि ।

यदैव वैश्वदेवस्यैव तदनन्तरं भूतयज्ञोऽपि न कदाचिदपि वैश्व-
देव-भूतयज्ञयोर्मध्ये कर्मान्तरानुष्ठानेन व्यवधानं कर्त्तव्यं अव्यवधान-
वचनात् ।

तथापि ।

देववस्यः सतः पूर्वं भूतयज्ञसाया परः । इति ।

तथा ।

देवेभ्यस्तु उतादेषां चोवाहूतवसिं चरेत् । इति ।

अतः पुनः पूर्वज्ञते वैश्वदेवे आह्वात्तो भूतयज्ञस्य वचनं तदैश्वदेवा-

नन्तरमेव भूतयज्ञे कृतेऽपि आङ्गाङ्गतया तावन्मात्रस्य पुनरनुष्ठानं कर्तव्यमित्येवं परं । यदपि पूर्वकृते वैश्वदेवे आङ्गान्ते षड्वक्त्रैर्वचनं तदपि वैश्वदेवकाल एव कृतस्यापि षड्वक्त्रैः आङ्गाङ्गतयैव तावन्मात्रस्य पुनः करणार्थमिति । तदेतदनुपपन्नं भूतयज्ञादेः पुरुषार्थस्य आङ्गाङ्गत्वविरोधान् । अथ संयोगपृथक्त्वदेकस्योभयार्थता न विरुध्यत इति मन्यन्ते, तत्र, श्रुत्यादेः आङ्गाङ्गतापादकस्यादर्शनासंयोग-पृथक्त्वसाधित्वेः । अथ कर्मान्तरमेवेदं प्रकरणापादितआङ्गाङ्गभावं विधीयते इत्युच्यते, तदपि न, पुरुषार्थस्यैव च भूतयज्ञस्य वैश्वदेव-वत्प्रत्यभिज्ञानात् । अन्यथा “वैश्वदेवं ततः कुर्यादित्यथापि आङ्गाङ्ग-तया वैश्वदेवान्तरविधेः प्रसङ्गः । न चैतद्युच्यते, गौरवात् । क्रममात्र-विधौ हि साधवं प्रत्यभिज्ञानुपपद्येति गुणः । अतो वचनाव्यवधान-मपि तथाविधमभ्युपेयं । वचनस्य स्मृतिचन्द्रिकाकारेण दर्शितम् ।

वैश्वदेवाङ्गतोरग्रावर्वाग्नाङ्गाङ्गणभोजनात् ।

जुहुयाङ्गतयज्ञादि आहुं कृत्वा तु तद्भवेत् ॥ इति ।

न चात्राङ्गतिमात्रश्रवणाद्वैश्वदेवाङ्गवसिहरणं पश्चात्कर्तव्यमिति मन्मथं, सप्तराश्वैर्भूतयज्ञादेरेव आङ्गानन्तरकाले विधानात् । अत-एव “वैश्वदेवं प्रसुर्वीत नेत्यकं वसिमेव चेति आङ्गप्रकरण एव मन्त्रेणानयोर्नैरन्तर्यसुक्तं ।

इति भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

भूतयज्ञादिप्रकरणनिर्णीतं नित्यमपि श्राद्धं किञ्चिद्विशेषाभिधानाद्य पुनः प्रच्छद्यते ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियाङ्गुर्वाङ्गो जयेच्च तथातिथौम् ।

ततस्तद्वचं भुञ्जीत स ह सृत्यादिभिर्नरः ॥

‘ततः’ तेन श्राद्धशेषात्केन, ‘नित्यक्रियां’ अथवाधां । अतो नित्यश्राद्धमपि तेनैव कर्त्तव्यं । अथ वा नित्यश्राद्धं वृथक्पात्रेण कार्त्तव्यं तस्य श्राद्धात्मकत्वेन श्राद्धधर्मभूतस्य पाकस्य वृथक्प्रयत्निसम्भवात् । अतएव नित्यश्राद्धमधिकृत्य मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं. “वृथक्पात्रेण नैत्यन्य इति । अस्वार्थः दग्धादिश्राद्धपाकात्पुच्यपात्रेण नित्यश्राद्धं कर्त्तव्यं, अन्ये त्वेतन्नेत्याहुः, दग्धादिश्राद्धार्थपाकशेषेण नित्यश्राद्धमपि कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतच्च श्राद्धान्तरे कृते सत्यनियतं ।

यदुक्तं तथैव ।

नित्यक्रियां पितृणाञ्च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ते श्रेषं पूर्ववदाचरेत् ॥

‘पितृणां’, ‘नित्यक्रियां’ नित्यश्राद्धं । अस्व च नित्यश्राद्धविकल्प-
सौवं व्यवस्था, अमावास्यादिसाधारणकालिकेषु श्राद्धेषु तथा गान्धी-
शुक्लतीर्थश्राद्धेषु च नित्यश्राद्धदेवतानामिष्टत्वात्प्रवृत्तिसूतया नित्य-
श्राद्धं न कर्त्तव्यं, सांवत्सरिकैकोद्दिष्टादिषु तु सर्वाणां नित्यश्राद्धा-
दिदेवतानामिष्टत्वमिष्टमाभावाच्चित्यश्राद्धजन्यं कर्त्तव्यं । ‘श्रेषं’
वैश्वदेवादिकं, ‘पूर्ववदाचरेत्’ नियमेनैव शुचादित्यर्थः ।

तदुक्तं नागरखण्डे ।

नित्यआङ्गं न कुर्वीत प्रवृत्ताद्यथ सिद्ध्यति ।

आङ्गान्तरे कृतेऽन्यथ नित्यत्वात्तत्र शापयेत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविभारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-
चिन्तामणौ परिशेषखण्डे काण्डनिर्णये
आङ्गकानिर्णयः ॥

अथ चयोद्गोऽध्यायः ।

अथ प्रतिपत्प्रभृतिक्रमेण पुण्यतिथयः ।

तत्र तावत् पुण्या प्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

चैत्रे मासि मशावाहो पुण्या प्रतिपदा पुरा ।
तस्यां धक्षपनं दृष्ट्वा ज्ञानकुर्यान्नरोत्तमः ॥
न तस्य दुरितक्षिप्तिन्नाधयो व्याधयो नृप ।
भवन्ति कुशार्दूख तस्यां ज्ञानं समाचरेत् ॥
दिश्यन्तीराजं तद्भिः सर्वरोगविनाशकम् ।
गो-महिष्यादि यत्किञ्चित्तत्सर्वं भूषयेन्नृपः ॥
सूर्णवस्त्रादिभिः सर्वैस्तोरणाधस्ततो नयेत् ।
ब्राह्मणानां तथा भोज्यं कुर्यात्कुरुकुलोदह ॥
तिस्रः पुताः पुरा प्रोक्तास्त्रिषथः कुशमन्दन ।
कार्त्तिकान्धयुजे मासि चैत्रे वापि तथा नृप ॥

भविष्यपुराणे ।

तिथीनां प्रवरा यस्याङ्गुष्ठा सबुदाहता ।
प्रतिपादिता यदा पूर्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते ॥
तिस्रो ज्ञेताः पुरा प्रोक्तास्त्रिषथः कुशमन्दन ।
कार्त्तिके वासिने मासि चैत्रे मासि च भारत ।
ज्ञानं दानं व्रतगुणं कार्त्तिके वा तिथिर्भवेत् ॥
अग्निभिद्वा च जला च प्रतिपत्तपि भारत ।

शुद्धिषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥

वाराहे ।

कार्तिके चितपचाद्दौ तिथौ तु कुसुमांशुकेः ।

याचार्था अथ राशौ श्यात्कार्था चेष्टसुखाय सा ।

वासोभिरक्षतेः पूष्य गण्डेद्द्वै ब्रह्मणः पदम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानं दितयं हि तत् ।

नारीनिराजनं प्रातः सायं मङ्गलमाशिका ॥

अथ चेत् प्रतिपत् कृत्वा नारीनिराजनं भवेत् ।

द्वितीयाद्यां तदा कुर्व्यात् सायं मङ्गलमाशिका ॥

भविष्यपुराणे ।

अभ्येत्य यदि वा प्रातः प्रतिपद्घटिकादथम् ।

तस्यां नारीजनं कार्यं सायं मङ्गलमाशिका ॥

तथाच देवीपुराणे ।

प्रातर्वा यदि लभेत प्रतिपद्घटिका शुभा ।

द्वितीयाद्यां तदा कुर्व्यात् सायं मङ्गलमाशिका ॥

आश्विनान्तो यदा दग्धं नारीनारीजनं भवेत् ।

नारीणां तत्र वैश्वस्यं देगे दुर्भिक्षमेव च ॥

कार्तिके शुक्लपक्षादावमावास्याषटीदथम् ।

देशभङ्गभयात्तैव कुर्व्यात् मङ्गलमाशिका^(१) ॥

(१) ब्रह्मपुराण इत्यादिः मङ्गलमाशिकेत्यन्तः पाठः अ-चिह्नितपुस्तके नास्ति ।

ब्रह्मपुराणे ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवान् ।
 जितञ्च ब्रह्मरक्षञ्च जयं लेभे च पार्वती ॥
 ततोऽहं ब्रह्मरो दुःखी गौरी नित्यसुखोपिता ।
 तस्माद्भूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तच्च मानवेः ॥
 तस्मिन्भूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ।
 पराजयो विरुद्धञ्च साभनाग्रकरो भवेत् ॥
 श्रोतव्यं गीत-वाद्यादि स्तुतिभिः स्तुतव्यतैः ।
 विशेषतश्च भोक्तव्यं प्रशस्तैर्वान्धवैः सह ॥
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दिव्यैरक्षरकृतम् ॥
 दीपमासापरिचिह्नं तथा धूपेण धूपितम् ।
 दयिताभिश्च सन्निभैर्नया सा च भवेन्निशा ।
 नवैर्वस्त्रैश्च संपूज्या द्विज-सम्बन्धि-वान्धवाः ॥

पद्मपुराणे ।

प्रतिपदि च ब्रह्माणं गुडमिश्रैः प्रदीपकैः ।
 वासोभिरक्षतैः पूज्य गण्डेद्दे ब्रह्मणः पदं ॥
 गन्धैः पुष्पैर्नवैर्वस्त्रैस्तत्स्थानं भूषयेत्परः ।
 तस्यां प्रतिपदायान् स गण्डेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 महापुष्पा निधिरिचं वक्षिराज्यप्रकर्त्तिनी ।
 ब्रह्मणो हि मिथा नित्यं वासोषी परिकीर्त्तिता ॥
 ब्रह्मणान् पूजयेद्योऽस्मान्मात्मानञ्च विशेषतः ।

स याति परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥
 वामनपुराणे । वसिष्ठं प्रति चिविक्रम उवाच ।
 वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
 तत्र त्वां नरशार्दूल ततो वृष्टाः स्रजकृताः ॥
 पुण्य-भूषप्रदानेन अर्चयिष्यन्ति तत्पतः^(१) ।
 तपोत्सवो मुख्यतमो भविष्यति दिवानिग्रम् ॥
 इति पुण्यप्रतिपत् ।

अथ पुण्याद्वितीया ।

तत्र देवीपुराणे ।
 उमां शिवं उताग्रश्च द्वितीयायां तु पूजयेत् ।
 हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गन्धार्चनं तथा ॥
 अत्र चेत्पादौ दमनकपूजा प्रकान्ता स्कन्दपुराणे ।
 आश्विने मासि वै पुण्या द्वितीया शुकपूजा ।
 दानं प्रदत्तमेतस्वामनन्तफलमुच्यते ॥

सिद्धपुराणे ।
 वृश्चिके च द्वितीयायां शुक्यायां प्रतिपूजनम् ।
 यो न क्षुर्यादिगन्धैः भ्रातरः सप्तजन्मगाः ॥
 ब्रह्मपुराणे ।
 वृश्चिके च द्वितीयायां विधिवद्विधिपूजनम् ।

(१) मत्ततः इति ग० ।

कृत्वा नक्तं समग्रीयाह्नमते भूतिमीक्षिताम् ॥

‘विधिः’ ब्रह्मा । तत्पूजनञ्च गायत्र्या ब्रह्मप्रकरणोन्नेनान्येन मन्त्रेण वा कार्यं ।

इति पुष्टद्वितीया ।

अथ पुष्टतृतीया ।

द्वितीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्वितां ।

सुगन्धपुष्प-धूपैश्च दमनेन सुमाहिना ॥

अथ चैत्रो मासः प्रकृतः ।

पद्मपुराणे ।

वैशाखमासे चतुष्टया द्वितीया शुकपक्षजा ।

अनन्तफलादा सा तु खान-दानादिकर्मसु ॥

भविष्योत्तरे ।

था त्रिषा कुरुशार्दूल वैशाखे तु महातिथिः ।

द्वितीया साक्षया खोके गीर्वाणेरभिवन्दिता ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्नानं वा यदि वा वज्र ।

तत् सर्वमद्यं यस्मान्नेनेयमद्यया स्वता ॥

अवणेन समायुक्ता द्वितीया या विशेषतः ।

बुध-अवणसंयुक्ता द्वितीया यदि लभ्यते ।

तस्यां खानोपवासाद्यमद्यं परिकीर्तितम् ॥

तथा ।

वारिदानं प्रशस्तं खानोदकानां तथैव च ।

वैशाखे मासि रात्रेऽत्र तृतीयायाश्च चन्द्रणम् ॥

देषमिति शेषः ।

गुडापूपाश्च दातव्या मासि भाद्रपदे तथा ।
 पाचसं वै तृतीयायां वामदेवस्य प्रीतये ॥
 माघे मासि तृतीयायां गुडस्य सवणस्य च ।
 दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च ॥
 तेन सुता वाच्यमाना तृतीया रोहिणीयुता ।
 विशेषाद्बुधसंयुक्ता तदा सा सुमहत्प्रसादा ॥
 इति पुण्यतृतीया ।

अथ पुण्यचतुर्थी ।

वराहपुराणे ।

चतुर्थ्यां गणेशस्य पार्वत्याश्च विशेषतः ।

पूजा कार्थ्यैत्यनुवर्तते ।

देवीपुराणे ।

गणेशे कारथेत्पूजां सद्गुणादिविभावनम् ।

चतुर्थ्यां विघ्ननाशाय सर्वकामप्रसिद्धये ॥

शैब्यशुक्लचतुर्थ्याश्च दमनकरिण्यं पूजा ।

भविष्यत्पुराणे ।

श्रिवा शान्ता सुखा राजन् चतुर्थ्यां त्रिविधा मता ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला श्रिवा लोकेषु पूजिता ॥

तस्यां स्नानञ्च दानञ्च उपवासो जपस्तथा ।
 भवेत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्दामिनो नृप ॥
 तस्यां तु कुरु शार्दूलं पूजयन्ति सदा स्त्रियः ।
 गुड-स्रवण-पूषेण मधुं मशुरनेव च ॥
 ताः सर्वाः सुभगाः स्युर्वै विज्ञेयस्य तु मोदनात् ।
 कन्यका तु विशेषेण विधिनामेन पूजयेत् ॥
 माघे मासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ।
 ज्ञेया सा शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव तु ॥
 स्नान-दानादिकं कर्म भवेत्साहस्रिकं सतम् ।
 विशेषतः स्त्रियो राजन् पूजयन्तो गुरुं नृप ।
 गुड-स्रवण-घृतेर्वीर सुभगाः स्युः कुरुद्वय ॥
 यदा शुकचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ।
 तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्तिता ।
 स्नान-दानादिकं कर्म सर्वमद्यमुच्यते ॥ इति ।

यमः ।

चतुर्थ्यां भरणीयोगः शनेश्वरदिने यदि ।
 तदाभ्यर्च्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिञ्चिद्वै ॥

इति पुण्यचतुर्थी ।

अथ पुण्यपञ्चमी ।

भविष्यपुराणे ।

पञ्चमी दधिता राजन् नागानन्दप्रवर्द्धनी ।
 पञ्चम्यां स्थापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः ।
 तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणरक्षणम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

शुक्लाधामथ पञ्चम्यां वैचे मासि शुभानना ।
 श्रीविष्णुसौकान्मानुष्यं सम्प्राप्ता केशवाक्षया ॥
 तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं सस्त्रीर्न सुस्रति ।
 एषा श्रीपञ्चमी कार्या विष्णुसौकगतिप्रदा ॥

भविष्यपुराणे ।

सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भगवन्नाम्नः ।
 पूजयेन्मनसादेवीं क्षुद्धीविटपसंश्रयां ॥
 पिबुमर्हपलाशानि स्थापयेद्भवगान्तरे ।
 पूजयित्वा नरो देवीं न सर्पैर्भयभाङ्गयात् ॥
 श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।
 स्नानस्नोभयतो लेख्या गोमयेन विषोन्मयाः ॥
 पूजयेद्द्विधिवद्दीर दधि-दूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।
 गन्ध-पुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
 चे तस्मां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
 न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति च कश्चित् ॥
 तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अद्भुत्याम्बितः ।

समाहित्य नरो नागान् शुक-कृष्णादिवर्षकैः ।

पूजयेद्गन्ध-पुष्पैश्च सर्पिर्गुग्गुल-पायसैः ॥

तस्य तुष्टाः प्रथम्याश्च पञ्चगास्तृत्वाद्यः ।

आ सप्तमात्कुलान्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पुष्पा भाद्रपदे प्रोक्ता पञ्चमी नागपञ्चमी ।

स्कन्दपुराणे ।

शुक्ला मार्गश्रिरे पुष्पा आवणे या च पञ्चमी ।

खान-दानैर्बहुफला नागलोकप्रदायिनी ॥

वाराहपुराणे ।

माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु वरामाराध्य च त्रियम् ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा कौन्दी सन्दृश्ये ॥

इति पुण्यपञ्चमी ।

अथ पुण्यषष्ठी ।

ब्रह्मपुराणे ।

जातः स्कन्दस्य षष्ठ्यान्तु शुक्लायां चैचनामनि ।

मैनापत्येऽभिषिक्तस्य देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ।

जितवांस्तारकं दैत्यं क्रौञ्चं शक्रा विभेद च ॥

तस्मात् सर्वत्र विधिना स्कन्दो माख्यैः सुगन्धिभिः ।

दीपासङ्कार-वस्त्राज-कुङ्कुटैः पूज्य एव हि ।

सकुङ्कुटकौशनकौर्धण्डा-चामर-दर्पणैः ॥

सर्वासु शुक्लपट्टीवित्थवधेयमिति ।

भविष्यत्पुराणे ।

येषं भाद्रपदे मासि षष्ठी तु भरतर्षभ ।
 खान-दानादिकं सर्वमखामष्यसुच्यते ॥
 षष्ठ्यां ब्रह्माग्रनो राजन् विशेषात्कार्तिके नृप ।
 कृष्णा-शुक्लासु नियतो ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 षष्ठ्यां ब्रह्माग्रनो यस्तु नक्ताचारी भविष्यति ।
 इह चासुच्यते सोऽत्यर्थं सभते ख्यातिसुप्तमाम् ।
 राज्यच्युतो विशेषेण खं राज्यं सभतेऽचिरात् ॥

तथा ।

षष्ठी भाद्रपदे भानुप्रीत्यै पुष्पावयाच च ।
 येषं भाद्रपदे मासि षष्ठी खान्नरतर्षभ ॥
 इत्थं पुष्पा पापहरा शिवा शान्ता शुभा नृप ।
 खान-दानादिकं किञ्चित् सर्वमखामष्यसुच्यते ॥
 येषां पश्यन्ति गात्रेयं दक्षिणापयवासिनम् ।
 ब्रह्महत्यादिपापैस्तु सुच्यते नाच संशयः ॥
 तस्यां तस्यां सदा पश्येत् कार्तिकेयं सदैव चि ।
 पिःकला दक्षिणामात्रां गला चः अद्भुतान्वितः ।
 पूजयेद्देवदेवेशं स गच्छेत्क्षान्तिमन्दिरम् ॥

पिःकला दक्षिणामात्राङ्गलेत्युक्तेर्विन्ध्योत्तरतो गच्छतामेतत्कसं ।

भविष्यत्पुराणे ।

या षष्ठी शुक्लपत्रस्य मार्गशीर्षे हरिप्रिया ।

महाव्रतीति वा ख्याता यस्यां होने उताग्रनः ॥
इति पुष्पपठौ ।

अथ पुष्यसप्तमी ।

भविष्यत्पुराणे ।

पञ्चासुपोष्य यः सम्यक् सप्तम्यां कूर्ममर्षयेत् ।
रोगमुक्तो वित्तवाञ्छ सन्प्राप्नोतीक्षितं फलम् ॥
मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणाधिप ।
अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनौ ॥
या तु मार्गश्रिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी ।
नन्दा वा कथिता वीर सर्वाङ्गन्दकरी शुभा ।
खान-दानादिकं कर्म^(१) तस्यामद्यसमुच्यते ॥

तथा ।

नन्दा मार्गश्रिरे शुक्ला सप्तम्यानन्ददायिनी ।
अयन्ती नाम वा प्रोक्ता पुष्पा पापहरा स्वता ॥

मत्स्यपुराणे .

यस्यां मन्मथरथादौ रथाकूटो दिवाकरः ।
माघमासस्य सप्तम्यां वा तस्याद्भयसप्तमी ॥
इत्येवा कथिता वीर रथाङ्गा सप्तमी परा ।
महासप्तमी विख्याता महापातकनाशिनौ ॥

विष्णुः ।

(१) सर्वमिति खं ।

सूर्यपक्षतुष्ठा तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अदशोदयवेक्षायां तस्यां खानं महापक्षम् ॥

तथा ।

माघमाघस्य सप्तम्यास्तुदयत्येव भास्करे ।
विधिवत्तत्र च खानं महापातकनाशनम् ॥
माघमाघसिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
सुर्ष्यास्त्रानार्चदानाभ्यामाधुरारोग्यसम्पदः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां रविवारो भवेद्यदि ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महापक्षम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पक्षतारकम् ।

रोहिण्यक्षेपा-इक्ष-पुष्य-मघाः ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं सवितुर्भवेत् ।
आश्वे पादे तु देवेभ्य तदा वा भद्रतां व्रजेत् ।
खपनं तत्र देवस्य इतेन कथितं बुधैः ॥
इत्येषा कथिता वीर भद्रा नामेति सप्तमी ।
वासुपोष्य नरो भीरुर्ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

‘सवितुर्नक्षत्रं’ इत्यः, तस्य प्रथमपादेषोन इति ।

तथा ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं तु करो भवेत् ।
तस्मात्स्यात् महापुष्पा सप्तमी पापनाशिनौ ॥

तस्यां सन्ध्या देवेभ्यं शिषभासुं दिवाकरम् ।
 सप्तजन्मकृतात्यापान्मुच्यते नाच संग्रहः ॥
 बस्योपवासं कुरुते तस्यां निधतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
 शुक्लपत्रे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
 महाजया तदा स्याद्भि सप्तमी भास्करम्रिया ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पितृ-देवादिपूजनम् ।
 सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं भास्करस्य वचो यथा ॥

आदित्यपुराणे ।

रेवती रविसंयुक्ता सप्तमी स्यान्महाफला ।
 रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् ॥
 इति पुण्यसप्तमी ।

अथ पुराण्यष्टमी ।

तत्र विष्णुः ।

पुनर्वसुवै बुधोपेता सैत्रमासि सिताष्टमी ।
 प्रातस्तु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं क्षभेत् ॥
 अशोकैरक्षयेदुर्गां अशोककलिकां पिबेत् ।
 सैत्रे मासि सिताष्टम्यां ये पिबन्ति पुनर्वसुवै ।
 अशोकस्याष्टकलिकां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥
 तामशोक शिवाभीष्टं मधुमाससमुद्भवम् ।
 पिबामि शोकसन्तप्तो^(१) मामशोकं सदा कुरु ॥

(१) कश्चित् शोकसन्तप्तमिति द्वितीयान्तोऽपि पाठो वर्तते ।

इति पाणमन्त्रः ।

कश्चित् चराभीष्टेति पाठः ।

भविष्यपुराणे ।

पौषे बुधाष्टमी शुक्ला महाभद्रा महाफला ।

ब्रह्माण्डपुराणे महादेव उवाच ।

पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्या बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुष्टा महाभद्रेति कीर्तिता ॥

तस्यां स्नानं जपो होमस्वर्षणं विप्रभोजनम् ।

मघीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

कश्चित्तस्यां स्नानं तथा दानमिति पाठः ।

तस्मान्तस्यां सदा देवि पूज्याऽहं विधिवन्नरैः ।

गन्ध-पुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥

पौषे मासि यदा देवि अष्टम्यां यमदेवतम् ।

नक्षत्रं जायते पुष्टं ।

यमसोकलात् 'यमदेवतं' भरणी ।

तदा तु सा महापुष्टा जयन्ती चाष्टमी स्थिता ।

तस्यां स्नानं तथा दानं जपोहोमश्च तर्पणम् ।

सर्वं कोटिगुणं देवि कृतं भवति कस्तनूतः ॥

भविष्योत्तरे ।

सिंहगेऽर्के चि रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्मान्मन्वर्षणं सौरेरेषंनि पापं विजयत्यम् ॥

बाराहपुराणे ।

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

कश्चिन्न्यया पद्यते ।

माघे मासि शिताष्टम्यां सखिलं भीष्मवर्मणे ।
आहुं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः सन्मतिभागिनः ॥
वैश्राण्ण्यगोत्राय साङ्गुत्यप्रवराय च^(१) ।
अपुत्राय ददाव्येतत् सखिलं भीष्मवर्मणे^(२) ॥

इति जलमन्त्रः ।

अथ केचिदाहुः । प्राङ्मुखः आहुं कुर्याद्भीष्म-इत्यक्षवतार-
त्वाद्देवलस्याप्युपपत्तेः । न च वाच्यं वक्षवतारत्वेऽपि तस्य चक्षियस्य
सतः सकलजनपिडलावगमाद्दक्षिणामुखः आहुं कुर्यादिति, चक्षि-
यलपुरस्कारेण प्रकृतौ शिष्टाचारविरोधप्रसङ्गात् ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः करोत्यौर्ध्वदेष्टिकम् ।

स ताङ्गतिमवाप्नोति इह लोके परच च ॥

इत्यादिना मरीच्यादिभिर्ब्राह्मणस्य चक्षियौर्ध्वदेष्टिकानुष्ठान-
प्रतिषेधात् देवलपुरस्कारेणानुष्ठानौ न शिष्टाचारविरोधः, दृश्यते
च शिष्टाचारः ब्राह्मणा अपि भीष्मस्य आहुं कुर्यादिति । तद्-
युक्तं, “भीष्मवर्मण इति मन्त्रवर्णपर्यालोचनया चक्षियलपुरस्कारा-
वगमात् “वर्मान्तं चक्षिये प्रोक्तमिति शङ्कन्स्मरणात् ।

माघे मासि शिताष्टम्यां सखिलं भीष्मवर्मणे ।

(१) साङ्गुतिप्रवराय चेति रघुनन्दनभट्टाचार्यवृत्तः पाठः ।

(२) जलं भीष्माय वर्मणे इति क० ।

इति विधिवाक्यादप्येवमेवावगम्यते । न चाप्रान्न एव देयग्रन्धे वर्म-
ग्रन्धो विधीयते इति वाच्यं । अन्नियग्रन्धे भ्रातृपात्यादिग्रन्धानामपि
विधाननिषेधस्य तदन्यअन्नियविषयतेति वाच्यम्, अन्नियग्राद्धे
ब्राह्मणरूपकर्तृविशेषनिषेधाद्भौमग्राद्धविषयत्वमिति यदि तर्हि वैप-
रीत्यप्रसङ्गः । न चास्य निषेधस्य चैव प्राप्नोषत्वादिकस्योपपत्तौ
भौमग्राद्धे ब्राह्मणस्याप्यधिकार इति वाच्यं । विकल्पभयादेव तन्न,
“अनुयाजेषु ये यजामहं करोतीतिवत् पथ्यंदासाश्रयणात् । शिष्टा-
चारस्य नियतो न विद्यते, विद्यमानत्वेऽपि बाध्यते “श्रुति-स्मृतिवि-
हितो धर्मसदस्वामे शिष्टाचारः प्रमाणमिति वशिष्ठस्मरणात् ।

सङ्गते भास्करे कन्यां कृष्णपथे विप्रियत्ये ।

अष्टमीं साष्टका नाम श्राद्धेनापि न ह्यपथेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आयुष्यायथाः परतस्त्वष्टकास्तिस्रः, कृष्णपथे पूर्वा ऐश्वरी, प्राजा-
पत्य, द्वितीया, वैश्वदेवी तृतीया, आथा श्राद्धैः, द्वितीया मांसैः
तृतीया पूषैः ।

शिवरहस्ये ।

मार्गाद्यपरपथेषु पूर्वा मध्यानुग्रह्विता ।

स्युः खल्वष्टकास्तिस्रः सपुष्यादिष्वनुक्रमान् ॥

आश्वलायनः ।

हेमन्त-शिशिरयोस्तुर्षामपरपथाणामष्टमीष्वष्टका इति देवता-
इति ।

ग्रतपथे तु ।

द्वादश यौर्वैमासो द्वादशाष्टकाः द्वादशमासाश्चा इति ।

‘अष्टका इति कश्चाष्टम्य इत्यर्थः ।

महाभारते ।

अष्टकासु च सप्तं तदगन्तसुदासतम् ।

अग्निपुत्रसमायुक्ता परिपूर्णा सिताष्टमी ।

तस्यां नियमकर्तारो न क्षुः क्षिप्रतसम्पदः ॥

‘अग्निपुत्रः’ बुधः ।

इति पुष्पाष्टमी ।

अथ पुण्या नवमी ।

वाराहपुराणे ।

नवम्यां हि सदा पूज्या गौरी देवी समाधिना ।

वरदा सर्वलोकस्य भविष्यति न संग्रयः ॥

केचिन्नाश्विनशुक्लनवमी षट्शौतम्येत्याहुः । “इतीया शैव वैशाखे
नवम्यान्शुके तथेति भविष्यत्पुराणे प्राग्रक्ष्मभुतेरिति । तदयुक्तम् ।
प्राग्रक्ष्मश्रवणे फलाधिक्यमवगम्यते न तु नवमीविशेषपरत्वं, सङ्कोचे
प्रमाणाभावात् ।

देवीपुराणे ।

नवम्यां पूजयेद्देवीं महामहिषमर्दिनीं ।

कुङ्कुमागुह-कर्पूर-धूपान्-धन-तर्पयैः^(१) ।

दमनैर्महपयैश्च विजयास्त्रं पदं क्षमेत् ॥

(१) कुङ्कुमागुह-कर्पूर-महाह-धन-तर्पयैरिति अ० ।

ब्रह्मपुराणे ।

चैत्रशुक्लनवम्यां च^(१) भद्रकाशीं नशावसा ।
 योगिनीगान्मु सर्वाधामाधिपत्ये निषेविता ॥
 तस्मान्नां पूजयेत्तत्र सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 विचित्रैर्वस्त्रिभिर्भक्त्या सर्वासु नवमीषु च ॥

देवीपुराणे ।

आश्विने नवमी शुक्ला तस्यां कोटिगुणं फलम् ।

तथा ।

आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपञ्चमा ।
 जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप ॥
 शुक्लपक्षे नवम्यां चः कार्तिकस्य समाहितः ।
 सायाह्वाणमस्तुर्यादक्षयं सभते फलम् ॥

पद्मपुराणे ।

कार्तिके नवमी शुक्ला पितृषामुत्सवाय च ।
 तस्यां ज्ञानं ज्ञतं दत्तं अनन्तफलदं भवेत् ॥
 इति पुण्या नवमी ।

अथ पुण्या दशमी ।

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी सता ।
 तस्यां ज्ञानं प्रसुर्वीत दानस्यैव विशेषतः ॥

ब्राह्मे ।

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमीं वसुसंज्ञाम्

(१) चैत्रनवम्यां शुक्लायास्मिति म० ।

हरते द्वा पापानि तस्माद्द्वहरा स्यता ।
तस्यां खानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विप्रैः ॥

द्वापापान्याह मनुः ।

पादस्यमनृतञ्चैव पेश्मन्त्राद्यापि सर्वत्रः ।
असम्बद्धप्रक्षापस्य वाङ्मयं खान् चतुर्विधम् ॥
अदन्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च काचिकं चिविधं स्यतम् ॥
परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च चिविधं कर्म मानसम् ॥

भविष्ये ।

ज्यैष्ठे शुक्लदशम्यां च भवेद्भौमदिनं यदि ।
ज्ञेया हस्तार्चसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

दशम्यां शुक्लपक्षे च ज्यैष्ठे मासि कुजे दिने ।
गङ्गावतीर्षां हस्तार्चं सर्वपापहरा स्यता ॥

हस्तान्विता ज्यैष्ठशुक्ले दशमी द्वापापहरा चैव गङ्गास्नानान्तरा-
दिनसंयुक्ता सर्वपापहरेत्यर्थः । “प्रशस्ता तु हस्तार्च इत्यस्नानान्तरमेवं
पद्यते, “सैवा द्वाहरा स्यता” ।

गङ्गास्नाने कृतार्थः स्नादस्निन्वोगे सकृत्परः ।

हरेद्दे द्वापापानि गङ्गा तत्र न संशयः ॥

सप्तपापस्यसाध द्वाष्ट्यः न तु गुरुपापपरिषयः, तद्विषयगुह-
प्राचक्षिप्तविधानार्थप्रसङ्गात् ।

तथाच गौतमः ।

एणांश्चि गुह्यश्चि क्षत्रुणि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कार्तिकेयस्य तु माघस्य दशमी शुक्लपक्षजः ।

तस्यां व्रतादि कुर्वाणो क्षमते फलसुखमम् ॥

इति पुण्यदशमी ।

अथ पुण्यैकादशी ।

वाराहपुराणे ।

एकादश्यान्तु नक्त्रेण नरः कुर्वाणश्चाविधि ।

मार्गशीर्षशुक्लपक्षादारम्भात् विचक्षणः ॥

तद्ग्रतं धनदशैः कृतं वित्तं प्रयच्छति ।

तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतस्त्रिभिरेकादशीं प्रभुः ॥

तस्यामनम्रिपक्षाशी यो भवेन्नियतः शुचिः ।

तस्यासौ धनदो देवः तुष्टो वित्तं प्रयच्छति ॥

देवीपुराणे ।

पुण्यैकादशी शुक्ला सुपुष्पा पापनाशिनी ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां शुक्लपक्षे यदर्थं वै पुनर्वसु ।

नास्ती वा विजया ख्याता तिथीनासुत्तमा तिथिः ॥

यो ददाति तिस्रस्रस्रं यच्च संवत्सरं तथा ।

उपवासपरस्त्रां तथोक्तुस्त्रास्रं स्यतम् ॥

तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
 प्रथात्याशु तमाथान्तं तेनागन्तफलं स्रतम् ॥
 एकादश्यां विते पचे पुष्यर्षं यत्र सप्तम ।
 तियौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥
 तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरेश्वरम् ।
 सप्तजन्मकृतात्यापाप्नुयते नात्र संग्रयः ॥
 यज्ञोपवासं कुरुते तस्यां स्नातो हि सर्वतः^(१) ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसोके महीयते ॥
 दानं यहीयते किञ्चित् ससुहिश्च जनार्दनम् ।
 होमो वा क्रियते तस्यां ऋचयं कथितं फलम् ॥
 इति पुष्यैकादशी ।

अथ पुष्यद्वादशी ।

वाराहपुराणे ।

एकादश्यामुपवसन् पचथोरभयोरपि ।
 द्वादश्यां योऽर्षयेद्विष्णुमनन्तफलभागवेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादश्यां शकृपचस्य ऋष्यैरर्षयेद्भूरिं ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

द्वादशीषु च यद्दत्तं शकृत्सु च विशेषतः ।

अवशेन तु युक्तास्तु तथापि द्विजसत्तमाः ॥

(१) सप्तम इति त्र० ।

विशेषाद्बुधसंयुक्तासु शुक्लपक्षासु चर्चया^(१) ।

भाग्यर्चसंयुता चेत्ते द्वादशी स्यान्महाफला ॥

‘भाग्यर्चं’ पूर्वाफाल्गुनी ।

इत्यथुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्नातिसंयुता ।

ज्येष्ठया च तथाषाढे मूलापेता च वैष्णवे ॥

‘वैष्णवे’ आवणे मासि ।

तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता ।

आश्विनेकादशी पुष्या भवत्याजर्चसंयुता ॥

‘आजर्चं’ पूर्वाभाद्रपदा ।

कार्तिके रेवतीयुक्ता अक्षय्यफलदायिका ।

विष्णुः । मार्गशीर्षे शुक्लैकादश्यास्तुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं
वासुदेवमर्चयेत् वस्त्र-गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्यैर्वैश्वि-प्राङ्मण्डपतर्पणैः
व्रतमेतत्सुसंपूर्णं कृत्वा पापेन पूतो भवति, यावज्जीवं कृत्वा श्वेतदीप-
मवाप्नोति, उभयपक्षे द्वादशीत्येवं संवत्सरेण स्वर्गलोकं प्राप्नोति,
यावज्जीवं विष्णुलोकं ।

गार्ग्यपुराणे ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी सा महाफला ।

फलं दत्त-ऊतानाद्य तस्यां लक्षगुणं भवेत् ॥

विष्णुधर्मै ।

मास्यान्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता ।

द्वादशी सा भवेत्कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी ॥

(१) विशेषाद्बुधसंयुक्ता शुक्लपक्षा शुनस्तथेति अ० ।

तिसैः ज्ञानं तिसैर्होमः तर्पणञ्च तिस्रोदकैः ।
 दीपञ्च तिस्रैस्त्रेण तथा देयं तिस्रोदकम् ।
 तिस्राञ्च देया विभ्रैश्चास्त्रिजहनि पार्थिव ॥
 मूक्तर्षणे श्रगधरे माघे मासि प्रजापते ।
 एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेश्रियः ।
 द्वादश्यां षट्तिसाहारं कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 तिस्रोदकीं तिस्रसाथी तिस्रहोमी तिस्रोदकी ।
 तिस्रभुक् तिस्रदाता च^(१) षट्तिसाः पापनाशनाः ॥
 असकृत् षट्तिसान् कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 त्रीणि वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

व्योतिःशास्त्रे ।

पञ्चाननसौ गुरु-भूमिपुत्रौ
 मैत्रे रविः आद्यदि इन्द्रकपधे ।
 समाभिधाना करभेष युक्ता
 तिथिर्व्यतीपात इति प्रयोगः ॥
 अस्मिन् गो-भूमि-हिरण्य-वस्त्र-
 दानेन सर्वं प्रविद्याय पापं ।
 सुरत्वमिभ्रममनामयत्वं
 मर्त्याधिपायं जभते मनुष्यः ॥

‘पञ्चाननः’ शिंशः, ‘समाभिधाना’ पारणाभिधाना, ‘तिथिः’
 द्वादशी, ‘करभेष’ वस्त्रमन्त्रेष ।

इति पुण्या द्वादशी ।

(१) तिस्रदाता तिस्रभोक्तेति ख० ।

अथ पुस्तकपयोदशी ।

स्कन्दपुराणे ।

वैश्वे चयोदशीं पुस्तकां दशगुणं फलम् ।

पद्मपुराणे ।

यस्य वैश्वे चयोदशीं स्नानं दानं समाचरेत् ।

फलं दशगुणं तस्य कर्मणो जलते नरः ॥

तथा ।

वैश्वे शुक्लपयोदशीं मदनं चमकात्मकम् ।

कृत्वा संपूज्य यज्ञेन वीजयेद्दयजेन तु ।

ततः सन्वृत्तः कामः पुत्र-पौत्रसम्प्लिदः ॥

देवीपुराणे ।

कामदेवस्तथोदशीं पूजनीयो यथाविधि ।

रतिपत्नीयमायुक्तः अन्नोकगुणभूषितः ॥

सुश्रेण चितवस्त्रे वा खेच्छा वस्त्र-फलदिभिः ।

सख-प्रकार-भैवेष्टैः सौभाग्यमतुलं जमेत् ॥

कामाक्ष्य दमनकपूजेत्यवधेयम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

चयोदशीं यथाकामं कामः पुस्तकया जनेः ।

ज्योतिःप्राप्ते ।

अथपणे चयोदशीं महाशिशुः करे रविः ।

यदा तदा गजस्थाया माद्रे सुखैरवापते ॥

इति पुस्तकपयोदशी ।

अथ पुण्यचतुर्दशी ।

वाराहपुराणे ।

वैभे चितचतुर्दश्यां भवेत् काममशोभवः ।
 कुमुदितोक्तिभिस्तत्र गीत-वाद्यादिभिर्नृचां ॥
 भगवान् सृज्यते कामः पुत्र-पौत्रसम्प्लिदः ॥
 वैभे चितचतुर्दश्यां यः खायाच्छिवसजिधौ ।
 गङ्गायाश्च विशेषेण स न प्रेतोऽभिजायते ॥
 वैभे चतुर्दश्यां अन्नारकदिनं यदि ।
 पिशाचलं पुनर्न खाद्गङ्गायां खानं-भोजनात् ॥

नक्षत्रपुराणे ।

आषाढे मासि भूतेऽस्ति शिवं संपूज्य मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वसम्पदमाप्नुयात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

आराधिते मन्त्रे च ध्वजाकारासु षष्टिषु ।
 ततः शुकचतुर्दश्यां अन्नं पूजयेद्भूरिम् ॥
 कृत्वा दर्भमद्यद्यैव वारिधानीयमन्वितम् ।
 धूप-दीपादिभिः^(१) देवनीशितं काममाप्नुयात् ॥

शिष्टपुराणे ।

इक्ष्विषे शुकपत्रे च वा पाषाणचतुर्दशी ।
 तस्मान्माराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणमद्यद्यैः ॥

पाषाणकारपिट्टकैरित्यर्थः ।

(१) उप्य-धूपारिभिरिति ख० ।

गच्छे ।

कार्त्तिके भौमवारेष चिषा कृष्णचतुर्दशी ।

तस्मान्माराधितः क्षापुर्वेच्छेच्छिवपुरं भुक्त्वा ॥

स्कन्दपुराणे ।

वेधे चतुर्दशी शुक्ला भावश्च-प्रोष्ठपादयोः ।

माघश्च वा कृष्णपक्षे दाने वज्रवशा हि वा ॥

मत्स्यपुराणे ।

वां कार्त्तिकरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

वा पुनर्वाति तस्यां तु निघतक्षर्येष्वेवमम् ॥

यमाश्च धर्मराजाश्च मृत्यवे चाग्निकाश्च च ।

वैवस्वताश्च काशाश्च सर्वभूतश्चयाश्च च ॥

दध्राङ्गराश्च दक्षाश्च प्रेताधिपाश्च पाश्रिणे ।

चौदुम्बराश्च चोराश्च चिचगुप्ताश्च ते ममः ॥

एकेकश्च तिस्रैर्मिमान् दद्यात् पींक्षीश्चकाश्चकीन् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्त्वयादेव गच्छति ॥

देवीपुराणे ।

तथा कृष्णचतुर्दशीं भौमाक्षे पिबन्तर्षकम् ।

‘भौमाश्च इति प्राग्गच्छातिग्रथं दर्शयति । सर्वास्तु च चतुर्दशीषु
नदीजले स्नातो धर्मराजं पूजयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति ।

इति पुष्पचतुर्दशी ।

अथ पुण्यपौर्णमासी ।

संवत्सः ।

मासे मासि तु वस्त्रात्ते पौर्णमासास्तुपोषितः ।

ब्राह्मणेभ्यस्त्रिणां दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ दानं पौर्णमासां विधीयते प्रधानत्वात् । ततश्चार्चाद्यतु-
र्दशास्तुपवाचः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पौर्णमासीषु सर्वाषु मघर्षवशितासु च ।

दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत् ॥

मघती पौर्णमासी वा शुक्ला पूर्णिमुना गुरौ ।

वैशाखी कार्तिकी मासी पूर्णिमा तु महापद्मा ॥

स्कन्दपुराणे ।

वशां पूर्णिमुना योगं धाति जीवो महावशः ।

पौर्णमासीति वा श्रेया महापूर्वा दिवोत्तम ।

दानं दानं तथा जयमनसापन्नदं सतम् ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

बुधेते वशितौ वशाः दिवि^(१) चन्द्र-दृश्यती ।

पौर्णमासी तु मघती प्रोक्ता संवत्सरेषु वा ।

तस्यां दानोपवाचाद्यमघर्षं परिकीर्तितम् ॥

माघात्कार्त्तव्यं चन्द्र-गुरु तस्मात्पद्मदग्ने रविः ।

पूर्णिमा जीववारे तु महापद्मा चि वा तिथिः ॥

(१) विश्वीति क० ।

हरिषेधे च मन्त्राणां वस्तुद्वे नैमिषे तथा ।
 महाप्रवृत्तिषौ ज्ञानं दानं ब्राह्मणमनात्मम् ॥
 हेन्द्रे नृपः ब्रह्मी चैव प्राजापत्ये रविर्दया ।
 पूर्विमा ज्येष्ठजायन्त महाज्येष्ठीति कीर्तिता ॥

‘हेन्द्रं’ ज्येष्ठा, ‘प्राजापत्यं’ रोहिणी ।

पद्मपुराणे ।

आग्नेयं हि यदा ऋचं कार्त्तिक्यां तु भवेत् कफिन् ।
 मघती वा तिथिर्ज्ञेया ज्ञानदानादिपूजना ॥

‘आग्नेयवृचं’ कनिका ।

यदा ज्ञानं भवेदृचं तदा तस्यां तिथौ कफिन् ।
 तिथिः वापि मशायुष्या ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

‘जान्मवृचं’ भरणी ।

प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।
 वा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्धमा ॥

‘प्राजापत्यवृचं’ रोहिणी ।

मन्त्रे बार्ह्वं नुरौ वापि वारेज्येतेषु च त्रिषु ।
 नीचेतामि च ऋचाधि ऋचं प्रोक्तापि मङ्गला ॥
 अथाश्वमेधिकं पुत्रं ज्ञातव्यं भवतो नृप ।
 दानमश्नवतां ज्ञाति पित्र्यां तर्पणं तथा ॥
 कनिका-रोहिणी-जान्मवृचं वा कार्त्तिकी भवेत् ।
 वा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्धमा ॥

मङ्गलपुराणे ।

पुष्पा मराकारिणी काञ्चीवेन्द्री क्षणिकान्त ॥

मयाकपोल जीवेन्दोर्मरामाचौति कण्ठी ॥

श्लोतिःब्राह्मे ।

मेवहृते वहा वीरिः विंहे च नुद-कन्नाः ।

माह्वरः कवर्षे काकशामाचौति वा क्कतां ॥

ब्राह्मणे मराव्यैडकता पुंवां मराकथा ।

नृपायां वैव वैत्राची ज्येष्ठी वै पुदपोत्तमे ॥

चावादी वै कन्धले वेदारे मावची तथा ।

मराभाद्री वद्व्यांश्च कुजाचामेव चादिनी ॥

पुष्करे कारिणी काव्यकुले मार्गश्रिरी तथा ।

चवोच्चायां मरापौषी क्कताः कुः सुमराकथाः ।

मरामाची प्रचाने त्त्तु मेमिषे काङ्गुनी तथा ॥

किङ्गपुराणे ।

चादिने पौर्षमायां च कर्षेर्जानरचं मित्रि ।

कौमुदी वा वमाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्तस्मीं इन्द्रमैरावते क्षितं ।

सुमन्त्रेर्निमित्तैः सर्वैरर्षेर्जानरचं भवेत् ॥

काङ्गुने पौर्षमाची च वहा वाचनिकादिनी ।

त्रेया काङ्गुनिका वा च त्रेया लोकविभूतये ॥

वाराहपुराणे ।

काङ्गुने पौर्षमायां त्त्तु पटवाचनिकादिनी ।

त्रेया वा काङ्गुनी क्षोत्रे कार्या लोकविभूतये ॥

इति पुष्पपूर्णिमा ।

अथ पुष्ट्यामावास्या ।

श्रातातपः ।

अमावास्या भवेद्वारे यदा भूमिस्ततश्च वै ।

जाह्नवीक्षानमापेच गोवृक्षस्य चं जमेत् ॥

महाभारते ।

अमा बोमे तथा भौमे नृद्वारे यदा भवेत् ।

तत्तीर्थं पुष्करं नाम सूर्यपर्वश्रताधिकं ॥

विष्णुपुराणे ।

अमावास्या यदा मैत्र-विश्राया-अथचोगिनी ।

माह्वे पितृगणसृष्टिं तदाभोत्सवार्चिकीं ॥

अपितु 'विश्राया-आतिथोगिनीति याठः । 'मैत्रं' अतुराथा ।

अमावास्या यदा पुत्रे रौद्रर्चे वा पुनर्वसौ ।

दादग्राह्ये तदा वृत्तिं प्रचामि पितरोऽर्चिताः ॥

'रौद्रर्चे' चार्द्रां ।

वायवाजैकपादर्चे पितृणां वृत्तिमिच्छता ।

वायवे वायव्यदेवत्वे देवानामपि दुर्धमा ।

'वायवं' धमिडा, 'जैकपादं' पूर्वभाद्रपदा, 'वायवं'

व्रतमिच्छ, 'वायवं' पूर्वाभाद्रपदा ।

मावाचिते पञ्चदशी कदापि-

दुपेति चोत्तं चदि वायवेन ।

अथेव वायः स परः पितृणां

न सत्यपुष्टैर्नृपं कथतेऽसौ ॥

‘वाक्पद्यं’ अततारका ।

इति पुण्यामावाका ।

अथ नामा पुण्याः ।

वाराहपुराणे ।

प्रतिपद्यपि पूजा तु ब्रह्मां प्रोक्ता पश्यतु ।

भविष्यपुराणे ।

शुक्रपक्षे द्वितीयायां चतुर्थी वैव भारत ।

कृष्णपक्षे च पक्ष्म्यां ज्ञातः किमनुशोचति ॥

ग्रामपुराणे ।

शुक्रा वा यदि वा कृष्णा षष्ठी वा चतुर्थी तथा ।

रविवारेण संयुक्ता तिथिः पुण्यतमा क्वता ॥

शौरपुराणे ।

शोपवासस्तुर्दश्यामष्टम्यां च सुरेश्वरं ।

ब्रह्म पूजयते नित्यं तस्य तुभ्यति ब्रह्मरः ॥

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां चः त्रिवं प्रथितप्रतः ।

मुमुषुः पूजयेन्नित्यं च अभेदीक्षितं कथं ॥

वाराहपुराणे ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां राक्षसादिप्रपूज्यं ।

नवम्यां मातृभागन्तु पक्ष्म्यान्तु जनार्दनं ॥

पौष-माघाष्टमौ पुण्या वैशे माघि चषोदशौ ।

कार्त्तिकी पौर्णमासी च द्वादशी कीर्त्तितोत्तरा ॥

‘उत्तरा’ मार्गशीर्षी ।

स्कन्दपुराणे ।

श्वेत्कृत्त इन्द्रशमी द्वादशी च तथाविधा ।

चतुर्थी पौर्णमासी च नित्यं सुखतमा सता ॥

उपवासादेव ।

पौर्णमास्याममावास्यामहृन्वामहृत्पादु च ।

चतुर्दश्यां कृतं खानमहृन्वां शिववधिधौ ॥

मार्कण्डेयः ।

एकादश्यां विते पचे सुखं यदि व्रतम् ।

द्वादश्यां वा च द्वात्रिंशत्पञ्चकरं कृतं ॥

व्यासः ।

इच्छे वा यदि वा क्वचि चतुर्थी वा चतुर्दशी ।

भौमवारेण सुखासौ सोमवारे कुम्भवरा ॥

अमा वै सोमवारेण रविवारेण व्रतमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विपुवस्तुष्टं पचं ॥

शङ्खः ।

अमावास्या तु सोमेण व्रतमी भातुना वृष्ट ।

चतुर्थी भूमियुक्तेषु बुधवारेण चाहमी ॥

चतुर्दश्याः सुखाः तुखाः सूर्यवरादिभिः ।

सर्वमन्त्रमन्त्रैर्न खान-दान-अपादिकं ॥

जातानपः ।

अमावास्या सोमवारे सूर्यवारे च वज्रमी ।
 अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥
 तत्र चः कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाशुभं ।
 बहिवर्षवृष्ट्याधि कर्ता तत्पञ्चममुते ॥

ब्रह्माष्टपुराणे ।

दुर्गास्तवका गवमी विष्णुस्नापनदादश्री ।
 बलिस्नापनवटी च मरुतो माघवर्तमी^(१) ॥

विष्णुः ।

पञ्चदशी पौर्णमासी पक्षमी द्वादशीदशं ॥
 संवत्सरमशुक्लानः यततं विधितेऽग्निः ।
 सुच्यते सर्वपापैश्च कर्मक्षोकं च नश्यति ॥

शिवपुराणे ।

वज्रस्यं धिते पथे माघे माघार्द्रमे विधि ।
 द्वादश्यामथ कर्त्तव्यः पौर्णमास्यां महोत्सवः ॥

पितामहः ।

प्रतिपद्वनदशोक्ता द्वितीया तु त्रिचः स्रता ।
 तृतीया तु भयान्मास्य चतुर्थी तक्षुतया च ।
 नामायां पक्षमी शोक्ता वटी शोक्ता नुष्टया तु ॥
 वज्रमी भास्करे शोक्ता दुर्गाया चतुर्थी स्रता ।
 माहर्ष्या गवमी शोक्ता दशमी वासुदेः स्रता ॥
 द्वादशी कवीशानु द्वादशी कल्याणिनः ।

(१) माघमासस्य वज्रमीति प्र० ।

चक्षुर्दृष्टौ ज्ञानप्रज्ञा त्रिविधोक्ता चतुर्दशौ ॥

पौर्णमासौ तथा धातुस्त्रिषोढासुप्तमा सदा ।

अनावासा सर्वदेश-पिच्छे कर्मसुदाहता ॥

इति श्रीमद्भारविद्यापिराम-श्रीमहादेवीवचनसकरवाणीसर-

वकचविद्याविद्यारत्न-श्रीश्रीमात्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

विज्ञानशौ परिशेषस्थे काण्डनिर्बन्धे

प्रतिपदादिमुच्छ्रितिशबः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे ।

प्राजापत्यर्षसंयुक्ता ऋष्ये नभसि चाहमी ।

सुक्लर्मपि ऋषेत सोपोन्वा वा मघाप्रका ॥

अथषडादश्यामथेवमेव ।

उक्तञ्च ।

दादशौ नवचस्युष्टा कृत्वा पुष्यतमा स्यता ।

न तु वा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रगच्छते ॥ इति ।

अथच तु चावता काशेन चत्वरं समायेत तावति काशे
नक्षत्रादियुक्तापेक्षणीया । अदुक्तं प्राङ्करगौतार्था ।

कृत्तिकादिभरखर्णं वारा वा रविचतुर्दशं^(१) ।

मैत्रे संयोगमात्रेण पुनन्ति चकक्षां तिथिम् ॥ इति ।

उक्तञ्च प्रह्लादेवर्णे ।

पूर्वभागस्त्रिषेर्षः स्यादृचयोगान्धितो भवेत् ।

वा तिथिः चकक्षा श्रेया नाम्ने ऋषेण संयुता ॥

चावत्या तिष्ठते प्रह्लांसावत्कासः प्रगच्छते ।

दान-पूजादिकं सर्वं तत्रां तस्यैवदं भवेत् ॥

इति नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः ।

अथ युगादिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यपुराणयोः ।

नवम्यां शुकपञ्चम कार्त्तिके निरगात्कृतं ।
 राधे चित्तवतीषायां चेता वै समपद्यत ॥
 दर्शं तु माघमासस्य प्रहृतं श्यपरं शुभं ।
 कथिः कृष्णचण्डोदर्यां नभस्त्रे मासि निर्गतः ।
 युगादयः स्यता ज्ञेता दक्षसायककारकाः ॥
 नागरखण्डे ।

अधुना शुक्यु राजेन्द्र युगाद्याः पितृवत्तभाः ।
 यायां संकीर्त्तनेनापि शीघ्रते पापसङ्घयः ॥
 नवमी कार्त्तिके शुक्या वतीषा माधवे चिता ।
 अमावास्या तपस्त्रे च नभस्त्रे च चण्डोदरी ॥
 चेता-कृत-कञ्चौगान्तु श्यपरचण्डयः क्रमात् ।
 खाने दाने जपे होत्रे विघ्नेषात् पितृतरप्ये ।
 कृतसायककारिणः सुकृतस्य महापत्न्याः ॥
 'माधवे' वैशाखे, 'चिता' शुक्या, 'तपस्त्रे' माघे ।
 मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य वतीषा या नवमी कार्त्तिकस्य तु ।
 पञ्चदशपि माघस्य नभस्त्रे च चण्डोदरी ।
 युगादयः स्यता ज्ञेता दक्षसायककारकाः ॥
 देवस्य ।

वतीषा रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य चिता तु अथ ।

मयाभिः कथिता कथा नभस्ते तु चणोदग्री ।

युगादयः स्यता ज्ञेता दत्तसाक्षकारकाः ॥

विष्णुपुराण-भविष्यपुराणयोः ।

वैश्रावणाद्यस्तु तु वा द्वतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपथे ।

नभस्माद्यस्तु कथापथे

चणोदग्री पञ्चदशी च माघे ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणे

अनन्तपुष्पाक्षिपयस्ततः ।

‘पञ्चदशी च माघे’ इत्यत्र कथापथपदमनुष्यन्ते ।

अत एव नारदीयपुराणे ।

दे शक्ते दे च कथ्ये तु युगाद्याः कथयो विदुः ।

शक्ते पूर्वाह्निके याज्ञे कथ्ये चैवापराह्निके ॥

ब्रह्मपुराणे ।

माघस्य पौर्णमासो, युगादिरित्युक्तं ।

वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वतीयाद्यां कृतं युगं ।

कार्तिके शुक्लपथे तु जेता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे कथाचणोदशान्नु द्वापरं ।

माघे तु पौर्णमासाच्च चोरं कश्चियुगं तथा ॥

युगारम्भात् तिथयो युगाद्यास्तेन विभ्रताः ।

असं दत्त-कृतानाञ्च अनन्तं परिकीर्तितं ॥

तथा ।

एताश्चतस्रसिधयो युगाद्या-
 दन्तं उतश्चाद्यमाद्य विष्वात् ।
 युगे युगे वर्षग्रतेन च
 युगादिकाद्ये द्विवशेन तस्मान्^(१) ॥

भविष्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या समा हतयुगेन तु ।
 नवमी कार्तिके या तु चैतायुगसमा तु वा ॥
 ज्येष्ठश्री नभसे तु द्वापरेण समा तु वा ।
 माघे पञ्चदश्री राजन् कलिकाससमा तु वा ॥

कश्चित् कलिकासादिब्रह्मण्य इति पाठः ।

एताश्चतस्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः शुभाः ।
 युगादयस्तु कञ्चन्ते तेनैताः पूर्वसूरिभिः ॥
 उपवाससापोदानं श्राद्धं होमो जपस्तदा ।
 यदा तु क्रियते किञ्चित् सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥

‘हृतयुगेन समेति समयेऽपि हृतयुगे प्रत्यहं क्रियमाणेन वर्गेषा
 यावत्पुण्यं भवति तावदस्मानेकस्मानेव तिथावित्यर्थः ।

प्रभासच्छब्दे ।

यदा चन्द्रस्य सूर्यस्य यदा तिथ्य-दृश्यन्ती ।
 एकराश्री^(२) समेत्यग्निं प्रवेक्ष्यति तदा हृतं ॥

अथ केचिदाहुः ।

(१) गङ्गवेदिति ग० ।

(२) एकराश्री इति अ० ।

न गवादिग्रन्धवद्देश्याद्यादिग्रन्था लुप्तावयवार्थाः, किन्तु सौरचा-
 न्द्रमासवचना इति प्रागुक्तं, तथा सति वैशाखस्य दिनात् उभयथापि
 तिथिदेधात् तत्र युगादिद्वयप्रसक्तिः, तथा सति चतस्र इति परि-
 सङ्ख्यानमनुपपन्नं, एकले सति सौरचान्द्रमासविनिगमनार्थे^(१) इह
 केचिदाहुः । चान्द्रमासममात्रया^(२) युगादिरनुष्ठानार्थां पितृकार्य-
 प्रधानत्वात् युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमासप्रारम्भात् ।

यदुक्तं ।

आश्विने पितृकार्ये च मासचान्द्रमसः स्मृतः इति ।

सिताशितपचव्यपदेशे पचदद्यात्मकत्वात् चान्द्रमासाश्रयतेव
 युष्यते । किञ्च ।

मासाशिते पचदशौ कदाचि-

दुपैते ङीमं यदि वारुणेन ।

अथेव कासः स परः पितृणां

न ह्यप्युष्येर्गुं प सभ्यतेऽसौ ॥

इति स्मृतेः “यासौ वैशाखस्यामावास्या रोहिण्यां समपद्यत”
 इति श्रुतेः चान्द्रमासगता एव युगादयः समवगन्वन्ते^(३) न हि मक-
 रादित्ये मासे श्रतभिषाद्योगोऽमावास्यायां सम्भवति, तथात्वे हि
 रविमखलान्तर्निवेशाच्चान्द्रस्य रविसंयुक्तत्वात् श्रमिनीऽपि मकरगा-
 मिता स्यात्, तथा सति श्रतभिषाद्योगो न स्यात् कुक्षसन्निभत्वात्

(१) सौरचान्द्रमासविभागार्थमिति क० ।

(२) चान्द्रमानमासास्त्विति क० ।

(३) चान्द्रमासगताया एव तिथेर्युगादित्वमवगन्वन्त इति क० ।

तस्याः, कुम्भादित्ये रवि-चन्द्रमसोरेकराशिवर्तिले वाह्ययोगोऽनु-
सन्धेयः, तथा प्रौढपशुं कृष्णचयोदग्रीति विग्रिष्टयुगादौ चात्र-
मासं दर्शयति, नैवं सति युगादिपूर्वप्रसङ्गः, पित्रकार्थपरतया
सौरमासागोचराद्यास्तियेरयुगादिलेनोत्कर्षप्रसङ्गे ।

उत्कर्षः काष्ठद्वौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणां ।

अभिषेकादिद्वौनां न द्वत्कर्षी युगादिषु ॥

इति निषेधात् । अथवा सत्यपि युगादिलेनैव पित्रकार्थ-
र्थाङ्गत्वात् तिथेः सौरमानता “तिथिर्देवकार्थाशिवहोत्रे चात्रमसीचा
पित्रकार्थाभिमतता ऊर्ध्वमनुयाजेस्वरक्षीत्यपरः काष्ठः पित्रशामिति
वचनात् तत्पूर्वकाष्ठसम्बन्धिपित्रकार्थोत्कर्षी नादुपपन्नः, तेन कुम्भा-
दिराश्रितरविमासेऽपि मासादिसाभादमावास्यादितिथीनां युगा-
दिलं सौरमासगतांगान् देवकार्थं चतस्रो युगाद्या इति आङ्का-
स्त्राभिधानपरं भवति ।

विष्णुः ।

एतानि आङ्कास्त्रानि नित्यान्याह प्रजापतिः । इति ।

तत्र युगादिषुतुष्टं तथाच यदह्यमाश्रित इत्यादि तत्चात्र-
मासगतयुगादिप्रतिपादनपरं व्याख्यातं, तथोक्तं “स एव काष्ठः वज्र-
वचनत्वात् पुच्छो युगादिमात्पुच्छतरो नचचयोगात्पुच्छतम इति ।

अथ ।

दशररासु नोत्कर्षस्तुर्भपि युगादिषु ।

उपाकर्म-महावज्रोर्ध्वतदिष्टं दृषादितः ॥

इति पठन्ति, तदसम्भूत्वात्पुच्छवचनत्वात्पुच्छवचनमिति । अथ

यस्मिन्परितोषकृता दूषणमभिहितमनुपपन्नमेतत्, चान्द्रमास एव मासे वैशाखादिष्वपदेशभागिता तत्र च गौरी ग्रन्धप्रवृत्तिरिति, तावत्पूर्वमेव निराहृतं ।

यत्तु पितृकार्यप्रधानत्वाद्युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमासः स्यत्सङ्गतयुगादियद्यप्यमिति, तन्न, सौरै चान्द्रे पितृकार्ये विधिरित्युक्ता प्रोक्तं । न च पितृकार्ये प्राधान्यं युगादिषु देव-पितृकार्य-सम्बन्धित्वात् । तथाचोक्तं । “अनन्नापुत्रास्तिथयस्यतस्वरति । तथा व्यासः । “ज्ञान-दानादिकं सर्वं युगादावच्यं भवेत्” इति । न च यितासितपञ्चमेव तावच्चान्द्रस्य, सौरैऽपि तत्सम्भवात् ।

यत्तु “मासाशिते पञ्चदश्रीत्युदाहृतं न तेन चान्द्रमासादिगता-मावासादिका तिथिर्युगादिरित्युच्यते, किन्तु चान्द्रे मासे नचच-युक्ता सिनीवासी पितृव्रतये भवतीति न तु योऽयं काशः^(१) पितृ-वक्तव्यः स युगादिर्भवापरपक्षादिव्यंभावात् । मासे अमावास्या युगा-दिस्त्रान्द्रेऽपि सा तिथिर्युगादिरिति चेत् । नैवं । सौर-चान्द्रमासवि-निगमहेतोरभावात् । न चोभयत्रापि युगादित्वं, यतश्च इति परिष-द्भागानुपपत्तेः । न च आहूकासाभिप्रायेणैतद्वचनं, “यतस्त्रो युगादय इति वाहृका त्रींश-ववपाकादिति वचनाद्युगादयस्यतस्त्रिथय इति गम्यते, तथापि का युगादिरित्युच्यते सौरमासगतेति, अन्यथो-क्तव्यः स्यात्^(२) । न च पितृकार्योत्कर्षी वचनादिति मन्तव्यं, वचना-

(१) यतः येषः ज्ञान इति ख० ।

(२) अन्त्याद्युत्कर्षः स्यादिति ख० ।

भावात्पूर्वार्धे युगादिव्यति तिथयश्च सर्वथोत्कर्षे प्रतिषेधन्ति, वृषा-
दिराग्निगतरविभागे दशहरादितिथिपूर्व्यत्वापदेशात्^(१) ।

अथशुद्धेण ।

दशहरासु गोत्कर्षः चतुर्विंशति युगादिषु ।

उपाकर्म-महाघट्टोर्द्धेतदुक्तं वृषादितः ॥

इति उत्कर्षनिषेधाच्च । “परः कालः पितृणामिति परशब्दः
श्रेयतावचनः न तु पूर्वकालगतकार्योत्कर्षप्रतिपादकः । न च वा
दशहरास्त्विति वचनममूलं, वचनात् समस्तग्राह्यवित्परिग्रहान्मूलोप-
न्यासाच्च । यत्तु ग्राह्यधरं व्याख्यानं नैतद्वैदिकं वचनं येनाविचारितस्तु-
पाददौमणे, तस्मात् सकलजनप्रसिद्धानुगुह्यादनुष्ठानादराच्च सौरमा-
सगतैव युगादिस्था देया, न चान्त्रमासगता, न हि मिथुनादित्ये
शुक्लदशमी दशहरा शुभादित्ये चासितपञ्चदशी अमावास्या इति
विधानेऽपि अद्भते, तस्मात् सौरमासगता युगादिरिति सिद्धान्तः ।
वयन्तु ब्रूमः यद्यपि वैशाखादिशब्दास्त्रमासवचना एवेति मास-
प्रस्तावे निरूपितं, तदापि प्रागुदाहृतयुगोत्कर्षनिषेधकवचनपर्याप्तो-
चनप्रसिद्धानुगुह्यादनुष्ठानादरार्थं सौरमासगतैव युगादिस्थास्त्विति ।

इति युगादिनिर्णयः ।

(१) दशहरादितिथिपूर्व्यत्वापदेशादिति अ० ।

अथ युगान्ताः ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्यस्य चिंशसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ।

अथ वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य तु ॥

श्रेयस्तु वृषसंक्रान्तां द्वापरान्तस्तु संज्ञया^(१) ।

तथा तु कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य तु ॥

आदित्यपुराणे ।

दिनर्षं रेवती यत्र गमनश्चैव राशिषु ।

युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकं ॥

घट्टणे विषुवे चैव सौम्ये वा मिहिरो यदि ।

सप्तमी शुक्ल-कृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुः ॥

‘सौम्ये वेत्युदगथनं ।

ब्रह्मपुराणे ।

युगाद्येषु युगान्तेषु आद्भुतमव्यसृज्यते ।

पद्मपुराणे ।

युगादिषु युगान्तेषु ह्यन-दान-जपादिकं ।

यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगाद्याः फलसाक्षिणः ॥

मनुः ।

सद्यस्त्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।

कर्म आद्भुतादिकश्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥

इति युगान्ताः ।

(१) संज्ञया इति ख० ।

अथ नानायुगधर्माः ।

तपोपकात्यायनः ।

श्रुतिश्च ग्रौहमाचारः प्रतिकाशं विभिद्यते ।

नानाधर्माः प्रवर्तन्ते मानवानां युगे युगे ॥

मनुः ।

अन्ये कृतयुगे धर्माः चेतायां द्वापरे परे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगद्वारात्तरूपतः ॥

तपः परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानसुत्तमं ।

द्वापरे यज्ञमेवाऽऽर्दानमेव कसौ युगे ॥

‘तपः’ कच्छत्रान्त्रायणादि, ‘ज्ञानं’ ध्यानं ।

महाभारते ।

तपः परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानसुत्तमं ।

द्वापरे यज्ञमेवाऽऽर्दानमेव कसौ युगे ॥

तथा ।

तपः परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानसुत्तमं ।

द्वापरे यज्ञमेवाऽऽर्दानमेव कसौ युगे ॥

बृहस्पतिः ।

तपोधर्मः कृतयुगे ज्ञानं चेतायुगे स्मृतं ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः तिष्ठे दानं दद्याद्दमः ॥

‘तिष्ठः’ कश्चिः ।

शिङ्गपुराणे ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानसुत्तमं ।

प्रदत्तं दापरे युद्धं दानमेव कञ्चै युगे ॥

शिवपुराणे ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतायां ह्यनक्रिया ।

अहिंसा दापरे चैव^(१) कञ्चै श्रवोत्सवः स्मृतः ॥ इति ॥

तथा ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतायां छिन्नपूजनं ।

दापरेऽध्ययनं तिथे मन्वादेवस्य कौर्त्सनं ॥

तथा ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतायां यजनं तथा ।

दापरे छिन्नपूजा च कञ्चै शङ्करकौर्त्सनं ॥

विष्णुधर्मोक्तरे ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतायाश्च तपः परं ।

दापरे च तथा यज्ञः प्रतिष्ठा च कञ्चै युगे ॥

मनु-दृश्यते ।

कृते यदम्बाद्धर्मः स्नात् तत्चेतायास्तु चवात् ।

दापरे तु विपद्येण कक्षावज्जा तु तद्भवेत् ॥

ब्रह्माष्टपुराणे ।

चेतायामाद्भिकोर्धर्मी दापरे साधिकः स्मृतः ।

यथाशक्ति चरन् प्राज्ञसादृक्षा प्राप्नुयात्कञ्चै ॥

विष्णुपुराण-ब्रह्माष्टपुराणयोः ।

सक्तते दशभिर्यैः चेतायां हायनेन तु ।

द्वापरे तन्म मासेन चाक्षोरापेष तत्कक्षौ ॥

स्कन्दपुराणे ।

ब्रह्मा कृतधुगे देवः चेतायां भगवान् रविः ।

द्वापरे भगवान् विष्णुः कक्षौ देवोमहेश्वरः ॥

वराहपुराणे ।

कृते नारायणः शृङ्गः सूक्तमूर्तिरुपास्यते ।

चेतायां यज्ञरूपेण पाश्वरापेष द्वापरे ॥

श्रीभागवते ।

कृतं चेता द्वापरश्च कक्षिरित्येषु केशवः ।

नागावर्णाभिधाकारो नामैव विधिनेष्यते ॥

कृते शृङ्गस्यतुर्वाङ्गर्जटिसो वस्त्रसाम्बरः ।

कृष्णाजिनोपवीताशान्निभदृष्ट-कमण्डलून् ॥

मनुष्यास्त तदा शान्ता शिवैराः सुष्टदः समाः ।

यजन्ते तपसा दिवं समेन च दमेन च ॥

संशानुवर्षो वैकुण्ठो वर्षीयोगेश्वरोऽमरः ।

ईश्वरः पुरुषोऽप्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥

चेतायां रक्तवर्षोऽसौ षट्त्वाङ्गस्त्रिनेत्रसः ।

हिरण्यकेशस्यव्याता स्रुक्स्तुवाद्युपस्यस्यः ॥

तं तदा मनुजा दिवं सर्वदेवमयं हरिं ।

यजन्ति विद्यया चय्या भूमिंठा ब्रह्मवादिनः ॥

विष्णुर्यज्ञः इन्द्रिगर्भः सर्वदेव उदकमः ।

वृषाकपिर्ब्रह्मन्तश्च उदनाथ रतीर्ष्यते ॥

द्वापरे भगवान् रामः पीतवासा मित्राद्युधेः ।
 श्रौतसादिभिरङ्गैश्च सप्तशैरुपलक्षितः ॥
 तं तथा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्ष्यं ।
 यजन्ति वेद-तन्मात्र्यां परं जिज्ञासवो नृप ॥
 नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ।
 प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥
 नारायणाय चक्षुषे पुरुषाय महात्मने ।
 विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥
 इति द्वापर खर्वीग्रं सुवन्ति जगदीश्वरं ।
 नामात्मन्निधिनेन कक्षावपि यथा ऋषु ॥
 कृष्णवर्षं लिखा कृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ।
 यज्ञैः संकीर्तनप्रायेर्यजन्ति हि सुमेधवः ॥
 एवं युगानुरूपेण भगवान्युगवर्तिभिः ।
 मनुजैरिष्यते राज्ञ्येयसामौशरो हरिः ॥

अपराजितवृक्षाधाम् ।

सोमं वासेन हस्तेन दक्षिणेन रश्मिं वधेत् ।
 वक्रिं हृदयमध्ये धो वासुदेवं प्रकीर्तयेत् ॥
 आदिमूर्तिर्दिजेः पूज्यः श्वेतवर्षः कृते युगे ।
 संकर्षणो वक्ष्येवं साङ्गं सुवक्त्रं तथा ॥
 रत्नवर्षः प्रपूज्येत चेतान्नां चक्षुजातिभिः ।
 प्रद्युम्नो द्वापरे पूज्यो वेज्ञैः शरभतुर्भरः ॥
 पीतवर्षः पीतवासाः त्रिष्यञ्जानप्रदायकः ।

कसौ युगे निरङ्गाख्यः पूज्यते शूद्रजातिभिः ॥
 क्षत्र्यवर्षी वसत्येव पर्मे खड्गं करदये ।
 चास्यक्षत्रिणं विन्नं पापदुष्टं विनाशयेत् ॥

अपराजितपृच्छायाम् ।

अग्नेदादिविभेदेन क्षत्रादियुगभेदतः ।
 विप्रादिवर्षभेदेन चतुर्वक्त्रसत्सुभुजः ॥
 ब्रह्मा पितामहश्चैव विरिद्धिः कमलासनः ।
 अतश्च इति संप्रोक्ता मूर्त्तयः परमेष्ठिनः ॥
 पुस्तकं चाक्षसूत्रश्च सुवा चैव कमण्डलुः ।
 ब्रह्मणश्च भवेन्मूर्त्तिः क्षत्रे तु सुखदायिनी ॥
 सुवक्त्रश्च सुवाञ्छश्च कर्णकुण्डलमण्डितः ।
 मासायुक्तः सुग्रोभाख्यो मांसलाङ्गः सुश्रेयकः ॥
 तप्तकाञ्चनवर्णाभो रत्नहारोऽक्षयद्युतिः ।
 केयूरकटकप्राथः सर्वाभरणभूषितः ॥
 अथथस्त्राभिताः कार्या देवताणाञ्च पार्श्वतः ।
 चतुर्वेदसमायुक्तो ब्रह्मा स्त्रात् सर्वशान्तिदः ॥

दक्षिणाधःकरक्रमादायुधानि वेदितव्यानि ।

शिद्धार्थपृच्छायाम् ।

पुस्तकाक्ष-सुवी-कुण्डली क्षत्रे ब्रह्मा चतुर्भुजः^(१) ।

- (१) पुस्तकाक्षौ सुवं कुण्डली क्षत्रे ब्रह्मा चतुर्भुजः इति ख० । पुस्त-
 काक्षकुण्डली क्षत्रे ब्रह्मा चतुर्भुजश्चतुर्भुज इति ग० । पाठद्वयमपि न
 समीचीनं विभाति ।

ब्रह्मनामा च ऋग्वेदप्रधानः पूज्यते द्विजे ॥
 कमलाक्षौ सुवक्षैव पुस्तकञ्च पितामहः ।
 चेतायाञ्च चतुर्वेदप्रधानः चण्णपूजितः ॥

अपराजितपृच्छायाम् ।

कमण्डलुं चाक्षसूत्रं सुवक्ष पुस्तकं तथा ।
 पितामहो भवेन्मूर्त्तिस्त्रेतायां सुखदायिनी ॥

सिद्धार्थपृच्छायाम् ।

संपूज्यो दापरे वैश्वैर्विरिञ्चिः इन्द्रसामभृत्^(१) ।
 अक्षसूत्रं पुस्तकञ्च सुवं कुण्डञ्च धारयन् ॥
 अक्ष-सुवौ पुस्तकञ्च कुण्डी च कमलासनः ।
 कक्षावथर्वसुखोऽसौ सर्ववर्षैः प्रपूज्यते ॥

अपराजितपृच्छायां ।

अक्षसूत्रं करे दक्षे सुक् तस्योपरि संस्थिता ।
 वामे तु पुस्तकं हस्ते तस्याधश्च कमण्डलुः ।
 कमलासनं करे तु स्यात् सर्ववर्षसुखप्रदः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पुष्करम् कृते सेष्यं चेतायां जैमिषं तथा ।
 दापरे तु सुवक्षेचं कक्षौ गङ्गां समाभयेत् ॥

पाराशरः ॥

कृते तु मानवो धर्मः चेतायां गौतमश्च च ।

दापरे गङ्गासिञ्चितः कक्षौ पाराशरः सप्तः^(२) ॥

(१) सुक्तसूत्रभरिति ख० । (२) पाराशरी सप्ततिरिति ख० ।

काशोत्तरपविचारोद्देशप्रकरणे युगभेदेन पवित्रद्रव्यास्यभिहितानि ।

कृते मथिमयं कार्यं चेतायां हेमसम्भवं ।
 पङ्कजं द्वापरे सूत्रं कार्यासक्तु कक्षौ हितम् ।
 यतिभिर्माणसं कार्यं दामवं वाक्कासं हितम् ॥
 इति नामायुगधर्माः ।

अथ युगभेदेन वर्ज्यानि ।

तत्र ग्रातातपः ।

त्यजेद्देशं कृतयुगे चेतायां यामसुसृजेत् ।
 द्वापरे कुलमेकान्तु कर्त्तारान्तु कक्षौ युगे ॥
 कृते सन्भाव्य पतति चेतायां स्वर्गनेन तु ।
 द्वापरे लक्षमादाय कक्षौ पतति कर्मणा ॥
 कश्चित्पुन्यथा पाठः द्वापरे लक्षसुच्यते ।
 इति युगभेदेन वर्ज्यानि ।

अथ क्लियुगधर्माः ।

महाभारते ।

वस्त्रो नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन प्रह्वरम् ।
 वस्त्राकासं समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥

सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
यस्त्र्यो नमः शिवायेति सुच्यते स कसौ नरः ॥
शाखेनापि नमस्कारः प्रयुक्तः शूलपाणये ।
संसारदोषसन्धानमुद्दिष्टो न करः कसौ ॥

तथा ।

सदा तं यजते यस्तु अद्भुत्या मुनियुक्त्व ।
सिद्धे वा स्रष्टिले वापि कौतुकं विधिपूर्वकम्
युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते ॥

सिद्धपुराणे ।

कसौ रुद्रो महादेवः शङ्करो नीललोहितः ।
प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्मस्य विह्वलाकृतिः ॥ .
ये तं विप्रास्तु सेवन्ते येन केनापि शङ्करम् ।
कलिदोषं विनिर्जित्य प्रयान्ति परमं पदम् ॥

व्यासः ।

ध्यायन्कृते यजन्यश्रैस्त्रैतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कसौ सङ्कीर्णं केशवम् ॥

भागवते ।

कसौ सभाजयन्धार्यां गुणध्याः सारभागिनः ।
यच्च सङ्कीर्त्तनेनेव सर्वस्वार्थोऽभिसम्भते ॥

‘सङ्कीर्त्तनेन’ हरिसङ्कीर्त्तनेनेत्यर्थः ।

न ह्यतः परमो ज्ञानो देहिनां भ्राम्यतामिह ।
यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥

अग्निपुराणे ।

नासि श्रेयस्करं नृषां विष्णोराराधनात्मने ।
 युगेऽस्मिन् तामसे घोरे यज्ञ-वेदविवर्जिते ॥
 सुर्वीताराधनं रामन् वासुदेवे कञ्चौ युगे ।
 यदभ्यर्थं हरिं भक्ता कृते वर्षशतं नृप ।
 विधानेन फलं क्षेत्रे अश्वीरापात्कञ्चाविति ॥

तथा ।

कञ्चौ कश्चिमन्त्रध्वंसं सर्वपापहरं हरिम् ।
 येऽर्चयन्ति नरा नित्यन्नेऽपि वञ्चा यथा हरिः ॥
 धर्मोत्कर्षमतीत्या^(१) तु प्राप्नोति पुण्यः कञ्चौ ।
 स्त्रियायासेन धर्मज्ञासेन तुष्टोऽस्त्वहं कञ्चौ ।
 धन्ये कञ्चौ भवेदिग्रा अल्पक्षेत्रैर्महत्फलम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

देवतावेश्मपूर्वाणि नगराणि कञ्चौ युगे ।
 कस्तस्यानि महीपादैः स्वर्गलोकमभीधुभिः ॥
 इति कश्चियुगधर्माः ।

(१) अतीतेति प्रयोग आर्यः ।

अथ कक्षियुगवर्णानि ।

आदित्यपुराणे ।

यस्य कार्तियुगो धर्मो न कर्तव्यः कक्षौ युगे ।

‘कार्तः’ कृतयुगसम्बन्धौ ।

तथा नियोगं प्रकृत्योक्तम् ।

अथं कार्तियुगो धर्मो न कर्तव्यः कक्षौ युगे ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलुः ॥

गोशान्नाद्व्यपिच्छाञ्च विवाहो गोबधस्तथा ।

नरान्मनेधो मद्यञ्च कक्षौ वर्धं दिवातिभिः ॥

तथा ।

ऊदायाः पुनश्चापं ज्येष्ठांशं गोबधस्तथा ।

कक्षौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥

स्त्यक्तरे ।

देवराञ्च सुतोत्पत्तिं गोबधञ्च कमण्डलुम् ।

अक्षतां पौदपं नेधं कक्षौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

तथा ।

यथानियोगं धर्म्याणां नहि धेन्वा बधोऽपि च ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैवं सन्नति वर्तते ॥

आदित्यपुराणे ।

अपथाः शकुनाः सप्राः सासुद्रिकसुपश्रुतिः ।

अपथाचितमादेशः सम्भवन्ति कक्षौ कश्चित् ॥

तस्मान्तस्मात्प्रसाभेन कार्यं पक्ष न कारयेत् ।
तथा धर्मसमावेद्याद्व्यान्यपि कसौ युगे ॥

वर्षानि ।

विहितान्यपि कर्माणि धर्मस्योपभयाद्बुधैः^(१) ।
समयेन निवृत्तानि साध्यभावात् कसौ युगे ॥
विधवाद्यां प्रचोत्पन्नौ देवरस्य नियोजनम् ।
वाशिकाक्षतयोन्वास्तु नरेषान्येन संकृतिः ॥
कन्यानामसवर्षानां विवाहस्य द्विजन्मभिः ।
आतताधिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन क्षिंसनम् ॥
द्विजस्यान्धौ तु नौयातुः प्रोधितस्यापि सङ्ग्रहः ।
सचदीषा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञसिद्धिं गोसवे ।
सौचामस्यामपि सुरायस्यस्य च सङ्ग्रहः ॥
अग्निहोचसवस्यास्य सेहोसौदापरिपहः ।
वानप्रस्थाभ्यमस्यापि प्रवेगो विधिचोदितः ॥
व्रतस्याध्यायसापेक्षमधसङ्कोचनं तथा ।
प्रायश्चित्तविधानस्य विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
संघर्गदोषसोषास्य महापातकनिवृत्तिः ।
वरातिथिपिण्डशस्य पर्युपाकरणक्रिया ॥
दत्तौरचेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिपहः ।
सवर्षान्याङ्गनादुष्टः संघर्गः प्रोधितैरपि ।

(१) धर्मभोगमयाद्बुधैरिति ग० ।

अथोक्तौ संघटे दृष्टे परित्यागो गुणस्त्रियः ॥
 परोद्देशात्मवन्त्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।
 प्रतिमाभ्यर्चनायाश्च कर्तव्यस्य सधर्मकः ॥
 अस्त्रिसङ्घयनादूर्ध्वमङ्गस्यार्गमेव च ।
 सौमित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।
 बड्भक्तानग्रनेनाभ्यर्चणं सौमिकर्मणः ॥
 एतानि लोकगुण्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।
 समयस्यापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

सर्वज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चेति ।

ननु कश्चिद्युगे यदूर्ध्वनादाक्याध्याहारार्थं दृष्टार्थं वा । न च
 तावद्दृष्टार्थं, अनुष्ठानानुपयोगितया तदर्थावबोधस्य प्रयोजनत्वानुप-
 पत्तेः । नाप्यन्यथा, वैकल्यापत्तेः । उच्यते । तदाकार्याननुष्ठानेऽपि
 भेदप्रकृतिज्ञानानुपयोगितया दृष्टार्थत्वाददोषः । अन्यथा ब्राह्मणस्य
 राजसूयादिव्याख्यायनमपि न ज्ञात् । यदा राजसूयादौ था
 गतिः सैवेशापि । क्रिश्चैवं यदता कश्चिद्युगवर्जनस्यत्यन्तराप्रामा-
 ण्यमुच्यते । अथयत्रविधिदृष्टार्थत्वाभावात् तावद्प्रामाण्यं सत्य-
 न्तरवद्वापि सिद्धैवैवर्षिकदृढपरिपक्खाविशेषात् । अथयत्रविधि-
 दृष्टार्थत्वाभावश्चेत्प्रकृते किमाथातमिति ।

इति कश्चिद्युगवर्षाणि ।

अथ मन्वन्तरादयः ।

मन्वपुराणात् ।

चतसृक्शुक्लजन्मो द्वादशो कार्त्तिकस्य तु ।
 वैशखस्य तु तृतीया या तथा भार्गवस्य च ॥
 प्राक्शुक्लस्य समावासा पौषस्यैकादशो तथा ।
 आषाढस्याष्टमो ज्येष्ठा तथाषाढस्य पुष्यमा ॥
 आषाढस्य तु दशमो माघमाघस्य सप्तमी ।
 कार्त्तिको प्राक्शुक्लो वैशो ज्येष्ठो पद्मदशो तथा^(१) ।
 मन्वन्तरादयश्चेता दशसाधयकारिकाः ॥
 दानं दानं अपोरोमः स्नात्वायः पितृतर्पणं ।
 सर्वमेवाचर्यं विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ॥

अथामावासाव्यतिरेकेषु सर्वाः शुक्ला एव । पुराणान्तरे
 आषाढमावासा भार्गवस्यैकादशो पुष्यादिरिति प्रतिपादितं ।
 तेषां च ।

आश्विने दशमो शुक्ला आवसे कार्त्तिको तथा ।
 मन्वन्तरादयो ज्येष्ठा दशसाधयकारिकाः ॥

अतः ।

चतसृकशुक्लं दानं भवेत्कृतं पुष्यादिषु ।
 कर्म आद्यादिकश्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥
 इति मन्वन्तरादयः ।

(१) इत्येति अ० ।

अथ कल्यादयः ।

तत्र नागरखण्डे ।

अथ कल्यादयो राजन् कथ्यन्ते तिष्ठतः शुभाः ।
 यासु आद्रे कृते हस्तिः पिङ्गणामक्या भवेत् ॥
 चैवशुक्लप्रतिपदि श्वेतकल्पः पुराभवत् ।
 तस्मां शुक्लचयोदम्भासुदानः समजायत ॥
 कल्पसु नारसिंहाख्यः कल्यायां प्रतिपद्यभूत् ।
 अथ कल्याचयोदम्भा गौरीकल्पोऽयकस्थत ॥
 वैश्राख्यसु तृतीयायां शुक्लायां नीलज्योहितः ।
 चतुर्दम्भाः, शुक्लायां प्रवृत्तो गावराभिधः ॥
 समानसु तृतीयायां कल्याथासुदपद्यत ।
 माहेश्वरसुतुर्दम्भां कल्यापचे समागमत् ॥
 ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां महादेवस्य सन्भवः ।
 पौर्णमास्यान्तु तस्यैव कौर्मः प्रवृत्ते नृप ॥
 कल्यापचे तृतीयायामाग्नेयः समगच्छत ।
 तस्मां तस्यैव कल्यायां शोभकल्पः समापतत् ॥
 आवषे शुक्लपञ्चम्यां रौरवः समवर्तत ।
 तस्यैव कल्यापञ्चम्यां मानवः प्रत्यपद्यत ॥
 षष्ठीं श्रोत्रपदे शुक्ले प्राप्य प्राणाधिपोऽभवत् ।
 धितेतरायां षष्ठ्यान्तु तस्य तत्पुरुषाभिधः^(१) ॥
 वृहत्कल्पसु षष्ठ्यां शुक्लायामाग्निनस्य तु ।

(१) तत्पुरुषाभिधः इति ख० ।

कल्याणामपि वैकुण्ठः प्रविवेच्य विद्यान्तते ॥
 कार्त्तिकस्य दिते घट्ट्यां कल्पः कन्दर्पघट्टकः ।
 अक्षितायां पुनर्जन्ने सखीकल्पस्य कल्पना ॥
 मार्गे शुकुण्ठवन्मानु कल्पः सद्योऽभ्यपद्यत ।
 अक्षितायाश्च सावित्रीकल्पः प्रारब्धमभ्यगात् ॥
 पौषे दशम्यां शुकुण्ठायामौशनः प्रादुरास ह ।
 अक्षितायामघोरस्य कल्पस्योपक्रमोऽभवत् ॥
 एकादश्यान्तु शुकुण्ठ्यां माघे व्यागः प्रजन्निवान् ।
 तस्यामेव तमिस्रायां वाराहः प्राप भूतये ॥
 शारदस्तस्य द्वादश्यां शुकुण्ठ्यां फाल्गुनस्य तु ।
 कल्याणामपि वैराजो विरराज महामनाः ॥
 इति शिंशुदश्री कल्याणश्लोकः परमेष्ठिनः ।
 आरभ्ये त्रिपथस्त्रिष्टाः शुकुण्ठाः पुण्यतमा मताः ।
 तासु श्राद्धे कृते पुण्यमाकल्पस्य विकल्पने ॥

मत्स्यपुराणे ।

ब्रह्मणो यद्दिनादर्वाक् कल्पस्यादिः प्रकीर्णिता ।
 वैशाखस्य दशम्यायां कल्याणं फाल्गुनस्य च ॥
 पक्ष्मी चैवमासस्य तस्यैवान्वा तथापरा ।
 शुकुण्ठयोदश्री माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी ॥
 नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संहराम्बहं^(१) ।
 कल्याणामादयोद्धेता दत्तस्याण्यकारिकाः ॥

(१) सप्त वाराः संहराम्बहमिति न० ।

अथ 'अप्या' अमावास्या, वैशाखे ऋतीषा, फाल्गुने ऋतीषा,
वैशेषस्यमी, वैशाखावाप्तेति अस्या । माघपक्षोद्ग्री, कार्तिके
वसन्ती, मार्गशीर्षे नवमी स्नेताः इत्याः ।

इति कष्यादयः ।

अथ व्यतीपातः ।

तत्र चाश्रवण्यः ।

अतमिन्दुचये दानं सप्तसप्तु दिगचये ।

विषुवे दशसाहस्रं व्यतीपाते लग्नकं ॥

बाराहपुराणे ।

दशैः अतगुणं दानं तच्छतत्रं दिगचये ।

अतत्रं तत्र संक्रान्तौ अतत्रं विषुवे तथा ॥

पुगादौ तच्छतगुणं अचने तच्छताहृतं ।

बोमपक्षे तच्छतत्रं तच्छतत्रं रविपक्षे ।

अथज्ञेयं व्यतीपाते दानं वेदविदेा विदुः ॥

'अतत्रं' अतगुणं, व्यतीपातोऽथ विष्णुआदिद्योगेषु सप्तदशोद्योगः ।

अज्ञोत्पत्तिमाह गार्ग्यः ।

अश्राक्योर्नद्यनवीचयजातमूर्तिः

काशानस्युतिभिः पुरुषोऽतिरौद्रः ।

अज्ञोद्यतो भुवि पतञ्च निरीक्ष्यमाहः

सङ्घातयेऽहमिति च व्यतीपातद्योगः ॥

अथ चोत्पत्ति-भ्रमस-पतनसमयेषु पतनानन्तरं च क्रियमात्रं
ज्ञान-दान-आह्लादिकं महापत्रं भवति ।

तदाह याज्ञवल्क्यः ।

उत्पत्तौ सप्तगुणं कोटिगुणं भ्रमणमाडिकायाम् ।

अर्बुदगुणितं पतने अप-दानाद्यस्य पतिते ॥

नृसिंहपुराणे ।

पक्षं सप्तप्रसुत्पत्तौ भ्रमणे कोटिदृश्यते ।

पतने दशकौश्वस्तु पतिते दशमस्य ॥

उत्पाद्यादिमानस्य ज्योतिःप्राप्ते ।

विंशति दियुतोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशति ।

पतने दशमौश्वस्तु पतिते सप्तमाडिकाः ॥

दृढमनुना प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।

अवस्थाधि-धनिष्ठार्द्रां नागदैवतमस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

‘नागदैवतं’ अश्लेषा । ‘मस्तकं’ प्रथमचरणः । मस्तक इति अवस्थादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । केचित्तु मस्तकं मृगशिर इति व्याचक्षते । ‘यमा’ यमावास्ता, यदैतेषु नक्षत्रेष्वामादित्यवारवृत्त्या भवति तदा स एव योगो व्यतीपातसंज्ञो भवति ।

ग्राह्यान्तरे ।

पञ्चाननस्यौ गुह-भूमिसुप्तौ

मेघे रविः आद्यदि शुक्लपक्षे ।

प्राग्नाभिधाना करमेव बुध्ना

तिथिर्बलीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन् हि गो-भूमि-धिरस-वस्त-

दानेन सर्वं प्रविहाय पापम् ।

सुरत्नमिन्द्रलमनामथलम्

मर्त्याधिपत्यं सभते मनुष्यः ॥

‘पद्माननः’ सिंहः । ‘गुरु-भूमिपुत्रौ’ वृहस्पत्यङ्गारकौ । ‘पाशा-
भिधाना’ श्वादेशी । ‘करभं’ हस्तनक्षत्रं ।

इति व्यतीपातः ।

अथ वैधृति-व्यतीपातौ ।

तत्र ऋगुः ।

क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः

सूर्यपर्वषट्शुभो शुभोऽरैः ।

तत्र दत्त-ऊत-अप्त-पूजनम्

कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः ॥

अस्यार्थः सूर्याचन्द्रमणोः क्रान्तिसाम्ये कुतपकाखे द्रव्यं सम्भवति ।
व्यतीपाते वैधृतिः सा तत्र सङ्क्रान्तिसाम्यलक्षणव्यतीपातस्य गण्डो-
न्मरार्द्धादारभ्य क्रमात्, शार्ङ्गेषु भयोगेषु सम्भवोऽस्ति, वैधृतस्य तु
शुक्रयोगादारभ्य क्रमात् शार्ङ्गेषु पञ्चयोगेषु सम्भवः ।

अथ व्यतीपाते आर्द्धं कर्त्तव्यमित्याह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आर्द्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु च इति ॥

अथ प्रायश्चित्तीयत इति वचनं आर्द्धसावश्यकतां गमयति ।
तत्पर्वकास्यशुद्धा च द्वात्रिंशदिकाभ्यः समारभ्य एकसप्तत्यधिकमत-
पर्यन्तं सम्भाव्यते ।

तथाच वेदाङ्गे ज्योतिषि ।

गण्डोत्तरार्द्धज्योतिपातसम्भवः

शुक्लादिको वैदिकसम्भवो भवेत् ।

शाङ्खेयु पञ्चस्यपरेषु चेष्यते

एवं इयं तत्सुसूक्तैकसाधकम् ॥

विष्णुः ।

वैधृते च अतीपाते दत्तमन्त्रयज्ञवेत् ।

भारद्वाजः ।

अतीपाते वैधृते च दत्तस्थानो न विद्यते ।

अतीपाते विशेषेण च हि सूक्तः प्रकीर्तितः ॥

सूक्तप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो षोडशो वैधृत इति ।

इति वैधृति-अतीपातौ ।

अथ प्रकीर्णपुस्तकाक्षः ।

तत्र विष्णुः ।

अमावास्या-अतीपातौ पक्षं चन्द्र-सूर्ययोः ।

मन्वादेशो धुगादिश्च संक्रान्तिवैधृतिस्तथा ॥

दिनचयं दिनच्छिद्रमवमञ्च तथापरम् ।

हेऽथने विषुवद्युगं पश्यतीतिशुचं तथा ॥

अतस्तो विष्णुपक्षश्च पुनजन्मादि चापरम् ।

आदित्यादिपक्षाणाञ्च नक्षत्रैः सह चन्द्रमः ॥

विशेषः पुस्तकाख्योऽयं ज्योतिर्विज्ञानविचारिभिः ।

तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यदृष्टये ॥

दिनचयस्यचणसुक्तं पद्मपुराणे ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् सः स्नाद्दिनचयः ।

वसिष्ठः ।

एकस्मिन् सावने तत्रैति तिथीनां पितृभ्यं यदा ।

तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

दिनच्छिद्रस्यचणमाह भृगुः ।

तिथ्यङ्कै-तिथि-योगैर्वेदादौ अग्निपर्वणः ।

सद्गुणै दिवसच्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः ॥

अस्यार्थः, 'तिथ्यङ्कै' करणं, करण-तिथि-योग-नक्षत्राणामन्ते
आदौ पर्वकास-सोमपक्षणतुल्ये, स च दिनच्छिद्रसंज्ञ इति ।

कालमानमपि स एवाह ।

वेदादिकासः कथितस्तिथि-कृत्योर्षटौदयम् ।

नाग-वक्रिपक्षोपेतं तन्ने-तत्पक्षैर्युतं ॥

पक्षैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकादितयं युतौ ।

वेदादिषमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः ॥

'कृतिः' करणं । 'नागाः' अष्टौ । 'वक्रयः' पक्षः । 'भं' नक्षत्रं ।
'तत्त्वानि' पक्षविंशतिः । 'युतिः' योगः । तेनाद्यमर्थः तिथि-कर-
णयोरासन्ते षटिकादयं अष्टविंशत्पक्षानि पुण्यकासः । नक्षत्रस्य
तु पक्षविंशतिपक्षैर्युक्तं षटिकादयं । योगस्यापि षोडशभिः पक्षैर्युक्तं
षटिकादयमिति ।

अवमस्यचणसुक्तं विष्णुना ।

तिथिचयं सृष्ट्येको वारः स्याद्वलं चि तत् ।

चिवारसृष्टिक्रियेयं चिदिनसृष्ट्युच्यते ॥

अथ दिग्जयावमयोरिषान् भेदः । यत्र तिथिदयावसाने
वारावसानं च दिनस्यः । यत्र तिथिदयेऽपि वारासृष्टिः सोऽवम-
इति । विषुवादीनि संक्रान्तिनिर्णयेऽपि दर्शितानि ।

पद्मपुराणे ।

मन्वे वार्के शुरौ वापि वारेभ्येतेषु च चिषु ।

चौखेतानि च च्चाचि क्वचं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥

अथनेधाधिकं पुष्यं ज्ञानस्य तु भवेत्तृप ।

दानमन्त्रयतां याति पितृणां तर्पणं तथा ॥

‘चौषि च्चाचि’ आग्नेय-दाम्य-प्राजापत्यानि ।

मात्स्ये ।

यदा ऋगग्निरे च्चाचे शशी सूर्यौ दृश्यन्तिः ।

तिष्ठन्ति सा तिथिः पुष्या अचया परिगीयते ॥

ब्रह्मप्रोक्ते ।

एकादश्यामावास्या पूर्णिमा पुष्यजम्ब च ।

वैधृतिश्च व्यतीपातो भद्रा चावमवासरः ॥

युग-मन्वाद्यस्ये सुरिन्दुपर्वसमानकाः ।

क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं यद्यस्यभगमस्तथा ॥

‘भगमः’ राशिनक्षत्रगमनम् ।

देवीपुराणे ।

व्यतीपातो विष्णुदिनं यजुश्रीतिसुखं तथा ।

क्रान्तिसाम्यमभावात्सा ग्रहणं वैधृतिस्तथा ॥
 संक्रान्तिस्य दिनच्छिद्रं तिथिवृद्धिर्दिगन्धः ।
 इत्यादिपुष्यकाशस्तु होम-दानादिकर्मणः ॥

स्कन्दपुराणे ।

ग्रहणं चन्द्र-सूर्याभ्यां उत्तरायणसुक्तमम् ।
 विषुवस्तु व्यतीपातः षड्ग्रीतिसुखं तथा ॥
 दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्ग्रीधं विष्णुपदं पुनः ।
 इति काशः समाख्यातः पुंसां पुष्यविवर्द्धनः ॥
 अस्मिन्दानामि दत्तानि ज्ञान-होम-तपांसि च ।
 अन्नन्तफलदानि स्युः स्वर्ग-मोक्षप्रदान्यपि ॥

अथनः ।

अभावात्सा-संक्रान्ति-व्यतीपात-विषुवायन-षड्ग्रीतिसुख-विषु-
 वादि वैधृतिग्रहणान्तं च एव पुष्यकाशः ।

आदित्यपुराणे^(१) ।

ग्रहणे षड्ग्रीती च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।
 युगादौ वैधृते चैव दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
 तथा ।

तिथयस्तु प्रवक्ष्यामि^(२) चास्तु दत्तं महाफलम् ।
 पक्षोपरान्ते संक्रान्तौ गमने चैव राशिषु ॥
 मिथिरे वै चतुर्दश्यां द्वादश्यां चतुर्दश्यां च ।

(१) आदिपुराण इति अ० ।

(२) प्रवक्ष्यामि इत्यत्र पाठः कनीचीना भवितुमर्हति ।

षड्ग्रीतिस्तुष्टे पर्वस्त्रयने दक्षिणोत्तरे ।
 गृह्णामि नित्यं भक्तानां विशेषान् प्रकीर्तिताः ॥
 त्रिषु दग्गुणं वदन्ति दानम्
 ग्रतगुणितं तथनावसाने ।
 दग्गुणितं ग्रहोपराने
 विवृति चाद्यं युगान्ते ॥

ग्रातातपः ।

अयनेषु तु यद्दत्तं षड्ग्रीतिस्तुष्टेषु च ।
 चन्द्र-सूर्योपराने च दत्तं भवति चाद्यम् ॥

शिवरक्षे ।

महच्छब्दप्रयुक्त्वा या या च शोपपदा तिथिः ।
 चमावासाद्यमा ज्ञेया दानाध्ययनकर्मेभु ॥

प्रश्नः ।

यदा विष्टिर्धृतीपातो भानुवारेण संयुतः ।
 पद्मकं नाम तयोक्तं अथनाद्य चतुर्गुणम् ॥
 यदा षष्ठां यतीपातो भानुवारस्तथैव च ।
 पद्मकं नाम तयोक्तमथनाद्य चतुर्गुणं ॥
 विद्याद्यासु यदा भानुः क्षप्तिकासु च चन्द्रमाः ।
 च योगः पद्मको नाम युष्करेभ्यपि दुर्लभः ॥
 इति प्रकीर्णपुस्तकाद्यः ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकाशः ।

विष्णुधर्मीक्षरे ।

काशः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पापं सर्वसुदाहृतम् ।

अवाप्तस्य प्रदाने तु नात्र कार्या विचारणा ।

तदैव दानकाशस्य यदोभयसुपक्षितम् ॥

तथा ।

न काशनियमो दिष्टो दीयमाने प्रतिश्रये ।

तदैव दानमशोकं यदा धान्यसमागमः ॥

न हि काशं प्रतीचेत जलन्दातुं ऋषाम्पिते ।

अणोदकं सदां देयमित्याह भगवान् मनुः ॥

स्कान्दे ।

अर्द्धप्रसूतां गां दद्यात् काशादि न विचारयेत् ।

काशः स एव पश्ये यदा वै विसुखी तु गौः ॥

व्यासः ।

आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् ।

तदभावे च गौरेव नरकोद्धारणाय वै ॥

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गां ।

शक्नोऽन्वोऽश्नन्दा दत्त्वा श्रेयो दद्यात् मृतस्य च ॥

वाराहपुराणे ।

अतीपातोऽय संक्रामित्वाथैव पश्यं रवेः ।

पुण्यकाशाक्षया सर्वे यदा मृत्युरपक्षितः ।

तदा गो-भू-हिरण्यादि दत्तमव्ययतामियात् ॥

१० अ०] निमित्तासुरोभेन सदापुण्यकाचनिर्घवप्रसरत्तम् । ६८९

अदृष्टमश्रुतं दानं भुक्त्वा चैव न कृष्यते ।

इति व्यासस्मृतितिवचनविशेषः^(१) शास्त्रावच्छेदे विषये प्रवर्तते,
सूर्योपराणेश तमाहुः समथं समं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अश्विचरणायां यद्दत्तं पुत्रे जाते दिवोत्तमाः ।

संस्कारेषु च पुत्रस्त तद्वच्यं प्रकीर्तितम् ॥

विष्णुपुराणे ।

यदा वा जायते विन्नं विन्नं अह्नासमन्तितं ।

तदेव दानकाशः स्याद्दयतोऽगित्यं हि जीवितं ॥

इति निमित्तासुरोभेन सदा पुण्यकाशः ।

अथ तिथिविशेषेषु वर्ज्यानि ।

अथ चतुर्थीवर्ष्यं ।

तत्र मार्गश्लेषः ।

शिव्यादित्ये कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रग्रहणम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात् तस्मात्पक्षेषु तं तदा ॥

इति चतुर्थीवर्ष्यं ।

अथ सप्तमीवर्ज्यानि ।

भविष्यत्पुराणे ।

(१) इति व्यासस्मृतितिवचनविशेष इति न० ।

सप्तम्यां न सप्तमेतसं नीलवसं न धारयेत् ।
 न चाप्यामसकैः खानं न कुर्वीत् ककहं नरः ।
 सप्तम्यां नैव कुर्वीत तास्रपापेष भोजनम् ॥

बुधः ।

निलवस भक्षणं तैसं तिसैसर्पमस्रनम् ।
 सप्तम्यां नैव कुर्वीत तास्रपापेष भोजनम् ॥
 इति सप्तमीवर्ष्याणि ।

अथ पर्वास्तुष्टेयम् ।

तत्र मनुः ।

सावित्रान् ग्रान्तिहोमांस्यं कुर्यात्पर्वसु नित्यग्रः ।

‘सावित्राः’ सविददेवताकाः ।

असिंस्य होमे गायत्री मन्त्रः, अस्रतस्य इत्थं ।

यदाह ऋद्धः ।

ग्रान्तिकामस्य जुहुयाद्गायत्र्या साधतेः इति ।

‘ग्रान्तिस्य धर्मैषैहिकानिष्टनिवृत्तिः ।

वर्ष्याणि तु विष्णुपुराणे दर्शितानि ।

चतुर्दशष्टमी सैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वांशेतानि राजेन्द्र रविमङ्गान्तिरेव च ।

तैस्र-स्त्री-मांससम्भोगी पर्वांशेतेषु नो भवेत् ॥ इति ।

‘नित्यग्र इति वचनात् पर्वसावस्यं कर्मव्योऽर्थं होमः, अस्र च
 सावित्रहोमस्य ग्रान्तिः फलं ।

विष्णुः ।

पर्वसावधं तिस्रोमान् क्षुर्यादक्षकृतस्त्रिष्टेदेवमाचारसेवी क्षान् ।

कात्यायनः ।

पौर्णमासीममावास्यां अथः स्नापो विधीयते ।

अनाशिताग्नेरथेव पश्चाद्ग्रेर्विधीयते ॥

‘अनाशिताग्निः’ स्नाताग्निमान् ।

आपस्तम्बः ।

दिवादित्यस्य सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमासास्त्राद्मावास्या-
निग्राथां साधीयसीमात्मनोगुप्तिनिष्केत् । प्राचत्यत्रह्यर्च्यकालेन
च जायया सहैतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ।

‘साधीयसी’ श्रुत्वा । ‘गुप्तिः’ रक्षा ।

षट्त्रिंशन्मते कात्यायनस्मृतौ च ।

मासे नभस्समावास्या दर्भो घाह्यो नवः स्मृतः ।

अयातयामासे दर्भो निघोञ्चाश्च पुनः पुनः इति ॥

तथाच कात्यायनेनामावास्यायां दर्भच्छेदं विधायोक्तम् ।

पितृ-देवजपाथं च वासमादद्यादिति ।

तथा ।

ते द्विजेन निघोक्त्या देवे पिच्छे च कर्मणि । इति ।

तस्मान्पिचादिकाचार्यैश्च क्षुद्रा घाह्या एव ।

मरीचिना तु आचक्षामावास्यायां दर्भोपादानमुक्तम् ।

मासे नभस्समावास्या तस्यां दर्भोच्यो मतः ।

अयातयामासे दर्भो विनिघोञ्चाः पुनः पुनः ॥

यस्मान्वास्त्रायां सुग्रन्धेदनिषेधः स द्रव्यतिरिक्तविषयः ।
इति पर्वास्तुतेषम् ।

अथ पर्ववर्ज्यानि ।

तत्र बोधायनः ।

पर्वसु च नाधीयीत, न मांसमन्नीयात्, न च स्निग्धसुपेयात्,
पर्वसु हि रसः-पिशाचस्यभिचारिवञ्चितमिनीति ।

विष्णुः ।

पर्वसु न द्रव्यमपि हिंस्यात् ।

पैठीनसिः ।

न पर्वसु तैलं चुरं मेघुनं मांसमित्युपेयात् ।

'उपेयात्' उपयुञ्जीत ।

विष्णुपुराणे चतुर्दश्यादिपञ्चपर्वाण्यभिधासोक्तम् ।

तैलस्त्रीमांसभोगी यः पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।

विष्णुचभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

मनुः ।

चतुर्दशष्टमी दृग्ः पौर्णमास्यर्कसंक्रमः ।

एषु स्त्री-तैल-मांसानि दहनकाष्ठानि वर्जयेत् ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च विभारदः ।

तैलं मांसं च वाचस्पत्यैव चुरश्चैव विवर्जयेत् ॥

शारीरः ।

(१) 'च वाचं' स्त्रीसंदर्भनिश्चयः ।

तैषां मांसं भगवद्भैरवं पर्वकाशेषु वर्जयेत् ।
 एतेष्वक्षणीर्वसति पुण्ड्रकाशेषु नित्यम् ॥
 ज्ञेयान्तके तथाकक्षणीर्नित्यमेव कृताश्रया ।
 भगे मांसे चुरे तैस्ते नित्यं पर्वसु तिष्ठति ॥

दृष्टव्यातातपः ।

दन्तकाष्ठममावास्यां मैषुनं च चतुर्दशीम् ।
 हन्ति यत्तदुक्तं तच्च तैस्त्वपश्यमष्टमीं ॥

यमः ।

आश्रयतमं कुक्षं हन्ति शिरोऽङ्गुलाश्चतुर्दशी ।
 मांसाग्रने पञ्चदशी कामधर्मं तथाष्टमी ॥

मत्स्यपुराणे ।

क्षिण्ति वीरधो यस्तु वीरसंज्ञे निशाकरे ।
 पचं वा पातयत्येषां ब्रह्मचर्या च विन्दति ॥

‘वीरसंज्ञे’ वनस्पतिगते ।

पैठीयसिः ।

अमावस्यायां न क्षिप्त्वात्^(१) कुम्भांसं यमिधस्यया ।

सर्वपावक्षिते सोमे क्षिप्त्वायां ब्रह्महा भवेत् ॥

अक्षिदनावास्यायां न क्षिप्त्वादिति पाठः । पिपादिकार्याथं
 कुम्भा यास्या एवेति पर्वाणुषेयप्रस्थाने दर्शितम् ।

तथा ।

(१) नामावास्यायां हरिसानि क्षिप्त्वादिति छ०-म०-चिञ्जितपुस्तक-
 पाठः, मरुत्सवं च उनीचीवः ।

शाचं यन्ध्यां पराकञ्च तिलपिष्टं तथैव च ।
अमावास्यां न वेवेतं राशौ मैद्युन-भोजने ॥

स्यतिसमुच्चयात् ।

शाचं यन्ध्यां पराकञ्च परभोजन-मैद्युने ।
तैलं मांसं त्रिषापिष्टममावास्यां विवर्जयेत् ॥
सूर्य्यच्छगते सोमे पराकं यो हि भक्षयेत् ।
तस्य मासगतं पुच्छं यस्याजं तस्य तद्भवेत् ।
अमावास्यासु सर्वासु नववस्त्रं न धारयेत् ॥
इति पर्वकव्यानि ।

अथ काण्विज्ञेयेषु मानावर्ज्यानि ।

स्कन्दपुराणे ।

शिरः-कपासमान्माषि नख-चर्म-तिस्रांस्तथा ।

एतानि क्रमशो गित्यमहम्वादिषु वर्जयेत् ॥

‘शिरः’ नारिकेलं । ‘कपासम्’ अजातु । ‘आन्तं’ पटोत्तौफलं ।
‘नखं’ निष्पावाः । ‘चर्म’ मसूर्य्यः । ‘तिस्राः’ वार्त्तकं, इति दृष्ट्वा-
द्याकुर्वते ।

चतुर्विंशतिमते द्वाभिराह्नौषधं पचते ।

चक्षुःश्लेष्मदूर्जगमनमहम्वादिषु वर्जयेत् ।

आयः ।

वज्रहृत्तौ अमावास्या पञ्चदशपतुर्दशौ ।

अथ यजिहितं पापं तैले मांसे भजे चुरे ॥

अथ वेपिदाहः । यथादिषु क्रमात्तैसादीनां निषेधः ।

यथा तैसमनाधुनमहत्यां पिश्रितं तथा ।

कामभोगस्तुर्दक्षाममावासां चुरक्रिया ॥

इति स्मरणात् । ततश्चान्यत्र तैसादौ दोषाभाव इति ।

तदुक्तं । अन्यथापि तैसादिनिषेधात् ।

तत्र मनुः ।

मांसाग्ने पक्षदग्नी तैसाभङ्गे चतुर्दग्नी ।

अष्टमी दान्यधर्मेषु ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

‘दान्यधर्मः’ मेघुनम् ।

चुरकर्म चतुर्दशां अमावासां च मेघुनम् । इति ।

वट्पिप्लवते ।

सङ्गान्वां पक्षदग्नां च दादग्नां आहूवाचरे ।

यथां वंपीरुवेमैव न चुरेषापि शिञ्जते ॥

तिस्रैस्तैसादिभक्ष तिष्यन्तरप्रसावे दर्शितः ।

वाचोऽपि ।

तैसाद्य न सृग्नेहाम-वृषादीन् ह्येद्वेद्य च ।

पसादौ च रवौ यथा रिक्तायां च तथा तिथौ ॥

चतुर्दशष्टमी चैव अमावासा च पूर्वर्षिमा ।

यथांन्येतानि पर्वाणि रविचङ्गान्निरेव च ॥

तैसा-स्त्री-मांसवधोगी पर्वस्त्रेतेषु यो भवेत् ।

विष्णुचभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

वृहस्पतिः ।

अभावाद्येवमुच्यते-चतुर्दशमोऽपि च ।

नरस्यस्यस्योऽसौ सात्तस्य-स्यो-मांसवेवनात् ॥

पुराणात् ।

सुहृ-पूर्वेषु-सद्गामि-चतुर्दशमोऽपि च ।

अथोत्तरार्द्धे पूर्वस्योक्तस्य तस्माद्वापि तैसादिनिषेधे सिद्धे तिथि-
विशेषसम्बन्धेन तैसादिविशेषनिषेधो दोषविशेषार्थः । अथ च याव-
च्छब्दादितिथिकाशं तैसादिनिषेधः, न तु पञ्चादिसम्बन्धादसौ-
राधादिस्यस्यं प्रमाणाभावात् ।

वामनपुराणे ।

गन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेत

चौरसु रिक्तासु जयासु मांसम् ।

पूरुषासु योषित्परिवर्जनीया

भद्राणि सर्वाणि समाचरेत ॥

नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे

चौरसु शूद्रे च कुले च मांसं ।

बुधेषु घोषां न समाचरेत

श्रेषु सर्वाणि सदैव कुर्वात् ॥

धिपासु हस्ते अयस्ये च तैलम्

चौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्षं ।

मूले मृगे भाद्रपदासु मांसम्

योषिताया-कृत्तिकाशोत्तरासु ॥

चतुर्दशमो-दर्श-पौर्णमासार्कवद्गमाः ।

पुषु स्त्री-तैल-मांसानि दग्गकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

देवस्तः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां अष्टम्याञ्च विशारद ।

तैलं मांसं व्यवयञ्च क्षुरञ्च परिवर्जयेत् ॥

थमः ।

यथा क्षितास्त्रहमीषु भूताहेन्दुचये तथा ।

तैलाभ्यङ्गं चौरकर्म स्त्रीसङ्गञ्च विवर्जयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पञ्चदश्यां च पर्वसु ।

तैलाभ्यङ्गन्तथा भोगं योषितश्च विवर्जयेत् ॥

न मृच्च नोदकञ्चापि न निग्रायां तु गोमथम् ।

गोमूत्रञ्च प्रदोषे च गृह्णीयाद् बुद्धिमाक्षरः ॥

निग्रायामपि मृदुदकाभ्यामिति सम्बध्यते । अयं चादृष्टकर्मा-

र्थत्वेन निग्रायां पक्षणनिषेधः ।

स्कान्दे ।

स्नानञ्चैव महादानं स्नाध्यायं पिष्टतर्पणम् ।

प्रथमेऽष्टे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

माण्डव्यः ।

श्रुतिबन्ध-जातकाक्षप्राशन-यात्रा-प्रतिमार्शाः ।

रविभवनस्त्रे कार्या जीवे न कार्यौ विवाहस्तु ॥

भविष्यपुराणे ।

सुप्ते विष्णौ निवर्तनो क्रियाः सर्वाः शुभादिकाः । .

विवाह-प्रतयन्नादि-सूडा-संस्कारदीचकम् ॥
 यज्ञो गृहप्रवेशश्च प्रतिष्ठा देव-भूयताम् ।
 पुण्यानि धानि कर्माणि न ह्युः सुप्ते जगत्पतौ ॥
 इति काणविशेषेण नामावर्णानि ।

अथ सौरकर्मनिषिद्धकाणः ।

तत्र व्यासः ।

सौरे ग्रन्थेसुरादित्य-भौमाशोराचमेव च ।
 तथा प्रतिपदं रिक्तां तिथिञ्च परिवर्जयेत् ॥
 ज्योतिःशास्त्रे ।

नाभ्यक्तभुक्तरणकाणमिराग्रनामानाम्
 न स्नातसुप्तगमनांशुकभूषितानाम् ।
 सन्ध्या-निशार्क-कुञ्ज-सौरदिनेश्वराणाम्
 सौरं दितं भवति चाङ्गि न चापि विष्टां ॥ इति ॥

मार्कण्डेयः ।

अष्टमी च तथा षष्ठी नवमी च चतुर्दशी ।
 चुरकर्मणि वर्धा च पर्वसन्धिसौथैव च ॥
 इति सौरकर्मणि निषिद्धकाणः ।

अथ श्मश्रुकर्मणि निषिद्धकाणः ।

मरीचिः ।

निराग्रणस्य सुप्तस्य तिष्ठतस्य तथैव च ।
 साधं भुक्तवतस्यैव स्नातस्य दक्षितस्य च ।

वाचापुद्गोक्षतस्मापि क्षत्रुकर्मोचि वर्जयेत् ॥

इति क्षत्रुकर्मनिषिद्धकाण्डः ।

अथ मांसवर्जनकाण्डः ।

गन्धिपुराणे ईश्वरवचनम् ।

अदि नाम चतुर्दश्यां वदा मांसं विवर्जयेत् ।

वर्जयेदद्यने सुखे क्षतक्षर्गमतिर्नरः ॥

चतुर्थीं चाष्टमीं चैव द्वादशीं च चतुर्दशीं ।

तथा पञ्चदशीं चार्ध्याः षडशीतिस्तुभ्यानि च ॥

संक्रमं चापि सूर्यस्य विषुवे चापि वार्षिके ।

मांसान्तु विरतो मर्त्या याति स्वर्गं दिनपथं ॥

अथवाचपुत्रं मांसं वर्जयेन्मांसभक्षणं ।

ब्रह्ममासकृतं पुण्यं क्षमेताम्यवुजाजरः ॥

मांसभोजनवन्नागात् पुरुषः शूद्रमानवः ।

थो नरः कार्तिके मासे मांसन्तु परिवर्जयेत् ।

यं वत्सरस्य क्षभते पुण्यं मांसविवर्जनात् ॥

इति मांसविवर्जनकाण्डः ।

अथ शयने विहित-निषिद्धकाण्डः ।

तत्र दशः ।

प्रदोषपश्चिमौ चामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।

चामद्वयं शयानसु ब्रह्मभ्रष्टाश्च कल्पते ॥

ग्रन्थ-सिधितौ ।

चक्षुषां दक्षिणां पूर्वरात्रि जागरणम् ।

प्रक्षेताः ।

न सन्ध्यायां न सायने ।

अङ्गिराः ।

नोच्छिष्टो न दिवा सुष्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मानि ।

व्यासः ।

न दिवा प्रखपेज्जातु न पूर्वापररात्रयोः ।

मनुः ।

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्यपुनः खेत् ।

परिश्रान्तः पुनर्न खपेदित्यर्थः ।

गौतमः ।

अपररात्रमधीत्य पुनर्न संविशेत् ।

हारीतः ।

ब्राह्मणे सुहृते प्रतिबुध्य स्वाध्यायमावर्त्थं न प्रतिसंविशेदिति ।

आपस्तम्बः ।

मिथुनीभूय न च तथा सह सर्वां रात्रिं शयीत ।

इति शयने निषिद्धकालः ।

अथ दन्तधावनकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परितप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

आयुर्वलं यत्रो वर्षः प्रजाः पशु-वस्त्रानि च ।

ब्रह्म प्रज्ञां च मेधाञ्च त्वक्तो धेहि वनस्पते ॥

इति मन्त्रः ।

व्यासः ।

शुद्धार्थं प्रातरुत्थाय भक्त्येदन्तधावनम् ।

आद्धे यज्ञे च नियमास्त्राद्यात् प्रोषितभर्तृका ॥

व्यासः ।

आद्धे जन्मदिने चैव विवाहे सुखदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम् ॥

संवर्त्तः ।

आद्यतिथौ नवम्याञ्च लये चन्द्रमसस्तथा ।

आदित्यवार-आशौचे वर्जयेदन्तधावनम् ॥

कात्यायनः ।

प्रतिपदर्शं षष्ठीषु नवम्याञ्च विशेषतः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासन्नं कुलम् ॥

व्यासः ।

प्रतिपदर्श-षष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पर्जन पत्रकाष्टैस्तु जिह्वोन्नेखं सदैव त् ॥

व्यतीपात-संक्रान्ति-नन्दा-पर्वसु दन्तकाष्ठनिषेधः कालविशेषेण

नानावर्ज्यप्रस्तावे दर्शितः ।

अस्त्राभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपां द्वादशमसूत्रैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥

कश्चिन्नृपराङ्गमेवं पठन्ति ।

अथा द्वादशगच्छुषैः पथैर्वा शोधयेकुम्भं ।

तथा ।

धोमोहान् शानवेसायां भक्षयेद्दन्तधावनं ।

गिराग्रास्यस्य गच्छन्ति देवताः पितरस्यथा ॥

पासाग्रमाशनं अन्नं दन्तकाष्ठस्य पादुके ।

वर्जयेत्तु प्रयत्नेन सर्वमाश्रयत्येव च ॥

मध्याह्नश्चानविषयमेतत् प्रातःस्थाने विधानात् ।

यदाह पराशरः ।

दन्तान् पूर्वमधो चर्वेत् प्रातः सिद्धे च सोचनं ।

तोयपूर्णकुम्भो शीघ्रे शीते न शरदि स्यतः ।

प्रसास्य भक्षयेत् पूर्वं प्रसास्यैव तु तत्पजेत् ।

इति दन्तधावनकासनिरुचयः ।

अथ सन्ध्याकालनिरुचयः ।

तत्र गौतमः ।

तिष्ठेत्पूर्वमासीतोत्तरां सञ्ज्योतिषो दर्शनादाग्नयतः ।

सञ्ज्योतिषः काले प्रारम्भः ज्योतिरन्तरदर्शनाग्निदृष्टिरित्यर्थः ।

संवर्तः ।

प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रानुपासीत यथाविधि ।

अथ ब्राह्मणपरस्य कर्माभिधासोक्तं ।

श्रातातपः ।

समक्षपां तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमां ।
 नोपासीत दिवः सन्ध्यां च धृष्टो ब्राह्मणः स्मृतः ॥
 योगियाज्ञवल्क्यः ।

सायं सन्ध्यासुपासीत नास्तमे नोद्गते रवौ ।
 काशः ।

सूर्यो तमसि संप्राप्ते पादशौचक्रियान्वितः ।
 बहिः सन्ध्यासुपासीत कुम्भपाणिः समाहितः ॥
 कश्चित् सूर्योऽस्ताचक्षसंप्राप्ते इति पाठः ।

मनुः ।

पूर्वसन्ध्यां जपन् तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
 पश्चिमां तु समासीनः सम्यगर्चविभावनात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

अपस्मासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदघात् ।
 सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं च तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥
 अक्षोराचक्ष यः सन्धिः सूर्य-नक्षत्रवर्जितः ।
 सा तु सन्ध्या समाख्याता ऋषिभिस्तत्तदग्निभिः ॥

इति उक्त्वा “तत्र सन्ध्यासुपासीतेत्युक्तं, तत्पूर्वदर्शितवचननिश्चय-
 पर्याप्तोचनयैवं व्याख्येयं, पूर्वसन्ध्योपासिः सूर्यदर्शनावधिका पश्चिम-
 सन्ध्योपासिर्नक्षत्रदर्शनावधिकेति ।

श्रुतिः :

एवं विद्वान् क्षमः प्रातश्च सन्ध्यासुपासा इति ।
 नच सायंमध्येन पूर्वोक्त इव सन्ध्याकाशो गृह्यते ।
 अदा तु ।

नक्षत्रदर्शनात् सन्ध्या सायं तत्परतः स्मितः ।

तत्परा रजनौ ज्ञेया तत्र धर्मान्विवर्जयेत् ॥

इति वचनात् नक्षत्रदर्शनोर्ध्वकालस्य सायंशब्देनोपादानं तदा पूर्व-
वचनपर्यालोचनया कथञ्चित्सूर्यकालातिक्रम एव वेदितव्यः ।

योगियाश्रवण्यः ।

ह्रास-वृद्धौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमं ।

सन्ध्या सुहृत्तमाचक्षु ह्रासे वृद्धौ ममा स्मृता ॥

विष्णुपुराणात् ।

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाग्रौचविभ्रमातुरभौतितः ॥

पुलस्त्यः ।

सन्ध्यामिष्टिं चरुं ह्योमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोगतिं ॥

एवंविधे सति व्यवस्थामाह ।

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्धयेत् ।

मनसोश्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

एवञ्च यानि सूतकादौ सन्ध्यानिषेधपराणि वचनानि तानि
मन्त्रप्रयोगनिवृत्तिपराणीति मन्त्रव्यं, अस्त्रलिप्रक्षेपस्य उच्चार्यमाणस्यैव
सावित्र्या कार्यः ।

तथाच पैठीनसिः ।

सूतके तु सावित्र्यास्त्रलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूत्रं ध्यायन्मस्तुर्वीत ।

इति सन्ध्याकालनिर्णयः ।

अथ सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

तथाह मनुः ।

आहारीमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।
 आहाराज्जायते व्याधिः गर्भीरौद्रस्य मैथुनात् ।
 निद्रातो जायतेऽसखीः स्नाध्यायादायुषः क्षयः ॥

दृष्टमनुः ।

आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
 वर्से चाध्ययनं वापि तथा दान-प्रतिघातौ ॥
 आहाराज्जायते व्याधिः गर्भी रौद्रस्य मैथुनात् ।
 स्वपनात्स्नादसखीकः कर्म चैवापि निष्फलं ॥
 अथेता नरकं याति दाता नाप्नोति तन्फलं ।
 प्रतिघातौ भवेत्पापी तस्मात् सन्ध्यां विवर्जयेत् ।
 दाता वै नरकं याति यहीताधो निमज्जति ॥
 इति सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

अथ रात्रिकरखीयवर्ज्यानि ।

रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि ज्ञेयम् ॥
 हरन्ति रात्रसा यस्मात् तस्माद्दातुर्भवावहम् ॥
 विभवेतो निग्रीचे तु न शूभं कर्म प्रमथे ।
 अतोऽपि वर्जयेत्प्राज्ञो दानादिषु मघानिग्रामम् ॥

देवकः ।

राजद्रुम-संक्रान्ति-विवाहात्यय-दृष्टिषु ।

अशदानादिकं कुर्याच्चिन्नि काव्यप्रतेषु च ॥

वसिष्ठः ।

पद्मसोदाह-संक्रामि-प्राणार्त्ति-प्रथयेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं राचावधि तद्व्यक्ते ॥

याचादाविति पाठः ।

यज्ञे विवाहे याचायां तथा पुस्तकवाचने ।

दानान्येतामि ग्रहानि राचौ देवास्तथे तथा ॥

महाभारते ।

राचौ दानं न शंसन्ति विना त्वयमद्विर्षा ।

विद्यां कन्यां दिजश्रेष्ठ दौषमजं प्रतिशंसन् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पूजमश्चातिथीनास्त पात्रानामपि पूजनं ।

तच्च राचौ तथा ज्ञेयं नवासुक्तञ्च पूजनं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयं ।

ज्ञानं तच्च न कुर्वीत काव्य-नैमित्तिकादृते ॥

विश्वामित्रः ।

महानिशात्वं विज्ञेयं राचौ मध्यमवामद्योः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्याच्चित्त्यनु न मनागधि ॥

काचित् 'न तु काव्यं मनागपीति पाठः ।

भविष्यत्पुराणे ।

राचौ ज्ञानं न कुर्वीत दानं चैव विज्ञेयतः ।

नेमिभित्तं तु कुर्वीत खानं दानञ्च राषिषु ॥
 पद्मोद्गाह-संक्रान्ति-वाचार्नि-प्रसवेषु च ।
 अवशे चेतिहासञ्च राषी दानं प्रयच्छते ॥ इति ।
 विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा-खटु-मन्त्रसु ।
 तथोपरान-पातादौ खाने दाने निम्ना ऋभा ॥
 'खटुः' गर्भाधानं, 'पातः' व्यतीपातः ।
 पुन्यजन्मनि वझे च तथा संक्रमणे रवेः ।
 राषीञ्च दर्शये खानं प्रयत्नं मातृया निम्नि ॥
 तथा ।

पुन्यजन्मनि वाचार्चां प्रवर्ष्यां दत्तमन्त्रम् ।
 इति राधिकरबीवर्षाणि ।

अथ चतुष्ययासेवनकालः ।

तत्र व्यासः ।

मध्यन्दिन उषःकाले ऋतुराषे च शर्वदा ।
 चतुष्ययं न वेवेत उभे सन्धे तथैव च ॥

मनुः ।

मध्यन्दिनेऽर्तुराषे च यादुं शुक्ला तु वामिषं ।
 सन्ध्योरुभयोश्चैव न वेवेत चतुष्ययं ॥

अथ कासविशेषावशोकनीचामवशोकनीचानि ।

कात्यायनः ।

ओषिषं सुभगं नाञ्च अग्निमग्निषितं तथा ।

प्रातस्त्याज चः पश्चेदापद्भ्यः च प्रसुच्यते ॥

वैशाखप्रपादः ।

श्रीचिचं सुभगं गच्छ अग्निमग्निचितं तथा ।

चः पश्चेदाद्यतप्राज आपद्भ्यः च प्रसुच्यते ॥

कात्यायनः ।

रोचनं चन्दनं हेम खद्वं दर्पचं मणिं ।

गुहमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्चेत्समाहितः ॥

शोकेऽसिन्धुस्रान्वष्टौ ब्राह्मणे गौर्जंताग्रनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाह्वयः ।

एतामि सततं पश्चेत्समश्लेष समाहितः ॥

यज्ञमिष्टाक्षदं सचं यताद्युर्धार्मिकान् शशिः ।

ज्ञानशिङ्गाक्षपःशिङ्गान् दृष्ट्वा पापात् प्रसुच्यते ॥

अग्निचित्कपिष्ठा सची राजा भिषुर्भक्षोदधिः ।

दृष्ट्वाभाः पुनश्चेव तस्मात् पश्चेत् नित्यग्रः ॥

पापिष्ठं दुर्भगं मत्तं नमस्तुत्तनासिकं ।

प्रातस्त्याज चः पश्चेत्सत्कलेरपक्षयं ॥

इति कावचविशेषेषावशोकनीयानवशोकनीयानि ।

अथ नदीनां रजःकालनिर्णयः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

द्विमासं हरितः सर्वा भवन्ति हि रजःकालाः ।

अग्रप्रसं ततः क्षानं वर्षादौ ऋषारिषा ॥

कात्यायनः ।

मावद्वपं भावसादौ सर्वा नद्यो रजसाः ।

तासु खानं न कुर्वीत वर्जयिन्वा कुरुद्रुगाः ॥

तथा ।

भोगभक्तयोर्मणे सर्वा नद्यो रजसाः ।

तासु खानं न कुर्वीत देवर्षि-पितृत्पंचं ॥

धनुःषट्साक्षादौ च नतिर्षावां न विद्यते ।

न ता नदीप्रवृत्त्या नर्त्तासो परिकीर्तिताः ॥

विंश-कर्कटयोर्मणे सर्वा नद्यो रजसाः ।

न खानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

योगिशास्त्रवक्त्रः ।

अपाङ्गुलान्नागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेनिकाः ।

प्रचोभितासु केनापि वासु तीर्थादिनिःसृताः ॥

कश्चित्पिमा इति पाठः । 'तीर्थः' अस्मावतारणमार्गः ।

तथाच सत्यन्तरे ।

अजा गावो मधिसस्य ब्राह्मणस्य प्रसृतिकाः ।

दग्रराषेच शुश्रूणि भूमिष्ठस्य नवोदकम् ॥

शास्त्रवक्त्रः ।

यावन्नोदेति भगवान् दक्षिणाग्राविभूषणः ।

तावद्रेतोवशा नद्यो वर्जयिन्वा तु आह्ववीम् ॥

प्रथमे कर्कटे देवि श्वरं गङ्गा रजसाः ।

सर्वा रजवशा नद्यः करतोषाः प्रकीर्तिताः^(१) ॥

(१) करतोषान्मुवादितीति श्व० ।

कात्यायनः ।

प्राहृदकाखे मद्यानयः सन्नि नित्यं रजस्रसाः ।
 चतुर्वेदस्य संप्राप्ते श्रद्धा भवति जाह्नवी ॥
 आदित्यदुहिता गङ्गा श्रद्धा च सरस्वती ।
 रजसा नाभिभ्रूचने ये चान्ये मदसंज्ञकाः ॥
 आदित्यदुहिता गङ्गा श्रद्धा च सरस्वती ।
 अपर्षुषितपापाखे नदीसिन्धुः पिबन्ति ये ॥
 गङ्गा च चतुर्णापैव श्रद्धा च सरस्वती ।
 रजसा नाभिभ्रूचने श्रोत्रस्यापि महाहृदः ॥
 कासिन्दी गोमती गङ्गा पविषा देवनिर्मिता ।
 यामान्वाद्भुष्योगाश्च रजो नाभिभवत्यतः ॥
 गङ्गा धर्मद्रवी पुष्या चतुर्णा च सरस्वती ।
 जन्मर्गतरजोयोगाः सर्वाद्येभ्यपि चामसाः ॥

जिगमः ।

प्रतिश्रोतोरजोयोगो रज्जाजस्रमिवेश्रमं ।
 गङ्गाणां नैव दुष्यन्ति सद्यि धर्मद्रवः स्वयं ॥
 याः श्रोत्रसुपगच्छन्ति पीत्रे सुसरितो भुवि ।
 तासु खानं न कुर्वन्ति प्राहृषेखान्मुद्गर्जनात् ॥

कात्यायनः ।

याः श्रोत्रसुपगच्छन्ति पीत्रे सुसरितो भुवि ।
 तासु प्राहृषि न खाद्यादूर्ध्वं दग्धवाचरे ॥
 कर्कटादौ रजोदुष्टा गौतमी वाचरपचं ।

चन्द्रभागा सती चिन्धुः शरधूर्णमंदा तथा ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गं खानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
 पिपासवस्तु गच्छन्ति संक्षिष्टाश्च शरीरिणः ॥
 विष्कन्दांसि च सर्वांसि ब्रह्मस्थानं दिवोकसः ।
 अस्मार्थिनोऽपि पितरो मरीच्याद्यास्तथैव च ॥
 समागमस्तु यत्रैषां तत्रास्ते द्वादशोऽमसः ।
 मूनं सर्वं ख्यं घाति किमुतैकं नदीरजः ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गं प्रेतस्थाने तथैव च ।
 चन्द्र-सूर्यपदे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
 स्वर्धुन्यन्नाःसमानि स्युः सर्वास्वर्धांसि भूतले ।
 कूपस्थान्यपि सोमार्कपदद्वेषे नात्र संग्रहः ॥
 'स्वर्धुनी' गङ्गा ।

नवान्मु इति भूमिष्ठं अज्ञादूर्ध्वमिति क्षितं ।
 प्रवाहवेगेन समं पुराणं सततं भुवि ॥
 इति नदीनां रजःकावनिर्भवः ।

अथाश्वत्थ-सागरस्यर्शास्यर्शकालः ।
 अश्वत्थ-सागरौ सेव्यौ न स्पृष्टव्यौ कदाचन ।
 कालवारे स्पृशेत् पूर्वं उत्तरं पर्वणि स्पृशेत् ॥
 कश्चित्पु मन्ववारे इति पाठः ।

इत्यश्वत्थ-सागरस्यर्शास्यर्शकालः ।

अथ ज्ञानकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

अथाहनि तथा प्रातर्नित्यं चाद्यादतन्त्रितः ।
 अत्यन्तमस्मिन् काथो नवच्छिद्रयमन्वितः ॥
 स्वत्येव दिवाराधौ प्रातः ज्ञानं विशोधनम् ।
 प्रातः ज्ञानं प्रग्रंथन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ॥

वेद्यान्नपादः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः ज्ञानं ग्रीचार्थन्तु तदिच्छते ।
 मन्मैसु विधिनिष्पाद्यं मथाङ्गे तु सविसारम् ॥
 प्रातःसाथी भवेन्नित्यं मथसाथी भवेत्सदा ।
 सप्तमन्मन्त्रं प्रापं चिर्वर्षेण व्यपोहति ॥
 उवक्षुषधि यत्तानं स्रग्-सूर्यपदे तथा ।
 प्राजापत्येन तत्पुष्पं नृषामनुदिते रवौ ॥

चतुर्विंशतिमते ।

उवक्षुषधि यत्तानं सन्ध्यासासुहिते रवौ ।
 प्राजापत्येन तत्पुष्पं महापातकनाशनम् ॥
 प्रातर्नवाङ्गयोः ज्ञानं वागप्रज्ञ-मृदुस्ययोः ।
 धतेक्षिववधं प्रोक्तं सङ्क्षु मङ्गचारिणः ॥

योगिषान्नकल्पः ।

उभे सन्धे तु ज्ञातव्यं ब्राह्मणैस्तु मृदुभितैः ।
 चिद्व्यपि च सन्ध्यासु ज्ञातव्यं च तपस्विना ॥

आचः ।

दादृक्षां कृष्णपथे तु न ज्ञातव्यं कथञ्चन ।
 द्रुमवन्तामनिष्कृद्धिर्धन-धान्यपदेरपि ॥
 द्रुमनी पुत्रनाशाय ज्ञानाशाय चोद्दमी ।
 द्वितीयोभयनाशाय ज्ञाने चैतानि वर्जयेत् ॥
 कश्चित्तृतीयपादोऽन्यथा पथते "द्वितीया भर्तृशत्रुवापेति ।
 वशिष्ठः ।

प्रतिपद्यन्पत्यः क्षान्तीचापां कपत्यकः ।
 द्रुमन्वामधनः^(१) ज्ञाने सर्वं हन्ति चोद्दमी ॥
 च एव ।

द्रुमनी नवमी चैव द्वितीया च चोद्दमी ।
 प्रतिपद्य विमेषेण ज्ञाने तासु विवर्जयेत् ॥
 षट्पिंशन्मते ।

द्रुमं ज्ञानं न कुर्वीत मातापिचोसु जीवतोः ।
 नवम्याश्च न चेत्तत्र^(२) निमित्तान्तरसम्भवः ॥
 वनः ।

द्रुमं ज्ञानं न कुर्वीत मातापिचोसु जीवतोः ।
 पुत्रः कुर्वन्निराचष्टे मातापिचोसु जीवितं ।
 कुर्वाद्दन्वतमेऽतीते राक्षस्ये दिवाकरे ॥
 नर्न-आवासी ।

चोद्दृक्षां द्वितीयाणां द्रुमन्वा चैव सर्वत्रः ।

(१) द्रुमन्वामधन इति च० ।

(२) न वा तत्रेति च० ।

शुद्ध-विद्वेषिणाः खानं नाचरेयुः कदाचन ॥

सत्यम्नरात् ।

भोगाद्य क्रियते यत्तु खानं चादृष्टिकं नरैः ।

तच्चिद्विद्मं दग्ध्यादौ नित्ये नैमिषिके न तु ॥

गर्ग-जावासी ।

क्रियते वा न वा यत्र प्राज्ञस्यन्मनसा विना ।

मन्त्रस्यपोहनस्यं खानं चादृष्टिकन्तु यत् ॥

तत् न कुर्यात् कृतीयायां चतुर्दशां तथा तिथौ ।

प्राज्ञतौ भूतिमन्त्रिण्ण् दग्ध्यामपि पश्चितः ॥

तथा ।

नित्यं न सापद्येत्खानं कान्यं नैमिषिकस्य यत् ।

दग्ध्यामपि कर्त्तव्यं न तु चादृष्टिकं कश्चित् ॥

बौधायनः ।

विना तु यततखानं न सायाद्दग्धमीषु च ।

वग्निष्ठ-पैठीयसी ।

पुत्रजन्मनि चद्राणां आङ्गे जन्मदिने तथा ।

नित्यं खानस्य कर्त्तव्यं तिथिदोषो न विद्यते ॥

वर्जयेदित्यनुष्ठानावापस्तम्बः ।

अस्यमिते च खानं ।

पराशरः ।

द्विवाकरकरैः पूतं दिवा खानं प्रश्नच्छे ।

अप्रश्नस्यं निग्नि खानं राशोरन्यत्र खलकान् ॥

यथा ज्ञानस्य दानस्य सूर्यस्य पश्ये दिवा ।
 सोमस्यापि तथा राशौ ज्ञानं पूतं विधीयते ॥
 अग्रप्रसन्नं निम्नि ज्ञानं राक्षोरन्वयं दर्शनात् ।
 पराश्रयि तथैवान्धैर्नाग्निरस्त्रं कथञ्चन ॥

वग्निष्ठः । •

पुत्रजनकानि यत्र च तथा संक्रमणे रवेः ।
 राक्षोश्च दर्शने ज्ञानं प्रग्रसं ज्ञान्यथा निम्नि ॥
 व्यासः ।
 ज्ञानं दानं जपः आङ्गं ज्ञानं राक्षदर्शने ।
 आसुरी राक्षिरन्वयं तस्मान्नां परिवर्जयेत् ॥

तथा ।

राशौ ज्ञानं न कुर्वीत दानस्यैव विशेषतः ।
 नैमित्तिकम् कुर्वीत ज्ञानं दानस्य राक्षिषु ॥

पराशरः ।

उपराने परं ज्ञानं ह्यते दिन उदाहृतं ।
 महानिशा तु विज्ञेया मध्यर्क्षं प्रहरद्वयम् ॥
 प्रदोष-पश्चिमौ यानौ दिनवत् कर्म चाचरेत् ।
 दिवा उदाहृतं तोषं ज्ञाना अर्धयुतम् तत् ॥
 राक्षिज्ञाने तु संभाते ज्ञानादाऽनस्यविधौ ।
 उच्छिष्टाशुपचातादौ ज्ञानं नैमित्तिकं ह्यतम् ।
 चन्द्र-सूर्यापराने च तथैव पश्यस्यते ॥

मनुः ।

न ज्ञानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न मन्त्राभिनि ।

न वाचोभिः वृषाजसं गाविज्ञाने ज्ञप्ताग्रये ॥

‘शुक्लैति न मित्यज्ञानस्य निषेधः तस्य भोजनानन्तरप्राप्त-
भावात् । नापि वाञ्छास्यग्रमिति तस्य “गायुषिः वचमपि तिष्ठे-
दिति वचनविरोधप्रसङ्गात् विधिप्राप्तनिषेधावश्वस्य तैसाभ्यङ्ग-
काशनिर्घ्ने दर्शितत्वात् । तस्माद्वायुषिकज्ञाननिषेधोऽयं, चातु-
रस्य तु सर्वदा वादप्यज्ञाननिषेधः । ‘वजसं’ अजवरतं ।

न ज्ञायादुत्सवेऽतीते माङ्गस्त्रानि निवर्त्य च ।

चतुस्रस्य सुषुप्तान् पूजयित्वा देवतां ॥

मार्कण्डेयः ।

मन्त्राभिज्ञानं विज्ञेयं राशौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा सुर्वात् काम्यं न च मनागपि ॥

कश्चिदित्यन्तु न मनागपीति पाठः ।

अस्माच्च वचनाश्रित्यं ज्ञानं कश्चिदिति ज्ञानास्यकाशं मन्त्राभि-
ज्ञावर्षे राचावपि कर्मण्यं, न तु कर्मणो ज्ञोप इति गम्यते ।

मन्त्राभिज्ञा तु विज्ञेया मध्यसं प्रहरदयं ।

ज्ञानं तत्र न सुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

अथ काम्यग्रन्थेन अस्मापि ज्ञानमुच्यते, पूर्ववाक्ये तु वायुषिक-
मित्यविरोधः ।

विश्वामित्रः ।

मन्त्राभिज्ञा तु विज्ञेया राशौ मध्यमयामयोः ।

तस्मां ज्ञानं न सुर्वीत काम्यमाचमनक्रियाम् ॥

अथ कान्तं चादृष्टिकमभिमतं ।

आचमनस्यापि न वैमिक्तिकस्य प्रतिषेधः ।

तथ चाह ।

सूक्तोच्चारं महाराषीं कुर्वांश्चाचमनं बुधः ।

प्राचक्षितीचते विप्रः प्राचक्षितार्हमर्हति ॥

पुस्तकः ।

रथङ्गारप्रवेवारे खानं कुर्वन्नि वे गराः ।

आधिभिस्ते न पीयन्ते स्मैः वेचरिषो अथा ॥

अपरञ्च सूचते ।

समुद्रमवगाहयेत नान्यथावगाहयते ।

पुस्तकः ।

पुत्रे च अक्षयचये अतीपाते च वैद्यतौ ।

अमावास्यां नदीक्षानं पुनात्याचक्षणं कुक्षम् ॥

अष्टमी रेवतीयोगे तथा चैरावतेऽश्वि ।

आवचं समनुप्राप्य अथ क्षयनं यज्ञने ॥

अर्थां चतुर्दशीं पुत्र्या देविकायास्तथाश्वि ।

चैत्रशुक्लपौर्णमासीं चः साक्षाच्छिवसिधौ ।

न प्रेतलमवाप्नोति नङ्गायान्नु विशेषतः ॥

अमः ।

प्राक्षयाने अथा चैत्रीं ब्रह्मरे च चतुर्दशी ।

शुक्लपौर्णमासीं खानन्तु पुच्छरीचे तथैव च ॥

अक्षय्याममावास्यां प्रभाचे च तथा पुनः ।

अक्षयैव नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिञ्चिदेः ॥

पुण्यस्य ।

शैष्ठमासे तु सन्नाप्ते द्वात्रिंशत् पक्षसंयुते ।

द्वात्रिंशत्पक्षे गप्ता तेन पापक्षरा क्षयता ।

आवास्यां सरथूयोगे आवास्यां सततं तथा ॥

यमः ।

प्रौढपदस्य माषस्य शुक्ला या च चण्डोदग्री ।

तस्यां स्नात्वा वितक्षायां सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥

यदीच्छेद्विपुसाम् भोगान् चन्द्र-सूर्योपसोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेत्क्रियं मासौ द्वौ माष-फाल्गुनौ ॥

प्रातःस्नायी तु सततं मासौ द्वौ तु च फाल्गुनौ ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वकिञ्चिदेः ॥

वासस्यरुणको दृढो नर-नारी-नपुंसकाः ।

स्नात्वा मासे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीषितं फलम् ॥

माषमासे रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मज्ञं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमये ॥

प्रासादा यत्र शीवर्षास्त्रियस्त्राक्षरसोपमाः ।

तत्र ते यान्ति मञ्चानि ये मासे भास्वरौदुधे ॥

संयतः पथि गच्छेत् मौनी पैशुन्यवर्जितः ।

यदीच्छेद्विपुसाम् भोगान् चन्द्र-सूर्योपमान् शुभान् ॥

माष-फाल्गुनयोर्मध्ये प्रातःस्नायी सदा भवेत्

अप्रादुतग्ररीरस्य यः कष्टं ज्ञानमाचरेत् ।

पदे पदेऽप्यनेधस्य क्वचं प्राप्नोति मानवः ॥
 पित्रा पितामहेः शार्ङ्गं दृष्ट्वा मातामहेक्षया ।
 एकविंशस्रुष्टैः शार्ङ्गं भोगान् भुक्त्वा यथेष्टितान् ।
 माधमासाभ्यधि ज्ञाना विष्णुसोकं च गच्छति ॥
 नारदीयपुराणात् ।

सध्याग्ने माधमासे तु तपस्विजनवत्तमे ।
 क्रोधमिह सर्ववारीषि ससुद्रतदिवाकरे ॥
 पुनीमः सर्वपापानि भिविधानि न संग्रहः ।
 ब्रह्मज्ञेऽपि हि धानि सुखीत्रकर्मकृतानि च ॥
 दुर्लभो माधमासस्य ब्रह्मपुण्यः प्रकीर्तितः ।
 देवैस्तेजः परिषिप्तं माधमासे अस्त्रेषु वै ॥
 अतः पवित्रं हि अस्त्रं अग्नेधापौधनाशनम् ।
 नष्टस्त्रेषु तु न ज्ञायात् कौपेऽभोजयिते तथा ।
 न सुखात्कथ्यते पुखं पुखं कच्छ्रेण कथ्यते ॥

तथाच कात्यायनः ।

यत्र ज्ञातकच्छ्रेण्यवस्त्रं त्रेयसोऽपि मनीषिणः ।
 भूयस्त्रं भुवते तत्र कच्छ्रेण्यो ज्ञवाप्यते ॥

तस्मात् ।

ज्ञातो वस्त्रिं न खेवेत ज्ञातातो वा कचक्ष्ण ।
 खेवेतापि हि होमार्थं न ग्रीतार्थं कचक्ष्ण ॥
 वरिप्तोऽयं महावेगं नवस्रुभ्यक्षितं तथा ।
 वायुना ताडितं राशौ गज्जाद्यानकसं सतम् ॥

माचमाचे वरारोहे ग्रहं वै निजगणसम् ।
 माचसाची नरोचः साहूर्गतिजेह पयति ॥
 तथासि मासुचे खोचे किम्बिधं नैव प्रोभयेत् ।
 अग्निप्रवेशादधिकं माचसाणं वरानने ॥

विष्णुः ।

दर्शनं वै पूर्वमाद्यं वा प्रारभ्य खानमाचरेत् ।
 पुण्याम्बुहानि चिंमन्तु मकरकाले दिवाकरे ॥
 इति खानकाचनिर्घनः ।

अथ उष्योदकखानकाचनिर्घयः ।

तत्र ग्रहः ।

खानस्य वक्रितत्वेन तथैव परवारिषा ।
 ग्रहोरशुद्धिर्विज्ञेया न तु खानस्यं जभेत् ॥

योगिवाग्भवस्यः ।

समावदूषिताद्विष्य उद्धृताभिश्च मानवः ।
 उष्याभिराचरन् खानं न विशुद्ध्यति मानवः ।
 वृथा तूष्योदकखानं वृथा जायमवैदिकम् ॥

वट्चिंमन्मतात् ।

आपः समावतो मेष्वा विज्ञेयादक्षितापिताः ।
 तेन खनः प्रग्रंथन्ति खानसुष्येन वारिषा ॥

खनः ।

आप हव वदा पूष्यासाची वक्रिर्विप्रोधकः ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु उच्यतेः पावनं कृतम् ॥
 अपोच्छोदकविशेषः काव्य-मित्य-नैमित्तिकविशेषः, विधिस्तु
 तद्भूतिरिक्तविशेषः ।

तथाच गार्ग्यः ।

सुर्वाभैमित्तिकं क्षानं ग्रीताङ्गिः काव्यमेव च ।
 मित्यं चादुच्छोदकस्यैव यथावधि समाचरेत् ॥
 क्रियासाधनमपुच्छोदकेन न कार्त्तम् ।

तथाच व्यासः ।

क्रियासाधनं विना सुर्वादुच्छोदक-परोदकैः ।
 तथा सातस्र नास्तीह फलं क्षिप्रिह्विजन्मनः ॥
 अथ विशेषमाह वसः ।

मित्यं नैमित्तिकस्यैव क्रियामङ्गलकार्षणम् ।
 तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यसुच्छोदक-परोदकैः ॥
 आतुरस्र तु सर्वदोषोदकसाधनमेव ।

तदाह च एव ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतन्तु वक्रिणा ।
 आघातमातुरस्थाने प्रशस्तन्तु शूद्रोदकम् ॥
 ग्रीताङ्गिसाभिषिष्योष्णं मन्मसंस्कारयोगतः ।
 शूद्रेऽपि प्रशन्ते क्षानं तदिना न फलं लभेत् ॥
 मृते जन्तानि वक्रान्तौ शपथे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 अस्युद्गसर्गने चैव न साध्यादुच्छोदकारिणा ॥

इत्युक्तम् ।

सद्गुणान्वां भानुवारे च सप्तम्यां राश्ट्रदर्शने ।
 आरोग्य-सुख-मिषाद्यै न चावादुष्यवारिषा ॥
 पौर्णमास्यां तथा दर्शे च चावादुष्यवारिषा ।
 च गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः ॥
 इत्युष्योदकज्ञानकाण्डनिर्णयः ।

अध्यात्मसकलज्ञानकाण्डनिर्णयः ।

तत्र दृश्यति ।

तुष्यत्यामलकौर्विष्णुरेकादस्यां विभेषतः ।

व्यासः ।

श्रीकामः सर्वदा ज्ञानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमींश्चैव पर्वकाणं विवर्जयेत् ॥

अथ केचिदाहुः पर्वानामावासेति ।

यदाह व्यासः ।

अमावास्या नवम्बीच सप्तम्यां च विभेषतः ।

धात्रीफलानि यन्नंन दूरतः परिवर्जयेत् ॥

‘धात्री’ आमलकी ।

वीर्यहानिं प्रजाहानिं सम्रोहानिं तथैव च ।

करोति पितृयं जन्म तस्माद्भात्रीं विवर्जयेत् ॥

तदुक्तम् । श्रीकामवाक्येन सप्तमी-नवमी-पर्वकाण्यतिरिक्ते

कासे अमावास्यादिवाक्यानाममावास्यादिव-

गिष्टपरिहारार्थं प्रतिबिद्धं, अतो गित्यविवक्षताज्ञोपसंसारः ।

योगिद्यान्नवकसः ।

धात्रीकलेन न ज्ञायात् सप्तमी-नवमीषु च ।

यः ज्ञायात्तस्य हीचनो तेज आपुर्द्धनं सुताः ॥

घटर्षिग्रन्थते ।

सप्तम्याच्च नवम्याच्च सद्गान्तौ रविवाचरे ।

चन्द्र-सूर्योपराने च ज्ञानमामसकैश्चजेत् ॥

कतः ।

घटीच्च नवमीश्चैव सप्तमीच्च चचोदग्रीम् ।

सद्गान्तौ रविवाचरे च ज्ञानमामसकैश्चजेत् ॥

अदा त्केकादश्यां चादित्यवारसदा विष्णुतुष्यर्षमामसकैः
ज्ञायादेव ।

आमसकज्ञानं प्रकृत्योक्तम् घटर्षिग्रन्थते ।

तुष्यत्यामसकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः । इति ॥

न चादित्यवाचरे आमसकज्ञाननिषेधादेकादश्यामामसकज्ञान-
विधेर्वारान्तरविवक्षता, एकादश्यामामसकज्ञानविधेरादित्यवारा-
मसकज्ञाननिषेधस्य तिष्यन्तरविवक्षतायाः अयुपपत्तेः । कथन्तर्हि
निषेधः उच्यते । निषेधो रागप्राप्तज्ञानविवक्षः विधिप्राप्तविवक्षने
विकल्पापत्तेः तस्य चान्वाच्यत्वात् । तस्मादादित्यवारत्वेकादश्यां
आमसकज्ञानं कार्ष्णिमिति बिद्धम् ।

इत्यामसकज्ञानकार्ष्णिनिर्वचः ।

अथ तिस्रस्त्रयविहित-निषिद्धकाशौ ।

तत्र दृश्यति ।

सर्वकाशं तिस्रैः क्षानं पुत्रं चासोऽप्रवीणुनिः ।

वदन्तिप्रकृते ।

तथा सप्तम्यमावासा-सङ्ग्रान्ति-पदस्वरिपुं ।

धन-पुत्र-कलषार्थी तिस्रपिष्टं न संसृजेत् ॥

इति तिस्रस्त्रयविहित-निषेधकाशौ ।

अथाभ्यङ्गविहित-निषिद्धकाशौ ।

तत्र नार्कशेषः ।

अपुष्टिः कान्तिरस्यापुर्धनं सौभाग्यवर्धितः ।

निर्धनोऽजपतिश्चैव वारेष्वभ्यङ्गकरः ॥

आदित्यादिषु वारेषु अथाक्रमेणाभ्यङ्गे पञ्चविशेषो ज्ञेयः ।

ज्योतिःपराशरः ।

सन्नापः कान्तिरस्यापुर्धनं निर्धनता तथा ।

अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु ॥

अः सदा सुवतेऽभ्यङ्गं प्रोक्तान्पुङ्गा तु वाचरात् ।

न तावदपस्त्युः साक्षावदन्वोऽर्कनन्दनः ॥

बौधायनः ।

अहर्णा च चतुर्दश्यां नवम्यास्त विशेषतः ।

शिशोऽभ्यङ्गं सर्वेषु पर्वेषुपि तथैव च ॥

इत्यभ्यङ्गविहित-निषिद्धकाशौ ।

अथ तैत्तिरीयब्राह्मणनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

पासादौ च रवौ षष्ठां रिप्तायां च तथा तिषी ।

तैत्तिरीयब्राह्मणान्तु चतुर्भिः परिचीयते ॥

अथ तिषोर्लृप्तं तैत्तिं न तु सुसुभादिप्रभवमिति तत्र विकारः इति पाणिनिस्त्वितिः, ततश्च पाणिनिस्त्विति गिन्यत्तः तैत्तिग्रन्थो गान्धर्दभिधातुं प्रकरोति । चेपिदाञ्जः सर्पिप्राप्तुल्लवशेरान्त्वशेरवाचकश्लेषग्रन्थस्यपि प्रयोगादिति । तदयुक्तम् । केवत्तस्य तैत्तिग्रन्थस्य तिष्विकारान्त्ववाचकत्वाभावात् । अन्तु यार्तिककृता श्लेषे तैत्तिमिति तैत्तिप्रत्ययोविहितः, च श्लेषमात्रवाचकः अतस्तैत्तिमेरस्त्वितैत्तिमित्यादि । तथाचायुर्वेदप्रश्नेतारस्वरक-शारीत-सुभुत-पाराशराग्निवेश-जादृक-र्षादयो न श्लेषमात्रं केवत्तस्य तैत्तिग्रन्थेनाभिदधति तिष्वविकार एव तु प्रयुञ्जत इति । न च तिष्वविकारवचनमे पिशाकादिष्वपि तैत्तिग्रन्थप्रवृत्तेश्लेषनिषेधे तन्निषेधोऽपि प्रसज्यत इति वाच्यम् । तैत्तिग्रन्थस्य श्लेषे गिरुडत्वात् यथा पञ्चमग्रन्थः पञ्च एव गिरुडत्वादर्नते न तु मण्डूकादौ । अन्तु क्षत्तिकेवत्तैत्तिग्रन्थस्य श्लेषान्तरेऽपि प्रयोगः च साङ्ख्यसादुपपन्नः ।

अतएवाञ्जः ग्रन्थविदः ।

गिन्यत्तस्यलृप्तस्योऽत्र तैत्तिमितिरेष्वपि ।

आति तस्मान् तिष्वविकार एव श्लेषश्लेषं न तु श्लेषमात्रमिति ।

षष्ठां तैत्तिमनायुष्यं चतुर्विंशति च पर्वसु ।

षष्ठ्यां न सुभुमेतैत्तिं नवम्यां प्रतिपद्यपि ॥

चतुर्भुजाश्च चतुर्दशाममावासां विभेदतः ।
रजोऽभ्युपगमे काले भङ्गं चक्षुः प्रदीयते ॥

तथा ।

उपोषितश्च जनिः कृत्तवेद्यश्च नापितैः ।
तावन्मूर्च्छितश्च प्रीता चावनेषु न संसृजेत् ॥
नक्षत्रेणैव कृते मन्त्र-भिरोद्यन्निवर्तते ।
न चापीत नरः श्रेये तैस्त्वानं विधीयते ॥

भविष्यपुराणे ।

चतुर्भुजां संसृजेत्तैश्च शिखा भाषां विनश्यति ।

सुमन्तुः ।

तैश्चाभ्यङ्गो नार्कवारे न भौमे
नो बद्धाम्नी वैधृतौ विष्टि-वच्छोः ।
पर्वकाले च नेष्टः च दृष्टः
श्रीमन्मन्त्राणां वाचरे सूर्यसूतोः ॥

वर्मः ।

पञ्चमी दशमी चैव तृतीया च चणोदश्री ।
एकादशी द्वितीया च पञ्चदशभोरपि ॥
चभ्यङ्गन-सर्गनाथैर्विंशत्यैश्च तैश्च निषेवते ।
चतुर्थी तश्च दृष्टिः साङ्गनाथ-वसावुषाम् ॥

वाचस्पत्यः ।

पञ्चमी दशमी चैव पूर्विका च चणोदश्री ।
तृतीया चैव चतुर्थी च नरः संसृजेवते ॥

अथवात् सार्जनादापि अथवाच तथैव च ।
 चतुर्थी तस्य इन्द्रिः साङ्गनापत्त-वसाचुवान् ॥

शोभितान्नवत्तः ।

दशम्यां तैत्तिरीय्या चः सावाद्दिवचवः ।
 चत्वारि तस्य मन्त्रानि चावुः प्रश्ना चतुर्थमन् ॥
 मोक्षान्तिपदं षडौं सुष्ठं रिक्तां तिथिं तथा ।
 तैत्तिरीय्याचैवस्य चतुर्भिः च च चोचते ॥
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां चतुर्थां रविचतुर्णे ।
 द्वादश्यां चतुर्थां षडौं तैत्तिरीय्यां विवर्जयेत् ॥
 चतुर्दश्यां तृतीयायां प्रतिपन्नवमीदये ।
 तैत्तिरीय्यां न सुष्ठौत सुष्ठुवां नवमीं विना ॥

अथ काष्ठ तिथिषु तैत्तिरीय्याविहितः प्रतिपिद्वय, तथ वैचि-
 दाङ्गविधिः पक्षौचविवचः विवेधस्यपक्षौचविवचः ।

तदुक्तं षट्पिंशत्तते ।

सूर्य-शुक्रादिवारेषु विधिद्वय तिथिभ्यपि ।

खाने वा यदि वाखाने पक्षौचं न दुहति ॥

नवम्यां द्वादश्यांरपि विवेधः “सुष्ठुवां नवमीं विनेति वचनादिति ।
 तदुक्तं, विवेधस्य रामप्राप्ततैत्तिरीय्याविषयमात् विहिततैत्तिरीय्या-
 विषयने विकल्पप्रवृत्तान् । न च विधिप्राप्त्यात्तैत्तिरीय्याप्राप्तादपक्ष-
 तैत्तिरीय्याविषयविषयविषय विकल्प इति वाच्यम् । “ये वजानस्य कर-
 खायेष वै वज्रद्वयः प्रजापतिर्ब्रह्मे च ब्रह्मे व्यासत इति वाक्यात् सर्व-
 ष्वेषु प्रजापतुषांवादेरपि विषयविषयविषयविकल्पाभावप्र-
 वृत्तेः ।

प्राग् तत्र च अः परिहारः सोऽचापीत्यदोषः। रागप्राप्तविधिप्राप्तो-
 भवविषयत्वे च निषेधस्यैकत्र ग्राह्यान्तरबाधसापेक्षो निषेधः अन्यत्र
 निरपेक्ष इति विधिवैषम्यं प्रसज्यते। न च विधिवैषम्यपरिहारार्थो
 विधिप्राप्तस्यैव प्रतिषेध इति वाच्यम्। ग्राह्यान्तरबाधं विना निषेधस्य
 सत्त्वात् तद्बाधस्यानुपपत्तेः। तस्मान्निषेधो रागप्राप्ततैलविषयस्य च
 च सर्वतैलनिषेधप्राप्तौ “सूर्य-शुक्रादिवारेष्वितिवाक्येन निषेधो न
 पक्षीय इति क्रियते। तस्मादपक्षं तैलं विहिततैलाभङ्गे उपादेय-
 मिति सिद्धम्।

दृश्यतिः।

सङ्ग्रह्यां रविवारे च षष्ठां भौमदिने तथा।

द्रव्यान्तरगतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

अथ नेषिदाडः ‘कदाचनेत्यनान्यस्मिन्नपि निषिद्धकाले द्रव्या-
 न्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वमुच्यते अन्यथास्य वैषम्यापत्तेरिति। तदयुक्तं।
 यदि सर्वस्मिन्नपि निषिद्धकाले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं विव-
 क्षितं स्यात्तदा उत्तरार्द्धेनैव तस्मिद्धेः पूर्वार्द्धेवैषम्यं प्रसज्यते, पूर्वा-
 नुवादपञ्चाथ ‘कदाचनेत्येतावन्मासानुवादत्वमुक्तम्। तस्मात् सङ्ग्रा-
 ह्यादिषु द्रव्यान्तरगतं तैलं कदाचिदपि न दुष्यतीत्यस्यार्थः।
 अतः सङ्ग्रह्यादिषु एव द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं नान्यथेति
 सिद्धमित्यन्वे। तदयुक्तं। सर्वस्मिन्काले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्य
 वषणान्तरेषादुष्टत्वाभिधानात्। सङ्ग्रह्यादिषु च वा निःशेषप्रद-
 र्शनार्थत्वात् सङ्ग्रह्यादावपि न दुष्यति किमुतान्यथेति।

तदाह प्रचेताः।

धार्यपुत्र्यतैलस्य जनेषां पुण्यवाहितम् ।
चन्द्रस्यपुत्रं तेषां न दुष्यति कदाचन ॥

यमः ।

इतश्च धार्यपं तेषां जनेषां पुण्यवाहितम् ।
न दोषः पक्ष्मैलेषु खानाभङ्गेषु भिक्षुभिः ॥

कात्यायनः ।

माङ्गल्यं विद्यते खानं दृष्टि-पूर्वाख्येषु च ।
खेरमाचममाचुक्तं मथ्याङ्गात् प्रविभ्रियते ॥
इति तैसाभङ्गादिकावनिर्बन्धः ।

अथ तिस्रतर्पणनिषिद्धकाण्डः ।

सप्तम्यां रविवारे च मृष्टे जन्मदिने तथा ।
श्राद्ध-पुत्र-कक्षपार्श्वे न क्षुषांतिस्तर्पणम् ॥

कपित्थु मृष्टीति पाठः ।

पक्षयोद्भवो राजन् सप्तम्यां मित्रि सण्ड्यधोः ।
विद्या-पुत्र-कक्षपार्श्वे तिस्रान् पक्षसु कर्षयेत् ॥
इति तिस्रतर्पणनिषिद्धकाण्डः ।

अथ मैत्रुनकावनिर्बन्धः ।

तत्र पञ्चपञ्चः ।

षोडशतर्पिणाः क्षीरां तस्मिन् क्षुष्यात् संविभ्रेत् ।
ब्रह्मपार्श्वे पर्यङ्गाद्यास्तत्पक्षु कर्षयेत् ॥

एवं गच्छंस्त्रिंशं चामां मषां मृषस्य वर्धयेत् ।

सुप्त इन्दौ वृद्धपुत्रं लक्ष्यं जनयेत्पुमान् ।

यथाकामो भवेदापि स्त्रीषां वरमनुष्मरन् ॥

रजोदर्शनप्रभृति 'षोडश निशाः', 'स्त्रीषां', 'अतुः' गर्भगृहण-
कात्, तस्मिन् 'युष्मासु' समासु रात्रिषु, 'बंदित्रेत्' गच्छेत् यदि
पुत्रार्थी । कन्यार्थी त्वयुष्मासु ।

यदाह मनुः ।

युष्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुष्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युष्मासु पुत्रार्थी बंदित्रेदार्षने स्त्रियं ॥

ब्रह्मः ।

अतौ वृद्धतः पुंसो जायन् षोडशमं दिनं ।

युष्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुष्मासु रात्रिषु ।

युष्मासुपि उत्तरोत्तरेषु प्रसूया ।

यदाहापस्तम्बः ।

चतुर्भिर्भक्त्याषोडशसु उत्तराशुत्तरां युष्मां ।

प्रजापतिः ।

अथे शब्दतुगमनं दत्तुपदिशति ।

श्यावः ।

राशौ चतुर्भां पुत्रः सादृश्यायुर्धनवर्धितः ।

पक्ष्मणां पुत्रिषो नारी पक्ष्मणां पुत्रसु मध्यमः ॥

शतश्यामप्रजा षोडशश्यामीश्वरः पुमान् ।

मवणां सुमगा नारी दशमणां प्रवरः सुतः ॥

एकादशानधर्मा स्त्री द्वादशां पुंसोपमः ।
 त्रयोदशां श्रुता पापा चर्षवस्त्वरकारिणी ।
 चापते सर्वदुष्टा स्त्री दुःख-शोक-भयप्रदा ॥
 धर्मध्वजः क्लृप्तः सादात्मवेदी दृढमतः ।
 प्रजापते चतुर्दशां गुणार्थैर्जगतः पतिः ॥
 राजपुत्री महाभागा वा राजवप्रगाथ वा ।
 जायते पञ्चदशान्नु वज्रपुत्रा पतिव्रता ॥
 विद्या-सचसम्पूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 आश्रयः सर्वभूतानां षोडशां जायते पुमान् ॥

निग्राहक्यादिवचनिषेधः ।

अत आहतुः ब्रह्म-सिद्धितौ ।

न दिवा मैत्रुनं त्रजेत् क्लीवा अस्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्ने
 अस्यापुत्रश्च तस्मात्परिवर्जयेत् ।

ज्योतिःप्राप्ते ।

अस्यापुत्रस्पवीर्यो वा क्लीवोवाप्यथ जायते ।

एवं प्रसूयते गर्भे दिवानेपुनसम्भवः ॥

अमृतावप्येतत् ।

अदाहायकम् ।

अश्वमेधिनां प्रतमसन्धेयैश्चतुर्षु ब्रह्मचार्यैश्च पर्वशीति ।

अष्टमी चतुर्दशी पूर्णिमा अमावास्या रविचंकाप्तिश्चेति पञ्च
 र्ष्याधि पर्वानुष्ठेयप्रकारे दर्शितानि । तत्र ब्रह्मचार्यैश्च किञ्च नोपे-
 चादित्यर्षः ।

पैठीनधिः ।

अतुस्तुपाचीत तस्मिन्नपि पर्वाधि वर्जयेत् पुनांसस्तुपादधेत् ।

मनुः ।

अतुकासाभिगामी आत् सदारगिरतः इतिः ।

पर्ववर्धे त्रयेष्वेनां न अतौ रतिकाम्बया ॥

वशिष्ठोऽपि ।

अतुकासाभिगामी आत् पर्ववर्धे ।

पर्वपक्षस्य कासान्तरपक्षवर्धे ।

मनुः ।

अमावास्यामष्टमीस्य पौर्णमासीं चतुर्दशीं ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमपूती आतकोदिजः ॥

अमावास्यावाहचर्यादष्टमी-चतुर्दशीः पक्षवर्धेनाप्युती ।

विष्णुः ।

नाष्टमी-चतुर्दशी-पक्षदशमीषु स्निग्धसुपेयात् न आहुं शुक्ला न

दद्यात् अतुसन्धयोः ।

त्रिवरपक्षे ।

दिवा अक्षदिने चैव न शुक्लांशुमं त्रती ।

आहुं दद्यात् च शुक्ला च त्रेयोऽर्षीं न च पर्वसु ॥

वीरपुराणे ।

अष्टमिणी पक्षदशमी अमावास्या चतुर्दशी ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं अक्षर्षं च विभ्रेषतः ॥

वाराहपुराणे वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच ।

बह्वृज्जीममावाकास्तुमे पचे चतुर्दशीं ।

मैथुनं नैव वेवेत द्वादशीं मम प्रियां ॥

तथा ।

बह्वृज्जाश्च चतुर्दशीं बह्वृज्जाश्च द्वादशीं नृप ।

अमावास्यां पक्षदशीं मैथुनं चो न गच्छति ।

तिर्थाङ्गोमिं न गच्छेत्स मम लोकं हि गच्छति ॥

‘आद्यास्तस्य इति रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोराशौर्वर्जयेत् ।

तथाच पैठीनयिः ।

प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न चतुर्थे चाङ्गयेत् ।

अन्वे त्वाङ्गः ।

आनादारभ्य चतस्रो वर्जयेत्, पूर्वं तस्याः स्वर्गनिषेधेनैव गम-
नस्यापि निषिद्धमादिति । तदयुक्तं । स्वर्गनिषेधाद्भिः स्वर्गात्प्रत्य-
वाचः गमननिषेधे तु तस्मादपीति फलभेदात् । अतएव रजस्त्या-
स्वर्गं गमने च भिन्नं प्राचक्षिप्तमाद्यात् ।

ऋतुः आभाविकः स्त्रीणां राचयः षोडश स्रताः ।

चतुर्भिरितरैः बाहुमशोभिः स्रद्विगर्हितैः ॥

इति मनुवचनविरोधाच्च आनादुर्ध्वं गर्हितराचयश्चवात् ।

तथाच कात्यायनः ।

रजस्त्या चतुर्विंशति आनापुद्गिमवाप्नुयात् ।

“अर्वाक् पुनर्गर्हिता राचयः वक्ष्यन्ति त्रेधा ब्रह्मसत्या स्त्रीणां
चक्षिन्त्यादि रजोदर्शनं ब्रह्मावाच जायते षोडशिरसः” इत्यादि-
निर्वाक्यैर्गर्हयवात् । तस्माद्रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोवर्षाः ।

देवलेन तु तिस्रोराषधोक्त्वा इत्युक्तं ।

अशुद्धदिवसेभ्यो मेषुनार्थं यदि ज्ञेयम् ।

आयुः प्रजा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रहीयते ।

तस्मान्निराशं दारान् वै पुच्छितान्परिवर्जेत् ॥

ऊर्ध्वं चिरात्वात् यथाव इत्येके ।

शरीतेनापि चतुर्थ्यां राशौ गर्भाधानसुक्तं ।

चतुर्थ्येऽहनि ज्ञातायां युष्मासु वा गर्भाधानवदुपेतं ब्रह्म गर्भं
सन्धाति ।

ततश्च विकल्पः स च व्यवस्थितः चतुर्थ्येऽहनि रजोनिवृत्तौ
विधिवैपरीत्ये तु निषेधः ।

अतएव गोभिन्नः ।

यदर्तुमती भवति उपरतगोषिता तदा यथावकाशः ।

तथाच मनुः ।

रजसुपरते साधौ ज्ञानेन स्त्री रजस्रजा ।

‘साधौ’ गर्भाधानादिकर्मयोग्या ।

मनुः ।

गोपगच्छेन्नमत्तोऽपि श्लिष्यमार्त्तवद्ग्रन्थे ।

रजसाभिस्तुतां नारीं नरश्च क्षुपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजोपग्रस्यपुराणुसैव प्रहीयते ॥

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा यमभिस्तुतां ।

प्रज्ञा साक्षीर्वाग्रस्यपुराणुश्च परिपठ्यते ॥

दिवसः ।

अशुद्धां दिवसेभ्येतां मैथुनार्थं यदि ज्ञेयम् ।

आयुः प्रज्ञा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रदीयते ।

तस्मात् शिराचं चास्त्राक्षीं सुम्भितां परिवर्जयेत् ॥

‘आद्यास्तस्य इत्युपलक्षणं एकादश्यां चोदश्यामपि निषिद्धत्वात् ।

तथाच मनुः ।

आद्यामाद्यास्तस्यस्य निन्दितैकादशौ तथा ।

चोदशौ च श्रेयाः क्षुः प्रवृत्त्या दम्भराजयः ॥

अथैकादशौ-चोदश्यादृतोर्न पण्डितः ।

तथा ।

निन्द्यास्त्राद्यासु चान्यासु स्त्रियोराशिषु वर्जयेत् ।

ब्रह्मचार्यैव भवति यत्र तत्राग्ने वसेत् ॥

‘निन्द्यास्त्राद्यासु’ आद्यास्तस्य एकादशौ चोदशौ च एतासु
वदसु अन्यासु अनिन्दितास्तपि यासु कासुशिद्राशिषु स्त्रियोवर्जयेत्,
राशिषु एव स्त्रियोऽभिगच्छेदित्यर्थः ।

देवसः ।

ब्राह्मणा इदमार्थं सादेशोक्ता अतुधारणा ।

दशम्यौ वद् च श्रेयासां विधेयन्तोऽनुपूर्वम् ॥

पुतेत्यपि अहं पूर्वं वर्जयित्वा रजससां ।

शुद्धां शार्तां मनो भार्वां वनेषुः पुषकारणात् ॥

इदञ्च ब्राह्मणादीनां इदमार्थादिशुद्धभारव्यवचनं मन्वन्ताभिप्रायं,
न अतुषाकाभिप्रायं, “अतुः साभाविकः स्त्रीषां राजयः चोपुत्र
स्यताः” इति मनुवचनविरोधात् । “शुद्धां काशतः शुद्ध इत्या-

विति चन्द्रवन्दे इति मया-सूत्रे विहाय गच्छन् सप्तचतुर्णां पुत्रं
वक्ष्यन्वेदित्यर्थः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

पित्रं पौत्रं ज्येष्ठतश्चापि धिष्यं
त्यक्त्वा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्ना ।
सुहृदां चामां पुत्रकामोऽपि गच्छन्
वक्ष्यच्छं पुत्रमाप्नोति खण्डम् ॥

स्त्रियां तु वप्रतः पित्र्ये पौत्र्ये वा ज्येष्ठतेऽप वा ।

षः वस्तुत्यद्यते गर्भो न सचेमो गुणैर्धृतः ॥

सुमान्निग्रन्तिवर्षेत्पूर्वधोऽग्रवर्षेवा ।

स्त्रिया वप्रच्छते गर्भाग्रचे इष्टे रजस्यपि ॥

वीर्षश्च साहस्रापत्यं तथोर्न्मृगाभ्योः पुनः ।

रोग्यस्याधुरधम्यो वा गर्भो भवति जैव वा ॥

अतुषौगपथे तु गमने क्रममाह देवस्यः ।

षौगपथे तु तीर्षाणां विप्रादि क्रमग्नो व्रजेत् ।

रक्षसार्धमपुषां वा यक्षस्यक्रमग्नोऽपि वा ॥

‘तीर्षे’ अतः, तथौगपथे, वर्षक्रमेण विवाहक्रमेण वा गच्छेद्-
पुषां वा पूर्वमित्यर्थः ।

कक्षपः ।

षौगपथे तु तीर्षाणां विवाहक्रमग्नो व्रजेत् ।

रक्षसार्धमपुषां वा यक्षस्यक्रमग्नोऽपि वा ॥ इति ॥

अथ ‘यक्षस्यक्रमः’ अतुषयक्षस्यक्रमः, इत्यथ अतुषगमनमापत्यार्थं ।

तथाच वमः ।

अतुष्टानाम् चोर्भाषीं वक्षिधौ नोपगच्छति ।

धोराषां भूषणत्यायां युज्यते नाच संभवः ॥

पराम्बरः ।

अतुष्टानाम् चोर्भाषीं वक्षिधौ नोपगच्छति ।

व गच्छेन्नरकं धोरं ब्रह्मणेति तयोच्यते ॥

बीधायनः ।

अतुष्टानाम् चोर्भाषीं वक्षिधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि श्रेते ॥

तथा ।

चौषि वर्षाण्युत्तमतीं चोर्भाषीं नानुगच्छति ।

व तुष्टं ब्रह्मणत्याया दौषण्यस्यसंग्रहं ॥

देवसः ।

यः स्रदारानृतुष्टानाम् वक्षिधौ नोपगच्छति ।

भूषणत्यामवाप्नोति गर्भप्राप्तिविनाशबौ ॥

वक्षिधानेऽप्यग्नस्तस्य न दोषः ।

तथाच सत्यम्नरे ।

यः स्रदारानृतुष्टानाम् स्रस्तः वक्षोपगच्छति ।

भूषणत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तान् विनाश वः ॥

अथ केचिदाहुः ।

एतद्जातपुत्रविषयं “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्षेणवान् जायते
ब्रह्मण्यैव चचिभ्यो वज्रेण देवेभ्यः प्रवचतः पितृभ्यः क एव वा-

७३० चतुर्भङ्गिनामन्वौ परिधिष्यन्ते वाचनिर्वन्ने . [१० व० ।

चतुर्भो वः पुत्रो वज्रा ब्रह्मचारी वा” इत्यस्याः श्रुतेरेकपुत्रोत्पा-
दनेनैव चरितार्थत्वात् ।

उक्तञ्च कूर्मपुराणे ।

अतुकासाभिगामौ स्यात् चावत्पुत्रोऽभिजायते ।

ननु पुत्रान्तरौत्पत्तिविधाधिक्यायस्ति श्रुतिः “द्वयासां पुत्राना-
भेदौति, यत्वं, यदीयं विधायिका स्यात् किन्तु ब्रह्मपत्यप्रशंसार्था ।
अन्वे लाङ्कः शैतदजातपुत्रविषयम् ।

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गर्वा प्रयेत् ।

यजेत वाचमेधेन गौक्षं वा हृषसुख्येत् ॥

इत्यादिभिर्वचनैर्वेङ्कपुत्राश्रयणात् कूर्मपुराणवचनस्य त्वयमर्थः ।
अतुकास एव चावद्गर्भसम्भवो भवति तावद्गन्तव्यं गर्भसम्भवे न
गन्तव्यमिति ।

गर्भसम्भवचिह्नानि सुश्रुते दर्शितानि ।

सद्योऽष्टहोतगर्भायाः अमोन्मानीः पिपासा सपिच्छसन्धनं शुक-
प्रोक्षितघोरनुबन्धः स्रुरणञ्च घोनेरिति ।

अतुकासगमनञ्च स्त्रीषामप्यावशकं ।

अतुसाता च या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।

तां पाममध्ये विख्याप्य भ्रूणश्रीन्तु विवाचयेत् ॥

तथा “जया कामीत्यनेन चतृतावपि स्त्रीषामिच्छानतिक्रमेण
नञ्चेदिति विधीयते ।

गीतमः ।

अतानुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्षे ।

देवस्यः ।

अतुकाद्येऽभिगमनं पुंसां कार्यं प्रथमतः ।

यदैव पर्ववर्षस्य स्त्रीषामभिमतं हि तत् ॥

अतु वीधाद्यनवपणं ।

अतौ जोषेति शोभाशर्मनृतौ जोषणञ्छति ।

तुल्यमात्रस्योर्दीपमद्योर्नौ चक्ष विच्छति ॥

मिस्त्रीषामिच्छाभावे वेदितव्यं ।

अथ केचिदाहुः ।

वा प्रब्धो अतुगमने वैकल्पिकमाह ततश्च गच्छतोऽपि स्त्रीरक्ष-
सामर्थ्यं यस्मादाहतावेव गच्छेदिति, तथाच हेतुदम्नः “स्त्रियोरश्ना-
यतः स्मृता इति, तद्वचुः, यदि स्त्रीषामिच्छायां यत्नमपि न
गमनं तदा “अथा कामी भवेदिति विद्वद्यते, वा प्रब्धः पूर्वोक्तानु-
तुगमनापेक्षया, दैभे चार्थेन हेतुवशात् स्वयन्त्या, “स्त्रीषां वरमनु-
स्मरन्तित्येतत्प्रांशोचनयापेक्षेवावगम्यते ।

तथाच तैत्तिरीयके इन्द्रस्त्रियस्य प्रकृत्योक्तं ।

ता अत्रुवन् वरं वृक्षवामसा अलिषा प्रजां विन्दामहे काम-
माविजगितोः सक्षवामेति तस्माद्दुलिषा स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते का
ममाविजगितोः सक्षवन्ति वरो वृत्तं स्त्रायामिति ।

तथाच वशिष्ठः ।

अपि च काठकैर्वचनेर्विज्ञापते, अपि नः श्रोत्रियनिष्कामाणां
पतिभिः संघत इति स्त्रीषामिच्छदत्तो वरः ।

अतुविशेषेण गमने काण्डविशेष उक्तः चाधुर्वेदि ।

द्वाष्टादशने तक्षानो ततः पचाद्गोदधे ।

सेवेत कामतः कामं हेमने शिशिरेऽपि च ॥

एन्द्रान्तरे पूर्वार्द्धमन्वया पचते “पषेवसन्-अरदोमधि यौञ्ज-
नदाचधोरिति ।

धियाच अक्षपेषया व्यवह्येति ।

आपस्यन्तः ।

प्रवचनयुक्तोवर्षा-अरदौ मैथुनं वर्षयेत् ।

एतच्च समाहृतविषयं ।

अतएव ग्रौणकः ।

अधोधीत समाहृतो ब्रह्मचारिकस्येव यथा न्यायमितरे
आधोपेधीत्येकेऽपत्यं प्राजापत्यं तदिति ।

‘तत्’ आधोपयोगनाम्ना प्राजापत्यमित्यर्थः ।

इति मैथुनकाचनिर्घणः ।

अथ पुंसवनकाण्डः ।

तच्च याज्ञवल्क्यः ।

गर्भाधानस्यतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात् पुरा ।

प्राग्मर्षेचक्षणात्पुंसवनाख्यं कर्म कार्थमित्यर्थः ।

धनः ।

द्वितीयगर्भायां प्रथमे मासि द्वितीये तृतीये वा षट्षः पुंसा
नचषेच चन्द्रमा युक्तः स्यादिति ।

पुंसवनाधि च रत्नकोशे दर्शिताभिः ।

दसोभूषं नववः पुनर्वसुर्ध्वंगत्रिराक्षपा पुष्यः ।

पुंसंश्रितेषु कार्येभ्येतानि शुभानि धिष्णानि ॥

‘धिष्णानि’ नक्षत्राणि ।

वृहस्पतिः ।

पुंसवर्गं सन्धति शिवाविति ।

इति पुंसवर्गकावः ।

८

अज्ञानवसोभनकावः ।

शुक्रः ।

गर्भस्य स्फुटमाज्ञानेऽभिषेकः परिकीर्तितः ।

विष्णुः ।

गर्भस्य स्फुटमाज्ञानेऽभिषेकः कर्म ।

शोमः ।

चतुर्थे गर्भस्यचरं ।

आयसायनमृत्परिग्रहे ।

चतुर्थेऽनवसोभनं ।

वैजवापमृत्तं ।

अथ पुंसवर्गानवसोभने करोति माषि द्वितीये तृतीये वा
पुरा सन्धत इति पूर्वमाषपथे यथा पुंसा नक्षत्रेषु चन्द्रमा युक्तः
स्यात् ।

इत्यनवसोभनकावः ।

अथ सीमन्तोन्नयनकावचः ।

तत्र औगाधिः ।

द्वितीये गर्भमासे सीमन्तं कारयेत् शूद्रपक्षे पुत्रासे पूर्वदिशि वा ।

आपस्तम्बः ।

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ।

वैशवापः ।

अथ सीमन्तोन्नयनं मासि चतुर्थे पक्षे षष्ठे वा ।

शोमः ।

षष्ठे सीमन्तोन्नयनं ।

शाङ्खायनव्यसे ।

प्रथमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनं ।

दृष्टस्यतिः ।

सीमा षष्ठेऽष्टमे मासि ।

विष्णुः ।

षष्ठेऽष्टमे मासि सीमन्तोन्नयनं ।

शङ्ख-शाङ्खवल्क्यौ ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः ।

श्रीमन्तः ।

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं षष्ठाष्टमयोर्वा पूर्वमाश्वपक्षे षष्ठा

पुंवा नक्षत्रेषु चन्द्रमा युक्तः स्यात् ।

पुंनक्षत्राणि पुंनक्षत्रकावचप्रस्थाने दक्षिणाणि ।

मौजिस्तः ।

अथ बीमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा ।

शङ्खः ।

गर्भस्यन्दने बीमन्तोन्नयनं यावदा न प्रभवः ।

ज्योतिःप्राप्ते ।

बीमन्तोन्नयनं कुर्यान्मासे षष्ठेऽष्टमेऽपि वा ।

पुष्यामर्षगते चन्द्रे बक्षिभिक्षवसोक्तिः ॥

मासे षष्ठेऽष्टमे वा बक्षिणि तदधिपे श्रौतगौ षष्ठदृष्टे

पुष्यामर्षोपधाते नरभवननवांशोदधे कामिनीनां ।

कार्ष्यं बीमन्तकर्षं विदग्रपतिगुरौ केन्द्रेणे कोषणे वा

कूरैः केन्द्र-धिकोष-जय-विधनवर्धिमर्भमुष्टिं करोति ॥

गर्भपुष्पादिग्रन्धाद्याः प्राचादाक्षारभक्तास्ते दर्शिताः ।

एतच्च बीमन्तोन्नयनं शेषसंस्कारपक्षे सक्तदेव कार्ष्यं, यदाच शरीतः।

सक्तसक्तसंस्काराः बीमन्तेन विजक्षियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्क्रान्तो भवेत् ॥

गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयं ।

तथाच विष्णुः ।

बीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इत्यते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं गर्भं प्रसूयन्ते ॥

सक्तबीमन्ताद्याः प्रथमे तु सक्तप्रत आह ।

स्त्री यदाऽक्तबीमन्ता प्रसूयेत कपञ्चन ।

यश्चीतपुषा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति बीमन्तोन्नयनवाकः ।

अथ जातकर्मकाण्डः ।

तपश्च प्रश्नः ।

जाते जातकर्म ।

विष्णुः ।

जाते वै दारणे तु जातकर्म ।

विष्णुः ।

वज्राते जातकर्म च ।

स्योक्तविष्णुः ।

जातकर्म ततः सुखात् पुत्रे जाते यद्योदितं ।

‘यद्योदितं’ स्यादस्योक्तं, ‘ततः’ ज्ञानानन्तरं ।

तथाच संवर्तः ।

जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं वषेकन्तु विधीयते ।

मनुः ।

प्राग्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति ।

‘नाभिवर्द्धनं’ नाभिच्छेदनं ।

शारोतः ।

प्राक् नाभिच्छेदान् संस्कार-पुण्याणां कुर्वन्ति क्षिप्रायामा-
श्रौचमिति ।

‘संस्कारः’ जातकर्म, ‘पुण्याणां’ दानानि ।

वैजयापः ।

अन्वयोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतीतकाण्डेदतीते सूतके भवेत्—इति ॥

एतद्याग्रीचमथ्येऽपि कार्यं ।

यदाह प्रजापतिः ।

आग्रीचे तु वसुत्यजे पुत्रजन्य यदा भवेत् ।

कर्तुंसात्काञ्चिकी इन्द्रिः पूर्वाग्रीचेन इष्यति ॥

व्योतिःप्राञ्चे ।

हृदु-भुव-वर-धिप्रभेवु वारचये इभे^(१) ।

गुरौ इभेऽथवा केन्ने जातकर्म च नाम च ॥

‘हृदूभि’ विश्वानुराधा ऋगग्निर उन्नराचवं रोचिषी च । ‘वराभि’
युगर्वसु-स्नाति-अवस-भगिष्ठा-प्रतभिषाः । ‘धिप्राधि’ चक्षुस्मिनी-
पुष्याः । ‘भाभि’ मघषाधि । केन्द्रसु प्रावादाधारभकाद्ये दर्शितः ।

इति जातककर्मकाण्डः ।

अथ नामकरकाण्डः ।

अथ पाराशरः ।

दशम्यास्तृत्वाथ प्राङ्मघान् भोजयित्वा पिता नाम करोति ।

विष्णुपुराणे ।

ततस्तु नाम सुदते पितैव दशमेऽहनि ।

शोमः ।

दशम्यां प्रकाशनामकरचं ।

विष्णुः ।

(१) वारचयेऽपि चेति अ० ।

आग्रौचक्षपनमने नामधेयं ।

ग्रहः ।

आग्रौचे तु अतिमान्ने नामकर्म विधीयते ।

आग्रवल्ग्व-वृष्टयतो ।

चक्ष्वेकाद्रे नाम ।

वमः ।

नामधेयं द्रव्यान्तु द्वादशां वाक् कारयेत् ।

पुष्पे तिसौ सुहृन्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ इति ।

अथ च पितुः कषक्षिजामकरवायोग्यत्वे कारयेदिति विधीयते ।

अथ एव ग्रहः ।

कुक्षदेवता-नक्षत्राभिस्त्वहं पिता कुर्वादन्वो वा कुक्षदह इति ।

पितुः कषक्षिदयोग्यत्वे अभावे वा कुक्षदहः कुर्वात्, न तु योग्यत्वं
यद्भावे प्राग्द्विंशतविष्णुवचनविरोधप्रसङ्गात् । अथ केचित् 'कारयेत्'
कुर्वादिति व्याचक्षते, तदयुक्तं, अक्षराणां कारणाभावात् । "पितैव
कुर्वादिति वचनविरोधस्यापि परिपूरितत्वात्, अक्षरातश्च संकोचस्य
बुद्ध्यात् ।

भविष्यपुराणे ।

नामधेयं द्रव्यान्तु केषिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादशां परराशौ वा मासे पूर्णे तद्यापरे ।

आहर्दंशाहनि तथा वदन्नेके मनीषिणः ॥

महापरिशिष्टे ।

अथगाहपराशरे श्रुते प्रतराशे संवसरे वा नामकरणं ।

अथ च सट्टहानुवारेण व्यवसाया, चेर्वां तु तत्र काशपित्रिवी जीत-
लोर्वा विकस्य एव । तत्र तत्र पूर्वकाशावस्थयेऽप्युत्तरोत्तरो यावत् ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

सुदु-भुव-पर-धिप्र-भेज्येवासुदयेऽपि वा ।

गुरौ इत्येऽपवा केन्द्रे जातकर्त्तृ च नाम च ॥

सदादीनि नक्षत्राणि जातकर्त्तृकास्ते प्रदर्शिताणि । केन्द्रप्रवर्धार्थः
प्राचादाचारशकास्ते दर्शितः ।

इति नामकरचकाशः ।

अथ निष्कमसकाशः ।

तत्र वाराहपुराणे ।

दाद्रेऽहनि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्कमसं मृशत् ।

शङ्ख-चिह्नितौ ।

अत ऊर्ध्वं वृत्तीषे मासि निष्कमशिका ।

प्राञ्चवस्त्व-वृषसती ।

मासे चतुर्थे कर्त्तव्यं शिशोर्निष्कमसं मृशत् ।

तत्र किं कार्त्तव्यमित्याकाङ्क्षापामास्र औगाधिः ।

वृत्तीषे तदुर्मासे दर्शनमादित्यस्य ।

अमः ।

ततश्चतुर्थे कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनं ।

विष्णुः ।

अतुर्धं मासादित्यस्य दर्शनं ।

ब्रह्मः ।

अतुर्धं मासि कर्त्तव्यं वाससादित्यदर्शनं ।

धमः ।

अतुर्धं मासि कर्त्तव्यं शिशोसुश्रूषा दर्शनम् ।

अथापि स्रग्द्वारादुषारेण व्यवस्था । येषाम्नु स्रग्द्वारेण कासाविशेषो न भूयते तैः सर्वै एते कासा विकल्पेनोपादेशाः । तथापि पूर्व-
कासावस्थाने सद्युत्तरकासापहचम् ।

इति निष्कमयकासः ॥

अथान्नप्राशनकासः ।

तत्र विष्णु-सोम-ब्रह्म-दृष्टव्यति-याज्ञवल्क्याः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुर्वे ।

धमः ।

ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्त्तव्यं अथाविधि ।

अहमे वाच कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुर्वे ॥

सौगाधिः ।

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा पूर्वे वा संवसरे प्राशन-
मङ्गलसंस्कार इत्येव ।

अथापि नामकरत्तवत्स्रग्द्वारादुषारेण व्यवस्था वेदितव्या ।

इत्यन्नप्राशनकासः ।

अथ कर्षवेधकावधः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे फाल्गुनेऽपि वा ।
 कर्षवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
 पुंनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुखे ग्रीवोदयेऽपि वा ।
 दिगम्बिद्-अतीपात-विष्टि-वैष्टितिवर्जिते ।
 मित्रोरजातदम्बस्य मातुस्सप्तशर्षिषः ।
 वौषिको वेधयेत्कर्षौ सूच्या दिगुणसूचया ॥ इति ।
 वृषाश्विनी-आति-पुनर्वसौ च
 तिक्केन्दु-चित्रा-हरि-रेवतीषु ।
 चन्द्रेऽतुकूले गुरु-शुक्रवादे
 कर्षौ तु वेध्यावमरेष्यस्ये ॥

‘अमरेष्यः’ वृषसतिः ।

तथा ।

पुष्येऽतुराधा अवधे च मैत्रे
 पौष्णादितौ त्वाब्दसवासवार्के ।
 शुश्र्वन्ति वेधादिरजो भवन्ति
 नो पीचते जातु मिश्रः कदाचित् ॥
 शुश्र्वत्यर्कदिने कृतं प्रशंसति आदार्यता कर्षधोः
 वीरे बन्धुविभिक्षता अवधधोः षष्ठे सुते पुष्यति ।
 इति कर्षवेधकावधः ॥

अथ पूजाकर्माकाशः ।

तत्र सोमः ।

संवसरे पूजाकरणं ।

विष्णुः ।

द्वितीयेऽग्रे पूजाकरणं ।

शौगाधिः ।

द्वितीयवर्षेण भद्रिष्ठे गते पूजां कारयेत् ।

वृषस्यतिः ।

पूजाकर्मा विवार्षिके ।

वैशवायः ।

त्रिदशैः पूजाकरणम् ।

पारस्करः ।

संवसरेण पूजाकरणं द्वितीये वाऽप्रतिष्ठते ।

मनुः ।

पूजाकर्मा दिवातीर्णा सर्वेषामेव भर्षतः ।

प्रथमेऽग्रे द्वितीये वा कर्माद्यं मुनिषोद्भवात् ॥

वाङ्मन्त्राद्यन्तरे ।

संवसरे पूजाकर्मा द्वितीये वा वर्षे ।

यमः ।

ततः संवसरे कृते पूजाकर्मा विधीयते ।

द्वितीये वा द्वितीये वा कर्माद्यं मुनिषोद्भवात् ॥

ब्रह्म-विहितौ ।

द्वितीये वर्षे शूद्राकर्मे पञ्चमेऽपि वा ।

शक्र-वाश्रवण्यौ ।

शूद्राकर्मे चत्वार्युत्तमं ।

आश्रवण्यमृत्तमे ।

द्वितीये वर्षे चौत्तमं चत्वार्युत्तमं वा ।

शौगाधिः ।

शुद्धपञ्चमं पुण्यादे पर्यधि वा शूद्राकरणम् ।

वैजवाप्यमृत्तमे ।

उदगवने चापूर्वमाद्यपये पुण्यादे शूद्राकर्मे ।

आश्रवण्यमृत्तमे ।

उदगवने चापूर्वमाद्यपये कक्षाये नक्षत्रे शूद्राकर्मे ।

आपस्तम्बः ।

जन्मावधि द्वितीये वर्षे चौत्तमं पुनर्वशाविति ।

ऋषयः ।

आश्विनं अवचं ज्ञाती शिवा मुख-पुनर्वसू ।

धनिष्ठा-रेवती-ज्येष्ठा-मृग-श्लेषु कारयेत् ।

वार-नक्षत्रयोगेषु शभेषु करणेषु च ॥

इक्ष्वाकवं मृगशिरः अवचनचक्र

पुष्याश्विनी-ज-शुभभाभि सुनर्वसौ च ।

चौरे तु कर्षधि शिताम्युदपण्ये च

शुभानि शोच्यतिना यदि ब्रह्मतारा ॥

विषयविशेषः सर्वे नक्षत्रे ज्ञेयः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

नृपाक्षया ब्राह्मणसप्तते च
 बन्धस्य मोक्षे क्रतु-दीक्षये च ।
 विवाहकाले मृत-सूतये च
 सर्वेषु ग्रहां चुरकर्षं तेषु ॥

तेषु' गणेषु ।

इति चूडाकरषकाः ॥

अथ चूडाकर्म्मनिषिद्धकाः ।

व्यासः ।

गणेषु न तु कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेत्तरः ।
 न प्रोष्ठपदयोः कार्यं नैवाग्नेषु भारत ।
 दास्येषु च सर्वेषु दुष्टतारक्यु वर्जयेत् ॥
 वारं शनैश्चरादित्य-भौमानां राशिसेव च ।
 तिथिं प्रतिपदं रिक्तां विष्टिश्चैव विवर्जयेत् ॥

इति चूडाकर्म्मनिषिद्धकाः ।

अथ विचारभासाः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

प्राप्ते तु पक्षणे वर्षे चमसुते जगार्हणे ।
 पर्वीं प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तेषाहर्षी ॥

रिक्तां पञ्चदशीं चैव चौरि-भौमदिनं तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काष्ठे विद्यारम्भानु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं सखीं देवीं चापि सरस्वतीम् ।
 सविद्यासूक्तकारांश्च खां विद्याञ्च विप्रोपतः ॥
 ततः प्रसूत्यनन्त्यावान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
 अष्टमीदितयं चैव पचान्ते च दिनपथं ॥
 चाग्रौ च दक्ष्याचाद्यां भूकल्पे राजद्रुग्ने ।
 व्यतीते चाप्यहोरात्रमुक्त्वापाते तथैव च ॥ इति ।
 इति विद्यारम्भकाण्डः ।

अथोपनयनकाण्डः ।

अथ सौगादिः ।
 सप्तमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनयनं, नवमे राजन्यस्यैकादशे वैश्वस्य ।
 बौधायनः ।
 गर्भादिष्वस्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणस्युपनयेत्, तदधिकेषु
 च राजन्यं, तस्मादधिकेषु च वैश्वं ।
 शूद्र-स्त्रिभित्तौ ।
 गर्भाष्टमे ब्राह्मणस्युपनयेत् राजन्येकादशे द्वादशे वैश्वम् ।
 पैठीनसिः ।
 गर्भपञ्चमे ब्राह्मणस्युपनयेत् गर्भाष्टमे वा, गर्भैकादशे राजन्यं
 गर्भद्वादशे वैश्वं गर्भवोदशे वा ।
 देवस्यः ।

प्रथमं मातापित्रभ्यां गर्भाधानादिभिः संकृतौ गर्भाष्टमे वर्षे
उपनयनार्थो भवति ।

मनु-ग्रन्थौ ।

गर्भाष्टमेषु सुर्वेति ब्राह्मणस्योपनायनं ।

एकादशे चपिषस वैश्वस्य द्वादशे स्यतं ॥

विष्णुः ।

गर्भाष्टमाब्दे सुर्वेति ब्राह्मणस्योपनायनं ।

गर्भस्यैकादशे राज्ञो गर्भस्य द्वादशे विप्रः ॥

विश्वामित्र-ब्राह्मणकथौ ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं ।

राज्यामेकादशे वैके विश्वामित्रे षष्ठाशुचं ॥

उपनयनं ब्राह्मणस्य गर्भस्यैकादशे जन्मतो वाष्टमे वर्षे कार्यं,
एतेन सह वर्तते इति वैकं तस्मिन्नेकादशे द्वादश इत्यर्थः, एते ला-
चार्या मन्वन्ते, षष्ठाशुचं उपनयनं कार्यमित्यर्थः, अन्ये तेषां व्याचक्षते,
कुलक्षित्या गर्भाष्टमादियवस्थां केचिन्मन्वन्ते, अप केचिदुपनायन-
ग्रन्थेनेहोपनयनमभिधीयत इत्याहुः, तदधुना, उपनयनविषयप्रसो-
जकस्यापारस्योपनायनग्रन्थवाच्यत्वात् सप्तसाषाष्ट कारणाभावात् ।

अत एवाह बुधः ।

गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मणो चात्मानमुपनाययेत् । एकादशे
चपिषो यौत्रे द्वादशे वैश्वोवर्षासु । तस्मादुपनायनादुपनयनमपि
विधीयते ।

हयकतिः ।

गर्भाष्टमेऽब्दे विप्रस्य सप्तश्लोकादग्रे तथा ।

वैश्वस्य द्वादशे वर्षे कार्यं मौञ्जीनिबन्धनं ॥

उपनयनं प्रकृत्य शङ्ख-चिह्नितौ ।

दिवातीनां वसन्तो यौनः शरदितिकाशः ।

वसन्तोयौनः शरदिति ऋतवोवर्षान्तपूर्वेषु ।

आपस्तम्बः ।

वसन्ते ब्राह्मणसुपनयेत् यौने राजन्वं शरदि वैश्वं ।

तथा माषादयः पञ्च माषा उपनयने पाप्माः ।

तथाच ष्योतिःशास्त्रे ।

माषादिषु तु माषेषु मौञ्जी पञ्चसु प्रकृते ।

एतच्च वर्षेण्यसाधारणं, तत्र युक्तं, तथैव ।

ऋतुर्वसन्तः शुभदोऽप्यजाणां

यौनोपनयाच्च शरदिशास्त्रे ।

प्रतस्य वन्ते षड्विंशतिज्ञानां

माषादयः पञ्च भवन्ति माषाः ॥

एतच्च सर्ववर्षेषु ऋतुविषयं ।

यत उक्तं राजकोशे ।

षड्विंशतिमासविशेषे च सर्वेष्वेतेषु पुत्रक ।

उपनीतस्य विप्रस्य कर्तव्यं ऋतुरेव च ॥

षड्विंशतिमासेषु सर्वत एवोपनयनं पुनर्वसन्तपर्यन्तं निवर्तमानं-

दित्युक्तं ।

धर्मभाष्ये ।

वैषे वैशाखे वसन्ते च ।

तथाच सुतिः ।

मधुस्य माधवस्य वासन्तिकाष्टद्वयं च्छदा मीन-नेपथोर्वसन्तः ।

तथाच ज्योतिःप्राप्ते ।

शुगादिराश्विदशभासुभोगात्

वदुर्ध्वः स्युः शिशिरो वसन्तः ।

पौषस्य वर्षा च शरत् तदत्

हेमन्तमासा कथितोऽप्यष्टः ॥

‘शुगः’ मकरः ।

बौधायनः ।

मीन-नेपथोर्वेष-दृषभधोर्वा ,वसन्तः ।

काम्बोपनयनकासमाह गौतमः । ।

नवमे पक्षमे वा काम्बं गर्भादिपञ्चा वर्षाणां ।

एतच्च ब्राह्मणविषयं ।

यदाशाश्रिराः ।

ब्रह्मवर्षसकामस्य पक्षमेऽन्वेषजन्मः ।

प्रायुःकामस्य नवमे कार्यं मौञ्जीनिवन्धनं ॥

मनुः ।

ब्रह्मवर्षसकामस्य कार्यं विप्रस्य पक्षमे ।

वपिष-वैश्वशोष्ठ काम्बोपनयनकासमाशाश्रिराः ।

षष्ठे तथा द्वादशे च राशौ दृष्टिवकायुषोः ।

ईशायुषोस्तु वैश्वस्य षष्ठमे च चतुर्दशे ॥

‘ईषा’ कृष्णादिविषयचेष्टा । अथ पूर्वार्द्धेन क्रम आदरणीयः ।
तथाच मनुः ।

राशो वस्त्रार्थिनः षष्ठे वैश्वखेद्यार्थिनोऽष्टमे ।

आपस्तम्बः ।

अथ काम्याः, षष्ठमे ब्रह्मवर्षयकामं, अष्टमे आपुःकामं, नवमे
तेजःकामं, दशमे अजायकामं, एकादशे इन्द्रियकामं, द्वादशे पशु-
कामं, एतच्च वर्षेष्वयसाधारणं तदुपपद्यमानम्ब्रह्म विधानादित्युक्तं
तद्भाष्ये । तदर्थम् । ब्रह्मवर्षयकामयेत्यादिपूर्वप्रदर्शितमन्वत्त्रिर-
सोर्वचनविरोधान्नात् अथाद्यविधिद्वयमन्वत्त्रयविवक्ष्यन्तु वि-
धिचतुष्टयं बाधकाभावाद्ब्रह्मवर्षयसाधारणमिति द्रष्टव्यं ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

वसुधये पुण्य-धनिष्ठयोश्च
पौष्पाग्नि-सौम्यादिति-विष्णुभेषु ।
शशो तिस्रौ चन्द्रवलेन युक्ते
कार्षी द्विजानां प्रतवन्ध-मोक्षौ ॥

गुरुर्धनुस्तनो भूमिपुत्रः शशधरात्मजः ।
सुरेते अग्गमुःशामाचर्वकामधिपाः क्रमात् ॥
श्राव्याधिपे वसिमि केन्द्रमते तु मौञ्जी-
वन्धसादीषदिवसेऽप्य सुशाप्तये च ।
अग्निम् वलेन रक्षिते तु पुनर्द्विजानां
साद्वर्षवत्पररति प्रवदन्ति वज्राः ॥

केन्द्रग्रन्थो व्याख्यातः प्राचादाधारव्यकासगिरूपणे ।

वृक्षपत्रे शुभ्रमितिषी प्रतवन्धराश्रितलेन स्याद् विद्यानां मौञ्जी-
बन्धः सारभवेदमस्य क्रियाहीनः^(१) ।

भवेद्भूरैर्जैः पापः पाशु-वक्ष्यामथाश्रितः ।

मूर्धः शुक्रादिभोगेषु क्रमेणोदयवर्तिषु ॥

बद्धमङ्गलप्रवरधीः सुरराज्यपुङ्गवः

सादीशितो धनुसुतेऽतिसुखी धनी च ।

नन्दापकः प्रशिसुते रविषोऽप्यवेवी

राजोपजीवहिमरोचिषि कर्कटखे ॥

प्रसास्यजीवी निपुणोवैश्वर्यनिष्ठ जायते ।

कष्टकक्षाधिनि सोषीगन्धने प्रतवन्धने ॥

गुरौ केन्द्रे गते शुके नव-पञ्चमवर्तिषि ।

चन्द्र-शुक्रांग्रमे सर्वे सर्ववेदी भवेत्तरः ॥

सप्तमंग्रमे क्लृप्तोविषयात् साचाङ्गवेगुद्वयोही ।

विद्यार्थी श्रीकल्युक्तः षडेऽष्टमगे व्यसुः प्रश्रिति ॥

जीवे शार्के भिर्गुषी विनाहीनः

क्रूरः शौरैश्चाप्यगस्यापि सौम्यः ।

भासोः पुत्रे नामासः स्या-

च्छुक्रेणुः सौम्यवत्सर्वदा मे^(२) ॥

रत्नकोशे ।

(१) वृक्षपत्र इत्यादिः क्रियाहीन इत्यन्तः पाठः सर्वमङ्गलप्रवरधी-
शुक्रकेतु रत्नकोशेय इव वर्तते परन्तु सर्वमङ्गि न परिशुद्धः ।
(२) सप्तमंग्रमे इत्यादिः सर्वदा मे इत्यन्तः पाठः सावर्गप्रसक्तानाम-
परिशुद्धत्वेन न सम्यक् परिशोधितः ।

नष्टे चन्द्रेऽसग्रे शुद्धे निरंग्रे चैव भास्करे ।
 कर्त्तव्यं चोपनयनं नामध्याये गणपद्ये ॥
 राग्रेः प्रथमभागक्षितः सूर्यः 'निरंग्रः' ।
 चथोदग्रीचतुष्कश्च सप्तम्यादिचर्यं तथा ।
 चतुर्थं काकिनौ प्रोक्ता अष्टावेते गणपदाः ॥
 इत्युपनयनविहित-निषेधकाञ्चौ ।

अञ्जोपनयनगोखकाशाः ।

तत्र मनुः ।

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य द्वाविधौ नातिवर्त्तते ।

आ द्वाविंशत् चषवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विंशः ॥

आङ्ग्यमभिविधौ ।

आह व्यासः ।

अौपनाथनिकः काशः परः षोडशवर्षिकः ।

द्वाविंशतिपरोऽन्यः आष्टतुर्विंशतिमः परः ॥

अवन्तिभिद्धिरोऽपि ।

रुन्दःसुपदाचरवदथ समुदाय उपनयनं ।

ब्राह्मणस्य गायत्र्योपनयनं तस्यास्यैकस्मिन् पादेऽष्टाचराणि

एवं च समुदाये षोडशे वर्षे पूर्णं उपनयनं ।

एतन्नाभिविधौ उपपद्यते ।

अस्याप्यतिक्रमे पातित्यं क्षतदाह धमः ।

द्वाविधौपतिता ब्राह्म्याः परिचार्थाः प्रचक्षतः ।

शाक्यवक्त्रः ।

आ षोडशाद्द्विविंशच्चतुर्विंशच्च वत्सरात् ।

ब्रह्म-चप-विशा कास्य उपनायनिकः परः ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्धेते सर्वधर्मवद्विष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यसोमादृताः क्रमान् ॥

ब्रह्म-सिद्धितौ ।

आ षोडशाद्ब्रह्मस्यज्ञानतीतः कास्यो भवति आ द्वाविंशद्ब्रा-
ह्म्यस्य आ चतुर्विंशद्ब्रह्मस्यज्ञानो गिष्कान्तकासाः पतन्तीति श्रुतिः ।
पूर्वपूर्वाक्षरकासातिक्रमेण पतिता भवन्ति ब्राह्म्याः ।

शङ्खः ।

षोडशाब्दानि विग्रस्य राजन्वस्य द्विविंशतिः ।

विंशतिः सप्ततुहा च वैष्णव्यस्य परिकीर्णिता ।

नातिवर्त्तत सावित्री अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥

विज्ञातव्यास्यथोऽप्येते यथाकाशमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः सर्वधर्मवद्विष्कृताः ॥

गौतमः ।

आ षोडशाद्ब्रह्मस्यस्य नात्यथः आ द्वाविंशत् सचिवस्य आ
चतुर्विंशच्च वैष्णव्यस्य ।

बौधायनः ।

आ षोडशाद्द्विविंशच्चतुर्विंशच्चद्वयस्यः ।

पैठीयविः ।

द्वाविंश-षोडश-चतुर्विंशतिश्चेत्यतीत्या विद्वद्ब्रह्मणा भवन्ति ।

ब्राह्मण-अपिथविप्राभेदकाको व्याख्यातः ।

यमः ।

आ षोडशान् तथा वर्षाद्ब्राह्मणस्याकृतात्मनः ।

याविषी नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥

आ द्वाविंशान् अथिथस्य त्रिष्टुप्शब्दो निवर्त्तते ।

अत ऊर्ध्वं ऋषोऽप्येते अथाकाशमसंस्कृताः ।

याविषीपतिता ब्राह्म्या भवन्वार्धविगर्हिताः ॥

इत्युपनयनगौणकाशः ।

अथानन्धवारनिर्णयः ।

तथानन्धवारान्धवने दोषमाह लिखितः ।

क्षिद्राखेतानि विप्राणां येऽनन्धवायाः प्रकीर्णिताः ।

क्षिद्रेभ्यः स्ववति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितम् ॥

तत्काले तस्य रक्षांसि त्रियं ब्रह्म यन्नोवसम् ।

सर्वमादाय गच्छन्ति वर्जयन्तीषितं फलम् ॥

ब्रह्मः ।

क्षिद्रेखेवावतिष्ठन्ति ये केचित्सुहृदादयः ।

तत्काले नन्ति तद्ब्रह्म ब्राह्मणस्यास्यमेधसः ॥

तत्काले तस्य रक्षांसि त्रियं ब्रह्म यन्नोवसं ।

सर्वमादाय गच्छन्ति येऽनन्धवेभ्यधीयते ॥

शरीतः ।

क्षिद्राखेतानि विप्राणां येऽनन्धवायाः प्रकीर्णिताः ।

चिंशन्ति राक्षसाक्षेभु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥

विष्णुः ।

अस्मादनध्यासादधीतवेदमार्गं न प्रसादम् तत्रानध्यायेऽध्ययने-
नाद्युषः परिश्रयो गुह-श्रिययोश्च तस्मादनध्यायान् वर्जयेत् ।

इन्द्र-नारदसंवादे ।

अनध्यायेऽधीयानान् शक्र किं न हनिष्यसि ।

असुराक्षे सुरात्मानो ब्रह्मन्ना ब्रह्मदूषकाः ॥

अनध्यायेऽधीयन्ते न ते धाम्नि स्ववैदिकं ।

मृताः स्वर्गं न गच्छन्ति किं नारद न ते हताः ॥

यमः ।

किद्रास्त्राङ्गर्दिजातीनां अनध्यायान् मनोविषः ।

किद्रेभ्यः स्रवति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितं ॥

आयुः प्रजां पशून्मेधां कृतमित्यकृतञ्च तत् ।

अनध्यायेऽध्ययता तेन ब्रह्म हतन्तथा ॥

तथा ।

अनध्यायेऽध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजां स्त्रियः ।

ब्रह्म वीर्यं त्रियन्नेजो निहन्नाति यमः स्वयं ॥

मन्मवीर्यस्यभयादिन्द्रो वक्ष्ये हन्ति च ।

ब्रह्मराक्षसतां धाति नरत्वं न पुनर्भवेत् ॥

आयुरस्य निहन्नामि प्रजां मेधां सुरात्म्यं ।

य उच्छिष्टाः प्रवदन्ति स्नाध्यायान् वापधीयते ॥

अहृनी हन्तुपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशौ ।

इति पञ्चदशौ मेधां तस्मात् पर्वणि वर्जयेत् ॥

प्रजापतौ हि तिष्ठति सर्वा विद्याः सुपर्वसु ।

तस्माद्ब्रह्मार्चकामो वा गैताः पर्वसु कौर्त्तयेत् ॥

मनुः ।

अमावास्या गुरुं इति त्रिष्वं इति चतुर्दशौ ।

ब्रह्माष्टमी-पौर्णमासौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥

गौतमः ।

अमावास्याषाष्ठाहोराचं द्वाहं वा चदा हे अमावासे तदा द्वाह-

मनधातः ।

शारीतः ।

प्रतिपसु चतुर्दशामहर्ष्यां पर्वणोर्दयोः ।

शोऽनधायेऽथ सर्वस्यां गाभीचीन कथञ्चन ॥

सत्यन्तरे च ।

शोऽनधाये सत्यथ राधावनधातः एकानधातय्येसु तपरराचे

मानधातः अगधातयुष्मात् पूर्वदिशान्परराचे चेत्येके ।

पारस्करः ।

वाते अमावास्यायामिति ।

सर्वानधाये शुनिप्रमित्यनुदृप्तौ याञ्चवचनः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां राञ्चसूतके ।

चतुष्टयिषु भुक्त्वा वा आद्विकं प्रतिष्ठञ्च वा ॥

‘राञ्चसूतके’ चन्द्र-सूरीपराने ।

अथ च चिरायाकाशिकाहोरायासां विकल्पः ।

तथाच मनुः ।

प्रतिगृह्य द्विजोविद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनं ।

अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राक्षोरन्वयं सूतके ॥

यावदेकोद्दिष्टसन्धौ गन्धोक्षेपस्य तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषोद्दिष्टे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥

धूप-चन्दन-गन्धादि यावन्तिष्ठति तावदनन्वायः, 'केतनं' निम-
न्मसं, एकमुद्दिश्य एकोद्दिष्टं ।

शङ्खः ।

उपाध्याये राजनि च ओषिथे च मृते सन्नद्धचारिणि चन्द्रा-
कंसोः राजद्वर्गने शक्रध्वजप्रपतने आचार्ये च मृते चिराचं ।

गौतमः ।

अकाशिकनिर्घात-भ्रुकम्प-राजद्वर्गनोत्कापातेषु चतुसन्धिषु य-
क्षासमिते अहमनन्वायमाहुः ।

'चतुसन्धिषु' चतूनां वसन्तादीनां सन्धिषु प्रतिपत्सु ।

तथाच रामायणे रामं प्रति हनुमदाख्यं ।

या खभावेन तन्मङ्गी लदियोगाच कर्षिता ।

प्रतिपत्पाठग्रीक्षास्य विशेषेण तनुताङ्गता ॥

शोकगौतमः ।

प्रदिशे च चषोदध्नां नाक्षेयं प्रतिपत्सु च ।

अमावास्याहृत्काशुन्धे सन्ध्यथोरभयोरपि ।

अमावास्याप्रतिपदि चिप्रं विद्या प्रपश्यति ॥

अब्धयोः इन्धिः 'आब्धिकं', तद्वत् प्रतिगच्छ पुनिप्रमनधाव इत्यर्थः^(१)।

तथाच वभिष्ठः ।

पञ्चान्वापक्षिष्ठा भङ्गा यथान्वच्छादिकं भवेत् ।

प्रतिगच्छाप्यनधावः पाष्ठाः प्राङ्गणाः स्रताः ॥

एतथैकोद्दिष्ट्यतिरिक्तविषयं तत्र पूर्वोदाहृतमनुवचनेन चिरा-
चविधानात् ।

गौतमः ।

आङ्गिनामकासिकं भोक्तृणां प्रतिपद्यीदृशां च अज्ञताञ्छाङ्ग-
योगे च ततश्चाकासिकादीराचयोर्विकल्पः ।

स्रत्यन्तरे ।

नवशाङ्गशुक्लौ तु अजजरणपर्यन्तं ।

मनुः ।

प्राणि वा चदि वाप्राणि यत्किञ्चिच्छादिकं भवेत् ।

तदासन्धाप्यनधावः पाष्ठाः हि द्विजाः स्रताः ॥

प्रजातपः ।

पञ्चदशां चतुर्दशामष्टकासु महोत्सवे ।

प्रदोषे च चषोदशामष्टकां प्रतिपद्यपि ॥

पुराणात् ।

नेधाकामस्योदसां चतुर्थांश्चैव सर्वदा ।

सप्तम्यान् प्रदोषे तु न सरेणापि कौर्त्तयेत् ॥

(१) अत्राब्धिकशब्दास्त्रानेन पूर्वम् आब्धिकशब्दवर्तितः कश्चित्
वाच्यः पतितः प्रतिभाति ।

प्रत्यापतिः ।

बडौ च द्वादशौ चैव चतुर्वराचोगनाडिकाः ।

प्रदोषे न नाधीचीत इतीषा नवनाडिकाः ॥

चतुर्वराचटिकायां नेत्यर्थः। नवनाडिका निग्राहामिति ज्ञेयं ।

प्रदोषे' निग्राहप्रथमप्रदरे ।

गौतमः ।

निग्राहां चतुर्वर्गानां ।

इतच्च चषोदशौविषयं ।

तथाचोग्रनाः ।

चषोदशां प्रथमांस्तुर्धामान् नाधीचीतेति ।

दशः ।

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।

यामदशं प्रथमस्तु ब्रह्मभूयाद्य कस्यते ॥

आपस्तम्बः ।

आवस्थां पौर्णमास्यां अथाचतुषाकस्य मासप्रदोषे नाधीचीतेति ।

उदयेऽस्तमये वापि चतुर्वर्गचषगामि चत् ।

भेदितं तदक्षोरार्थं अणभ्याद्यविदोविदुरिति ॥

यान्प्रविषयमेतत् ।

दिनामैकचतुर्वर्गं वा वा तिथिः चषगामिनी ।

चषचतुर्वर्गाधिका ज्ञेया वा तिथिर्द्विगामिनी ।

नचचं तिथिवर्षाणां विपरीतमचोदधे ॥

इति वचनात् ।

केषिदाङ्गः कश्चिद्देशे यावद्भेदितनाडिकाः ।
 तावदेव त्वनध्यायोन तन्निर्घण्टान्तरे ॥
 उपवास-प्रतादीनां तिथीनाङ्गस्यैव ते ।
 चतुर्थ्यां पूर्वरात्रेषु नवनाडिषु दर्शने ॥
 नाध्येयं पूर्वरात्रे स्यात् सप्तमी च तयोद्ग्री ।
 अर्द्धरात्रात्परं स्यात्तदध्येयं पूर्वरात्रे ॥

नाधीथीतेत्यनुष्टुप्ता शङ्कः ।

अष्टम्यां प्रदोष इति ।

पैठीगणः ।

शुकपतुर्दश्यां सर्वासु चाष्टमीषु नक्तमनध्यायोऽष्टकावर्जं ।
 पुराणात् ।

महानवमी द्वादशी च माघसायस्य सप्तमी ।

प्रपठनं तथा कृत्वा भुवं विद्या विनाशयेत् ॥

नृबिंशपुराणात् ।

महानवम्यां द्वादश्यां भरष्णामपि चैवं हि ।

तथाचयत्ततोद्यायां त्रिंशं नाध्यापयेद्बुधः ।

माघमासे तु सप्तम्यां रथास्त्रायान्नु वर्जयेत् ॥

'महानवमी' अशुभशुक्लपक्षस्य । 'महाद्वादशी' कार्तिकशुक्लपक्षस्य ।
 स्यत्यन्तरे ।

भाद्रपदे मघा-भरष्णोरनध्यायः सप्तम्यां चोरेकादशी-द्वादश्यां च
 चाषाढी-कार्तिकी-भाद्रपदी-शमीपक्षदितीयासु च अपरपक्षान्ते
 तथा द्वितीयाणां च ।

नाचीचीतेत्यनुष्ठौ गौतमः ।

कार्त्तिकी-काङ्गुन्याषाढीपौर्णमासीप्रभृतिधिराचमित्यर्थः^(१) ।

अष्टकाशब्देनाष्टकाकर्माङ्गभूतसप्तम्यादिधिराचसुपक्षय्यते ।

अष्टाष्टकां मघान्तानेवानध्यायनिमित्तानेवाहुः ।

पैठीनधिः ।

प्रौष्ठप्रभृतयः कृष्णे भवासिक्तोऽष्टका मार्गशिरःप्रभृतय इत्येके ।

श्रौतकण्डु ।

चेन्नन्-श्रिशिरथोस्तुर्णामपरपद्याणामष्टमीश्वष्टका इत्याह ।

मनुः ।

अष्टकासु लक्षोराचसूक्तान्तासु च रात्रिषु ।

नारदीये ।

अयने विष्वे चैव शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायसु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥

मन्वादयो युगादयश्च तन्निर्णये दर्शिताः ।

निशादयं दिवा रात्रौ संक्रमे दिवसदयं ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत यावत्सोपपदा तिथिः ॥

तथा ।

शिता षष्ठे द्वितीया तु आश्विने दशमी शिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥

अष्टमित्यनुष्ठौ धात्रवक्ष्यः ।

(१) ईदृशकालानेन पूर्वं गौतमोक्तः पाठः क्षिप्रकरप्रसादात् पठितः
इत्यनुष्ठौषते ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वग्राह्यान्प्रोचिये ऋते इति ।

स्यत्यन्तरे ।

वेदसमापने प्रथमसंख्यासु तद्दहोरात्रं परेषुरनध्यायः, द्वितीया-
दिष्वध्यासु तु शुनिग्रं काण्डोपक्रमणे वामाहकस्य काण्डसमापने
वापिहकस्य मनुष्यप्रकृतौनाञ्च देवानां यजुर्भुक्तेयैकपर्युषितैस्त्रिषुक्षैरा-
समासेन वानध्यायेन, तथौषधिवनस्पतिमूलाफलसैर्घस्त्राण्युपायं कुर्वीत
यस्य वानुवाक्यं कुर्वीत न तद्दहरधीयीतोपाकरण-समापनयोश्च ।

मनुः ।

यथाग्राह्यान्तु क्लृप्तैवमुत्सर्गं हृन्द्यां वधिः ।

विरमेत् पश्चिमीं रात्रिं यदाप्येकमहर्निग्रम् ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात्रं चपथं स्यतमिति ॥

उभयतोदिवसा रात्रिः पश्चिमी, एतेषां पञ्चाषां स्वगृह्यानुसा-
रेण व्यवस्था ।

मनुः ।

विद्युत्समितवर्षेषु महोष्णानाञ्च संश्रवे ।

आकाशिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥

एतेषु विद्युदादिषु प्रत्येकमाकाशिकं निमित्तकासादारभ्य
अपरैर्युर्ध्वावत् स एव काससावदनध्याय इत्यर्घः । अत्र विद्युदादिषु
वर्षाभ्योऽन्यत्र संख्याकासेऽनध्यायः ।

यदाह स एव ।

एतानभुदितान् विन्ध्यात् यदा प्रादुर्भूताग्निषु ।

तदा विन्ध्यादनध्यायं अगृहीत् वाभ्रदर्शने ॥

‘प्रादुष्करणं’ विहरणं, तेन न सन्ध्याकासकण्ठया ।

आकाशित्यनुष्ठितौ गौतमः ।

सन्धियनुवर्षविद्युतश्च प्रादुष्कृताग्निषु उक्त्वायां च सर्वदाकाशिक्र
एवानध्यायः ।

चदाहापसामः ।

उक्त्वायामन्मुत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकाशिकः ।

मनुः ।

चौरैरुपद्रुते यामे संचासे चाग्निकारिते ।

आकाशिकमनध्यायं विन्ध्यात्सर्वाहुतेषु च ॥

‘अहुतेषु’ दधिरवर्षेषु ।

यथाह वसिष्ठः ।

दिक्पर्वतागां दाहास्त्रेद्भङ्गप्रपातेषूपस-दधिर-पांशुवर्षेष्वाका-
शिकं । एतत् प्रवक्ष्यामिः ।

याज्ञवल्क्यश्चमन्नाकाशिकानध्यायप्रतिपादकमस्यपांशुविषयं ।

सत्यन्तरे ।

अन्मुत्पाते चाकासकण्ठौ चाकाशिकोऽनध्यायः ।

शङ्खः ।

निर्घात-भूमिवेगोक्त्वापात-दिग्दाह-पांशु-शोषित-मांसाश्लि-
क-सदधिसाज-गौरवर्षेषु स्रस्त्रयनं कृत्वाभ्यञ्जनाकुष्टवान्ममदुःस्रप्रद
र्शनेष्वेकोद्दिष्टसूतकम्हृतकेष्वायं प्रायश्चित्तं कृत्वा ब्राह्मणमनेष्वादीनि
दत्तानुष्वाप्याधीधीरन् ।

विद्युदादिषवयोगपक्षे तु च्यवमनध्यायः ।

तथाच चिराचमित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

वर्षविद्युत्स्रगचिमुसन्निपात इति ।

एतदर्वाकासादन्यथ ।

यदाहापसाम्बः ।

विद्युत्स्रगचिमुदृष्टिभ्यपत्तौ यथ सन्निपातेषु अक्षमन्वाचः
यावद्भूमिर्भुदकोत्येके^(१) एकेन द्वाग्धा चैतेषामाकाशम् ।

अथ भरद्वाजोऽपि ।

अमृत्याते पांशुवर्षे घासेऽनध्वयनं भवेत् ।

आकाशिकं चिराचमु सविद्युत्स्रगचिमुके ॥

पैठीयसिः ।

एकादशाहं भुक्त्वा रात्राविन्द्रधनुर्दृष्ट्वा वज्रपतनादाचार्यमरणात्
सूर्याचन्द्रमणोरुपस्रवात्कोतुदर्शन-निर्घात-भूमिचस्रगोदकेभ्येकस्मिन्
चिराचं । औचिद्यमरुषे सन्ध्यासमिते करकापतने नीलसोहित-
प्रादुर्भावे च ।

यदा तु वर्षास्त्रेव सन्ध्यायां विद्युत्स्रगितञ्च तदा सञ्चोतिर-
नध्यायः ।

तथाच मनुः ।

प्रादुभ्यतेभ्यग्निषु तु विद्युत्स्रगितनिस्त्रने ।

सञ्चोतिः सादनध्यायः प्रेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

प्रातःसन्ध्यायां निमित्तोत्पादे सञ्चोतिर्थावत्सूर्वसावदेवानध्या-

(१) यावद्भूमिरत्नपुरकेभ्येक इति अ० ।

चोदिवैवेत्यर्थः । अपरक्षां तु चावन्नचपाधि तावदेव । 'श्रेषे' वृष्टौ,
अथा दिवान्धावस्तथा रात्रावपीत्यर्थः ।

शरौतः क्षणिते विशेषमाह ।

वायंसन्ध्याक्षणिते रात्रौ नाधीपीरन्, प्रातःसन्ध्याक्षणिते
तस्योराचम् ।

आपस्तम्बः ।

सन्धौ अक्षणिते रात्रौ सप्रपर्यन्तं विद्युत्पुषधि चावता वा
कृष्णा रोहिणौ वा सर्पते अग्न्याप्रासादिजानीयादेतस्मिन् काले
विद्योतमानायां सप्रदोषमहरमध्याधोऽह्नोऽपरराचे क्षणधिदुनाङ्कुरा-
चादित्येके गवास्त्रावरोधा इति ।

'सन्धौ' अहोरात्रसन्धिसहितकाले, 'अक्षणिते' मेघध्वाने,
राशिमग्नन्तरां नाधीयीत 'सप्रपर्यन्तं' सप्रान्तं चावत्, अन्येषुस-
त्यानादित्यर्थः । 'उषधि' उषस्यपरराचे, 'विद्योतमानायां विद्युतिः',
अथवा अग्न्यास्त्रप्रासपरिमिते देगे स्थिता गौः कृष्णा रोहिता वा
सर्पते अथा तदा प्रदोषसहितमहरमध्याधोऽह्नोऽपरराचे क्षणधिदुना
गर्जितेन निमित्तेन सप्रदोषमहरमध्याध इत्यर्थः^(१) ।

निर्घातादिषु वर्षास्त्राकाणिकोऽग्न्याधो मनुजोक्तः ।

निर्घाते भूमिचक्षने ज्योतिषां चोपसर्जने ।

पुतानाकास्त्रिकान् विन्ध्याद्गन्ध्याद्यानृतावपि ॥

(१) आपस्तम्बपञ्चादुक्तः पाठः तस्यास्त्रापाठस्य आदर्शांशुरूप एव
सुप्रितः, परस्परं न सम्बन्ध् परिशुद्धत्वेन प्रतिभाति ।

‘निर्घातः’ आन्तरिक्षोर्ध्वनिविशेषः, ‘ज्योतिषामुपसर्जनं’ सूर्या-
चन्द्रमण्डोः परिवेषः, ग्रहयुद्धादि वा ।

याज्ञवल्क्यः ।

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभ्रुकम्पोस्क्रानिपातने ।

समाय वेदं शुनिग्रमारण्यकमधीत्य च ॥

‘शुनिग्रं’ अहोरात्रं । ततस्त्राकालिकाहोरात्रयोरत्र विकल्पः ।

यत्तु मनुवचनं ।

ग्रक्रध्वजनिपाते च उस्क्रापाते तथैव च ।

अनध्यायस्त्रिराचन्तु भूमिकम्पे तथैव च ॥ इति ।

तदुस्क्रा-विद्युतोः सहभावे वेदितव्यं, उस्क्रा-विद्युत्समासे चिरात्रं,
“कर्णमन्त्रेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने । एतौ वर्ज्यावनध्यायावध्या-
यज्ञाः प्रचक्षते” ॥ कर्णमन्त्रेण अत्रणासम्भवादतिग्रयोऽत्र विवक्षितः,
दिवा वातसमूहन इति वा पाठः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अहं प्रतेष्वनध्यायः शिष्यलिङ्गुह-बन्धुषु ।

गुरुराचार्यौ न सुख्यः तत्र दग्धाहविधानात्, “चिरात्रमाहु-
राग्रौ च आचार्यं संस्थिते सति” । बन्धवोचासपिण्डा याज्ञाः सपिण्डेषु
दग्धाहविधानात् ।

शिष्यलिङ्गादिषु वसिष्ठेनाहोरात्रमुक्तं ।

आचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्त्रहोरात्रमृत्लिङ्गयोर्निसम्बद्धेषु ।

‘अथोर्निसम्बद्धाः’ मातृजादयः ।

अहोरात्रमित्यनुवृत्तौ गोभिलः ।

सम्राज्यचारिणि प्रेते प्रेते भूमिपताविति ।

स्यत्यन्तरे श्रवातुगमनपरिचरषेषु चकोरश्रवदर्शने चाहोराचं ।

धमः ।

न गर्जिते नास्रभिते तथा चटचटाचिते ।

न चन्द्रार्कौपराने तु न राजव्यसने तथा ।

समानविद्ये च नृते तथा सम्राज्यचारिणि ॥

श्रादीनामथेद्वमध्यगमनेन गौतमेनानध्ययनसुक्तं ।

अन्तरा गमने पुनरुपसदनं नकुलसर्प-मख्जुक-मार्जाराणां अह-
सुपवासो विप्रस्य प्राणायामो हतमाग्रं चेतरेषां श्रगानाध्ययने
सैवं येन केनचिदन्तरा गमने कृते उपसदनं कार्यं ।

‘उपसदनं’ पाणिना पाणिसुपसंश्लेषेत्यादिना यत्प्रत्यहं विहितं
पुनस्तदेव कार्यं, श्राद्यन्तरागमने शिष्योपाध्याययोस्त्यहसुपवासाः
सहवासौ भवतोऽपि चिराचमेव ।

तथाच हारीतः ।

श्र-गोमायु-मार्जार-सर्प-नकुल-मूषिकानुष्टम्भावेतेषामेवाधीया-
नानामन्तरा गमने चिराचसुपवासः अहश्च विनिवसेदित्युक्तत्वात् ।
तथाच अहमनध्यायः ।

अहसुपवासासमर्थं तु वसिष्ठ आह ।

मार्जार-नकुल-व्याघ्राणां लहोराचमन्त्राभोजनमिति प्रकृत उप-
वासः मार्जारान्तरगमने हतं प्राश्न अहसुपवसेत् ।

आपस्तम्बः चाष्टास्रादिश्रवाद्ये षण्मासमनध्ययनमाह ।

चष्टास्र-स्रपाक-अग्रस्र च षण्मासान् अनध्याय रत्यसुवर्षते ।

हस्तिव्याघ्रधोस्तम्भरा गमने संवत्सरमनघ्याय इत्याह स एव ।

यदि हस्ती संवत्सरो व्याघ्रस्तथैव च ।

याज्ञवल्क्यः ।

पश्चादिगमनेनाहोरात्रमनघ्यधनमाह ।

पशु-मण्डूक-नकुल-शशि-मार्जार-मूषकैः ।

स्ततेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥

शक्रपातोच्छ्रयकालस्य पूर्व्यं दर्शितः ।

पुराणात् ।

मासि भाद्रपदे राजन् शक्रयष्टिप्रवर्त्तनं ।

उत्थापनं प्रसिद्धं यत् तदानघ्याय उच्यते ॥

मनुः ।

पशु-मण्डूक-मार्जार-श-सर्प-नकुलशुभिः ।

अन्तरा गमने विन्धादनघ्यायमहर्निशं ॥

अन्ये ताञ्जः ।

काकोलूक-कुक्कुट-मूषक-मण्डूकाद्यन्तरागमने सति दिग्दितयं
दिगान्ते राशौ चेद्राद्यन्तमनघ्यायः । शूद्र-मूषक-सर्प-नकुलादौ
अहोरात्रं श-मार्जारयोश्च, प्रथमाध्ययने तु श-नकुल-सर्प-मण्डूक-
मार्जारौषां शशसुपवासो विप्रवासश्च । आरुणमार्जार-सर्प-नकुल-
पञ्चमजात्यादौ शिराशं । खर-वाराहोष्ठादिषष्ठाक्षादिसूतिकोद-
शोस्तवादौ माशं । अवि-गवयाजादिव्याघ्र-नास्तिकादौ शिमाशं ।
गज-गण्ड-शारस-सिंह-व्याघ्र-महापापि-स्तम्भावेचमनघ्यायः, स्ना-
ध्यायस्य प्रवचने प्रवर्त्तमानेऽन्तरा गतौ आधि-आधि-मृत्यु-विघ्न-

पापानि मुह-श्रित्यथोः।

स्यत्यकारे ।

सर्वकुक्षितगन्धे च परिखाते सभासु च ।
अभ्यङ्गे खानकासे च महावेदेऽतिकल्पने ॥
गो-विप्ररोधने सर्वराष्ट्रेषु आङ्गपक्षिषु ।
शास्त्रकस्य मधूकस्य कोविदार-कपित्थयोः ।
क्षेमातकस्य ष्वायाषाह्येति तात्कासिकान्विदुः ॥

षास्त्रवक्ष्यः ।

स-क्रोष्टु-गर्दभोसूक-शाम-वाषाण्डनिसूने ।
अमेध्यग्रवशुद्रान्धस्यश्रानपतिताग्निके ॥
देशे शुचावात्मनि च विद्युत्समितसंज्ञवे ।
धुक्कार्द्रपाशिरभोऽन्तरर्द्धराषेऽतिमास्ते ॥
पांशुवर्षे दिग्मां दाषे सन्धानीशारभौतिषु ।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोत्र-धाम-इक्ष्वाक-गौ-वृषेरिषरोक्षणे ।
सप्तत्रिंशद्गन्धाधानेतांसात्कासिकान् विदुः ॥

सादीनां ग्रन्थे मूथमाषे तावत्कासमगन्धायः, 'क्रोष्टा' गोमाधुः,

शामग्रन्थे तु सङ्क्षुभोरगन्धायः ।

कदाह समः ।

शामग्रन्थेर्गन्धमूथौ .मास्ते वाति वायति ।

मत्पुरपि ।

शामग्रन्थे सङ्क्षुभौ गन्धौ कदाहम ।

अथ हेतुमाह ।

अग्नेदो देवदेवत्यो अजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवेदः स्रतः पित्र्यस्तस्मान्मत्स्यार्युचिर्ध्वनिः ॥

अङ्गिराः ।

अग्नामिकानां देवानां सामवेदेन नित्यग्रः ।

क्रियते अजगं अस्मात् तस्मात् तस्मार्युचिर्ध्वनिः ॥

अर्थवादमाचमेतत् ।

तदाह स एव ।

अस्मात् ध्वनिरमूर्त्तौऽपि सुख्यार्थो नैव विद्यते ।

तस्य तस्मात्प्रदानमात्रं प्रोक्तमिदमर्थवादेन निदानं प्रतिषेध-
निमित्तमात्रं ।

एवमृगादिनिष्कमेऽसाक्षामनध्यायः ।

तथाचापस्तम्भः ।

शाखान्तरध्वनौ च साक्षामनध्यायः ।

‘वाणः’ वीणाविशेषः । ‘चार्त्तः’ दुःखितः ।

मत्पुरपि ।

नीहारे वाणग्रन्थे च सन्ध्यथोद्भवधोरपि ।

‘नीहारे’ धूमिकायां ।

गौतमः ।

वाण-भेरी-सूदृग्-गर्दार्त्तग्रन्थेषु ।

‘गर्दः’ प्रकटं ।

अनध्यायानुष्ठितौ वीधावणः ।

नृत्य-गीत-वादित्र-वदितग्रन्थेषु तावन्तं काव्यमार्त्तं च ।

गोभिलः ।

गीत-वादित्रवदितानि वा तेषु तत्तत्काव्यं ।

आपस्तम्बः ।

अ-गर्दभनादाः आकाशक-दन्ति-काकोलूकग्रन्थाः पृथुवादित्र-
ग्रन्था रोदन-गीतसामग्रन्थाश्च एतेषु तत्कालमनध्यायः ।

अनेषादीनां 'अन्तिके' समीपे, 'अन्त्याः' शूद्रनिःकृष्टाः ।

विष्णुरपि ।

न शूद्र-पतितयोः समीपे न देवायतने अग्रान्ते चतुष्पथे शूद्रो-
ईक्षान्ते पीडोपहतपादोनाथान्तो न विरक्तोनाञ्जीर्णः ।

प्रथेताः ।

चतुष्पथ-महापथसंक्रमोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीचीत ।

मनुः ।

नाधीचीत अग्रान्तान्ते यामान्ते गोम्रजेऽपि च ।

वधित्वा मेधुनं वासः आद्विकं प्रतिव्यस्य च ॥

'अन्तः' समीपं, 'मेधुनं वासः' येन सह मेधुनमाचरितं
तदासः परिभाषेत्यर्थः, एतदनिर्दिष्टवाचोविषयं ।

अतएव अमः ।

वासस्यपि अन्निर्दिक्ते मेधुनाचरिते सदा ।

वसिष्ठः ।

मेधुनव्यपेतायां ग्रन्थायां वाससा मेधुनव्यपेतेनानिर्दिक्तेन यामा-
नन्ते हर्दितस्य हर्दिते तस्योराचमनध्यायः ।

गौतमः ।

यकसोपाहित-वेदसमाप्ति-च्छर्दि-आहु-मनुष्यधन-भोजनेव्यहो
राचं । अन्वुत्पातः 'उपाहितः', 'मनुष्यधनः' वाचादिभिर्भिन्नं पान-
भोजनं । मनुष्यप्रभृतीनाञ्च शुद्धौ वाचोराचं संप्रान्तमित्येके ।

घृतं प्राञ्च वाधीचीतेत्याहापस्यः ।

हर्दयिमा संप्रान्ते सर्पिर्वा प्राञ्च ।

‘संप्रान्तं’ शोदयादित्यर्थः ।

मनुः ।

मित्यागध्याय एव साद्रूपानेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां प्रीतिगन्धेषु सर्वतः ॥

ये गृहीतविद्यासो धर्मनैपुण्यकामाः, इतरे विद्यानैपुण्यकामाः
तेषां पानेऽप्यध्वनं विच्छुं ।

अतएव वचिष्ठः ।

नगरे तु कामं गोमयपदुंक्षिते परिशिखिते वेति ।

अतएव मन्तराष्ट्र ।

अनर्गतप्रवे पाने हृष्यस्य च वचिधौ ।

अनध्यायोदध्याने समवाये जनस्य च ।

‘हृष्यः’ अनाधार्मिकः “न गृह्यजनवधिभाविति गृह्यवधिधा-
नेऽध्वजनस्य तेनेव निषिद्धत्वात् ।

वचिष्ठोऽपि ।

अध्यासाग्रीचे दिवाकीर्त्तने इति ।

‘दिवाकीर्त्तने’ वाखासपाने वाधीचीतेत्यर्थः ।

गौतमः ।

नित्यमेके नगरे ।

प्रचेताः ।

चतुष्पथ-महापथेषु राजोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीयीत ।

गौतमः ।

अग्रान-ग्राम-महापथाग्रीचेच्चिति ।

अग्राने तु विशेषमाहापस्तम्बः ।

अग्राने सर्वतः ग्रन्थाप्रासाङ्गामेणाध्ववसिते चेत्त्रेण वा नाम-
धाघोञ्जायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत । अग्रानवत् शुद्ध-
पतितौ समानागार इत्येके । शूद्रायान्तु प्रेक्षण-प्रतिप्रेक्षणयो-
रेवानध्यायः । तथान्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने विद्युत्-
स्तम्बस्तनितसंज्ञवे ।

न वृक्षस्यो न तीर्थस्यो नापु नौषु सभासु च ।

बद्धसंकीर्णमध्ये च नाधीयीत कदाचन ॥

शङ्खः ।

नाधीयीताभियुक्तोऽपि अजगौ न च गोगतः ।

देवायतन-वल्लीक-अग्रान-वनसन्निधौ ॥

मनुः ।

नाधीयीताश्चमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनं ।

न नावं न स्वरं नोद्गं नेरिणस्योन यानगः ॥

शयानः प्रौढपादस्य कृत्वा चैवावसथिकां ।

नाधीयीतामिषञ्चगन्धा सूतकाश्चाद्यमेव च ॥

न विवादे न कलत्रे न सेनार्यां न सङ्गरे ।

न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमिला न सूतके ॥

‘ईरिणं’ ऊषरं । ‘प्रौढपादः’ अवसथिका-जाम्बोर्मथस्य च
वस्त्रादिना वेष्टनं । ‘भुक्तमात्रे’ यावदाह्नपाणिरित्यर्थः ।

उदके तु न धर्मार्थं जपनिषेधः किं तर्हि अपूर्वग्रहणार्थं, एते
त्वादरार्थाः, नान्येखनध्यायेषु मानसाभ्यनुज्ञेति केचित् । अपरे तु
मानसमन्विच्छन्ति ।

तथाच बौधायनः ।

अन्येषु चाहुतोत्पातेखनध्यायोऽन्यत्र मानसात् ।

‘मानसः’ विज्ञान-मरणयोरनध्यायः ।

मनुः ।

उदके मथ्यरात्रौ च विष्णुचे परिवर्जयेत् ।

चच्छिष्टः आहुभुक्तौ च मनसापि न चिन्तयेत् ॥

गौतमः ।

ऊर्द्धं भोजनादुत्सवे प्राधीतस्य च उत्सवे उपनयनादूर्द्धं
भोजनादहोरात्रमनध्यायः ।

‘प्राधीतस्य’ अध्ययने प्रथमं प्रवृत्तस्य, भोजनादूर्द्धमनुत्सवेऽपि
पूर्ववदनध्यायः ।

स्यत्यन्तरे ।

प्रोभनगृहे प्रोभनदिवसे वानध्यायः विवाह-मौञ्जीबन्धन-
प्रतिष्ठोद्यापनादिषु मार्जनसंमार्ष्टैः सपिण्ड-सगोत्राणामनध्यायः ।
यज्ञे चानुबन्धात् ऋत्विजामाचार्याणाञ्च ।

मनुः ।

पांशुवर्षं दिग्नां दाधे गोमायुविरते तथा ।
श-सरोद्भे च इवति पङ्क्तौ च न पठेत् द्विजः ॥

धमः ।

श्रिवाद्यतं तथा मुला सन्ध्यर्थेन द्विजोत्तमः ।
नापरराष्ट्रे न मध्याह्ने नाह्नीराधे कदाचन ॥
श्रिष्टे च दृष्टमागते तदनुज्ञावधिरनधायः ।
तथाच धमः ।

आगतस्त्रातिधिं दृष्ट्वा नाधीधीतेव बुद्धिमान् ।
अभ्यनुज्ञापिते तस्मिन्मध्येन तु प्रयत्नतः ॥

मनुः .

अतिधिज्ञाननुज्ञाय माहते वाति वायति ।
रुधिरे च श्रुते गात्रान् प्रस्येण च परिचते ॥
ब्राह्मणागमनेऽर्थादीनि दत्त्वाभ्यनुज्ञायाधीधीरन् ।
आपस्तम्बः ।

ब्रह्म शोधमाशो मस्रवदासयेच्छन् सन्नापितुं संसतोऽप्येतुर्ग्रा-
ह्यान् सन्नास्यतया सन्नायेत सन्नापित्वा ब्राह्मणो नैव सन्ना-
याधीधीत, तथा ओषध्याध्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानोवातु-
ज्ञायाधीधीतायापयेदा गुरुसन्धिधौ वाधीधि भो इत्युक्तोऽधीधी-
तायापयेदोभवतः उपसंपद्यन्मधिजिगांसमानस्याधीत्य वाधीया-
नेषु वा यथान्योव्यपेयादेतमेव प्रन्दसुसुयाधीधीत ।
तथानृतावभ्रद्भ्रंनेऽप्यनयाधमाच ।

गौतमः ।

अधर्दग्ने षापत्ताविति ।

‘अध्वं’ जलधरोमेघः ।

षमः ।

स्नेहातकस्य द्वायायां ग्रास्त्रलेर्मधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्यथोः ॥

यन्तु मनुनोक्तं ।

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्याथौ प्रयत्नतः ।

स्नाध्यायभूमिश्चाग्नुद्गामात्मानश्चाग्नुचिं द्विजः ॥ इति ।

तद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनविषयं ।

तथाच ब्रह्मयज्ञं प्रकृत्य तैत्तरीयकाः समामनन्ति ।

तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावनध्याथौ यदात्माऽऽग्नुचिर्यद्देश-
इति ।

अतएव मन्तुरपि ।

वेदोपकरणे चैव स्नाध्याये चैव नैत्यिके ।

नान्तुरोधोऽस्त्रनध्याये होममन्त्रेषु चैव चि ॥

‘वेदोपकरणानि’ ऋत्नानि, ‘नित्यस्नाध्यायः’ ब्रह्मयज्ञसमन्वौ,
होममन्त्रपक्षं वक्ष्यिष्यादिमन्त्राणामप्युपलक्षणं ।

नैत्यिके नास्त्रनध्याथो ब्रह्मयज्ञन्तु तत् स्मृतं ।

ब्रह्माहुतिहुतिं पुष्टमनध्यायवषट्कृतं ।

अपूर्वपक्षार्थं वानध्याथो न तु कर्मणि ॥

प्रयोगब्रौनकोऽपि ।

नित्ये अपे च कान्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
 नानध्यायोभवेदेवं ग्रहणे चाह यो स्मृतः^(१) ॥ इति ।

पुराणात् ।

श्रित्योऽध्ययनञ् कुर्वन्नध्यायान् विवर्जयेत् ।
 अध्यापनञ्चापि कुर्वन् अनध्यायान् विवर्जयेत् ॥

मनुः ।

इमाक्षिप्तमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
 अध्यापनञ् कुर्वाणः श्रित्याणां विधिपूर्वकं ॥

तथा ।

प्रणवव्याहतीनाञ्च सावित्र्याः शिरसः सदा ।
 नित्ये नैमित्तिके कार्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा ॥
 प्रकृते कामकार्ये च नानध्यायाः स्मृतास्तथा ।
 देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा ॥

तथा ।

चतुर्दशष्टमी-पर्व-प्रतिपत्स्त्रेव सर्वदा ।
 दुर्मन्धसामनध्यायस्तन्मरा गमनेषु च ।
 तत्र विस्मृतिश्रीलानां बऊवेद्प्रपाठिनां ॥
 चतुर्दशष्टमी-पर्व-प्रतिपदार्जितेषु च ।
 वेदाङ्ग-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥

गौतमः ।

प्रतिविषं यावत्समामनन्ति तथा चतुर्व्यये भोजनोत्तरकालं

(१) "ग्रहणे चाह यो स्मृतः" इत्ययं पाठः न समोधीनो विभाति ।

कन्दोगानामनध्यायः, तथाच प्राग्भोजनीयात् प्रादाद्धीयारण्य-
मेयानि ।

आपस्तम्बः ।

अथोक्तमन्वदन्तपरिषत्स्यपि ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसक-
लविद्याविग्रारदश्रीश्रीमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ
परिशेषस्थले कालनिर्णये अनध्यायकालनिर्णयः ।

अथ क्रोशान्तकर्मकाशः ।

तत्र शास्त्रवक्ष्यः ।

क्रोशान्तश्चैव षोडशे ।

'क्रोशान्तः' गोदानाख्यं कर्म, एतच्च ब्राह्मणविषयं ।

अदाह मतुः ।

क्रोशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यवन्धोर्षाविंशे वैश्यास्य द्वाविंशे ततः ॥

श्वोतिःशास्त्रे ।

यान्मुक्तानि चौरेषु भाणि तान्येव कृपाकरणे ।

अपनयने गोदाने क्रोशान्ते च प्रश्यामि ॥

इति क्रोशान्तकर्मकाशः ।

अथ ब्रह्मचर्य्यकाशविधिः ।

तत्रापश्यामः ।

अपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवाचोऽष्टाचलारिंशद्वर्षाणि पादौ-
नमर्द्धेन चिभिर्वा द्वादशवर्षाद्धं न ब्रह्मचारिषोडशोपवाचोऽस्ति ।

चिभिः पादैरुभं द्वादशवर्षाचीत्यर्थः, एतच्चाग्रक्रमविषयं ।

अदाह देवसः ।

अतः परमष्टाचलारिंशद्वर्षिकीं वेदग्रन्थार्थमातिष्ठेत् अग्रक्रमेत्
षट्त्रिंशद्वर्षिकीं चतुर्विंशतिवर्षिकीं चेति ।

एतन्न्यतिवेदविषयं ।

अदाह अमः ।

अथेद्वादशवर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।

षट्चिंशत्तं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

ब्रह्मचारिं ब्रह्मर्षिं वेदब्रह्मचर्यमाचरेत्, षट्चिंशत्ति द्वादश वा प्रतिवेदं संवत्सराद्धं वा प्रतिपञ्चदास जीवितस्याखिरत्नान् कृष्यकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतेः ।

पैठीनसिः ।

द्वादशवर्षांशेकवेदे ब्रह्मचर्याहरेत् प्रतिद्वादशं वा सर्वेषु पञ्च-
'शने वा ।

ग्रहण-सिद्धितौ ।

द्वादश द्वादशवर्षाणि वा प्रतिवेदं चावदुपहृतं वा वेदस्य
तावत् ब्रह्मचर्यमाचरेत् ।

मनुः ।

षट्चिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ चैविद्यकं व्रतं ।

तदर्द्धं पादिकं वापि पञ्चषण्णिकमेव वा ॥

अस्यार्थः ।

चैविद्या ऋग्यजुःषामाख्यवेदपञ्चविधं, तत् षट्चिंशदाब्दिकं
कार्त्तमेव प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्युक्तं भवति, अर्द्धिकपत्रे
प्रतिवेदं षड्वर्षाणि, पादिकपत्रे तु त्रयोविधम् ।

ब्राह्मवचसः ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दाणि पञ्च वा ।

पञ्चषण्णिकमित्येके ।

इति ब्रह्मचर्यकाण्डनिर्णयः ।

अथ समावर्तनकालः ।

तत्र दृष्टः ।

स्वीकरोति यदा वेदं धत्ते वेदव्रतानि च ।

ब्रह्मचारी भवेत्ज्ञातस्ततः पश्चाद्दृष्टौ भवेत् ॥

वेदस्वीकरणं वेदार्थविचारस्याप्युपलक्षणं ।

तथाच सत्यन्तरे ।

वेदमधीत्य ऋन्दोविषयानर्थान् बुद्ध्वा ज्ञायात् ।

तथाच व्यासः ।

न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्गुरुं ।

पाठमात्रावसानस्तु पक्षे गौरिव खीदति ॥

यथा पशुभारहारी न तस्य सभते फलं ।

द्विजस्तदर्थानभिज्ञो न वेदफलमश्रुते ॥

वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ।

अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां कष्टनं यथा ॥

योऽधीत्य वेदविद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्धयः पशुसमः^(१) पाप्मतां न प्रपद्यते ॥

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।

स ब्रह्मलोकमाप्नोति ब्रह्मानुष्ठानसिद्धितः ।

मृतसौमधनः सोऽपि यन्नेषामुच तद्भवेत् ॥

तथा ।

ज्ञानं कर्म च संयुक्तं अद्भुत्या कल्पितं यथा ।

(१) खरसमः इति ख० ।

अधीतं श्रुतमंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलं ॥
 पाठमाचरतास्त्रित्यं द्विजातींश्चार्यवर्जितान् ।
 पशूनिव च तान्प्राञ्चो वाङ्मन्त्रिणापि नार्चयेत् ॥
 श्वक्पादमप्यधीत्यान्तर्न्यायतस्तु तदर्थंविन् ।
 सम्यग्ब्रतानि संशेव्य समावर्त्तनमर्हति ॥

एतत्समर्थविषयं एकैकसमाप्तावपि ज्ञानविधानात् ।

तच्च ह्यरीतः ।

अथः ज्ञातका भवन्ति विद्याज्ञातको ब्रतज्ञातको विद्या-ब्रतज्ञा-
 तकश्चेति ।

अथः समाप्य वेदमसमाप्य ब्रतानि समावर्त्तते स विद्याज्ञातकः, यस्तु
 समाप्य ब्रतानि असमाप्य वेदं स ब्रतज्ञातकः, अथः पुनरुभयं समाप्य स
 विद्या-ब्रतज्ञातकः ।

याज्ञवल्क्यः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा ज्ञायीत तदनुग्रहा ।

वेदं ब्रतानि वा पारं नीत्वा ह्यभयमेव वा ॥

आपस्तम्बेद्ययाज्ञायीत्येके^(१) तथा ब्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्परिमाणेन
 विद्याब्रतेन चेत्येके, आधानाद्युपरिज्ञात्वाच्चविषयसुदकस्तुपस्युग्रज-
 नश्रिपकृष्टद्विरस्त्रायोगज्ञानाद्यतिकः संवत्सरमेतद्ब्रतश्चरेत् एतद्दृष्ट-
 चत्वारिंशत्स्थितमित्याचक्षते ।

व्यासः ।

गुरुशुश्रूषया विद्यां सम्याप्य विधिवन् द्विजः ।

(१) पाठोऽयं न समीचीनो विभाति ।

साधीत तदनुज्ञातो दत्तात्तौ दक्षिणां हि गां ॥

गौतमः । ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमग्न्यः कृतानुज्ञातस्य ज्ञानमिति ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन हेतुना 'निमग्न्यः' प्रष्टव्यः, कोऽर्षस्तुभ्यन्दातस्यः
इति वृष्टः स खलु यं ब्रूयान्तमर्थमाचार्याय दत्त्वा साधाद्गन्तौ तद-
नुज्ञया वेत्यर्थः ।

बुधोऽपि ।

गुरुष्वानुज्ञातः साधादिति ।

इति समावर्तनकालः ।

अथाश्रमकालनिर्णयः ।

तत्र ।

चतुर्धर्माश्रमाणां समुच्चयो विकल्पस्य तत्र समुच्चयं प्रकृत्य मगुराह ।

ब्रह्मचारी षट्षस्त्रस्य वागप्रसूद्यतिस्त्रया ।

एते षट्षस्त्रप्रभवास्तारः पृथगाश्रमाः ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्रेते यथाशास्त्रनिषेविताः ।

अथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमाङ्गतिं ॥

'षट्षस्त्रप्रभवाः' तदुपजीविनः । 'क्रमश इति प्रातिसौम्यं' निविद्धं ।

तथाच दृष्टः ।

अथाश्रमामानुसोम्यन्तु प्रातिसौम्यस्य विद्यते ।

प्रातिसौम्येन यो याति न तस्मात्पापकृत्तमः ॥

यो षट्षस्त्रममास्ताच्च ब्रह्मचारी भवेत्युच्यते ।

न चतिर्न वनस्य सर्वश्रमविवर्जितः ॥

तेन मृतभार्येण पुनर्विवाहासामर्थ्येऽपि न ब्रह्मचारिणा भार्य,
तत्र च ब्रह्मचारि-मृदाश्रमशब्दावुत्तरोत्तराश्रमिणः पूर्वपूर्वाश्रमाना-
श्रयणप्रतिपादनपरौ, अन्यथा “प्रातिसौम्यं न विद्यते” इति यश्च-
मविवक्षितं स्यात् ।

कूर्मपुराणे ।

ब्रह्मचारी मृदस्य वानप्रस्थोऽयतिस्तथा ।

कमेषैवाश्रमाः प्रोक्ताः कारणादन्यथा भवेत् ॥

वानप्रस्थाश्रमकृत्वा न मृदं प्रविशेत्पुनः ।

न संन्यासी वने वासं ब्रह्मचर्याच्च साधकः ॥

पुराणात् ।

ब्रह्मचारी यश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

अप्रमत्तो द्विजातेन भागाः पुत्र कुवर्त्मना ॥

आपस्तम्बः।

चत्वार आश्रमा गार्हस्पताचार्यकुलवाचः संन्यासोऽन्यप्रश्नमिति ।

तेषु सर्वेषु यद्योपदेशमन्यपोवर्त्तमान आश्रमं गच्छति, तेषु सर्वेषु
वर्त्तमान इति समुच्चयोदर्शितः ।

आवास्तुत्रुतिश्च चतुर्थी चद्याषां द्वयोर्वा समुच्चय इत्याह ।

ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य मृद्वी भवेत् मृद्वी भूत्वा वनी भवेदनी

भूत्वा प्रब्रजद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रभजेद्मृदादा वनाडेति ।

समुच्चये कास्तविशेषाकाङ्क्षायामाह मनुः ।

चतुर्थमाद्युषोभागस्तुविला सगुरोर्विजः ।

द्वितीयमायुषोभागं कृतदारोवसेदुष्टे ॥

वनेषु च विद्यत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सङ्गाम् परिगृजेत् ॥

“प्रतायुर्वै पुरुष इति श्रुत्याभिहितमायुषस्तुर्थाभागः पञ्चवि-
ग्रतिवर्षाणि ।

गौतमस्तु विकल्पमाह ।

तस्मान्नामविकल्पनेने ब्रुवते ।

अथन्तु विकल्पोऽग्रतर्थाश्रमव्यतिरिक्तविषयः ।

वशिष्टः ।

सत्वार आश्रमा ब्रह्मचारी गृहस्थोऽथानश्रमः परिव्राजकलोकां
वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा विग्रीर्णब्रह्मचर्यमिच्छेत्तमाविशेत् ।

वेदान् वेदौ वेति पक्षौ फलभूयस्त्वमभिप्रेत्य, वेदमधीत्यावि-
शुतब्रह्मचर्यलोकांश्रमाणां मध्ये यमिच्छेत्तं ‘आविशेत्’ आश्रयेत्तत्रैव
निष्ठां चाद्यादित्यर्थः ।

वामनपुराणे ।

गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपालं कुर्याद्द्वारपरिग्रहम् ।

ब्रह्मचर्येण वा कासं नयेत्सङ्कल्पपूर्वकम् ॥

वैश्वानरोवाच भवेत्परिव्राज्य वेच्छया ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ।

गृहं वनं वीपवनेद्ब्रूजेदापि द्विगोत्तमः ॥

उग्रनाः ।

आचार्येणाभ्यनुज्ञातस्तुर्थांशेकमाश्रमं ।

आ विमोकाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेष्याविधिः ॥
 अथ च विकल्पः समुच्चयानुष्ठानरहितानां वेदितव्यः ।
 इत्याश्रमकालनिर्णयः ।

अथोद्वाहविकल्पः ।

तत्र दृश्यति ।

वेदानधीत्य विधिना समाह्वनोऽमुतव्रतः ।
 समानामुद्देशेत्पत्नीं यशः-श्रीरु-वयो-गुणैः ॥
 वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं ।
 अविभुतब्रह्मचर्यां गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥
 गुरुं वा समनुज्ञाय प्रदाय गुरुदक्षिणां ।
 सदृशानाश्वरेहारान् मातापितृभते स्तितः ॥
 वेदं वेदौ च वेदान् वा ततोऽधीत्य यथाविधि ।
 अविशीर्णब्रह्मचर्यां दारान् कुर्वीत धर्मतः ॥

अथ नैष्ठिकानन्तरं ब्रह्म-सिद्धितौ ।

अथानुज्ञातो मुञ्चाद्युपनयनं कृत्वा सवर्णां परिणीय ब्राह्मादि-
 नोदाशेन ।

दक्षः ।

स्त्रीकरोति यदा वेदांश्वरेद्देवतानि च ।
 ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्ध्वं स्नातोऽग्री भवेत् ॥
 अनधीत्य द्विजोवेदान् स्नातोद्वाह यथा तथा ।
 अधीते ब्रह्मचर्येण चाङ्गं वेदं गुरोर्महे ॥

युग्मेऽप्ये सप्तदा विद्या-धर्म-कामायुषां सदा ।
 भर्तुरिष्टाभवत्योमे वर्षे कन्या त्वसंग्रथम् ॥
 माघमासे भवेद्दूढा कन्या सौभाग्यसंयुता ।
 फाल्गुनोद्गा भवेत्साध्वी वैशाखे पुच्छिणी भवेत् ॥
 धर्मयुक्ता भवेज्ज्येष्ठे धनिनी कार्तिके भवेत् ।
 देवपूजारता नित्यं मासे स्यात् सोमदैवते ॥
 उक्तवर्जितेऽन्येषु मासेषु प्राप्नुयाद्यदि ।
 विवाहं कन्यका ग्रा स्यात् सुत-श्रीलार्थवर्जिता ॥
 शितपत्रे तु यत्रशा प्रकाशयति सा कुलम् ।
 कन्योद्गा त्वसिताद्ये च अग्रेषु चेन्निदर्शना^(१) ॥

तथा ।

शुक्लपत्रं प्रशंसन्ति त्रिगेषुणोत्तरायणं ।

वशिष्टः ।

आपूर्यमाणपत्रे तु विवाहो ब्राह्मणस्य तु ।
 इतरेषां तु वर्णानां क्षण्यपत्रे विधीयते ॥

व्यासः ।

उपासनोपरिक्तासु तिविषु स्यादमर्हिता ।
 दुर्भगा चेति शेषासु सुत-सौभाग्यसंयुता ॥

तथा ।

कक्षाचभाविता प्रीतिः सौभाग्यं धनसंलभः ।

(१) पाठोऽयं आर्यभट्टकव्युक्तिः परस्परं न समीचीनः ।

सुखार्थं वञ्चविज्ञानि ग्रीक-बौद्धप्रकीर्तयः ॥
 प्रोकामसौ सुदः बौद्धं भाग्यमेवात्मजादयः ।
 उपद्रवाः पूर्णफलं शुक्रे प्रतिपदादयः ॥

तथा ।

गुरु-शुक्रेन्दुपुत्राणां दिनेषु परिणीयते ।
 या कन्या सा भवेन्नित्यं भर्तुंश्चिन्तानुसारिणी ॥
 अर्क-तत्पुत्र-भौमानां दिनेषु कलहप्रिया ॥
 सापत्न्यं समवाप्नोति तुषारकरवासरे ॥
 अष्टवर्गगतोऽनिष्टस्थानप्राप्तशुभपथः ।
 यदा तदा तद्विषये विवाहो न प्रशस्यते ॥
 यद्यस्य दिवसे प्रोक्तं गृहस्य सदसत्फलं ।
 तदग्नेवं तदीयायां होरायामपि निर्दिशेत् ॥
 प्रशस्तं जन्मतारासु केचिदाञ्जलपापरे ।
 दितारं जन्मनक्षत्रे त्यक्त्वा शेषां^(१) फलप्रदं ॥
 अर्कादीनां दिने युक्तं यत्फलं तद्विषयमे ।
 तदग्रेऽपि भवेत्फलं होरायाम् विशेषतः ॥
 आदित्याद्यन्ववारेषु चतोरकार्थनस्य च ।
 सपक्षोऽधिपतिस्तस्य वदन्तीति महर्षयः ॥
 दिवसे फलमेतेषां गृहसे यदिहोदितं ।
 तस्मात्फलयनाब्देषु सदेवाधिकं भवेत् ॥

(१) तज्जा शेषां इत्यत्र पाठो न समीचीनः ।

तिर्यक्पक्षोर्धगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणगे ।
 शङ्कुरेखादिभिर्व्यस्य भानि तत्र प्रदक्षिणं ॥
 कृत्तिकादीनि यत्तस्मिन्नेकराश्रितं ग्रहं ।
 नक्षत्रमम्बना विद्धं विवाहे स्यादग्रोभगं ॥

तथा ।

मैत्रं पित्र्यं तथा वैश्यं ब्रह्म-नैऋतदेवतं ।
 अहिर्बुधार्थमा वापि पौष्ण-धातु-निष्ठाकराः ॥

तथा ।

आद्ये मघाचतुर्भागे नैऋतस्याद्य एव च ।
 षड्भागशेषेऽन्येषु नक्षत्रेषु न गच्छते ।
 रेवत्यर्कचतुर्भागे विवाहः प्राणनाग्रमः ।
 स्वान्धजेषु चिषु सदा पाणियहणमिच्छते ॥

तथा ।

इत्तोत्तराणि वायव्यं मैत्रमूले च रेवती ।
 रोहिणी सौम्य-मैत्रश्च शुभं पाणियहे सदा ॥
 त्यजेद्विषवतं यत्नाद्गतौपातायनं तथा ।
 उत्पातदूषितश्चैवं वैद्यतिष्ठ विप्रवतः ॥

वातुस्यः ।

सावित्र्यानिशसंयुक्तान् मुहुर्त्तानपि निर्दिशेत् ।
 समानदेवतैस्तुभ्यं नक्षत्रैः फलमादिशेत् ॥
 मुहुर्त्तैश्चभिजिद्वर्जैः शुद्धाद्ये कालाभिन्नाः ।
 अष्टमो दिवसस्यैव योऽभिजित्संज्ञितः षणः ॥

स ब्रह्मणा वरो नित्यं सर्वकालः शुभप्रदः ।

उपपद्दोदयाद्यैश्च पापैस्तेन हि बध्यते ॥

तथा ।

वैवाहिकसंदैवत्यमुद्धर्त्तव्यमपि जायते ।

पाणिपद्मः कुमारीणामभीष्टार्थफलप्रदः ॥

वैधव्यन्दिनवान्धवस्य जगतौसूनोरपत्याक्षयः

सौम्यस्यार्थपरिच्युतिः सुरगुरोर्दास्यं तथा दुःखिता

प्राग्भ्यं भृगुनन्दिनः स्तुतिरपि त्यागस्य सौरेः पुन-

नारीणां गणिकालमेव तमसः केतोश्च वैधाद्बधः ॥

सारावस्थां ।

सर्वेऽप्यनुकूलाः शशि-सूर्यौ नैव गोचरविशुद्धौ ।

अपूढा शक्रधूर्यमस्य धनदस्य वा कुसटा ॥

रविश्चैवगते जीवे जीवश्चेवगते रवौ ।

वर्जयेत्सर्वकर्माणि व्रत-स्वस्वयमानि वा ॥

गुरौ न अष्टाष्टमगे विवाहः

शनेश्चरे जन्मगते तथेव ।

न चाष्टमे शीतकरे च कुर्याद्-

रवौ वराक्षैधनगे प्रथमात् ॥

घृण्यदयमध्यस्थं घृण्यादौ सप्तरात्रमपि वृत्तं ।

थाचा-विवाहसमयं मनसापि न चिन्तयेत् प्राज्ञः ॥

व्रतबन्धं दिजातीनां उदाहं सुन्दरीषु च ।

गुरावस्तमिते नित्यं न कुर्याद्भागवे तथा ॥

विवाहमपि नेच्छन्ति सुमयः काशपादयः ।
 यथा पौषे तथा वैश्वे केषिदिच्छन्ति सूरयः ।
 तथा सिंहगते जीवे विवाहे बादरायणः ॥

वशिष्ठः ।

विवाहे प्रतबन्धे च याचायां प्रतकर्मणि ।
 मुरावस्तमिते शुभे जातस्य परिणीयते ॥
 गुरुर्नष्टः पतिं हन्याच्छुक्रो गृहस्य कन्यकां ।
 चन्द्रे नष्ट उभौ हन्ति विवाहे तौ विवर्जयेत् ॥
 पश्चादभ्युदितो वासो दग्धाहं प्राग्दिग्गण्यं ।
 पचं दृष्ट्वा पूर्वणं पश्चाहं पश्चिमे सितः ॥
 विचिन्तयुपयाति नाग्रमन्त्र-प्रतापौ दक्षिणे त्वयने ।

वराहः ।

देग्नाचारस्तावदादौ विचिन्तो-
 देग्रे देग्रे वा क्षितिः सैव कार्या ।
 लोके दुष्टं पण्डिता वर्जयन्ति
 देवशोऽलोकोकमार्गेषु चाद्यात् ॥
 दृष्टस्तौ शोभनगोचरक्षे
 विवाहमिच्छन्ति हि दाक्षिणात्याः ।
 रवौ शुभक्षे च वदन्ति गौडः
 न गोचरोमाक्षवके प्रमाद्यं ॥

गौडाः सूर्यवचं प्राञ्जर्दाक्षिणात्या गुरोर्वचं ।
 माक्षया अग्रमिच्छन्ति काठानां ज्ञानमन्त्रं ॥

ताराबलं मागधीयाः अथगति
 कुर्वन्ति तारेन्दुबलेन माद्राः ।
 तथोत्तरामौकुलसन्निहृष्टाः
 माण्ड्य-तिक्षीर-तुषारकेषु ॥
 ग्रहर्ष-योगास्तिथि-वार-योगाः
 शुभाशुभा ये कथिताः प्रभृताः ।
 वज्रेषु तयोक्तफला भवन्ति
 मान्येषु देशेषु विचिन्तनीयाः ॥

शारावस्थां ।

षष्ठोविसम्राट्प्रविरष्टमो वा
 भागो मुहूर्त्ता यदि युज्यते च ।
 सूर्येन्दु-ताराबलसम्प्रयुक्ता
 गोभूसिका सर्वफलप्रदाची ॥

सप्तशुद्धिर्बुधो न स्याद्यौवनम् प्रशस्यते ।
 तदा तु सर्ववर्षानां कासोगोभूसिकः स्यतः ॥
 राशिनं ज्ञायते यस्य नापि सप्तस्य निश्चयः ।
 सप्तै सूर्योवली यस्मिन् तत्र सर्वं प्रशस्यते ॥
 शौरस्त्रिकवसो ज्ञेयो माहेद्योदिवसः स्यतः ।
 पितृसन्तु बुधोज्ञेयस्तुर्गुणवसोगुहः ॥
 शुक्रः पञ्चवसो ज्ञेयस्तुः षड्वसं उच्यते ।
 सर्वयज्ञवसैर्द्रियं तुल्य एवं दिवाकरः ॥
 चापा विवाहकालेषु कार्त्तव्यं विविधेषु च ।

यच्च सूर्यबलं नास्ति नास्ति सर्वं ततोबलं ॥
 पुंसामर्कः स्मृतो धोनिर्घोषिताममृतपुतिः ।
 अतोन्-धोषितोराप्तं बलं चन्द्र-ग्रशाङ्गं ॥
 यच्च चन्द्रस्य तारा च द्वावेतौ बलवन्तरौ ।
 दोषास्तच्च प्रक्षीयन्ते यदि स्युः सर्वतोऽपगाः ॥
 नष्टे शुक्रे तथा चन्द्रे गुरावस्तसुपागते ।
 न विवाहो न याथा वै नैव दानं समाचरेत् ॥
 द्वादश-दशम-चतुर्थे जन्मानि षष्ठाष्टमे तृतीये च ।
 प्राप्ता पाण्डियहणं जीवे वैधव्यमाप्नोति ॥
 सिंहे च भगदैवत्ये गुरौ पुत्रवती भवेत् ।
 अत्यन्तसुभगा साध्वी धन-धान्य-पतिप्रिया ॥

वात्सायनः ।

पक्ष-तिथि-क्षय-करण-स्यन्दर्कं लग्न-ताराभ्यः ।

पाण्डियहणे योज्यास्तत्त्वविदेकादशपदार्थाः ॥

विवाहकर्म नेच्छन्ति प्रसुप्ते शार्ङ्गधन्वनि ।

स्तान्वाथ गतानाम्नु माण्डव्याद्या महर्षयः ॥

सिंहस्थिते सुरगुरावधिमाशके च

ज्येष्ठे तथास्ततनुजस्य तथा सुतायाः ।

कुर्वीत नार्क-गुहनीचगयोर्विसग्र-

जन्मस्तथोच्च निखिलान्यपि मङ्गलानि ॥

रविणा चन्द्रयुक्तेन मारी वैधव्यमाप्नुयात् ।

औनेन विप्रते चोरैः शुक्रे पापं समाचरेत् ५

रश्मिपुष्पा सौन्दर्ये त्यक्तसञ्चया रतिप्रिया ।
 पतिमन्त्रं ब्रजेत्प्रियं केतुचन्द्रगन्धिते ॥
 गुरुचन्द्रस्य जामिने तिष्ठेद्यदि बन्धनितः ।
 धन-सौभाग्य-पुत्राश्च सभते नाप संग्रहः ॥
 मधि-सुक्ता-प्रवासेश्च सुवर्षाभरणैः शुभैः ।
 शोभतेऽस्तुमता सिद्धा गुरुणा यदि वीक्ष्यते ॥
 सा तु भर्तुः प्रिया नित्यं बुधे चन्द्रेऽप्य सप्तमे ।
 आदित्येन तु वैधव्यं महादारिद्र्यमेव च ॥
 दृष्टे चन्द्रे च भौमे च न कुर्याद् धामिप्रासनं^(१) ।
 बन्ध्या वा मृतवत्सा वा शनैस्सरगिरीषिते ॥

वशिष्टः ।

मरणं वाचयन्तीत्रं दास्यं दौःश्रीकमेव च ।
 चन्द्रशोभे यथाः कुर्यूरवि-रक्षाकिं-भार्गवाः ॥
 नैपुष्यं कुक्षपूष्यत्वं पौष्यं व्याधिमेव च ।
 बुध-जीवयुताः कुर्युः कर्तुंशैव यथाक्रमान् ॥
 दास्यं विभिसत्तुभिर्वा दास्येः वक्षितः पुनः ।
 दारिद्र्यं मरणं वापि कन्यायाः कुपते भुवं ॥
 प्रजत्यन्धजने नारी नैरिकावरभूषिता ।
 विदेष्टं वा प्रजेषण सौन्दर्यैव युतः प्रशो ॥
 सप्तानां मिथुनः श्रेष्ठस्ततः कन्या ततस्तथा ।
 तथा नैवदिकप्राप्तु विवाहे शपसाः स्यताः ॥

(१) न कुर्यादाभिवादनमिति क० ।

अन्ये द्विचतुरादीनामंशा पाश्चा मनीषिभिः ।
 युग्म-कन्या-तुषाद्यान्तु न स्त्रीषो न पराश्रयः ॥
 सुखदः सौम्यवर्षवर्गाः सग्नसौम्यनिरीक्षितः ।
 यो वा विवाहकालेषु प्रवेष्टे शुभकर्मणि ॥
 ब्राह्मणं कुरुते जारं शूद्र-जीववमागमे ।
 जीव-भास्करयोः स्नातं व्रतसं कुरुते पतिं ॥
 देवेश-सौम्यबोर्धेने त्यक्त्वा बन्धुन् पतिं तथा ।
 करोति तस्करं जारं कन्या नैवाप संग्रहः ॥
 विजयाग्रः सनात्रेण यद्युदाहे न दृश्यते ।
 पुंविनाग्रस्ततोऽप्राग्निं क्षेपेवं चोपितस्ततः ॥
 दशम-व्रतीषे नवपक्षमे चतुर्थाष्टमे कक्षपक्षे ।
 शम्भुनि पाददृष्ट्या फलाग्निं चैवं प्रपञ्चन्ति ॥

व्यासः ।

मेवाद्या ये मथा पूर्वमुक्ता दादश राश्रयः ।
 तेषां कन्या तुषा चैव मियुगस्य प्रवृत्तते ॥
 कन्या-तुषासु मेवेषु सग्नैस्त्वन्वाश्रये न तु ।
 अतोऽग्रये पक्षं कर्त्तुं वदतो मे निशामथ ॥
 तेषां सकौटकन्यान्वकुमारगतमागवा ।
 वृता वृत्तमने वाद्य युग्माग्ने ग्रीकसंधुता ॥
 वेङ्गा कुक्षीरभागे स्नात् तीव्रशेषा तथैव च ।
 सङ्गमप्रवसा विंशति पितृवैश्वरता तथा ॥
 रूप-ग्रीक-गुणोपेता कन्याग्ने स्नात् कुमारिका ।

अशान्तिता तुल्यश्रेष्ठे दुःश्रीका मल्लदूषिता ॥
 येषां सुखसुखीत्यन्ते दृष्टिकाम्येऽतिकोपना ।
 चतुर्थवर्गे सुकटा मृग-सुख-अर्थाग्रके ।
 सुदृष्ट्या ज्ञान्यवक्त्रा आत् कन्या नास्त्वप्य संग्रथः ॥

गर्गः ।

अधिमासकलाब्धोपानृतुपथायनोद्भवान् ।
 सुकर्म-करणोपेतांशित्युत्पातभवांस्य चान् ॥
 पश्यदृष्टिं दुराधर्षं द्रेक्षाणांकराश्रिजान् ।
 गुह-शुकनुभाजन्ति सन्ने सम्यग्यवक्षिताः ॥

आचार्यः ।

सन्नराश्रियुक्तो जामिचगतस्य वर्धितोराजः ।
 सन्नसे वैधन्यं जामिचगते च कन्यकामरणम् ॥
 राश्रियुक्ते प्रमथ्यास्ता न पितये सदा वर्धे ।
 प्रामथ्यगणे सत्युः साद्गुणदानिर्दितीयगे ॥
 दुश्चिकोऽर्धविद्विः साद्गुणानाग्रस्यतुर्धगे ।
 सुतनाग्रः सुतसे साद्गुणैरुद्विस्तापात्रिरे ॥
 जामिचसे च वैधन्यं प्रायुर्द्विस्तापात्रिरे ।
 धर्मगे धनदानिः सात् कर्मगेऽर्के विग्रीसता ॥
 लाभः सादायगे भागौ व्यथोदादग्रगे भवेत् ।
 चन्द्रे व्यथमिषा सन्ने द्वितीये धनिनी भवेत् ॥
 तृतीये सुभगा वाधौ बन्धौ बन्धुमिषा भवेत् ।
 सुतसे कन्यका माता पठसे सत्युमाप्रुथात् ॥

आयास्ते सप्तपत्नी स्यान्मृत्योर्द्व्युमवाप्नुयात् ।
 कन्या प्रजावती धर्मं विकारस्वारकर्मणि ॥
 भर्तृप्रियोपयुक्ता च शत्रिन्येकादशस्थिते ।
 वर्गाणी दादशे च स्यात् कन्यका श्रौतदा श्रौतौ ॥
 अग्निष्टयपहणं यातौ प्रशस्तफलदः श्रौतौ ।
 सौम्यांशकस्तो मैत्रेण दृश्यते चेद्वस्त्रीयसा ॥
 वैधव्यं सप्तमे भौमे कन्यका मृत्युमाप्नुयात् ।
 अग्नि-चौरभयार्तां स्यात् द्वितीयस्ते धरासुते ॥
 द्वितीयस्तेऽर्धसम्पन्ना बन्धुदृष्टा चतुर्थगे ।
 पुत्रहीना सुतस्ते स्यादरिगे सुतभागिनी ॥
 सप्तमस्ते महीपुत्रे युंक्षन्ती स्वसंयुता ।
 असृक्स्त्रावं धरासुतौ पुत्रस्ते कन्यकाप्नुयात् ॥
 नवमे भर्तृविदिष्टा दशमे कुक्षकप्रिया ।
 धनान्विता तथावस्ते नष्टार्था व्ययगे भवेत् ॥
 सप्तस्ते चन्द्रपुत्रे स्याद्भूर्मज्ञा सुप्रजा स्त्रिया^(१) ।
 स्वकुटुम्बरता नित्यं धनस्ते सोमनन्दने ॥
 स्वश्रू-शशरयोः पूजा द्वितीयस्ते शशाङ्कजे ।
 चतुर्थे बन्धुपूजा स्यात्सुभगा धनसंयुता ॥
 बह्वपुत्रा सुतस्ते स्याद्भूतशत्रुक्षयाङ्गिरे ।
 कष्टामापदमाप्नोति पुत्रहानिं तथैव च ॥
 सप्तमस्तेऽष्टमस्ते च रोगार्तां दुःखभागिनी ।

तपोरता धर्मगे खान्मायाश्रीला च कर्मसा ॥
 सुत-भृत्य-धवोपेता भौमे द्वादशगे भवेत् ।
 कन्या सद्गुणसंयुक्ता शशाङ्कतनये सदा ॥
 गुरौ सद्गते कन्या धर्मश्रीला ब्रह्मप्रजा ।
 सुदीर्घमायुराप्नोति निधनं निधने भवेत् ॥
 श्रुतिप्रसुदिता जीवे वृश्चिकक्षे भवेत्सदा ।
 सवन्भुवृद्धिं जानीयात् सर्वकामगुणान्विताम् ॥
 सुश्रीलसखा चतुर्थे पञ्चमक्षे ब्रह्मप्रजा ।
 सपत्नीयुक्ता षष्ठे बह्व्यूखा खवेशनि ॥
 विरूपा दुर्भगा स्वार्था व्यगन्ति विमलं यशः ।
 सुतकर्मसु संसिद्धिं प्राप्नोति दशमे गुरौ ॥
 विचित्रमाख्याभरणा पुत्रयुक्ता च कन्यका ।
 सुवर्ण-मणि-वज्राख्या भवत्येकादशे गुरौ ॥
 व्ययक्षे सततोदारा ददात्यर्थमतन्त्रिता ।
 आयुर्धर्मादिभिर्युक्ता सप्तमे भृगुनन्दने ॥
 प्रभूतगुणयुक्ता स्वात्मपणा च धनाश्रिते ।
 पुंस्रक्षी देवररता कन्या शुक्रे द्दतीयगे ॥
 यत्र सा भूषिता कन्या सुरूपा धनसंयुता ।
 नित्यं चतुर्थे शुक्रे पञ्चमक्षे ब्रह्मप्रजा ॥
 पत्युस बन्धुवर्गस्त्राविराख्या षष्ठे भृगौ ।
 बन्धकी सप्तमक्षे स्वाह्मार्गवे लोकगर्हिता ॥
 व्याघ्रदिता भवेच्छुक्रे नृत्युक्षे यमसाधनम् ।

भार्गवे नवमस्ये चाहूर्मपुत्रा प्रियंवदा ॥
 सत्कर्मपुत्रा दशमे शुभे धर्मपरायणा ।
 विधवार्षाभिता त्याज्या भवत्येकादशे धनौ ॥
 अथस्ये भार्गवे कन्या अथग्रीष्वा प्रजायते ।
 शौरे अग्रगते कन्या पुंस्यो दुर्भगा उग्र्या ॥
 निर्धना अथवा दीना धर्मसाक्षात्तमे भवेत् ।
 पुनर्वीनार्निदुःखानां हृद्गोत्रे च पीडिता ॥
 पञ्चमस्ये सुपुत्रा चात् षष्ठस्ये इतश्चाथवा ।
 गर्भसाधारिता नित्यं सप्तमस्येऽर्कगन्धने ॥
 अष्टमस्येऽर्कपुत्रे चाभित्यमामयवर्जिता ।
 नष्टधर्मप्रता कन्या धर्मस्येऽर्कगन्धने ॥
 चतुर्थ-सप्तमस्ये मृत्यु-वैषम्यकल्पवेत् ।
 राजगोत्रेष्वथान्येषु निष्कसः साह्ययश्चितः ॥
 पञ्च पाक्षिपदे दोषान् सर्वेषुदेव चिन्तकः ।
 दारिद्र्यं मृत्यु-वैषम्यं पौंस्यमनपत्यताम् ॥
 अष्टमायाहूर्मायाश्च तीर्थे वार्षे इन्द्रभाशुभाः ।
 अग्रस्य पञ्चमस्यानाशुभस्यापश्चितान् पशान् ।
 कार्थीविवाहो निर्दोषः कासो यसास्तुदुर्लभः ॥
 मूर्ध्निकर्मात्मजसुखशिषिकोपगते गुरौ ।
 भार्गवे च विनश्यन्ति सर्वे दोषा विशग्रने ॥
 त्यक्त्वा च अथ-नैधनाणि तु सदा शौम्यपथाः सशुभं
 चोत्सुञ्चाधुरपूजितः ब्रह्मधरोदुश्चिक्वासाभार्यगः ।

पापञ्च ×××× चन्द्रभवनं प्राप्ता चित्तेर्नन्दनं
 सुक्ता नैव भवेत् सा वर्षिणमयी पाणिपदेविहृदा^(१) ॥
 यो जन्मनि जन्मदृष्टादृष्टमराग्निक्षितो भवेत् क्षयरः ।
 स विवाहसप्तवर्ती शुभोऽप्यशुभं ददाति क्षणम् ॥
 श्लोकः ।

पञ्चभिरिष्टं रिष्टञ्च पुष्टमनिष्टमादिभं ।

स्नानादिवक्ष्यतेतैस्तुभिरेपि स्वयैः ॥

अर्कोऽस्तुक्रुष्टे सुरपूजिते च

दृष्टिं प्रपद्ये भृगुनन्दने च ।

भवति नार्यः सुत-सौख्य-सम्पत्-

सौभाग्यभाजः क्षतशत्रुपथाः ॥

पराशवे सूर्यविभूममई

शुभ्राटके भूमिस्थे कुले च ।

सप्तशतपिपिषि सप्तवन्धे

प्राप्ते च पापान्तरने च चन्द्रे ॥

अश्वत्थसोर्वा परिवेशिसोर्वा

पाण्डिपथः सञ्चितविष्णुसोर्वा ।

श्रीतीक्ष्णभासोर्विपरीतखेट-

कवन्धकाक्षामिकसोर्गिरसाः ॥

पराशरः ।

दशपञ्चशुक्लरुपाद्ये समवनतुने पञ्चशुक्लोत्पथे ।

(१) श्लोकोऽयं चारुश्रीशुक्लपद्ये सुमितः परम्परां न समीचीनो ज्ञाति ।

सादप्रसुखपरिषादे अक्षयपञ्चमिप्रपूरणी चटिका ॥

वास्तुः ।

तावपात्रं विवक्षितं वक्ष्येऽसमायुतं ।

इत्युदाहरणः ।

अथ वैवाहिककर्मकावः ।

वास्तुः ।

कच्छनदक्षनयवापुरमच्छपष्टदेदिवर्षकावखिलं ।

तस्मिन्निगतागतसखे वैवाहिके सुख्यात् ॥

वैवाहिके तु दिवसे शुभे वाच तिथौ शुभे ।

वामिषराशौ कन्याया ऋषे शुभमन्विते ।

चतुर्थिकां प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

इति वैवाहिककर्मकावः ।

अथ परिशयनकावनिर्णयः ।

तत्र वृत्तसतिः ।

पितुर्नचेतु या कन्या रजः पश्चात्संज्ञता ।

भ्रूणवत्या पितृसखाः या कन्या वृषणी सता ॥

यथा विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणोमदमोहितः ।

अथवायो स्यात्पुत्रः स विप्रो वृषणीपतिः ॥

वृषणीवृषणीता यो ब्राह्मणोमदमोहितः ।

वततं सततं तस्य ब्रह्मवत्या दिने दिने ॥

आपस्तम्बः ।

प्राप्ते च द्वादशे वर्षे रजस्वीणां प्रवर्तते ।
 यस्यां विवाहयेन्नोद्यात् स ज्ञेयो वृषस्त्रीपतिः ॥
 त्रिंशद्वर्षाद्दशाब्दान्तु भार्यां विन्दति मग्निकां ।
 पुनर्विंशतिवर्षा वा सप्तवर्षांमवाप्नुयात् ॥

मनुः ।

त्रिंशद्वर्षा वसेत्कन्यां यथा द्वादशवार्षिकीं ।
 अष्टवर्षाऽष्टवर्षां वा धर्मं वीदति सत्वरः ।
 वर्षैरेकगुणां भार्यामुदयेत् त्रिगुणः स्वयं ॥
 इति परिषद्यमकासनिर्णयः ।

अथ देयकन्याकासनिर्णयः ।

तत्र चाश्ववल्गवः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
 प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारौत्यभिधीयते ॥

संवर्तः ।

अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमे मग्निका भवेत् ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषस्त्री स्यता ॥

अथ 'वृषस्त्री' रजस्वला ।

तत्राथ देवसः ।

कन्या तु वृषस्त्री ज्ञेया वृषस्त्री च स्यतामया ।
 अपरा वृषस्त्री ज्ञेया कुमारौ वा रजस्वला ॥

वृषस्यतिरपि ।

पितुर्द्वेषे तु या कन्या रजः पश्चात्संस्कृता ।

भूषयत्या पितुस्तथाः या कन्या वृषस्यी सता ॥

विष्णुः ।

पितृवेषानि या कन्या रजः पश्चात्संस्कृता ।

या भवेत् वृषस्यी श्रेया हरंसाक्ष न दुष्यति ॥

एतच्च प्राथिकं, काशाक्षिद्वर्षागेव रजोदर्शनात् ।

अतएव अजः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोषिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत आर्धे रजस्तथा ॥

चतुर्नवम-परान्नरापस्त्यैरुक्तं ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तथाः पिता पिबति प्रोषितं ॥

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोषिणी ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे रजः स्त्रीयां प्रवर्तते ॥

एतदपि प्राथिकं, काशाक्षिणपापि रजोदर्शनात्सम्भवात् ।

अतएवाह अजः ।

त्रिंशद्वर्षीवशेत्कन्यां यस्यां द्वादशवार्षिकीं ।

अष्टवर्षीऽष्टवर्षीं वा धर्मे वीदति अमरः ॥

एवञ्च रजोदर्शनात्पूर्वं विवाह इत्युक्तं भवति ।

तथाच नौतमः ।

प्रदानात्प्राप्तोरप्रयच्छन्तोषी प्रात्याशयः प्रतिपत्तेरित्येके ।

वमः ।

तस्मादुदाहरणैस्त्वान्वा वाक्वक्तुंमती भवेत् ।

वमिष्ठः ।

प्रत्ययेवमिष्ठा कन्याश्चतुकासभवात्पिता ।

श्चतुर्गतां चि तिष्ठन्वां दोषः पितरश्च्यति ॥

संपदे ।

वाक्वक्षेचं न श्रुतिं वाक्वक्षीयति पांशुभिः ।

वाक्वक्षेचं न जानाति तावद्भवति नमिका ॥

चमरविंशः ।

नमिकागामतात्तेति ।

चमिराः ।

चमवाप्तरेवा गौरी प्राप्ते रजधि रोहिणी ।

चमचनना तु वा प्रोक्ता कुचहीना तु नमिका ॥

चमनेव्यथ जातेषु योमो कुङ्गे तु कन्या ।

पयोधरेषु गन्धर्वी वक्रिर्धुङ्गे रजसायां ॥

तस्मादुदाहरणैस्त्वान्वा वाक्वक्तुंमती भवेत् ।

विवाहो ज्ञहवर्षायाः कन्यायाः प्रसूते कुभेः ॥

दृष्टसतिः ।

व्यसने तु कुचं चन्यात्पितृन् चन्यात् पयोधरे ।

चन्यादिदृष्टं पूर्णं प्राप्ते रजधि कन्या ॥

पराशरः ।

माता वैव पिता वैव ज्येष्ठोभाता तथैव च ।

चक्षोऽपि^(१) नरकं धाम्नि दृष्ट्वा कन्वां रजस्वलां ॥

पेठीनसिः ।

यावन्नोद्यतौ क्षणौ तावद्देहा । अथ च्छतुमती भवति दाता
प्रतिपक्षीता च नरकं प्राप्नोति पितामहः प्रपितामहश्चेति विद्यार्था
जायते तस्मात्प्रसिद्धा देया ।

याश्चवक्ष्यः ।

अप्रथमश्चक्षवाप्नोति भूषणत्याग्यतावृत्तौ ।

नारदः ।

यावन्मर्त्यवशात्ताः धर्मेषुः पतिना विना ।

तावद्यो भूषणत्याः सुखात्त चो न ददाति तां ॥

चात्पुनर्मनुजोक्तं ।

कामनामरक्षान्तिष्ठेद्गृहे कन्वर्तुमत्यपि ।

न चैवैनां प्रथञ्चेत गुणहीनाय कर्त्तुं शित् ॥

तद्गुणवति यथावति गुणहीनाय न दद्यादित्येवंपरं, न पुनर्गुण-
हीननिषेधार्थं ।

यत आह धर्मः ।

दद्याद्गुणवते कन्वां नमिकामेव प्रकृतः ।

न लेव गुणहीनाय नोपदद्याद्गुणवतां ॥

इति द्वयकन्वाकाकनिर्घण्टः ।

अथ स्वयम्बरकालनिर्णयः ।

यमः ।

कन्या द्वादशमे वर्षे प्रदातुर्न गृहे वसेत् ।
भ्रूणक्षत्या पितृसखाः सा कन्या वरयेत्स्वयं ॥

मनुरपि ।

त्रीणि वर्षाण्युदीचेत कुमार्यंतुमती वती ।
ऊर्ध्वं तु काष्ठादेतस्माद्विन्देत् सदृशं पतिं ।
अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयं ।
नेनः किञ्चिद्वाप्नोति न च स्वं साधिगच्छति ॥

सोऽपि न पापमाप्नोतीत्यर्थः ।

बौधासनः ।

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि अचेत् ।

‘सदृशे’ गुणवति ।

वचिष्ठः ।

कुमारो अतुमती त्रीणि त्रीणि वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं पितृवर्षभः

पतिं विन्देत् तु स्वं ।

अत्युन्नतमेतन्मोक्षं ।

त्रीण्युत्तमतीत्य स्वयं वुञ्चते ।

अथ विष्णुमोक्षं ।

अतुचयसुपासीव कन्या स्वर्वास्त्रस्वरं ।

अतुचये वतीते तु प्रभवत्यात्मनश्चाथा ॥

तदुत्पत्त्याद्वाङ्निविधपरं, यदा तु न वर्षपथमवच्छातुमर्षं तदा
अदुत्पत्त्यादूर्ध्वमपि वरयेत् ।

कात्यायनः ।

वरयित्वा तु यः कश्चिन्नवस्येत् पुत्रसो यदा ।

रत्नागमास्त्रीपतीत्य कन्याम् वरयेत्यर्षिं ॥

‘रत्नागमान्’ अद्वय् ।

गारदः ।

प्रतिव्यञ्ज तु यः कर्मा वरादिशान्तरं प्रयेत् ।

चौगृह्यन् समतिक्रम्य कन्याम् वरयेदरं ॥

‘प्रतिव्यञ्ज’ वरयित्वा ।

केचित्तु अदुत्पत्त्यादूर्ध्वं अथनरविधासकं पूर्वीदासतविश्व-
गौतम-गारद-कात्यायनवचनसमागार्षेण व्याचक्षते, तद्व्युक्तं । तत्र
यि पितुरदानं प्रकृतं न तु वरयितुर्देवान्तरगमनं नरसं वा तस्मात्
क्रमात्परोधात्पूर्वैव व्याख्या श्रेयसी । यदा तु मैवं कश्चिन्नात्मन्या
राधानमात्रजेत्, अतुल्यत्वा तस्य वरं पतीष्य वरयेत् अर्षं, कश्चि-
दाता उत्तरेषु मध्ये ।

वाङ्मवचनः ।

गम्यन्वभावे दाहृषी कन्या कुर्वीत् अथनरं ।

‘गम्यं’ गमनार्षे ।

इति अथनरकाण्डनिर्षयः ।

अथ चतुर्थाश्रमस्वीकारकालनिर्णयः ।

उच्यते ततः शक्यं द्वितीयं श्रावणं प्रति ।

चतुर्थ्याश्रमं गच्छेत् उतसोमो जितेश्रियः ॥

मत्स्यपुराणे ।

चतुर्थं त्रायुषः श्रेष्ठं श्रमशिला श्रमं ब्रजेत् ।

केन्द्र-सोम-गन्धान्याय वानप्रस्थोऽनुमिहतिः ॥

श्रावणमादाश्रमं वयः पूतो भवति कर्मभिः ।

योऽपि तत्र पिता तादृक् क्रमेण सुखमाहितः ॥

वानप्रस्थं समासाद्य चतुर्थाश्रममभ्यगात् ।

वने चरन्निवृत्त्यै^(१) द्वितीयं भागमायुषः ।

चतुर्थ्यायुषो भागं त्यक्त्वङ्गः परित्रजेत् ॥

द्वितीयं भागमिति यावता काष्ठेन तपःशुद्धिः विषयाभिसाधयश्च
निवर्तते तावद्विचरितः, न हि सुखकृतौयः काष्ठो न यावति च
वयश्च महावेद्यः तदा तदा वयश्चते तदा परित्रजेदित्यर्थः ।

श्रावणमादाश्रमं गत्वा उतसोमो जितेश्रियः ।

भिषावशिपरिभाणः प्रज्जेत्प्रेत्य वर्द्धते ॥

समुद्ययपश्चात्प्रभवेत्, यदा मन्त्रशासन-वानप्रस्थाश्रमौ क्लृप्तौ-
भयथावशकानुष्ठानेन जितेश्रियः तदा प्रजज्ज्वर्यते इति पूर्व्याश्रम-
धर्मानुवादः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

चतुर्थाद्य सुताण्डेवानयनार्थं पित्र्यंशया ।

(१) वनेऽनुविद्यतेति च० ।

भूतादींश्च कथं मौख्यात् खर्गतिं गन्तुमिच्छसि ॥

काशिकापुराणे ।

अधीत्य विधिवदेदान् पुषानुत्याद्य धर्मतः ।

शृणानि चोष्णपाकस्य दद्यात्तत्रैव संन्यसेत् ॥

गुरुशानुमतः खाला बदारो वै द्विजोत्तमः ।

अनुत्याद्य सुतं नैव ब्राह्मणः प्रज्जेद्गुह्यात् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

श्लेषव्यापाकरणमविधाषाजितेन्द्रियः ।

राग-द्वेषावनिर्वृत्य मोक्षमिच्छन् पतत्यधः ॥

मनुः ।

शृणानि चोष्णपाकस्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकस्य मोक्षन्तु देवमानो ब्रजत्यधः ॥

मोक्षैकफलत्वात् ज्ञानमेव चाथ मोक्षब्रह्मेणोच्यते, अतएव मोक्षं
देवमान इत्युक्तिः ।

अधीत्य विधिवदेदान् पुषांशुत्याद्य धर्मतः ।

दद्यात् तद् ग्रन्थितो यज्ञैर्मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥

अनधीत्य द्विजोवेदं अनुत्याद्य तचात्मजान् ।

अनिद्या चैव यज्ञेषु मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥

उल्लुप्यपचमाभित्येतरपचमिन्दावचनं न पुनः प्रतिबोधः उद्दि-
तानुदितसोमवत्, अन्वया “अदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रज्जेदिति
प्रत्यक्षनावाक्यमुक्तिविरोधः ख्यात् । “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्षेडवान् जायते ब्रह्मचर्येण अविभो यज्ञेन देवेभ्यः ब्रजथा पितृभ्यः

एष वा अगृणोषः पुत्री यज्ञो ब्रह्मचारो वासीति एतन्मैत्रिरीच-
मुतिवचनमपि समुच्चयपञ्चाशद्यमेव ।

ब्रह्म-सिद्धीतौ ।

वगवासादूर्ध्वं ग्रामस्थ परिश्रतवयसः कामतः परिब्रजनमेवाग्नि-
मात्मन्यारोष्य व्यपगतभय-क्षीभ-मोह-क्रोध-ग्रीक-द्रोह-मद-मत्सर-
कलकषोषितवेदनावस्थितमनसः अङ्गाद्यनियतं भवति तस्मात्तद-
दरेवोपासीत यददरेव संन्यसेत् सव्यारम्भपरिग्रहानुत्सृज्य ।

विष्णुपुराणात् ।

पुत्र-द्रव्य-कलषेषु त्यक्तशेषो नराधिपः ।

चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ॥

दिवा दिश्ये च भोगे तु विषये पञ्चकलषे ।

दृष्टानुभवाविके चैव विरक्तः संन्यसेद्दनात् ॥

कूर्मपुराणे ।

किञ्चिच्छ्रेयस्करतमं लोकेऽस्मिन् ब्रह्मचर्यमाः ।

यज्ञसापो वा संन्यासो ब्रूत मे सर्ववेदिनः ॥

आराध्य तपसा द्वैवं योगिनं परमेश्वरम् ।

प्रब्रजेद्विधिवद्दृष्टैरिहा पूर्वं सुरोत्तमान् ॥

वगवासात्परिभ्रान्तः प्रब्रजेद्विधिपूर्वकं ।

व्याप्यदिष्टोविरक्तो वा नातुरोवाच दुःखितः ॥

आतुराणां विज्ञेयोऽस्ति न विधिर्न च सत्क्रिया ।

त्रैवमाचक्षु सञ्चाय आतुराणां विधीयते ॥

उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चोर-व्याघ्रादिगोचरे ।

मयभीतस्य सञ्चायं अङ्गिरा सुगिरमवीत् ॥
 विरक्तः सञ्चयेद्विद्वानगिह्यापि दिव्योत्तमः ।
 अथापि विविधैर्धैरिह्या वनमपात्रयेत् ॥
 तपस्यया तपोयोगाद्विरक्तः सञ्चयेत्तथा ।
 प्रकर्तुंमखमर्षोऽपि जुहोति अजतिक्लिषाः ॥
 अन्धः पशुर्दरिद्रोवा विरक्तः सञ्चयेत् दिवः ।
 सर्वैवानेव वैराग्यं जायते सर्वैवसुदु ।
 तदैव सञ्चयेद्विद्वान्व्या पतितो भवेत् ॥

वमः ।

चौर्ध्वेदमतोविद्वान् प्राङ्मुखो मोक्षमात्रयेत् ।
 वमः सर्वेषु भूतेषु कृतकृत्यः परित्रयेत् ॥
 पुणर्दारक्लिषाभावे न्यतभार्यः परित्रयेत् ।
 वनाद्वा भूतपापो वा परं पन्थानमात्रयेत् ॥

सूर्मपुराणे ।

उत्पन्नज्ञानविज्ञानो वैराग्यं परमं मतः ।
 यत् त्रयेत् ब्रह्मचर्यादीन् अदीप्शेत्परमाङ्गतिं ॥
 दारानाहत्य विधिवद्दयावदिविधैर्धैः ।
 अवेदुत्पादयेत्तत्सो विरक्तो यदि सञ्चयेत् ॥
 अगिह्या विधिवद् अङ्गैरनुत्यास्य तथात्मजं ।
 न गार्हस्थ्यं ऽशीमा तु सञ्चयेत् बुद्धिमान् दिवः ॥
 अथ वैराग्यवेगेन स्नातुं नोत्सहते ऽर्यं ।
 तदैव सञ्चयेद्विद्वाननिर्घे विचारयेत् ॥

१५ अ० १] अभिहोषाधान-दारस्त्रीकारकावधिर्व्यवहारकम् । २१

प्रथमादात्ममादापि विरक्तो भवत्यनरात् ।
माङ्गलो मोक्षमन्त्रिच्छंशक्ता यज्ञान् परित्रयेत् ॥
अथ द्वितीयं यथाथ दृष्टस्यात्मसुत्तमं ।
चतुर्थमाद्युषोभागं तत्कालो वापि परित्रयेत् ॥
इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथाभिहोषाधान-दारस्त्रीकारकावधिर्व्यवहारः ।

तत्र मनु-शातातपो ।

दाराभिहोषणमन्त्रं कुरुते योऽप्ये क्षिते ।

परिवेत्ता न विज्ञेयः परिविन्द्य पूर्वजः ॥

अथ योदरोभाता गान्धर्वो गान्धर्वात्मनः । एतदेवोत्तरं
सूटीभविव्यति, तथा पतितोऽन्त-नपुंसकान्ध-वधिर-मूक-अप-
कुञ्ज-कुचि-शिथि-राजपक्षोदराद्यथाधमधारोगाभिभूत-नास्ति-
प्राक्कबोगिप्रप्रथितचिरकासप्रोषितेषु एतेष्वदोष इत्यवगम्यं ।
एतेषां परिषयादावधिकारस्याविद्यमानत्वात् ।

अत एव ऋग्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

द्विप्राणरक्ष-क्रीवैकदृषयांश्च यशोदरात् ।

वेष्माकिडांश्च पतित-शूद्रतुष्ठाधिरोमिषः ॥

वक्ष-मूकादि-वधिर-कुञ्ज-वामन-कुच्छकान् ।

अतिदृष्टानदारांश्च क्षयिकान् नृपक्ष च ॥

धनद्विप्रप्रजांश्च कामतोऽकारिषुषया ।

कुञ्जटोऽन्त-पोरांश्च परिविन्द्य कुरुति ॥

श्रातातपः ।

ज्ञीवे देशान्तरस्ये वा पतिते प्रप्रभिते तथा^(१) ।

योगशास्त्राभिषुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

सुमनुः ।

अथनाचक्रुचिन्तो वा नास्तिको वाच वापनः ।

कनीयान् धर्मकामस्य आधानमप कारयेत् ॥

पितृव्यपुत्रान् वापन्मान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निशेषसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

यम-वाक्कसौ ।

दाराग्निशेषधर्मेषु नाधर्मः परिविन्दतः ।

इति पाठः । 'परनारीसुतान्' दत्त-क्रीतकादिभ्रातृन् ।

वशिष्ठः ।

अष्टौ द्वादशवर्षाणि भ्रातरमग्निविष्टमप्रतीक्षमाणः प्राथ-
क्षिप्ती भवति,

अग्निविष्टं माचोदरे, भवन्ति चाच स्रोकाः ।

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्ञायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

उत्सन्नः किञ्चिन्नो कुठो पतितः ज्ञीव एव वा ।

राजयज्ञादियुक्तस्य न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुं ॥

वृष्ट-वामन-सुज्जान्-पतितोत्सन्न-कुण्डकान् ।

(१) पतिते प्रभिते तथेति पाठे नाक्षराधिक्यदोषो नवितुमर्हतीति विभावनीयं ।

१५ अ० ।] अधिहोत्राधान-दारहोकारकाजिर्व्यवप्रकरणम् । ७३

रोगि-बधिर-मूत्रेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत श्रद्धाञ्च वचनं यथा ॥

तथा दृष्टव्यमिष्टः ।

अपत्यस्तु यदानग्निरादध्यादनुजः कथं ।

अपत्यानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

एतन्नाधिकारिणि भ्रातरि अकुर्वति वेदितव्यं । अनधिकारिणि
व्यतिक्रमाभावाच्च तदनुज्ञायप्येषं दृश्यते ।

अतएव दारोतः ।

योदराद्यान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेषु मेव्यथा ॥

अर्थः। योदरेऽप्येऽधिकारिणि अकृतविवाहे विवाचनीयमाने
सन्निहितेऽवतिष्ठति तदनुज्ञां दृष्टीत्याधानवद्विवाहो न कदाच-
नापि कर्तव्यः ।

यदाहोत्रणाः ।

पिता पितामहो यस्तु नाप्यजोवाच कस्तपित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

पितृव्यञ्च तु नाधीतं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति श्रद्धाञ्च वचनं यथा ॥

अचायनुज्ञाते क्षिते वा भ्रातातपः ।

२२० चतुर्थमधिक्यामसौ परिवेषकश्चेत्काचपिर्विदे [१५.५० ।

अथः परिविन्दन्ति कनिष्ठश्च वा च कन्वा विदुषिका ।
इतथाधिकाररचिते भ्रातरौति पूर्ववचनादतिशुद्धया ज्येष्ठापि
वती न कनिष्ठाया विवाहविज्ञप्तेदुर्भवितु मर्तेतीति ।

इत्यग्निहोत्राधान-द्वारसौकारकाचनिर्वयः ।

आवावसथ्याधानकाचनिर्वयः ।

तत्र आवावसथः ।

आवावसथमनादृत्य चेतासां चः प्रवर्जते ।

सोऽनाशिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यते ॥

अथ केन्द्रिदाकः ।

द्वाराग्निहोत्रसंघोमं चः कुर्यादप्ये स्मिते ।

इत्यग्निहोत्रसंघोपादानादौपासनपरिपद्येऽपि नैव परिवेदनं
अस्ति अन्वमन्त्रेण्यग्निहोत्रसंघनादिति तदपुत्रं अन्वमन्त्रेण-
ब्राह्मणान् ।

अतएवाह मार्कः ।

सौर्ध्वं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्द्वारसंघं ।

आवावसथं तथाधानं प्रतिगतस्त्वन्वया भवेत् ॥

ब्रह्मणर्मीऽपि ।

वाजनाश्यापनेद्यैव अग्निहोत्रेभोधनेन च ।

उपासनं समादधात् सक्ताश्चे परिवेदयन् ॥

'सक्ताश्चे' अथापिहितक्ताश्चे ।

तथाच सतिः ।

आधानं विधिवदेकसुकुसभद्राद्यापि वा ।

महामवाहरणोर्वा दार-दावादकाकयोः ॥

पारस्करः ।

आवस्यञ्चाधानं दारकाद्ये दावादकाद्ये एकेषां ।

मौतमः ।

पुत्रसुत्याद्यावस्यञ्चाधानं कृत्वातिथीन् संपूजयेत् ।

यावः ।

अग्निर्वैवाचिको येन न दृश्यतेः प्रमादिना ।

पितर्युपरते तेन दृशीतव्यः प्रव्रजतः ॥

यो दृशीत्या विवाहाग्निं दृश्यन् इति मन्वते ।

अजं तव्यं न भोक्तव्यं दृषापस्यो हि च सतः ॥

ज्येष्ठस्याधिकारिण एतद्दृष्टव्यं कनोर्षाच्च कृत्वाग्निदोषेऽपि ज्येष्ठे
धातरि वेदाश्रयणाद्यावन्तो जैवाग्निपरिपद्यन्तुर्वजपि प्रव्यवायेन
वच संदृश्यते ।

अथ गर्जः ।

पितृपात्रोपजीवी वा धात्रपात्रोपजीवकः ।

ज्ञानाश्रयणभिदो वा न दुष्येताग्निना विना ॥

अनधीतवेदस्यापि समाहृतविवाचः सत्यमनेन दर्शितः ।

अनधीत्य द्विजो वेदं ज्ञानोदाहृतं वया तथा ।

अधीते मङ्गपर्येषं चाग्रं वेदं नुरोर्दंसे ॥

इत्यावस्यञ्चाधानकावधिकवः ।

अग्निहोत्रकालः ।

तत्र कात्यायनः ।

उदितेऽस्तुदिते चैव समयाद्युचिते तथा ।
 सर्वथा वर्तते यच्च इतीयं वैदिकी ऋतिः ॥
 रात्रेण चोद्रे भागे यद्-नक्षत्रभूषिते ।
 काशं तनुदितं ज्ञाना होमं कुर्वादिचक्षुषः ॥
 तथा प्रभातसमये गृहे नक्षत्रमच्छले ।
 रविर्वावज्जुञ्जेत समयाद्युचितं च तत् ॥
 रेखामात्रं प्रदृश्येत तस्मिन्नित्यसमन्वितः ।
 उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

शङ्करः ।

शाचं प्रातश्च जुञ्ज्यादग्निहोत्रं यथाविधि ।

बौधायनः ।

आशाचं कर्मणः प्रातराप्रातः शाचकर्मणः ।

आहुतिर्नातिपथेत पर्वणं पार्वणान्तरात् ॥

बौधायनहोत्रपरिशिष्टे ।

श्वबोधे च प्राजापकाः आचंखे अग्निहोत्रिणां पशान्ते समस्त-
 होमानपाक तथा द्विरापीय-वज्राचयो दिमासाहर्मासाद्याग्निहोत्र-
 मजुञ्जुवृक्षसाशाचावेर आमयाव्यातीवार्धमासाद्याग्निहोत्रं जुञ्ज्यात्
 उपवेधेऽपि प्रातःशाचं चतुर्दश चतुर्दशीतानि प्रातश्चतुर्दश^(१) ।

(१) वाठोऽयं आहर्मात्रुक्त्येव सुप्रितः परस्परं न समीचीन प्रति-
 भाति ।

चतुर्दशप्रश्नस्तुपञ्चदशार्थं, कदाचित् पञ्चदशापि भवन्ति कदा-
चिच्चतुर्दशैतानि कदाचित् षोडशानि ।

मरीचिः ।

पञ्चदशोमानयोदत्त्वा गत्वा कस्यान्विते ।

होमं पुनः प्रकुर्वीत भवेच्च न स दोषभाक् ॥

इत्यग्निहोचकालनिर्णयः ।

अथ प्रासादाद्यारम्भकालः ।

अथाकाशं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमाचरेत् ।

सैचे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ॥

वैशाखे धन-रत्नानि ज्येष्ठे धृत्युत्सायैव च ।

आषाढे धन्य-रत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ॥

श्रावणे धन्यजाभक्ष्यं शनिभद्रपदे भवेत् ।

पक्षीवात्र आश्विने खात्कार्तिके धन-धान्यकम् ।

मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतोभयम् ॥

‘भक्तं’ भक्ष्यमाचोपसर्षणं ।

जाभक्ष्यं वज्रगो विन्धादग्निं माघे विगिर्हिरेत् ।

फाल्गुने कार्दमं पुष्यामिति कार्दमकं सतम् ॥

विश्वकर्ममते ।

सैषे श्लोकास्तुष्टोभर्ता वैशाखे च धनान्वितः ।

ज्येष्ठे गृही विपद्येत नमन्ति पञ्चवः शुभौ ॥

श्रावणे धनदृष्टिः खाद्यभक्षे न वषेद्गृही ।

कक्षस्यवाधिने मासि भत्या नम्यन्ति कार्त्तिके ॥

मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः वृषखे कामवन्दः ।

‘वृषखः’ पौषः ।

माघे भवेदङ्गिमघं फाल्गुने नीरनुत्तमा ॥

तथा वृषखे ।

वाधिः शोकोभवेद्येने वैशाखे धनरत्नयुक् ।

गो-मघियादिभिर्बुधो मृगशिरसौ सदैव हि ॥

ज्येष्ठे मृत्युमवाप्नोति आषाढे पशुनाशनम् ।

भत्यासामः सुरजानि जामोऽर्षका तथैव च ॥

माघे भत्यासामस्तु धनवृद्धिरनास्तुषा ।

मासि भाद्रपदे गेहं दुःखदं जायते भुवम् ॥

तत्र सर्वस्यदानस्तु भवेत्तद्दृश्यमेधिगः ।

वाधिने तु भवेन्नित्यं पत्नीनामस्तथा कथिः ॥

कार्त्तिके खारुर्गं धान्यं भत्यानामोऽप्यर्षनिर्गम् ।

अत एव प्रशान्तने प्रासादारब्धे सुताः ॥

मार्गशीर्षे मृगशिरसौ धनसामस्तुखप्रदः ।

मघं वै विविधं तत्र वृषख्यादिसुरजकम् ॥

वास्तुसामः शुभवाच प्रजासामो महागधि ।

मिषाणां चैव पुषाणां स्त्रीणां सामः परोभवेत् ॥

पौषे भीतिः परिशेषा तस्कराणां सुदायवा ।

धन-धाम्यादिसामः ख्यात् पुन-मिषादिवन्दः ॥

माघे वङ्गिमघं ज्येष्ठं सर्ववृत्तापन्नमहा ।

काङ्क्षुने चैव विज्ञेयो ज्ञातः काङ्क्षनजः शुभः ॥
 पुत्रजातो महानप सुख-सौहृदसंयुतः ।
 इति मासपक्षं प्रोक्तं चैविष्यमधुना ज्ञे ।
 उत्तमं मध्यमञ्चैव कनिष्ठञ्चेति तत् विधा ॥
 वैशाखे श्रावणे चैव मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
 उत्तमाक्षे समाख्याताः कथ्यन्ते मध्यमाक्षया ।
 आषाढे कार्तिके पुष्ये मध्यमाक्षेति कीर्तिताः ॥
 कनिष्ठाक्षान् समाख्यात्से निग्रामय समासतः ।
 वैशो ज्येष्ठो नभस्यः स्युरीषोमासाः कनिष्ठकाः ॥

‘ईशः’ कश्चिन् ।

पक्षनेषां समासेन कथितं तत्परिष्कृतम् ।

अपरमित्तपञ्चाशाम् ।

रवौ कन्या-तुषाण्णिस्ये वास्यौ पूर्वे श्रिरः स्थितम् ।

‘चक्षिः’ वृश्चिकः ।

पापे च मकरे कुम्भे दक्षिणेन व्यवस्थितम् ।

आदित्यवारषोगेन च वास्यः सरति भ्रमात् ॥

अथ भासुः श्रिरस्तत्र कश्चित्तं रविक्रमात् ।

देवागारं दृष्टञ्चैव न कुर्वाण्शीर्षसम्पुञ्जम् ॥

शुक्लुरोगभयानि स्युः प्रवृत्तं कुक्षिसम्पुञ्जम् ।

तुषा-वृश्चिक-कन्यासु भास्करो यदि संस्थितः ।

न तदा प्राप्नुवं कुर्वात् दृष्टं भवति निष्पन्नम् ॥

अनुर्जकर-कुम्भेण वदा तिष्ठति भास्करः ।

तदा चान्यसुखं वेष्म राज-चोराग्निभीतिदम् ॥
 मीने मेघे वृषे प्रत्यक्सुखं स्त्रीकलहावचम् ।
 मिथुने कर्कटे सिंहे न कुर्वाचोत्तरागमम् ।
 तथा कर्तं भवेदेषा दोष-शोक-भयावचम् ॥
 विशकर्मा ।

स्त्री कन्या-तुलासिखे षट् सं वावपदिमुच्यम् ।
 न कुर्वाचोत्तद्भिः सुखं स्यात् न वृष्टौ भवेत् प्रभो ॥
 दक्षिणाभिमुखं कुम्भ-मृगशापस्थिते रवौ ।
 कुर्वीत निष्कलं तस्यात् नृपदण्ड-बधादिसत् ॥
 न मीन-वृष-मेघस्ये कुर्वीत प्राप्नुयुः रटैः ।
 तद्भग्नं बलिषुद्रराजचोरादिक्रयतः ॥
 रवौ मिथुन-सिंहे न कर्कशेषुदमुच्यम् ।
 कुर्वाचोत्तं दरिद्रं दद्यात् क्षयदोषतन् ॥
 विशकर्माप्रोक्ते ।

अधुना सुखसीचकं रविष्कायुधं भुवम् ।
 रेखादयं प्रकर्तव्यं तत्र वै पूर्वपश्चिमम् ॥
 दक्षिणोत्तरगन्तद्रेखैका बन्धि-वायुगा ।
 ईत्र-नैर्धतगा चैका तत्र रात्रौ च विन्यसेत् ॥
 क्रमादीभानरेखाया रेखाद्वादशकं भवेत् ।
 तत्र कन्याद्विंशान्ता रात्रयो द्वादश क्रमात् ॥
 यत्र यत्र भवेद्वायुस्य वायुत्रिरः क्षितम् ।
 साक्षानात् यत्रने रात्रौ वासोर्दृष्टिः यतेत् क्रमात् ॥

घट्टेखावाभवेस्युर्वी वास्तुमस्तकसंयुतः ।
 तद्वेखाययितं राशिं संसुखञ्चैव दूषयेत् ॥
 रविदृष्टिगतं राशिं जानीयात्प्रभिधामितम् ।
 रविभुक्तस्तु धो राशिः स च दग्धः प्रकीर्तितः ॥
 शिरःक्षिते न कर्त्तव्यं रवौ द्वारं कथञ्चन ।
 यद्यज्ञानात्कृते तस्मिन् क्षयं स्याद्दृष्टमेधिनः ॥
 वास्तुदृष्टिस्थिते राशौ वदेद्द्वारान्नु वेद्यनः ।
 धननाशो भवेत्तत्र पुत्र-मित्र-पशुक्षयः ॥
 रविरेखापद्ये राशौ कृते रोगभयं मद्यत् ।
 रोग-शोरादिभिश्चैव वक्रि-राजकुलादिभिः ॥
 रविदृष्टिगते राशौ दृष्टद्वारान्नु यथ हि ।
 तत्र संवसतो नित्यं रोग-दुःखं सुदाहयम् ॥
 दग्धे द्वारे कृते ज्ञानासङ्कर्तुः स्याद्भूतक्षयः ।
 नक्षत्रे कुम्भगे भानौ विंशते कर्कटे तथा ।
 पूर्वाक्षं पश्चिमाक्षञ्च तदा गेहं प्रकारयेत् ॥
 फलमेतत् असुदृष्टं वर्षीनां भवनाश्रयम् ।
 कन्यादौ नारभेद्भेहं मङ्गलार्थी कदाचन ॥
 कुण्डलीचक्रञ्च फलितार्थमाह ।
 फलोद्देशं प्रवक्ष्यामि प्रत्येकेन परिष्कृतम् ।
 सुखदृष्टिस्थाया ज्ञानिः सर्वपापोपमर्दनम् ॥
 बन्धुनाश्रयया तन्वं नक्षत्रे फलमीदृशम् ।
 भरिचण्डीप्रद्वेष पाण्डभिश्च यतो दृष्टो ॥

एवमादि फलं ज्ञेयं सुखे वै सर्वसाधि च ।
 पुत्राः पौत्राः प्रपुत्रं च लक्ष्मीरविचक्षा भवेत् ॥
 शूरश्च वृत्तिमाकर्ता सुख-सौभाग्यसंयुतः ।
 विधिं लविकसं सर्वमेवमादि फलं भवेत् ॥
 वृष्टः पुष्टः सुखमप्यो वज्रगात्रः त्रिधापितः ।
 भर्ता वै लभते सौख्यं कर्म च फलमीदृशम् ॥
 मेघे वृषे तुलायाश्च वृद्धिमे च यदा रविः ।
 उदगात्वं दृश्येव प्रेतदासं प्रकारधेत् ॥
 एतेषाम्नु क्रमेणैव फलमप्य वदाम्यहम् ।
 शुभलक्ष्मीफलं सौख्यं पुत्र-पौत्रसम्बद्धये ॥
 ब्रह्मभाषी भवेत्सुखं सर्वसौभाग्यसंयुतः ।
 एवमादि फलं मेघे भर्ता वै लभते चिरम् ॥
 वृषे सौख्यं चिरा लक्ष्मीः पश्यद्विद्विराकुला ।
 पुत्राश्च वरवशात् आधत्ते प्रोभनास्त्रिवः ॥
 एवमादि फलं भर्तृशक्त्य प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 तुलायां प्रोच्यते सम्बन्ध फलनिवृत्तमं गृहान् ॥
 धनं धान्यं सुखं भोगो गोऽथ-पुत्रसम्बद्धयः ।
 वज्रमिषाशुषा भ्रत्याः पश्यवः प्रोभना दृष्टे ॥
 सुखरात्रिशाया भर्तृशुलायामीदृशं फलम् ।
 विद्यतां वज्रव्यः सम्बन्ध कालुषे वृद्धिरेव च ॥
 धनवान् भोगवन्मप्यो भर्ता साहस्रभापितः ।
 एवमादि फलं तत्र वृद्धिमे वाचते त्रुणम् ॥

नम-सुभौ प्रतिज्ञेयौ प्रकाम्ने मन्दिरे हितौ ।
हरि-कर्कटकौ ज्ञेयौ प्रतीचीसुखवेक्षणः ॥

‘हरिः’ विंशः ।

नेचोद्वयस्यै चेतौ सौम्यागारभाषे हितौ ।
तुषा च दृष्टिकक्षेव दक्षिणस्यासुभौ हितौ ॥
कोषस्यागामचोवच्छे कन्यादीनां फलं यथा ।
यतः कन्यास्त्रितोधाङ्गो धनुर्धूमसमाश्रयात् ॥
शुनि मीन-खरे चैव निधुनं सर्वदा मितम् ।
कन्यां प्राप्ते रवौ सम्बन्ध् नारभेत म्दं सुधीः ॥
न च्छिष्यश्च जायेत पुत्र-पौत्रपशुपयः ।
सर्वदानिधुतोभर्ता वसेदथ न संग्रयः ॥
धनुस्त्रिते रवौ कार्यं नैव गेहं कदापन ।
ग्रधुनिर्वात्यते तत्र जायन्ते हि न सम्पदः ॥
अथवा राजदक्षेण पौत्रतेऽप्यौ वषन् म्दही ।
यदा भारुसु मीनस्यसदा गेहं न कारयेत् ॥
हतस्येद्वाधिभोकाश्च भयाय विपुलाय च ।
अधीरत्वं तदा तस्य ज्ञानिः स्यान्मीनतः फलम् ॥
निधुनस्यो यदा भारुसदा वेक्ष न कारयेत् ।
अग्निना दह्यते तदै वेक्ष कुःखप्रदं यदा ॥
मीनस्ये वक्रिदिग्गणे म्दहारस्योऽग्निजीविनाम् ।
निधुने नामचारस्य ईषे यज्जाविनां हितः ॥
वाचस्ये कन्यका ज्ञेया म्दहारस्यः सुखप्रदः ।

स्वरूपजीविनां चैव वेद्महादीनां सदैव हि ॥
 नैर्घात्यां कार्मुके च खादारभः स्वपचां गृहे ।
 इदानीं कथये वेद्य राशि-माससमागमम् ॥
 येचे मेघो भवेद्यत्र तत्र मेघं न कारयेत् ।
 कृते व्याधिर्महागच जायते गृहमेधिनाम् ।
 व्येष्टे तु मियुगं यत्र तत्र दैधं भवेत् सदा ॥
 'दैधं' इन्द्रमुद्गमिति यावत् ।

आघाते कर्कटोदुष्टो नभस्ते कन्यका तथा ।
 आधिने तु तुला दुष्टा दृष्टिकः कार्तिके तथा ॥
 चापं मार्गे भवेद्दुष्टं तेन मार्गो न शोभनः ।
 माघे कुम्भस्तु वै दुष्टस्वपारथो न शोभनः ॥
 मासि माघाष्टकश्चेति दूषितं वै परस्परं ।
 तेन चेषु न कर्त्तव्यं मन्दिरं शुभमिच्छता ॥

तथा ।

सिंघं मेघगं चैव गुदं बलेन वर्धयेत् ।
 अक्षय्यते गुरौ शुक्ले गृहपारथो न श्रयते ।
 नातिचीचे निम्नागाचे गृहपारथो भवेद्विष्ट ॥

विष्णुधर्मीन्दरे ।

प्राष्टदकाद्ये न कर्त्तव्यं वास्तुकर्म विजायता ।

तपनः ।

अक्षयपक्षान्ते विभागे अश्वीनाद्ग्रीमारभ्य द्विपक्षान्ते शुक्लपक्षे
 विभागे शुक्लप्रतिपदमारभ्य द्विपक्षान्ते, एवं अश्वीनाद्ग्रीमारभ्य
 द्विपक्षान्ते विविधं भवति ।

तथा ।

चतुर्थी नवमीश्चैव वर्जयेच्च चतुर्दशीम् ।

विश्वकर्ममते ।

तिथयो यत्र शश्वन्ते याः शुभा वास्तुकर्मणि ।

शश्वन्ते मासि चिते पक्षे प्रतिपक्ष द्वितीयया ॥

द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा ।

एकादशी-त्रयोदशी पूर्णमासी प्रकीर्णिता ॥

एताः पूर्वेति विख्याता नामतस्त्रिचयस्त्रिमाः ।

चतुर्थीं वाच षष्ठीं वा दक्षिणाथं विवर्जयेत् ॥

तत्र संवसतो यस्यान्वहायाधिभयं भवेत् ।

तथा वाराः प्रशश्वन्ते रवि-मङ्गलवर्जिताः ॥

दिव्यान्तरिक्ष-चित्तिजैरुत्पातैर्भवयोद्धितम् ।

यद्दोषसूत्रं सन्धाव्यं व्यतीपातहतञ्च यत् ॥

‘यद्दोषसूत्रं’ पापघट्टदूषितम् ।

चन्द्र-तारानुबुद्धे भे कर्तुः कार्यं विजानता ।

भ्रुवाणि तानि शश्वानि प्राक्कवञ्चेर्षतं तथा ॥

‘भ्रुवाणि’ रोहिण्युत्तराचयं चेति ।

वाच्यं वैश्यावं पुष्यं पौष्यं सावित्रमेव च ।

मत्स्यपुराणे ।

वज्र-व्याघात-शूलेषु व्यतीपातातिगण्डयोः ।

विश्वान्ध-मण्ड-परिधान् वज्रयोगेषु कारयेत् ॥

विश्वकर्ममते ।

अथ योगान् प्रवक्ष्यामि वर्जिता च मनोविभिः ।
 अतिगच्छो व्यतीपातः परिषो वक्ष्य एव च ॥
 गच्छं शूकश्च विष्णुभो व्याघातश्च सुदुःखदः ।
 एतान् योगान् समावर्त्य अभावे तेषु चैव हि ॥
 विष्णुभो अटिकास्त्रिभुवः पञ्च वा वर्जयेत्सुधीः ।
 वक्ष्ये तु अटिकास्त्रिभुवो नव वा परित्रयेत् ॥
 अतिगच्छेषु वै वक्ष्ये नव वा दोषदायकाः ।
 गच्छे तु अटिकाः वष्टा व्याघाते नव वट् च वा ॥
 शूके तु अटिकाः पञ्च वष्ट वा दोषदा मताः ।
 वैष्टतौ च व्यतीपाते अटिकावष्टिरेव च ॥
 परिषे अटिकास्त्रिभुवत् वट्त्रिभुवद्वयवा शूभाः ।
 वृतेषां अटिकाः श्रेयाः सर्वास्यान्याः शूभावहाः ॥
 योगाः शूभावहाः कार्या वास्तुस्वापनकर्षणि ।
 अथा नाम तथा तेषां प्रवक्ष्यामि ह्यदायता ॥

तथा ।

करणान्यथ वक्ष्यामि वास्तारभ्यो शूभाय वै ।
 तैत्तिखं वधिर्न नागं वाक्यं करणान्तरम् ।
 धन-धान्यकराणि सुः श्रेयसे च सुखाय च ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।

अष्टारकदिनं नाम करं विष्टिर्ब्रह्मकम् ।

वर्षेवेदित्यनुषङ्गः ।

मन्त्रपुराणे ।

शेते मैत्रेऽथ माचेन्ने गन्धे वाति विरोहणे ।
 तथा वैराज्याविषे सुहृत्तं मृचमारभेत् ॥
 चन्द्रादित्यवचं कन्धा अन्नं शुभगिरीक्षितम्
 सन्धोऽङ्गुवादि कर्षणमन्यथ परिवर्जयेत् ।
 प्रासादिऽप्येवमेव ख्यात् कूप-वापीषु चैव चि ॥

विषकर्ममते ।

सुहृत्तां कषयिष्यामि धैः हतैः सर्वसम्यदः ।
 माचेन्ने रौषिषे चैव वाविषे मिषके तथा ॥
 गन्धर्वेऽभिमिति शेते सुहृत्तं कारयेत् मृचान् ।
 अथ वाधारणान् ब्रूमो सुहृत्तां वत्त चैव चि ॥
 विराजोविजयः शेते वाविषो मैषिकोऽभिमित् ।
 अक्षयेति समाख्याताः सर्वे सर्वार्थसिद्धिदाः ॥
 अथ वारविषेयेषु वर्जनीयान् ब्रवीमि ते ।
 अर्धम्बेऽर्के तु वैराज्यसन्ने वै मङ्गराचरौ ॥
 पिपा श्लेषौ सुषे गट्टौ बुधे चैवाभिमित्तया ।
 पिपत्राङ्गौ तथा शुके राक्षसायौ वृषसतौ ।
 भौजन्नेऽग्नौ सुहृत्तौ तौ वर्जनीयौ प्रनेक्षरे ॥

विष्णुधर्मीक्षरे ।

क्षिरसन्ने क्षिराग्ने च कर्तुंशोपपत्तयामिते ।

‘क्षिरसन्नाग्निं वृष-विंश-वृक्षिक-सुष्माः । ‘कर्तुः’ कर्त्तराग्नेः, ‘उप-
 पत्तयामिते’ विषयेकाद्ब्रह्माण्डसिद्धिने ।

तथाच जातके ।

चिषकेकाद्ग्रद्ग्रमान्युपचयभवनान्वतोऽम्बयान्वाणि ।

यस्य सौम्या यथाः केन्द्रे चिकोषे चापि भार्गवः ।

पापास्योपचयस्थाने तस्मिन् कार्यं निवेशनम् ॥

दृश्यति-शुक्र-बुध-चन्द्राः 'सौम्याः' । शीघ्रेन्दु-रवि-मङ्गल-
ग्रनेश्वराः 'पापाः', संयुक्तो बुधश्च ।

तथाच कथञ्जातके ।

शीघ्रेन्दुर्क-चमाराः पापासौः संयुतः सौम्यः ।

'धमः' ग्रनेश्वरः, 'आरः' मङ्गलः, 'सौम्यः' बुधः इति । 'केन्द्राणि'
स्यानि प्रथम-चतुर्थ-सप्तम-दशमस्थानानि । 'चिकोषं' नवपञ्चमस्थानं ।

तथाच जातके ।

केन्द्रचतुष्टयं कष्टकक्ष सग्रात् सप्तदशचतुर्धाणां सङ्ख्यः इति,
नवपञ्चमं चिकोषं नवर्षचिकोषं चेति ।

केन्द्रस्थं वर्जयेत्पापं सर्वपक्षेण कर्मसु ।

केन्द्रसौम्ययुतं देवं न तु शून्यं कदाचन ॥

विश्वकर्ममते ।

अथ सप्तं प्रवक्ष्यामि म्पहारभ्यो शुभावर्षं ।

दृषो धनुस्तुला-कन्या मियुनं कक्षसप्तधा ॥

सप्तान्येतानि प्रस्थानि म्प-प्रासादकर्मणि ।

सप्तमेतेषु सप्तेषु सर्वविधौ भवेद्विष ॥

एकादशे हतौषे च षष्ठे पापघ्नाः शुभाः ।

पापघ्नेऽष्टमे चैव मरणं प्राप्यते भुवं ॥

चन्द्रार्कादिघ्नाः सर्वे सप्तमे शुभदा म्पे ।

नीचगा न च नीचस्था न च तीक्ष्णांशदूषिताः ॥

सूर्यादिपहाणां स्वचेपाणि, सूर्यस्य सिधः चेनं, सोमस्य कर्कः,
भौमस्य मेघ-ट्टसिकौ, बुधस्य मिथुन-कन्ये, गुरोर्धनुर्मौनी, शुक्रास्य
वृष-तुले, शनैश्चरस्य मकर-कुम्भाविति ।

तदुक्तं लघुजातके ।

कुज-शुक्र-बुधेर्कर्क-श-शुक्र-जीव-कुज-सौरि-शनि-गुरवः भेदा इति ।

एते क्रमेण मेघादीनां द्वादशानां राशीनां ईश्वरा इत्यर्थः ।

‘कुजः’ मङ्गलः, ‘शः’ बुधः, ‘जीवः’ गुरुः, ‘सौरिः’ शनैश्चरः,
‘भानि’ राशयः, इति ।

तथोक्तं नीचस्य परिभाषितं जातके ।

शुक्र-वृष-शुक्राङ्गना-कर्क-मीन-वाणिव्यांशाः कथिताः शर्कापुष्पाः
दश श्रेष्ठाविंशति-तिथीन्द्रियसप्तविंशतिविंशतिरुच्चाशौचं सप्तममिति ।

अस्मार्थः मेघस्याद्या दशविंशतिंशा रवेरुच्चं । वृषस्याद्यास्तथस्त्रिंशतिंशाः
सोमस्योच्चं । मकराद्या अष्टाविंशतिस्त्रिंशतिंशा मङ्गलस्योच्चं । एवं कन्या-
द्याः पञ्चदशविंशतिंशाः बुधस्योच्चं । कर्कटस्य पञ्च गुरोरुच्चं । भौमस्य
सप्तविंशतिः शुक्रेणोच्चं । तुलाया विंशतिः शनैरुच्चं ।

एतत्सर्वं समाशौच्य विबुध्य निपुत्रं सुधीः ।

आरभेत प्रयत्नेन वास्तुकर्मं सुषिद्धिदं ॥

इति वास्तुप्रकरणं ।

अथ प्रतिष्ठाकाण्डनिर्णयः ।

तत्र सामान्यतः प्रतिष्ठाकाण्डनिर्णयः ।

विष्णुधर्मानरे ।

वज्र उवाच ।

कस्मिन् काले तु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा भृगुमन्दन ।

मार्कण्डेय उवाच ।

शुद्ध कालं प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठाकरणे तव ।

यस्मिन् काले कृता वा स्यात् पञ्चसिद्धिप्रदायनी ॥

धन-धान्यवती स्त्रीता वरदा च तदा भवेत् ।

दृढा भवति विख्याता त्रिदिवेग्रे गुरौ षुते ॥

ऐन्द्रे तेजस्वती स्त्रीता भूतविघ्नकारिणी ।

तथाविधा तु वा स्त्रीता यदि दाहमवाप्नुयात् ॥

मित्याख्ययुता त्वाङ्गे गम्यन्तोके तथैव च ।

अश्विर्भुजे तथा मित्यं लोकानुपघ्नकारिणी ॥

पिष्ये विनाशमाप्नोति कर्त्तुंश्च मरणावशा ।

शौम्ये शौम्या तथा कर्त्तुर्वरदा च तथा भवेत् ।

ऐन्द्राग्रे नाशमाप्नोति कर्त्तुः कृत्वा विनाशनं ॥

आश्विने श्रीमती भूत्वा तथा पुत्रमवाप्नुयात् ।

लोकान्भिगम्वा भाग्ये स्यात् कर्त्तुर्भाग्यवती भवेत् ॥

अशुभेऽपि यदा कार्या प्रतिष्ठा मनुजोत्तम ।

यस्मिन् युगे तु यो नाथो यो यो देवः प्रकीर्त्तितः ।

धन धान्यवती स्त्रीता कर्त्तुः श्रेयोऽथावशा ॥

प्रभवादिभिः पञ्चभिः संवत्सरैर्विष्णादीनि युगानि दाह्य तत्रै-
वाभिहितानि ।

संवत्सराख्यवर्षेषु नित्यमाज्ञाप्यता भवेत् ।
 परिपूर्वे तु भूतग्नौ लोकख्याता तथैव च ॥
 वरदापूर्वे तथा सौम्या वरदा लोकसुन्दरी ।
 अशुपूर्वे तु वरदा धन-धान्यवती भवेत् ॥
 इत्यूर्वे नाग्रमाप्नोति कर्तुर्नाश्रवणा भवेत् ।
 तथापि अक्षोर्नृत्यस्य समये रोचिता भवेत् ॥

प्रभवाद्यः पञ्च क्रमेण संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सराशुवत्सरेवत्सर-
 संज्ञकाः एवमङ्गिरादिपञ्चकश्च क्रमेण संज्ञापञ्चकमेवसुत्तरचापीति
 तथेवाभिहितं ।

ममसपुराणे ।

प्रायश्चर्यं शुभं पञ्चमतीते चोत्तराचये ।

विष्णुधर्मीक्षरे ।

क्षत्रे लघने सौम्या धनवृद्धिकरी भवेत् ।
 तथापि सुप्ते देवेभ्ये सर्वाङ्गविवर्द्धनी ॥
 त्रिशिरे लोककान्ता वा वृडा च वसुधाधिप ।
 स्त्रीता वसन्ते सौम्या च वरदा च तथा भवेत् ॥
 शीघ्रे तेजस्विनी कान्ता भूतनिपक्षकारिणी ।
 प्रावृद्धास्ते तथा नाग्रं कर्मा वृह यमाप्नुवात् ॥

प्रावृद्धास्तनिषेधश्च शिवप्रतिष्ठायातिरिक्तविषयः, शिवप्रतिष्ठायां
 तद्विधेः शिवप्रतिष्ठाकात्मनिर्णये दर्शितमात् ।

इदत्काणे क्षता नाग्रं शीघ्रमेव प्रपद्यते ।

इमन्ते च वदा सौम्या धर्मवृद्धिकरी भवेत् ॥

माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने सुभगा भवेत् ।
 लोकानन्दकरी चैत्रे वैशाखे वरसंयता ॥
 आश्रायता सदा ज्येष्ठे आषाढे धर्मदृष्टिदा ।
 भावणे धनहीना स्यात् श्रौष्ठपादे विनश्यति ॥
 आश्विने नाशमाप्नोति वज्रिणा कार्त्तिके तथा ।
 शौम्ने शौभाग्यमतुषं पौषे पुष्टिरनुत्तमा ॥
 दोषावहा तु माघे स्यात् कर्तुरात्मन एव च ।
 चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥

अथ माघमासनिषेधो विष्णुप्रतिष्ठाविषयः, विधिसु तद्भूति-
 रिक्तदेवताप्रतिष्ठाविषयः, मार्गशीर्षमासविधिसु विष्णुप्रतिष्ठाव्य-
 तिरिक्तविषयः मार्गशीर्षमासनिषेधसु विष्णुप्रतिष्ठाकासनिषेधे द-
 र्शितत्वात् । आषाढाश्विनासनिषेधसु विष्णुप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयः
 विष्णुप्रतिष्ठास्थानेतद्भवविधेसुपैव दर्शितत्वात् ।

अपरे भाङ्गः “माघमासे सर्वदेवानामिति वचनात् विष्णुप्रति-
 ष्ठापि तत्र कार्या माघमासादिनिषेधसु तत्तद्व्यवस्थिततत्त-
 तिष्ठाविषयविशेषे ।

द्वितीये मध्यफल्गदा तृतीये च शुभप्रदा ।
 धन-धान्यवती स्त्रीता वरदा च तथा भवेत् ।
 वसु पचसु दृष्टिः स्यात् तस्मिन् शुभफलप्रदा^(१) ॥
 द्वितीयाद्या धनीयेता तृतीयाद्या वरप्रदा ।

(१) शुभफला भवेदिति ख० ।

अतुर्थी नाशमाप्नोति यमस्य आस्तुष्टावदा ॥
 विनायकस्य देवस्य तथा तत्र हितप्रदा ।
 पञ्चम्यां जीयुता कर्तुर्वरदा च तथा भवेत् ॥
 षष्ठ्यां सञ्जीयुता मित्यं सप्तम्यां रोगनाशिनौ ।
 अष्टम्यां धान्यवज्जला नवम्यां तु विनश्यति ॥
 भद्रकात्याः कृता तत्र कर्तुर्भवति पुष्टिदा ।
 धर्मवृद्धिकरी श्रेया दशम्यां तु तथा कृता ॥
 एकादश्यां तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ।
 त्रयोदश्यां तथा श्रेया चतुर्दश्यां विनश्यति ॥
 कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां कर्तुः श्रेयकरी भवेत् ।
 पञ्चदश्यां तथा शुक्ले सर्वकामकरी भवेत् ॥
 दृष्टत्पुत्रा च विज्ञेया तथा दोषवती नृप ।
 दिव्यन्तरीचे भूमौ च उत्पातेन तु या युता ॥
 कर्तुर्थाधिप्रदा तत्र प्रतिष्ठा तु क्रिया भवेत् ।
 तिथिज्ञानौ त्रयोश्रेयो वृद्धौ वृद्धिः प्रकीर्तिता ॥

मत्स्यपुराणे ।

पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया चाष्टमी तथा ।
 दशमी पौर्णमासी च कृता तु पञ्चदा भवेत् ॥

कचपयजुस्ये ।

तासु पक्षे चित्ते कार्या द्वितीया वै तिथिव्यव ।
 द्वितीयापुर्मतिं दद्यात्तृतीया पुत्रवन्दनम् ॥
 षष्ठमी च मित्यं मित्यं सप्तमी रोगनाशनम् ।

दशमी श्रुतिद्विष्टौ सौभाग्यस्य चतुर्दशौ ।
 नामाविधं धनं नूनं पौर्वमासौ तिथिः सदा ।
 एकविंशकरैर्मन्दा भद्रा पञ्चविंशतुभिः ॥
 जया हि रामाधिकामैः रिक्ता वेद-पञ्चमिथैः ।
 वाच-दिकृतिथिभिः पूर्वां सौम्यतया हिता क्रमात् ॥
 एते श्रुतेऽनुसोमाः सुर्वज्ज्ये च विद्योमतः ।
 इत्यतिरिधं चापुर्वभोज्य-धनानि च ॥
 सर्वे शर्कः शुभः शुक्रस्यः शान्तिप्ररोहणे ।
 कर्कोऽवतुसाचार्य्यमौर्विहयामद्युम्ने ॥
 मन्त्रे षटाक्षिनेषुशा निदिशानां प्रधाना ।
 षडष्टपदराषामाषट्पराश्रिकनेष तु ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तेजस्विनी सूर्यदिने चन्द्रे चेमावहा भवेत् ।
 भौमेऽग्निना प्रदह्येत बुधेन धनदा भवेत् ॥
 गुरुषु खाद्यये गित्यं लोकानन्दकरी हिते ।
 चाचन्द्रार्कक्षिता सौरे प्रतिष्ठा वसुदाहता ॥

मत्स्यपुराणे ।

बुधोऽवसतिः शुक्रस्योवाराः शुभावहाः ।
 एभिर्निरीक्षितं सद्यं नक्षत्रस्य प्रसद्यते ॥

वसुधवस्ये ।

प्रीतिः सौभाग्यमापुष्यापुषुकर्मा प्रोमनो हतिः ।
 द्विः विद्विः शुभः वाचोवरीषाश्विन-शुक्रकौ ।

ब्रह्मोद्गौ च भ्रिवं चेति षोढाः तच्छंशकाः शुभाः ॥

वयस्य वाक्यस्यैव कौशर्वं तैतिषं तथा ।

गरस्य वधिजस्यैव शकुनिश्च चतुष्पदं ।

नागं किन्तुन्नमप्याह विष्टिहीनम् पचयोः ॥

त्रिष्पुधमीन्तरे ।

शकुनी दोषजननी चतुष्पदे भषावहा ।

नागे भवति वीर्या च किन्तुत्रे च शुभप्रदा ॥

कौशवे वरदा श्रेया तैतिषे रोगनाशिनी ।

गराख्ये रोगजननी तथा वधिषि पुष्टिदा ।

विष्टौ मरषदा कर्तुरात्मदोषवती तथा ॥

माख्ये ।

आघाटे हे तथा मूकसुतराचमेव च ।

ज्येष्ठा-मवस-रौहिणः पूर्वाभाद्रपदा तथा ॥

चक्षोऽश्विनी रेवती च पुष्ये मृगशिरसाया ।

चतुराधा तथा अश्विनी प्रतिष्ठासु प्रशस्तते ॥

अश्विनसुष्ये ।

पुष्यपुक्रोहिणीकाश्याः प्रगाढोत्तरा दिक्षे ।

पुनर्वसुचतुराधासु शिवाः ज्येष्ठाः मघीशुभिः ॥

धनिष्ठा अश्विनी दिक्षे पुने भाद्रपदे तथा ।

अश्विनी रेवती भद्रे क्षाति-आशुगुणिकादयश्च ॥

चतुर्वर्षमया खीदा मूखाद्ग्रां भरणी मया ।

दुताभि प्रतिषोमार्गाः पत्नार्थैरान्यथे तथा ॥

ज्वर-रोगकरास्त्रिषो रोषिणी भयवृद्धिदा ।
 वसः विद्धिप्रदोक्षिण आयुर्दापादयुष्मके ॥
 पुनर्वसुः सुखं दद्यादतुराभा तु वन्द्यः ।
 शिवा तर्पसुखं नित्यं ज्येष्ठा रोगविनाशकृत् ॥
 धनिष्ठारिजयं दद्यात् ज्ञानदः श्रवणः सदा ।
 पुष्पभारपदा वृद्धिवृद्धनिषाधि चाशिनौ ॥
 रेवती पुष्टिदा नित्यं खाती कुर्व्याङ्गं वज्र ।
 चाणुनोदितसं वृद्धिर्भरणी रिपुभेदनम् ॥
 आर्द्रा सौभाग्यसम्पत्तिर्मुखेऽथ नृपसत्क्रिया ।
 श्रुगः ज्ञानिप्रदो नित्यं धन्या प्रतमिषं त्यजेत् ।
 चक्षुषा कृत्तिका चैव विद्याया च शुभप्रदा ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

तेजस्विनी कृत्तिका च भूतनिघ्नकारिणी ।
 किष्किंशुला ततः काले न तदप्यितवक्रिणा ॥
 शर्शः सूर्यस्य सोमस्य कुमारस्य च वा वरदा ।
 मङ्गाद्याश्च क्षताश्च न दक्षति च वक्रिणा ॥
 प्राजापत्ये वृषी नित्यं लोकानुपहकारिणी ।
 सौम्ये तु वरदा प्रोक्ता मूषकैश्च विनश्यति ॥
 आर्द्रार्था कर्तव्यं शिप्रमेव प्रयच्छति ।
 पुनर्वसुं विनाशकं संस्कारश्चाभुषात्पुनः ॥
 वृष्टिं पुत्रे वनाश्रौति धनेन वज्रया तथा ।
 काशि कूर्कविनाशाय नागार्ता नाशकश्च भवेत् ॥

पिबोर्मरणादा कर्तुंशया नाशश्च गच्छति ।
 लोकगत्या भवेद्भाग्ये कर्तुर्नाशवशा तथा ॥
 तथापि कामदेवश्च कर्तुः सौख्यवशा तथा ।
 अर्थस्ये सुदृशा स्त्रीता लोकात्सुषकारिणी ॥
 आद्युर्दा च हता हस्ते चिन्तायां नाशमाप्नुयात् ।
 नित्यैश्वर्ययुता लोके चिन्तायाश्च चितप्रदा ॥
 स्नातौ तु वरदा सौम्या लोकात्सुषकारिणी ।
 ऐन्द्राग्रे कर्तुर्नाशाद्य मैत्रे मित्रविष्टद्वये ॥
 ष्येष्ठायां तेजसा युक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
 तथाविधा तथा मूले किन्तु भूतसमाश्रया ॥
 आद्ये ह्येदमवाप्नोति वैश्वदेवे सुखप्रदा ।
 अवशे धन-धान्याद्या वासवे वसुसंयुता ॥
 वासवे श्रीव्रणाशाद्य तथाप्ये मनुजोत्तम ।
 अर्चिर्बुध्रे वृषा स्त्रीता कर्तुः सौख्यप्रदाधिनी ॥
 धन-धान्ययुता पौष्णे आश्विने योगनाशिनी ।
 धान्ये मरणादा कर्तुरात्मनाशकरी तथा ॥
 शर्के आश्लोकजननी सर्षपेरे ऋत्युदाधिनी ।
 यमौमे वक्रिभयदा सतमस्के क्षिरा न तु ॥
 केतुना धूमिते ऋषे वक्रिदाशमवाप्नुयात् ।
 केतुद्वये भवेद्येन तेन दुर्मिषमाप्नुयात् ॥
 भौमोद्वये भवेद्येन तेन दक्षेन वक्रिणा ।
 सौरोद्वये भवेद्येन तेन कर्ता विनश्यति ॥

नक्षत्रे सपरीवेधे परचक्रमयं भवेत् ।
 उष्णाहते विनाशाय सभ्रुकल्पभयप्रदा ॥
 उष्णापातो भवेद्यत्र तत्र व्याधिकरौ भवेत् ॥
 त्रिविधोत्पातयुक्ते भे न शुभा परिकीर्तिता ॥
 दिव्यकीर्तिविनाशाय भौमे चात्मविनाशिनौ ।
 अमरीचे च विज्ञेया लोकनाशकरी तथा ॥
 सवैधृत-व्यतीपातस्यमेकं विवर्जयेत् ।
 श्रेयैर्दिव्यैस्तथायुक्ता वावदागमनाद्भवेः ॥
 जन्मनक्षत्रविधिना कर्तुः श्रेयस्करौ भवेत् ।
 सन्त्यकरौ द्वितीये स्नाप्तृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
 सेव्या चतुर्थे भवति पञ्चमे व्याधिवर्द्धिनौ ।
 कार्यवृद्धिकरौ षष्ठे सप्तमे निधनप्रदा ॥
 अष्टमे वरदा सौम्या नवमे श्रीविवर्द्धिनौ ।
 कर्मणां साधिका प्रोक्ता जन्माद्ये दशमे शुभा ॥
 एकादशे शुभकरौ द्वादशेऽरिभयप्रदा ।
 ज्ञेया त्रयोदशे सेव्या रोगदा च चतुर्दशे ॥
 वृद्धिदा पञ्चदशमे षोडशे निधनप्रदा ।
 सप्तदशे भूतिकरौ गन्दा^(१) चाष्टादशे भवेत् ॥
 एकोनविंशतितमे कर्तुर्मरणादिनि ।
 तथा द्वितीये धनदा तृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
 चतुर्थे सेमजननी पञ्चमे रोगवर्द्धिनौ ।

(१) गन्धवतीति गन्दा वृद्धयेति वाच्यम् ।

षष्ठे आशीकरी श्लेषा धन-धान्यविशुद्धिनी ॥
 द्वितीये च चतुर्थे च पञ्चमे च तथाष्टमे ।
 द्वादशे नवमे चन्द्रे कर्तुर्दायवती भवेत् ॥
 जन्मक्षय इतीयस्य षष्ठस्यैकादशस्तथा ।
 दशमः सप्तमस्यैव यदा विद्वो भवेद्दृष्यैः ॥
 पञ्चमेर्नवमेस्यैव द्वादशैर्वा तथाष्टमैः ।
 चतुर्थे वा इतीये वा क्रमात्पापात्मकं क्षमेत् ॥
 विपर्ययेषु वेधस्येत्यापोऽपि शुभकल्पस्तः ।
 चन्द्राद्वादशके सूर्ये द्वितीये वा भयप्रदा ॥
 द्वादशे वा द्वितीये वा भौमे द्वाहमवाप्नुयात् ।
 द्वादशे वा द्वितीये वा सौरि मरषदा भवेत् ॥
 पापमध्यगते चन्द्रे भुवं मरषदा भवेत् ।
 एकस्त्रिंशु यदा केन्द्रे चन्द्रभावं व्यवस्थितः ॥
 केन्द्रमध्यमथान्मन्त्राद्युक्तं सूर्यारिसूर्यजैः ।
 तदा कर्तुर्विनाशाय प्रतिष्ठा साधराधिप ॥
 चन्द्रे सार्के विनाशाय भौमे द्वाहमवाप्नुयात् ।
 ससौरि मृत्युदा श्लेषा शरादौ निधनप्रदा ॥
 मन्त्रेण सोपराने तु कर्तुर्नरषदाधिनी ।
 परित्यक्ते^(१)तथा चन्द्रे तथा श्लेषान्पादादने ।
 पौष्णान्पादादने चैव कर्तुर्विधनकारिणी ॥

(१) पाठोऽयं चादभ्रांतुक्त्य एव सन्निवेशितः परन्तु न समीचीने विभाषि, परिपुष्टे इत्यर्थं पाठो भवितुमर्हति ।

काचपसमुच्चये ।

ग्रहोजीवो नव-द्वीपु-सप्तस्थानेषु सर्वदा ।
 बुधः षष्ठाष्ट-तुर्थेषु दिक्सप्त-नवराश्रितः ॥
 सप्त-त्रि-षष्ठ द्ग्रमः ग्रहो शुभफलप्रदः ।
 रविर्द्वय-त्रिषट्स्थो राजस्त्रि-द्वयसङ्गतः ॥
 त्रि-षट्स्थानगताः ग्रहा मन्दाङ्गारक-केतवः ।
 शुभाः क्रूराः सपापाश्च सर्व एकादशास्तथा ॥
 एषां दृष्टिसुंनौ पूर्णां वाङ्मिकी यश्च-भूतयोः ।
 पादिकी रामदिक्स्थाने वस्त्रस्थोः पादवर्जिता ॥
 द्वितीया सापदाख्या तु चतुर्थी चेमसंज्ञका ।
 षष्ठी च साधिका तारा अष्टमी शुभनाशिका ।
 नवमी चातिमिषा खादेताः पञ्च फलप्रदाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

जम्भराम्भुदयेकर्तुः शिप्रं नाशकरी भवेत् ।
 द्वितीये धननाशाय तृतीये कर्त्तृद्विदा ॥
 चतुर्थे मृशनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ।
 षष्ठे शत्रुविनाशाय सप्तमे धननाशिनौ ॥
 अष्टमे मृत्युदा न्येथा नवमे धर्मनाशिनौ ।
 द्ग्रमे कर्मणां दृष्टौ कामे कामकरी भवेत् ॥
 द्वादशे तु अथाय ख्यात् प्रतिष्ठा तु तथा क्षता ।
 जम्भराम्भुदये त्रेधा धन-धाम्भवती भवेत् ॥
 जम्भराम्भुदये त्रेधा सर्वस्थानेषु निर्दिशेत् ।

नेषोदधे कृता चिमं नाग्रमाप्नोति पार्थिव ॥
 दृषोदधे खिरा प्रोक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
 लोककान्ता च मिथुने बङ्गकस्यापकारिणी ॥
 कुक्षीरे चिमं नाग्रः स्यात् विंशे च सुदुटा भवेत् ।
 कन्यायां लोककान्ता स्यात्कुक्षीयां भवति खिरा ॥
 दृष्टिके तु खिरा प्रोक्ता कस्याप्याय धनुर्धरे ।
 मकरे चिमं नाग्रः स्यात् कुक्षे सग्रे दृढा भवेत् ॥
 मीने गुणवशा कर्तुः कच्छे^(१) गृह्णा तथा भवेत् ।
 उषा स्यात् सूर्यदाभायां^(२) शौम्या शौम्यस्य कीर्तिता ॥
 पापपक्ष्म केन्द्रेण कर्तुर्नागाय कीर्तिता ।
 शौम्या पटस्य सुशुभं कर्तुर्भवति दृष्टिदा ॥
 फलं यदेव सग्रेषु नवाग्निषु तदेव तु ।
 द्वादशाग्निषु विज्ञेयं तदेव मनुजोत्तम ॥
 कर्तुर्नागाय विज्ञेया भिन्नाग्निं शोम-सूर्ययोः ।
 शतं जीवेत् प्रपौत्राणां^(३) कर्तुः कच्छापदा भवेत् ॥
 शुभमंत्रं नष्टाराय सप्तं पापफले शुभं ।
 सग्रे शुभतरे प्राप्ते पापमंत्रमग्रोधनं ॥
 सग्रेषु प्रोक्तदा कर्तुः कृता भवति भास्करे ।

(१) कपविशेषे इत्यर्थः ।

(२) सूर्यदाभावाभिन्नत्वं पाठः द्वादशसूर्यकक्षेकस्य एव वर्तते पर-
न्वयं च समीचीना विभाति ।

(३) प्रपौत्राणां शतं जीवेदित्यन्वयः ।

द्वितीयेऽर्षस्य कामिः स्यात् तृतीये धनसंबुता ॥
 चायुःस्यस्यतुर्थे स्यात् पञ्चमे सुतनाश्रमं ।
 षष्ठे श्रुपविघातस्य दारिद्र्यं सप्तमे भवेत् ॥
 अरथं चाष्टमे मानौ नवमे धर्मपीडनं ।
 दशमे सुतद्विषय कामे साभयुता भवेत् ॥
 द्वादशे व्ययसंयुक्ता निर्धना तु तथा भवेत् ।
 अत्रे सप्तगते श्रेया सुदृढा मनुजोत्तम ॥
 धनाश्रिता द्वितीये तु तृतीये साभसंबुता ।
 चतुर्थे बान्धवहिता पञ्चमे सुतद्विषदा ॥
 षष्ठे रिपुविनाशाय सप्तमे च धनावसा ।
 अष्टमे मरणाद्योक्ता नवमे धर्मपीडनं ॥
 दशमे धर्मदा प्रोक्ता कामे साभप्रदा भवेत् ।
 अथे व्ययवती राजस्यया धनविजिता ॥
 अर्द्धविन्वाधिने अत्रे शुभपक्षकसं भवेत् ।
 अर्द्धविन्वाधिने शीघ्रे क्रमादथ निबोध मे ॥
 अत्रे सप्तगते श्रेया चिप्रं नाशो महीशुवा ।
 द्वितीये च दरिद्रा स्यात् तृतीये धनसंबुता ॥
 ब्रह्मधन्यं चतुर्थे स्यात् पुत्रनाशाय पञ्चमे ।
 षष्ठे रिपुविनाशाय भार्यानाशाय सप्तमे ॥
 अष्टमे मरणाद्योक्ता नवमे धर्मचातिनी ।
 धनाश्रिता सादश्रमे कामे साभवती भवेत् ॥
 अथे व्ययवती गित्वं दरिद्रा च तथा भवेत् ।

अग्ने सत्यकरा भौमे तथा दारिद्र्यदा धने ॥
 कौर्त्तिं विशुक्ने शुद्धां तृतीयक्षाः करोत्यसौ ।
 चतुर्थे बन्धुनागः स्यात् सुतनागस्तथा सुते ॥
 अरिनागस्तथा वडे वत्सनेऽग्नौ विनश्यति ।
 अष्टमे कर्त्तमरुचं नवमे दशमच्युतिः ॥
 दशमे कर्मवृद्धिः स्यात् जाभे जाभवती भवेत् ।
 जाषात्मजप्रभृतयो व्यथे क्षुब्धदाः वदा ॥
 बुधसग्ने धनच्युता द्वितीये च तथा भवेत् ।
 तृतीये वरदा प्रोक्ता चतुर्थे धनसंयुता ॥
 कौर्त्तिश्च पञ्चमे श्रेया वडे रिपुविनाशिनी ।
 सुखदा सप्तमे श्रेया हर्षदा च तथाष्टमे ॥
 सौख्यदा नवमे राजन् दशमे कर्मवृद्धिदा ।
 स्त्रिरक्षाभगते श्रेया व्यथने धनसंयुता ॥
 जीवे धनाद्या अग्नश्चे द्वितीये च तथा भवेत् ।
 वृढासदा तृतीये स्यात् चतुर्थे धनसंयुता ॥
 पञ्चमे सुतदा प्रोक्ता वडे शत्रुविनाशिनी ।
 सप्तमे राजदा कर्त्तुरष्टमे च वृद्धिदा ॥
 कौर्त्तिदा नवमे श्रेया दशमेऽप्यवृद्धिदा ।
 जाभस्ते जाभदा श्रेया व्यथे जाभवमन्विता ॥
 अग्नश्चे निक्षुब्धा शुक्ले सर्वकामप्रदा भवेत् ।
 धनमे च धनं दद्यात् तृतीये क्षात्रवर्द्धिनी ॥
 चतुर्थे सुभगा श्रेया पञ्चमे सुतवृद्धिदा ।

षष्ठे पूज्या तथा शुक्रे षष्ठमे धनदृष्टिदा ।
 षष्ठमे सुखदा प्रीता गवमे च सुखार्थदा^(१) ॥
 दशमे लोककान्ता आदरिनाग्रस्यपद्यने ।
 तथा व्यथसे विशेषा शक्ये सधना तथा ॥
 न्यत्युदा षष्ठमे शीरे हरिद्रा आश्रितोद्यगे ।
 तृतीये धनसाभाय चतुर्थे कर्त्तव्युदा ॥
 सुतमे सुतनाग्रः आदरिनाग्रस्यारिणे ।
 जाषानाग्रस्य जाषासे न्यत्युर्न्यत्युपसोपने ॥
 धर्मगे धर्महासिः ज्ञात् कर्महासिस्तु कर्मगे ।
 महासाभस्तु साभसे व्यथगे च व्यथो भवेत् ॥
 शुक्यं विवर्जयेत् केन्द्रे तप्तपैव निषीजयेत् ।
 एवं ज्ञात्वा शुक्यं काशं प्रथमेन सुदैववित् ।
 कुर्वीत् प्रतिष्ठां यत्नेन शुक्यीयाद्वधानतः ॥
 शुक्येऽङ्घ्रिं पूर्वं यथासाक्षां तत्काशप्रतिमाद्यु पां ।
 यमाहपोठिकां गर्त्ते ज्ञापितां विभिवेद्ययेत् ।
 तत्काशमेवं कुर्वीत नामावासां यमाहितः ॥

वाचपयसुसुषये ।

पादादूनचतुर्नाडीभागः ज्ञान्मीन-मेवयोः ।
 दृष-कुम्भौ च सुष्वाणौ चतस्रः पादवर्जिताः ॥
 मकरे मियुने चैव वापासि-हरि-कर्कटाः ।

पादोनाः पटुसाः कन्ये षटिकाः सार्द्धपञ्च तु ॥
 केसरी च वृषः कुम्भः खिराः स्रुः चिद्धिदायकाः ।
 चरं धनुस्तुला-मेघार्द्रायुग्मं मीन-कन्यके ।
 कर्कटे कर्कटाक्षिप्त प्रवर्णाः कार्यनाशकाः ॥
 खिरः शुभमघचैर्बृष्टः प्रसोसन्नः शुभाशितः ।
 गुरु-शुक्र-बुधैर्युक्ते सग्रे दद्याद्भुजायुवी ॥
 राव्यं सौम्यं वसं पुंसां देशभर्मादिकं वज्र ।
 प्रथमः सप्तमस्तुर्वी दशमः केन्द्र उच्यते ।
 गुरु-शुक्र-बुधाक्षय सर्वचिद्धिप्रदायकाः ॥
 श्रेकादत्र-चतुर्थसा सद्गता पापाः शुभमघाः ।
 अतोऽन्येऽनिष्टकर्मार्यं धोष्याक्षिप्यादधो बुधैः ॥
 सुयोगे ग्राहता धर्माः खिराणां पुष्टि-जीवितं ।
 सुसग्रे च मघाभागो विषुवे चेषितं फलं ॥
 षडग्रौतिशुभे सुखे अथने च मघातिथौ ।
 चिद्धिरारोग्यमैश्वर्यं देवस्थापनतो भवेत् ॥
 सन्ध्यागते तु सग्रे च प्रत्यक्षमितदुर्घणे ।
 दुष्टयज्ञे दुष्टसग्रे नक्षत्रेऽशुभसंयुते ॥
 दुर्मित्ते तद्योत्याते चन्द्र-सूरीपमर्दने ।
 एतेषु स्थापिता देवाः षड-दुर्भिक्ष-रोगहाः ।
 तस्माद्दिनं निरीच्छादौ सर्वोपस्करमाहरेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

षड-तारावसं बुध्या मघपूर्वा विधाय च ।

निमित्तं प्रकृतं चन्द्रा वर्षादिना बुधादिकं ॥
 शुभकाले शुभकाले मूरुपदविवर्जिते ।
 काले काले च सुवीर्यं प्रतिष्ठादिकमुत्तमं ॥
 अथने विषुवे तद्यत् पञ्चमीतिस्तुते तथा ।
 एतेषु स्थापनं सुवीर्यादिभिर्दृष्टेन कर्मणा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यस्मिन् काले षडेवोक्तं कालं भूपतिवत्तम ।
 तदेवेह कालं प्रोक्तं तन्मुहूर्तंऽपि यादव ॥
 रौद्रः शार्पस्तथा मैत्रः पैत्रोवायव एव च ।
 आशो वैश्वस्तथा ब्राह्मः केचरः शक्रदेवतः ॥
 ऐन्द्राग्नेयैर्जन्तश्च वायवश्च महीपते ।
 अथमृषश्च तथाभाग्यो सुहृत्तान्च दिवाकरः ॥
 रौद्रोऽजपादहिर्गुः पौष्य आश्विन एव च ।
 धाम्योऽग्निदेवतश्चैव ब्राह्मः सौम्यस्तथैव च ॥
 आदित्यो जीवदैवत्यो वैश्वः सूर्यदेवतः ।
 मातृशैवाय धाम्यश्च सुहृत्ता रात्रिचारिणः ॥

तथा ।

दिनमथ्यज्ञे सूर्ये सुहृत्तंऽभिषिददृष्टे ।
 सर्वकामसदृशः स्नात् सुवीर्यपदवर्जितः ॥

महापुराणे ।

प्राजापत्ये तु प्रथमं ब्राह्मे चोत्थापनं भवेत् ।
 सुहृत्तं स्थापनं सुवीर्यात् तेन ब्राह्मे विपचयः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

गुरावस्वामयं प्राप्ते नीचस्त्रे कर्त्तव्यातिनी ।
 तस्माद्भस्त्रे जीवे तु धन-धान्यकरी भवेत् ॥
 प्राप्ते रौद्रे वृढा श्रेया प्राजापत्ये सुखावहा ।
 स्वर्गलोकप्रदा स्वर्गे चक्रे चक्रप्रवर्तिनी ॥
 वानस्यत्ये तु वरदा चाम्बे जाम्बविवर्द्धिनी ।
 वासे भवति वस्त्राद्या कासे ऋत्युप्रदायिनी ॥
 चाग्नेये दाहमाप्नोति क्लीवमर्द्धैवते तथा ।
 धीरे भवति सुस्त्रीता चाम्बे च वरदा तथा ॥
 गच्छते साम्बदेवत्ये गोदेवे वृद्धिमाप्नुयात् ।
 वैचे च पुष्टिदा प्रोक्ता तथा भवति पूजिता ॥
 कौमारो वृद्धिमाप्नोति पिथ्ये नाशं तथैव च ।
 वारुणे रोगदा प्रोक्ता शुभा चानन्तदैवते ॥
 चपला वनदेवत्ये चाम्बे ऋत्युप्रदा भवेत् ।
 वाग्देवत्ये वृदा वाग्नी जीगे च त्रौपुतो भवेत् ॥
 धनगे धनसंयुक्तः सुदृढः शैलदैवते ॥
 प्रथ्वीदेवे वृढा शौम्बा शुभा सादेददैवते ।
 पौरुषे च तथा रौषे वज्रधर्मविवर्द्धिनी ।
 कर्तुः सुखावहा चैव तथा लाङ्घयुता भवेत् ॥

इति सामान्यप्रतिष्ठा ।

अथ शिवप्रतिष्ठा ।

अथ कवचसमुच्चये ।

उत्तराग्रागते भागौ सिद्धस्नापनसुत्तमं ।
 दक्षिणे त्वचने पूष्यं शिवर्षादौ भवावहं ॥
 अषष्टं स्नापनं नेष्टं तथा वै दक्षिणायने ।
 अषष्टे स्नापिते सिद्धे व्याधिना पीयते प्रजा ॥
 कुमारः सप्तपौत्रान्ते कन्यानाग्रस्य जायते ।
 सुमहाग्रस्यसोपस्य तदा राज्ञां प्रजायते ॥
 कर्तुः अथः सदा शोको गृहे भवति दारुणः ।
 तस्मान्न स्नापयेद्देवं अषष्टे दक्षिणायने ॥
 स्नापनसु प्रकर्त्तव्यं शिग्रिरादादृष्टुष्ये ।
 प्रादृशि स्नापितं सिद्धौ भवेद्दरदयोगदं ॥
 हेमन्ते शान्तं सिद्धं शिग्रिरे सर्वभूतिदं ।
 कक्षीप्रदं वचने च पीत्रे च अथ-शान्तिदं ।
 अतीनां सर्वकाले च सिद्धस्नारोपणं मतं ॥

रत्नावली ।

मास-कास्त्रगुण-वैशाख-ज्यैष्ठ्याषाढेषु पञ्चसु ।
 मासेषु शुक्लपक्षेषु सुदुष्टपक्षवर्जिते ॥
 द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी नवमी तथा ।
 द्वादशैकादशी द्वादशा पूर्णिमा च अयोदशी ॥
 गुरुः शुक्रो बुधः सोमोवरयेत्तु सुखावहं ।

आर्द्रां शतभिषां स्नाती रोहिणीं श्रवणं वृषः ॥

पूर्वाषाढोत्तराषाढां ज्येष्ठान्नेषां च रेवती ।

षिषा-हस्तौ धनिष्ठां स्वादनुराधां च सिद्धिदा ॥

अथ एतमुच्यते ।

नक्षत्रे यत्र तथापि सर्वकालं दिपक्षयोः ।

शिङ्गस्य स्थापनं शस्तं यतः कामार्थिनो भुवं ॥

रत्नावल्यां ।

शौभाग्यः शोभनायुष्मान् सिद्धः साध्यः शिवः शुभः ।

दृष्टिः प्रीतिर्धृतिः सिद्धिः भुवः शुक्लः सुशोभनम् ॥

ववक्ष्ये वाच्यं चैव कौस्तुभैतिसं शुभम् ।

मैत्रं परममैत्रं च सन्पद्मेमं तथा शुभम् ॥

अग्रस्य दृष्टिकः सिद्धो मेघोमिथुन-कर्कटौ ।

तथा कन्या तुला-कुम्भौ वृषभस्य प्रशस्तते ॥

रविदक्षे भवेत्सिद्धिः शोभे मृगशिरस्तथा ।

छान्तिका भौमवारं स्वादनुराधां बुधे यदा ॥

रेवतीं शुकुसम्पत्तां शुक्रवारं पुनर्वसुः ।

श्रवणं शनिवारं च सिद्धियोगाः शुभा मताः ॥

जन्मभद्रतयोऽथ षट्सप्तैकादशाः शुभाः ।

भौम-मन्दौ वृषस्यौ च द्वि-सप्त-शरैर्गुरुः ॥

जन्म-तुर्य-रसादृष्टौ द्वादशस्य शुभो बुधः ।

रव-सप्त-द्वात्रिंशः शुक्रस्याथ प्रथमतः ॥

शेषमध्ये यदाः सर्वे यमकच्छेति निश्चिन्ताः ।

यस्मान्ते सर्वकार्यज्ञास्तस्मान्तेष्वनियोजयेत् ॥
 शीघ्रपत्रसया मन्दः^(१) कुजार्कौ तैर्युतो बुधः ।
 पापाः पापाग्रया यस्मान्तस्मान्तांश्च विवर्जयेत् ॥
 केन्द्रस्थे च गुरौ शुके न लग्नेन्दोर्यदा दशाः ।
 महचक्षु मया शुके गुरावसं गते सति ।
 प्रतिष्ठादिभ्योभारभ्यान् दूरयाचां विवर्जयेत् ॥
 अन्यहुस्तदं यस्तन् ज्योतिःशास्त्रविभारदः ।
 सभास्तोत्रं निधुञ्जीत सर्वसाध्यान्यथाचरेत् ॥

कचपसमुचये ।

सुदिने शुक्लपक्षे च रविवारर्चभ्रविति ।
 शुक्लपक्षारकारात्तोने शुक्ले करणान्भिते ॥
 वैश्वेदे प्रतिष्ठाः स्यान्निशे च सितपक्षके ।
 अर्धेते चैव सप्तोऽपि मन्त्र-सृष्टिप्रभेदतः ॥
 वैशा सिद्धान्तिकी रौद्रौ शतं वर्षाणि तिष्ठति ।
 पञ्चरात्री चरेर्मित्रा पञ्चशतवर्षसंस्थितिः ॥
 अश्वेता भैरवी वा तु वाम-दक्षिणमन्त्रजा ।
 शतार्द्धाहुंशु वा तिष्ठेत् बाणशिवस्तथशुवा ॥
 इति शिवप्रतिष्ठा ।

अथ विष्णुप्रतिष्ठा ।

वैश्वानरसंहितायां ।

अवने चोत्तरे कुर्वादिषिषे वा तराश्रितम् ।

द्वीपपुराणे वैश्वानरसंहितायां ।

मार्गशीर्षक-मासौ द्वौ निन्दितौ ब्रह्मणा सुरा ।

मासेषु फाल्गुनः श्रेष्ठः शैबो वेग्राह एव च ।

तैषेऽप्याप्यशुक्लाद्ये मावसे मासि वा भवेत् ॥

तत्प्रकारसंहितायां ।

प्रतिष्ठाचर्षिभिः प्रोक्ता वा क्रमादच्छतेऽप वां ।

प्रतिपद्य द्वितीया च नवमी च चतुर्दशी ।

दशमी द्वादशी पूर्णे शक्यपणे शुभाश्रिता ॥

महापञ्चरात्रे ।

पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यां शक्यपद्यतः ।

प्रतिपद्द्वितीयाचोर्वा पञ्चम्यां दशम्यांमपि ।

संक्षिप्ताश्रित्यपद्येता अश्विनोत्तरे ॥

वैश्वानरसंहितायां :

अवने चैव रोहिण्यां श्राव्यां चसे पुनर्वसौ ।

शिवपूजनेषु देवत्यां अश्विने वादसे तथा ॥

शौक्ल-साङ्गानुराधासु तिथे चैव विशेषतः ।

अश्विनिं सुप्रसन्ने वा अश्विनोत्तरेषुने ॥

अश्विनी-रोहिणीयोने पुनर्वसौ च शुक्लाः ।

भरण्यां श्रवणे हसो देवत्यामुत्तरासु च ।

त्रिषु नक्षत्रयोगेषु क्रमेणैषूत्तरायणे ॥

सागरसंहितायां ।

सोमो वृहस्पतिश्चैव भार्गवोऽथ बुधस्तथा ।

एते सौम्या ग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा-योगकर्मणि ॥

‘ग्रहाः’ वाराः । ‘सौम्याः’ अनुकूलाः ।

महापञ्चरात्रे ।

सौम्यग्रहे शक्यदिने सोम-मार्गववाचरे ।

ग्रहयोग एवं भवेत्प्रतिष्ठा-यज्ञकर्मणि ॥

वेदान्तसंहितायां नृसिंहपुराणे ।

पूर्वपक्षे शुभे काले स्थिरे चोर्ध्वमुखेऽपि भे ।

अनुकूले च लग्ने च हरिः स्थाप्योत्तरैस्तथा ॥

नक्षत्रे च तिथौ युग्मे प्रशस्ते विष्टिवर्जिते ।

गुरु-शुक्र-बुधेन्दूनां एकवारयुते शुभे ॥

यामस्य यजमानस्याप्यनुकूलेऽपि तत्र वै ।

चरराशिं विवर्ष्याथ स्थिरराशिं प्रवृष्ट्य च ।

सुप्रशस्ते मुहूर्त्तं वै प्रतिष्ठां कारयेद्गुरेः ॥

चक्षुषसमुचये ।

सुदिने चितपक्षे च सुरवारर्धभ्रूषिते ।

सुचन्द्रतारकायोगे सुलग्ने करणापिते ॥

द्वैते द्वैते प्रतिष्ठा स्थाप्यिन्ने च चितपक्षके ।

चद्वैते चैव क्षण्ये च मन्त्र-मूर्तिप्रभेदतः ॥

देता सिद्धाम्बिकी रौद्री भ्रतवर्षाणि तिष्ठति ।
 पञ्चरात्री हरेर्मिश्रा पञ्चश्रोवर्षसंस्थितिः ।
 अद्वैता भैरवी सा तु वाम-दक्षिणमन्त्रजा ॥
 मधुककाष्ठप्रतिमाप्रतिष्ठाकृत्यं वाराहपुराणे ।
 शुकपत्रे तु द्वादश्यां नक्षत्रे रैवते तथा ।
 तत्र संस्थापनं कुर्याद्भूमिसिद्धार्थसाधनं ॥
 इति विष्णुप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

अथ देवीप्रतिष्ठाकालः ।

देवीपुराणे ।

गुरौ नेशगते शुके देवींश्चाथ प्रतिष्ठयेत् ।
 इहैव स भवेद्भूयो मृतो गच्छेत्परमदम् ॥
 तस्मान्मेषगते शुके उत्तमा नवमी स्यता ।
 तथा माघाश्विनौ माघाशुक्लमौ परिकीर्णितौ ॥
 देवौ तत्र सदा शक्र-पाशुजापि प्रतिष्ठिता ।
 भवते फलदा पुंसां कर्कशे च दृषस्विते ॥
 तथाच सिद्ध-गन्धर्वा नृपा वा राज्यकाङ्क्षिणः ।
 ते यजन्तु सदा देवीं स्थापयित्वा विधानतः ॥
 न तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासोऽथ कारणम् ।
 माह-भैरव-वाराह-नरसिंह-त्रिविक्रमाः ।

महिषासुरदम्बस्य स्नाया वै दक्षिणायने ॥
तथाच चतुःषष्टिप्रतिष्ठायाम् ।

ब्रह्मोवाच ।

स्नापनञ्च प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रसाधकम् ।
सर्वकालं प्रकर्त्तव्यं क्षण्यपणे विशेषतः ॥
राशिरूपा यतो देवो दिवारूपो मधेश्वरः ।
अतः स्नाकाक्षपूजाभिः सिद्धिदा परमेश्वरी ॥
इति देवीप्रतिष्ठाकाक्षनिर्णयः ।

अथ वापी-कूप-तडादिप्रतिष्ठाकाक्षः ।

वक्रिपुराणे ।

वापी-कूप-तडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ।
सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा यता ॥
कर्कटे पुत्रलाभस्तु शौख्यं तु मकरे भवेत् ।
मीने यज्ञोऽर्घलाभस्तु पुत्रो च सुवद्भद्रकम् ॥
दुधे च मियुने रुद्धिर्दक्षिणे कर्त्तव्यं भवेत् ।
पितृवृत्तिस्तु कन्यार्थां तु सार्थां प्राप्सती गतिः ।
शिंशुं मेवे धननाशं कर्त्तव्यं दिनं चक्षति ॥
भविष्योत्तरपुराणे ।

तस्मिन् सञ्चिद्यन्पूर्वे कार्त्तिके षडश्रेयतः ।
 तडागस्य विधिः कार्यः क्षिरमक्षययोगतः ॥
 द्युमयः केचिदिच्छन्ति व्यतीते चोत्तरायणे ।
 न काकनियमस्य सञ्चिद्यं तत्र कारणम् ॥

इति वाय्वादिप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविग्रहरत्न-श्रीशेनाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
 शेषखण्डे काकनियमेषु प्रतिष्ठाकालनिर्णयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ दीक्षाकाण्डः ।

तत्र गानादेवतादीक्षाकाण्डः काशोत्तरे ।
 शरदसप्तथोर्ध्वगो दीक्षाकर्मविधौ वरः ।
 तद्योरसम्भवे वर्षा नान्यथापि प्रशस्यते ॥
 दीक्षायामभिषेके च तथा मन्त्रपरिपद्ये ।
 व्रतघृष्टणमोचे च द्रव्यालम्भनकर्मणि ।
 कार्त्तिकघ्रास्त्रेव वैशाखां स्सर्मानोरविदर्शने ॥
 तत्रैव ।

चन्द्र-सूर्योपरागेषु षड्शीतिसुखेषु च ।
 घट-नक्षत्रयोगेषु विषुवस्तुदिनेषु च ।
 अयनेषु च सर्वेषु योगः सर्वार्थसिद्धिदः ॥
 कारणे ।

पूर्वाषाढे च माघे च आषाढे मृगशीर्षके ।
 दीक्षां न कारयेद्द्वीमान् अन्यमासेषु कारयेत् ।
 शुक्लपक्षे शुभर्षे च सुवार-तिथिभिर्युते ॥
 क्रियाकाण्डशेखरे ।

न विना पर्व दीक्षा सादृषासु मधु-पौषयोः ।
 अन्यत्र तु सदा कार्या विशुद्धौ गृह-शिवयोः ॥

वर्षादौ तु निमित्तानि प्रशस्तान्युपलक्षयेत् ॥
 वर्षादिषु निविद्धेष्वपि काशेषु कदाचिच्छुभशुभानुपलक्ष्ये वति
 दीक्षा कर्त्तव्येत्यर्थः ।

प्रसिद्धाक्षिपथोराङ्गदर्शनं गुरुपर्वं च ।

पवित्रका त्रिपिशापि दीक्षाकर्मविधौ वरा ॥

रत्नावल्याम् ।

चतुर्थी नवमीं षष्ठीमष्टमीञ्च^(१) चतुर्दशीम् ।

पूर्वमासीं विना श्रेया चिता शुक्लौ सुसुषुषु ।

आदित्यं मङ्गलं शौरिं त्यक्त्वा वाराह्य भूतशे ॥

सुप्रभेदे ।

सप्तम्याञ्च नवम्यां वा एकादश्यामपि वा ।

दशम्याञ्च त्रयोदश्यां दीक्षाकर्म प्रशस्यते ॥

कश्चिन्नु त्रयोदश्याममावास्यामिति पाठः ।

चित्तेन्दु-श्च-गुरुष्वान्क परीक्षेत शुक्लानुषीः ।

गुर्येषुक्तास्तु संपाद्या गुरुश्रीनास्तु वर्जयेत् ॥

काशोत्तरे ।

चतुर्थ्यामथवाष्टम्यां चतुर्दश्यां तथैव च ।

पूर्वमास्यां प्रकर्त्तव्यं भूतिकामैः चित्ते सदा ॥

सुन्निकामैः क्षण्यपथे चत्किञ्चित्कर्म चाचरेत् ।

दिगण्डिकाधि सुक्ताथ यास्यान्याक्षिपथः सरताः ॥

तत्त्वसागरसंक्षितायाम् ।

(१) षष्ठीं षष्ठीमीत्येति क० ।

तां तां तिथिं पुराखोष्य तदुक्तां तत्र दीक्षयेत् ।

इन्द्र उवाच ।

कस्य का तिथिरुद्दिष्टा विशेषं वद नारद ।

सङ्क्षेपेणैव दीक्षायां विशेषावसरं तथा ॥

नारद उवाच ।

ब्रह्मणः पौर्णमास्युक्ता द्वादशी चक्रधारिणः ।

चतुर्दशी शिवस्योक्ता वाचः प्रोक्ता चथोदशौ ॥

द्वितीया तु शिवः प्रोक्ता पार्वत्याश्च तृतीयका ।

नित्यमार्गेषु पार्वत्या अष्टमी च चतुर्दशी ॥

अष्टमी गणनाथस्य भागोः प्रोक्ता तु सप्तमी ।

एवंसुखास्तु संक्षेपात्तिथयः परिभाषिताः ।

प्रपञ्चेन तिथीः सर्वाः पविचारोपणे स्यताः ।

कारणे ।

पौष्णं रोहिण्यथादित्यं श्रवणश्चाश्विनी तथा ।

श्राविणं त्वाङ्ग-वायव्ये मैर्धतं मैत्रमेव च ॥

तिथ्यं चित्तराद्रां तु अविष्टा च चित्रकभम् ।

नक्षत्राणि प्रशस्तानि दीक्षाकर्मणि सुप्रत ॥

रत्नावल्याम् ।

चौखुत्तराशि रोहिण्यः पुष्यकं मृगशीर्षकम् ।

इक्ष्वाः स्नातिरशुराधा मघा मूलाश्च रेवती ॥

अभिजिच्छ्रवणश्चेति शिवयोगे चतुर्दशी ।

श्लोकाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनः स्यतः ॥

सुकर्मा च धृतिर्द्विभ्रुवः सिद्धिश्च सर्वथाः ।
 वरीयांस शिवः सिद्धोत्तमा ऐन्द्रश्च षोडश ॥
 निन्द्यानि तानि सर्वाणि प्रशस्तानि विमुक्तये ।
 किन्तु देशिकसेकादौ शुभान्यथापि पूर्ववत् ॥
 प्रतिपत्पूर्वाषाढा च पक्ष्मी कृत्तिका तथा ।
 पूर्वाभाद्रपदा षोष्ठा दशमी रोहिणी तथा ॥
 द्वादश्या सर्पनक्षत्रमर्थ्यमूणा च चतुर्दशी ।
 नक्षत्रस्यैवा इत्येते देवानामपि शाश्वदाः ॥

कारणे ।

राशयश्च चराः श्रेष्ठा मध्यमाशोभये स्मृताः ।
 क्षिरश्च मेधनस्थाने यथाः सर्वे विवर्जिताः ।
 आचार्य-शिवधोरानुकूलं शुभप्रदं भवेत् ॥

क्रियाकाण्डश्लोके ।

राश्यादिवर्गसंशुद्धिर्लक्षणप्रकार्योरपि ।
 बलं गोचरशुद्धिश्च योगशास्त्रे प्रतीयताम् ॥
 लग्नदोष-घ्नदोषाः सर्वे नश्यन्ति ते शुभे ।
 लग्नस्यै भार्यवे प्रौढे केन्द्रस्ये च वृहस्पतौ ॥
 इत्यादिनिपुणं वीक्ष्य दीर्घां मौसुचवीर्यति ।
 मौसुचवीं प्रति न यत्कात्यादिनियमः स्मृतः ॥
 मन्त्रवर्षेषु सिद्धान्ते सुचिद्गान्धेयधुधः ।
 वैश्वानुदासीनान् नक्षत्रेभ्यः पृथक् ॥
 सिद्धराशौ चरेद्भागं वसुभिर्भानुभिः स्मरैः ।

शूद्रराशिसु यः श्रेयोवासे सङ्कोदिता हि वा ॥
 रिपुराश्रितः श्रेयोवासेऽसौ परिकीर्तितः ।
 हरेत्पद्मद्वयं भागं तिथिज्ञानाय मन्त्रगम् ॥
 मासि तस्मिंस्तथा यामे कुर्वीत यद्दणं मनोः ।
 ज्योतिःशास्त्रास्तुनिर्घ्ने लघ्ने वा दीक्षितो भवेत् ॥
 अथ दीक्षार्थं प्रशस्त्रास्त्रिषुः प्रतिपाद्य तत्त्वसागरसंहितायाम्
 उक्तं हि ।

तिथिं विनापि दीक्षाया विधिष्टावसरं शूद्रण ।
 दुर्लभे बहुरूपान्मु सक्तसङ्ग उपस्थिते ।
 तदनुष्ठा यदा सन्धा स दीक्षावसरोभवेत् ॥
 यामे वा यदि वारुषे च्चे वा दिवसे निशि ।
 आगच्छति गुरुर्देवाद्यदा दीक्षा तदा भवेत् ॥
 प्राप्ता दीक्षा तदा ज्ञेया गुरौ च समुपस्थिते ।
 यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः ॥

इति नागादेवदीक्षाकालः ।

अथ विष्णुदीक्षाकालः ।

कतुपञ्चरात्रे ।

विज्ञाय नीतिप्रवणं हि शिष्य-
 सुदग्गतौ तौष्ण्यकरस काले ।

द्योमल दृष्टौ द्युमलप्रयुक्ते
सन्दीपयेदे कृपया गुदसु ॥

महापञ्चरात्रे ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सूर्यसंक्रमणे तथा ।
द्वादश्यां कृष्णपक्षस्य पौर्णमास्यां सुनेऽथवा ॥
अमास्यास्यामथवा काकलुहिस्य देशिकः ।
तदेकद्विषष्टःपूर्वमधिवासनमारभेत् ॥

तत्पञ्चागररंधितायाम् ।

ब्रह्मणः पौर्णमास्यां द्वादश्यां चक्रधारिणः ।
चतुर्दश्यां शिवे श्रोत्रा वाचः श्रोत्रा चतुर्दश्यां ॥

चैवंपञ्चरात्रे नवकदीपाविषये ।

दीपाविधौ वा नवमे च काष्ठे
साद्वादश्यां पञ्चदश्यां तिथिसु ।
एकादश्यां पञ्चदश्यां तिथिर्वा
भवेच्चतुर्दश्याथवाष्टमौ च ।
थाचादिने योगविधौ प्रशस्ता
साहेवतामां नवमी चतुर्थी ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीधरमस्तकराधीश्वर-
सकलविद्याविग्रारद-श्रीशैमात्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे काकलुहिये दीक्षाकालो नाम शोचशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

काकस्य द्विविधोऽग्नेयः सूक्ष्म-सूक्ष्मोपलक्षितः ।
सूक्ष्मस्य शौक्तिकोऽग्नेयः सूक्ष्मस्याध्यात्मिकस्तथा ॥
सर्वे सूक्ष्मे च कर्तव्यं सूक्ष्मं काकविधिं शृणु ।
सूक्ष्मानकादिनिमित्ततुल्यभागस्तुटिः स्यतः ॥
तद्व्यक्तुः सवः प्रोक्तो निमित्तसङ्ख्यं भवेत् ।
निमित्ताः पञ्चदश काठाः शिंशुत्काठाः कक्षा स्यता ॥
शिंशुत्कासा सुदुर्लभास्तदेव षटिकादयम् ।
शाङ्गस्य नादिकाः सप्त धामस्तस्यन्धिरश्चते ।
सन्धोऽष्टौ समाख्याता अक्षोराचं विचक्षते ॥
सज्जनं प्रतिमानम् सप्तमन्वतिकीर्तितम् ।
उदधे चैव मध्याह्ने प्रदोषे चार्द्धधामके ॥
सज्जनं मध्यमं मध्य उदधेऽक्षमनं वनं ।
परार्द्धनेषु काशेषु पूजयेन्तु विप्रवतः ॥
दिकाशं वा पिकाशं वा आत्मार्थं संप्रपूजयेत् ।
पूवारम्भाय वक्ष्यन्तं सर्वं सन्ध्याविधिं सुर ॥
सन्ध्यादिक्रमवाद्दोषाः कृते चेन्तु न दोषकः ।

पूर्वाह्ने चैव मध्याह्ने प्रदोषे वक्षिमाचरेत् ॥
 अन्यासु सर्वसन्ध्यासु नाचरेत्तु वक्षिणमम् ।
 अर्द्धयामे वक्षिं क्षुब्धात् काम्यार्थो तु विशेषतः ॥
 नित्योत्सवे च पूजायां तथा संवत्सरोत्सवे ।
 कारयेत्तु विशेषेण अन्यथा चेन्न कारयेत् ॥
 भास्कारोदयमारभ्य यावत्तु द्यम नाञ्जिकाः ।
 प्रातःकाञ्च इति प्रोक्तः स्नापनारोपणादिषु ॥
 पूर्वाह्नाच्च समारभ्य यावत्तु द्यम नाञ्जिकाः ।
 मध्याह्ने इति विशेषः स्नापनारोपणादिषु ॥
 मध्याह्नात्तु समारभ्य यावत्तु द्यम नाञ्जिकाः ।
 सायंकाल इति प्रोक्तः प्रदोषमधुना ऋषु ॥
 अक्षयानं समारभ्य साह्याः सप्त च नाञ्जिकाः ।
 प्रदोष इति विख्यातस्वर्द्धयाममतः ऋषु ॥
 प्रदोषान्तं समारभ्य त्रिपादेन पिनाञ्जिकाः ।
 अर्द्धयाम इति प्रोक्तसाह्यराचमयोच्यते ॥
 अर्द्धयामान्तमारभ्य यावत्तु द्यम नाञ्जिकाः ।
 अर्द्धरात्रमिति प्रोक्तं रात्रिर्नक्तमयोच्यते ॥
 भास्कारसोदयात्पूर्वं त्रिपादेन पिनाञ्जिकाः ।
 रात्रिर्नक्तमिति प्रोक्तं ज्ञात्वेवं सर्वमाचरेत् ॥
 जलसंपादयं पुष्पसंपादयं चमनं तथा ।
 उदयादेव कर्त्तव्यं रात्रौ वा जलपत्रः ।
 देवतास्नापनं तीर्थं प्रातःकाले समाचरेत् ॥

प्रातःकाशान्तमारभ्य चाकौ द्रुम जातिकाः ।
 तावदापि प्रकर्त्तव्यं तीर्थकार्यं प्रजापते ॥
 चतुरार्यकार्यं तु सप्तवसाधिवासनं ॥
 वाचस्य प्रारभेद्द्वीमान् रक्षास्यैव प्रवन्धने ॥
 ज्ञापने प्रोचये वैव गर्भन्यासे तथैव च ।
 अधिवासनानि सर्वाणि मन्तराणे तु कारयेत् ॥
 राक्षसान्ते विप्रेषु सर्वद्वैतक्रियार्यकं ।
 सुर्वात्परं महाप्रबुद्धं तदाह्वयमिहस्तथे ॥

इति नित्य-वैभित्तिकादिदिवतापूजा-तद्गानां काण्डः ।

अथ विष्णुपूजाकाण्डः ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

एककाण्डं द्विकाण्डं वा त्रिकाण्डं पूजयेद्भक्तिं ।

अपूज्य भोजनं सुर्वन् नरकाणि प्रवेक्षरः ॥

नारदीये ।

प्रातर्मन्त्रदिने चार्यं विष्णुपूजां समारभेत् ।

अथा सन्ध्या तथा नित्या देवपूजा क्षता कुषेः ॥

अग्रहो विस्तरेष्वैव प्रातः सन्पूज्य केग्रवं ।

मन्त्राग्ने वैव साम्बह्यं पुण्यान्वत्तिसपि शिपेत् ॥

मन्त्राग्ने वा विस्तरेषु सङ्क्षेपेष्वाथवा चरिं ।

सन्पूज्य भोजनं सुर्वादन्वया नरकं प्रयेत् ॥

निमित्तेषु च सर्वेषु तत्कावे च विशेषतः ।
 पूजयेद्देवदेवेशं इत्थं सन्नाथ यज्ञतः ॥
 इति विष्णुपूजाकाण्डः ।

अथ देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकण्डे ।

प्रतिपत्पावकौ प्रोक्ता द्वितीया प्रमथस्य तु ।
 तृतीया गिरिसुब्बाद्यु चतुर्थी विष्णुचारिणः ॥
 पञ्चमी नागराणामां षष्ठी स्कान्दी तिथिः सप्तता ।
 अष्टमी अश्वत्थेष्टु अष्टमूर्त्तिसाष्टमी ॥
 नवमी योगिनीगान्तु दशम दशमी तथा ।
 एकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रिणस्य च ॥
 त्रयोदशी लज्जस्य भृतेशस्य चतुर्दशी ।
 पौर्णमासी प्रजेशस्य पितृणां दर्श उच्यते ॥
 इति देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

अथ कामनाविशेषान्तिथ्यादिविशेषे
 देवताविशेषपूजा ।

भविष्यत्पुराणे ।

अग्निमिहा च ऊला च प्रतिपद्यत्तं इतम् ।
 इविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥
 ब्रह्माणस्य द्वितीयायां संपूज्य ब्रह्मचारिणः ।

भोजयित्वा च विद्यायां सर्वेषां पारगो भवेत् ॥
 ऋषीणां च विज्ञेयं विज्ञेयो वाचते भुवम् ।
 ऋषादिव्यवहारेषु कामो बह्वगुणो भवेत् ॥
 गणेशः पूजितः सुवर्णात् चतुर्थां सर्वकर्मसु ।
 अविन्नं विदुषां विप्रं कार्यनाशकं कर्षिषित् ॥
 नागानिहा च पशुनां न विषेरभिभूयते ।
 खिचं वा लभते पुत्रान् पराश्वं त्रिविधाभुषात् ॥
 समूह्य कार्त्तिकेयनु द्विजः बह्वां प्रजायते ।
 मायावी रूपबन्धुो दीर्घायुः कौर्त्तिकवर्द्धनः ॥
 सप्तमां पूजयेत् देवं शिवभानुं दिवाकरम् ।
 अष्टमां पूजितो देवो गोचूडाभरषो हनः ।
 ज्ञानं ददाति विपुलं कामजान् अष्टमे गुणान् ॥
 सत्युदा धनदस्यैव पापहा च प्रपूजितः ।
 दुर्गां संपूज्य दुर्गायां भवतां तरणेच्छया ।
 संपामे व्यवहारे च सदा विजयमादिशेत् ॥
 दशमां धर्मराजसु सर्वव्याधिहरो भुवम् ।
 नरकादपमृत्योश्च ससुहूरति मानवम् ॥
 एकादशां अचोद्दिष्टा विन्धेदेवाः प्रपूजिताः ।
 प्रजां बुद्धिश्च धान्यश्च प्रवच्छन्ति मर्षीं तथा ॥
 द्वादशां पूजितो देवः सर्वैश्वर्यवन्धितः ।
 बह्वपुत्रो बह्वधनस्तथा साक्षात् संश्रयः ॥
 अचोद्दिष्टाश्च समूह्य कामदेवं महावचम् ।

पूजितः परया भक्त्या धनं सुखांश्च दापयेत् ॥
 चतुर्दश्यां महादेव उन्मादात्तो जनदुग्धः ।
 संपूजितो महाभक्त्या सर्वान् कामान् ददात्यसौ ॥
 पौर्वमाकाशे चः सोमं पूजयेत् भक्तिमान् नरः ।
 वक्रपथं भवेत् तत्र इति मे निश्चिता जतिः ॥
 अमायां पितरः पिच्छैरिष्टाः कुर्वन्ति सर्वदा ।
 पूर्वां वृद्धिं धनं रक्षामाप्नुयं वसुमेव च ॥
 उपवासं विनायेते भवन्मुक्तफलप्रदाः ।
 पूजिता जपसोमैश्च तोषिता भक्तितः वदा ॥
 मूलमन्त्राद्यु संज्ञामिरङ्गमन्त्राद्यु कीर्तिताः ।
 पूर्वैश्च पश्यपश्चाः कर्त्तव्याश्च तिथीचराः ॥
 एतेषाञ्च रूपाणि देवताकाण्डे चासौकमीषानि ।
 जन्म-सुखीपदारैश्च अथात्रक्ति विधीयते ।
 पूजा श्राद्धे न कर्त्तव्या कृतापि न फलप्रदा ॥
 चाण्डभाराद्यमित्तैश्च दधि-हीराद्यु-माधिकैः ।
 अथोक्तस्यदोहोमोक्षयः श्राद्धेन चेतया ॥
 कृत्वा चक्रं द्वात्र्यं च^(१) कृत्वायेतानि भक्तितः ।
 अथोक्तानि अथोक्तानि कृतेतेषाधिकानि तु ॥
 इह जपमन्त्रान्यस्मिन् निवसेद्यु सुखी वदा ।
 तेषां कोमेषु मन्त्राद्यु जायतीरु^(२) तिथिः कृता ॥
 इह तस्मान् परिशुद्धसङ्गहो जायते नरः ।

(१) वक्र-दे वेति च० ।

(२) वाक्येति च० ।

सुहृदपोधनस्यसौमिर्विभित्तिरिर्महीपतिः ।

सौपुत्रपुंसको वापि जायते सुहृदोत्तमः ॥

सूर्यपुराणे ।

देवताभर्षणं नृणामग्नेवाधौक्याग्रणम् ।

अमावास्यां तिथिं प्राप्य चत्वारोपचते भवम् ।

ब्रह्माणं पूजयित्वा तु वर्ष्पापैः प्रमुच्यते ॥

ऊष्याहृत्वा महादेवं तथा ऊष्यत्तुर्हृत्मीम् ।

सम्पूज्य ब्राह्मणसुखे वर्ष्पापैः प्रमुच्यते ॥

चन्द्रोदर्यां तथा रात्रौ सोपहारस्त्रिकीर्णम् ।

इहेग्रं प्रचने याने वर्ष्पापैः प्रमुच्यते ॥

अमावास्यामथावाप्य उदिस्य च पितामहम् ।

ब्राह्मणांस्त्रीन् वमभर्ष्यं मुच्यते वर्ष्पातकैः ॥

ब्रह्मासुपोषितो देवं शुकपथे समाहितः ।

सप्तन्वामर्षयेद्भासुं मुच्यते वर्ष्पातकैः ॥

भरुषास्य चतुर्ष्यास्य प्रनेक्षरदिने यमम् ।

पूजयेत् सप्तजन्मसौमुच्यते पातकैर्नरः ॥

एकादश्यां निराहारः वमभर्ष्यं जगार्हणम् ।

दादश्यां शुकपथस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्षीत्तरे ।

कार्त्तिके च उवाच ।

काचं तवाचं ब्रह्माग्निं देवतापूजने वृषक् ।

संनन्दरेण वर्ष्मन्नं सोपवाचस्य वर्ष्मदा ॥

ब्रह्मायं पूजयेत् दिवं सततं प्रथमेऽहनि ।
 पश्चदशे महाभाग पञ्चदश्यास्तुपोषितः ॥
 संवत्सरेषु धर्मज्ञ विद्यावङ्गसुवर्षकम् ।
 संसृज्जेन धामेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥
 वैशमासस्य वा शुक्ला प्रथमा प्रतिपद् भवेत् ।
 तदङ्घ्रि ब्रह्मणः कृत्वा सोपवासस्य पूजनम् ।
 संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥
 काकस्थाययवाः सर्वे तस्मिन्नहनि पूजिताः ।
 पश्चादि च धर्मज्ञ सौख्यं द्युरदुत्तमम् ॥
 संवत्सराधिपं नागं तस्मिन्नहनि पूजयेत् ।
 पश्चाच्च सौख्यमाप्नोति स्नास्थ्यमध्यन्तथैव च ॥
 तथाग्निं ब्रह्मणा सृष्टं वैशोक्ये प्रथमं दिव ।
 दक्षं प्रजापतिं नित्यं द्वितीयायामथार्चयेत् ।
 फलमाप्नोति धर्मज्ञ गोमेधस्य न संशयः ॥
 तथा नासत्यधोः कृत्वा तस्मिन्नहनि पूजनम् ।
 नित्यमारोग्यमाप्नोति तथा रूपस्य भार्गव ॥
 शुक्लपक्षे द्वितीयायां वासुपुत्रस्य पूजनम् ।
 कृत्वा दत्त्वा च स्रवणं प्राणायौ सुभगो भवेत् ॥
 साध्या द्वादश ये प्रोक्तास्तेषां कृत्वा तु पूजनम् ।
 द्वितीयायां महाभाग द्वादश्राहफलं भवेत् ॥
 द्वितीयायां तदाभ्यर्च्यं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ।
 पृथक् पृथक् महाभाग शिवर्गफलभाग् भवेत् ॥

चीन् कोकाञ्च तदा नाम चम्बक् संपूज्य क्लृप्तः ।
 ऐश्वर्यं मघदाप्नोति गतिमध्याह्न विन्दति ॥
 द्वतीया भावसे कृष्णा वा स्यात् भवसंचयता ।
 तस्यां संपूज्य गोविन्दं मुष्टिमध्यामवाभुषात् ॥
 वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वतीयावाह्युपोषितः ।
 चक्षुषं क्लृप्त्वाप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य च ॥
 वा तस्यात् कृत्तिकोपेता विप्रेषेण सुप्रविता ।
 तत्र दत्तं कृतं कर्म सर्वमचक्षुष्यते ॥
 चक्षुष्या वा तिथिसाक्षात् तस्यां सुकृतमचक्षुषम् ।
 चक्षुषैः प्रुभितो विष्णुकेन वाप्यचक्षुषा मता ॥
 चक्षुषेस्तु नरः स्यातो विष्णोर्देवा तयाचक्षुषान् ।
 वरान् सुसंस्कृतांचैव श्रुत्वा चैव तयाचक्षुषान् ॥
 विप्रेषु दद्यात् तापेव तथा शत्रून् सुसंस्कृतान् ।
 यवार्धं सुमहाभाग क्लृप्तमचक्षुषमभुते ॥
 एकामयुक्तवत् क्लृत्वा द्वितीयां भृगुगन्धन ।
 एतामभ्यद्वितीयाणां सर्वाद्यान्तु क्लृप्तं क्लृप्तेत् ॥
 प्रोक्तास्तु भृगवो नाम देवा द्वादश ये पुरा ।
 चतुर्धा पूज्यं तेषां क्लृत्वा दिवमवाभुषात् ॥
 यमरान्पूज्यं क्लृत्वा चतुर्धाऽपि धार्मिकः ।
 नाप्नोति नारकं दुःखं तदृष्टे रविस्तते नरः ॥
 विनाचक्षुषाभ्यर्च्यं चतुर्धां यदुगन्धन ।
 सर्वविघ्नविघ्नैः कार्त्तिकेद्विमवाभुषात् ॥

मित्रां रतिं तथा मर्त्यां कौर्त्तिं जेधां वरसतीम् ।
 प्रश्नां सुष्टिं तथा कान्तिं तथैवाहनि पूजयेत् ॥
 तमसादाद्वाप्नोति अचेष्टं मनुजोत्तम ।
 विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च वरसतीम् ॥
 देवानां मातरः सर्वास्तत्र तथाऽपि पूजिताः ।
 सर्वकामप्रदा ज्ञेयाः सुदृशस्त विपश्चिताः ॥
 पद्मन्वां पूजनं कृत्वा तथा च मनसा नरः ।
 सौभाग्यं मयदाप्नोति अग्रस्थाप्यश्च विन्दति ॥
 पद्मन्वां वृषिवीं देवीं तथा संपूजयन्नरः ।
 तामवाप्नोति अनेन नाच कात्यां विचारया ॥
 विश्वेदेवास्तु ते प्रोक्ताः पूर्वमेव मया द्रुम ।
 तेषां संपूजनं कृत्वा पद्मन्वां दिवमाप्नुयात् ॥
 इष्टं गन्धर्वमभ्यर्च्य पद्मन्वां सुभगो भवेत् ।
 तथा विचरयं तेषां राजानस्तु विशेषतः ॥
 देवमात्यांस्तथा सर्वाः संपूज्य सुभगो भवेत् ।
 इहा मन्दरसहस्रैव तथा रूपमवाप्नुयात् ॥
 इष्टं नामं तथाभ्यर्च्य त्रिविधाप्नोत्यनुत्तमात् ।
 वादसे सुक्करस्वार्थी पद्मन्वां सुवमारभेत् ॥
 सर्वकामसम्पदूष्ण अन्नस्तु सुफलं भवेत् ।
 तथा च पूजयेद्भ्राजन् तथैव नक्षत्रवरम् ॥
 त्रिविधः संपूजनं कृत्वा पद्मन्वां प्रथमः यदा ।
 त्रिविधाप्नोति विपुलां संवत्सरमयोदिताम् ॥

सर्वज्ञां नृप पञ्चानां रतिं प्रीतिं वरकृतीन् ।
 उमां मेधां भद्रकाशीं तथा कात्यायनीमपि ॥
 धृतिं क्षायां जाम्बवद्विं जगद्धां तथा चमाम् ।
 सुरभिं देवसेनाच्च वेदां ज्योत्स्नां तथा प्रचीम् ॥
 गौरीं वरहचपलीञ्च चमपत्नीं तथैव च ।
 धूम्राद्यां सुमहाभागां मृत्युञ्जयां तथैव च ॥
 अभीष्टदेवजननीं देवपत्नीं तथैव च ।
 पूजयेत् काममाप्नोति तस्मान्वेकामसंग्रहम् ॥
 ऐरावतश्च गरुडसुखैःश्रवणसेव च ।
 चरस्य वृषभक्षेत्रं शशाङ्कस्याधि धानि च ।
 तथा संपूजयेद्भ्रातृन् विजयं चसुपाश्रुते ॥
 तथा भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षस्य पञ्चमी ।
 नागसम्पूजनं कृत्वा धनभानी भवेन्नरः ॥
 कुमारश्च तथा स्कन्दो विशाखश्च गुह्यस्य च ।
 चतुरास्रविनिर्द्दिष्टो भगवान् कौश्लसूदनः ॥
 तमभ्यर्च्य नरः पृथ्वां पुत्रानाम्प्रोत्यभीष्टितान् ।
 वासानां पूजनात् अथो नरः प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥
 चतुर्णां पूजनं तत्र कृत्वा तु सुखमाप्नुयात् ।
 स्कन्दपार्श्वचरान् राजन् वरुणपार्श्वचरानपि ।
 चमपार्श्वचराञ्चैव रोगसुक्लिमवाप्नुयात् ॥
 कालपार्श्वचराभ्यर्च्य सूर्यपत्नीं सुवर्षयम् ।
 ईष्टान् कामान्प्रोति प्राप कात्यां विचारया ॥

एवमेकीनपश्चात् मरुतो नाम कौर्त्तिताः ।
 तेषां सन्मूर्जनं कृत्वा सप्तम्यां दिवसाभुषात् ॥
 दृष्ट्वा पूर्वां श्रेष्ठस्त तदा कृत्वा सुखी भवेत् ।
 पूजयित्वा तन्नाभौर्हां सरितं पुच्छभाग् भवेत् ॥
 वक्रिसन्मूर्जनं कृत्वा वक्रिष्टोममवामुषात् ।
 वायोः सन्मूर्जनं कृत्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 सन्मूर्ज्य च ऋषीन् सप्त सोमसन्नासु चै स्यताः ।
 सदाः प्राप्नोति तानेव गतिमप्याह विन्दति ॥
 सप्तम्यां षडुग्रार्दूष दृष्टमभर्षयेन्मुनिम् ।
 स्नात्वाचक्रमाप्नोति तदापि षडममुते ॥
 पूजयित्वा असुर्ग्राह्यं क्षीपमध्ये तदा नरः ।
 पातासस्त्रान् महाभाग सुवमाप्नोत्वभीष्टितान् ॥
 सप्तसोकांक्षया तत्र पूजयित्वा सुखी भवेत् ।
 धीदाक्षैव तत्रैवाप्यां गतिमप्रमितां लभेत् ॥
 गङ्गां सप्तप्रकाराह तत्रा देवीं सरस्वतीम् ।
 सप्त चक्षानवाप्नोति नरः सन्मूर्ज्य वै भुवम् ॥
 चादिदं पूजयित्वा वै श्रीं रोगैः प्रसुष्यते ।
 सप्तम्यां चादधमेह गतिमप्याह विन्दति ॥
 एकानंशं तदा देवीं तत्रा सन्मूर्ज्यनरः ।
 सर्वकामसहस्रैश्च सप्तैश्च लभते फलम् ॥
 नरेऽप्यूर्जनं कृत्वा गतिमप्यां तत्रा लभेत् ।
 लक्ष्म्यां प्रकृतनमं पूजयित्वा सुखी भवेत् ॥

अहृत्वां पूजनं कृत्वा बद्ध्वां धर्मविष्णुनामः^(१) ।
 नाकसोकमवाप्नोति वक्रिञ्च^(२) मगधेष्ठितम् ॥
 चतुष्पद्येषु रञ्जासु तथेवोदूखसेषु च ॥
 गिरिऋष्टेषु रञ्जासु नदीतीरेषु चाप्यथ ।
 गुहासु च नवां रञ्जां^(३) पित्राचार्यां वक्षिं हरेत् ॥
 शक्रादीनाञ्च देवानां कृत्वा सम्पूजनं ततः ।
 तेषां वक्षिं विनिश्चिप्य चेममाप्नोति मानवः ॥
 आसुधं पूजयित्वा तु तदा विजयमाप्नुयात् ।
 द्वाभ्यां पूजयित्वा वै वैश्वदेवांस्तथा द्वाभ्यः ।
 सर्वकामसम्पदूषणं चक्रञ्च फलमश्नुते ॥
 तथा सम्पूजयेद्भ्राजन् तथैव च दिभ्यो द्वाभ्यः ।
 क्रियासु फलमाप्नोति यथा यथाभिजायते ॥
 धर्मं सम्पूज्य देवेभ्यं सर्वसत्सुखावहम् ।
 धर्मो गतिमवाप्नोति धर्मैश्च फलमेव च ॥
 युक्तादभ्यान् संपूज्य च्छान्नेकादत्र प्रभो ।
 सर्वकामसम्पदूषणं चक्रञ्च फलमश्नुते ॥
 तथा सर्वगतान् च्छान्न् सुदा^(४) सर्वेषु पूजयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति सर्वगानपराजितान् ॥
 तथा च द्वादश्राहित्यान् द्वादश्यां पूजयेत्परः ।

(१) धर्मविष्णुनाम इति अ० । (२) वक्रिञ्चं चेन्नमसि स्थितमिति कश्चित्पाठः

(३) रञ्जां प्राप्येत्पर्याः । (४) अदेति अ० ।

द्वादश्यां संमवाप्नोति गतिमध्याह्न विन्दति ॥
 द्वादश्यां देवदेवेभ्यं पूजयित्वा ब्रह्माधिपम् ।
 पुष्करौकमवाप्नोति वरस्यं द्वादशां पतिम् ॥
 सर्वदेवेश्वरं ब्रह्मं पूजयित्वा तथा जरः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति सर्गलोकश्च गच्छति ॥
 विष्णोः संपूजनं कृत्वा कामानाप्नोत्यभीष्टितान् ।
 इष्टमध्यं फलं प्राप्य गतिमध्याह्न विन्दति ॥
 चतुर्दश्यामवाभ्यर्च्यं कामदेवं जगत्पतिम् ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति गतिमध्याह्न विन्दति ॥
 चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां कामदेवमवाभ्यर्चेत् ।
 अर्चनात् सर्वमाप्नोति फलं संवत्सरोदितम् ॥
 द्वादशां राक्षसानाह्न चतुर्दश्यान्तु पूजनम् ।
 कृत्वा चेममवाप्नोति क्रियासाफल्यमेव च ॥
 पूजयित्वा धनाध्यक्षं तदा वैश्वदेवं प्रभुम् ।
 चण्डवित्तमवाप्नोति फलं संवत्सरोदितम् ॥
 ब्रह्म-पत्नीं तथाभ्यर्च्यं निधाने दक्षपूजिते ।
 मणिभद्रं तथाभ्यर्च्यं धनं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥
 पूजयित्वा महादेवं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 जायमात्रे चतुर्दश्यां कृत्वापचे विशेषतः ॥
 तथा पित्रगणान् राजान् चौराद्यत्रे तु पूजयेत् ।
 सर्वकामसम्पत्तयश्च यत्रैव फलमप्नुते ॥
 आहुं कृत्वा तथा राजान् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

कार्पेनिन्दुं तपोभर्ष्यं शौभाग्यं मन्त्रदामुषात् ॥
 दुष्टं पश्यन्पराभर्ष्यं नक्षत्रमथवा नृप ।
 तस्मात् चेममवाप्नोति कामस्य यदुगन्दन ॥
 मायनामः च नक्षत्रं करणं शौगमेव च ।
 पूजयित्वा तथा राजन् शौभाग्यं मन्त्रदामुषात् ॥
 कोपवाक्यसु नक्षत्रं नक्षत्रेभ्यमथार्थयेत् ।
 नक्षत्रवामभागे च तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥
 कार्पिकेचं महाभागं कृत्तिकाकार्पिकेचरः ।
 वक्रिष्टोममवाप्नोति सुखस्यैव वस्तुदूरेत् ॥
 कृत्तिकासु तपोभर्ष्यं खड्गं विजयमाप्नुयात् ।
 भोगिनं नागमभर्ष्यं शिष्यमाप्नोत्यसुत्तमान् ॥
 कामदेवमथोभर्ष्यं भाग्यं शौभाग्यमाप्नुयात् ।
 वाविचे च तथा हस्ते ज्ञाना वापन्नमाप्नुयात् ॥
 दृष्टपदार्थितं देवं तस्मान् यत्नमेव च ।
 गन्धर्वं वा यत् वापि तस्मात् कामानवाप्नुयात् ॥
 कृष्णपथे चतुर्दशां महाकासमथार्थयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति तथेभ्यं नाच संशयः ॥
 मन्त्रेश्वरं मातृगणं तथा वक्रिं प्रपूजयेत् ।
 युक्ता वा मातरं राजन् काममाप्नोत्यभौक्षितम् ॥
 तथा तुम्बुरगन्धर्वपक्षकं पूजयेन्नरः ।
 सर्वं यथमाप्नोति नाच कात्यां विचारणा ॥
 कृत्तिकासु गरीऽभर्ष्यं खड्गपार्थिवराक्षसा ।

आरोग्यं मयदाप्नोति यदा वा मनयेद्वितम् ॥
 नृविंशप्रतिमाद्यैव पूर्वेष्वङ्गं वमर्षयेत् ।
 नरो माह्वगणान् राजन् सर्वकाममनोरमाञ् ॥
 एकां वा मातरं राजन् कामान्नाप्नोत्वभीष्टितान् ।
 वानसत्यमवाप्नोति पूजयित्वा वनसतीन् ॥
 देवानां मानवानाञ्च तत्पथा ये तथापरे ।
 तेषां वन्द्यजनं कृत्वा चतुर्दशां सुखी भवेत् ॥
 करणे वा सुहृत्तैर्वा वषावद् देवमर्षयेत् ।
 तस्मात् काममवाप्नोति गतिमप्याह विन्दति ॥
 पैशमाद्यमपारम्भ यथोद्देशि नरः यदा ।
 इष्टदेवमपाम्भर्ष्य यथोक्तं वज्रममुते ॥
 संवत्सरेषु धर्मज्ञ नक्षत्रे यदि वा तिथौ ।
 यथेदु सर्वधर्मज्ञ योपवाचः समाहितः ॥
 संवत्सरे वायव्ये चतुर्मासे च तद्द्वे ।
 नम्राप्नोति संयतः पूजां कृत्वा तस्माज्जिनः यदा ।
 तावत्कालं मयाभान तस्मात् काममवाप्नुवान् ॥
 पैशात् वमारम्भ मयासुभाव
 रोषेत यत्सं सुखमर्षवान् ।
 तच्छेदं तोषात् परमं च कामम्
 प्राप्नोति यस्मात् यदुर्वशपन्न ॥
 इति कामनाविज्ञेयेषु तिथ्यादिविज्ञेये दिवताविज्ञेयपूजा ।

अथ कामनाविशेषेषु मन्त्रविशेषे देव- ताविशेषपूजा ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

देवता एव मन्त्रे यदा दृष्टिश्चिता तदा ।
 अथको अथदेवसु तदा च अथभान् भवेत् ॥
 देवतासु प्रवक्ष्यामि मन्त्राणां यथाक्रमम् ।
 मन्त्राणि च सर्वाणि यन्त्राण्येव वृषम् वृषम् ॥
 अन्विन्वामन्विनाविहा दीर्घाचर्वाचते नरः ।
 व्याधिभिर्मुच्यते क्षिप्रमत्यर्थं व्याधिपीडितः ॥
 भरखां यममन्त्रं सुसुनैरक्षितैः शुभैः ।
 तथा मन्त्रादिभिः शुभैरप्यन्त्रयोर्विमुच्यते ॥
 यमसः कृत्तिकायाम् अङ्गिं सन्पूजितः पराम् ।
 (१)रत्नमाळादिभिर्दद्यात् इतश्चेत्तेन च भुवम् ॥
 इष्टः प्रजापतिः पूज्य इष्टान् दद्यात्पयसांक्षया ।
 रोहिण्यां देवशार्ङ्गं दद्याच्च चरिस्तुष्वरान् ॥
 ऋगग्रीवं तथा सोमं जघनारोग्यमेव च ।
 चाङ्गायाम् शिवं पूज्य यद्गन् विजयमनुते ॥
 क्षितैः पद्मादिभिर्द्रुथैर्द्वैकं पथवा च वै ।
 पुनर्वसुं चाप्यदितिं यदा सन्पूजनादिभिः ॥
 अथवा तर्पिता चैव तानेव परिरचति ।

तिष्ठे इहसतिर्दृष्टिं ददाति विपुलं धनम् ॥
 पाण-गन्धादिभिर्नागा चक्षेयाणां प्रपूजिताः ।
 तर्पितस्तु पिङ्गवशो भय्याद्यैर्मधुरैः शृगेः ॥
 मषाणां विजयन्दद्यात् पूर्व्याणाम् भनक्षुषा ।
 भर्तारमौष्ठितं कुम्वात् कन्वायाः सुरक्षया च ॥
 इह जम्बभि वापुज्यक्षुत्तरकां तथार्चना ।
 पूजितः सविता हस्ते विद्यतेजोविधिः यदा ॥
 ब्रह्मैः पुण्यादिभिः सर्वैर्ददाति विपुलधनम् ।
 राक्षं लष्टा च चित्राणां निरूपणं प्रपञ्चति ॥
 खाल्यां सन्तर्पितीवायुर्दद्यादायुर्वचं परम् ।
 इन्द्राग्नी च विशाखाणां पीतरन्नेः प्रपूजयेत् ॥
 धनं राक्षं वचं चोदक्षेजाधि निवसेत् यदा ।
 सत्तुराधां समासाद्य निषं सन्पूज्य भक्तिः ॥
 प्रियो भवति सर्वेषां निषंसं चित्तमाप्नुयात् ।
 ज्येष्ठायां पूर्ववत्कर्मिहा पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 गुरोः सर्वेषु सन्पूज्य कर्मणा च धनेन च ।
 मूले तु निषंसं सन्पूज्य भक्त्वा सन्पूज्य पूर्ववत् ॥

इति कामनाविशेषेषु नक्षत्रविशेषे देवताविशेषपूजा ।

वरुणं समन्वयं व्याभिर्भुवन्तं शत्रुम् ॥
 चातुरः पुष्टिमाप्नोति आख्यमैश्वर्यमेव च ।
 अथं भाद्रपदायान् शुद्धस्तुटिकवचिभम् ।
 वसुध्वं सुक्तिमाप्नोति नाच कात्यां विचारया ॥
 उत्तरायामश्चिर्बुध्रं पराङ्गतिमवाप्नुयात् ।
 रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति सततं पशुम् ॥
 शितैः पुष्टिं क्षितिं चैव हृतिं विजयमेव च ।
 अथ चैते समान्नाता यज्ञाः सङ्गोपतो मया ॥
 गणपदेवतायाश्च साधकानां शिताय वै ।
 भक्ता विनाशुवारोश्च भवन्ति फलदा भुवम् ॥
 गन्तुं चेच्छेद् यदा यामं यायायां भुवमेव च ।
 गणपदेवतायश्चं कृत्वा तत्सर्वमाचरेत् ।
 एवं कृते हि तत्सर्वं यायायाश्चमवाप्नुयात् ॥
 क्षियाफलश्च समूर्ध्वमित्युक्तं भातुना स्वयम् ।
 यज्ञाभावे अपशुर्ध्वान्द्रोमशुर्ध्वान्द्रोमेषु ॥
 इति तिथिगणनादिसंयोगविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ पविचारोपखण्डः ।

तत्र शिवपविचारोपखण्डः ।

शिवधर्म-भविष्ठापुराणयोः ।

दौर्धमाद्यां तथा यज्ञां शिवं वसुध्वं यज्ञतः ।

उपवीतं त्रिवे दृष्टाच्छिवभासां भोजयेत् ॥
 पुनरेवं च कार्त्तिक्यां पूज्य ग्रन्थुं समापयेत् ।
 पतिभ्यो दक्षिणां दद्यात् सूचवस्त्रादिपूर्विकाम् ॥
 यः कुर्वाणस्तद्वेषं चातुर्भासं पवित्रकम् ।
 कल्पकोटिगतं दिवं चद्रुचोके मनीषते ॥
 सुकृत्वात्परिभ्रष्टवस्तुर्वेदस्य जायते ।
 इष्टानतो भवेद्भ्राजा गुदरूपसमन्वितः ॥

त्रिवरस्ये ।

पविचारोपचं ग्रन्थोः कुर्वाणभवि वा द्युषैः ।
 चतुर्विंशत्यामपाहृत्वाभविवाक्य विधानतः ॥
 आवधे मौडपदां वा पविचारोपचन्तु यः ।
 कुर्वते नापवित्रं^(१) ज्ञानसं संवत्सरान्तरा ।
 ग्रन्थोः परिश्रमारोष रिक्तः सन्पूर्वतामिद्यात् ॥
 पवित्रान्तु पवित्रन्तु ज्ञानसं भृगुमन्त्रम् ।
 अपवित्रं पवित्रं चाद्देवकर्माच्चिदं नृशाम् ॥

काशीकरे ।

पूर्णां कृत्वा प्रकर्त्तव्यं नित्यमेव पवित्रकम् ।
 अथवा नित्यमेतेव कुर्वाण्वावचयान्तरे ॥
 चाथादाने चतुर्विंश्यां नमस्क-नमसोस्तथा ।
 अष्टम्याश्च चतुर्विंश्यां पञ्चचोदमसोः समम् ।
 पविचारोपचं कर्त्तव्यं न तु ज्ञानान्तरे क्षितम् ॥

(१) अपवित्रमिति भावप्रधानोपिर्देशः अपवित्रत्वमित्यर्थः ।

एवं काष्ठे क्षतिकामो प्राचक्षिप्तं समाचरेत् ।

भौतिकानां विज्ञेयैश्च द्युक्तापने क्लृप्तं विधिः ॥

‘आवादापने चतुर्दशामिति पौर्णमास्यां चान्द्रमासविवक्षया
आवादाद्युक्तापतुर्दशामित्यर्थः ।

तथाच मोक्षचौरोगरे ।

आवादाद्य तथादिष्टा वावचक्षुः क्लिप्तादिता ।

सप्तम्याश्च पचोदश्यां तत्र नन्वपविचकम् ॥

पचोदश्यां प्रकर्तव्यं पविचं नन्वभञ्जितम् ।

पविचमप भृतापामावादापित्यमः स्मृतः ॥

एवं यद्यपि विष्णुस्वापाभावे न कर्तव्यम्, किन्तु विष्णुस्वापा-
वकारमेव कर्तव्यम् ।

उक्तञ्च ।

आवादेऽपि न कर्तव्यमसुते मधुसूदने ।

कासोऽप्यविचतस्याप नूयतां विधिर्विचयः ॥

द्युक्तावादाद्युक्तां शुभ्यांश्रावण-भ्रातृयोः ।

याश्च चतुर्दश्यां पचोदश्यां चोरवि ॥

नन्वावादाद्युक्तामित्यनेनैव^(१) विष्णुस्वापानन्तरकायः क्लृप्तमेव
कथ्यते, तत्र किञ्चित् प्रसुप्त एव मधुसूदन इति । सत्यम् । किन्तु
आवादाद्यापविधिश्चात्रः चौरवेति तत्र चात्रे सर्वकायं क्षपिति
दुष्परधिकमात्रे चौरमाधिककर्तव्यमङ्गान्मात्रेव विष्णुः क्षपितीत्ये-
तदुक्तमिति न दोषः ।

(१) न आवादाद्युक्तामित्यनेनैवेति अ० ।

उक्तञ्च ज्योतिःशाले ।

मिथुनखोषदा भासुरमावासादथं क्षुभ्रेत् ।

द्विराषाढः च विज्ञेयो विष्णुः क्षपिति कर्कटे ॥ इति ।

तथा ।

दर्शद्वयमतिक्रम्य षदा सङ्गमते रविः ।

अधिमासः च विज्ञेयः सर्वकर्मवर्षिष्कृतः ॥

इति वचनात् । पूर्वाषाढे पवित्रं न क्षुर्वीतेत्यभिप्रायः । षदा तु वैशाखिषट्सु मासेष्वन्यतमस्त्रिंशदधिकमासे द्विराषाढः क्षान्तादा व्याख्ये विष्णुस्त्रापः ।

तथाच ज्योतिःशाले ।

माधवादिषु षट्सु एकमासे दर्शद्वयं तदा द्विराषाढस्तदाप्य व्याख्ये आवषे शूद्रः, अतस्तदा आवषादौ पविचारोपचं परं कार्यम् ।

उक्तञ्च मोक्षचौरौत्तरे ।

दौषादिस्त्रापनाम्नश्च पविचादि प्रतक्रतोः ।

पविचादि न क्षुर्वीत षट्षेष्णुभमात्मनः ॥

दर्शद्वयं भवेद्यत्र रविसङ्गमनिवर्जितम् ।

अधिमासः च विज्ञेयो विष्णुः क्षपिति कर्कटे ॥

तुल्यमासेऽधिमासे च कर्मव्यक्तु पविचकम् ।

क्षुभ्रे चैव हवीक्षेत्रे दोषभागन्यथा भवेत् ॥

ननु किं चाश्रमासेन चौर एव शास्त्रो भवेत् तथाधिकमासश्च प्रवृत्तः, नैवं । प्रायेण पविचारोपषे चाश्र एव मासोऽभिमतो न तु चौरः, कन्यागते रवौ प्राचक्षिप्तानिधानान् ।

आषाढादिषु मासेषु सुप्त एव कर्माद्दिने ।
 शुक्लपक्षेऽपवा कल्पे प्रवसा सूपरोहणे ॥
 रोगाभिष्टुङ्खिखुङ्खः प्रवाची राजपौङ्गितः ।
 उक्तमावचये यस्तु न क्षुधात् सूपरोहणम् ।
 अथौ कम्पागते भागौ यथा दशाष्टुना पुतम् ॥

‘दशाष्टुना’ अथोरमन्त्रेण ।

क्षुधात् पविषकं ग्रन्थोस्तुत्यायां न कथञ्चन ।
 मक्षिचुषं परित्यज्य सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥ .

कारणे ।

आषाढादिषुतुर्मासास्तद्व्याप्ति विवर्जयेत् ।
 कर्त्तव्यं पचयोः शुक्ल-कल्पयोर्हमथोरपि ।
 चतुर्दश्यामयाष्ट्यां रोपयेत् पविषकम् ॥

रत्नावल्यां ।

यदा त्रेकदिने ग्रन्थोः पविषाद्यं चिकीर्षति ।
 कृतमित्यसदा सन्ध्यां कृत्वा नैमित्तिकीं वक्तुम् ॥
 इत्यम्बान्धाव्यक्तं कृत्वा पविषं पूजयेत्परः ।
 यदा सञ्चतिपिषाद्य तदा तन्तिथिभागधोः ॥

यदा चतुर्दश्यां पौर्णमास्यर्द्धव्यक्त्या तदा कात्यायनरे-
 ऽभिहितम् ।

यदा तत्रैव कर्त्तव्यं यदि व्यपतया तदा ।
 गोदोषान्तरितं कृत्वा चाधिषाद्यं पविषकम् ।
 चतुर्दश्यां च क्षुधांश्वेषं प्रवतिचौ चरेत् ॥

वसुधा वा चधीदद्यात् कृत्वा गन्धपविषकम् ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां कुर्वात् पविषकं तथा ॥
 अपरेऽहनि कर्त्तव्यं सुपविषमिति श्रितिः ।
 अथ द्वाभ्यां द्विजैरेव कर्त्तव्यञ्चापरे जगुः ॥
 चाधिमास्यचौदश्यामपरेऽह्नि विधिसकम् ।
 गोदोशान्तरितं कृत्वा यदि ज्ञात् अपमानयः ॥
 चतुर्दश्रीचके कुर्वात् चाधिवासं पविषकम् ।
 सुपविषं पौर्वमासां त्रिषिभेदे सर्वं विधिः ।
 अष्टम्यामपि बौद्धयः क्रमोऽयं सूपरोपथे ॥

इति त्रैवपविषारोपणकाण्डः ।

अथ विष्णुपविषारोपणकाण्डः ।

तत्र पविषारोपणं काम्यं वित्यह ।

तत्र विष्णुरहणे ।

पविषारोपणं विष्णोर्सुक्ति-सुक्तिप्रदायकम् ।
 सौपुंकीर्त्तिप्रदं पुच्छं सुखवन्मूलावचम् ॥
 पुष्पानामु तथा पुच्छं सर्वपापहरन्तु वै ।
 पविषारोपणं तस्मात् पविषं परमं ह्यतम् ॥
 संवसरे नरो भक्त्वा समन्वयं जगार्दमम् ।
 अतुच्छं समयाप्नोति पविषारोपणेन तम् ॥
 न करोति विधायेन पविषारोपणम् न च ।

तस्य सांवत्सरी पूजा निष्कला कुण्डलितम् ॥

तस्माद्गणित्यमाद्युत्तरे-विष्णुपरायणेः ।

वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पविचारोपचं हरेः ॥

मन्त्रप्रकाशे तु ।

पविचारोपचं वक्ष्ये वर्षेपूजापक्षप्रदम् ।

हरणि राघवास्तस्य वर्षपूजादिकं पक्षम् ।

विधिना प्राक्सूत्रेण चो न कुर्वात् पविषकम् ॥

वर्षे वर्षे ततः कार्ये विधिसूत्रेण वर्त्तना ।

भक्ता परमया शुभो हरिप्रोत्थी पविषकम् ॥

तस्मादावश्यकं पविचारोपचकर्म आवाद्य कामनासुखारेणायुरा-
दौन्वपि फलानि भवन्तीति द्रष्टव्यम् ।

विष्णुरक्षणे ।

आवष्यस्य चित्ते पचे कर्कटस्त्रे दिवाकरे ।

हादम्नां वासुदेवाय पविचारोपचं स्तनम् ॥

विंशत्ये वा रवौ कार्ये कन्यायाम्नु गतेऽपवा ।

तस्मान्नेव तिथौ सम्यक् तुलासे न कपक्ष्ण ॥

तथा ।

प्ररदधांसु कुर्वीत पविचारोपचं शुभम् ।

हादम्नां अवचे चापि पञ्चव्यामपवा द्विज ।

चतुष्टौषेव कर्त्तव्यं चतुर्दशानपवापिवा ॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

कर्कोटकगते सूर्ये तथा विंशगतेऽपि वा ।

द्वादश्यां शुकपक्षस्य चरेदेषान् पविषकम् ॥
 अथ चेद्विज्ञयोगेन शुक्लपक्षो न लभ्यते ।
 कन्याद्यापि प्रसुर्वीत यावज्जोतिष्ठते हरिः ॥
 शान्तसंक्षितायाम् ।

तस्य मासचतुष्पक्षस्य मध्ये शुक्लपक्षे दिने ।
 आषाढीपक्षदश्यासु यावदे कार्तिकस्य च ॥
 सव्यर्षचन्द्रदिवसं इति ।

आकर्मौटकश्रुगन्तेषुसाभोगचयावधि ।
 काशान्तमस्य पक्षस्य शौरं मध्यमसंक्षितम् ॥
 एकादश्यासदन्तोपसातुर्मासोपसप्तितम् ।
 काशान्तं वैष्णवं विद्धि सप्तमं सर्वसिद्धिदम् ॥
 अश्रावणस्य काशस्य तन्मरायेष केनचित् ।
 निर्वाणशीघ्रोच्चपरः काशसाग्रमवादिना ।
 सप्त्यादयेषत्तुर्मध्ये विधिवद्योगपूर्वकम् ॥

इति विष्णुपविचारोपस्यकाशः ।

अथ मानादेवतापविचारीपस्यकाशः ।

तत्र मासा वैष्णवोक्ता एव तिथिषु विभेदः ।
 तत्प्रसागरसंक्षितायाम् ।

प्रतिपद्मदशोक्ता द्वितीया च त्रिधा मता ।
 द्वितीया पार्वतीदेव्यास्तुर्था विज्ञहारिणः ॥

पद्मनी शशिनः शोभा षडौ शोभा गुह्यम् ॥
 वसन्ती भास्करशोभा दुर्गाशास्त्राद्यो मता ॥
 मातृश्रीं नवमी शोभा वाचने^(१) द्वात्रिंशो मता ।
 इन्द्राद्यो सुनीलाद्य द्वादशो चक्रपाणिनः ॥
 चतुर्दशो लक्ष्मण शिवशोभा चतुर्दशो ।
 पौर्णमासी सुरमेघ पितुर्मे कथिता तिथिः ॥
 देवास्त्रिपुरभैरवाः कथिता तु चतुर्थिका ।
 अन्वाशामपि विद्यानामद्वयो नवमी मता ॥
 तिथयस्ते समाख्याताः पविचारोपषे श्रुताः ।
 पञ्चमशिवद्विजिह्व गिर्यलेन समर्चयेत् ॥
 पविचारोपषं तत्र इत्यङ्गुल्यतचेरितम् ।
 भवेत् इत्यस्य अन्त्ये देवश्यापि तथा भवेत् ॥
 यत्र सुख्यवशा देव शोभं तत्तत्तिथौ भवेत् ।
 इति शास्त्रः समाख्यातः श्रुतुं सूत्रं सुराधिप ॥

विष्णुरश्मे ।

तिथयः सूत्रविख्याताः इत्यङ्गुलाद्युपोधनाः ।
 प्रतिपद्दशमशोभा पविचारोपषे तिथिः ॥
 त्रिधा देवा द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ।
 तृतीया तु अथान्वाद्य चतुर्थी तस्युत्तमा ॥
 पद्मनी सोमराज्य षडौ शोभा गुह्यम् ॥
 वसन्ती भास्करे शोभा दुर्गाशास्त्राद्यो मता ॥

(१) वाचनेर्द्वयो मतेति अ० ।

मातृषां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुदेः स्यता ।
 एकादशी षष्ठीषानु द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
 त्रयोदशी तनून्मन्त्र शिवशोभा चतुर्दशी ।
 अमा देव सुनिशेष्ठ पौर्णमासी तिथिः स्यता ॥
 षष्ठीकाः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्तु ।
 सर्वेषामेव देवानां कार्त्तिकेणैव षष्ठीविधिः ॥

तथाच काशोत्तरे ।

विशेषेणोच्यते^(१) वसु प्रतिपत्प्रथतिक्रमात् ।
 वज्रेशु ब्रह्मणे गौर्वा गणेशादिषु पञ्चमी ॥
 यजुषस्तु तु सूर्येण शिवशोभाष्टमी हिता ।
 अम्बिकायाः कृत्तिकाया रज्जुशोभाकृत्तिकायाः ॥
 कामस्तु च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां शिवस्तु च ।
 पितृशोभैव पूर्वायां गुरुयोगस्तु कारयेत् ॥
 चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वे साधारणं चितम् ॥

देवीपुराणे देवीमधिकृत्य ।

अथवाद्वादश्यां तु श्रावणे वापि कारयेत् ।
 ब्रह्मण्यां वा त्रयोदश्यामथिवाचं सुराधिप ॥
 इति नामादेवतापविचारोपखण्डः ।

अथ दमनकारोपखण्डः ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

चेचादौ कारयेत् पूजां मन वसु षष्ठीविधि ।

(१) विशेषेणोच्यते इति ख० ।

गन्धधूपार्चनादानैर्मांसाभिर्दमनोद्भवैः ॥
 यद्योमं पूजयेद्देवं सर्वकामानवाप्नुयात् ।
 सर्वतीर्थाभियेकस्य कस्य प्राप्नोति मानवः ॥
 उमां शिवं उताग्रस्य द्वितीयाद्यान्तु पूजयेत् ।
 हविष्यमर्घं नैवेद्यं देयं गन्धार्चनं पुनः ।
 कस्यप्राप्नोति विघ्नेश्च उमया यत् प्रभाषितम् ॥
 पद्मस्य पूजयेत्कामानगन्ताद्यान् महोरगान् ।
 शौरं सर्पिंस्य नैवेद्यं देयं सर्वविषाणहम् ॥
 पद्म्यां स्कन्दस्य कर्मण्या पूजा सर्वोपहारिकी ।
 इत्येव सुखसौभाग्यमन्ये स्कन्दपदं व्रजेत् ॥
 दशस्य धर्मराजस्य पूजा कार्यातिगन्धिकी ।
 विगतारिर्निरातङ्क इह चान्ते परं पदम् ॥
 एकादश्याम्बुधेः पूजा कार्या सर्वोपहारिकी ।
 धनवान् पुत्रवान् कामान् हविष्योक्ते महीयते ॥
 कामदेवस्यषोडश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
 रतिप्रोतिसमापुक्तमशोकमधिभूषितम् ॥
 कुम्भे वा पितवस्त्रे वा खेच्छपात्रे हस्तादिभिः ॥
 पौर्णमास्यां तथा कार्या सर्वकामसम्प्लव्ये ॥
 इन्द्राय सहस्रिभ्याश्च काचिकं जभते फलम् ।
 अश्वमिहं प्रयच्छेद् यः सौभाग्यमनुसं जभेत् ॥
 इति दमनकारोपणकाण्डः ।

अथ मासविशेषेषु पुष्यविशेषाः ।

आषाढे विष्णु-कण्ठारैरीक्षितं सजते क्लृप्तम् ।

नवमस्तिकया पूजा नभोमासि महाकथा ॥

कदमैश्चान्धकैरेवं नभसे सर्वकामदा ।

आश्विने यद्भ्यैः प्रथोर्मासाया पूजनं शुभम् ॥

रीक्षितं सजते सर्वे सर्वकामपत्रप्रदम् ।

माघ-क्राव्यगुणयोः पुष्यैः पूजनं सुन्द-सुन्दरैः ।

शेने दमनकैश्चापि पूजनं प्रतपपयोः ॥

चन्द्रमैः सुसुमैर्वापि पूजनाथ जगद्गुरोः ।

पूर्वे संवत्सरे मर्त्यैश्चिदत्रैः समतां प्रयेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

पूजा शनक मासत्या इषेऽभुद्वहावनी ।

‘इषे’ आश्विनैः ।

प्रतपशिकया पूजा शान्तिर्नैः शर्वकामिकी ।

मार्गनीशोत्पत्तैः पूजा पुष्यैः सात् सुखयोः शुभा ॥

माघेऽथ सुन्दसुसुमैर्मन्ववस्त्रेण चःसुगुणैः ।

प्रतपशेसाया शेने यः सुख्यासुरसत्तन ।

सजते सर्ववज्जानां सर्वदानफलं तथा ॥

इति मासविशेषेषु पुष्यविशेषाः ।

अथ राव्यादिभेदेन पुष्यभेदाः ।

कनकानि कदम्बानि राशौ द्वेषानि प्रहरे ।

द्विवाग्नेषाधि द्वेषाधि द्विवाराधौ च मक्षिकाः ।

प्रहरन्निष्ठते जाती करवीरमर्निग्रम् ॥

प्रहरमर्निग्रं वा पूजायां स्थापनाग्नारसुप्तारषीचमित्यर्थः ।

कामिकाकारण्योः^(१) ।

मन्दावर्णं त्रियावर्णं श्वेतार्कं श्वेतपुष्पकम् ।

पुष्पागं पट्टिकं षोडं मासतीसुदधे ददेत् ॥

परूजं वृक्षतीं व्याघ्रीं व्याघातं करवीरकम् ।

उत्पलं पाटलीं द्रोणं मन्दाग्ने तु प्रदापयेत् ॥

चम्पकं वेदकं भद्रं धुस्तरं वरकर्षिकाम् ।

मासतीं मक्षिकाश्चैव दापयेत् प्रदोषके ॥

जातीं नीलोत्पलश्चैव पुष्पं सुन्दं कदम्बकम् ।

दिवसंश्चैव भद्रञ्च चर्तुयामे प्रदापयेत् ॥

नीलोत्पलसमं पुष्पं न भूतं न भविष्यति ।

कदम्बं जनकं जाती देवं स्नात्वारार्थायके ।

अन्यपुष्पाधि सर्वाधि अन्यसन्ध्यासु दापयेत् ॥

इति राधादिभेदेन पुष्पभेदाः ।

अथ सार्वकालपुष्पाधि ।

विष्णुपुष्पं शमीपुष्पं करवीरञ्च मासती ।

उत्पलकं चम्पकञ्च वसः प्रीतिकरं मम ॥

चम्पकाग्निक-पुजायाः सकृद्द्वाराक्षया मम ।

(१) कामिककारण्येति ख० ।

सर्वदा दिव्यार्द्रं च ये चान्ते वज्रगन्धिनः ।
 एतैर्हि पूजितो नित्यं प्रीतिं प्रीतिं मन्वात्सलम् ॥
 वैः कैर्वापीह कुसुमेर्जस-सखररिः शिवम् ।
 संपूज्य प्रीयितो भक्ता शिवसोमे महीयते ॥
 इति काण्डविशेषेण शिवसुष्यंविशेषपूजनम् ।

अथ पुष्यादीनामभावे पचादिभिः पूजा कार्येऽति-
 निरूप्यते ।

स्कन्दपुराणे ।

अभावे सुष्यपचाणामकाद्येनापि पूजयेत् ।
 श्राद्धितच्छुक्लगोधूमेयैर्वैवापि समर्चयेत् ।
 गाणपत्यमवाप्नोति रुद्रसोमे वशेश्वरम् ॥

भविष्मपुराणे ।

अभावेन हि^(१) पुष्याणां पचाण्यपि निवेदयेत् ।
 पचाणामयभावे तु फलान्यपि निवेदयेत् ॥
 फलानामयभावे तु ऋणगुण्णौषधीस्तदा ।
 औषधीनामभावे तु भक्ता भवति पूजितः ॥

इति सुष्याद्यभावे पचादीनां पूजासाधनत्वं निरूपितम् ।

(१) अभावेनेत्यत्र विशेष्ये ऋतीया, पुष्याभावविशिष्टः समित्यर्थः ।

अथ सामान्यतः क्षुद्रकर्मकालः ।

नारायणीये ।

कुक्षिकः सविरो भोगक्षारा वैनाग्रिकः कुजः ।

अष्टमोराग्निरित्याद्याः कालाः स्युः क्षुद्रकर्मणीति ॥

कुक्षिकस्यावत् ग्रनेक्षराद्यादथः अष्टौ दिनाधिपमुख्योदयिनो
दिवा सायं वा परार्द्धसुदितं कुक्षिकोदयाख्यम्^(१) । प्रपञ्चितस्यायं
विषहरप्रकरणे ।

सविरोनाम

गुरव्यग्रके क्षेपे तयोरेव दिनं यदि ।

तद्दिने स्याग्रके रिक्ते रोगर्षादिप्रतिक्रिया ॥

तारास्य

तिस्रस्य पूर्वा भरणी मघा च

पञ्चोपवीर्षाणि वदन्ति तज्ज्ञाः ।

रौद्रेन्द्र मूखो-रग-दैवताणि

क्रूराणि तेषूपपरिपद्यः स्यात् ॥

वैनाग्रिकं अथोविंशं वराहमिहिरोदितम् ।

द्वाविंशकम् मन्दाक्षरष्टाश्रीत्येकग्रन्दिनम् ॥

‘कुजः’ अङ्गारकदिनम्, ‘अष्टमोराग्निः’ उत्पत्तिकाले यस्मिन्
राशौ चन्द्रो वर्तते तस्यैवाष्टमो राग्निकालः । आदिग्रन्थेन कक्षा-
तियिवेलापहणम् । तत्र कक्षा नाम शुक्लपक्षे चन्द्रकक्षा वर्द्धन्ते
चीयन्ते च कृष्णपक्षे तत्रापि अयकालेऽष्टमीमारम्भामावाद्यापर्यन्तं

(१) पाठोऽयं आदर्शसम्मत एव मुद्रितः परन्त्वयं न समीचीनः ।

कुर्यात् । 'तिषक्तः' चतुर्वर्गद्वयः, चन्द्रोद्भवमारभ्य पञ्चदशघटिकापर्यन्तं समुद्रस्य क्षोभो भवति या चन्द्रवेला, नाम तदा कृष्णादिकर्मण कुर्यात् । तदारभ्य पुनः पञ्चदशघटिकापर्यन्तं वेला नास्ति, तदा क्षयं कुर्यात् ।

इति सामान्यतः सुद्रकर्मकाण्डः ।

अथ वज्र्यादिकर्मविशेषेषु काण्डविशेषः कथ्यते ।

मन्मत्तमप्रकाशे ।

त्रिभिरादिष्वत्तुश्चानं कर्माङ्गं तच्च कथ्यते ।

आचार्यैः कथितं पूर्वैः कर्मणां सिद्धिकारणम् ॥

दिनादिषामिनीप्रान्ते क्षतवः वरुणवक्षिताः ।

त्रिभिराद्याः समारभ्य नाचौर्दश दश क्रमात् ॥

आरक्तधवलो वासः त्रिभिरौ वज्रकर्मणि ।

उच्चाटनेऽथ विशेषो वधन्तो क्षोभितो बुधा ॥

पीभो भूषग्ररीरस्य मारुचे च निवृष्यते ।

प्रादृद् भूषग्ररीरा तु क्षयने वा विषोजिता ॥

ग्ररत् कृष्णा मताकृष्टो मन्मत्तेर्गुणपुञ्जैः ।

हेमन्तो धवलो वज्रः क्षान्तिवज्रादिकर्मकम् ॥

मन्मत्तम् ।

जीकामसु जपेष्वाखे मन्मत्तं पूर्वाङ्घ्रियेऽथवा ।

मन्मत्तारक्तजपं काखे पूर्वाङ्घ्रियेऽथवा ॥

तथा काखे च पूर्वाङ्घ्रिये वज्राचौ प्रजपेत्सहस्रम् ।

आकर्षणे निम्नि प्रोक्तं वाक्मातु पूर्वम्, तत् द्विवेः ॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

पूर्वांशे शुभदं कर्म प्राज्ञे वापि निगद्यते ।
 आशीषारसतं नाम आकाशः प्राणिकं तथा ।
 आद्युषो बहूगच्छेति षट्शुभानि प्रचक्षते ॥

मन्त्रतन्त्रे ।

प्रदोषो बुद्धिनाशाय कृष्णश्यापराश्रिकम् ।
 विदेषाद्य अपेक्षन्तं मध्याह्ने तु ज्वराद्य च ॥
 उच्चाटनाशाय अपेक्षन्त्याह्नात् परतो मरुम् ।
 मारुतं तु प्रकर्तव्यं यामादूर्ध्वं द्वितीयकात् ॥
 इति ब्रह्मावस्थादिकर्मविशेषेण काशविशेषः ।

अथ विष्णुशयनादिकासनिर्ययः ।

तत्र भविष्यपुराणे ।

आर्धाकाशितपक्षेषु मैत्र-अवस-रेवती- ।
 आदिमध्यावसानेषु प्रज्ञापावर्त्तनोत्सवः ॥

नारदीये ।

मैत्राक्षपादे क्षपितीश्च विष्णुः

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति ।

पौष्पावसानेन सुरादिष्वना

प्रवृत्तते मासचतुष्टयेन ॥

क्षयकांशेषु मासेषु मचुरे माधवस्य च ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्नापावर्तनोत्सवः ॥
 पौष्णपौषे चदा नास्ति मैषाद्यमपि नोमिन्नि ।
 द्वादश्यामपि नो कुर्वात् उत्थानं प्रथमं चरेः ॥
 द्वादश्यां तथा कुर्वादिति पठित्वा ।
 निम्नि स्नापो द्विवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 विष्णुर्दिवा न स्नापिति न च रात्रौ विबुध्यते ।
 द्वादश्यामृचसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
 पुराणात् ।
 उत्थाने प्रथमे चैव तथा पार्श्वविवर्तने ।
 द्वादश्यामृचसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
 वाराहपुराणे ।
 न पादनियमस्तत्र स्नापे वा परिवर्तने ।
 पादयोगो चदा तस्य ऋषेःचापि तदा भवेत् ॥
 मत्स्यपुराणे ।
 देवतीऋचपर्यन्तं मेघचन्द्रावस्योक्ति ।
 उत्तिष्ठन्तं चरौक्तेऽं योगनिद्रा विस्मृञ्चति ॥
 देवत्याम्नो चदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिगान्ने प्राप्य देवतीम् ॥
 देवत्यादिरथान्नो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
 उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायां तु मद्योत्सवः ॥

पुराणात् ।

रेवत्यन्तो यदा राशौ प्राप्ते नारायणोत्सवे ।

पादयोगमनादृत्य च्च एव प्रवर्तते ॥

रेवत्यन्तो यदा राशौ गतः पादान्तरेऽपि च ।

अपराधे तदा विष्णुर्द्योगनिद्रां व्यपोहति ॥

रेवत्यन्तो यदा राशौ द्वादश्या च विना भवेत् ।

उभयोरप्यभावः खान् सन्ध्यायां तु मघोत्सवः ॥

वाराहपुराणे ।

द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामप्यश्वे ।

आभाकाशितपथेषु ग्रथनावर्तनादिकम् ॥

अथमर्थः ।

हरिग्रथनादौ शुक्ला द्वादशौ आषाढ-भाद्रपद-कार्तिकाना-
मनुराधा-मघ-रेवतीनाम् आदिमध्याह्नपादशुक्ला राशिसन्ध्या
दिवाचणशुक्ला च प्रशस्ता, यदा तु यथोपदर्शितकाक्षे पादयोगो
न प्राप्यते तदा द्वादशौनक्षत्रयोग आदरणीयान्^(१) । पादयोदश-
योदस्येन चाद्यं विज्ञेयः । दिवा रेवती-द्वादशौयोगे राशि-
गामिनि नक्षत्रे श्रेयदिनान्ते विष्णोदत्त्याम् यदा तु रेवत्या विना
द्वादशौ तदा द्वादशौसन्ध्यायास्तुत्यानादिकं भवति ।

तदुक्तं ।

द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामप्यश्वे ।

आभाकाशितपथेषु ग्रथनावर्तनादिकमिति ॥

(१) आदरणीय इत्यर्थं पाठो युक्तः ।

अथ केचिदाहुः ।

अदि मैत्रादीनि नक्षत्राणि द्वादशीं विहाय चतुर्दशां भवन्ति तदा चतुर्दशां तद्गणनाराणि ज्येष्ठादीनि ततः पौर्णमासां तद्गणनाराणि मूलादीनि, तथा अति आषाढ इति विदधेत तत्र नक्षत्र-
शुक्ला पौर्णमासी सन्धिव्येष्टादिग्रन्थेः भाद्रपदमासस्य यथाकथञ्चित् प्राप्यते, “आद्योपान्तौ चिभौ ज्येष्ठौ काष्णगुनस्य चिभो मतः । त्रेधा मासा दिभा ज्येष्ठाः” ॥ इति वचनात् । न धनिष्ठा ज्येष्ठादौ हरिश्रयणादि भविष्यति ।

अदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

निधि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।

पादघोगादन्यतिथौ द्वादश्यान्वययोगत इति ॥

आचारसारे तु “द्वादश्यान्वययोगादिति पठितम् । तेनान्यतिथि-
गतमैत्रादौ पादसम्बन्धे कटद्वादशां सन्धिसमये श्रयणादिक्रिया ।

अथ श्रीकरः प्राह^(१) अदा गतकाले अमावस्यादयं भवति तदा निधुनादितरेत्याषाढीभावात् सुप्तसम्बन्धे पञ्चवारश्रयण-
रेवत्यादयो अदि वा चतुर्दशां भवन्ति तदापि सङ्करयोः सङ्को-
त्त्वानविशोकप्रसिद्धेषु दुर्भाग्यम् । तदा^(२) वृत्तिके नक्षत्रप्राप्ता-
वृत्त्ये क्रियन्तये पञ्चममासप्राप्तौ “प्रबुध्यते मासचतुष्टयेनेत्यस्मात्पु-
पन्तेः पादघोनादन्यथाव्यत्यथ एव कल्प्यादनादरणीयः । द्वादशां
सन्धिसमय इति तु मासुरकस्यास्ययोगेनोक्तम् ! दिवा हि वैश्याना-

(१) श्रीकरमतं आदर्शसम्मतमेव सुप्रितं परनिबन्धमादर्शदीनेत्यात्मना-
परिच्युतमिति । (२) तत्रेति गतिन्नितप्रसक्तं पाठः ।

मनुष्ठानं कस्यः माधुरस्य तदितरतस्य तत् । माधुरो द्वादशौ-
पुरस्कारेण नक्षत्रसम्बन्धप्रेषणेन च इति तु नक्षत्रपादयोगपुर-
स्कारेण द्वादशपेचावग्रेण च तिथिनक्षत्रमेक्षणं च पक्षद्वये प्रशस्तं
तेन वैदिकशाखाविकल्पन्यायेनोपपत्तिः । तदायं तिथि-नक्षत्रवग्रे-
मानुष्ठानविकल्पः । कथं तर्हि हरिश्चक्ररयोः सप्तोत्थानेत्यस्य नान्या-
तिथिरस्ति तस्मात् सर्वमनाकुलमिति । अत्र पण्डितपरितोषकता
दूषणमभिहितं अनुपपन्नमेतत्, तथा हि पादयोगादन्वतिथौ द्वाद-
श्यामृत्ययोग इत्यस्य कौऽर्थः, द्वादशा अन्या एकादशी चथोदशी
एकादशी-द्वादशौतुल्यौ च न तस्या नक्षत्रसंयोग-पादयोगादरः ।
तदुक्तं विष्णुधर्मोत्सरे ।

एकादश्यां द्वादश्यां च नित्यं सन्निहितो हरिः ।

तत्र नक्षत्रसंयोगे पादयोगो न कारणमिति ॥

अथ चथोदश्यामिति वक्तव्यं तच्चासत्याभावा इति विवक्ष्यते ।
न च कार्त्तिकश्रद्धोमासचतुष्टयप्रबोधनानुरोधेन प्राचिकः “आभाका-
इत्यक्षरे ब्रह्माद्यासप्रसिद्धस्य नियतलाभ्यासचतुष्टयेनेत्यश्वेव प्राचि-
कानुवादत्वं बुध्यते । तथा च कार्त्तिकीदयंप्राप्तानुरमासाश्रय-
णेन कार्त्तिक एव विष्णुप्रबोधे सत्यपि मिथुनादित्ये स्वप्ने अधि-
मासे सति पौर्णमासीदयस्य संभवात् । पञ्चभिरापं माघैरत्वानं
न विवक्ष्यते । यथापि दिवसैर्मास इति चतुःसंख्योपपत्तिः, विरावाढे
विवेचकं दर्शयिष्यामः । न च हरि-श्रद्धरयोः सप्तोत्थानमिति लौक-
प्रसिद्धिर्निधामिका, तस्याः शास्त्रप्रसिद्धितो दौर्बल्यात् । किञ्चैवं-
वादिना प्रबने किं वाच्यं यदानुरोधात्कासप्रमाणं दृष्टादित्ये भवति

तदा किं तथैव हरिशयनं उतावाङ्गं अपेक्षणीयः । तथापि चतु-
 र्दशां नक्षत्रप्राप्तौ हरि-प्रह्वरयोः यज्ञोत्थानमिति श्लोकप्रसिद्धिर्नि-
 षामिका, तस्याः शास्त्रं किं श्लोको न ज्ञायति, मियुगादित्ये वा
 चतुर्दशामसुराध्याप्राप्तौ तथावाङ्गप्रकृतौर्षमासीत्प्रथितमावापेक्षित-
 तयोत्थाने कथा युक्तापि कृता तस्याच्छयनादावावाङ्गप्रतिनिषमात्
 ज्येष्ठादौ नक्षत्रसाभेऽपि ग्रथनादिनिमित्तकरणं तदाधिमाद्यथाता-
 वक्ष्यमाणात् विरावाङ्गकल्पनमाश्रित्य तदनुष्ठानानन्तरव्यतिरेकेण
 तथाविधनक्षत्रप्राधान्यानुपपत्तेः अथापि भवति तथापि आभाका-
 इत्यस्मावस्मादरणीयम् । किञ्चैवादिना आश्रितेऽपि श्लोकप्रसिद्धिं
 पुरस्कृत्य देवोत्थापनमभिदधता स्वयं शिखितमपि प्रकृतं यस्यापि
 दिवर्षेर्मासो भवतीति तस्मादन्यथा वर्णनीयम् ।

तत्र यदुक्तम् ।

त्रिभिः स्नापोदिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्यामृचयोगत इति ॥

तस्याद्यमर्थः ।

पादयोगादन्यस्यां चतुर्दश्यामपि पादयोगे सन्ध्यायां परिवर्त्त-
 नम् । द्वादश्यां नक्षत्रयोगे सति त्रिभिः स्नापोदिवोत्थानं भवति । न
 युगवत्सवादिकमप्यन्यतिथौ नक्षत्रपादयोगादेवं सति आभाका-
 इति मासचतुष्टयेनेति च इत्यनुपपद्यते, एवञ्चैकादश्यामपि नक्षत्र-
 योगे वचनान्तरवक्षेण ग्रथनाद्यापरणीयम् । अस्तु “द्वादश्यामेव तत्
 कुर्वादिति, तस्मात्पुरकस्याश्रयणेन, यदि द्वादश्यां विद्याय एकादश्यां
 नक्षत्रसाभः तथापि द्वादश्यावन्निश्चय एव ग्रथनादिकमनुष्ठेयम् ।

यद्येकादश्यां नक्षत्रयोगो यदि वा चतुर्दश्यां सर्वशाभाकाप्राप्तौ द्वादश्यां चन्दिचक्षे प्रथमादिकं सन्ध्यायाश्च रात्रि-दिवसोभयात्मकत्वात् “निम्नि स्थापोदिवोत्यागमित्यपि नात्यन्तं विदध्यत इति च एव मयुरमाधवकल्पेन नक्षत्रफलमस्तु एकादश्यां वा नक्षत्रप्राप्तौ प्रथमतमत्वेनान्यतरानुष्ठानं चतुर्दश्यां वापि कार्त्तिकविरोधेनेत्युक्तमिति, तदेतदयुक्तं, “निम्नि स्थापोदिवोत्यागमिति वाच्ये भवदुक्तार्थस्त्रीकारे खचितसम्बन्धप्रसङ्गात् अस्त्रार्थस्य वचनादप्रतीतेः तस्माद्यागामन्तराधिमासमिपाने तुष्ठा-दृष्टिकथोर्विकल्पेन दिवोत्यापनविधायकवचनस्य वक्ष्यमाचमनात् । तदभिप्रायेणास्य वचनस्यार्जवेनोपपत्तेर्न भवदुक्तार्थस्त्रीकारे कारणमस्ति । तेन श्रीकराणां मतमेव साधु । कार्त्तिक-शब्दस्य सुख्य एवाविकल्प्याभिप्रायेणोपपद्यते । अथ कार्त्तिकस्याधिमासत्वे शुद्धकार्त्तिक एव विष्णुप्रबोध इत्युक्तं तदपि विकल्पस्य वक्ष्यमाचमनादयुक्तम् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ।

भविष्योत्तरे ।

प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां शुभे दिने ।

कटदानं भवेद्विष्णोर्नृपापानकनाशनम् ॥

‘कटदानं’ ग्रथानस्य विष्णोरङ्गपरिवृत्तिकरणम् ।

तथा ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां समाहितः ।

मन्मथ चैव राजेन्द्र देवसुत्यापचेद्विजः ॥

वाराणसपुराणे ।

इयम् शुद्धश्री देव प्रबोधार्थम् निर्मिता ।

त्वथैवा सर्वलोकानां हितार्थं श्रेयशाधिना ॥

एवमप्येषामपि देवानां स्त्रीयस्त्रीयतिथिवशेन नक्षत्रवशेन च
श्रयणाद्याचरणीयमिति ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

यस्य यस्य तु देवस्य यज्ञवचनं तिथिस्य च ।

तस्य देवस्य तस्मिंस्तु श्रयणावर्तनादिकमिति ॥

केचित्तिथिवशेन केचित्क्षत्रवशेन सर्वेषां श्रयणादिकमाचरन्ति ।
प्रतिपदादिपञ्चदशतिथयोधनदादीनां देवानां, तथैकेव तिथिरनेक-
देवताका यथा प्रतिपदश्रेष्ठपञ्च भगदस्य च । तथातुष्ठानविकल्प-
हवान्यास्यः सप्तविंशतिनक्षत्रास्यपि तस्मद्देव व्यापीतीति गाणपत्या-
दीनां नक्षत्रवशेन च श्रयणादिकमाचरणीयम् । नक्षत्रतिथिभेदानं च
द्रुदादीनां श्रयणादावाषाढादौ गोमयः, न हि कदाचित्तुर्दश्या-
माषाढ्यां रौद्रमाद्रानक्षत्रं सम्भवति । एवमन्यथापि द्रष्टव्यम् ।
तस्मान्तिथिवशेनैव तेषां श्रयणादिकं विदेशे तु नक्षत्रवशेनापीति ।

पूर्वेषु रूपवासः स्थात् पूर्वाङ्गे स्थापयोधयोः ।

अपराङ्गे यदा तौ तु तद्वर्णिधमं विदुः ॥

पूर्वाङ्गमारभ्य रात्रिविशेष एव पूर्वाङ्ग एवेत्युच्यते दिवास्नापस्य
निषेधात् । एवमेव च रात्रावुदयमाने तु गङ्गध्वजे पूर्वेषु रूपवासः
स्थादपरेषुर्धर्ममाचरेत् इति बोद्धव्यम् ।

काश्यापपञ्चरात्रे ।

मदुत्त्वाने च श्रयणे मत्पार्श्वपरिवर्तने ।

अथ षोडशितः कश्चिदेष्वनो भक्तिरत्पत्नः ॥

अथं वा यदि भुञ्जीत फलमूलमयापि वा ।

अपराधमहं तस्य न क्षमामि कदाचन ।

क्षिपामि नरके क्षीरे दृग्भूः संजायते समाः ॥

नैव यावद्भगवतो वासुदेवस्य शयनादिकासोऽवधारितः^(१) ।
अधिमासनिपाते तु कर्कटे वृश्चिके च पुष्यादिकमाशरणीषमिति ।
तद्विधेः सङ्क्षेपादिकं विधीयते ।

आह ज्योतिःपराशरः ।

अतीते च द्वये सार्द्धं पञ्चपक्षे दिनद्वये ।

दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभाजस्तृती^(२) ततः ।

करोत्येकमष्टच्छेदं तथैवैकस्य चन्द्रमाः ॥

एवं सूर्याचन्द्रमसौ उत्तरायणानन्तरं कालं दक्षिणायनात् प्राग्-
वैशाखादौ गतिविशेषवशेनाधिमासं जनयतः । दक्षिणायनात् परः
क्षितिः ।

आह मरीचिः ।

अधिमासो भवेद् यस्मिन् द्विराषाढो भवेत् तदा ।

अमावास्याद्वयं दृष्ट्वा द्विराषाढं प्रकल्पयेत् ॥

आह शशिः ।

मिथुनस्यो यदा भागुरमावास्याद्वयं सृज्येत् ।

द्विराषाढः च विशेषो विष्णुः क्षपिति कर्कटे ॥

(१) पाठोऽयं न पूर्वपरसङ्गतः ।

(२) पाठोऽयं आदर्शसम्मत एव

सुप्रितः परम्पर्यं न समीचीनः, अस्मिन्नामस्तदाविशेष पाठो बुद्ध्यते ।

ऋणपक्षे दशम्यादौ मेघं गच्छेद्दिवाकरः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

दशम्यादौ नवम्यामिति ।

तथा ।

माधवाद्येषु^(१) मासेषु षट्सु दर्शदयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

विष्णुः ।

अमावास्यामतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

पञ्चम्यां ऋणपक्षे च मेघं गच्छेद्दिवाकरः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

अत्रायं सङ्केतार्थः । अधिमासो यदा दक्षिणायनात् प्राक्
मेषादिचिके पतति तदा द्विराषाढः प्रथमवर्षे एव सम्पद्यते, तदा
दक्षिणायनानन्तरं विष्णुः स्वपिति यदा कर्कटादिचिके अधि-
मासः पतति तदा आगामिवर्षे शेषकर्कटादित्ये अवशमाषाढी-
पौर्णमासी भवति तस्या वा आषाढत्वात् तत्रैव विष्णुः स्वपिति,
द्विविधस्यापि च मासपातस्य नामावास्यादयादि स्मृतं, तथा च
सति यदा कर्कटादिचिके अमावास्यादयं भवति तदा शुक्ल-
प्रतिपदि द्वितीयायां वा कन्यातुल्यासङ्क्रान्तिर्भवति, आगामिवर्षे
मेषसङ्क्रान्तिरपि तत्रैव, प्रतिमासं सङ्क्रमणे च दिनद्वयद्वया पञ्चम्यां
षड्भौतिमिथुनसङ्क्रान्तिर्भवति तदा द्विराषाढं प्रकस्य कर्कटे-

(१) माधवाद्येति ख० ।

इति ग्रथनं न तु परमार्थतो द्विराषादः । तथाच गणितकुम्भ-
खानां मिथुनादित्ये भोगे अतीतेऽपि गण्यमाने भास्करे मिथुन-
भाग एवादित्यश्च गणिते आषाढेति न तत्त्वतो गणितामावाखा-
दिनाभ्यां द्विराषादो गम्यते ।

तदाह सत्यः ।

वृषं त्यक्त्वा चतुर्थ्यन्ते षड्ग्रहीतिः सिते यदा ।

तदा देवविदा चिन्मं द्विराषादश्च कल्पनम् ॥

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

शुक्लचतुर्थीमतिक्रम्य यदा सङ्गमते रविः ।

द्विराषादं प्रकल्प्यैव कर्कटादौ खपेद्भरिः ॥

प्रथमे च द्वितीये वा शुक्ले मेषमित्याद्भरिः ।

द्विराषादक्रिया तावद्यावद्विष्णुप्रबोधनम् ॥

विष्णुः परकर्कटके खपेत् । शेषं शक्रोत्पवादि यथाकास्त्रमेव कार्थ्यं ।

तथा हि ।

द्विराषादविकल्पोऽयं वैकुण्ठग्रथनं प्रति ।

ध्वजस्तु^(१) शतयज्ञस्तु सिंहे एव विधीयते ॥

बौधायनश्च ।

द्विराषादक्रिया तावद् यावद्विष्णोः प्रबोधनम् ।

विशुद्धे तु हरौ कार्थ्या सूर्यगत्यैव सा क्रिया ॥

यदा तु प्रथमे वर्षे द्विराषादे कर्कटे हरिश्रयणं तदा कन्यार्था

(१) अत्र ध्वजस्तु शतयज्ञस्तु इत्येवं पाठो युक्तः तथाच शतयज्ञस्तु शतशततो-
रिन्द्रस्तु ध्वजस्तु इन्द्रध्वजः सिंहे विधीयते इत्यन्वयः ।

परिवर्त्तनं शक्रोद्यापनञ्च, तुलायां दुर्गोत्सवः, वृश्चिके वासुदेवोत्थापनं ।

यदाह विरिच्छः ।

दक्षिणाग्रासुखे भागौ स्त्रपेद्यदि हरिसदा ।

कन्या-वृश्चिकयोरेव विवर्त्तन-विबोधने ॥

तथा ।

कर्कटके हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियास्थिते ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जगार्दनम् ॥

इति । यदा तु प्रकल्प्यते द्विराषाढः, यदा च स्वरूपतस्तादा
शुक्लपक्षे श्रवणदशमे षति ।

यथा कर्त्तव्यमाह सत्यः ।

द्विराषाढे तु सन्ध्याग्ने यद्दि सिंहे हरिः स्त्रपेत् ।

परच स्त्रापयेच्छक्रं कन्यायान् विवर्त्तयेत् ॥

अथ कन्यायामेव श्रवणदशमं भवति तदा नामादिश्रवणे
शक्रोत्थापनं, अपरस्मिन् दुर्गोत्थापनं । तदाह ।

सिंहकन्येऽथ पक्षे च शुक्लादेः पक्षसंयुते ।

सिंहे परे शक्रमहः कन्यायां सिंह-दुर्गयोः^(१) ॥

शुक्लपक्षदशमे पूजा कन्योऽयमपरः स्मृतः ।

द्विराषाढञ्च विद्वद्भिः स्त्रयमाप्तिञ्च तावता ॥

श्रुत इत्यपेक्षायामाह ।

शक्रध्वजोत्थापनञ्च विष्णोश्च परिवर्त्तनम् ।

माघदशमेन निर्दिष्टं श्रवणादि न कोविदेः ॥

(१) वचनमिदं आदर्शसम्मतमेव सुमितं परन्तु न सम्भक् ।

दुर्गायाश्च विभिन्नाद्यैरधोमासं विभेव तत् ।

अधिमासनिपाते तु क्रमादिभ्रादिकान् हरीन् ।

कन्या-तुला-वृश्चिकेषु रूपस्योत्थापयेद्भ्रुवम् ॥

अधिमासनिपात इत्यस्याधमपरोऽर्थः यदा कर्कटादिषु पौर्ण-
मासीदयं भवति “अधिमासनिपाते तु क्रमादिभ्रादिकान्
हरीन्” । इति^(१) ।

तथा हि ।

आषाढदशसंयुक्तं पौर्णमासदयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ इति ।

तथाशौक्तं ।

वैशाखादितुल्यान्ते तु यदि पूर्णादयं भवेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः प्रथमावर्तनादिषु ॥

वैशाखादीत्युपसप्तमं कालानुदशस्यापि मासस्य चिन्तयन्तया
सम्भवात् तत्र कालानुदावधिमासपाते कर्कटे हरिग्रथने इति
मासचतुष्टयेनोत्थानं भवति कर्कटादिचतुष्टये तदधिमासप्राता-
न्दिद्युन एवाषाढादा हरिग्रथने वृत्ते आषाढादीनामन्वय द्वैविधे
वृश्चिक एव कार्तिकमासो वर्तते तेन पञ्चभिरपि मासेष्वप्येवोत्थानं
“आभाकाशितपचेञ्चित्यस्य षड्दशकतलेनाधिकतान् “प्रबुधते मास-
चतुष्टयेनेत्यस्य प्राथिकाभिप्राधिकारुपादनात् एक एवापौ मासः ।

यदाह वादरायणः ।

एकमासस्मिते सूर्ये यदि स्यादधिमासकः ।

(१) इत्यं पाठः पूर्वापरसङ्गतद्विराशित्वान् न मनोनीयः ।

एक एव हि मासोद्यौ^(१) षड्विभिर्दिवसेर्मतः ॥ इति ।

एवं द्विराषाढकाले प्राप्ते द्विराषाढ उच्यते न तु स्वरूपतो द्विराषाढः एवं परिवर्त्तन-दुर्गोत्सवयोरपि बोद्धव्यं । तद्यथा आ-
वस्योदयं भाद्रपदीदयं भवति तदा देवग्रथनाम्नावचयेन कन्यार्या
ग्रकोत्थापनम् परतः तस्माच्च मासेन दुर्गोत्थापनं मासद्वयेन विष्णोः ।
षदा त्वाग्निदयं भवति तदा सिंह एव ग्रकोत्थापनं परिवर्त्तते
तस्मान्मासद्वयेन दुर्गावासावचेष च चयेन च विष्णोदत्थापनं, षदा तु
कार्त्तिकीदयं भवति तदापि द्विराषाढेन द्विराषाढकल्पनं कर्त्तव्यं
हरिग्रथनं ग्रकोत्सवादि तु यथाकालमित्युक्तं । भविष्योत्तरे अधि-
मासनिपातेऽपि तुसायामेव कृष्णोत्थापनमभिहितं ।

मिथुनकाले षडक्षाग्रौ स्थापयेन्मधुसूदनम् ।

तुसायाश्च महाराज पुनस्तथापयेत् तु तम् ॥

अधिमासे प्रपतिते एव एव विधिक्रमः ।

मान्दवा स्थापयेत्कृष्णं मान्दयोत्थापयेत्तथा ॥

इत्यस्यमतिविस्तरेण ।

ब्रह्मास्त्रपुराणे ।

द्वादश्यां सिते पक्षे मासे श्रौष्ठपदे तथा ।

ब्रह्मसुत्थापयेद्राजा विश्व-अवस-वासवे ॥

‘विश्वं’ उत्तराषाढा, ‘वासवं’ धनिष्ठा, अवसवसवसासपादे

द्वादश्या योगः सुप्रसस्ततमः ।

तदुक्तं ।

(१) द्विमासोऽस्याविति अ० ।

वैश्यादिगते चन्द्रे ब्रह्मसुत्यापयेक्युप ।
 भरखामन्तापादे च मित्रि सुप्ते विषज्जयेत् ॥
 श्वशुराद्यपादे च भरखायां समसप्तके ।
 ब्रह्मं प्रसादयेद्देवं यथा राजा न पश्यति ॥
 द्यौर-भौमाधिपे वारे द्युतके द्युतकेऽपि वा ।
 भूमिकन्यादिकोत्पाते ब्रह्मं नैव प्रशंसयेत् ॥

निमित्तविशेषोपनिपाते तु भरखामन्तापादानारभ्येत्यनुषन्धेषम् ।

आद्य दृष्टवशिष्टः ।

चन्द्रमृगगते भागौ यदा स्थापिते केचनः ।

मित्रिपुचमृगं भागौ न चोत्पाद्यः पुरन्दरः ॥

‘चन्द्रमृगं’ कर्कोटकः, ‘मित्रिपुचमृगं’ कन्वेति ।

अथवाह ।

द्विराषाढे च कन्यायां ब्रह्मं नोत्पापयेद्यदि

राज्ञो राज्ञं विनश्येत प्रजा चैव निपौद्यते ॥

काले तु स्थापिते ब्रह्मे चिरं जीवति पार्थिवः ।

प्रजानाम्नुसन्धेदेवं भवेद्दृष्यतीति चितिः ॥ इति ।

शेषं द्विराषाढविवेकदर्शितमनुषन्धेयमिति ।

देवीपुराणे ।

प्रौढपदेन चाष्टम्यां शुक्लायां प्रोभनर्षके ।

आग्निने वाद्य शुक्लायां श्रावणे वा यजुश्चयेत् ॥

गर्गः ।

मिहं गते दिनकरे धितचारूपे

हर्ष्याद्यपादसुपगच्छति वै प्रग्राह्ये ।

उत्तिष्ठते विविधमन्दिरदृन्दबन्धो

धाम्नां ततो मिश्रि मिषौदति वक्षपाणिः ॥ इति ।

अथ च हरिग्रन्थेन हरिदेवत्यं भवधनसुपगच्छते ।

भविष्योत्तरे ।

राज्ञान्येनापि कर्त्तव्यो वर्षे वर्षे महोत्सवः ।

इन्द्रध्वजसमुत्थानं महादानकृतं यदि ।

ततस्तु द्वादशे वर्षे कर्त्तव्यं नाम्तरा पुनः ॥

देवीपुराणे । सूर्यरथयात्रायाः कथञ्चिदकरणे द्वादश्या

प्रक्रध्वजः कर्त्तव्य इत्यभिधायोक्तम् ।

इन्द्रध्वजस्य चाप्येवमुच्चार्यो न कृतो यदि ।

ततो द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यो नाम्तरा पुनः ॥

प्रक्रोत्सवो नभस्ये तु कार्यः सिंघगते रवौ ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रे विष्णुदेवते ॥

तत्पातस्य भरण्यां स्नातवन्त्यामाश्विनस्य तु ।

अर्चयित्वा भगवतीं ततः यद्यो विचर्षयेत् ॥

भागवते ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वा क्षापेद्दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादिपण्डितैः ॥

शुक्लपक्षे चतुर्थांशे देवीकेशविमोचनम् ।

प्रातरैव तु पञ्चम्यां स्नापयेत् शुभैर्जलैः ॥

सप्तम्यामग्निहोत्रा पूजा अष्टम्यां चतुस्रोपचमम् ।

प्रताप जागरेद्येव नवम्यां विधिवद्विधिः ॥
 सञ्जेषणं दशम्यान्तु श्रीप्राकौतुकमन्त्रैः ।
 नीराजनं दशम्याश्च बलदृष्टिकरं भवत् ॥

वाराहे ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयेत् ।
 उत्तरेषार्षणं कृत्वा श्रवणेन विसर्जयेत् ।
 मूलेन सकलां विष्णुग्राह्यामाहृत्य पूजयेत् ॥
 अन्वयपादो निशाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् ।
 तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां दिनभागतः ।
 दशम्यां बलदृष्टार्थं कुर्वाणीराजनं नृप ॥
 स्नात्यादित्यदत्तोयादौ सप्ताहश्चाग्निने षति ।
 रक्षां कृत्वा दशम्यान्तु गत्वा नीराजयेत्तदा ॥

नीराजनसंज्ञितां ग्रामिं कुर्वादित्यर्थः ।

आह व्यासः ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयेत् ।
 तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां न पुनर्दिवा ॥
 अन्वयपादो दिवाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् ।
 तदा सञ्जेषणं देव्या दशम्यां साधनोत्सवेः ॥
 षडशपथे तु मूलादौ नवम्यामाग्निने षति ।
 षष्ठिकासुपचारैश्च पूजयेद्ब्राह्मणैश्च ॥
 पूर्वाचाटे तु कन्यायासुत्थानं नवबोधितः ।
 कुर्वता षोडशे रात्रिं प्रजा च विक्रमा भवेत् ॥ इति ।

॥ ब्रह्माष्टपुराणे ।

तुलायां तिलतैलेन शायंमध्यासमागते ।
 आकाशदीपं यो दद्यात्सासमेकं निरन्तरम् ।
 सश्रीकाय श्रीपतये स श्रिया न विमुच्यते ॥
 दामोदराय नमसि तुलायां लोसया सह ।
 प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधये ॥
 इति दीपदानमन्त्रः ।

अमावास्यां तुलादित्ये सखीर्निद्रां विमुञ्चति ।
 सुखराचिस्वरूपा सा प्रदीपोज्ज्वलनाय वै ॥
 कुसुमसुमेरुगन्धैर्दीपैर्गोरोचनाफलैः ।
 वसुर्वधूनवधूस^(१) पृच्छेत् कुञ्जसया गिरा ॥
 पूजयेच्च सदा सखीमसखीं मलनाग्निनीम् ।
 त्रये पञ्चपताकाणां ध्वजमेकं गृहे न्यसेत् ॥
 वाराहे ।

अमावास्यां तुलादित्ये सखीर्निद्रां विमुञ्चति ।
 तस्मिन् शुक्ले तदा विष्णुस्तुलायामथ वृत्तिके ॥
 सखीप्रबोधः दीयास्तितेति यथा लोके प्रसिद्धिः ।
 कौमुदी यस्वरचिच्च कौसुमी फाल्गुनी तथा ।
 वासन्तिरिति विज्ञेया देशस्य महिमाश्रये ॥
 आश्विने पौर्णमास्याञ्च निशादेः क्रीडनं स्मृतम् ।
 कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

(१) पाठोऽयं आदर्शाशुक्ल एव मुद्रितः परन्तु न समीचीनः ।
 वसुर्वधूनवधूसूत्रेति पाठो युज्यते ।

कार्त्तिके चितपचादौ तिथौ तु कुसुमांशुकैः ।
 यथार्था यथराशिः स्यात् कार्यां चेष्टसुखाय वा ॥
 माघशुक्लचतुर्थ्यां वरमाराध्य च मियः ।
 पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा वा कौसुमी स्यता ॥
 फाल्गुने पौर्णमास्यां यदा वायुविषासकः ।
 श्रेया वा फाल्गुनी लोके कार्यां लोकसुखदूषे ॥
 वैशाख्यायशोकैस्तु यद्योदर्यां सरार्चनम् ।
 तच्च कार्यमशोकार्थं श्रेया वाचनिकेति वा ॥

अथ ज्योतिःशास्त्रे ।

अमावास्यां तुलादित्ये सखीर्निर्द्रां विसृजति ।
 तस्मिन् शुक्ले यदा विष्णुसुखायामधिगच्छति ।
 उन्निष्ठत्ययतो विष्णुः पश्चात् क्षण्यचतुर्दशीम् ॥

अथ भविष्यपुराणे ।

क्लृप्तं दानं शतगुणं कार्त्तिके वा तिथिर्भवेत् ।
 प्रतिपद्ब्रह्मण्यपि गुडमिश्रैः सदीपकैः ।
 वासोभिरुत्तैश्चाद्यैर्गण्डैस्तद्ब्रह्मण्यः पदम् ॥
 पुण्यैर्गन्धैर्नैवैर्वस्त्रैरात्मानं पूजयेद्बुधः ।
 तस्यां प्रतिपदायाञ्च च गण्डैर्ब्रह्मण्यः पदम् ॥

इति श्रीमन्नारायणधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तसरथाधीश्वर-
 सक्तविद्याविशारद-श्रीशेनाद्रिविरचिते चतुर्वर्गविनायकौ परि-
 शेषखण्डे कावर्णनप्रकरणे विष्णुप्रथमादिकावर्णनप्रकरणे नाम चतुर्दशी-
 ऽध्यायः ।

अष्टाष्टादशोऽध्यायः ।

अथ विष्णुनामकीर्तने कालविशेषः ।

विष्णुधर्मीनरे वक्ष्ये उवाच ।

कस्मिन् काले तु देवस्य किं किं नाम प्रकीर्तयेत् ।

एतन्मे वक्ष्यस्यं ह्यिन्दि तं हि सर्वविदुष्यसे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सुरस्यं वामदेवस्य व्यासं सङ्घर्षं प्रभुम् ।

प्रसुप्तमग्निरद्वयं क्रमादिषु प्रकीर्तयेत् ।

वसुभद्रं तथा कृष्णं कीर्तयेत् दिनदशे ॥

माधवं सुखरीकाचं तथा वै भोगप्राप्तिसुम् ।

पद्मनाभं चण्डिकासुं तथा देवं शिविक्रमम् ॥

क्रमेण रामपार्श्वस्य वसुनादिषु कीर्तयेत् ।

विष्णुस्य मधुसूक्तारं तथा देवं शिविक्रमम् ॥

वामनं श्रीधरस्यैव चण्डिकासुं तथैव च ।

दामोदरं पद्मनाभं क्रैश्वरस्य सकृत्तमम् ॥

नारायणं माधवस्य गोविन्दस्य तथा क्रमात् ।

शैवादिषु च मासेषु देवदेवमनुस्मरेत् ।

प्रसुप्तमग्निरद्वयं पञ्चयोः द्वादश-कृष्णयोः ॥

शर्वः शर्वः शिवः स्यात्सुभृतादिर्निधिरव्ययः ।

आदिस्थादिषु वारेषु क्रमादेवमनुस्मरेत् ॥

विश्वं विष्णुर्वचद्भारो भूतभव्यभवप्रभुः ।
 भूतकृत्तथद्भारो भूतात्मा भूतभावनः ॥
 अथकः पुष्करीकाचो विश्वकर्मा श्चिन्मवाः ।
 अथवो भावनोभर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥
 अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽम्बरप्रभुः ।
 अथाहः शान्तो धाता कृष्णक्षैताननुसरन् ।
 देवदेवस्य नामानि कथितानि च यादव ॥
 ब्रह्माणं श्रीपतिं विष्णुं कपिलं श्रीपतिं प्रभुम् ।
 दामोदरं हृषीकेशं गोविन्दं मधुसूदनम् ॥
 भूधरश्चदिगं देवं शक्तिं पद्मिणं तथा ।
 चक्रिणश्च महाराज प्रथमादिषु संसरेत् ॥
 सर्वदा सर्वदेवानां देवदेवस्य यादव ॥
 नामानि सर्वाणि जगद्गणस्य
 काण्डस्य सर्वः पुरुषप्रवीर ।
 तस्मात्सदा सर्वगतस्य नाम
 पापं चचेष्टं वरदस्य राजन् ॥

वस्य उवाच ।

कार्यारम्भे कथं कश्चिन् किं नामं परिकीर्त्तयेत् ।
 एतन्मे संग्रहं ह्यिन्मिं हि सर्वविदुष्यथे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

चक्रिणं चक्रिणश्चैव शक्तिं च शक्तिं तथा ।
 मोक्षार्थी प्रवचन् राजन् दिषु प्राच्यादिषु संसरेत् ॥

अच्युतस्त्राधिकश्चैव सर्वं सर्वेश्वरं वृषुम् ।
 संसरेत् पुरुषं भक्त्वा व्यवहारेषु सर्वदा ॥
 क्रूर्मं वाराहं मत्स्यं वा जलप्रतरणे सरेत् ।
 धाजिष्णुमग्निजनने जपेन्नाम ततस्त्रितः ॥
 संयामाभिमुखो गच्छन् संसरेत्पराजितम् ।
 केयवं पुच्छरीकाचं पुष्कराचं तथा जपेत् ॥
 नेत्रवाधासु सर्वासु हृषीकेयं तथैव च ।
 अच्युतस्त्राह्यतश्चैव जपेदौषधकर्मणि ॥
 गण्डध्वजानुस्मरणादापदोमुच्यते नरः ।
 स्मरदुष्टशिरिरोरोगविषवीथं प्रभ्राम्बति ॥
 यज्ञनक्षत्रपीडासु देववाधाटवीषु च ।
 दक्षुवैरनिरोधेषु व्याघ्रसिंहादिसङ्घटे ।
 अन्धकारे तथा तीव्रे नरसिंहेति कौर्त्तयेत् ॥
 नारायणं ग्राह्णधरं श्रीधरं गजमोक्षकम् ।
 वामनं खड्गिनश्चैव दुःखत्रेषु तु संसरेत् ॥
 अग्निदाहे समुत्पन्ने संसरेत्कलत्राथिनम् ।
 वल्लभद्रक्तु युद्धार्थी कृत्यारम्भे ह्यज्ञायुधम् ।
 उत्तरणे वशिष्ठार्थी श्रीशमभुदये नृप ॥
 जगतो मङ्गलं विष्णुं माङ्गल्येषु च कौर्त्तयेत् ।
 अग्निघातेऽव्यग्रेषु विश्वोक्तेषु तथा जपेत्^(१) ॥
 उन्मिष्टन् कौर्त्तयेद्विष्णुं प्रसाये माधवं नरः ।

(१) विश्वोक्तेति तथा जपेदिति ख० ।

भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ॥
 गारायणं सर्वकालं क्षतप्रसूक्षितादिषु ।
 स्थाने देवार्चने होमे प्रथिपाते प्रदक्षिणे ॥
 कीर्त्तयेद्वासुदेवस्य अनुक्तेष्वपि यादवम् ।
 कार्यारम्भे तथा राजन् यथेष्टं नाम कीर्त्तयेत् ॥

सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन्
 सर्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुंसः ।
 तस्माद्यथेष्टं खलु देवनाम
 सर्वेषु कार्त्तुषु जपेत भक्त्वा ॥
 इति विष्णुनामकीर्त्तने कालविशेषः ।

अथ मुख्यकालातिक्रमे कालाः ।

ते च गौणा वाचनिकाश्चेति द्विप्रकाराः । तदेवं विशार्यन्ते
 मुख्यकालासम्भवे गौणकालग्रहणं कार्यं न वेति, ननु को मुख्यः
 को वा गौणः । यो विहितः स मुख्यः । यथा वृद्धिआद्वादी
 प्रातरादिः । यस्माविहितः तत्समीपवर्त्ती तेष्वेवाङ्गभावं गौयमानः
 सङ्गवादिः स गौणः । तदाह चिकाण्डमण्डनः ।

स्वकासादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ।

यदागामिक्रियासुखकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालसमिच्छन्ति केषित् प्रान्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थः पूर्वान्तरयोः पूर्वस्य कर्मणो यः स्वकासस्वसादुपरितनः
 उपरितनकर्मकालाच्च पूर्वभावी पूर्वापरयोरन्तरालकाल इति यावत्
 सपूर्वस्त्विन् कर्मणि गौणः । यदा ययोन्तान्तरालवदागामिक्रिया-

सुखकाशस्त्राणि पूर्वस्निग्ध कर्मणि गौणकाशतां मन्वन्त इति । कथं पुनरुत्तरकर्मकाशश्च पूर्वकर्मानुष्ठानाय घट्टमात्रमुच्यते यतः साक्षात् प्रच्युतं पूर्वं कर्म तावद्विनष्टप्रायं उत्तरश्च साक्षात्प्रच्युतत्वाद्-विनष्टरूपं तत्र यद्युत्तरकर्मकाले पूर्वं कर्म क्रियते तदा विनष्टसमाधानार्थं चविनष्टविनाशनं प्रसज्यते । तन्मृतजीवनाय जीवन्मरणमिव स्यात् । अथ ब्रूमः । उत्तरे कर्मकाले इधोरवकाशे सतीदमुच्यते न पुनरसत्यपि तस्मिन्निति । ननु सुखकाशसमीपवर्तिनः काशस्याभिधायविनाशभूतप्रवृत्तिसम्भवात्साक्षिकत्वमेवोचितं, सत्यमेवं, तथापि तत्काशोपस्यस्योभूतातपमाहंवादिगुणोपनीतया कौकिका प्रातरादिग्रन्थप्रवृत्त्या तस्य गौणत्वमप्यस्त्विति गौणत्वोक्तिर्न विरुध्यते । ननु तदनुपदेशात्कथं साक्षालमात्रमुच्यते, प्रतिनिधिन्यायेनेति ब्रूमः । नन्वेवं तर्हि यथाकथञ्चित्साहस्यान्माध्याह्नादावपि कदाचित् प्रातरादिस्तानि प्रसज्येरन्, किमत्रानिष्टं क्रियते एवं हि कदाचिदत्यन्तसाहस्यवतः प्रचुरगौणप्रयोगसन्निहः सङ्गवादेरसाभात्, तदेवमस्मिन् संग्रहे कश्चित् पूर्वांशे दैविकं आहूतमित्यादिकाशसंग्रहेषु वाक्येषु काशं प्रति कर्मणो गुणभावेन विधानं मत्वा प्रधानभूतविहितकाशातिक्रमेषु गुणभूतकर्मानुपपत्तयः काशात्प्रातरानुष्ठानं न कार्यमिति पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सिद्धान्तितवान्, काले हि कर्म चोच्यते न कर्मणि काशः अतः कर्मभावेन प्राधान्यं काशमनूय कर्मणो विधानात् । ततः कर्म प्रति गुणभूतविहितकाशातिक्रमे प्रधानभूतकर्मानुपपत्तयं गौणकालेऽप्यनुष्ठानं कार्यं । काशदाने कर्मणोऽपि त्यागस्थान्याय्यत्वात् । न चोक्त्याद्यनं विना शेषभोजनमेव त्यज्यते । तद्युक्तम् । न तावत्कर्म-

गुणीभावेनाथ पूर्वपक्षो घटते कर्मवः फलसम्बन्धात् । फलवत्प्रतिधा-
 वफलान्द्वयमिति न्यायेन काकल्लैवाङ्गत्वात् । न च कर्मवः कासा-
 र्यतया परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवाद इति वाच्यम् । .काकल्ल फल-
 वत्कर्मार्यत्वावगमात्, नापि काकल्लगुणीभावोक्तः सिद्धान्तो घटते,
 अशिद्धहेलाभाद्योपन्यासात्, न ह्यत्र काकल्लानुवादेन कर्मं विधीयते,
 काकल्लान्यतः प्राप्तिविरहात् । ननु काकल्ल वाक्यान्तरेण प्राप्त्यभावे-
 यमावासादिरूपेण लौकिकव्यवहारादेव ज्ञातस्यानुवादे भविष्यति ।
 मैवम् । लौकिकशिद्धकाकल्लरूपानुवादेन कर्मविधावस्य स्वयमफलत्वेन
 फलवत्कर्माङ्गत्वाभावेन च विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । किं चास्मिन्
 कर्मश्रुपदेशस्य काकल्ल न कर्मान्तरसम्बन्धो घटते तस्मैतत्कर्मानु-
 ष्ठानेऽनन्तरमेवाऽनुष्ठितत्वात् । नन्वेवं तर्हि चजेत स्मर्गकाम इत्य-
 चापि लोकादेवावगतं स्मर्गकामिनमनूय धर्मविधेरवधारणात् कथं
 न विधानार्थक्यं, उच्यते, यद्यपि स्मर्गकामलोद्देशतया वाक्येऽप्ययः
 प्रतीयते तथापि भावनायाः प्रथमं भाव्यध्यायेषवात् पुरुषस्य च
 शिद्धरूपतया तद्दर्शनत्वात्स्मर्गकामपदेन कामनाविषयभूतः स्मर्ग एव
 वाच्यत्वेन समर्थते स्मर्गकामस्य पूर्वशिद्ध एवानूद्यते, यथा लोहितो-
 ष्ठीया च्चलिनः प्रचरन्तीत्यादौ विशेषाद्यास्तुतिनां प्राप्तत्वाद्प्राप्त-
 विशेषणमात्रपरत्वं वाच्यं एवमिहापि । तदुक्तं मच्छन्मिन्मैः ।

अपेक्षितत्वात् भावस्य कामग्रन्था हि तत्पराः ।

विशेषप्रधानत्वं दृष्टीत्यादिषु दर्शितमिति ॥

अतः काकल्लानुवादेन तत्र कर्मविधिरित्युक्तम् । तदेवं यथोक्तौ
 पूर्वोत्तरपक्षावपुक्तौ कौ च तर्हि तौ युक्तौ । उच्यते । तत्र तावत्पूर्व-
 पक्षः निश्चलं वैमिषिकं चावच्छब्दत्वेन प्राप्ते तादृग्भिन्नरूपनिर्वाचार्थं
 यथा ब्रह्मचादित्युपवन्ने विहितारण्यतौ तत्सदुद्गमप्रतिनिधिपक्षं

कर्त्तव्यमिति स्थिते स्रकासासम्पत्तौ गौषकासपहणं कार्यम् । .

तदाच पिकास्यमस्यनः ।

सुखकासे षडावस्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौषकासेऽपि कर्त्तव्यं गौषोऽप्यपेक्ष्योभवेदिति ॥

‘दृष्टम्’ सुखकासपदम्, अनेनास्य प्रतिनिधिमेव घोस्यता दर्शिता । मृततिथावपि गौषकासपहणं दर्शयन्ति ।

अथाकचक्षित् कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजागता ।

न प्राप्तस्य विद्योपोऽस्ति पैदकस्य विशेषत इति ॥

तथा ।

द्विबोहितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै ।

सामिन्याः प्रहरं यावत्तावत् सर्वाणि कारयेत् ।

सन्धौ रात्रौ न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विषण्णैः ॥ इत्यादि ।

सन्ध्यादिकास्यविशेषनिषेधस्य गौषत्वेन तस्कासपहणप्रप्तौ सत्या-
मेवावकस्यते । -नित्यनैमित्तिकेषु च यथा शक्यतां तथा कुर्वा-
दित्युपबन्धसामर्थ्यामित्यवदतस्ततोऽन्यान्यपुत्रान्यनित्यानि भवन्ति ।

तथाच पैठीनसिः ।

प्रधानसचिवान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति चेति ।

ननु यदि सुखकासातिक्रमे गौषकासपहणं न विशद्भूमं तर्हि
दर्शपूर्वभाष्यपार्वणश्राद्धादीनाममावास्यादिविहितकासाभावे पञ्च-
ज्यादिषु कर्त्तव्यत्वं प्रचक्ष्येत । का नामेषा प्रसन्निरभिमतमेव हि
गौषकाससौकारवादिगसदा तदनुष्ठानम् । एतच्च गौषकासपहणं
न कान्येषु । तत्र हि सर्वाङ्गोपसंहारशक्त्यैवाधिकारप्रतिपादनात् ।
गौषकासपहणे तु कर्मानुष्ठाने कश्चिद्विशेषिकास्यमस्यनोक्तप्रस-
ङ्गादुच्यते ।

गौषेख्येतेषु काखेषु कर्म चोदितमाचरेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्ताः निष्कृतिमाचरेत् ॥

काखान्तरोदितं कर्म एतेषु पूर्वाश्रमकण्डेषु गौषकाखेष्वाचरेत् ।
पञ्चान्तरमपि तेनैवोक्तं ।

प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौषकाखे समाचरेत् ।

अथाकृत्वेत्यत्र पूर्वकाखताप्रतीतिरविवक्षिता । तदेवं गौषकाख-
पक्षे प्राप्तेऽभिधीयते सर्वत्र समन्वयनिर्दिष्टस्य काखस्थानुपादेयत्वे
उद्देश्यैकस्यभावस्य निमित्तत्वेनाभिधानादधिकारिविशेषणत्वे विहित-
काखमन्तरेणाधिकाराभावात् काखान्तरे कृतमकृतमेव स्यादिति
गौषकाखपक्षं न कार्यं विहितकाखाभावेऽधिकाराभावः सामान्य-
नीयाधिकरणे प्रापकाच्च निमित्तस्येत्यत्र सूत्रे प्रतिपादितः ।

अत एव श्रौगाधिः ।

गधिनाञ्जायते काखः काखे तिष्ठन्नि देवताः ।

वरन्वेकाङ्गतिः काखे नाकाखे सप्तकोटिप्रः ॥

यत्तु चिकाण्डमण्डलेन गौषकाखपक्षमुक्तं तत् पूर्वपक्षन्यायस्यैव
सिद्धान्ततामभिमन्यमानेनोक्तमित्युपेक्षणीयं । यत्तु यथाकथञ्चिद्दि-
त्यादिस्मरणं न तत्र गौषकाखपक्षं प्रतिपाद्यते किन्त्वपक्षमेव ।
यतस्तस्यायमर्थाऽवगम्यते स्त्रकाखप्राप्तस्य कर्मणोस्तुल्यद्रव्याद्यवर्णात्त-
वप्रादिसोपोऽननुष्ठानं न कार्यम्, किन्तु स्त्रकाख एव यथा-
कथञ्चिदुल्लङ्घ्यद्रव्यद्रुशोपादानेन किञ्चिदिकस्यमपि कर्तव्यमिति ।
यदपि “दिवोदितानि कर्माणीत्यादिवचनं न तेन सर्वेष्वपि कर्मसु
सर्वेषां च गौषकाखानां गौषकाखयुक्ता पक्षानुच्यते किन्तु तेषु-
चिदेव कर्मसु किञ्चिदेव काखान्तरमनुकल्पनेन सुख्यकाखपञ्चाया-
दप्राप्तमेव विधीयते । अतो नैतदपनवसेन संवत्सरर्तु-मास-तिष्या-

दिकावविशेषविहितानि कर्माणि तत्तत्काळातिक्रमे काळान्तरेऽपि
कर्तुं युक्तम् । यत्तु शब्धा-राशोः शब्दनिषेधः सोऽपि रागतः प्रा-
प्तश्च भवसादेरिव व्याघाभाशोत्पादितमोक्षप्राप्तस्योपपद्यते । अथवा ।

“द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिः शब्दं प्रतिवक्षिष्या ।

अकाले यदि वा काले तीर्थशब्दं वदा नरैः ॥

प्राप्तेरेव हि कर्तव्यम्” । इत्यादिभिरपराङ्मादित्यतिरिक्तकालप्राप्तश्च
शब्दश्च शब्धादिकालेऽप्यं प्रतिषेधः । यत्तु मुख्यकाळातिक्रमे
नित्य-नैमित्तिकानां गौणकालेऽनुष्ठानं कृष्यते तत् कश्चित् प्रिष्ट-
मर्हापरिहार-मनःपरितोषार्थं, कश्चिद्वातुकल्पेन कालान्तरविधि-
रित्यनवयम् । उपदिष्टकाळातिक्रमे चाधिकाराभावादेव मुख्यद्रव्य-
सोभान्मुख्यकाळातिक्रमो न कार्यः, एतदेव च शब्देऽपूर्वकमुपन्यस्य
पिकाष्टमस्यनेन निर्घीतम् ।

मुख्यकाले हि मुख्यक्षेत् वाधनं नैव कथ्यते ।

तत्काल-द्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि ज्ञा ॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणं मुख्यस्य वाधनम् ।

न मुख्यद्रव्यसोभेन गौणकालप्रतीचषम् ॥

तदेवमेतत्सिद्धं वचनमन्तरेण गौणकालग्रहणं न कार्यं इति तु
वचने गौणस्य, तस्मात् परस्मात्पि ग्रहणं कार्यमिति ।

इति श्रीमद्भ्राह्मिभिराज्ञ-श्रीमहादेवीवचनस्य करणाधीश्वरस्य-
कश्चिद्वाविश्वारदश्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गविनामसौ
परिशेषच्छेदौ कावनिर्घयः समाप्तः ।

शिवमस्तु ।

ASIATIC SOCIETY, CALCUTTA

